

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 8

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №8

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.8.3>

AFTAB YAŞAR QIZI HACIZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov küçəsi, 134
Email: afahajizada@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə:

Məqalədə frazeoloji vahidlər təhlil olunur. Frazeologiya haqqında müəyyən məlumat verilir və eyni zamanda frazeologiyanın yaranma, tədqiq edilmə tarixi haqqında yazılır. Frazeologiya termininin əsas məzmunu izah edilir və frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri izah olunur.

Bundan əlavə, frazeoloji vahidlərin ifadə etdikləri məna baxımından bölgüsü də məqalədə ehtiva olunur. Müəllif frazeoloji vahidlərin motivasiya dərəcələrindən asılı olaraq bölünməsi ilə bağlı bəzi dilçilərin təsnifatına da toxunmuşdur. Məqalədə xüsusi olaraq ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təhlili tədqiq edilir.

Açar sözlər: frazeologiya, vahid, məna, struktur, semantik, motivasiya

Frazeologiya, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, dilçiliyin xüsusi maraq dairəsinə daxil olan elm sahəsidir.

Frazeologiya olduqca maraqlı sahə hesab olunur, çünki *frazeologiya* adı altında birləşən dil faktları mürəkkəb, eyni zamanda həm də rəngarəngdir.

Frazeoloji vahid adlanan konstruksiyalar empirik baxımdan nitq axınında çox asanlıqla müəyyən olunur, seçilir və diqqəti cəlb edir. Nitqin adresatı, həqiqi frazeoloji vahidlə rastlaşanda, müəyyən dərəcədə təəccüblənə bilər. Bu təəccüb ifadənin yüksək kommunikativ effekti ilə bağlıdır [1, s. 12].

Frazeologiya termininin əsasında olan *fraza* kökü deyimin qeyri-adiliyinə işarədir. Yəni bu və ya digər söz birləşməsi adi konstruksiya deyil, qeyri-adi, yəni leksik komponentlərin mənalarının cəmi olmayan deyimdir. Onlar bu cür kütləvi şüurda sabitləşir və eyni formada, eyni mənada və eyni funksiyada nitq prosesində işlədilir [2, s. 99]. Frazem göstərilən mühüm üç parametrlə üzrə nitqdə dəyişmərsə, deməli, nitq vahidi deyil, dil vahididir, onlar sadəcə olaraq nitqdə işlənir, nitqdə yaranmır. *Frazeoloji vahid* adlandırdığımız sintaqmanın əsas koqnitiv əlaməti işarə olunanın işarə edənə uyğun olmamasıdır. Frazeoloji vahid qlobal semantikaya malikdir. Lakin frazeoloji semantikanın qloballığını dərk edəndən sonra ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin müxtəlif dərəcədə qlobal semantikaya malik olması müəyyən olunur. Bəzi frazeoloji vahidlərin mənası tamamilə qlobal səciyyə daşıyır və

komponentlərin etimoloji mənaları ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digərləri isə həmin əlaqəni mühafizə edə bilir [3, s. 56]. Deməli, frazeologiyada semantikanın qloballaşması nisbi hadisədir.

Empirik üsulla seçilən və tədqiq olunan konstruksiyaların hamısı *frazeoloji vahid* adlandırılır, çünki əksər hallarda tədqiqatçılar iki cəhətə üstünlük verirlər: sabitlik və bərpa olunma. Əslində empirik üsulun özü tədqiqatçıya buna yönəldir. Digər tərəfdən, empirik yol induktiv səciyyəyə daşır, yəni tədqiqatçı ayrı-ayrı ifadələrdən çıxış edir və nəticə etibarilə onların müşahidə olunan cəhətlərini təsvir edir [4, s. 11].

İkinci yol deduktiv və rəasional səciyyəyə daşır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda dil sisteminin əsas qanunları nəzərə alınır. Frazeoloji vahidlər nitqdə müşahidə olunan və kommunikativ baxımdan yüksək effektə malik olan ekspressiv sintaqmlar kimi yox, dilin ümumi inkişaf qanunlarının məntiqi nəticəsi kimi yaranan konstruksiyalar kimi təhlil olunur. Yəni birinci halda nitqdən çıxış edirsə, ikinci halda dil əsas götürülür.

Dil semiotik sistem olaraq müəyyən qanunlara tabedir. Frazeoloji vahidin təşəkkülü tamamilə həmin sistemin işlənməsinə uyğundur. Dilin (semiotik sistem olaraq) qanunları müəyyən məntiqə tabedirsə, frazeoloji vahidin yaranması da həmin məntiqə uyğun baş verir. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidin yaranmasından danışanda və bu prosesi dildə gedən hadisələrlə bağlamaq istəyəndə, müəyyən bir dil hadisəsi kimi frazeolojiyəmədən danışılar. Bu halda frazeolojiyəmə mətləq dil qanunu təsəvvürü bağışlayır. Əslində isə frazeolojiyəmə daha geniş qanunun xüsusi təzahürüdür. Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri semantik bütövlük, sabitlik, ayrıca forma və təkrarlanma qabiliyyətidir. Onlar semantik bütövlük ilə xarakterizə olunur: bütöv ifadənin mənası onun tərkib elementlərinin dəyərlərindən fərqlənir ki, bu da onların tam və ya qismən yenidən düşünməsinin nəticəsi kimi qəbul edilir.

Frazeoloji vahidləri motivasiya etmə dərəcələrinə görə bir neçə qrupa bölmək olar [5, s. 100]:

1) frazeoloji vahidlər (phraseological combinations), 2) frazeoloji birliklər (phraseological units) və 3) frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions).

Bu üç bölgü arasında fərqi aydın izah etmək üçün ilk əvvək “phraseological combinations” aid nümunələr verək və onların nə ifadə etdiklərini izah edək:

Frazeoloji vahidlər (phraseological combinations) qismən motivlidir; onların tərkibində birbaşa lüğəvi mənada işlənən bir komponent, digəri isə məcazi mənada olan komponent var. Məsələn: *break a law (qanunu pozmaq)*; *break a rule (qaydanı pozmaq)*; *break a promise (vədini pozmaq)* və s. Bu frazeoloji vahidlər qrupunda metaforik elementin mənasını pozmayan bəzi əvəzləmələr mümkündür.

R.Glaser-ə görə, frazeoloji vahid ümumi istifadədə olan leksikləşmiş, təkrarlana bilən bileksemik və ya polileksemik söz qrupudur [6, s. 125]. Onlar nisbi sintaktik və semantik sabitliyə malikdir, idiomlaşa bilir, konnotasiya daşıya bilər, məndə vurğu və ya gücləndirici funksiyaya malik ola bilər.

Frazeoloji qovuşmalar (birləşmələr) (phraseological units) - A.V.Kuninə görə isə frazeoloji qovuşmalar mənaları qismən və ya tam köçürülmüş (məcazlaşmış) sabit söz qruplarıdır [7, s. 44]. Məsələn:

To kick the bucket (die) (ölmək); Greek gift (a gift given or a favor done with a treacherous purpose) (verilən hədiyyə və ya düşmənçilik məqsədlə edilən yaxşılıq); drink till all is blue (to get exceedingly tipsy) (həddindən artıq sərxoş olmaq); drink as a fiddle (thoroughly drunk) (çox sərxoş olmaq); drunk as a boiled owl (very drunk) (olduqca çox içkili olmaq); as mad as a hatter (very crazy) (çox ağılsız; dəli) və s. Frazeoloji qovuşmalar qismən motivasiya edən birləşmələrdir, çünki onların mənası adətən bütöv frazeoloji vahidin metaforik mənası ilə anlaşıla bilər. Frazeoloji qovuşmalar, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin nisbətən yüksək sabitliyi ilə seçilir. **Frazeoloji birləşmələr (phraseological fusions)** – motivasiya dərəcəsi çox aşağı olur, onun tərkib hissələrinin mənalarından bütövün mənasını təxmin etmək olmur, onlar yüksək dərəcədə idiomatik olur və başqa dillərə sözbəsöz tərcümə oluna bilmir. Məsələn: *to pull one's leg (to deceive) (aldatmaq); at sixes and sevens (in confusion) (çaşqınlıq içində); a mare's nest (a false discovery) (saxta kəşf) və s.*

V.V. Vinqradov yazır ki, frazeoloji birləşmələr tamamilə motivasiya yaratmayan söz qruplarıdır [4, s. 120]. Məsələn: *Red tape (bureaucratic methods) (bürokratik üsullar); heavy father (teatr tamaşasında ciddi və ya təntənəli hissə) və s.* Bu birləşmələrdə komponentlərin mənasının bütün qrupun mənası ilə heç bir əlaqəsi olmur. Burada yaranan idiomatik məna, bir qayda olaraq, leksik komponentlərin tam sabitliyi və birləşmənin qrammatik quruluşu ilə birləşir.

Quruluşuna görə frazeoloji birləşmələr bir neçə qrupa bölünür:

1) feil-zərf frazeoloji birləşmələri: *to bring up (look after a child until it is an adult) (uşağın böyüyənə qədər qayğısına qalmaq), to look up (search for and find a piece of information in a book or database) (kitabda və ya verilənlər bazasında məlumat axtarmaq və tapmaq), to drop in (make a casual or informal visit to a person or place) (bir şəxsə və ya yerə təsadüfi və ya qeyri-rəsmi səfər etmək), keep up with (move or progress at the same rate as someone or something else) (kiminləsə eyni sürətlə hərəkət etmək və ya irəliləmək) və s.*

2) Söznümlü ismi birləşmələr: *by heart (əzbər öyrənmək), on Easy Street (in wealth) (sərvətdə), in like Flynn (be very attractive) (çox cəlbedici olmaq), for Pete's sake (exclamation of irritation or exasperation) (qıcıqlanma və ya əsəbilik nidası), by George (a mild oath) (xoş and), in Queer Street (to be in difficulty) (çətinlik içində olmaq) və s.*

3) Atributiv-nominal - bu tip frazeoloji vahidlər isim ekvivalenti kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn: *Brains trust (a group of official or unofficial advisers concerned especially with planning and strategy) (xüsusilə planlaşdırma və strategiya ilə məşğul olan rəsmi və ya qeyri-rəsmi məsləhətçilər qrupu), white elephant (an object no longer of value to its owner but of value to others) (artıq sahibi üçün dəyərli deyil, başqaları üçün dəyərli bir obyekt), Simple Simon (a*

simpleton, someone has a very low level of intelligence) (zəka səviyyəsi çox aşağı olan adam), *Black Russian* (a cocktail made from coffee liqueur and vodka) (qəhvə likörü və araqdan hazırlanmış kokteyl), *Big Apple* (the nickname of New York) (Nyu York şəhərinin ləqəbi), *Windy City* (Chicago) (Küləkli şəhər), *Clever Dick* (someone who is annoying because they think that only that are right) (yalnız bunun doğru olduğunu düşündüyü üçün əsəbiləşən biri), *Blue Monday* (feel depressed or unhappy) (özünü depressiyada və ya bədbəxt hiss etmək), *Black Friday* (marked by misfortune or disaster) (bədbəxtlik və ya fəlakətlə qeyd olunan gün), *Nerviously Nelly* (worry, insecurity and timidity) (narahatlıq, etibarsızlıq və qorxaqlıq), etc.

4) Feil-nominal ifadələr: *to take place* (come about) (baş vermək), *go Dutch* (to play for oneself) (özünü üçün oynamaq), *cut the Gordian cut* (to solve a very complex problem in a simple way) (çox mürəkkəb problemi həll etmək adi bir işdir), *to raise Cain* (to complain a lot of something in an angry or noisy way) (qəzəbli və ya səs-küylü şəkildə bir şeydən çox şikayət etmək) və s.

Frazeoloji vahidin əsas vəzifəsi münasibət bildirməkdir. Münasibət bildirmə vəzifəsi yerinə yetirərək, frazeoloji vahid ya müsbət, ya da mənfi konnotasiyaya malik olur. Münasibət neytral ola bilməz, o ya müsbət, ya da mənfi olmalıdır. Əgər bu və ya digər dildə müəyyən frazeoloji vahid üslubi baxımdan neytral təsəvvür bağışlayırsa, deməli, onun ekspressiv tutumu zəifləyib, işləndikcə dil vahidinin ekspressiyası ümumiyyətlə zəifləyir. Ya da ki, biz frazeoloji vahid adlandıığımız sintaqm əzəldən ekspressiyadan məhrumdursa, deməli, həmin sintaqm frazeoloji vahid deyil, sadəcə sabit söz birləşməsidir. Dil kodunun heterogenliyi və dil işarəsinin asimmetrik təbiəti nəticəsində yaranan sintaqmlar ikinci dərəcəli nominasiya vahidləridir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin əsas funksiyası müsbət ya mənfi münasibət bildirməkdir. Mənşə etibarilə ikinci dərəcəli nominasiya vahidləri, o cümlədən də frazeoloji vahidlər, dilin ekspressiv vahidləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963, 208 с.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.: Иностраный язык, 1959, 300 с.
3. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М.: Просвещение, 1990, 303 с.
4. Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Наука, 1975, 420 с.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 200 с.
6. Gläser, R. The Stylistic Potential of Phraseological Units in the Light of Genre Analysis, in A.P. Cowie (ed.). 2001, *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, pp. 125-143, Oxford: Oxford University Press.
7. Kunin A.V. *English-Russian Phraseological Dictionary*. Moscow: Russky

yazyk, 1984, 944 p.

8. Arnold I.V. The English Word. M.: Visshaya shkola, 1973, 300 p.
9. Collins Cobuild Idioms Dictionary, Harper Collins, 2012, 576 p.
10. Glucksberg S., 2003, Understanding Figurative Language, Oxford University Press, Oxford.
11. Naciscione A., 2001, Phraseological Units in Discourse: towards Applied Stylistics, Latvian Academy of Culture, Riga.

Hajizade Aftab

ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH

Summary

The article analyzes phraseological units. Certain information is given about phraseology and at the same time it is written about the history of the creation and research of phraseology. The main content of the term phraseology is explained and the main features of phraseological units are explained.

The division of phraseological units has been included in the as well. The classification of some linguists relating to the division of phraseological units depending on their motivation meanings have been touched too. Besides, the article also highlights the structural-semantic analysis of phraseological units in English.

Key words: *phraseology, unit, meaning, structure, semantics, motivation*

Гаджизаде А.

АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье анализируются фразеологизмы. Даны определенные сведения о фразеологии и одновременно написано об истории создания и исследования фразеологии. Разъясняется основное содержание термина фразеология и объясняются основные признаки фразеологизмов.

Также включено деление фразеологизмов. Затронута также классификация некоторых лингвистов, касающаяся разделения фразеологизмов в зависимости от их мотивационного значения. Кроме того, в статье также освещается структурно-семантический анализ фразеологизмов английского языка.

Ключевые слова: фразеология, единица, значение, структура, семантика, мотивация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Nuriyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.8>

LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA

ADPU-nun

Xarici Dillər Mərkəzinin dosenti,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

larisa37288@gmail.com

S.Rəhimov 167

МЕТОДИЧЕСКАЯ МОТИВИРОВАННОСТЬ СИСТЕМЫ РАБОТЫ ПО ОБУЧЕНИЮ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ РУССКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Обучение речевому этикету занимает важное место в системе преподавания русского языка. Речевой этикет – это совокупность правил и норм поведения, которые регулируют речевую коммуникацию в различных социальных и культурных контекстах. Основная цель обучения речевому этикету заключается в формировании у учащихся навыков и умений, необходимых для эффективного и культурного общения. В данной статье рассматривается методическая мотивированность системы работы по обучению речевому этикету русского языка, включая принципы, методы и средства, а также роль речевого этикета в процессе обучения.

Ключевые слова: речевой этикет, культурные особенности, нормы поведения, деловая встреча, принцип.

Методическая мотивированность системы работы по обучению речевому этикету русского языка включает принципы, методы и средства, направленные на формирование у студентов навыков и умений, необходимых для эффективного и культурного общения. Применение разнообразных методов, таких как объяснительно-иллюстративный, практический, метод ролевых игр и метод проектной деятельности, а также использование различных средств обучения способствует успешному усвоению правил речевого этикета. Обучение речевому этикету играет важную роль в формировании коммуникативной компетенции, развитии межкультурной коммуникации и повышении уровня языковой культуры студентов.(2,73)

Одним из основных принципов обучения речевому этикету является принцип коммуникативности. Согласно этому принципу, обучение должно быть направлено на развитие коммуникативных навыков и умений, необходимых для успешного взаимодействия в различных ситуациях. В процессе обучения студенты моделируют различные коммуникативные ситуации, такие как приветствие, прощание, просьба, благодарность, извинение и другие.

Принцип ситуативности предполагает использование реальных или приближенных к реальным ситуаций в процессе обучения. Это позволяет

учащимся лучше понимать и усваивать правила речевого этикета. Преподаватель создает ситуации, в которых студенты должны использовать речевой этикет в соответствии с контекстом: официальная встреча, деловое общение, дружеская беседа и т.д.

Принцип культуросообразности заключается в учете культурных особенностей и норм поведения, характерных для носителей русского языка. Это помогает студентам лучше понимать культурные контексты и особенности речевого этикета. В процессе обучения студенты изучают особенности русского речевого этикета, такие как использование форм вежливости («вы», «пожалуйста»), обращение по имени и отчеству и т.д. (6,101)

К методам обучения речевому этикету относятся:

1. Объяснительно-иллюстративный метод.

Объяснительно-иллюстративный метод предполагает объяснение преподавателем правил речевого этикета и иллюстрацию этих правил с помощью примеров из реальной жизни. Преподаватель объясняет правила использования форм вежливости в русском языке и приводит примеры диалогов, в которых эти формы используются.

2. Практический метод.

Практический метод включает выполнение студентами различных упражнений и заданий, направленных на формирование и закрепление навыков речевого этикета. Студенты выполняют упражнения на составление и разыгрывание диалогов, в которых необходимо правильно использовать речевой этикет.

3. Метод ролевых игр.

Метод ролевых игр позволяет студентам моделировать различные коммуникативные ситуации и использовать речевой этикет в соответствии с контекстом. Студенты разыгрывают сцены, в которых они должны приветствовать гостей, извиняться за опоздание, благодарить за помощь и т.д.

4. Метод проектной деятельности.

Метод проектной деятельности предполагает выполнение студентами проектов, связанных с изучением и применением речевого этикета. Студенты разрабатывают проект, в котором исследуют особенности речевого этикета в различных сферах общения (деловое общение, повседневное общение, общение в официальной обстановке и т.д.) и представляют свои результаты в виде презентации.

К средствам обучения речевому этикету можно отнести:

1. Учебные пособия и методические материалы

Учебные пособия и методические материалы играют важную роль в процессе обучения речевому этикету. Они содержат теоретическую информацию, примеры, упражнения и задания, которые помогают студентам лучше усваивать правила речевого этикета. Пособие по русскому речевому

этикету включает разделы, посвященные правилам использования форм вежливости, обращениям, приветствиям и прощаниям, а также упражнения на составление и разыгрывание диалогов.

2. Аудио и видеоматериалы

Аудио и видеоматериалы способствуют лучшему восприятию и запоминанию информации. Они позволяют студентам услышать и увидеть, как используются правила речевого этикета в реальных ситуациях. Видеоурок, в котором показываются различные ситуации общения и демонстрируется правильное использование речевого этикета.

3. Интерактивные средства

Интерактивные средства, такие как компьютерные программы, онлайн-платформы и мобильные приложения, позволяют студентам практиковаться в использовании речевого этикета в интерактивной форме. Онлайн-платформа, где студенты могут выполнять упражнения, проходить тесты и участвовать в виртуальных диалогах, моделирующих различные коммуникативные ситуации.

Обучение речевому этикету способствует формированию коммуникативной компетенции, которая включает знание и умение использовать правила речевого этикета в различных ситуациях общения. Студент, знающий и умеющий использовать речевой этикет, сможет эффективно взаимодействовать с носителями языка в различных социальных и культурных контекстах.

Знание речевого этикета способствует развитию межкультурной коммуникации и помогает избежать недоразумений и конфликтов в межкультурном общении. Студент, изучающий русский речевой этикет, сможет лучше понимать культурные особенности и нормы поведения носителей русского языка, что позволит ему более эффективно взаимодействовать с ними.

Обучение речевому этикету способствует повышению уровня языковой культуры студентов, что включает умение использовать правильные и уместные выражения в различных ситуациях общения. Студент, знающий правила речевого этикета, будет избегать использования грубых и неуместных выражений, что повысит уровень его языковой культуры.(5,47)

В официальном общении правила речевого этикета играют особенно важную роль. Например, при проведении деловой встречи необходимо использовать формы вежливости, обращаться по имени и отчеству, а также соблюдать определенные нормы поведения. При проведении деловой встречи студент приветствует участников словами: «Добрый день, уважаемые коллеги. Рад вас видеть». В процессе общения он использует формы вежливости: «пожалуйста», «спасибо», «извините», а также обращается к участникам по имени и отчеству.

В повседневном общении правила речевого этикета также важны для поддержания дружественных и уважительных отношений. Например, при встрече с друзьями или знакомыми необходимо использовать приветствия и прощания, выражать благодарность и извинения. Встретив друга, студент говорит: «Привет, как дела?». В процессе общения он использует выражения: «спасибо за помощь», «извини за опоздание», «до свидания, до встречи».

Включение примеров из произведений русских классиков позволяет лучше иллюстрировать правила речевого этикета и их применение в различных ситуациях. Произведения русской литературы часто содержат богатый материал для анализа речевых стратегий и норм общения.

В романе "Война и мир" Толстого можно найти множество примеров речевого этикета, особенно в контексте общения высшего общества. Рассмотрим пример диалога между князем Андреем Болконским и Наташей Ростовской.

Князь Андрей: "Мадемуазель, я давно хотел сказать вам, что восхищаюсь вашей игрой. Вы обладаете редким талантом."

Наташа: "О, спасибо, князь Андрей! Ваши слова для меня многое значат."

Князь Андрей: "Я надеюсь, что в будущем мы сможем услышать вас на более крупных сценах."

Наташа: "Очень благодарна за такую высокую оценку. Я буду стараться оправдать ваши ожидания."

Здесь мы видим, как персонажи соблюдают нормы вежливости, обращаясь друг к другу с уважением и используя формальные выражения благодарности.

В пьесе "Вишневый сад" Чехова также есть сцены, которые иллюстрируют речевой этикет в семейных и социальных взаимодействиях. Рассмотрим пример диалога между Любовью Андреевной Раневской и Леонидом Андреевичем Гаевым.

Раневская: "Леонид Андреевич, дорогой брат, я не могу понять, как мы допустили такую расточительность. Мы потеряли Вишневый сад."

Гаев: "Люба, моя дорогая сестра, мы сделаем все возможное, чтобы исправить ситуацию. Я обещаю."

Раневская: "Спасибо, Леонид Андреевич. Я верю в тебя и надеюсь на лучшее."

В этом диалоге персонажи используют уважительные формы обращения и выражают свою поддержку и благодарность друг другу.

Примеры речевого этикета в произведениях русских классиков не только иллюстрируют использование форм вежливости, но и помогают понять культурные и социальные контексты, в которых эти нормы применяются. Рассмотренные выше диалоги из произведений Толстого и Чехова показывают,

как персонажи выражают уважение, благодарность и другие эмоции, соблюдая нормы речевого этикета. Эти примеры могут быть полезны для студентов в процессе обучения, поскольку они помогают лучше понять и усвоить правила речевого этикета русского языка.

Литература

1. Агафонова Н.В. Риторика и культура речи: Учебное пособие. Москва: Издательство МГУ, 2012.
2. Алексеева И.С. Основы теории речевой коммуникации. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2015.
3. Виноградов Н.Ф. Методика обучения риторике. Москва: ВЛАДОС, 2015.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981.
5. Земская Е.А. Современный русский язык: Лексика. Лексикология. Москва: Азбуковник, 1996.
6. Ильин И.П. Ораторское искусство и культура речи. Москва: Просвещение, 2017.
7. Карасик В.И. Языковая личность: культурные концепты. Волгоград: Перемена, 2000.
8. Клюев Е.В. Теория и практика риторики. Москва: Высшая школа, 2011.
9. Красицкий В.И. Коммуникативные стратегии и тактики в риторике. Москва: Флинта, 2014.
10. Леонтьев А.А. Психология общения. Москва: Смысл, 2003.
11. Мишланова С.Л. Учебное пособие по риторике. Пермь: Издательство ПГНИУ, 2009.
12. Пахомов А.А. Основы публичного выступления. Санкт-Петербург: Питер, 2015.

Rus dilinin nitq etiketinin öyrədilməsi üzrə iş sisteminin metodik motivasiyası

Xülasə

Rus dilinin tədris sistemində nitq etiketinin öyrədilməsi mühüm yer tutur. Nitq etiketi müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə nitq ünsiyyətini tənzimləyən qaydalar və davranış normalarının məcmusudur. Nitq etiketinin öyrədilməsinin əsas məqsədi şagirdlərdə səmərəli və mədəni ünsiyyət üçün zəruri olan bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirməkdir. Bu məqalədə rus dilinin nitq etiketinin öyrədilməsi üzrə iş sisteminin metodoloji motivasiyası, o cümlədən prinsiplər, metodlar və vasitələr, habelə təlim prosesində nitq etiketinin rolu araşdırılır.

Açar sözlər: nitq etiketi, mədəni xüsusiyyətləri, davranış normaları, işgüzar görüş, prinsip.

LARISA KOLESNIKOVA

**METHODOLOGICAL MOTIVATION OF THE SYSTEM OF WORK ON
TEACHING SPEECH ETIQUETTE OF THE RUSSIAN LANGUAGE
SUMMARY**

Teaching speech etiquette occupies an important place in the Russian language teaching system. Speech etiquette is a set of rules and norms of behavior that regulate speech communication in various social and cultural contexts. The main goal of teaching speech etiquette is to develop in students the skills and abilities necessary for effective and cultural communication. This article examines the methodological motivation of the system of work on teaching speech etiquette of the Russian language, including principles, methods and means, as well as the role of speech etiquette in the learning process.

Key words: speech etiquette, cultural characteristics, norms of behavior, business meeting, principle.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Dilarə Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.14>

QADAŞOVA AYBƏNİZ AZIK QIZI

Azərbaycan Tibb Universiteti

aqadashova.amu.edu.az

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Dilin lüğət tərkibində linqvistik nöqteyi-nəzərdən artırılmasının mümkün olmasını əks etdirmişdir. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Həmçinin yeni mənalarla ifadə olunmuş sözlərin meydana gəlməsi dilçilikdə mühüm rol oynayır. İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daim yaranma prosesini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Dil daim tərəqqi etmək və inkişaf etmək vəziyyətindədir. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin quruluşu belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir. Məqalədə ingilis dilinin inkişafının tarixi dövrü əks etdirilir. Burada dilin nominativ funksiyası əsasında sözlərin reallaşdırılmasından bəhs olunur. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Söz ehtiyatı çox olan, lüğət tərkibi zəngin olan xalqın təfəkkürü də zəngin olur. Lüğəti zəngin olan xalqın başqaları ilə ünsiyyət saxlamaq, fikir mübadiləsi etməsində heç bir problem yaranmır. Digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı daim inkişaf etməkdədir. Məqalədə ingilis dilində söz yaradıcılığının lüğət tərkibi vasitəsilə, məhsuldar və qeyri-məhsuldar yollara artilmasından bəhs edilir. Qeyd edək ki, sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir.

Açar sözlər: dil, lüğət tərkibi, inkişaf, leksika.

Lüğət tərkibi həm dilin öz milli bazası, belə ki, lüğətin öz fondu hesabına, həm də başqa dillərdən alınma sözlərin hesabına zəngilləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim dilin inkişafına təsir göstərir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, millətlər və xalqlar bir-biri ilə təmasda olmuşlar. Söz dilinin semantik yarısının əsas vahididir. Söz təfəkkür anlayışlarının təzahürüdür. Söz olmasa obyektiv gerçəklikləri, insan şüurundakı anlayışları əks etdirmək olmaz. Hər bir dilin (həmçinin ingilis dilinin) söz fonunda dəyişikliklər baş verir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqelərdən asılı olmayaraq onların öz tərifləri verilir. Dil inkişaf etdikcə lüğət tərkibi genişləndikdə sözü zəngin olan dilə çevrilir. Qrammatika sözlərin analiz edilməsində mühüm rol oynayır. Qrammatikada sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edirlər. Bu

birlişmələr də müxtəlif xalqlar arasında əlaqələr yaratmışdır. Demək olar ki, bu əlaqələr də onların bir-birindən söz alınmasına kömək etmişdir.

Ümumiyyətlə, linqvistikada ingilis dilində danışanlar anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlədilir. Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir, dillərin analitik tipinə aiddir. Həmçinin ingilis dilinin fonetik quruluşu bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçməklə özünəməxsus orjinal səs strukturu yarada bilmişdir. Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə öz əksini tapır, dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zəngilləşdirən əsas vasitələrdən biri də söz yaradıcılığıdır. Bizə məlumdur ki, yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bu bölmə ilə dilçiliyin söz yaradıcılığı hissəsi məşğul olur. Qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı morfolojiya və leksika ilə bağlıdır. Morfolojiya sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin leksik mənalərini, leksikologiya sözlərin leksik mənalərini, söz yaradıcılığı sözün leksik vahidlərinin yaranma prosesini öyrənir. İngilis dili əsasən Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna aiddir. German tayfaları Britaniya adalarını fəth etmişdir. Bundan sonra ingilis dili german dilinin təsiri və təzyiqinə məruz qalmışdır. Müasir ingilis dili Britaniya adalarını fəth etmiş german tayfalarının dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Məsələn: *buder – brother, alt-old, və s.* kimi təzahür tapmışdır. Qədim ingilis dili müasir ingilis dilinə nisbətən çox mürəkkəb bir dil idi. Demək olar ki, *house, food, you, lie, drink* və bu kimi digər sözlər küklərini qədim ingilis dilindən götürmüşlər. Orta ingilis dili dövrdə isə fransız dilində danışan normanların İngiltərəni fəth etməsi xarakterikdir. Savadlı insanlar fransız dilində danışırıldı və bu dil çox mühüm dil hesab olunurdu. Adi insanların dili isə ingilis dili olaraq qalırdı. Əhalinin bu hissəsinin ingilis dilində danışması dilin lüğət tərkibinin itməməsinə kömək etmişdir. Bu dövrdə fransız dilində olan sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olunmuşdur. Məsələn: *damage – zərər, prison – həbsxana, marriage – evlilik, cause – səbəb, chief – rəis* və bu kimi başqa sözlər fransız mənşəli sözlərdir. Digər sözlər də məs. *poultry* (quş əti), *calf* (buzov), *veal* (ana əti), *sheep* (qoyun), *mutton* (qoyun əti), dövlət idarəçiliyini ifadə edən sözlər – *court* (məhkəmə), *judge* (hakim), *jury* (jüri), *appeal* (çağırış, müraciət, appellyasiya), *parliament* (parlament) fransız dilindən keçmiş sözlərdir. Bu sözlərin vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibi xeyli zənginləşmişdir. (1səh 17-18). Zaman ötdükcə ingilis dili dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Yeni artıq ingilis dilinin dəyişilərək sabitləşməsi dövrüdür. Hal-hazırkı ingilis dili təkmilləşmiş bir quruluşa malik olan dildir. Müasir ingilis dili Tudorlar dövrünün əvvəlindən İngiltərədə bərpa dövrünə qədər istifadə edilən erkən müasir ingilis dilindən əmələ gəlmiş, inkişaf etmişdir. Hazırda ingilis dilinin əsasını London dialekti təşkil edir. Britaniya imperiyası öz müstəmləkələri və geosiyası üstünlüyü sayəsində müasir ingilis dilinin geniş yayılması üçün şərait yaratmışdır. Demək olar ki, ingilis dili qlobal dilə çevrilərək ticarət, elm, tibb, texnologiya, diplomatiya, incəsənət, təhsil sahələrində geniş istifadə olunur. Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi, iqtisadi və biznes dilinə

çevrilmişdir. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar, hərbi razılaşmalar, dövlətlər arasındakı ünsiyyət ingilis dilində aparılır.

İngilis dilinin erkən inkişaf dövründə söz yaradıcılığında vurğunun dəyişdirilməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması üsulu mövcud olmuşdur. Müasir ingilis dilində müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və bir-birindən vurğunun yerinə görə fərqlənən bir neçə çüt söz mövcuddur. Məsələn: *conact* - əlaqə, *to contact* - əlaqə yaratmaq (2 səh 25-28).

Ən qədim zamanlardan bəri ümumişlək sözlərdən istifadə edərək termin yaratmaq xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Həm ingilis dilində, həm də başqa dillərdə termin yaradıcılığı dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlərin hesabına da artır. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün 2 əsas mənbə vardır: dilin öz lüğət tərkibi və digər dillər. Dilin öz bazası hesabına lüğət tərkibi leksik yolla və morfoloji yolla zənginləşir. Leksik yolla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü küləşmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir. Bu zaman idiomlar, keçidi birləşmələr, leksik birləşmələr və sərbəst söz birləşmələri də lüğətin zənginləşməsində əsas rol oynayır. İdiomlar özləri isə donmuş ifadələrə aid edilir, məs. *to spill the beans* (to tell a secret soon or the wrong person), *to kick the bucket* (to die). Morfoloji yolla isə sözlər müxtəlif şəkildə vasitəsilə yeni söz yaradaraq düzəlir. Burada artıq söz öz hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Məlum olduğu kimi elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə iqtisadi, siyasi, ticari və beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində klassik alınmalar vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli dəyişikliklər olmuşdur. Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı inkişaf etmişdir. Lüğət tərkibi dilçiliyin bir bölməsidir, burdada sözlərin yaranma üsulları göstərilir. Bu da həmişə tarix boyu özünü göstərmişdir. Söz yaradıcılığında əsas rol oynayan alınma sözlərin əksəriyyəti elm və mədəni nailiyyətlə bağlıdır. Belə ki, dildə alınma sözlər (alman mən.əli sözlər) daha mümkün əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin sonundan elm və texnikanın gözlənilməz inkişafı, müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin yaranması, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyətin və mədəni əlaqələrin böyük sürətlə inkişafı dilin lüğət tərkibində çox təsir göstərmişdir. Yeni anlayışların ifadə olunması dilçiliyin bu bölməsinin vacibliyini təmin etmişdir. (3 səh 40-41).

Morfologiyada söz birləşmələrinin öz payı vardır. Söz yaradıcılığı prosesinə aid vasitələr morfologiyada ayrı-ayrılıqda bütün nitq hissələrinə aid edilir, nitq hissələri söz yaradıcılığı baxımından quluşca qruplaşdırılır, növlərə bölünür. Hər iki dilçilik şöbəsi bir-birinə yaxın olsa da, bunlar ayrı-ayrı tədqiqat sahələridir. Morfologiyada nitq hissələrinin quruluşu söz yaradıcılığının üç üsulu fonunda üç növə bölünür: leksik, morfoloji və sintaktik üsul.

Leksik üsulla söz yaradıcılığı – sadə quruluşlu nitq hissələri, morfoloji üsulla – düzəltmə quruluşu nitq hissələri, sintaktik üsulla isə mürəkkəb quruluşlu nitq

hissələrini aid etmək olar. Lüğət tərkibinin artırılmasında nitq hissələrinin çox böyük rolu vardır. Onu da qeyd etmək olar ki, nitq hissələri dilin qrammatik quruluşunun əsas cəhətlərini də öyrənir. Dilçilik elmi inkar etmir ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatika problemi deyil. Söz yaradıcılığının müstəqil bir bölmə kimi verilməsi onu leksikologiyadan ayırmır. Lüğət tərkibi dilin çox mütəhərrik, çox sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi məxsus olduğu xalqın dünyagörüşünün, elminin, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi sayəsində zənginləşir. Lüğət tərkibi inkişaf edən dillər, geniş söz ehtiyatına malik olan dillər müasir dövrdə qüdrətli və zəngin hesab edilir. Dildə hər hansı bir məfhumu, anlayış, hadisə və əşyaları ifadə etmək, aydınlaşdırmaq üçün yeni-yeni söz və ifadələr yaranır. Belə söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinə daxil olur və onu zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri və ən başlıcası dildə yeni söz yaratmaqdır. Dilin leksik tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti yeni söz yaratma yolla əmələ gəlmişdir. Sözlər müxtəlif yollar, üsullar vasitəsilə yaradılır. Söz yaratmanın metodları, mənbələri, vasitələri, imkanları, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan şöbəsinə ümumi dilçilik aiddir. (4 səh 30-32)

Qeyd etmək olar ki, söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir. Hər hansı bir sözün həm leksik, həm qrammatik mənası dilçilikdə təzahür olunur. Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün məna və qrammatik birləşməsindən əmələ gəlir: the end of life, the slope of the mountain və s. Söz birləşmələri sözlər kimi əşya və hadisələri adlandırır. Oxşar cəhətlərinə baxmayaraq söz birləşmələri sözdən əsaslı surətdə fərqlənir. Söz birləşmələri tərkibində olan sözün mənası xeyli konkret tərzdə olur. Sözlər arasında məna əlaqəsi sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantikadır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə qayda və üsullarına aid xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. Ümumiyyətlə həm ingilis dili, həm də Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının qaydaları əsasında yaranan sözlər həm leksik, morfoloji, həm də sintaktik yolla şamil edilir. İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik paralellik situasiyasını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Blokh M.Y “A course in theoretical English grammar”, London 2006;
2. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş”, Bakı 2008 ;
3. Yunusov D.N. “A guide to English grammar”, Bakı 2006;
4. Musayev O. “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət” , Bakı 2005.

QADASHOVA AYBANIZ AZIK

**THE ROLE OF VOCABULARY IN THE DEVELOPMENT OF ORAL
SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS
SUMMARY**

The author analyses the importance of word and mentions that a word is one of the main units of the language. All words of the language are called the vocabulary. This article deals with the factors that affect the word building in the English language. It is important to learn the sources and ways of developing the vocabulary of the language from linguistic point of view. The important factors play a major role in the development and improvement of the English language. Two major factors in the word building are internal and external factors. By these factors words and word combinations change their meanings. The basic, nominative function of language is based majority of words in the language. We know that the changes always occur in the vocabulary in every language. Words are a key factor in the formation of a sentence. The formation of new words of expression of new concepts is important in linguistics. We know that the words are tools to communicate with people. The author denotes productive, non-productive ways in the word building. The author showed three periods in the history of the English language.

Key words: vocabulary, to increase, morphology, language

ГАДАШОВА АЙБЕНИЗ АЗИК

**РОЛЬ СЛОВАРНОГО СОСТАВА В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА
ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ
РЕЗЮМЕ**

Роль слов и словосочетаний в словарном обогащении английского языка.

Словосочетание английских слов – процесс невероятно влекательный и чем-то похожий на сборку пазла. Словопроизводство включает аффиксы конверсию чередование звуков и ударений. В статье рассматриваются факторы влияющие на словосочетание в английском языке. Для важных фактора играют главную роль в развитии и улучшении языка: 1)внутренние факторы 2)внешние факторы.

Вот эти факторы играют важную роль в развитии совершенствовании английского языка. В результате воздействия этих факторов произошли значительные изменения в структуре английского языка. Автор показывает важность слова и упоминает что слова является одной из основных единиц языка. Большинство слов в языке указывают как и в какой степени язык

развивается. Все слова языка называются словарем. Основная корпоративная функция языка основана на словах. Слова – это происходит в лексике каждого языка. Слова – это инструмент для удовлетворения языковых потребностей сообщества. Слова являются ключевым фактором и формированием предложения. Автор упоминает при периода в истории английского языка. Автор также упоминает продуктивные и непродуктивные способы построения слова и приводит несколько примеров.

Ключевые слова: словарь словосочетание морфология лексика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: Professor Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.20>

ƏSGƏROVA ŞƏHANƏ RİZVAN QIZI
ADPU
shahanaasgarova@gmail.com

FRANSIZ DİLİNDƏ METAFORİKLƏSMƏ PROSESİ

Xülasə

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir edən amillərdən biri də metaforlaşma prosesidir. Metaforikləşmə zamanı sözlər əlavə mənə kəsb edirlər lakin öz ilkin mənələrindən uzaqlaşmırlar. Sözlərin qəbul etdiyi ikinci mənə məcazi mənə olur. Metaforikləşmə prosesi sözlərin çoxmənəliyi əsasında mümkün olur. Bu zaman əşya və hadisələr arasında oxşarlıq və əlaqənin olması vacib şərtədir. Bir söz aralarındakı müəyyən oxşarlığa görə başqa bir anlayışı adlandırma bilər. Metaforikləşmə prosesinin nəticəsində həm əşyalara ad verilir həm də məcazlar yaranır. Məcəzlərdən istifadə edərək yazıçılar daha obrazlı, təsirli nümunələr yaradırlar. Sözlün məcazi mənəsini kontekst daxilində daha aydın başa düşmək olur. Fransız dilində isim və feillər metaforikləşməyə daha çox meyilli olurlar.

Açar sözlər: metaforikləşmə, məcaz, çoxmənəlilik, oxşarlıq, köçürmə

Metaforikləşmə prosesi dildə çox mühüm bir hadisə olub, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas amillərdən biridir. Metaforikləşmə prosesində sözlər yeni mənə kəsb edir, başqa obyektleri adlandırmağa xidmət edir. Bu prosesdə sözlün çoxmənəliyi mühüm rol oynayır. Sözlərin metaforikləşmə prosesi nəticəsində məcazi mənə kəsb edib başqa anlayışı adlandırması ilk olaraq zərurətdən yaranır. Çünki dildə anlayışlar çox, onları adlandırmaq üçün sözlər isə azdır. Məhz bu səbəbdən bir söz bir neçə anlayışı adlandırma bilər. Yeni anlayışı adlandırmaq üçün onun formasına, rənginə, hərəkətinə, funksiyasına uyğun olaraq ona ad verilir. Metaforikləşmə forma, rəng, zaman, məkan, daxili oxşarlıq, funksiya və hərəkət oxşarlığına görə mümkün olur. Metaforikləşmə prosesi zamanı təkcə əşyalara ad verilmir eyni zamanda obrazlı, bədii ifadələr yaranır. Metaforikləşmə dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir. Metaforikləşmə sözü ilə yanaşı Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında “metaforlaşma”, “məcazlaşma” və “metaforizasiya” kimi terminlərdən istifadə olunur. Adından da görüldüyü kimi “metaforlaşma” metafor sözlündən əmələ gəlsə də daha geniş mənəyə malikdir. Metaforlaşma prosesi nəticəsində təkcə metafor deyil bütün məcaz növləri əmələ gəlir. Metaforikləşmə prosesi nəticəsində əmələ gələn məcazlar yazıçı üçün mühüm xammal rolunu oynayır. Məcəzlərin köməyi ilə obrazlı, daha ekspressiv ifadələr yaradılır. Məcəzlər həm filologiya, həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin tədqiqat obyektidir.

Dildəki polisemiya hadisəsi metaforikləşmə üçün zəmin yaradır. Sözlərin metaforlaşması nəticəsində əmələ gələn məcazlərin bir qismi hər kəs tərəfindən

başə düşülən, öz obrazlılığını itirmiş ümumidil məcazlarıdır. İnsanın bədən üzvü adları və heyvan adları buna misal ola bilər. Məsələn,

Le bras d'un humain – insanın qolu, un des bras du fleuve – çayın qollarından biri, bras de mer – dənizin qolu. Bundan əlavə “bras” sözünün metaforlaşması nəticəsində bir çox ifadələr yaranıb.

Donner le bras à qqn – kiməsə əl uzatmaq, kömək etmək

Le bras droit de qqn – kiminsə sağ əli olmaq (4.s.146).

Le nez d'un humain – insanın burnu

Le nez d'un navire – gəminin burnu

Les dents d'un humain – insanın dişləri

Les dents d'un peigne – darağın dişləri

Fransız dilində bəzi semantik qrupların metaforikləşməyə daha çox meyilli olur. İsim, feil daha çox metaforikləşən qruplara aiddirlər. Bundan əlavə sifət və zərf də metaforikləşə bilər. Köməkçi nitq hissələri metaforikləşə bilmirlər. İsimlərin metaforikləşməsi müxtəlif formalarda təzahür edir. Bunlara heyvan, quş adlarının, təbiət hadisələri adlarının, gül adlarının, dini əsətlir adlarının, coğrafi anlayışların metaforikləşməsi misal ola bilər.

Heyvan və quş adlarının metaforikləşməsinə fransız dilində daha çox rast gəlinir. Bu zaman hər hansı heyvan və quşa aid əlamət və xüsusiyyətlərdən insanı xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Metaforlaşan heyvan və quş adları ilə olan ifadələr dildə sabitləşmişlər. Bütün dillərdə olduğu kimi fransız dilində də tülkü – hiyləgər, aslan – cəsarətli, uzunqulaq – cahil, quzu – sakit adamı xarakterizə etmək üçün istifadə edilir.

C'est un âne – avamdır, cahildir

Mémoire d'un éléphant – zəkali, hafizəli

Avoir une faim de loup – çox ac olmaq, qurd kimi ac olmaq

Avoir une langue de vipère – acıdil olmaq

Jacasser comme un pie – boşboğaz olmaq, çox danışmaq (2.s.32-33)

Gül adlarının da metaforikləşməsi nəticəsində bir çox idiomatik ifadələr yaranıb.

Voir la vie en rose – xoşbəxt olmaq

Une rose – qızılgül sevginin, xoşbətliyin simvolu kimi başə düşülür.

Bir çox yazıçı hətta əsərlərinə ad verərkən gül adlarından istifadə etmişlər.

“Le Lys dans la vallée (Vadidəki zanbaq) O.Balzak.

“La solitude de la fleur blanche (Bəyaz gülün tənhalığı) Annelise Roux.

Dini əsətlir adlarının metaforlaşması. Həm danışiq dilində, həm də bədii əsərlərdə cənnət, cəhənnəm, mələk, şeytan adlarının metaforlaşmasına tez – tez rast gəlinir. Bu cür məcazlaşmanın tarixi daha qədimdir.

Les Dieux et les Esprits ne patagent pas ton avis. Ils jugent que je les ai offensées. Depuis des années, ils me punissent en , m'empêchant de fonder une famille (1.s.166).

Dini əsətlr adları ilə baęlı kəlamlar, aforizmlər də vardır.

”*Mieux vaut un démon qu'on connait qu'un ange qu'on connait pas - tanımadığımız mələkdənsə tanıdığımız şeytan daha yaxşıdır*”. **Voltaire**

Un démon – şeytan, mənfi ekspressiyalı, un ange – mələk müsbət ekspressiya ifadə etsədə, qeyd olunan nümunədə ironik xarakter daşıyır.

Fransız dilində feil ən çox metaforlaşmaya məruz qalan nitq hissəsidir.

Məsələn, *le soleil se lève – günəş çıxır, le soleil se couche – günəş batır* ifadələrinə nəzər yetirək. *Se lever – qalxmaq, se coucher – yatmaq* feilləri insana, heyvana xas olan bir xüsusiyyəti bildirir. Amma günəşin doğması, günəşin batması dedikdə məcazi manalarda işlənmişdir. Bu ifadələrin işlənməsi daha qədimdir. Hadisəyə, hərəkətə əsaslanan feil metaforalardan həm danışıq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda çox istifadə olunur.

1. *Luc sourit à Marie – Lük Mariyə gülür* (həqiqi məna)

2. *Le destin sourit à Marie – Tale Marinin üzünə gülür* (məcazi məna)

Sourir – gülmək feili insana xas bir hərəkəti bildirsə də ikinci cümlədə metaforlaşaraq mücərrəd bir varlığın (le destin – tale) canlı təsvirinə xidmət etmişdir.

Bir sıra feillərin metaforikləşməsi nəticəsində cansız və mücərrəd varlıqların canlı təsviri yaradılır. Bu cür ifadələr bədii əsərlərin obrazlılıq gücünün artırılmasına xidmət edir.

Soudain une idée le redresse

L'idée insiste, s'incruste, s'impose (1.s.30).

Puis sa pensée perçois le gouffre (1.s.31).

Parfois, leurs regards rencontrent (1.s.33).

Le vent attise les flammes (1.s.35).

Metaforikləşmə nəticəsində yaranan məcazlardan yazıçılar öz üslublarına, obrazın xarakterinə, bədii əsərinə dilinə uęun olaraq, məharətlə istifadə edərək daha təsirli ifadələr yaradırlar.

La pluie persistait, insistait, pesante, continue (1.s.177).

...un roman est un miroir, qui se promène sur une grande route (Stendhal , *Le Rouge et le Noir*) (5.s.104).

Təbiət hadisələri və zamanla baęlı sözlərik metaforikləşməsi nəticəsində bir çox atalar sözləri və idiomatik ifadələr yaranmışdır.

Il ne pleut pas comme il tonne – yağmasa da, guruldar (3.s.70).

Le temps se change en bien peu d'heure, tel rit le matin qui le soir pleure – hər saatin bir hökmü var (3.s.127).

Məkan əlaqəsinə görə metaforikləşmə nəticəsində məcaz növləri yaranır. Bunlardan ən məhsuldarı metonimiyadır.

Tout le village te le confirmera (1.s.101).

Dilin lüğət tərkibi dildə olan sözlərin məcmusu olub uzun inkişaf yolu keçmiş və hər bir xalqın həyat və məişət şəraitini, mədəniyyətini əks etdirir. Dilin lüğət tərkibi təşkil edən sözlərin əsas mənalarla yanaşı ikinci dərəcəli yəni məcazi mənalar da mühüm ol oynayır. Metaforikləşmə prosesi nəticəsində sözün mənə tutumu genişləyərək yeni məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənə kəsb etmiş söz öz ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşmır. Sözün mənası kontekst daxilində daha aydın başa düşülür.

Ədəbiyyat

1. E.E.Schmitt “Paradis Perdue” Albin Michel 2021, s.30 – 35,101,166,177
2. Ə.Şəhanə “Fransız dilində heyvan və quş adlarının metaforlaşması” AEM 2023, s.32 - 33
3. Gulnara Sadikhova “Dictionnaire des proverbes équivalents Bakou 2021, s.70,127
4. Le Robert Micro Dictionnaires Paris 1993, s.146
5. Rachid Djabbarov “La stylistique française” Elm və Təhsil 2015, s.104

Shahana Asgarova Rizvan

THE PROCESS OF METAPHORIZATION IN FRENCH SUMMARY

One of the factors affecting the enrichment of the vocabulary of the language is the process of metaphorization. During metaphorization, words acquire additional meaning, but do not deviate from their original meaning. The second meaning that words take is a figurative meaning. The process of metaphorization becomes possible on the basis of polysemy of words. At this time, it is important to have similarity and connection between objects and events. A word can name another concept due to a certain similarity between them. As a result of the process of metaphorization, both objects are given names and metaphors are created. By using metaphors, writers create more figurative, effective examples. The figurative meaning of the word can be understood more clearly within the context. In French, nouns and verbs tend to be more metaphorical. The main function of metaphor is to form new concepts in language.

Key words: metaphorization, metaphor, polysemy, similarity, transfer

Шахана Аскерова Ризван

ПРОЦЕСС МЕТАФОРИЗАЦИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Одним из факторов, влияющих на обогащение словарного запаса языка, является процесс метафоризации. При метафоризации слова приобретают дополнительный смысл, но не отклоняются от своего первоначального значения. Второе значение, которое принимают слова, — переносное. Процесс метафоризации становится возможным на основе многозначности слов. В это время важно наличие сходства и связи между предметами и событиями. Слово может называть другое понятие ввиду определенного сходства между ними ; *le nez d'*. В результате процесса метафоризации обоим объектам присваиваются имена и создаются метафоры. Используя метафоры, писатели создают более образные и эффективные примеры. Переносное значение слова можно понять более четко в контексте. Во французском языке существительные и глаголы имеют тенденцию быть более метафорическими. Основная функция метафоры – формирование новых понятий в языке.

Ключевые слова: метафоризация, метафора, полисемия, сходство, перенос.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

***Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.dos. Türkan Əsgərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur***

<https://doi.org/10.62837/2024.8.25>

NƏRMIN ALLAHVERDI QIZI ABDULHÜSEYNLI

(Məmmədli)

BDU-nun doktorantı

narmin_bdu1993@mail.ru

TÜRKOLOGİYA VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ KEYFİYYƏT ANLAYIŞININ TƏDQIQI

Xülasə

Açar sözlər: türkologiya, Azərbaycan, dilçilik, keyfiyyət, tədqiq, anlayış

Məqalədə həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində keyfiyyət probleminin tədqiqi məsələləri analitik təhlilə cəlb olunmuşdur. Türkologiyada N.K.Dmitriyev, N.A.Baskakov, N.P.Direnkova müxtəlif türk dillərinin qrammatikasına həsr etdikləri monoqrafiyalarda keyfiyyət problemindən bəhs etmişlər. Azərbaycan dilçiliyində Mirzə Kazımbəy, Fərhad Zeynalov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseyinzadə, Əbdürrəhman Cavadov, Yusif Seyidov, Qəzənfər Kazımov, Buludxan Xəlilovun qrammatika kitablarında sifətlərdən bəhs olunmuşdur. Araşdırma sübut edir ki, keyfiyyət semantik sahəsinin hər bir dildə olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də zəngin lingvistik ifadə vasitələri mövcuddur. Bu semantik sahə strukturaxili elementləri ilə Azərbaycan dilinin qrammatik strukturunda və leksik-semantik sistemində tam bir sistem təşkil edir. Keyfiyyət semantik sahəsinin lingvistik tədqiqi Azərbaycan dilinə funksional-semantik metodun tətbiqini bir daha aktuallaşdırır. Keyfiyyət semantik sahəsi digər universal semantik sahələr kimi özünəməxsus nüvə və periferiyalara, şaquli və üfüqi struktura malikdir. Müasir Azərbaycan dilində sifətlər keyfiyyət semantik sahəsinin nüvəsini sifətlər, zərflər, feili sifətlər, atributivləşmiş və substantivləşmiş sözlər, bəzi isimlər, periferiyalarını isə sintaktik səviyyədə olan tərzi-hərəkət budaq cümlələri, dərəcə budaq cümlələri, frazeoloji və paremioloji vahidlər təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin üfüqi strukturunu sifətlərin dərəcələri təşkil etdiyi halda, şaquli strukturunu isə tərzi-hərəkət zərfləri, keyfiyyət bildirən isimlər təşkil edir.

Нармин Мамедли

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ КАЧЕСТВА В ТЮРКОЛОГИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

РЕЗУМЕ

Ключевые слова: Тюркология, Азербайджан, лингвистика, качество, исследование, понимание.

В статье как в тюркологии, так и в азербайджанском языкознании вопросы исследования проблем качества привлекаются к аналитическому анализу. В

тюркологии о проблеме качества говорили Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков и Н.П. Дыренкова в своих монографиях, посвященных грамматике разных тюркских языков. Прилагательные упоминаются в грамматических книгах Мирзы Казымбея, Фархада Зейналова, Абдулазала Демирчизаде, Мухтара Гусейнзаде, Абдуррахмана Джавадова, Юсифа Сеидова, Газанфара Кязимова, Булудхана Халилова по азербайджанскому языкознанию. Исследование доказывает, что в современном азербайджанском языке семантическое поле качества, как и в каждом языке, имеет богатые лингвистические средства выражения. Это семантическое поле со своими структурными элементами образует целостную систему в грамматическом строе и лексико-семантическом строе азербайджанского языка. Лингвистическое исследование качественного семантического поля делает применение функционально-семантического метода к азербайджанскому языку более актуальным. Качественное семантическое поле, как и другие универсальные семантические поля, имеет свое ядро и периферию, вертикальную и горизонтальную структуру. Прилагательные в современном азербайджанском языке являются ядром семантического поля качества: прилагательные, наречия, глаголы, определительные и субстантивные слова, некоторые существительные, а их периферией являются синтаксические стилево-действенные ветвящиеся предложения, градусные формы ветвящихся предложений, фразеологические и паремиологические единицы. В современном азербайджанском языке горизонтальную структуру семантического поля качества составляют степени прилагательных, а его вертикальную структуру составляют наречия образа действия и существительные, обозначающие качество.

NARMIN MAMMADLI

**STUDY OF THE CONCEPT OF QUALITY IN TURKOLOGY AND
AZERBAIJANI LINGUISTICS
RESUME**

Key words: Turkology, Azerbaijan, linguistics, quality, research, understanding.

In the article, both in Turkology and Azerbaijani linguistics, research issues of quality problems are involved in analytical analysis. In Turkic studies, N.K. spoke about the problem of quality. Dmitriev, N.A. Baskakov and N.P. Dyrenkova in his monographs devoted to the grammar of various Turkic languages. Adjectives are mentioned in the grammatical books of Mirza Kazimbey, Farhad Zeynalov, Abdulazal Demirchizade, Mukhtar Huseynzade, Abdurrahman Javadov, Yusif Seyidov, Gazanfar Kazimov, Buludkhan Khalilov on Azerbaijani linguistics. The study proves that in the modern Azerbaijani language the semantic field of quality, as in every language, has rich linguistic means of expression. This semantic field with

its structural elements forms an integral system in the grammatical structure and lexical-semantic structure of the Azerbaijani language. Linguistic research of the qualitative semantic field makes the application of the functional-semantic method to the Azerbaijani language more relevant. A qualitative semantic field, like other universal semantic fields, has its own core and periphery, vertical and horizontal structure. Adjectives in the modern Azerbaijani language are the core of the semantic field of quality: adjectives, adverbs, verbs, attributive and substantive words, some nouns, and their periphery is syntactic style-effective branching sentences, degree forms of branching sentences, phraseological and paremiological units. In the modern Azerbaijani language, the horizontal structure of the semantic field of quality consists of degrees of adjectives, and its vertical structure consists of adverbs of manner and nouns denoting quality.

Hər bir dildə keyfiyyət dəyişikliyi, keyfiyyət fərqi, keyfiyyət xüsusiyyətləri, mənəvi keyfiyyət anlayış və ifadələri var. Fəlsəfədə əsas təlimlərdən biri olan kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanunauyğunluğu təbiətdə olduğu kimi, dildə də müxtəlif sahələrdə özünü göstərir. “Keyfiyyət” konsepti dünyanın, insanı əhatə edən kosmik aləmin dərkində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu konsept insanın ətraf aləmindəki münasibətlər toplusunda aparıcı yer tutur. Əşya, hadisə və varlıqların xassə, xüsusiyyət, daxili tərəf tipli elementlərini özündə ehtiva edən keyfiyyət anlayışı dünyanın konseptuallaşmasında insan təfəkkürünə yardım edir. Baza anlayışlardan biri kimi keyfiyyət anlayışı dünyanın dil mənzərəsində açar konseptlərdən biri kimi çıxış edir.

Keyfiyyət anlayışına ümumi baxsaq, keyfiyyət insana aiddirsə, bu anlayış altında insanın xarakterik xüsusiyyətləri: mərdliyi, humanistliyi, düzlüyü, sadıqlığı, həqiqətpərəstliliyi və s. tipli cəhətləri, yəni xarakterik spesifikasiyi nəzərdə tutulur. İnsani keyfiyyətlər müsbət və mənfi qütblərə ayrılmaqla ikili, yəni oppozisiyalı semiotika təşkil edir.

Hər hansı bir əmtəə məhsulunun keyfiyyəti dedikdə isə onun davamlılığı, dözümlülüyü, uzunömürlülüyü və s. kimi cəhətlərə üstünlük verilir. Qidanın keyfiyyəti dedikdə isə onun qida dəyəri, koloriliyi, tərkibindəki faydalı elementlər və s. nəzərdə tutulur. Qrammatik cəhətdən keyfiyyət dedikdə isə, morfoloji cəhətdən keyfiyyət bildirən qrammatik şəkilçilər nəzərdə tutulur. Sintaktik cəhətdən isə dərəcə budaq cümlələri tipli cümlələr nəzərə tutulur. Göründüyü kimi, keyfiyyət anlamı altında çox geniş semantik sahə əhatə olunur. Bu anlayış fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, linqvistik, maddi və mənəvi anlamlar kəsb edir.

Semantik sahə müasir linqvistikada leksikanın əsas tədqiqat üsullarından biri hesab olunur. Bu metod dilin leksikasının sistem-struktur xarakterini üzə çıxırır. Buna görə də keyfiyyət semantik sahəsinin nüvə və periferiyalarında leksik-semantik söz qrupları ilə yanaşı, bu sahəni əhatə edən morfoloji, sintaktik, frazeoloji, paremioloji səviyyələr də ehtiva olunur. Semantik sahə metodologiyası ilə hər bir

dilin leksik qatının sistem və semantikasını bütöv bir vəhdət şəklində öyrənmək mümkündür.

Adətən, semantik sahə ilə bağlı tədqiqatlar temporallıq, lokativlik, obyektivlik, subyektivlik, modallıq, kəmiyyət və s. kimi sahələr üzrə aparılır. Dilçilikdə çox zaman sifətin dərəcə kateqoriyası onun *keyfiyyət dərəcəsi* termini ilə ifadə olunur (20, s.144).

Türkologiyada keyfiyyət problemi ayrıca öyrənilməsə də, müxtəlif qrammatika kitablarında sifət bəhsində bu mövzuya toxunulmuşdur. N.P.Direnkova “Oyrot dilinin qrammatikası” kitabında sifətləri mənaca üç qrupa ayırır: nisbi sifətlər, keyfiyyət sifətləri və məzmun keyfiyyəti bildirən sifətlər (19, s.74). N.Baskakov “Qaraqalpaq dili” adlı monoqrafiyasında sifətlərin, əsasən, əlamət bildirdiyini xüsusi vurğulayır. Maraqlıdır ki, N.A.Baskakov digər türkoloqlardan fərqli olaraq, keyfiyyəti əlamətə aid edir. O, sifətlərin əsas semantikasının əlamət bildirdiyini, zərflərin isə əlamətin əlamətini bildirdiyini vurğulayır. Türkoloq qaraqalpaq dilində sifətləri semantik baxımdan aşağıdakı qruplara bölür: “1) *rəng bildirənlər*; 2) *həcm, ölçü bildirənlər*; 3) *xarakter və yaxud da xüsusiyyət bildirənlər*; 4) *dad bildirənlər*; 5) *forma bildirənlər*” (15, s.205).

Adətən, rus dilçiliyində keyfiyyət (качества) anlayışı dedikdə sifətlərin ehtiva etdiyi bütün əlamət və xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Yəni Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi keyfiyyət və əlamət bir-birindən ayrılmır. Rus dilçiliyindəki bu tendensiya sovet türkologiyasında da öz əksini tapmışdır. Məsələn, N.K.Dmitriyev “Qumuq dilinin qrammatikası” əsərində sifətlərin ancaq keyfiyyət (качества) və nisbilik bildirdiyini qeyd edərək, onları semantik cəhətdən iki qrupa ayırır. N.K.Dmitriyev bu əsərində keyfiyyət bildirən sifətləri ayırır və onların spesifik affikslərə malik olmadığını göstərir. Türkoloqun fikrincə, “*bu tipli sifətlər ancaq semantikasına görə bilinir ki, onlar keyfiyyət anlamı ifadə edir: kızıl “qırmızı”, yaşıl, yaxşı və s.*” (18, s.68). Nümunələrdən də görüldüyü kimi, türkoloq rəngləri də keyfiyyət bildirən sifətlərə aid edir. Halbuki Azərbaycan dilinə aid müxtəlif qrammatika kitablarında rəng adları sifətlərin ayrıca bir semantik qrupu kimi təsnif olunur. Maraqlıdır ki, N.K.Dmitriyev bu əsərdə keyfiyyəti ayrıca qrammatik kateqoriya kimi səciyyələndirir (18, s.69). Halbuki digər türkoloji əsərlərdə keyfiyyətin ayrıca bir qrammatik kateqoriya kimi təhlil olunmasını müşahidə etmirik. Türkoloq haqlı olaraq qeyd edir ki, “*qumuq dilində, demək olar ki bütün isimlər sifət funksiyasında çıxış edə bilir*” (18, s.69). Onun qeyd etdiyi bu xüsusiyyət bütün türk dilləri üçün səciyyəvidir.

N.K.Dmitriyev digər bir əsərində – “Başqırd dilinin qrammatikası” adlı əsərində başqırd dilində hər bir ismin kontekstdən asılı olaraq sintaktik cəhətdən sifət funksiyasında, eləcə də hər bir sifətin isim funksiyasında çıxış etdiyini göstərir (17, s.81). Məsələn, o, başqırd dilində *qart (qoca)* sözünün, əslində, sifət olduğunu (*qart keşe*), ancaq *qoca gəldi* tipli cümlələrdə olduğu kimi, sintaktik planda həm sifət, həm də isim kimi çıxış etdiyini göstərir (17, s.81). Türkoloqun fikrincə,

“keyfiyyət bildirən sifətlərin əksəriyyəti eyni zamanda, zərflərin də sintaktik funksiyalarını yerinə yetirir. Buna görə də türk dillərində, o cümlədən başqurd dilində sifətlər tərz-i-hərəkət keyfiyyəti də bildirir. Məhz bu baxımdan türk dillərindəki keyfiyyət bildirən sifətləri “sifət-isim-zərf” düsturu ilə formula etmək mümkündür” (17, s.81). Əslində, hərəkətin tərz-i-onun hansı keyfiyyətdə icrasını bildirir. Yəni zərflərdə daha çox tərz-i-hərəkət zərfləri keyfiyyət semantikasını ifadə edir.

İndiyə qədər türkologiyada müxtəlif qrammatika kitablarında keyfiyyətdən bu və ya digər dərəcədə bəhs olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində funksional qrammatika yeni sahə hesab olunur. Bu sahədə araşdırmalar yeni-yeni meydana gəlir.

Müasir Azərbaycan dilinin qrammatika kitablarında keyfiyyət ayrıca qrammatik kateqoriya kimi ayrılmasa da, sifət və zərf bölmələrində keyfiyyətdən bəhs olunur.

Fərhad Zeynalov 1974-cü ildə yazdığı “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” kitabında sifətlərin keyfiyyət bildirməsi məsələsinə toxunmuşdur. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, “türk sistemli dillərin əksəriyyətində rus dili qrammatikalarının təsiri ilə, məzmun etibarilə sifətlər keyfiyyət və nisbi deyə iki qrupa bölünür. Bəzi türkoloqlar nisbi sifətlər dedikdə bura, əsasən, təyin mövqeyində çıxış edən isimləri daxil edirlər. Məs.: *daş ev, qızıl saat, taxta qaşiq və s.* Bir qrup dilçilər isə əsl sifətləri keyfiyyət, düzəltmə sifətləri isə nisbi sifətlərə aid edirlər. Türk sistemli dillərin sifət kateqoriyası daxilində keyfiyyət və nisbi sifətlər deyə qruplara ayırmaq bu kateqoriyanın təbiətinə uyğun gəlmir” (14, s.80).

Əbdürrəhman Cavadov 1960-cı ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində sifət bəhsini işləmişdir. O, da dilçiliyimizdəki ənənəyə sadiq qalaraq qeyd edir ki, sifətlər əlamət və ya keyfiyyət bildirir (12, s.55). Ə.Cavadov rus dilinin qrammatikasındakı sxemlərə uyğun olaraq sadə sifətləri əsl sifət kimi səciyyələndirir (12, s.56). Yəni Azərbaycan dilçiliyinə aid qrammatika kitablarında sifətin əlamət və keyfiyyət bildirməsi tərifini Ə.Cavadov da dəstəkləyir. Adətən, qrammatika kitablarımızda sifətin əlamət və keyfiyyət və yaxud da əlamət və ya keyfiyyət bildirməsi qeyd olunur. Halbuki hind-Avropa və rus dilçiliyinə aid müxtəlif qrammatika kitablarında sifətlərdəki keyfiyyət anlayışına daha geniş rəkursdan, daha geniş prizmadan yanaşılır.

Azərbaycan dilçiliyində Muxtar Hüseynzadənin də sifətlər və keyfiyyət mövzusunda yanaşması özünəməxsus tərzdədir. Belə ki, M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu problemə özünəməxsus tərzdə yanaşmışdır (6, s.77-102). M.Hüseynzadə qeyd edir ki, “*əşyanın rəngini müəyyən edən sözlər olduğu kimi, onun keyfiyyət, əlamət, xasiyyət və sairəsini də müəyyənləşdirən sözlər vardır ki, bunlar sifət hesab olunur. Əsl (sadə) sifətləri başlıca olaraq üç qismə ayırmaq olar: 1) keyfiyyət bildirən; 2) əlamət bildirən; 3) rəng bildirən*” (6, s.79). Göründüyü kimi, M. Hüseynzadə rəng bildirən sifətləri keyfiyyət bildirən sifətlərdən ayırır.

Əbdürrəhman Cavadov *fizioloji keyfiyyət* terminindən istifadə edir. O yazır ki, “*sifətlər əşyanın əlamətini, dad və rəngini, insanların və heyvanların fizioloji keyfiyyətini bildirir. Bu cəhətdən sifətləri aşağıdakı mənə qruplarına ayırmaq olar:*

- 1) *rəng bildirən sifətlər: qırmızı, qara, ağ, sarı, göy, yaşıl, mavi, abı;*
- 2) *həcm və məsafə bildirən sifətlər: məs.: böyük, dərin, dar, gen, uzun, gödək, yaxın;*
- 3) *insan və başqa canlıların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirən sifətlər: məs.: qoca, cavan, kar, lal, çolaq, topal, daz, çirkin, gözəl*
- 4) *xasiyyət, vərdiş və daxili keyfiyyət bildirən sifətlər; məs. : dinc, nəcib, gic, dəli, tənbal, xəsis, lovğa, sərsəri, məğrur, sarsaq, küt, qoçaq;*
- 5) *ümumi keyfiyyət bildirən sifətlər: məs. : yaxşı, yaman, pis”* (12, s.58-59). İndiyə qədər Azərbaycanda yazılan qrammatika kitablarında ümumi keyfiyyət bildirən sifətlər leksik-semantik qrupunun adının verilməsi ilə ilk dəfə qarşılaşırıq. Bu cəhət Ə.Cavadovun təsnifatında həm yenilikdir, həm də təqdir olunmalıdır. Ancaq, təəssüf ki, digər təsnifatlarda keyfiyyət bildirən sifətlərin ayrıca qrupda verilməsi ilə qarşılaşmırıq.

Məlumdur ki, keyfiyyət kateqoriyası ilə ən sıx bağlı olan kəmiyyət kateqoriyasıdır. Bunlardan biri də Məmmədli Novruzovun “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyasıdır. Bu tədqiqatda M.Novruzov keyfiyyət anlayışına da aydınlıq gətirir. Çünki kəmiyyətlə keyfiyyət bir-birinə bağlı anlayışlardır. M.Novruzov qeyd edir ki, “*kəmiyyət anlayışının insan təfəkküründə inkişafının sonuncu mərhələsində kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışının kölgəsindən çıxaraq tam mücərrədləşir. Bir-birindən fərqlənən ayrı-ayrı predmetləri saymaq üçün həmin predmetlərin keyfiyyət xüsusiyyətləri kimi qəbul edilən müxtəlif say düzümlərindən istifadə olunan dillərdə bir say düzümü digər say düzümlərini sıxışdırıb dildən çıxarır. Yəni sayılası əşyaların keyfiyyətindən asılı olmayaraq yalnız mücərrəd saylar işlədilir”* (11, s.7-66). Sitatdan da görünür ki, M.Novruzov kəmiyyətlə keyfiyyətin dialektik əlaqəsini düzgün izah edir.

Təəssüf ki, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində əlamət və keyfiyyətin konkret həddləri müəyyənləşdirilməmişdir. Məhz buna görə də əlamət semantik sahəsi ilə keyfiyyət semantik sahəsi bəzən bərabərləşdirilmiş, eyniləşdirilmiş, bəzən isə fərqləndirilmiş, başqa bir halda isə onların sərhədləri qarışdırılmışdır.

Yusif Seyidov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” adlı əsərində keyfiyyət termininə özünəməxsus şəkildə yanaşmışdır. Onun fikrincə, “*əlamət və keyfiyyət müxtəlif anlayışlar kimi qəbul edilir. Əlamət deyəndə əşyanın zahiri görünüşü (gözəl, uca, geniş, ağ, qara), keyfiyyət deyəndə əşyanın daxili xüsusiyyətləri (yaxşı, ağıllı, mərd, paxıl) nəzərdə tutulur. Əlamət termini təkcə işlədildəndə bu xüsusiyyətlərin hamısı (həm zahiri, həm də daxili) anlaşılır”* (13, s.267).

Zemfira Əliyeva öz doktorluq dissertasiyasında türk dillərində sifətlərin semantik – funksional aspektlərini tədqiq etmişdir. O, bu nəticəyə gəlir ki, “*türk dillərində sifətlərin semantik təkamül tarixini araşdırarkən belə qənaətə gəlmişik ki, türk dilləri sistemində əvvəl ad, sonra isə keyfiyyət*

kateqoriyası yaranmışdır. Yəni eyni sözlərdə müəyyən dövrdə yalnız ad, əşya mənası olmuş, sonra keyfiyyət anlamı yaranmışdır” (5, s.34). Həmin araşdırmada sifətlərin semantik inkişafı izlənilmişdir. Zemfira Əliyevanın “Türk dillərində sifət” adlı monoqrafiyasında sifətlərin leksik və morfoloji xüsusiyyətləri bütün türk dillərin kontekstində öyrənilmişdir (3). Zemfira Əliyevanın fikrincə, *“keyfiyyət çalarlı mənası olan ismin sifətə çevrilməsi üçün substansiyanın öz semantik strukturundakı haçalaşmanı (ikiləşməni) dəf etmək lazım gəlir. Həmin substansiyanın cümlədə işlədilməsi kontekstin ümumi mənasının ona təsiri ilə əlaqədardır*” (5, s.34). Keyfiyyətin nüvəsini sifətin dərəcələri təşkil edir.

Azərbaycan dilçiliyində sifətlərlə bağlı aparılan tədqiqat işlərindən biri də Ləman Qasımlının “Dad bildirən sifətlərin semantik və üslubi xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)” adlı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasıdır. Bu tədqiqat işində L.Qasımlı Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında dad bildirən sifətləri müqayisəli şəkildə semantik cəhətdən təhlil etmişdir. Maraqlıdır ki, Ləman Qasımlı *şirin* və *acı* sifətlərini təhlil edərkən *dad keyfiyyəti* terminindən istifadə edir (9, s.16). Əslində, *dad* da keyfiyyətin bir elementidir. Yəni Azərbaycan dilçiliyində çox zaman sifətlərin leksik-semantik bölgüsündə *dad* bildirən sifətlər ayrıca bir qrup kimi göstərilə də, onların semantikasında keyfiyyət semi dominantlıq təşkil edir.

Ləman Qasımlı bu nəticəyə gəlir ki, *“əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərin ümumi dilçilikdə, germanşünaslıqda, türkoloji dilçilikdə və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi bir daha belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu sahələrin hər birində sifət nitq hissəsinə yanaşmada təxminən eyni, mübahisəli, lakin kifayət qədər nəzəri cəlb edən mənzərə müşahidə olunur. Azərbaycan və ingilis dillərində dad bildirən sifətlərin semantik strukturunun müqayisəsi aşkar şəkildə göstərir ki, iki dilin mənaca oxşar sözləri heç də həmişə mənə etibarilə tam üst-üstə düşmür. Bu isə dad bildirən leksik vahidlərin semantikasının milli spesifikasiyasının təzahürü hesab edilə bilər. Azərbaycan və ingilis dillərində dad bildirən sifətlərin oxşarlığı özünü belə bir faktda göstərir ki, onların semantik strukturunda eyni mənə tipləri ayırd edilə bilər: əsas (ilkin) nominativ mənə; törəmə-nominativ mənə, frazeoloji mənə”* (9, s. 23).

İndiyə qədər Azərbaycanda yazılmış qrammatika kitablarında keyfiyyətlə bağlı mövzulara az da olsa, yer verilmişdir. Adətən, qrammatik kateqoriya termini diçilikdə morfoloji göstəricisi olan kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Məsələn, J.Vandriyes “Dil” əsərində kateqoriyalardan bəhs edərkən qeyd edir ki, *“qrammatik kateqoriya anlayışı morfem vasitəsilə ifadə imkanı olan kateqoriya nəzərdə tutulur”* (16, s. 91). Ancaq dilçilikdə kateqoriya anlayışı qrammatik kateqoriya anlayışı ilə məhdudlaşmır. Belə ki, leksik kateqoriya, semantik kateqoriya anlayışları da mövcuddur. Yəni ümumi dilçilikdə kateqoriya anlayışının geniş spektrdə işlənməsi

müşahidə olunur. Bu baxımdan keyfiyyətə həm də dil kateqoriyası kimi yanaşılmalıdır.

Qüdrət Cəfərov “Azərbaycan dilinin leksik - semantik sistemi” adlı əsərində yaş-cins və rəng bildirən sözlərin semantik sistemindən bəhs etmişdir (2, s.31-52). Yəni Azərbaycan dilinin istər normativ, istərsə də akademik qrammatika kitablarında dərəcə kateqoriyası kimi tərif verilən dərəcə anlayışı digər dillərə aid qrammatika kitablarında məhz keyfiyyət dərəcəsi termini ilə ifadə olunur.

Beləliklə, keyfiyyət semantik sahəsinin təhlili bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dilinin funksional imkanları çox genişdir. Keyfiyyət semantik sahəsinin üfüqi və şaqulu semantik strukturu Azərbaycan dilinin pragmatik – semiotik və funksional potensialının yüksək olduğunu isbat edir. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət sahəsinə ifadə edən bütün dil vasitələrində bu sahənin izahı üçün linqvistik baxımdan üzə çıxır. Həmin linqvistik ifadə vasitələri bütün dil səviyyələrində: leksik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə keyfiyyət semantik sahəsinin ifadəsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov, İ. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh / İ.Abbasov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2017. – 1007 s.
2. Cəfərov, Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi / Q. Cəfərov. – Bakı: Elm, –1984, – 124 s.
3. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifət . – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 450s.
4. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifətlərin leksik-semantik variantları. Bakı: Elm, 1998, 188 s.
5. Əliyeva, Z. Türk dillərində sifətlərin semantik-funksional və struktur təkamülü. Fil. elm. dok. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dis. avtoref. Bakı: 2012, 41 s.
6. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. – Bakı: Maarif, – 1973. 357 s.
7. Kazımov, Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017. 944 s.
8. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010. 400 s.
9. Qasımlı, L. Dad bildirən sifətlərin semantik və üslubi xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Fil. elm. ü. f.dok. diss. avtoreferatı. Bakı: 2018. 26 s.
10. Novruzov, (Qıpçaq) M.D. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). – Bakı: Elm, 2000. – 453 s.

11. Novruzov, M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003, s. 4-19.
12. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Red. Z.Budaqova, R.Rüstəmov. Bakı: Elm, h.1, 1980. 334 s.
13. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: 2002.
14. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli]. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. –140 s.
15. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык. Часть первая. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1952. 543 с.
16. Вандриес, Ж. Язык: лингвистическое введение в историю. – Москва: Государственное социально-экономическое издательство, – 1937. – 410 с.
17. Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. 276 с.
18. Дмитриев, Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1940, 205 с.
19. Дырэнкова, Н.П. Грамматика ойротского языка. Москва-Ленинград: Издат.во Наука, 1940. 302 с.
20. Карпова Людмила. Интенсификация качества прилагательных в удмуртском языке. Вестник ЧитГУ № 5 (56). s.144-149.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024
Rəyçi: f.e.d., professor Sənubər Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.34>

ELÇİN SÜLEYMANOV
Milli Aviasiya Akademisi
Merdekan, Bakü, Azərbaycan
elchin.suleymanov@naa.edu.az

8. SINIF ‘ORTAK TÜRK TARİHİ’ KİTAP KONULARININ İNCELENMESİ-I ÖZET(XÜLASƏ)

Öz: Bu çalışmada Türk dili konuşan ölkələr için hazırlanmış olan 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabının hazırlanması sürecinde eski SSCB’nin sömürge siyasetinin etkisine maruz kalmış ülkelerin ortaokullarında; anlatılan tarih konularının içeriklerinin çelişkili olması ve bu çelişkilerin önlenmeye çalışılması sebebiyle kitabın hazırlık aşamasının uzun sürdüğü literatür değerlendirmelerinden ortaya çıkmaktadır. 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabının hazırlanma sürecinde dil, alfabe ve literatür farkları da göz önünde bulundurulduğunda, bu dersi alan sınıflara yönelik yapılacak olan deneysel ve yarı deneysel modeli çalışmaların güvenilirliğinin sağlanabilmesi için; deney gruplarına yönelik çelişki içermeyen ortak bir kitabın (*doküman*) esas alınarak çalışmaların yürütülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 8. sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularına yakın olabilecek ve ortak doküman konumunda çare olarak Yeni Türkiye Strateji Araştırma Merkezi tarafından hazırlanmış olan VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabının kullanılması durumunun incelenmesi amaç olarak hedeflenmiştir. Nitel araştırma yöntemi, karşılaştırma tekniğiyle beraber kullanılarak 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konuları ve VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları ciltlere göre karşılaştırılmış, benzerlik oranı tespit edilmiş ve benzeyen konular listelenmiştir. Çalışma sonucunda 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ dersini alan sınıflara yönelik yapılacak deneysel ve yarı deneysel modeli çalışmaların deney gruplarında VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabındaki konuların birinci el doküman olarak kullanılması lehinde yüzde seksen benzerlik tespit edilmiştir. Ayrıca Türk dili konuşan ülkelerde 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ dersini alan sınıflara yönelik yapılacak ortak deneysel ve yarı deneysel modeli çalışmaların deney gruplarında VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabındaki konuların çelişkisiz, ortak, birinci el doküman olarak da kullanılabilceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *VI Ciltlik Ortak Türk Tarihi, 8. sınıf Ortak Türk Tarihi, nitel karşılaştırma yöntemi, konular, benzerlik*

Elchin Suleymanov

8TH GRADE 'COMMON TURKISH HISTORY' BOOK ANALYSIS OF TOPICS-I

Abstract

In this study, during the preparation of the 8th Grade 'Common Turkish History' textbook prepared for Turkish speaking countries, in secondary schools of countries that were exposed to the colonial policy of the former USSR; It emerges from the literature reviews that the preparation phase of the book took a long time because the contents of the history topics described are contradictory and these contradictions are tried to be prevented. Considering the language, alphabet and literature differences in the preparation process of the 8th grade 'Common Turkish History' textbook, in order to ensure the reliability of the experimental and quasi-experimental model studies to be conducted for the classes taking this course; It turns out that studies should be carried out on the basis of a common book (*document*) that does not contain contradictions for the experimental groups. In this context, the aim of this study is to examine the use of the VI-Volumes 'Common Turkish History' book prepared by the New Turkey Strategy Research Center as a common document, which can be close to the 8th grade 'Common Turkish History' course/textbook topics.

Using the qualitative research method together with the comparison technique, the 8th grade 'Common Turkish History' course topics and the 'VI Volume Common Turkish History' book topics were compared according to the volumes, the similarity rate was determined and similar topics were listed. As a result of the study, eighty percent similarity was found in favour of using the subjects in the VI-Volumes 'Common Turkish History' book topics as a first hand document in the experimental groups of the experimental and quasi-experimental model studies to be carried out for the 8th grade 'Common Turkish History' course. For doing a research, for both using Turkish speaking countries; It has been concluded that the subjects in the VI-Volume 'Common Turkish History' book can also be used as a non-contradictory, common, first-hand document in the experimental groups of joint experimental and quasi-experimental model studies to be carried out for the classes taking the 8th grade 'Common Turkish History' course.

Keywords: *Volume VI Common Turkish History, 8th Grade Common Turkish History, qualitative comparison method, topics, similarity.*

Эльчин Сулейманов

**АНАЛИЗ УЧЕБНИКА "ОБЩАЯ ИСТОРИЯ ТУРЦИИ" ДЛЯ 8-ГО
КЛАССА ПО ТЕМАМ-II**

РЕЗЮМЕ

В этом исследовании, проведенном во время подготовки учебника "Общая история Турции" для 8-го класса, предназначенного для тюркоязычных стран, в средних школах стран, которые подвергались колониальной политике бывшего СССР; Из обзоров литературы следует, что этап подготовки книги занял много времени, поскольку содержание многие из описанных исторических тем противоречивы, и эти противоречия стараются предотвратить. Учитывая различия в языке, алфавите и литературе в процессе подготовки учебника "Общая история Турции" для 8-го класса, чтобы обеспечить надежность экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в классах, изучающих этот курс, получается, что исследования должны проводиться на основе из общей книги (документа), не содержащей противоречий для экспериментальных групп. В этом контексте целью данного исследования является изучение использования шеститомника "Общая турецкая история", подготовленного Исследовательским центром "Новая стратегия Турции", в качестве общего документа, который может быть близок к темам курса/учебника "Общая турецкая история" для 8-го класса. Используя метод качественного исследования в сочетании с методом сравнения, темы курса "Общая история Турции" для 8-го класса и темы учебника "Общая история Турции в VI томе" были сопоставлены в соответствии с объемами, была определена степень сходства и перечислены похожие темы. В результате исследования было установлено восьмидесятипроцентное сходство в пользу использования тем из VI-томного учебника "Общая история Турции" в качестве документа из первых рук в экспериментальных группах экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в 8-м классе по теме "Общая история Турции".- конечно. Для проведения исследования, как с использованием тюркоязычных стран, так и с использованием; Был сделан вывод, что темы из VI-томного учебника "Общая турецкая история" также могут быть использованы в качестве непротиворечивого, общего документа из первых рук в экспериментальных группах совместных экспериментальных и квазиэкспериментальных модельных исследований, которые будут проводиться в 8-м классе. 'Общий курс турецкой истории.

Ключевые слова: VI том общей истории Турции, общая история Турции в 8 классе, метод качественного сравнения, темы, сходство.

Tablo 4

4. Alt Amaca Yönelik Bulgular

8. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitap Konuları	Benzerlik (f)	IV.Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benz erlik (f)
1. Türk xalqlarının dünya tarixində yeri	-	1. Türkiye Selçukluları.	A
2. Türk dilləri	-	2. Anadolu Beylikləri	-
3. «Türk» adının mənası	-	3. Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış	B
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	4. Memlûkler	C
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	5. Delhi Türk Sultanlığı	F
6. Türk xalqlarının köçətmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri	-	6. Ak-Koyunlular/Bayındırlılar	D
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri	-	7. Kara-Koyunlular	- E
8. Prototurk tayfaları	-	8. Safevilər	-
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı	-	9. Azərbaycan Türkləri.	-
1. Asiya Hun imperiyası	-	10. Türk Dünyasına Stratejik Bir Bakış	-
2. Kanquy dövləti	-	-	-
3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası	-	-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	-	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti	-	-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	-	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Göytürk xaqanlığı	-	-	-

2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	-	-	-
4. Türkeş xaqanlığı	-	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	-	-	-
6. Koco Uyğur dövləti	-	-	-
7. Qırğız xaqanlığı	-	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri	-	-	-
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	-	-	-
2. Qarluq yabquluğu	-	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	-	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-
7. Qəznəvilər dövləti	-	-	-
8. Böyük Səlcuqlu dövləti	A	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	-	-	-
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Monqol imperiyası	-	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	-	-	-
3. Cağatay xanlığı	-	-	-
4. Moğolustan (Şərqi Cağatay) Xanlığı	-	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	-	-	-
6. Xubilay xanlığı	-	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-

1. Hindistan Türk-Məmluk sülalələri	F	-	-
2. Misir Türk-Məmluk dövləti	C	-	-
3. Osmanlı imperiyası	B	-	-
4. Teymurilər dövləti	-	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	E	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	D	-	-
Toplam: 52	6	10	6
%: 100	11.5	100	60

Not: f = konu sayısı

Tablo 4'e baxıldığında, Azərbaycan Cumhuriyeti'de və digər Türk Devletləri üçün seçməli dərslər hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konular altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının IV. Ciltində yer alan konularla qarşılaşdırılmışdır. Tablo 4'ün sol sütununda yer alan konulara baxıldığında; Azərbaycan Cumhuriyeti'de və digər Türk Devletləri üçün seçməli dərslər kitabı olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'de genel toplamda 52 konu yer aldığı görülməkdədir (f=52, %100). Ayrıca, Tablo 4'ün sağ sütununda 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının IV. Cilt Konuları yer almada, genel toplamda konu sayısı 10'dur (f=10, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' konuları IV. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabı konularıyla qarşılaşdırma da benzerlik oranının %60 olduğu görülməkdədir. 52 konudan oluştan 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər konularının 6'ı (%11.5) IV. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla benzerdir, bu bağlamda 10 konudan oluştan IV. Cilt Ortak Türk Tarihi kitab konularının %60'ı (f=6) teşkil etməkdədir. IV. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan 'Türkiye Selçukluları' konusu 8. Sınıf Ortak Türk Tarihi dərslər kitabında genel konu olaraq 'Selçuklular' şeklinde yer almaktadır. Ayrıca, IV. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan 'Delhi Türk Sultanlığı' konusu 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında 'Hindistan Türk-Məmluk sülalələri' (genel konular) şeklinde yer almaktadır. IV. Ciltde yer alan 'Anadolu Beylikleri', 'Safeviler', 'Azərbaycan Türkleri', 'Türk Dünyasına Stratejik bir Bakış' konularıyla 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitab konuları arasında yer almamaktadır. IV. Cilt Ortak Türk Tarihi Kitabında yer alan konular, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konular bəbında qarşılaşdırma da, konuların benzerlik oranı %60(f=6) iken, fərqlilik oranı %40(f=4) olma da və fərqlilik göstərməməkdədir.

Tablo 5

5. Alt Amaca Yönelik Bulgular

8. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitap Konuları	Benzerli	V. Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benzerlik
--	----------	--	-----------

	k (f)		(f)
1. Türk xalqlarının dünya tarixində yeri	A	Yüzyıla Kadar Türklerin Dili	A
2. Türk dilləri	A	Türk Dünyasında Din	A
3. «Türk» adının mənası	-	Türk Mitolojisi	A
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	Türk Destanları	A
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	Türk Sanatı	A
6. Türk xalqlarının köçətmə (miqrasiya) səbəbləri və nəticələri	-	Bilim	A
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri	-	-	-
8. Prototurk tayfaları	-		-
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı	A	-	-
1. Asiya Hun imperiyası	-	-	-
2. Kanquy dövləti	-		
3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası		-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	-	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti		-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	-	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Göytürk xaqanlığı	-	-	-
2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	-	-	-
4. Türkeş xaqanlığı	-	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	-	-	-
6. Koco Uyğur dövləti		-	-
7. Qırğız xaqanlığı	-	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri		-	-

9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	A	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	-	-	-
2. Qarluq yabquluğu	-	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	-	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-
7. Qəznəvilər dövləti	-	-	-
8. Böyük Səlcuqlu dövləti	-	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	-	-	-
11. İlk türk-müsəlman dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	A	-	-
1. Monqol imperiyası	-	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	-	-	-
3. Cağatay xanlığı	-	-	-
4. Moğolustan (Şərqi Cağatay) xanlığı	-	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	-	-	-
6. Xubilay xanlığı	-	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Hindistan Türk-Məmluk sülalələri	-	-	-
2. Misir Türk-Məmluk dövləti	-	-	-
3. Osmanlı imperiyası	-	-	-
4. Teymurilər dövləti	-	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	-	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	-	-	-
Toplam: 52	6	6	6
%: 100	11.5	100	100

Not: f = konu sayısı

Tablo 5'e baxıldığında, Azərbaycan və digər Türk Devletləri üçün seçməli dərslər olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konular altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının IV. Ciltində yer alan konularla qarşılaşdırılmışdır. Tablo 5'in sol sütununda yer alan konulara baxıldığında; Azərbaycan Cümhuriyyəti və digər Türk Devletləri üçün seçməli dərslər kitabı olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'de genel toplamda 52 mövzu yer aldığı görülməkdədir (f=52, %100). Ayrıca, Tablo 5'in sağ alt sütununda 6 Ciltlik Ortak Türk Tarhi kitabının V. Cilt Konuları yer almaqta, genel toplamda mövzu sayı 6'dır (f=10, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər konuları V. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabı konularıyla qarşılaşdırmaqta; benzerlik oranının %11.5 olduğu görülməkdədir. 52 mövzudan oluşan 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər konularının 6'sı (%11.5) IV. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla benzerdir, bu bağlamda 10 mövzudan oluşan V. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitab konularının %100'ü (f=6) teşkil etməkdədir. V.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan Türklerin 'Dil'i, destanları, mitolojisi ves. konuları 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında genel mövzu olaraq hər bölümde ayrı şəkildə bölümlərin sonunda o bölümlərə uyğun olaraq 'Türklerin Sosial, İktisadi, Medeni Həyatı' konuları olaraq yer almaktadır. V.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konular, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dərslər kitabında yer alan konular bəbində qarşılaşdırılmış, konuların benzerlik oranı %100(f=6) iken, fərqlilik oranı %0 (f=0) olmaqta və fərqlilik göstərməməkdədir.

Tablo 6.

6. Alt Amaca Yönelik Bulgular

8. Sınıf Ortak Türk Tarihi Ders Kitap Konuları	Benzerlik (f)	VI.Cilt Ortak Türk Tarihi Kitap Konuları	Benzerlik (f)
1.Türk xalqlarının dünya tarixində yeri		1.İslamiyyət Öncəsi Türk Eserləri	A
2. Türk dilləri	B,C	2.(Kök)Türk Harfli Yazıtlar	B
3. «Türk» adının mənası	-	3.Moğolistan'daki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar	C
4. Türk xalqlarının yayıldığı ərazilər	-	4.Çin Halk Cümhuriyyəti'ndeki (Kök) Türk Harfli	D
5. Türk xalqlarının ilk ulu vətəni	-	5.Kırgızistan'daki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar	F
6. Türk xalqlarının köçmə (miqrasiya)	-	6.Rusya'da Kök Türk Yazıtları	G

səbəbləri və nəticələri			
7. Mərkəzi Asiyanın ən qədim mədəniyyətləri	-	-	-
8. Prototurk tayfaları	-		-
9. Sakların sosial, iqtisadi və mədəni həyatı		-	-
1. Asiya Hun imperiyası	-	-	-
2. Kanquy dövləti	-		
3. Kuşan imperiyası	-	-	-
4. Avropa Hun imperiyası		-	-
5. Cənub-Qərbi Hun dövləti	-	-	-
6. Ağ Hun (Eftallılar) dövləti		-	-
7. Juan-Juan xaqanlığı	-	-	-
8. Hun imperiyası və sonrakı türk dövlətlərində iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Göytürk xaqanlığı	-	-	-
2. Avar xaqanlığı	-	-	-
3. Xəzər xaqanlığı	-	-	-
4. Türkeş xaqanlığı	-	-	-
5. Uyğur xaqanlığı	-	-	-
6. Koco Uyğur dövləti		-	-
7. Qırğız xaqanlığı	-	-	-
8. Kimak və Qıpcaq dövlətləri		-	-
9. Qədim türk xaqanlıqları dövründə sosial, iqtisadi və mədəni həyat	-	-	-
1. Mərkəzi Asiyada ərəb hakimiyyəti	-	-	-
2. Qarluq yabquluğu	A	-	-
3. Oğuz yabquluğu	-	-	-
4. Qaraxanlı xaqanlığı	-	-	-
5. Sacilər dövləti	-	-	-
6. Volqa Bulqar dövləti	-	-	-
7. Qəznəvilər dövləti	-	-	-
8. Böyük Səlcuqlu dövləti	-	-	-
9. Eldənizlər dövləti	-	-	-
10. Xarəzmşahlar dövləti	-	-	-
11. İlk türk-müsəlman			

dövlətlərində sosial iqtisadi və mədəni həyat	D	-	-
1. Monqol imperiyası	-	-	-
2. Qızıl Ordu dövləti	-	-	-
3. Çağatay xanlığı	-	-	-
4. Moğolustan (Şərqi Çağatay) xanlığı	-	-	-
5. Elxanilər (Hülakülər) dövləti	-	-	-
6. Xubilay xanlığı	-	-	-
7. Türk-Monqol dövlətlərində sosial, iqtisadi və mədəni həyat	F,G	-	-
1.Hindistan Türk-Məmluk sülalələri	-	-	-
2. Misir Türk-Məmluk dövləti	-	-	-
3. Osmanlı imperiyası	-	-	-
4. Teymurilər dövləti	-	-	-
5. Qaraqoyunlu dövləti	-	-	-
6. Ağqoyunlu dövləti	-	-	-
Toplam: 52	6	6	6
%: 100	11.5	100	100

Not: f = konu sayısı

Tablo 6'a baxıldıqda, Azərbaycan və digər Türk Devletləri için seçmeli ders olaraq hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer alan konularda geçen metinlerden taranarak hazırlanaraq karşılaştırılmaktadır. Altı ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının VI. Ciltinde yer alan konular 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında farklı konu başlıklarında yer alan metinlere dağıtıldığı görülmektedir. Tablo 6'nın sol sütununda yer alan konulara baxıldıqda; Azərbaycan Cumhuriyeti ve digər Türk Devletleri için seçmeli ders kitabı olarak hazırlanmış, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi'de genel toplamda 52 konu yer aldığı görülmektedir (f=52, %100). Ayrıca, Tablo 6'nın sağ alt sütununda 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabının VI. Cilt konuları yer almakta, genel toplamda konu sayısı 6'dır (f=6, %100). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders konuları VI. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabı konularıyla karşılaştırılarak; benzerlik oranının %11.5 olduğu görülmektedir. 52 konudan oluşan 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders konularının 6'ı (%11.5) VI. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabıyla benzerdir, bu bağlamda 6 konudan oluşan VI. Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitap konularının %100'ü (f=6) teşkil etmektedir. VI.Cilt 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konular, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer alan konular bânında karşılaştırılarak, konuların benzerlik oranı %100(f=6) iken, farklılık oranı %0 (f=0) olmakta ve farklılık göstermemektedir.

Tablo 7.

7.Alt Amaca Yönelik Bulgular

	N	% f	Benzerlik N	Farklılık N	Benzerlik %f	Farklılık % f
VIII. SOTT Genel Konu Sayısı	52	100	44	8	85	15
VI Ciltlik OTT Genel Konu Sayısı	50*	100	40	10	80	20
Konuların fark (fazlalık/azlık) dağılımı	2	-	4	-2	5	-5

f- Kitap Konuları Sayısı, f%- %'lik Sayı * Bölüm sayısı 55 olsa da kaynakça, önsöz ves. değerlendirmeye alınmamıştır.

Tablo 7'e VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konuların (bölümler) genel toplamının sayısı 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dersinde yer alan genel konuları karşılaştırmıştır. 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dersinde yer alan konu sayısı 52 (N=52, %f=100) iken, VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konuların genel toplamı 50 (N=50, %f=100) olmuş, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' dersinde yer alan konu sayısından 2 adet fazlalık teşkil etmiştir (N=52-50=2; N=2, 52>50). 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' kitabında toplamda yer alan 52 (N=52) konu sayısından 44'ü (N=44), VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konuların genel toplamıyla 50 (N=50) benzerlik teşkil etmiştir. 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan genel konuların benzerlik sayısı, VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konulardan 4 (N=4) adet fazla olmuştur. Ayrıca, yüzde oranla bakıldığında, 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer alan konu sayılarının %85'i (%f=85), VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konularla benzerlik teşkil ederken, konuların %15'i (%f=15) farklılık göstermiştir; 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' ders kitabında yer alan konuların toplamı VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konuların genel toplamıyla mukayesede anlamlı farklılaşma bulunmamıştır. VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan toplam konu sayısı (N=50), 8. Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' toplam konu sayısı (N=52) ile karşılaştırılmış; VI Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan toplam konu sayısının 40'nın (N=40) benzediği, konu farklılaşma sayısının 10 (N=10) olduğu anlaşılmaktadır. Yüzde oranla bakıldığında VI Ciltlik genel konularının %80'i (%f=80) 8.Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konularla benzerlik teşkil ederken, farklılık oranı 20 (%f=20) olarak bulunmuştur. Ayrıca 8.Sınıf 'Ortak Türk Tarihi' kitabında yer alan konular VI Ciltlik genel konularla karşılaştırılarak, %85

(%f=85) benzerlik %15(%f=15) fərqləşmə olduğu anlaşılmaktadır. Benzerlik ve fərqlilik oranında %5 sapma fərqlinin olmasında səbəb konu dağılımının kitaplara görə eşit olmaması, bəzi konuların birində 1 digərində 2 ayrı konuya bölünərək yer almasından kaynaklı olmuşsa da qarşılaşdırmanın geçerliyinə ciddi təsiri bulunmamaktadır. 8.Sınıf Ortak Türk Tarihi kitabı genel konuları VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ genel konularına görə %85 benzerlik təşkil edərkən, VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ genel konuları 8.Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabı genel konularına görə %80 benzerlik təşkil etmişdir. Ayrıca, 8.Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabı genel konuları VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ genel konularına görə %15 fərqlilik təşkil edərkən, VI Ciltlik ‘Ortak Türk Tarihi’ genel konuları 8.Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitabı genel konularına görə %20 fərqlilik təşkil etmiş və anlamlı benzerlik bulunurkən, anlamlı bir fərqləşmə bulunmamışdır.

Sonuç

Bu çalışmada çalışmanın amaç ve alt amaçları doğrultusunda elde edilen bulgulardan aşağıdakı sonuca varılmışdır:

- Birinci alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; I. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %75, fərqləşmə oranı %25 olaraq bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

- İkinci alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; II. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabı konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %73, fərqləşmə oranı %27 bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

- Üçüncü alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; III. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders kitabı konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %89, fərqləşmə oranı %11 bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

- Dördüncü alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; IV. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap-ders konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %60, fərqləşmə oranı %40 bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

- Beşinci alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; V. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %100, fərqləşmə oranı %0 bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

- Altıncı alt amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; VI. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ ders konularıyla karşılaştırılmışdır. Benzerlik oranı %100, fərqləşmə oranı %0 bulunmuş: adı keçən alt amacın leyhine bir sonuq ortaya çıkmışdır.

• Yedinci alt amaca ve genel amaca yönelik yapılan karşılaştırmada; VI. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konuları 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konularıyla karşılaştırılmıştır. Benzerlik oranı %85, farklılaşma oranı %15 bulunmuştur. Ayrıca, karşılaştırmalarda bazı konuların 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konularında iki ayrı konuya

bölünmesinden kaynaklı VI. Cilt ‘Ortak Türk Tarihi’ 8. Sınıf ‘Ortak Türk Tarihi’ kitap konularıyla karşılaştırmada, benzerlik oranı %80, farklılık oranı %20 olmuş, adı geçen alt amacın leyhine bir sonuç ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019a). Ortak Türk Tarihi (I. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019b). Ortak Türk Tarihi (II. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019c). Ortak Türk Tarihi (III. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019d). Ortak Türk Tarihi (IV. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019f). Ortak Türk Tarihi (V. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Gökdağ, B., Gömeç, S., Karatay, O. (Ed.). (2019g). Ortak Türk Tarihi (I. Cilt). Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (Y.T. Yayıncılık).

Kıdırəli, D., Babayar, Q. (2019). 8-ci Sınıf Ortaq Türk Tarixi Dərsliyi (Layihə). Beynəlxalq Türk Akademiyası.

Karataş, Z. (2015). Sosyal Bilgilerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 62-80.

Kızıl, Ömür (2018b). Türk Dünyası’nda Ortak Türk Tarihinin Öğretimi. Millî Devlet Gazetesi, Sayı:14, ss.14.

Kızıl, Ö. (2014a). Türk Dünyası’nda Müşterek Tarih Öğretimi ve Niteliği. *Türk Yurdu Dergisi*, 326, s.s.57-59.

Mövsümlü, C. ve Kasımova, S. (2016). “Turan Elleri Tarihi”, Eğitimi, Psikolojisi ve Önemi. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi, 01(02), 33-39.

Özkuş, O. (2015). Türk Kimliğini Oluşturan Ortak Kültürel Değerler. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 4 (8), 166-185.

Turgunov, E. (2015). Ortak Türk Tarihi Türk Dünyası’nın Ortak Mirası. *Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırmalar Merkezi Haftalık E-Bülten Dergisi*, No 217(17.02.2020-23.02.2020), 1-2. Erişim adresi <https://eurasian-research.org/wp-content/uploads/2020/10/Haftalik-e-bulten-17.02.2020-23.02.2020-No-247.pdf>

Türk Keneşi Resmî Sitesi.(Nisan, 2020). Ortak Türk Tarihi Ders Kitabı.
https://www.turkkon.org/tr/isbirliqi-alanlari/egitim_4/ortak-turk-tarihi-ders-kitabi_18 Erişim tarihi: 16/05/2021.

Yeni Türkiye Resmî Sitesi.(2019). Ortak Türk Tarihi: Ciltler.
<https://yeniturkiye.com/ortak-turk-tarihi-ciltler/> Erişim tarihi: 21/05/2021.

Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi (YTSAM) Resmî Sitesi.(2019). Yeni Türkiye 6 Ciltlik 'Ortak Türk Tarihi' Eserini İftiharla Sunar.
<https://yeniturkiye.com/ortak-turk-tarihi/> Erişim Tarihi: 16/05/2021.

Elçin Süleymanov, Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı ,Tarih Eğitimi Bilim Dalı E-posta: suleymanov.elcin@mail.ru Kongre bildirisinden üretilmiştir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**RƏYÇİ: Prof.Dr. Bahri Ata, Türkiyə Respublikası
Gazi Universitetinin professoru.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.49>

MƏMMƏDOVA JALƏ RAFIQ QIZI

Azərbaycan Dillər Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Jallxann@gmail.com

MƏTNİN FUNKSIONAL ASPEKTİ

Açar sözlər: mətn, dilçilik, struktur, semantik, kommunikativ

Ключевые слова: текст, лингвистика, структура, семантический, коммуникативный

Key words: text, linguistic, structure, semantic, communicative

Müasir dilçilikdə mətn nitq fəaliyyətinin təcəssümü, eləcə də təfəkkür prosesinin bazasında yaranan fikrin ötürülmə yolu kimi səciyyələndirilir. Yaranma zəruriliyi kommunikasiya olan mətn, ali və ya ən yüksək tərtibli qrammatik vahid, ciddi linqvistik obyektidir. Dilçi Ə.Cavadov mətn strukturu ilə bağlı tədqiqatında gəldiyi nəticəni belə şərh edir: “Kontekstə daxil olan cümlələr müxtəlif faktorlarla müəyyənləşir, müxtəlif üsullarla birləşir, onların arasında müəyyən bir əlaqə mövcud olur və bu əlaqənin xarakteri müəyyən söz sırası ilə şərtlənir”. (3, s 59) Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında cəmlənməsi mətn mühitində onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini aşkar şəkildə üzə çıxara bilər. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən əqli prosesin qanunauyğunluqlarının nəqli təzahürü olan istənilən mətn sintaktik, fonetik, leksik və morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb oluna bilər. Nitq-əqli prosesin nəticəsi olan mətn haqqında bir çox dilçilər, o cümlədən A.Məmmədov qeyd edir ki, “Mətn termininin bir neçə işləm növü vardır” (5, s.104). Bir tərəfdən mətn anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, tamamlanmış fikri ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir diskursu təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərləri adlandırılır. İ.R.Qalperin isə mətni “Başlığa və müəyyən məqsədyönlüyə və praqmatik məramla malik leksik, qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqələrin müxtəlif vasitəsilə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlər ilə birgə bitmiş və ədəbi işlənmiş nitq əsərini təşkil edən dil nişanlarının qaydalı və yazılı birliyi” kimi təyin edir (4, s.18). İstənilən informasiyanın qəbul olunub və ötürülməsində əsas rolunu ən mühüm dil vahidi olan cümlə oynayır. Cümlənin, eləcə də mətnin yaradılma prosesini təfəkkür icra edir. Beləki, hər hansı bir fikir əvvəl təfəkkürdə formalaşır, daha sonra isə insan beyni tərəfindən emal edilərək cümlə və ya mətn halına gətirilir. Dil vahidləri içərisində aparıcı kommunikativlik təbii olaraq cümləyə xasdır. Mətnə kommunikativliyin formalaşmasına kömək edən əsas vasitə cümlədir. Təfəkkürdə təcəssümünü tapıb, yalnız söz yığımından ibarət olmayan, qrammatik və məntiqi tərəfdən tamamlanan fikrə cümlə və ya mətn deyə bilərik. Q.Kazımov yazır “ Cümlə o zaman yaranır ki,

müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.” (6, s.78)

İyerarxik xüsusiyyətlərə malik olub, real kommunikasiya şəraitində təşkil olunan, məzmun, kompozisiya və ifadəliliyin vəhdəti olan dinamik vahid -mətn adlandırılır. Dilçilikdə əsas ünsiyyət vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etdiyi halda, onun ifadə etdiyi fikrin tamamlanması nisbi xarakter daşıyır. Cümlə bir qayda olaraq mətn mühitində ona məxsus olan struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Beləliklə müəyyən bir fikir ətrafında əlaqə yaranan cümlələrin birliyi mətnin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə bir sıra qanunauyğunluqlar mövcuddur. Müəyyən bir ardıcılıqla sıralanan cümlələrdə mətnin təşkili mexanizmi və qurulma texnikası bilavasitə semantik progressiya ilə bağlıdır. Mətnin daha ətraflı tədqiqi dilin funksional əhəmiyyətinin vurğulanmasına gətirib çıxarır. Mətnin ən çox yayılmış təriflərində birini İ.R.Qalperin vermişdir. Onun tərifinə görə. “Mətn nitq prosesinin məhsulu olub bitkinliyə malikdir”. (4 s 43) Bir qayda olaraq mətn başlıqdan, müxtəlif leksik, qrammatik, məntiqi üslubi əlaqələrlə birləşmiş bir sıra xüsusi vahidlərdən (frazifövqi birliklərdən) ibarət olub müəyyən məqsədli, eləcə də pragmatik təyinatla malikdir. Cümlələrin kommunikativ aspekti onun subyekt və predikativi əsasında formalaşır. Bu iki qütb cümləni tamamlayır. Mətnin kommunikativliyi isə mətni yarananla onu oxuyan və ya dinləyən arasındakı ünsiyyəti əhatə edir. Məsələn olaraq əsərin yazıçı tərəfindən yaradılıb, oxucu tərəfindən oxunmasını göstərə bilərik. Prosesin müvəffəqiyyətli olması üçün, tərəflər arasında formal olsa da, mübadilə gedir. Müəllif və oxucu arasında bu mübadilə çox zaman real olaraq mövcud deyildir. Kommunikativlik informativlikdən fərqli olaraq dövriliyə malikdir. Oxucunun qavrama, reaksiya vermə dövrü mətnin kommunikativliyinin ölçü meyarına çevrilir. Hər bir mətn onu yaranan şəxsin nitq fəaliyyətinin ifadəsidir. Bu fəaliyyət vəhdət şəklində mətni oxuyan və dinləyən şəxsin qavrama qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Şübhəsiz, öz quruluşuna görə mətn bir-biri ilə əlaqədə olan fraza, cümlə, konseptlərdən ibarətdir ki, bu vahidlər öz növbəsində bir tam təşkil edir. F.Veysəlli mətn dilçiliyi haqqında yazır “Mətnə kommunikativ bitkinliyin olması şərtidir. Onun qurulması qrammatik qaydalara əsaslanır. Bu, məntiqi şərtlər daxilində morfoloji-sintaktik və fonoloji əlamətlərlə formalaşmış semantik məna ifadə edən strukturdur. Dil ünsiyyəti mətnə və mətn vasitəsi ilə həyata keçirilir”. (7, s 396)

Mətnin funksional təhlili onun dil parametrlərinin həddlərindən kənara çıxmağa, anlayışlar kateqoriyasının təhlilinə keçməyə imkan verir. Zaman və məkan bu kateqoriyalardan hesab edilir. Mətnin funksionallığından danışarkən onun sosial funksiyası nəzərdə tutulur və qeyd edilən kateqoriyaların əhəmiyyəti vurğulanır. Kütləvi informasiya vasitələrindəki mətnlər siyasi, iqtisadi, sosial, elmi, mədəni və.s.

sahələrə aid ola bilir. Bu cür mətnlər bir qayda olaraq kütləvi oxucu üçün nəzərdə tutulur. Mətnlərin dərk olunması mürəkkəbləşdirilmir. Müəllifin intensiya və informativlik xüsusiyyətləri ön planda tutulur. Mətnin nitqin hansı formasına aidliyi həmçinin mübahisəli məsələlərdən hesab edilir. Bəzi dilçilər mətni yalnız yazılı nitqə bağlayır. Digər qrup isə həm şifahi həm də yazılı nitqdə mətn yaradılmasını təsdiqləyirlər. XXI əsrin əvvəllərindən mətn və ondan bir qədər də geniş hadisə olan diskurs linqvistik tədqiqat obyektinə çevrilərək cümləni bu müstəvidə sıxışdırır. V.Şelkunovaya görə, XX əsrin sonlarından dilə işarələr sistemi kimi yanaşma tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən uzaqlaşaraq, linqvistika sosiologiya və psixologiyaya meyillənməyə başlayır. Koqnvistika F.Sössürün dil-nitq, sinxronluq-diaxronluq, sintaksis-semantika, leksika-qrammatika meyarlarından imtina edərək, dili insana mənsub olan qavrama, yaddaş, emosiya, təfəkkür kimi koqnitiv bacarıqlardan biri kimi qəbul edir. Bir qrup dilçilərin fikrinə görə isə koqnvistikanın mövqeyinin bu qədər genişləndirilməsində mübaliğə vardır.

Mətnin yaradılmasında əsas məqsəd hər növ informasiyanın rasionallıqdan emosionallığa hərəkət etdirməkdir. Mətnin təzahürü olaraq ilk növbədə onun məzmununu daşıyan abzas yazı mədəniyyətinin məhsulu olaraq şifahi nitqə nəzərən öz əksini daha asan tapır. Şifahi nitqdə isə bu proses daha qəliz şəkildə reallaşır. Bu zaman ekstralingvistik faktorlar nəzərə alınmalıdır. Danışanın ton və intonasiyası, nisbətən daha uzun sürən pauzası, təhrik, təsdiq-inkar, nəqlətmə, sual-cavab və s. misal göstərə bilərik. K.Abdulla qeyd edir ki, “Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni, cümlənin onun mənə nöqtəyi-nəzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq mənə bitkinliyini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək qeyd edə bilərik ki, mətn resipiyent (informasiyanı qəbul edən) tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir.” (1, s 237)

Müasir dilçiliyin əsas problemlərindən birinin dilin kommunikativliyi olduğuna görə dil hadisələrinin funksional aspektləri mətn dilçiliyində aparıcı rola sahibdir. Canlı nitq ənənəvi olaraq ekspressiv səciyyə daşıyaraq ətraf aləmin, eləcə də insanın hiss və həyəcanını özündə əks etdirir. Dil öz növbəsində elə bir mexanizmdir ki, burada obrazlı ifadə, dolayı deyim, işarələmə və müstəqil adlandırma vasitələri sistemli şəkildə aktiv fəaliyyətə cəlb olunur. Yaradıcı təfəkkür, fantaziya, dərin məntiqi düşüncə dünyanın yaradıcı yolla dərk olunmasına, çoxmənalı obrazların və simvolların mətndə təcəssümünə zəmin yaradır. Hər hansı bir mətndə fikrin eksplisit və ya implisit şəkildə ifadəsi gərginliyə və ya tam əksi rahatlığa gətirib çıxara bilər. Verilən informasiyanın gizli ifadəsi gərginliyi artıraraq izafi gərginliyə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində mətnin qavranmasını çətinləşdirir. Mətnin tam dərk edilməsi üçün mövcud informasiyanın vəhdətli- əlaqəli şəkildə çatdırılması zəruridir. Bu prosesin formal ifadəsi koheziya və koherenlik kimi başa düşülür. Əlaqəlilik çoxaspektli hadisə olub, elementlərin məzmunca, formal və kommunikativ birləşməsi ilə reallaşaraq mətnin inteqrasiyasını formal-struktur şəkildə ifadə edir.

Mətn mürəkkəb linqvistik obyektidir və onun linqvistik relevantlığı müasir dilçilikdə heç bir şübhə oyatmır. M.Brandes mətnlərin tipologiyası məsələsinə empirik, linqvistik və kommunikativ mövqedən yanaşmış, tipologiyanın əsasına kommunikativ funksiyanı qoymuş və dörd tip ayırmışdır.

1.İnformativ 2. Ekspressiv 3. Operativ 4.Audiomedial

Mətnlərin tipologiyası, onların müəyyən meyarlar üzrə təsnifi mətn dilçiliyinin ən vacib məsələlərindəndir. Tematik məzmun, üslub, kompozisiya quruluşu, ekstra və intralinqvistik əlamətlər, mətdaxili əlamətlər, ekstramətn amilləri tipologiyanın növləri olaraq qeyd olunur. Mətn tipologiyasında üzə çıxan əsas çətinlik “mətn tipi” anlayışının təyiniidir. Beləki, “mətn janrı” və “mətn tipi” anlayışlarının oxşarlığı mübahisə yaradan məsələlərdəndir. M.Brandesə görə informativ mətnlər müxtəlif müəlliflər tərəfindən geniş auditoriyalar üçün yaradılır. Bu zaman kommunikativ funksiya və ona uyğun dillə ifadə predmetdən asılı olur. (8, s 101)

Mətnin başa düşülməsi problemi mənə anlayışı problemi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Bu mənə, potensial olaraq, mətdəki dil vahidlərində mövcud olaraq faktiki formal vasitələrin istifadəsi ilə aktuallaşır. Bu o demək deyil ki, bütün informasiya dil vahidlərində öz eksplisit ifadəsini tapmır, çünki hər-hansı bir mətn müəyyən mədəniyyət baryerində yaşayan toplumun nisbətən eyni səviyyədə malik olduğu fon bilikləri ehtiyatına sahibdir. Mətnlərə yansıyan sosial-psixoloji istiqamət kütləvi kommunikasiyanın dilini ideoloji və estetik təsir vasitələri kimi nəzərdən keçirərək dil faktorunun rolunu qabardır. Linqvistik aspektdə kütləvi kommunikasiyanın dili funksional üslublardan biri kimi tədqiq olunur.

Bir çox dilçilər tərəfindən qəbul edilən, V.A.Koxun fikrinə əsasən istənilən mətn hansısa bir motivə malikdir ki, bunu diskursiv mətn adlandırmaıyıq (9, s.149). Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu olan diskurs həmin kommunikativ prosesin yazı və ya nitq formasında ifadəsinin nəticəsidir. Mətn və diskurs arasında əlaqələrin olması və onlara fərqli yanaşmalar diskurs təlimində ciddi məsələdir. F.Cahangirov diskursu belə səciyyələndirir: Müraciət etdiyimiz yanaşmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin mənə tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formallaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxs (şəxslər) tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır. Aktuallaşdırılmamış diskurs yalnız potensial diskursdur. Diskurs ən azı iki tərəfin iştirakını nəzərdə tutur: söyləyən və qəbul edən, ünvanlayan və ünvanlanan. Bu isə o deməkdir ki, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar. Diskurs müəyyən vasitələrlə aktuallaşmış, realizə olunmuş koqnitivlikdir. Bu aktuallaşmada dil vasitələri ilə yanaşı ən geniş mənada konteksti yaradan qeyri-dil vasitələri də yaxından iştirak edir. [2].

Dilçilikdə mürəkkəb sintaktik bütöv olan mətn, nisbətən cavan tədqiqat sahəsi olmağına baxmayaraq öz inkişafı ilə bir çox digər elmi sahələrə də öz töhfəsini verir.

Ədəbiyyat

1. Abdulla Kamal Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri Bakı 2016, 356səh
2. Fikrət Cahangirov. Koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış: Elekt.resurs: <adu.edu.az > elmi-eserler.
3. Cavadov Ə.V. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Bakı EA xəbərləri 1973 №4 s.59
4. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı , 2008,90s
5. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s
6. Kazımov. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı Aspoliqraf 2004.496 s
7. Veysəlli F. Dilçiliyə giriş. Bakı Mütərcim 2017,448 s
8. Брандес М.П. Предпереводческий анализ текста. М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001;224 с
9. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа//Новое в зарубежной лингвистике, вып.VIII. Лингвистика текста. М., Прогресс, 1978.с. 149-171.

XÜLASƏ MƏTNİN FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ

“Mətnin funksional aspektləri” adlı məqalədə mətn vahid kommunikativ aspektdə təhlil edilir, mətnin funksional tərəfləri və informasiya məzmunu araşdırılır. Məqalədə eləcə də son dövrlərdə dilçilik sahəsində mətnin bir bütöv kimi tədqiqi araşdırılır. Mətnin əsas funksional növü kimi mətnlərin funksional-kommunikativ təsnifatı qiymətləndirilir, mətnin funksional-semantik tipologiyası araşdırılır və onların praqmatik aspektləri müəyyən edilir. Eləcə də mətnlərinin kommunikativ, informativ və praqmatik xüsusiyyətləri araşdırılaraq vurğulanır. Sonda məqalənin məzmunundan irəli çıxaraq ümumiləşdirmələr və bəzi müqayisələr təqdim olunur.

РЕЗЮМЕ ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕКСТА

В данной статье под названием «Функциональные аспекты текста» текст анализируется в едином коммуникативном аспекте, исследуются функциональные аспекты и информативность текста. В статье также рассматривается изучение текста в целом в области языкознания в последнее время. Функционально-коммуникативная классификация текстов оценивается как

основной функциональный вид текста, исследуется функционально-семантическая типология текста и определяются их прагматические аспекты. Также подчеркиваются и исследуются коммуникативные, информативные и прагматические особенности текстов. В заключении, исходя из содержания статьи, представлены обобщения и некоторые сравнения.

MƏMMƏDOVA JALƏ

**SUMMARY
FUNCTIONAL ASPECTS OF THE TEXT**

In this article, entitled “Functional aspects of the text” the text is analyzed in a single communicative aspect, the functional aspects and information content of the text are examined. The article also examines the study of text in general in the field of linguistics in recent times. The functional-communicative classification of texts is assessed as the main functional type of text, the functional-semantic typology of the text is examined and their pragmatic aspects are determined. Communicative, informative and pragmatic features of texts are also researched, emphasized and explored. In conclusion, based on the content of the article, generalizations and some comparisons are presented.

**Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024
Rəyçi: prof. Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.55>

SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Nəzəri dilçilik şöbəsinin dissertantı

DİL FUNKSİYALARININ SEMİOTİKASI

Açar sözlər: *Dil işarəviliyi problemi, linqvosemiotik tədqiqatın fenomenoloji xüsusiyyətləri, dil səviyyəsi vahidlərinin əsas xüsusiyyətləri, işarənin ixtiyariliyi, dil işarəsinin kateqorial xüsusiyyəti, sintaksis və sintaqmatikanın linqvosemiotik araşdırılması, elmi-tədqiqat obyektı, semiotikanın inkişafı, koqnitiv elmin inkişafında semiotikanın çox mühüm rolu, elmi biliklərin yeni paradigminin formalaşması.*

Ключевые слова: *Проблема языковой знаковости, феноменологические свойства лингвосемиотического исследования, основные свойства единиц языкового уровня, произвольность знака, категориальные свойства языкового знака, лингвосемиотическое изучение синтаксиса и синтагматики, объект научного исследования, развитие семиотики, важнейшая роль, семиотики в развитии когнитивистики, формирование новой парадигмы знания.*

Key words: *problem of language signification, phenomenological features of linguosemiotic research, main features of language level units, sign arbitrariness, categorical feature of language sign, linguosemiotic study of syntax and syntagmatics, object of scientific research, development of semiotics, development of cognitive science formation of a new paradigm.*

Giriş: Hər hansı əşya, hadisə və münasibət şüurda əks olunaraq oxşar psixi forma yaradır. Bu psixi obraz ətraf aləmin ayrı-ayrı elementlərini əks etdirərək sözün daxili strukturunun elementinə çevrilir. Sözün material üst qatı səslərdən ibarət olur və mənanın ifadəsi funksiyasını yerinə yetirir. S.Axmanova qeyd edir ki, hər bir dil həm xarici fərqlərin təkrar olunmaz sistemini yaradır, həm də fərdi və özünəməxsus mənalara malik olur. Bu baxımdan hər hansı bir dil sistemində mövcud olan mənalara başqa bir dilin semantik sistemində daxil olan linqvistik vahidlərin anlamlarına uyğun gəlmir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər, ümumiyyətlə dil, yalnız nitqdə funksionallaşır, nitqdən kənar dil mövcud deyildir. O.S.Axmanova polisemiya və omonimiya problemlərinə də toxunur. Alimin fikrincə, sözün semantik təhlili zamanı dilin bütün semantik sisteminin qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır. Dilin semantik sistemi real aləmdən ayrı, müstəqil bir mahiyyət kimi təhlil oluna bilməz. O.S.Axmanova və R.F.İdzelisin “Linqvistika və semiotika” adlı monoqrafiyası dil işarəsi probleminə həsr olunmuşdur. Bu əsərdə dil işarələrinin müxtəlif tipləri araşdırılır və linqvosemiotik tədqiqatın fenomenal ünsiyyətlərinin ümumi icmalı verilir [1, 31-36].

Əsas hissə: Adı çəkilən monoqrafiyada qeyd olunur ki, sistem kimi dil-ümumi səciyyəli xassələrin məcmusudur və bu ümumilik yalnız xüsusilik vasitəsilə

ifadə olunur. Burada ümumiləşdirmə dil vahidləri səciyyəsinin əsas xassələrindən biri kimi səciyyəyə aiddir. Dil işarəsinin mühüm kateqorial xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sözün səs formasının məna ilə – dil vahidinin əşyevi məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Dil işarəsinin ikinci mühüm kateqorial xüsusiyyəti onun ixtiyariliyidir və sərbəstliyidir. Səslənən formanın məna ilə heç cür məntiqi əlaqəsi mövcud deyildir. Eyni bir obyektin və onu ifadə edən anlayışın işarə seçiminin təqdimatı müxtəlif dillərdə fərqlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil işarəsi öz təbiətinə görə informasiya ötürülməsinin konvensional vasitəsidir və bu baxımdan mənalandırdığı əşya və hadisə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin konkret linqvovomədəni solumda nitq funksionallaşmasının konkret şəraitində aktuallaşma prosesində bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edir. Əlbəttə burada funksionallaşan hər bir dil işarəsinin ixtiyariliyini şərtləndirən ənənəvi və struktur-sistem xüsusiyyətlərinin mühüm rolunu qeyd etmək vacibdir. Məhz bu fakt dil normalarının yaranmasına, dil kollektivi üzvlərinin işarənin uyğunlaşmasına, şüurlü təsirinə, işarənin funksionallaşma səviyyəsinin müəyyənəlməsinə şərait yaradır. Dil işarəsinin daha bir kateqorial xüsusiyyəti onun vahidliyindədir. Dilin linqvosemiotik sistem kimi araşdırılmasında onun bütün funksiyaları, daxili və xarici əlaqələri nəzərə alınır. Q.P.Şedrobitski yazırdı: “İşarə sistemini müəyyənəşdirmək insanın ictimai fəaliyyətindəki bütün münasibətləri və əlaqələri səciyyəyə endirmək deməkdir. Bu münasibət və əlaqələr insanın sosial fəaliyyətini xüsusi təşkil olunmuş bir orqanik bütövə çevirir. Məhz bu baxımdan dilçilikdə nitq fəaliyyəti, işarə və işarələr sistemi semiotik baxımdan izah olunur [2, 87-88].

E.S.Kubryakova “Части речи с когнитивной точки зрения” (“Nitq hissələri koqnitivlik baxımından”) adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, müasir dövrdə koqnitivlik nöqtəyi-nəzərindən linqvistikanın qarşısında üç problem durur: dil işarəsinin xüsusiyyətləri, onun dərk olunması və tətbiqi [3, 150-151].

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, semiotika insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə: informasiya aləminə, etikaya və konseptologiyaya daxil olur [4, 25-34].

O.Q.Revzinanın fikrincə, dilçilikdə strukturalizm və poststrukturalizm dövründə qəbul edilmiş qanunlar dəyişir, bəzi elm sahələrini: semantika və psixologiyayı, dilin sinxron və diaxron səciyyələrini, dil və nitq münasibətlərini bir-birindən ayıran sərhədlər pozulur. E.S.Kubryakova koqnitiv dilçiliyin elmlərarası münasibətlərinə toxunaraq yazır: “Koqnitiv dilçiliyin təkamülünün ilk dövrlərində mental təqdimat anlayışı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Lakin onun özünü də işarə mahiyyəti kimi qəbul edirdilər. Bu mental təqdimat ətraf aləmin insan təfəkküründəki əksidir və bu təqdimat insanın şüurunda yaddaşa əlaqələndir.

Beləliklə, mental təqdimat ətraf aləmin xüsusi simvolik əski hesab olunurdu. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, koqnitiv dilçilik və semiotikanın əlaqələri xüsusi olaraq araşdırılmırdı [5, 285-291].

Dili koqnitiv proses kimi müəyyənləşdirən yeni paradıqmin formalaşması insanın kommunikativ fəaliyyəti ilə əlaqələndirilirdi. Yeni paradıqm insan beynində formalaşan xüsusi koqnitiv struktur və mexanizmlərə əsaslanır və kommunikativ fəaliyyətdə funksionallaşır. V.N.Bazılev dilin araşdırılmasında sinerqetik yanaşmaya üstünlük verirdi. Alimin fikrincə, dildə sözlərin energetikası mahiyyət və enerji kateqoriyalarının vasitəsilə ötürülür. Mahiyyətin enerjisi onun özüdür, lakin mahiyyət enerji deyil. Alim burada sinerqiya terminindən istifadə edirdi [6, 46-47].

Ç.U.Morrisin fikrincə, semiotikanın digər elmlərə münasibəti ikili səciyyə daşıyır: bir tərəfdən semiotika digər elmlər kimi elmdir, digər tərəfdən isə o elmlərin izahetmə alətidir. Semiotika dilçilik, məntiq, riyaziyyat, ritorika və estetika kimi ellərin izahında xüsusi əhəmiyyət daşıyır [7, 38-43].

M.Frumkinanın fikrincə, linqvistika işarə sistemləri olan, ümumi semiotikanın bir hissəsi olaraq qalır [8, 28-43].

Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyin mühüm sahələrini araşdıran linqvistik semiotika işarəni ifadə edən semiotika və məzmun, mənanı özündə ehtiva edən semasiologiyanın qarşılıqlı münasibətlərini öyrənir. T.B.Nazarova qeyd edir ki, real dil faktlarının araşdırılması əsas problem olaraq qalır. Semasiologiya müxtəlif mənalara ifadə edən semioloji sistemlərin vahidlərinə əsaslanır. Məna real aləmin şüurda əks olunan hadisə, əşya və münasibətlərini özündə ehtiva edərək dil faktına çevrilir [9, 7-8]. “Şüurda əks olunmuş obraz və etik-orfoqrafik kompleks arasında tarixi-mədəni baxımdan sıx əlaqə yaranır. Heç bir məna material real səslənmə və onun yazıda ifadə olunan əksi olmadan mövcud deyildir. Linqvistik semiotika dilin ifadə olunmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dilçiliyin müxtəlif sahələrində semiotikanın rolunu araşdırarkən heç də işarə sistemlərinin ümumi nəzəriyyəsi və linqvistika işində bərabərlik işarəsi qoymağa hazırlaşmırıq. Müxtəlif dil hadisələrinin araşdırılmasında semiotik kateqoriyaların xüsusi çəkisini müəyyənləşdirərkən qnoseoloji səviyyədə empirik fəaliyyətdən ümumiləşməyə doğru istiqamətlənirik.

Linqvistik semiotikanın kateqoriyalarının araşdırılması filoloji tədqiqatların ümumi istiqamətinin bir hissəsini təşkil edir. Xüsusi semasioloji sistemlərin tərkibində olan linqvistik semiotika formal münasibətlərlə məhdudlaşmayaraq, dili ünsiyyət vasitəsi kimi səciyyələndirən ümumi funksional qanunauyğunluqlara –ifadə və məzmunun vəhdətinə əsaslanır. Dilin müxtəlif hadisələrinin semiotik xüsusiyyətləri ilk planda məhz hansı işarə münasibətlərinin dayanması, ümumi kateqorial semiotik məzmununda birləşən dil vahidlərinin səciyyəsi kimi problemlər tipoloji semiotikanın maraq dairəsində olan məsələlərdir. Semiotik münasibətlər dildə təsadüf nəticəsində mövcud deyildir. Əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil, semantika və semiotikanın bölünməz vəhdətinə əsaslanır. Qeyd edə bilərik ki, semasioloji sistemlər tərkibində mövcud olan semiotika anlayışı semantika və metasemiotika anlayışları ilə bağlıdır. İ.S.Stepanov yazır: “İnsanların istifadə etdiyi təbii səsli dil ünsiyyət sistemlərinin ən tamı və mükəmməlidir”. İnsanlar tərəfindən yaradılmış bəzi rabitə sistemləri: Məsələn, Morze əlifbası, informasiya-məntiqi dillər, korlar üçün

tərtib olunmuş əlifbalar yalnız təbii dilə olan analogiyalar kimi səciyyəlonə bilər [10, 30-31].

S.Stepanovun fikrincə, təbii bəşər dili bütün işarə sistemləri arasında mərkəzi yer tutur. Təbii bəşər dilinin təbii və özünütəşkiləmə xüsusiyyətlərini qeyd edən Y.M.Lotman semiotikanı müstəqil elm kimi dəyərləndirir. Alimin fikrincə semiotikanın obyektini ünsiyyət işarələri təşkil edir [11, 5-6].

M.Lotman qeyd edir ki, semiotikanı çaşdıran alimin psixikası kinorejissorun psixoloji vəziyyətinə bənzəyir. Kinorejissor ətraf aləmə kadr şəklində düzölmüş barmaqlarının çərçivəsindən baxır, təbiət mənzərələrinin ayrı-ayrı hissələrini çəkir. Semiotik alim də ətraf aləmi semiotik strukturlar çərçivəsində dərk edir. Antik tarixdə deyilir ki, çar Midas öz qızıl barmaqları ilə nəyə toxunurdusa, qızıla çevrilirdi. Semiotik alimin diqqətini cəlb edən hər bir obyekt semiotikləşir [37, 5-6].

E.N.Panovun fikrincə, bəşər dili semiotikanın mərkəzi obyektini təşkil edir [12, 87-89]. Bəzi dilçilərin əsərlərində linqvistika və semiotikanın antoloji asılılığı olmayan anlayışlar olduğu qeyd edilir.

L.S.İbrayev semiotizmin səhv anlayış olduğunu qeyd edərək yazır: “Semiotika və linqvistika müstəqil elm sahələridir”. Alim qeyd edir ki, işarə təmasla səciyyəlonən, süni, ixtiyarı, müəyyən məqsəd daşıyan, onu və qəbul edənin şüurunda xüsusi obraz yaradan kommunikativ funksiya daşıyan vasitədir [13, 17-35].

Semiologiyanın – işarələr sistemini öyrənən ümumi elm olduğunu və dilin ümumi işarə sistemləri arasında çox mühüm yer tutduğunu qeyd edən ilk alim Ferdinand de Sössür olmuşdur. Çox təəssüf ki, Avropa, Amerika və rus alimləri işarə nəzəriyyəsini öyrənən ilk alim kimi F. de Sössürü qeyd edirlər. Lakin F. de Sössürün yaşayıb-yaratdığı XIX əsrdən çox-çox yüzilliklər öncə Şərqlə alimləri işarə nəzəriyyəsinə cild-cild kitablar həsr etmişlər. Ferdinand de Sössür yazır: “Dil anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir. Dili bu baxımdan yazı, lal-karların əlifbası, simvolik mərasimlər, nəzakət qaydaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə etmək olar. Lakin dil bu sistemlərin ən mühümüdür” [14, 54-55].

Semiologiya – işarələri cəmiyyətin çərçivəsində öyrənən elmdir. Bu elm sosial psixologiyanın, hətta ümumi psixologiyanın tərkib hissəsi ola bilər. Bu elm yunan dilindəki “semeion” (işarə) sözündən yaranmışdır. Semiologiya işarələr barədə elm olub, onun hansı qanunlar əsasında mövcud olduğunu izah edir. Ferdinand de Sössür qeyd edirdi ki, linqvistika semiologiya elminin bir hissəsidir və semiologiyanın qanunları linqvistikaya da aiddir. Semiologiyanın ümumi səciyyəlonəni seçmək psixoloqa aiddir. Linqvistik vəzifəsi isə semioloji qanunauyğunluqlar çərçivəsində dil sisteminin rolunu araşdırmaqdır. Ferdinand de Sössür dilin işarə təqdimatının mahiyyətini araşdırmış, dilin işarə sistemləri nəzəriyyəsini yaratmışdır. Ferdinand de Sössür işarənin ikitərəfli fəaliyyətini açıb göstərmiş və qeyd etmişdir ki, bu tərəflər psixi hadisədir. İnsan şüurunda assosiativ əlaqə ilə bağlıdır. Ferdinand de Sössür yazırdı: “Dil işarəsi əşya və onun adını deyil, anlayış və akustik obrazı birləşdirir. Akustik obraz material səsləndirmə olub fikri mahiyyət daşıyır,

yalnız səsləndirmənin psixi izi olur və hissiyyat orqanları tərəfindən qəbul olunur” [40, 100-102].

Akustik obraz assosiativ cütlük xüsusiyyətlərinə malik olur. Terminoloji baxımdan yanaşanda “mənalandırılan” və “mənalandıran” anlayışlarından istifadə olunur. Ferdinand de Sössür işarənin ixtiyariliyini və motivə olunmadığını qeyd edir, işarə və mənalandırılan obyekt arasında əlaqənin mövcud olmadığını söyləyir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, mənalandıran danışan şəxs tərəfindən sərbəst seçilə bilməz, çünki dil kollektivi tərəfindən qəbul edilmiş forma olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, işarənin əsas prinsipi onun qeyri-motivə xüsusiyyəti olsa da, dildə motivləşmə anlayışı özü nisbidir. Aristotel qeyd edirdi ki, “adlar yalnız işarə olduqda yaranır, müxtəlif səs yığımı nə isə izah etsə də, hələ ad ola bilməz. Məsələn, heyvanların çıxardığı səslər müəyyən mənə ifadə etsə də ad ola bilmir”. Mənanın motivləşmədiyini təsəvvür etmək çətindir. Lakin elə bir dil də mövcud deyildir ki, orada bütün mənalar motivləşmiş olsun [15, 94-116].

A.Meye dil işarələrinin ixtiyariliyi barədə yazırdı: “Əgər dil vasitəsilə ifadə olunan fikirlər öz təbiətinə görə onları ifadə edən səs formaları ilə bağlı olsaydı, əgər linqvistik işarə ənənədən asılı olmayaraq öz mahiyyəti ilə hər hansı anlayışın yaranmasına səbəb olsaydı, o zaman bir ümumi tip mövcud olardı və dil tarixi əsasında aparılan müqayisələr mümkün olmazdı. Lakin əslində dil işarəsi ixtiyaridir, bu işarə yalnız müəyyən ənənə çərçivəsində mənaya malik olur. Dil işarəsinin tam ixtiyarı xüsusiyyəti müqayisəli metodun mövcudluğuna imkan yaradır [16, 59-61].

Nəticə: Nitq zamanı sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girərkən, xətti xarakterli münasibətdə olurlar. Buna görə də iki sözün eyni zamanda tələffüzü mümkün deyildir. Nitq axınında bu elementlər bir-birinin arxasınca düzülür və sintaqmatik münasibətləri reallaşdırırlar. Eyni zamanda nitq axını zamanı ümumi mənaya malik olan sözlər yaddaşda müəyyən qruplar yaradır və assosiativ münasibətləri reallaşdırır.

Ferdinand de Sössür bu qənaətə gəlir ki, sintaqmatik münasibətlər iki və ya daha çox saylı dil vahidləri arasındakı əlaqələrə əsaslanır. Bu dil vahidləri nitqdə aktual ardıcılıqla düzülür. Assosiativ münasibətlər virtual mövcud olan dil vahidlərinin əlaqələri əsasında yaranır. Ferdinand de Sössür tərəfindən dil işarəsinin xüsusiyyətlərini ifadə edən əsas qanunauyğunluqlar formalaşdırılmışdır. Dil işarəsinin psixi xüsusiyyətləri barədə fikir irəli sürülmüş, mənalandıran və mənalandırılan arasındakı əlaqələrin ixtiyariliyi qeyd edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1.Akhmanova O.S., İdrelis R.F. *Linguistic and Semiotic's* – Moskva: Moscow University. Press. 1979.
- 2.Щедровицкий Г.П. Что значит рассматривать язык как знаковую систему? // Материалы к конференции «Язык как знаковая система особого рода». – Москва: Наука, – 1967, – с. 87-88.

3. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: Наука, – 1997, – с. 150-151.
4. Ревзина О.Г. Язык и дискурс // Вестник МГУ, Сер. 9. Филология, – – 1999, № 1, – с. 25-34.
5. Кубрякова Е.С. О связях когнитивной науки с семиотикой. (определение интерпретанта языка) // Язык и культура. – Москва: Языки славянской культуры, – 2001, – с. 283-291.
6. Базылев В.Н. Синергетика языка. – Москва: Диалог МГУ, – 1998, – с. 46-47.
7. Моррис И.У. Основания теории знаков // Семиотика: Антология. – Москва: Деловая книга, – 2001, – с. 38-43.
8. Форумкина Р.М. Концепт, категория прототип. // Лингвистическая и экстралингвистическая семиотика. Москва: ИНИОН РАН, 1992, с. 28-43.
9. Назарова Т.Б. Филология и семиотика. Современный английский язык. – Москва: Высшая школа, – 1994, – с. 7-8.
10. Степанов Ю.С. Семиотика. – Москва: Наука, – 1971, – с. 30-31.
11. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. – Москва: Языки русской культуры, – 1999, – с. 5-6.
12. Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. – Москва: Знание, – 1980.
13. Ибраев И. Надзнаковость языка. (К проблеме отношения семиотики и лингвистики) // – Москва: Вопросы языкознания, № 1, – 1978, – с. 17-35.
14. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, – 1986.
15. Аристотель. Об истолковании // Аристотель. Сочинения в четырех томах. – Москва: Мысль, – 1978, т. 2. – с. 94-116.
16. Мейе А. Сравнительный метод в историческом освещении. – Москва: НЛ, – 1954, – с. 58-61.

Sura Tariyel qızı Pənahlı

Dil funksiyalarının semiotikası

Xülasə

Hər hansı əşya hadisə və münasibət şüurda əks olunaraq oxşar psixi forma yaradır. Bu psixi obraz ətraf aləmin ayrı-ayrı elementləri əks etdirərək sözün daxili strukturunun elementinə çevrilir. Sözün material üst qatı səslərdən ibarət olur və mənanın ifadəsi funksiyasını yerinə yetirir.

Hər bir dil həm xarici fərqlərin təkrar olunmaz sistemini yaradır, həm də fərdi və özünəməxsus mənalara malik olur. Bu baxımdan hər hansı bir dil sistemində mövcud olan mənalər başqa bir dilin semantik sistemində daxil olan linqvistik vahidlərin anlamlarına uyğun gəlmir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözlər, ümumiyyətlə dil yalnız nitqdə funksionallaşır, nitqdən kənar dil mövcud deyildir.

Dil işarəsini mühüm kateqorial xüsusiyyətlərini araşdırarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sözün səs formasının məna ilə – dil vahidinin əşyəvi məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Сура Тариел кызы Панахлы **Семиотика языковых функций**

Резюме

Язык как система представляет собой совокупность свойств общего характера, причем общее существует только в отдельном и через отдельное.

Обобщение выступает в качестве одного из основных свойств языкового уровня. Рассматривая важнейшие категориальные свойства языкового знака следует в первую очередь выделить свойство незакрепленности данного звучания за данным значением, предметно-вещественным содержанием языковой единицы.

Другим важным категориальным свойством языкового знака является его произвольность. Выбор знаковой репрезентации одного и того же понятия (объекта) оказывается весьма различным в разных языках. Вместе с тем следует подчеркнуть, что обращение к определенным уровням языковой системы в том или другом языке в целом ряде случаев выступает в качестве регламентирующего момента.

Sura Tariyel gizi Panahli **Semiotics of language functions**

Summary

Any object, event and attitude is reflected in the mind and creates a similar mental form. This mental image becomes an element of the internal structure of the word, reflecting the individual elements of the surrounding world. The material of the word consists of top layers of sounds and serves as an expression of meaning. Each language creates a unique system of external differences, as well as individual and unique meanings. From this point of view, the meanings existing in any language system do not correspond to the meanings of linguistic units included in the semantic system of another language. It should be noted that words, in general, language function only in speech, there is no language outside speech. When studying the important categorical features of the language sign, it should be noted first of all that the sound form of the word has nothing to do with the meaning - the material content of the language unit.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.d., Əliyeva Z.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.62><https://doi.org/10.62837/2024.8>.

**ƏFSANƏ ƏLİYEVƏ
VƏFA CƏFƏROVA
RENA ZÜLFÜQAROVA**

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 18.
efsanesalam9@gmail.com

FƏRDİ İŞİN TƏLƏBƏLƏRİN TƏNQIDI DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tənqidi düşüncə öyrənmənin əsasını təşkil edir, çünki bu, tələbələrə öz perspektivləri üzərində düşünməyə və dərk etməyə imkan verir. Şəxsi düşüncə və anlayışa əsaslanaraq, bu bacarıq şagirdə ətrafdakı dünyanı necə dərk etməyi müəyyən etməyə kömək edir. Fərdi iş tələbələrə bir çox mövzularda kömək edə bilər. Fərdi iş yalnız introvertlər üçün deyil. Əlbəttə, onlar üçün hər şeyi təkbəşinə düşünmək şansı əldə etmək əladır, bu, bir çox introvertlər üçün yeni məlumatları emal etmək üçün daha rahat bir yoldur. Yenə də, qrup işinə üstünlük verənlər üçün hər hansı bir diqqəti yayındırmadan sakit oturmaq, səs-küylü ağzını bağlamaq və bəzi cavabları çəşdirmaq perspektivinin öhdəsindən gəlməyi öyrənmək eyni dərəcədə faydalı ola bilər. Fərdi iş tələbələrə hər şeyi öz başına düşünmək üçün müstəqillik əldə etməyə hətta hər addımdan əmin olmadıqda belə, problemin həllində inamı artırmaq; qrup üzvlərinə uyğunlaşmaqdan, öz səviyyələrində işləmək; özünə nəzarəti məşq etmək – həm diqqəti tapşırığı yerinə yetirməkdə, həm də qonşuya müraciət etməkdən və ya müəllimdən cavab istəməkdən çəkinmək üçün iradəyə malik olmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər   tələbə düşüncə öyrənmə təsir uyğunlaşdırmaq diqqət

Tələbələr tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirdikdə, onlar müxtəlif üstünlüklər əldə edirlər, o cümlədən öyrənmə qabiliyyətini artırır və başqalarının perspektivlərinə mərhəmət bəsləyirlər.

Güclü tənqidi təfəkkürə malik olan şəxs verilən məlumata etiraz edəcək, etibarsız və ya elmi olmayan məntiqi rədd edəcək və məlumat mənbələrini diqqətlə araşdıracaq.

Onlar biliklidirlər və müzakirənin dəyərini qiymətləndirə və diqqətli, lakin sübuta əsaslanan nəticələr çıxara bilərlər. Bu, tələbələr üçün qiymətlidir, çünki bu, onlara sosial və ya şəxsi qərəzsiz esse və tapşırıqlar yazmağa imkan verir. Fərdi işlər, tələbənin özünü inkişaf etdirməsi, öz potensialını reallaşdırması və öz hədəflərinə nail olması üçün əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu, tələbənin özünü daha yaxşı tanımağa, öz bacarıqlarını artırmağa və özünü daha yaxşı idarə etməyə kömək edir. Ən vacib olanı isə, fərdi işlər tələbənin öz təhsil və karyera yolunda irəliləməsinə təkan verir.

Tənqidi düşüncənin əhəmiyyəti

1. Təkmil Qərar Qəbuletmə : Tənqidi düşüncə fərdlərə emosiya və ya məhdud məlumat əsasında seçim etməkdənsə, bütün mövcud məlumatları qiymətləndirməyə və yaxşı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

2. Problemin həlli : Problemlərə metodik və məntiqi yanaşmağa kömək edir, hərtərəfli qiymətləndirməyə əsaslanan həyati həllərin işlənilib hazırlanmasına imkan verir.

3. Düşüncə Müstəqilliyi : Tənqidi mütəfəkkirlər məlumatı təkbəşinə qiymətləndirmək bacarığına malik olduqları üçün nəyə inanacaqlarını söyləməkdə başqalarına daha az etibar edirlər.

4. İnformasiyanın dərk edilməsi : İnformasiyanın həddən artıq yükləndiyi əsrimizdə etibarlı mənbələrlə dezinformasiya və ya qərəzliliyi ayırd etmək çox vacibdir.

5. Təkmil Ünsiyyət : Tənqidi düşüncələr öz düşüncələrini, anlayışlarını və inanclarının arxasında duran səbəbləri aydın şəkildə ifadə edə bilirlər, bu da daha məhsuldar müzakirələrə və mübahisələrə səbəb olur.

6. Genişləndirilmiş Perspektiv : O, açıq fikirliliyi və məsələlərə və ssenarilərə müxtəlif rəqərlərdən və perspektivlərdən baxmaq bacarığını təşviq edir.

7. Akademik Müvəffəqiyyət : Tənqidi düşüncə mürəkkəb anlayışları başa düşmək, arqumentləri qiymətləndirmək və müxtəlif mənbələrdən məlumatları bir araya toplamaq üçün çox vacibdir.

8. Şəxsi inkişaf : Özünü əks etdirməyə kömək edir, fərdlərə öz inanclarını, dəyərlərini və hərəkətlərini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

9. Uyğunlaşma : Tənqidi düşüncələr dəyişən mühitə və ya şəraitə uyğunlaşmaq üçün daha yaxşı təchiz olunublar, çünki onlar yeni məlumatları qiymətləndirir və onun nəticələrini anlaya bilirlər.

10. Etik Mülahizələr : Tənqidi düşüncə çox vaxt qərarların etik nəticələrini nəzərə almağı əhatə edir və daha əxlaqi cəhətdən düzgün seçimlərə səbəb olur.

11. Problemlərin qarşısının alınması : Potensial problemləri qabaqcadan görmək və müxtəlif həll yollarını qiymətləndirməklə tənqidi düşüncələr müəyyən problemlərin yaranmasının qarşısını ala bilirlər.

12. Təkmilləşdirilmiş Yaradıcılıq : Tənqidi tənqidi və yaradıcılıq bir-birinə zidd görünə bilər, birincisi, problemlərin daha dərinə başa düşülməsini təşviq edərək, yenilikçi həllərin əldə edilməsinə səbəb ola bilər.

[1. <https://www.jetlearn.com/blog/importance-of-critical-thinking-for-students>]

Tənqidi düşüncənin akademik həyatda əhəmiyyəti Tənqidi düşüncə qiymətləndirmə və ya təhlil etmək kimi müxtəlif bacarıqları ibarət bir sistemdir. Düşüncə və bir nəticəyə gəlmək üçün beyninizdən istifadə etmək. Fərqli baxış bucaqlarını görməyi bacarmaq. Düşüncə prosesini başa düşmək. Problem və məsələyə həm hissələrə ayıraraq, həm də bütöv olaraq analiz edə bilmək. Səbəb və nəticə əlaqəsini başa düşmək. Hər bir həll yolları və həll yollarından yarana biləcək potensial problemləri

(uzaqgörənlik) barədə düşünmək. Biz nəinki məktəb və ya iş həyatı üçün, həm də gündəlik həyatı idarə etməkdə faydalı olacağı üçün bu bacarıqlara sahib uşaqları yetişdirmək istəyirik. Daha iddialı danışsaq, onlar dünyada müsbət bir dəyişiklik edə bilirlər. Hər şeyi əhatə edərək və uzunmüddətli təsirləri nəzərə alınmaqla məsələnin dərinliyini vararaq başa düşə bilsək, hazırda dünyada qarşılaşdığımız bir çox problemə daha yaxşı həll yolları tapa biləcəyik. Bəs, balaca uşaqlarımıza tənqidi düşünmə bacarıqlarını necə öyrətməliyik? Əslində bu düşündüyünüzdən asandır. Tənqidi düşünməyə yönəltmənin bir neçə sadə yolu:

1. BÜTÜN CAVABLARI DƏRHAL VERMƏYİN.

Uşaqlar çox sual verirlər, hadisələrin necə cərəyan etdiyini, niyə bir şey baş verdiyini, niyə insanların müəyyən bir şəkildə davrandıqlarını bilmək istəyirlər. Onlara öz fikrinizi və izahatınızı vermək əvəzinə, sualı onlara çevirin: "Bəs sən bu barədə nə düşünürsən?". Onların, ehtimal ki, fikirləri var, onlara güvən. Gülməli və ya qeyri-mümkün cavablar ala bilərsiniz, ancaq beləliklə, siz bu kiçik zehni təkərləri firladırsınız və daha da dərin təhlillər üçün qapı açırırsınız.

2. FİKİRLƏRİNƏ MEYDAN OXUYUN.

Sizə maraqlı və ya yeni bir şey söylədikdə, onlardan soruşun: "Bunu haradan bilirən?" "Qızıdırmanız olduqda şokolad yeməməlisiniz"- dediyi zaman qızıma bu sualı verdim. Məlum oldu ki, müəlliməsi belə deyib. "Bəs müəllim haradan bilir?"- sualı təkrarladım. Beləcə onu düşünməyə təşviq etməkdə davam edirdim. Bu, həqiqətən, onun düşünməsinə və araşdırmalar aparmasına təkan oldu. Biz uşaqlar yalnız verilmiş cavabları təkrarlamağındansa, öz qərarlarını və nəticələrini əldə etməklərini istəməliyik.

3. ONLARIN BÜTÜN PROBLEMLƏRİNİ HƏLL ETMƏYİN.

Uşaqlar əslində öz kiçik problemlərini həll etməkdə bacarıqlıdırlar, hətta böyüklərdən də gözəl fikirlərə sahib ola bilirlər. Bir valideyn olaraq vəzifəniz, vəziyyətə fərqli cəhətlərdən baxmağa və həll yollarını və nəticələrini birlikdə araşdırmağa kömək etməkdir. Son qərar onlarındır. Təcrübə də bunu təsdiqləyir. Bağçada 6 yaşlı uşaqlardan biri digər yoldaşları ilə problem yaşayırdı. Uşaqlar onunla oynamaq istəmirdilər. Ondan bunu həll edə biləcəyi barədə soruşdum, o həqiqətən yaradıcı cavablar verdi:

Onlara əhəmiyyət verməyə və başqa dostlar tapa bilərəm. Onlara məndən xoşları gəlsin deyə, hədiyyələr ala bilərəm. Onunla hər həll yolunun mümkün nəticələri barədə danışdıqdan sonra yeni dostlar tapmağa qərar verdi.

Səbəb və nəticə qanununu xatırladaraq uşaqlara nəyisə həll etmənin həmişə birdən çox yolu olduğunu göstərmək lazımdır.

4. SOKRAT KİMİ OLUN.

Sokrat texnikasına əsaslanan suallardan istifadə olduqca güclü nəticələr verə bilər. Bunlardan bəziləri: Niyə belə düşünürsən? Əgər ... olsaydı, necə olardı?

Akademik həyatda tənqidi düşüncə öyrənmənin dərinliyini və keyfiyyətini artırmaqda mühüm rol oynayır. Akademik sahə mürəkkəb ideyalar, rəqabət aparan nəzəriyyələr və geniş məlumat kütləsi ilə xarakterizə olunur.

Bu mühiti effektiv şəkildə idarə etmək üçün tələbələr sübutları qiymətləndirməyi, məntiqi əlaqələri tanımağı, qərəzləri ayırd etməyi və fərziyyələrə etiraz etməyi bacarmalıdır.

Akademik materiallarla tənqidi şəkildə məşğul olmaq tələbələrə məlumatları səthi şəkildə mənimsəməkdənsə, mövzuları dərin səviyyədə qavramağa imkan verir.

Bu, nəinki onların saxlanma qabiliyyətini artırır, həm də onlara daha zəngin akademik təcrübə qazandıraraq, yeni bilikləri əvvəlki anlayışla birləşdirməyə imkan verir.

Bundan əlavə, mükəmməl tənqidi düşüncə qabiliyyəti tələbələri müstəqil araşdırma, tezislərin tərtib edilməsi və nüanslı müzakirələrin əsas yer tutduğu qabaqcıl tədqiqatlara hazırlayır.

Tənqidi təfəkkür tələbələri məlumatı qiymətləndirmək, təhlil etmək və sintez etmək üçün lazım olan alətlərlə təchiz etməklə gücləndirir, məlumatlı qərar qəbul etmək və problem həll etmək üçün yol açır. İnformasiyanı passiv şəkildə qəbul etmək əvəzinə, tənqidi düşüncə bacarığına malik tələbələr məzmunu aktiv şəkildə sorğulayır, onun aktuallığını, etibarlılığını və nəticələrini anlamağa çalışırlar. [2, <https://rahuleducation.org/our-scribes/the-importance-of-critical-thinking-in-education/>]

Bu qabiliyyət qavrama qabiliyyətini artırır və əldə edilən biliklərin həm mənalı, həm də tətbiq oluna bilən olmasını təmin edir.

Bundan əlavə, tənqidi təfəkkür tələbələrə qərəzləri müəyyən etməkdə, yanlışlıqlardan qaçmaqda və çoxşaxəli arqumentlərin mürəkkəbliklərində naviqasiya etməkdə kömək edir.

Bu bacarıqlar dəsti təkcə onların akademik performansını gücləndirmir, həm də onları böyük miqdarda məlumatı gözdən keçirməli və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməli olduqları real dünya çətinliklərinə hazırlayır. [3,45]

Tənqidi təfəkkür anlayışını dərk edəndən sonra tələbələrin tənqidi təfəkkürünü müzakirə etmək olar. Tələbələrin tənqidi təfəkkürünü formalaşdırmaq və ya tənqidi təfəkkürünü üzə çıxarmaq məqsədi ilə onlara fərdi işlər vermək olar. Bu fərdi işləri yazan zaman tələbələrin mövzu haqqında fikirlərini, tənqidi yanaşmasını görə bilərik. Fərdi iş yazan zaman tələbə mövzu haqqında bütün fikirlərini, tənqidi yanaşmasını asan şəkildə ifadə edə bilər. Çünki fərdi iş tələbənin individual təfəkkürünü, yanaşmasını ortaya çıxarır. [4, page 67]

Müəllimin şagirdlərini qruplaşdırma bilməsi üçün bir çox müxtəlif yollar var. Seçimlərdən biri tələbələrin tək işləmələridir.

Fərdi öyrənmənin üstünlüklərindən bəziləri aşağıdakılardır...

Tələbənin müstəqilliyinə töhfə verir

Fərdi fərqlərə həssaslıq

Yüksək stress təcrübəsindən keçid üçün faydalıdır

Fərdi iş tələbələrə həmişə başqalarına arxalanmadan öyrənmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Ümid edirik ki, bu, bir çox müəllimin kritik məqsədi olan öyrənənlərin müstəqilliyi hissinə səbəb ola bilər. Tələbələr öz resurslarına güvəndikcə, bu, onların özbaşına öyrənməyi öyrənmələrini gücləndirir.

Həç bir şey mükəmməl deyil, hətta fərdi öyrənmə də. Aşağıda bu yanaşma ilə bağlı bəzi narahatlıqlar var.

Sosial həmrəyliyin olmaması

Tədris də fərdiləşdirilirsə, bu, müəllimin dərs yükünü xeyli artırır.

Tələbələr fərdi işləyərkən, onlar tək işləyirlər. Bu o deməkdir ki, sosial qarşılıqlı əlaqə və yoldaşlıq azdır. Bu kontekstdən asılı olaraq yaxşı və ya pis ola bilər. Bir çox mədəniyyətlərdə geniş fərdi iş uyğun deyil, çünki tələbələr təbii olaraq birlikdə işləmək istəyirlər. Digər şəraitlərdə, xaricə gedən təbiətlərinə görə bu yanaşma ilə mübarizə aparan fərdi tələbələrdir.

Bütün tədris üsullarının işlədiyi və işləmədiyi vaxtlar olur. Fərdiləşdirilmiş təlimin sinifdə yeri var. Bununla belə, öyrənən və müəllimin uğuru üçün vacib olan bu müxtəlif üsullar arasında tarazlığın tapılmasıdır. Fərdi iş tələbələrə hər şeyi öz başına düşünmək üçün müstəqillik əldə etməyə hətta hər addımdan əmin olmadıqda belə, problemin həllində inamı artırmaq; qrup üzvlərinə uyğunlaşmaqda, öz səviyyələrində işləmək; özünə nəzarəti məşq etmək – həm diqqəti tapşırığı yerinə yetirməkdə, həm də qonşuya müraciət etməkdən və ya müəllimdən cavab istəməkdən çəkinmək üçün iradəyə malik olmağa kömək edə bilər.

Üstəlik, müəllim üçün fərdin işini qiymətləndirmək daha asan ola bilər - ən azı, əgər axtardığınız iş növü üçün "norma" haqqında təsəvvürünüz varsa, ənənəvi mənada daha asandır. Əlbəttə, başqaları ilə qaçılmaz müqayisələrdən xəbərdar olarkən, fərdin bacarıqlarını və motivasiyasını qiymətləndirmək çətin ola bilər (qrup və fərdi performans haqqında bu psixologiya məqaləsində təsvir olunduğu kimi). [5, <https://www.shmoop.com/teachers/curriculum/lesson-planning/group-vs-individual-work.html>]

Tənqidi təfəkkür vacibdir, çünki o, fərdlərə mürəkkəb və məlumatla zəngin dünyada səmərəli şəkildə hərəkət etmək imkanı verir. O, problemlərin həlli bacarıqlarını artırır, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir və problemləri daha dərinə başa düşməyə kömək edir. Bu, fərdlərə müxtəlif kontekstlərdə daha aydın və tənqidi düşünməyə imkan verən təhsil, karyera uğurları və gündəlik həyatda dəyərli bacarıqdır.

Tənqidi düşüncələr peşəkar dünyada yüksək qiymətləndirilir. İstər liderlik rollarında, istərsə də komanda üzvü kimi, tənqidi düşüncə yüksək iş performansını və iş yerində səmərəliliyin təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Təhsil baxımından tənqidi təfəkkür şagirdləri əzbərdən əzbərləməkdən kənara çıxmağa və biliklə fəal şəkildə məşğul olmağa sövq edir. O, öyrənmək üçün aclıq və sinifdən kənara çıxan intellektual marağı inkişaf etdirir.

Tənqidi düşüncə yalnız akademiya və ya iş yeri ilə məhdudlaşmır; gündəlik həyatı əhatə edir. Xəbər mənbələrini qiymətləndirməkdən və maliyyə qərarları qəbul etməkdən tutmuş şəxsi münasibətləri idarə etməyə qədər tənqidi düşüncə fərdlərin həyatın bütün aspektlərinə aydınlıq və idrakla yanaşmalarını təmin edir.

Tənqidi düşüncə bacarıqları nədir? "Qabaqcıl Tənqidi Düşüncə bacarıqlarına sahib olmaq daha yaxşı insanlarla ünsiyyət, biznes və maliyyə nəticələrinə gətirib çıxarır və mənfi nəticələrə qarşı qoruyucu amildir."

Tənqidi təfəkkürün effektiv şəkildə tətbiqi informasiyanın təhlili, qərarların qəbulu və problemlərin həllinə məqsədyönlü və metodik yanaşmanı nəzərdə tutur.

Aşağıda tənqidi düşüncəni bacarıqla tətbiq etmək üçün bəzi praktik addımlar verilmişdir:

Problemi və ya sualı müəyyənləşdirin: Diqqətinizi tələb edən problemi və ya sualı dəqiq təsvir etməklə başlayın. Həll etmək və ya dərk etmək istədiyiniz məsələdə açıq olun.

Müvafiq məlumat toplayın: Məsələ və ya suala aid müvafiq məlumatları, məlumatları və dəstəkləyici sübutları toplayın. Etibarlı mənbələrə etibar edin və müxtəlif perspektivləri nəzərdən keçirin.

Sual fərziyyələri: Düşüncə prosesinizə və ya əldə etdiyiniz məlumatlara təsir edə biləcək hər hansı əsas fərziyyələri və ya qərəzləri müəyyən edin. Obyektivliyi qorumaq üçün bu fərziyyələri yoxlamaya məruz qoyun.

Məlumatı təhlil edin: Məlumatı daha kiçik komponentlərə ayırın və hər bir elementi hərtərəfli yoxlayın. Nümunələri, əlaqələri və uyğunsuzluqları axtarın.

Çox Perspektivləri nəzərdən keçirin: Problem və ya sualla bağlı müxtəlif fikir və arqumentləri araşdırın. Başqalarının məsələyə necə yanaşa biləcəyini düşünün.

Sübutların qiymətləndirilməsi: Sizin ixtiyarınızda olan sübutların etibarlılığını, uyğunluğunu və kalibrini qiymətləndirin. Məlumat mənbələrinizin etibarlılığını və məlumatlarınızın dəqiqliyini təsdiq edin.

Şəxsi Perspektivinizin qurulması: Təhlil və qiymətləndirmənizə əsaslanaraq öz baxışınızı və ya fərziyyənizi qurun. Öz mövqeyinizi və ya nəticənizi aydın şəkildə ifadə edin. Diqqətli təhlil və qiymətləndirmənizə əsaslanaraq öz baxışınızı və ya fərziyyənizi formalaşdırın. Öz mövqeyinizi və ya yekun qərarınızı aydın şəkildə ifadə edin. **Əlaqə və Rəy axtarın:** Fikirlərinizi başqaları ilə paylaşın və konstruktiv tənqid və giriş təşviq edin. Bu proses düşüncənizi mükəmməlləşdirməyə və hər hansı gizli çatışmazlıqları üzə çıxarmağa kömək edə bilər.

Nəticələri nəzərdən keçirin: Qərarlarınızın və ya nəticələrinizin potensial nəticələrini və nəticələrini düşünün. Onların müxtəlif maraqlı tərəflərə və ya ssenarilərə necə təsir edə biləcəyini düşünün.

Məlumatlı qərarlar qəbul edin: Yaxşı məlumatlı qərarlar qəbul etmək və ya tövsiyələr vermək üçün tənqidi düşüncə bacarıqlarınızdan istifadə edin. Seçimlərinizin sübuta və sağlam əsaslandırmaya əsaslandığından əmin olun.

Düşün və Öyrən: Sonra, prosedur və nəticələr haqqında introspeksiya ilə məşğul olun. Nəyin effektiv olduğunu sübut edin və təkmilləşdirmədən faydalana biləcək sahələri müəyyənləşdirin. Həmişə nəzərə alın ki, tənqidi təfəkkür davamlı təcrübə vasitəsilə inkişaf etdirilə bilən daim inkişaf edən bir qabiliyyətdir.

Resume

**Afsana Aliyeva ,
Vafa Jafarova,
Rena Zulfigarova**

“THE INFLUENCE OF INDIVIDUAL WORK ON THE CRITICAL THINKING OF STUDENTS”

Key words student, thoughts, learning, influence, to match, attention Critical thinking is central to learning because it allows students to think about and understand their own perspectives. Based on personal reflection and understanding, this skill helps the learner determine how to understand the world around them. What is Critical Thinking? Many people think that to be critical means to be typical, to have a negative approach to thinking about it. To overcome this, individuals can analyze their own thoughts and provide evidence for their opinions instead of accepting personal opinions as valid evidence. Critical thinking is a logical and critical analysis skill that helps you make decisions based on facts, not emotions. Critical thinking helps people understand how and why things work the way they do and better understand problems. This helps avoid logic errors and come up with more efficient solutions. Most valuable critical thinking skills are The ability to question assumptions, The ability to think creatively, The ability to see both sides of an issue, The ability to make decisions based on evidence, The ability to think logically, The ability to think critically

Резюме

**Афсана Алиева,
Вафа Джафарова,
Рена Зюльфугарова**

“ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ РАБОТЫ НА КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ СТУДЕНТОВ”

Ключевые слова студент, мышление, влияние, изучение, внимание

Критическое мышление играет центральную роль в обучении, поскольку оно позволяет учащимся думать и понимать свою собственную точку зрения. Этот навык, основанный на личном размышлении и понимании, помогает учащемуся определить, как понимать окружающий мир. Что такое критическое мышление? Многие люди думают, что быть критичным означает быть типичным, иметь негативный подход к мышлению об этом. Чтобы преодолеть

это, люди могут анализировать свои собственные мысли и предоставлять доказательства своего мнения вместо того, чтобы принимать личное мнение в качестве достоверного доказательства. В узком смысле критическое мышление означает «корректную оценку утверждений». Также характеризуется как «мышление о мышлении»¹. Одно из распространённых определений — «разумное рефлексивное мышление, направленное на принятие решения чему доверять и что делать» Один из современных исследователей

Р. Эннис в качестве **основных** и наиболее важных **диспозиций**, то есть установок, идеального критического мыслителя называет следующие:

ясно выражаться; искать основания; стараться быть хорошо информированным;

искать альтернативы; обладать открытостью ума, воздержаться от суждения при недостаточности оснований и т. п.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. <https://www.jetlearn.com/blog/importance-of-critical-thinking-for-students>
Tənqidi düşüncənin akademik həyatda əhəmiyyəti
2. <https://rahuleducation.org/our-scribes/the-importance-of-critical-thinking-in-education/>
3. Rene R. Belecina, J. M. Ocampo Effecting Change on Students' Critical Thinking in Problem Solving, Education, 2018
4. L. Fitriana, Tiyanto, Diah Purwaning Putri “ Implementation of the Jigsaw Model to Improve Critical-Thinking” Journal of Higher Education... 28 September 2023, Education, Mathematics
5. <https://www.shmoop.com/teachers/curriculum/lesson-planning/group-vs-individual-work.html>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi f.f.d.dosent, Süleymanova T.T.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.70>

TƏHMİNƏ RƏHİMOVA
SONA SƏFƏROVA
GÜNAY ZEYNALOVA-ZAHİDOVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 18
tahminarahimova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN YARANMA YOLLARI XÜLASƏ

Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən təbii ki sözlərdir. Hər bir dilin özünəməxsus söz və ifadələri mövcuddur. Dilin tarixi inkişaf mərhələləri onu zənginləşdirir. İctimai həyatda baş verəndəyişikliklər hər bir dilə öz təsirini göstərir. Elmin texnikanın inkişafı istənilən dilin lüğət tərkibinə öz töhfəsini vermiş olur. Hər bir dildə arxaik sözlər-müəyyən tarixi bir mərhələni özündə əks etdirərək, yeni inkişaf mərhələsində köhnələrək arxaizmə çevrilir.

Neologizmlər dilin leksik tərkibində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. . Həm nəzəri, həm gündəlik nitqimizdə istifadə olunana sözlərin içində bizə yeni olan ifadə və sözlər vardır.

Dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün nitq vahidləri hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri mövcuddur. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləmə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir.

Açar sözlər leksika söz nəzəriyyə yeni müasir nitq üslub elm texnologiya tərəqqi

Hər bir dildə üslubi baxımdan sözləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- 1) ümumişlək: hamı tərəfindən başa düşülən sözlər;
- 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər: dialektizmlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, vulqarizmlər, loru sözlər, jarqon və arqo sözlər;
- 3) xüsusi sözlər: terminlər, peşə-sənət sözləri.

Müasir dövrümüzdə beynəlmiləl status almış ingilis dili də böyük tarixi mərhələlərdən keçmiş, müxtəlif tarixi mərhələləri adlamışdır. Təbii ki, tarixində müxtəlif hadisələrin baş verməsi dilə də öz təsirini göstərmişdir.

Hələ Eramızın 450-ci ildən 1150-ci ilinə qədər danışılan qədim ingilis dili, dilin linqvistik bazasını təşkil etmişdir. Vikinq işğalları zamanı qədim skandinav

dilindən, həmçinin 1066-cı ildə Normanların işğalı ilə ingilis dilinə fransız mənşəli sözlər keçərək orta dövrlərdə danışılan ingilis dilinin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.. 15–17-ci əsrlərdəki İntibah Dövrü və Böyük Saitlərin Dəyişməsi prosesi bir çox dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müasir ingilis dili isə 18-ci əsrdən inkişaf

mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sənaye inqilabı və Britaniya İmperiyasının genişlənməsi dildə də öz əksini tapmışdır.

Bu gün ingilis dili regional nüansları əks etdirən variasiyaları ilə qlobal bir dildir. Köhnə ingilis dilinin müasir ingilis dilinə təkamülü, sosial və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirir.

Bu gün texnologiyanın inkişafı məhz bu sahədə neologizmlərin yaranmasına səbə olmuşdur.

Selfie – rəqəmsal kamera, kameralı mobil telefon və ya planşet ilə çəkilən avto-portret fotosəkil növü

Digital hangover ya da digər adı ilə “saytın yüksəkliyi”, müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilən bir terminologiyadır. “Digital Hangover”, markalar üçün ən yaxşı rəqabət strategiyalarını təmin edən bir marketing agentliyidir. Onların xidmətləri arasında axtarış motoru optimizasiyası (SEO), sosial media marketingi və axtarış motoru marketingi daxildir. Onlar müştərilərinin marka dəyərini artırmağa nail olmaq üçün tədqiqat və səylə həyata keçirirlər.

Cloud computing internet vasitəsilə daxil ola bilən serverlərdə məlumatların və məlumatların saxlanması imkanı

Zenware – işə fokuslanma imkanı verən xüsusi hazırlanmış kompüter proqramları

Phablet – smartfon

Dialogue

– Hey Tom. I can see that you're using your smartphone again. You really need to have a **digital detox**.

– Hi, Mary. I wish I could. I keep receiving these messages from someone who threads me.

– That looks like **cyberstalking**.

– I don't think so, it seems like I receive messages from a **pancake person**. He makes so many mistakes!

– Maybe it's a child having fun?

– Well, it's definitely not funny for me.

Sosial həyatda, məişətdə də neoloqizmlər yaranır. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Frenemy – “friend” və “enemy” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Özünü dost kimi göstərən şəxs

Staycation- “stay”(qalmaq) və “vacation”(məzuniyyət) sözlərindən yaranıb. Mənası Məzuniyyət zaman heç yerə getməyərək evdə qalmaq

Helicopter parent – övladlarını bir addım olsa belə kənara buraxmayan, daim nəzarət altında saxlayan valideyn

Boomerang child – həddi buluğa çataraq valideynlərindən ayrı yaşamaq istəyində olub onlardan ayrılıb gedən, sonralar maliyyə çətinliyi üzündən yenidən qayıdan uşaqlar

Me time – bu söz birləşməsi “özünə ayrılan vaxt” mənasında istifadə olunur. Yəni telefonlar, planşetlər müəyyən müddət ərzində söndürülür və insan istirahət etmək üçün özünə vaxt ayırır.

Neologizmlər müxtəlif yollarla yaranır:

1.Geniş mənalı sözlər. Bir söz müxtəlif şalarlıqlarda işlənsə yeni məna kəsb edə bilər.

Confrontation – qarşıdurma kimi tərcümə olunur. Bu söz əvvəllər müqayisə, bir-biri ilə bağlı mənalarında işlənib. Bu günkü günümüzdə bu söz “qarşıdırma” mənasında daha çox işlədilir

Confrontation of armed forces- silahlı qüvvələrin qarşıdurması

Deterrent sözü kimyəvi termin kimi reaksiyanı zəiflədən mənasında işlədilir.Siyasi müstəvidə isə

Nədəncə çəkindirmək, hədə-qorxu vasitəsi kimi təqdim olunur.

Redundancy-həddən artıq çox, artıqlaması ilə mənalarında işlənir. İqtisadiyyatda bu ifadə -işçi qüvvəsinin çoxluğu, ştatın azaldılması, fəhlə və qulluqçuların işdən çıxarılması mənasında istifadə olunur.

Landside torpaq sürüşməsi mənasında işlədilir. Lakin siyasi mənada isə aşağıdakı mənalara malikdir: 1) siyasi məsələlər üzrə ictimai mövqeyin kəskin dəyişməsi 2) siyasi partiyalar arasında səs vermə nəticələrinin kəskin dəyişməsi.

Sufikslər vasitəsi ilə yaranan neologizmlər “In” sufiksi

Teach in- disput şəklində keçirilən etiraz aksiyası

Pray in-kilsədə etiraz

Sit in- oturmaq şəkildə etiraz etmək(qiyamçılar Ağ evin qarşısında oturaraq etirazlarını bildirirlər)

Buy in –ev alınması üçün hamıya bərabər hüquqların verilməsi

Apply in- işə götürülərkən insanlara bərabər hüquqların verilməsi tələbi

Sufiks nik-bhjybr mənalı sözlərin. Xüsusilə jarqonların yaranmasına səbəb olur

Filimnik- kinoçu(kino çəkən)

Goodwillnik-sakit, hamı ilə yola gedən insan

No-goodnik- qeyri etik birisi

Sufiks man

Outdoorsman- ov həvəskarı(çöl adamı)

Alphaman- öz yaşadılarından zahiri görkəmcə, zənginlik baxımından üstələyən şəxs

Prefikslər vasitəsilə yaranan neologizmlər

Maxi-maxidress; mini-minicomputer

Suffixs ship-stasemanship, shoömanship, brinkmanship

3.Konversiya yolu ilə yaranan neologizmlər

to front page-birinci səhifədə yerləşdirmək, to snowball- sürətlə yayılan; the needy-ehtiyacı olan, the rich-zəngin, the poor-fəqir, the foodie- ekzotik yeməklərə həvəs göstərən(qurman)

Neologizmlərin tərcüməsi

Neologizmləri tərcümə edərkən bu vasitələrdən istifadə olunur:

Transkripsiya, transliterasiya, kalka, təsviri tərcümə

1) Transkripsiya üsulu

Briefing-brifing; Beatlez-Bitilz; Smoking-Smokinq

2) Transliterasiya demək olar ki az istifadə olunur

Innagation- inaqurasiya, **Benelux countries-** Benlyuks ölkələri (Belgium, the Netherlands, and Luxembourg)

3. Təsviri tərcüməyə nəzər salmaq

To lobby-parlament üzvlərinə təsir göstərmək üçün göndəriləb nümayəndə heyəti

Buck-passer-məsuliyyəti gigərlərinin üzərinə qoymağı sevən insane

Educart- təhsil sistemində çalışan rəsmi şəxs

Journalese- kütləvi informasiya vasitələrində həddən ardıq dəbdə olan sözlərin işlədilməsi, klişe

4. Kalka üsulu-

Green card- yaşıl kart (grin kart); Black market-qara bazaar; Picnic- piknik; Black Friday- blək fraydi

Neologizmlər tarixi kateqoriyadır. Söz ümumişlək xüsusiyyətə malik olub lüğətə düşürsə, o, neologizm olma xüsusiyyətini itirir. Sözü yeniliyi dövrə görə müəyyənləşir, zamanla bağlı hadisə kimi başa düşülür. Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və yaranma mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına, eləcə də başqa dillərdən söz almaq yolu ilə, yaxud fərdi şəkildə yarana bilər. Məhz bunları nəzərə alaraq i neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Dilin daxili imkanları hesabına yaranan neologizmlər: killingest, Englished, geniused və s.; 2) Başqa dillərdən söz almaqla yarananlar: teletayp, ingilis dilində isə fransız dilindən déjà vu, jamai vu, déjà dit, franc fort, touché, parkour, ispan dilindən isə plaza, silo, bonanza, salsa, fiesta və s. kimi sözlər neologizm kimi lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Neologizmlər hər bir dilin sözyaratma formalarının modelinə uyğunlaşır.

Ədəbiyyat yeni sözlərin yaranmasında özünəməxsus m rol oynayır. Bir çox tanınmış ədiblər, yazıçılar əsərlərində yaratdıoi ifadələr lingvistikaya da neologizm kimi dildə gələrkə yaşamışdır.

Oxbridge – “**Oxbridge**” William Thackeray romanında uydurma bir qurum olaraq verilmişdi. İllər sonra Oksford və Kembricin birləşdirilmiş adı kimi istifadə olunmağa başladı.

Pedestrian (Piyada) - William Wordsworth onu öz əsərində işlədənə qədər “piyada gəzən bir insan” mənada leksikonda bir söz yox idi.

Scientist - William Whewell, “İndüktif Elmlər Fəlsəfəsi” əsərini yazmışdı, burada elmlə məşğul olan bir insanın adının olmaması ilə bağlı çaşqınlıq ifadə edilirdi. Məhz bu şəkildə “alim” sözü yaranmış oldu.

Workaholic (işini çox sevən) - Doktor Wayne Oates, bir Workaholic etirafları: İş asılılığı haqqında faktlar kitabını yazarkən bu sözü dilin lüğət tərkibinə gətirdi. - Holic şəkilçisi “alkoqol” sözündə olduğu kimi bağımlılığı ifadə edir.

Twitter - Bu onomatopoeik (səsin fonetik təqlid edilməsi - bu vəziyyətdə bükülmə) sözü Geoffrey Chaucer tərəfindən işlədilmişdir.

"Yahoo" sözü ilk dəfə Jonathan Swift-in "Gulliver Travels" romanında təqdim edilmişdir. Yahoistlər materialist münasibətləri olan ibtidai qəddar varlıqlar idi. Examples of Social Networking and Technology (İnternet və texnologiya ilə bağlı nümunələrə baxaq): Google: To use an online search engine as the basis for looking up information on the World Wide Web (İnternet axtarış sistemindən bütün dünya üzrə məlumat axtarmaq üçün istifadə olunan şəbəkə). 404: Someone who's clueless. From the World Wide Web error message 404 Not Found, meaning that the requested document could not be located (Zərərsiz biri; yəni tələb olunan sənədin mövcud olmadığı deməkdir)

Troll: An individual who posts inflammatory, rude, and obnoxious comments to an online community ((İnternet birliyinə iltihablı, kobud və ədəbsiz şərhlər yazan bir şəxs).

“Neologizmləri araşdırarkən, onlara olduğu kimi diqqət yetirmək lazımdır. İngilisdilli cəmiyyətin qəbul etdiyi yeni bir düşüncə tərzini yeni sözlərdə öz əksini tapır. Neologizmlər həmçinin həyat nə qədər sürətlə yaşanırsa, yeniliklər baş verirsə yeni sözlər də bir-birilərini eyni sürətlə əvəz edir. Bu da digər bir faktdır ki, neologizmlər bir başa tarixlə də uzlaşır. Lakin əsas budur ki, bu qarışıqların içində dilə elə yeni sözlər daxil olurki, uzun müddət öz yeniliyini günümüzdə də saxlayır və daha az dəyişikliklərə məruz qalır.[4;2] Zaman keçdikcə neologizmlər işlənmə məqamından, nə vaxt meydana çıxmasından, anlaşılma dərəcəsiindən asılı olaraq dəyişilir. Buna görə də yeni söz, təzə söz anlayışları nisbi və şərti götürülərək dövrlərlə əlaqədar olan hadisə kimi qəbul olunur.. Araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlirik ki, neologizmlər müasir həyatın tələbləri nəticəsində yaranmış elmi, texnoloji, başqa dillərdən leksikona daxil olan yeni ifadə, sözlərin günümüzdə daha çox işlənməsinə gətirib çıxardır. Bu sözlər bir müddət dildə işlədikdən sonra ümumişlək sözlərə çevrilirlər. Ümumişlək sözlər isə bir müddətdən sonra sözün neologizmə xas xüsusiyyətlərini itirir

Nyumark (1988) neologizm terminini həm dildə, həm də dilçilik aspektində leksikoloji vahid üçün qazanılmış yeni söz və yeni ifadə kimi tərif etmişdir. “Neologizm termini yalnız “tamamilə yeni bir leksik vahid” deyil, həm də mənası dəyişdirilmiş mövcud bir kəlmə ehtiva edən daha geniş bir məna daşıyır. Neologizmlər müxtəlif dillərdə söz, qrammatika və tələffüzün özünəməxsus nümunələri ilə fərqlənir”.

Bir çox Amerikan lüğətlərinin (Merriam Webster Dictionary, The American Heritage Dictionary, Collins Theraurus) müəlliflərinin neologizmlərin təsvirinə dair yanaşma tərzinə baxanda, hamısının oxşar məxrəcə gəldiklərinə şahid oluruq.

Nyumarkın yanaşmasına görə neologizm bəşəriyyətin inkişaf dövründə dildə yaranmış logikanın nəticəsidir.

O, neologizmləri dilçilikdə müxtəlif formalarda xarakterizə etmişdir: The old word with new senses-köhnə sözə yeni toxunuş.

(<https://kpfu.ru/docs/F1797492221/Lectures.on.Lexicology1>).

Müasir ingilis dilində son vaxtlar ən çox işlədilən neologizmlərdən biri də vebinar sözüdür. Bu söz internetdə təqdim edilən seminarı təsvir etmək üçün veb və seminar birləşməsindən alınıb. Work+alcoholic= workaholic həddən ziyadə işə bağlı olan bir adama deyilir. Self+ie=selfie, sweet+ie= sweetie, you+selfie= youie, nonversation= not a worthwhile conversation - mənasız, dəyərsiz söhbətvə s. kimi sözlər də son illər meydana gələn sözlər sırasındadır. Bu sözlər 21-ci əsrdən əvvəl heç vaxt mövcud olmayan yeni bir anlayış hesab olunur. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil insanın həyatında və fəaliyyətində sosial və digər dəyişikliklərə ilk reaksiya verən insan fəaliyyəti sahələrindən biridir. O, nəinki bu dəyişiklikləri izləyə və ya müşayiət edə, hətta onlara səbəb ola bilər. Dil xarici aləmin xassələrini və münasibətlərini ümumiləşdirir və fərqləndirir, neologizmlərdə öz əksini tapmış sosial və tarixi məlumatları saxlayır, eyni zamanda insanların tələbatını ödəyir, kommunikativ akta aid bütün vurğu və praqmatik xüsusiyyətləri ifadə edir.

Neologiya – yazı və ya danışq yolu ilə yeni söz və ifadələrin yaradılması prosesidir. Neologiya prosesi həm də artıq mövcud olan sözləri mənimsəmək və onları başqa mənanı ifadə etmək üçün uyğunlaşdırmaqla da bağlı ola bilər. İngilis dilinə daim neologizmlər daxil olur. Məsələn, son onilliklərdə kompüter texnologiyası dilə bir sıra yeni terminlər əlavə edib. Webinar, malware, netroots və blogosfer müasir tipli neologizmlərin yalnız bir neçə nümunəsidir. Neologizm sözünün özü də XVIII əsrin son yarısında, ingilis dilinə fransız dilindən néologisme terminini kimi keçmişdir.

Neologizmlər yeni yaranmış terminlər, sözlər və ya ifadələrdir. Bu terminlər gündəlik həyatda istifadə olunarsa artıq ümumişlək ifadələrə çevrilirlər.. Neologizmlər ingilis dilinin inkişaf edən təbiətini təmsil edir. Zaman keçdikcə insanlar əvvəllər başqa sözlərdən istifadə edərək ifadə edilən və ya ümumiyyətlə mövcud olmayan sözlərdən istifadə edən anlayışları və ya fikirləri ifadə edən yeni sözlər yaradırlar. Neologizmlər tamamilə yeni sözlər, mövcud sözlər üçün yeni mənalar və ya mövcud sözlərdəki yeni mənalar ola bilər. Müasir ingilis dilinə yol tapan neologizmlərin bəzi nümunələrə nəzər yetirək.

Google: Vebsaytlarda ilazım olan informasiyanı axtarmaq üçün İnternet saytı

Crowdsourcing: Böyük bir qrup insanın bir layihəyə və ya tapşırıqğa töhfə verməsi. Bəzən neologizmlər tamamilə yeni olur, bəzən isə yazıçılar öz əsərlərində əvvəllər işlənmiş sözlərdən yeni ifadə yaradır ki, bu da yeni mənada işlənir.

Yeni ifadələr və ya sözlər yaratmaqla ən çox tanınan yazıçı Uilyam Şekspirdir. Bunlar Şekspirə aid olan bəzi neologizmlərdir.

Elbow sözü feil kimi işlədilmişdir “to elbow”-“kimisə dirsəkləmək” “King Lear”-Kral Lir poemasında işlədilmişdir.

Green-eyed-an adjective referring to jealousy; Yaşıl gözlü-qısqanclığı nəzərdə tutur adjective; "Venesiya taciri" (The Merchant of Venice)

Swagger-a adjective və ya fəli təsvir və ya konkret yol getmək üçün istinad; A Midsummer Night's Dream komediyasında rast gəlirik.

Резюме:

Тахмина Рагимова

Сона Сафарова

Гюнай Зейналова-Захидова

«СПОСОБЫ СОЗДАНИЯ НЕОЛОГИЗМОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ»

Ключевые слова лексикология, слово, теория, новый, современный, речь, стилистика. научный, технология, прогресс

Изучение неологизмов и причин их возникновения представляется значимым и актуальным, так как неологизмы являются ярким отражением происходящих процессов в современном обществе. Лексика наиболее чутко реагирует на все изменения в различных сферах жизни общества. Таким образом, стремительное формирование глобальной информационной среды, интенсификация жизнедеятельности человека, различные политические, экономические и общественные движения обуславливают процесс пополнения словарного состава и обогащения современного языка образованием неологизмов. Язык тесно связан с культурой и является хранителем культуры и ее национального своеобразия. Лексика позволяет раскрыть языковую картину мира общества, отражая происходящие исторические, культурные процессы и позволяя адекватно воспринимать и употреблять слова, возникающие в реальное время. В неологизмах современного английского языка можно проследить многие направления: мода, еда, проведение досуга, политические взгляды и др. flight shame – чувство вины за авиаперелеты, побуждающее людей выбирать другой вид транспорта, climate emergency – чрезвычайная климатическая ситуация, т.е. ситуация, при которой требуются срочные меры для сокращения или сдерживания изменений климата и предотвращение необратимого ущерба окружающей среде, plogging – пробежка, которую проводят попутно собирая мусор, слияние (pick up+jogging);

Resume

Tahmina Rahimova
Sona Safarova
Gunay Zeynalova-Zahidova

“WAYS TO CREATE NEOLOGISM SIN ENGLISH”

Key words: lexicology, word, theory, new, modern, speech, stylistics, scientific, technology, progress

A neologism is a newly coined word, expression, or usage¹. It can be a new word, meaning, usage, or phrase. Neologisms can be entirely new or new uses for old words¹. They keep the English language alive and modern. . Examples of neologisms in English include Hiberdating = hibernating + dating Nonversation = not a worthwhile conversation Gonna = going to Gotta = need to Wanna = want to In linguistics, a neologism is any newly formed word, term, or phrase that nevertheless has achieved popular or institutional recognition and is becoming accepted into mainstream language. Most definitively, a word can be considered a neologism once it is published in a dictionary. Neologisms are one facet of lexical innovation, i.e., the linguistic process of new terms and meanings entering a language's lexicon. The most precise studies into language change and word formation, in fact, identify the process of a "neological continuum": a nonce word is any single-use term that may or may not grow in popularity; a protologism is such a term used exclusively within a small group; a prelogism is such a term that is gaining usage but still not mainstream; and a neologism has become accepted or recognized by social institutions. Neologisms are words that are created to explain new ideas. Neologisms are formed by borrowing words or mixing existing words to talk about new concepts. They can be made of words in English, words from other languages, or by adding a prefix or suffix that best suits the new concept. A great example is ‘webinar.’ This word comes from blending ‘web’ and ‘seminar’ to describe a seminar that takes place on the internet. This is a new concept that has never existed before the 21st century, so English speakers used what they already know to describe something new.

Istifadə olunan ədəbiyyat

1. Aziza Hacıyeva, English lexicology, Baku, 2011.
- 2.. R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin, A course in modern English lexicology, Moscow, 1979.
- 3.. <https://kpfu.ru/docs/F1797492221/Lectures.on.Lexicology1>.
- 4.. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/466/leksika->
5. Arnold I. V. Lexicology of modern English. M. – 2012.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi f.f.d.dosent, Bünyadova V.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.78>

**XATIRƏ MUSAYEVA
ZÜMRÜD MƏMMƏDOVA
RENA ZÜLFÜQAROVA**

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Polad Həşimov 18
khatiremusayeva@yahoo.com.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ YENİ METODLARIN TƏTBİQİ YOLLARI

Xülasə

Doğma vətənimiz Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edikdən sonra uğurla həyata keçirilən təhsil islahatları, innovativ yeniləşmə və dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təhsil məkanına inteqrasiya prosesi təhsilin bütün səviyyələrində məzmun islahatlarının genişləndirilməsi məsələsini müəllimlərin qarşısına qoymuşdur. Müasir təhsil sistemi inkişaf prosesini zəruri hesab edir və təlim prosesinin daha da təkmilləşdirilməsi yollarının araşdırılmasını tələb edir. “Təhsilin yeni məzmunu malik olması müasir pedaqogikada yeni yanaşmaları tətbiq edərək, təlimin müxtəlif metodlara əsaslanaraq tədris olunmasının tərəfdarıdır. Yeni pedaqoji yanaşmalar bütün fənlərin, eyni zamanda xarici dilin tədrisində öz əksini tapmışdır. Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin səmərəli təşkil edilməsi və interaktiv üsuldan istifadə olunması xarici dil olaraq ingilis dilinin tələbələr tərəfindən daha mükəmməl öyrənilməsinə xidmət edir.” (1, 56-57)

Açar sözlər: təhsil səviyyə inkişaf öyrənmək mükəmməl müstəqillik

United Airlines Flight 988 is flying from Seattle, Washington, to Chicago, Illinois

TAKING OFF

A. Laura Enders: Jim Blake! What a surprise?

Jim Blake: I don't believe it. What are you doing here in Seattle?

L: Oh, I just spent a few days with my parents. Now I am on my way home to Chicago

Jim: Gee. It's been a long time.

L: It sure has. Say, I hear you started your own computer business.

Jim: How did you know?

L: My mom, she keeps track of all my old friends.

B. Monica Blake (coughs)

Jim: Oh, I am sorry, have you two met each other?

Laura: No, I don't believe we have.

Jim: Laura, this is my wife, Monica. Monica, I'd like you to meet Laura Enders. Laura and I went to high school together.

Monica: It is nice to meet you, Laura.

Laura: Nice to meet you, too.

(Over loudspeaker) United Airlines Flight 988 to Chicago is now boarding at Gate 9

Laura: Oh, it's my flight. I have to go.

Monica: We've got a plane to catch, too.

Laura: Where are you off to?

Monica: We are taking a week off and going to Hawaii.

Laura: Really? Have you been there before?

Monica: Yes, a few times.

Laura: Well, enjoy yourselves.

Monica: Thanks, we will.

Laura: Great seeing you, Jim. Nice to meet you, Monica.

Jim: Same here.

Monica & Jim: Bye.

C. Doug Lee: I see, you are reading the new Stephen King's novel.

Laura: I can't put it down. Have you read it?

Doug: As a matter of fact, I just finished it. The ending is great.

Laura: Don't tell me. I am almost done.

Doug: Are you from Chicago?

Laura: Well, originally I am from Seattle, but I live in Chicago now.

Doug: How do you like it?

Laura: Very much. Have you ever been to Chicago?

Doug: No, I have not. This is my first trip. I have a job interview there. By the way, my name is Doug Lee.

Laura: I am, Laura Enders.

D. Flight attendant: Here, let me help you get that down.

Laura Enders: Oh, thanks. That is very kind of you. Doug: I have enjoyed talking to you, Laura.

Laura: I've enjoyed talking to you, too, Doug. Good on luck on your interview/

Doug : Thanks. I really want this job

CHOOSE THE CORRECT ANSWER.

1. Jim and Laura

a) Have known each other a long time.

b) Haven't known each other a long time.

2. Doug and Laura

a) Have known each other a long time

b) Haven't known each other a long time

READ THE SENTENCES AND SAY "TRUE" OR "FALSE".

1. Laura lives in Seattle.

2. Jim and Laura are from the same hometown.

3. Laura and Monica have met each other before.

4. Doug has read the new Stephen King's novel.

5. Doug has a job in Chicago.

Act of Speech

Introducing People

What's your name?

Who are you?

My name is ...

I am ...

My friends call me ...

You can call me ...

Haven't we met (before)?

Yes, I think we have.

No, I don't think we have.

I think we've already met.

I don't think we've met (before).

This is ...

Meet ...

Stating your Opinion

It seems to me that ...

In my opinion, ...

I am of the opinion that ... / I take the view that ...

My personal view is that ...

In my experience ...

As far as I understand / can see, ...

As I see it, ... / From my point of view ...

As far as I know ... / From what I know ...

I might be wrong but ...

If I am not mistaken ...

I believe one can (safely) say ...

It is claimed that ...

I must admit that ...

I cannot deny that ...

I can imagine that ...

I think/believe/suppose ...

Personally, I think

Ali təhsil müəssisələrində xarici dil təliminin əsas məqsədi nitq, dil və kommunikativ bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması kimi müəyyənləşdirilir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün isə aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi zəruridir: - tələbələrdə zəruri linqvistik (fonetik, orfoqrafik, leksik və s.) biliklərə yiyələnməsi; - tələbələrdə dili öyrənilən ölkələrin mədəniyyət və ənənələri ilə tanış edilməsi, onlarda xarici dil və mədəniyyətlərarası mühitdə öz ölkəsini və onun

mədəniyyətini təmsil etmək bacarıqlarının formalaşdırılması; - nitq fəaliyyəti üzrə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi; - dil duyumunun, yaddaşın bütün növlərinin, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün (müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma və s.) formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi; **(3, 23) Xarici dil təliminin bir çox təhsil müəssisələrində qrammatika-tərcümə metodu həyata keçirilir.. Bu metoda əsaslanan təlim zamanı tələbələr mətnləri oxuyub tərcümə edir, yeni lüğəti öyrənməyə çalışır və əsasən də dilin qrammatikasını öyrənirlər. Məsələn aşağıdakı testlərə nəzər salaq:**

Choose the correct answer

Bu testdə sözlərinin mənimsənilməsi yoxlanır

1 A dormitory is a large room..... a number of beds... it

a) for, on b) of, at c) over, of d) with, in

2. There were some children... the table... Martin

a) on, except b) at, besides c) by, between d) -, besides

3. The bed.... The corner of the room belongs... Maggie

a) at, to, b) in, to c) on, for d) of, in

4. Our camp is situated .... the mountains

a) inside b) between c) among d) with

Bu testdə isə söz yaradıcılığı, suffikslərin köməyi ilə yeni sözlərin yaradılması öyrənilir. Use the correct form of the word in brackets to complete the sentence

Bu gün dil tədrisində geniş vüsət almış metod **İnteraktiv metod**dur.

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil təcrübəsi göstərir ki, bilikli mütəxəssis yetişdirmənin ən doğru yolu, şagirdvə tələbələri auditoriyada təlimin obyektini kimi yox, subyektini kimi qəbul edərək interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək öz müsbət effektini göstərir. **İnteraktiv** metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtararaq tapmalarına yardımını nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkilədiçi, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər. Artıq Avropa təhsilində əsas metod kimi interaktiv metod tətbiq edilir. Bu metodda mövzunun müzakirəsi zamanı müəllimlə şagird arasında müzakirə ilə yanaşı, şagirdlər arasında da müzakirə aparılır. Məsələn, müəllim hər hansı mövzu üzrə dərs tədris edir. Mühazirənin gedişi zamanı artıq tələbələr arasında da müzakirə başlanması bu interaktiv metodun göstəricisidir. İnteraktiv təlimin əsasında interaksionizm (“interaction”) nəzəriyyəsi durur. İnteraksionizm müasir Qərbi sosial psixologiyasında geniş yayılmış təlimlərdən biridir. İnteraksionizm şəxsiyyətlərarası münasibətlərin meydana gəlməsi, mahiyyəti və inkişafının izahını insanların bir-birinə qarşılıqlı təsirində görür. İnteraksionizmin əsasını Con Mid qoymuşdur. O, cəmiyyətin inkişafı ilə sosial fərdin (sosial “mən”) inkişafını vəhdətdə götürərək belə hesab edirdi ki, “Mən”in meydana gəlməsi tamamilə sosialdır. Onun əsas səciyyəsi isə özünümüşahidə

obyekti olmaq, özünürefleksiya və özününəzarət qabiliyyətidir. İnteraksionizm nəzəri-metodoloji cərəyan kimi XX əsrin ikinci yarısında daha da inkişaf etmişdir.

Резюме

**ХАТИРА МУСАЕВА
ЗУМРУД МАМЕДОВА**

« СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОВЫХ МЕТОДИК В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ »

Ключевые слова образование уровень развитие совершенный независимый

Основными и самыми распространенными методами преподавания английского языка являются: грамматико-переводной метод; аудиолингвальный метод прямой метод; структурный подход; суггестопедия; Аудиолингвальная методика обучения английскому. Суть данной методики заключается в понимании иностранной речи на слух. Характерной особенностью при этом является метод аналогии, используемый при запоминании новых слов. Вы запоминаете основные языковые конструкции и часто используемую лексику. Что в свою очередь облегчает построение предложений и общение на повседневные темы.

Методика преподавания языка через чтение в оригинале (Ильи Франка)

Из названия уже становится понятно, что суть методики в чтении. Но это вам не просто почитать Джека Лондона в оригинале Книги, построенные по этой методике, включают в себя адаптированный текст, русскоязычный перевод, объяснение отдельных слов и транскрипции. **Коммуникативная методика** вытекает из главной проблемы всех изучающих иностранные языки: "Понимать - понимаю, а сказать не могу!" Эта методика основана на разговорной практике непосредственно изучаемого языка. Благодаря чему языковой барьер преодолевается с невероятной легкостью! основными принципами коммуникативного метода обучения являются: Овладение грамотной и беглой речью. И это стоит воспринимать как следствие постоянной практики, то, что будет развиваться интуитивно. Студент будет говорить на языке во время занятий, начиная с первого урока. И это касается не только студентов с высоким уровнем, но и тех, кто изучает язык с нуля! Использование современных и аутентичных пособий. Учебники проработаны настолько продуманно, что вы будете использовать этот практический материал в реальной жизни. (4, 78-79)

Resume

**KHATIRA MUSAYEVA
ZUMRUD MAMMADOVA
RENA ZULFUGAROVA**

“WAYS TO APPLY NEW METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TRAINING”

Kew words education level to learn development perfect independence

English teaching methods are different approaches to teaching the English language. Some of the popular methods are Grammar Translation: a classical method that relies on translation and grammar rules. Direct Method: a modern method that focuses on speaking and thinking in English. Audio-lingualism: a method based on behaviorist theory that uses drills and repetition. Suggestopedia: a method that uses music, relaxation, and positive suggestion to enhance learning.

Silent Way: a method that minimizes teacher talk and encourages learner autonomy.

Grammar-cum-Translation Method

The name itself explains the functionality of the grammar-cum-translation method. This is one of the popular methods of teaching English in grammar orientation. However, it depends on a ton of interpretation. The technique is the conventional or 'old style' language learning method.

The Direct Method

The audio method is also known as the direct method, which involves thinking and speaking in English. Here the communication between the teacher and the student is strictly in English, and the student is barred from using their native language. This way, the student can get a stronghold on the accent and fluency, the frequency of grammatical errors in this would be less.

The Audio-Lingual Method

The audio-lingual method is also recognized as the Army Method. During the first world war, the American Armed forces started escalating oral courses known as the 'Military particular Training Program' (ASTP). Instructive organisations later received it as an audio-lingual method.

References İstifadə olunan ədəbiyyat

1. D. İsmayilova "Methods of teaching English", Baku, 2021
2. Hall, J. K. ve Verplaetse, L. S. Second and foreign language learning through clas-sroom interaction. Mahwah, NJ: Erlbaum, 2000
3. Lantolf, J. (Ed.). Sociocultural theory and second language learning. Oxford, England: Oxford University Press. 4. Long, M. H. 2000
4. Дигтяр О.Ю. Современные образовательные технологии преподавания иностранных языков студентам неязыковых вузов в условиях реализации стандартов нового поколения и информатизации образования. Мир педагогики и психологии. Нижний Новгород: Научно-издательский центр «Открытое знание». 2019; № 1 (30)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi f.f.d. dosent M.P. Əhmədova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.84>

GÜLŞƏN ŞAMXALOVA
AYNUR İBRAHİMOVA
ZEYNƏB ƏSGƏROVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov, 18
zeynabasgarova1965@gmail.com

RESEPTIV BACARIQLARDA INPUT AND OUTPUT ANLAYIŞININ DILIN INKIŞAFINA TƏSİR

Xülasə

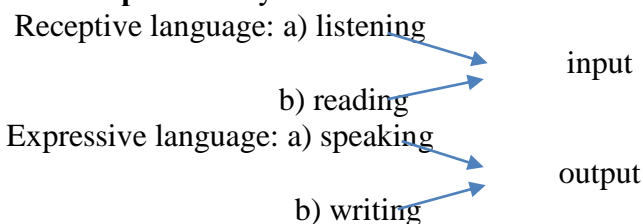
İnput və output prosesi ikinci dilin mənimsənilməsinin əvəzsiz hissəsidir. Səbəb odur ki, tələbələr sinifdə və real dünyada başa düşülən nəticələr əldə etmək üçün lüğət, sıralama, qrammatika qaydaları və tələffüz bacarıqları kimi müvafiq linqvistik bilikləri mənimsəməlidirlər. Xüsusilə desək, ikinci dilin mənimsənilməsi prosesində input və output-un hər ikisi həyati əhəmiyyət kəsb etsə də, input və output üçün ilkin şərtədir və onun rolunu qiymətləndirmək olmaz. Bu yazı nitq və yazı dərslərində input and output-un müsbət və mənfi təsirlərini göstərmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, bu məqalə həm də bəzi dərin tədris ilhamını təmin edəcək ki, müəllimlər öz tədris prosesində müvafiq tədris metodlarını seçmək, tələbələrə bilikləri mənimsəməyə və fikirlərini səmərəli şəkildə ifadə etməyə kömək etsinlər.

Dil tədqiqatçıları ingilis dilinin inkişafında iki əsas öyrənilmə metodunu önə çəkirlər:

Receptive language Expressive language *Receptive language* (yəni qəbuledici dil), özümüz heç bir şey əlavə etməyi gözləmədən başqalarından aldığımız dildir.

Açar sözlər: giriş, çıxış, ikinci dilin mənimsənilməsi, tədris metodları, mücərrəd

Expressive language (yəni ifadəli dil) necə cavab verməyi bilən hissədir. Bu, öyrənmənin əslində hasilə gətirdiyi dildir - onların ifadə etdiyi şifahi və yazılı sözlərdən ibarət olan dildir. *Receptive language* yəni qəbuledici dil özlüyündə iki sahəni listening and reading, dinləmə və oxunu birləşdirir ki bunu da dil araşdırılmasında **input** kimi qəbul edirlər. *Expressive language* yəni ifadəli dil isə iki sahəni speaking and writing, danışma və yazını özündə birləşdirir ki, bunu da dil tədqiqatında **output** kimi öyrənirlər.

Bu, input/output və qəbuledici/ifadəli dil tərəfindən təşkil edilmiş dörd ingilis dilinin inkişaf sahəsini (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) müəyyən edən mini sxemdir. Bu əyani material ESL mütəxəssisləri, peşəkar inkişaf seminarının aparıcıları, ilkin hazırlıq müəllimləri və ya dil öyrənmə sahəsində çalışan hər kəs üçün faydalı olardı. Bu qrafik ingilis dilinin inkişafına yönəldilsə də, eyni prinsiplər istənilən dilin mənimsənilməsi üçün tətbiq olunur. Input and output dil öyrənilməsində vacib amillərdir. Daxiletmə dinləmə və ya oxuma vasitəsilə öyrənənlərin məruz qaldığı dilə aiddir və uğurlu dil əldə etmək üçün vacib hesab olunur. Bu output-dur. (1, <https://www.welcheducation.com/post/input-output-in-language-development>) ESL icmasındakı bəzi görkəmli səslər dil inkişafının dörd sahəsinə istinad etmək üçün SWiRLing terminindən qısaltma kimi istifadə etməyə başladılar:

S -Speaking W -Writing I -Interaction R -Reading L- Listening

Akronimdəki orta hərf "i" həm *input* həm də *output* tələb edən istənilən ESL sinfinin vacib komponenti olan qarşılıqlı əlaqəyə istinaddır. Qısaltma *input/output* əsasında təşkil edilməsə də, dördünün də mövcud olması dil inkişafında hər iki aspektə - *input* və *output*-a ehtiyacın başqa bir işarəsidir. Input və output ümumiyyətlə ikinci dilin mənimsənilməsi haqqında danışarkən istifadə olunan terminlər olsa da, eyni anlayışlar birinci dilin mənimsənilməsi diskurslarında da mövcuddur. Uşağın ilk dilini öyrənməsi haqqında danışarkən biz tez-tez reseptiv dil və ifadəli dil terminlərini görürük. Qəbuledici dil, özümüz heç bir şey istehsal etməyi gözləmədən başqalarından aldığımız dildir. Bu, analarımızın və ya atalarımızın və ya digər ailə üzvlərinin bizimlə və bir-birimizlə danışmasını dinləyərkən baş verir. Biz onların yaratdığı səs axımını eşidirik, hansı səslərin öz ana dilimizdən ibarət olduğunu (və buna görə də bizim diqqət yetirməli olduğumuz səslərdir) daxililəşdirir və nəticədə söz sərhədlərini, sintaksisi və s. kəşf edirik. Birinci dili öyrənən uşaqlarda olduğu kimi, biz ikinci dil öyrənənlərin ifadəli dildən daha yüksək qəbuledici dilə malik olmasını gözləyirik. Bu fenomen bir şagirdin "Mən deyə biləcəyimdən daha çox başa düşə bilərəm" dediyini eşitdiyiniz zaman nümunə göstərilir. İfadəli dil necə cavab verməyi bilən hissədir. Bu, öyrənənin əslində istehsal etdiyi dildir - onların ifadə etdiyi şifahi və yazılı sözlər. Qəbuledici və ifadəli dil haqqında məlumatlı olmaq təkcə ingilis dili öyrənən müəllimlər üçün deyil, həm də erkən uşaqlıq və ya ibtidai siniflərdə işləyən hər bir müəllim üçün faydalıdır. O, həmçinin kampus nitq dili patoloqu ilə daha bilikli danışmağa imkan verən əlavə üstünlüklərə malikdir. (1, <https://www.welcheducation.com/post/input-output-in-language-development>) Aşağıda dil inkişafının bu dörd sahəsinin input/output və məhsuldar/ifadəli dil anlayışları ilə necə uyğunlaşdığını qrafik şəkildə izah etməyə kömək edən vizual təqdim olunur. Yüklənə bilən yüksək keyfiyyətli Bunu giriş, çıxış, qəbuledici dil, ifadəli dil və ya SWiRLing adlandırmağımızdan asılı olmayaraq, nəticə budur: dil öyrənənlər bəzən ətrafdakı dili sakitcə qəbul edəcəklər, bəzən də onu şifahi və ya dil vasitəsilə yaradacaqlar. yazılı söz. Müəllim olaraq bizim işimiz hər gün hər dərstdə və mümkün

olan ən interaktiv şəkildə bütün bunları və daha çoxunu etmək imkanlarını asanlaşdırmaqdır.

Input, Interaction and Output Bir-biri ilə sıx əlaqəli bu üç amilin, yəni Input, Interaction və Output-un rolu ikinci dil (L2) öyrənilməsi zamanı tədricən qəbul edilmişdir. İndi geniş şəkildə qəbul edilir ki, *input* dilin mənimsənilməsi üçün ən vacib amillərdən biridir. Əlavə olaraq *input*-un L2-nin öyrənilməsi prosesində qarşılıqlı əlaqənin həlledici rol oynadığı da qəbul edilir. *Output* – isə avtomatik nəticədir, dəqiq desək, L2-nin öyrənilməsində bir pedaqoji məqsəddir. Beləliklə, *Input, Interaction* və *Output* hər üç element L2-nin əldə edilməsində vacib birləşmə elementləridir. Ancaq illərdir ki, onların rolu ilə bağlı mübahisələr gedir.

Input: Dil öyrənmə prosesində *input* öyrənmənin məruz qaldığı dil məlumatıdır. Bunun üçün ümumiyyətlə qəbul edilir ikinci dilin mənimsənilməsi üçün iki ilkin şərt olmalıdır: öyrənmələr üçün *input* mövcud L2 və bir sıra L2 məlumatlarının necə emal edildiyini nəzərə almaq üçün daxili mexanizmdir. *Input* məsələsinə doğru ümumiyyətlə ikinci dil əldə etmək üçün üç baxış var: davranışçı, mentalist və interaksionist baxış; bunların hər biri izahatda fərqli vurğulanır. Davranışçı baxış dilin öyrənilməsinə ekoloji cəhətdən müəyyən edilmiş, xaricdən stimullar tərəfindən idarə olunan kimi yanaşır. Bunun əksinə olaraq mentalist nəzəriyyələr dil öyrənmələrin "black box" əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.. Onlar iddia edirlər ki, öyrənmələrin beyinləri dili öyrənmək üçün xüsusi təchiz olunub və lazım olan hər şey mənimsəməni tətikləmək üçün qəbul etməyə minimal məruz qalmaqdadır.(2, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083691.pdf>)

İnteraksionist nəzəriyyələr bunu qəbul edir həm *input*, həm də *internal language* (daxili dil) prosesinin əhəmiyyəti, linqvistik mühitin birgə töhfəsini və sonra müzakirə ediləcək qarşılıqlı fəaliyyətlərdə öyrənmələrin daxili mexanizmini vurğulayır. Bir çox dil tədqiqatçıları, o cümlədən, Kraşen, Long, Sueyn və s. kimi alimlər ingilis dilinin inkişafında əsas və mühüm rol oynayan *input* və *output* məfhumlarına öz tədqiqatlarında xüsusi yer ayırmışlar.1980-ci illərin əvvəllərində amerikalı dilçi Stiven Kraşen izah etdi ki, dil sonsuz təkrarlar vasitəsilə öyrənilə bilməz, əksinə, daxili amillər nəticəsində öyrənilə bilər, belə ki, dil linqvistik xüsusiyyətlərin zehni qavramasında öyrənmələrin qəbul etdiyi *input*-a əsaslanır. Kraşen (1989) bunu təsdiq etdi dil öyrənilməsinin baş verməsi üçün *input* mümkün qədər hərtərəfli olmalıdır. O, məlumat kimi təyin etdiyi bu başa düşülən *input*-u *comprehensible input* adlandırdı ki, öyrənmələr artıq növbəti səviyyədə yüksəldiklərini bilirlər və öyrənmələr, onların *affektiv filtri* aşağı salındıqda, rahat şəraitdə L2-yə məruz qalmalıdırlar. Kraşenin dediyi kimi, buna görə də dil öyrənmənin ən yaxşı üsulları "*comprehensible input*" (anlaşılın girişi) təmin edən üsullardır, aşağı narahatlıq vəziyyətlərində, tələbələrin həqiqətən eşitmək istədikləri mesajları ehtiva edir. Bu üsullar sizi ikinci dildə erkən danışmağa məcbur etmir. lakin tələbələrə "hazır" olduqları halda danışmağa icazə verir ki, təkmilləşmək məcburiyyət yolu ilə deyil, kommunikativ və başa düşülən məlumatların verilməsi ilə

və danışıq tənzimləmələri baş verir. Bu input; amma ki, hər hansı L2 girişində daha az dil təlimatı təqdim etmək üçün təxmini olaraq tənzimlənilir və şüurlu-açıq-öyrənmə üçün yalnız xüsusi dil xüsusiyyətləri seçilir. Buna görə də, təqribən köklənmiş input SLA-ya kömək edir. Kraşenin də iddia etdiyi kimi, şüurlu öyrənmə ilə birləşdirildikdə yüksək köklənmiş *input* L2 tələbələrinin səriştəsini artırır. **(2, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083691.pdf>)**

Kraşen modeli həm də dil aspektlərinin müxtəlif formaları kimi *comprehensible input*-un fəaliyyət göstərməsinə böyük əhəmiyyət verir. **(3, 34)** Kraşenin daxiletmənin effektivliyi ilə bağlı təkliflərinə əlavə olaraq o bildirir ki, “qeyri-kafi kəmiyyət” *input* olması” və ya “Girişin uyğun olmayan keyfiyyəti” hər ikisi fosilləşmənin mümkün səbəbləri kimi sayılır. Beləliklə, Kraşenin SLA modelindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, SLA-nı asanlaşdırmaq üçün *input* təkrar xarakterli olmamalıdır. Nəhayət, Kraşenin SLA nəzəriyyəsi iddia edir ki, daimi giriş və dil girişinə müntəzəm məruz qalma SLA-nı yalnız aşağı affektiv filtrə malik L2 tələbələri tərəfindən başa düşüldükdə asanlaşdırılmalıdır bu və ya digər şəkildə öyrənmələrin səviyyəsinə və ya ondan yuxarıya dəyişdirilmiş, eləcə də müxtəlif dil formaları ilə zənginləşdirilmişdir. **(4, 56)**

The Input-Interaction-Output Model (Gass)

Kraşenin fərziyyəsinə əlavə olaraq, başa düşülən girişin roluna toxunan başqa bir model, “SLA-da girişin rolu ilə bağlı müzakirə ediləcək başqa bir nəzəriyyə Karolun Müstəqil İnduksiya Nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə *input*-un təhlil üçün necə işləndiyini təsvir edir. Karolun fikrincə, SLA-da linqvistik xüsusiyyətlərin işlənməsi üçün giriş vasitəsilə inteqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Əsasən, bu nəzəriyyə “dilçilik sahəsinin bir zəncirdən ibarət olduğunu” iddia edir, ən aşağı səviyyə fiziki stimullarla, ən yüksək səviyyə konseptual ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təqdimatlardır” **(6, 78)**. Əslində, Karol iki fərqli olduğunu iddia edir, lakin bu alt nəzəriyyələrin hər ikisi kimi SLA mexanizmini izah etmək üçün giriş qaydası ilə əlaqəli alt nəzəriyyələr daxiletmə qaydasını birləşdirir. Birincisi, 1) “qəbuletmə nəzəriyyəsi, yəni girişin sistemə necə daxil olması” nitq signalı (aşağıdan yuxarı) və ya konseptual sistemdən (yuxarıdan aşağı)”

2) “öyrənmə nəzəriyyəsi, yəni öyrənmə problemlərini həll etmək üçün yeni məlumatlar necə yaradılır” adlanır. Kraşen, *input* fərziyyəsi bir vaxtlar ikinci dilin mənimsənilməsinə güclü təsir göstərən mühüm fiqur idi. Onun fikrincə *input* fərziyyəsi, SLA (ikinci dilin mənimsənilməsi) şagird “i+1” (yəni öyrənmənin dillərarası hazırkı vəziyyətindən bir az daha inkişaf etmişlər) səviyyəsində olan qrammatik formaları ehtiva edən daxiletməni başa düşdüyü zaman baş verir. O, doğru səviyyədə olduğunu irəli sürür və *input* avtomatik əldə edilir. Həmsöhbətlər ünsiyyətdə özlərini başa düşməyə müvəffəq olduqda *input* avtomatik olaraq əldə edilir. Tədqiqatın inkişafı və alınması həmçinin SLA-da girişin təsirinə diqqət yetirən ən əhəmiyyətli nəzəriyyələrə də işıq salır. Tələbələr və dilçilər bu L2 nəzəriyyələrini qəbul etməli və onlardan biri kimi istifadə etməlidirlər, bu öyrənmə prosesinə kömək

etmək üçün giriş mənbəyidir. Əslində, girişin rolu SLA-da tədqiqat inkişafı üçün əsas hipotezi təmin etməkdir. “Məsələn, Kraşen çoxdan iddia edirdi ki, “anlaşılan giriş” effektiv SLA üçün mühüm və kifayətdir. O, dil girişini münasibətdə mənada başa düşülmək üçün öyrənmələrin hazırkı dil biliklərindən fərqli olan L2-nin müxtəlif dilçilik formalarını təyin etdi. Bu fikrə qədər, Kraşenin Giriş Fərziyyəsindən nəticə çıxarmaq və ümumiləşdirmək olar ki, dil input-u SLA üçün çox vacibdir.” (7, 51) Başqa sözlə, növündən asılı olmayaraq, SLA üçün input şübhəsiz tələb olunur. Müvafiq olaraq, ədəbiyyatda müxtəlif *input* növləri müzakirə olunur, o cümlədən *modified input, internationally modified input, and modified output, comprehended input and incomprehensible input* (dəyişdirilmiş giriş, beynəlxalq səviyyədə dəyişdirilmiş giriş və dəyişdirilmiş çıxış, başa düşülən giriş və anlaşılmaz giriş); bütün bunlar SLA üçün başa düşülən giriş tərifinə uyğun gəlir. Əslində, Kraşeni dəstəkləmək üçün müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da giriş fərziyyəsi əksər tədqiqatlar SLA-da onun başa düşülən əhəmiyyətli rolunu vurğulayır.

RESUME

G. Shamkhalova,
A. İbrahimova,
Z. Asgarova

“The impact of the concept of Input and Output on receptive skills on language development” Keywords: input, output, second language acquisition, teaching methods

The process of input and output is an indispensable part of second language acquisition. The reason is that learners need to master relevant linguistic knowledge, such as vocabulary, collocation, grammar rules and pronunciation skills, so as to make comprehensible output in the class and the real world. To be specifically, although input and output are both of vital importance in the process of second language acquisition, input is a prerequisite for output and its role cannot be underestimated. This paper aims to illustrate the positive and negative effects of input and output in speaking and writing classes. In addition, this paper will also provide some in-depth teaching inspiration, so that teachers can be targeted on choosing appropriate teaching methods in their teaching process, to help students absorb knowledge and express their ideas effectively.

Резюме

Г.Шамхалова,
А.Ибрагимова,
З.Аскерова

«ВЛИЯНИЕ КОНЦЕПЦИИ ВВОДА И ВЫВОДА НА РЕЦЕПТИВНЫЕ НАВЫКИ И РАЗВИТИЕ РЕЧИ»

Ключевые слова: ввод, вывод, овладение вторым языком, методы обучения

Процесс ввода и вывода является неотъемлемой частью овладения вторым языком. Причина в том, что учащимся необходимо овладеть соответствующими лингвистическими знаниями, такими как словарный запас, словосочетание, грамматические правила и навыки произношения, чтобы обеспечить понятный результат в классе и в реальном мире. В частности, хотя ввод и вывод имеют жизненно важное значение в процессе овладения вторым языком, ввод является предпосылкой для вывода, и его роль нельзя недооценивать. Цель этой статьи – проиллюстрировать положительные и отрицательные эффекты ввода и вывода на уроках устной и письменной речи. Кроме того, этот документ также предоставит некоторую информацию для углубленного преподавания, чтобы учителя могли сосредоточиться на выборе подходящих методов обучения в своем учебном процессе, чтобы помочь учащимся усваивать знания и эффективно выражать свои идеи.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.welcheducation.com/post/input-output-in-language-development>
2. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083691.pdf>
3. Krashen. S., The input hypothesis: Issues and complications, Longman, (1985)
4. Krashen. S., We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis. *Modern Language Journal*, 73(4)(1989), 440–464, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1989.tb05325.x5>. Long. M., Input and second language acquisition theory. In S. Gass, & C. Madden (Eds.), *Input in second language acquisition* (pp. 377–393). Newbury House, (1985)
6. Swain. M. The output hypothesis: Theory and research. In E. Heinkel (Ed.), *Handbook of research in second language teaching and learning* (pp. 471–483). Lawrence Erlbaum Associates, Inc, (2005)
7. Gass. S., Input, interaction and second language production, *Studies in Second Language Acquisition*, 16(3)(1994), 283–302, <https://doi.org/10.1017/s0272263100013097>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi f.f.d. M.P.Əhmədova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.90>

**ZÜMRÜD MƏMMƏDOVA
XATIRƏ MUSAYEVA
VƏFA CƏFƏROVA**

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 18
zumrudmammadova@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏHSİLDƏKİ ROLU XÜLASƏ

Dil informasiya mübadiləsi, mədəni dəyərlərin öyrənilməsi və digər xalqlara çatırılması üçün bir vasitədir. “Beynəlxalq status dərəcəsinə gəlib çatmış ingilis dilinin tarixi palıd kökləri kimi tarixin dərinliyinə rişə atmışdır.” (1, 23) Tarixi mənbələrdə ingilis dilinə dair bu faktlara rast gəlirik: İngilis dilinin mənşəyi Şimal-Qərbi Almaniya və Hollandiyadan gəlmişdir. İngilis dili bu bölgələrdə yaşayan insanlar tərəfindən proto-hind-Avropa dilində danışıldığı qeyd olunur. Bu dil isə müasir dövrə məlum deyil. Müasir ingilis dili ilk dəfə 14-cü əsrdə İngiltərədə istifadə olunmağa başlayaraq 1550-ci illərə qədər öz inkişafını davam etdirmişdir. İngilis dilinə ən yaxın dillər isə holland və Qərbi Flamand dilləridir. İngilis dili 67 ölkədə və Honq Konqda 27 qeyri-suveren ölkədə rəsmi dildir. İngilis dili 339 milyon insan tərəfindən birinci dil kimi, 603 milyon tərəfindən isə ikinci dil kimi danışılır. İngilis dilinin təkamülünün əsas dövrləri Köhnə İngilis, Orta İngilis, Erkən Müasir İngilis və Müasir İngilis dilidir. 14-cü əsrdə yaşamış ingilis şairi Geoffrey Chaucer məşhur 'The Canterbury Tales' əsəri ilə orta ingiliscənin standartlaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Əsər Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlər toplusu şəklində yazılıb. Sonrakı dövrlər orta ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilmişdir.

Açar sözlər : dil öyrənmək danışmaq müasir rəsmi istifadə olunmaq

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışmalar və biznes dilinə çevrilmişdir. Həttdə elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılışmalara əsasən təyyarələrdə işləyən bələdçilər belə ingilis dilini bilməlidirlər. İngilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi şagird və tələbələrin kommunikativ nitq bacarıqlarının və nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı, xarici dilin praktik cəhətdən öyrədilməsidir. “ Əgər ingilis dilinin kommunikativ nöqtəyi-nəzərdən formalaşdırılmasını qarşımıza əsas məqsəd kimi qoysaq, bu əsas məqsəd baxımından bütün digər məqsədlər (tərbiyəedici, təhsilverici və inkişafetdirici) də həyata keçirilir. Bu baxımdan təlimin son məqsədi xarici dil mühitində sərbəst danışmaq vərdişi əldə etmək və müxtəlif situasiyalarda lazımi reaksiya göstərmək və mövzuya uğun cavab vermək bacarığını aşılamaqdır. Tədris edilən xarici dil fənninin məqsəd və vəzifələrini reallaşdırmaq üçün məzmun xətləri belə müəyyənləşdirilmişdir: dinləmə

və anlama, danışma, oxu, yazı.” **(2, 53)** Bu məzmun xətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət tədqiqətmə və tətbiqətmə, təsvirətmə, əlaqələndirmə və ünsiyyət, dəyərləndirmə və yaradıcı tətbiqətmə kimi fəaliyyət istiqamətləri nəzərdə tutulur. Bu fəaliyyət istiqamətlərinin əhatə etdiyi sahələr dil öyrənmənin əsasını təşkil edir. Təlim prosesində aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- hər bir tələbənin dili praktik cəhətdən mənimsəməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;

- hər kəsə öz fəallığını, yaradıcılığını göstərməyə imkan verən tədris üsullarını seçmək;

- dil mühiti yaratmaq;

- təlim nəticələrinə uyğun düzgün istiqamət seçmək

- ; • standartlara əsasən mövzunu müəyyən etmək

- standartlara uyğun təlim məqsədləri müəyyən etmək;

- tələbənin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq təlim mühiti yaratmaq. Bütün bunlarla yanaşı, müasir müəllim yüksək səviyyədə informasiyaya malik olmalıdır. İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbənin idrak fəaliyyətini intensivləşdirmək üçün müxtəlif metodlardan da istifadə etmək lazımdır. İnteraktiv metodundan istifadə etmək tələbələrə təlim prosesinə maraq oyadır. Bu zaman interaktiv tədris metodlarından, internet resurslarından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Müasir cəmiyyətdə tədrisin yeni forma, metod və üsullarının axtarışına çox diqqət yetirilir. Müasir məktəblərə, kolleclərə, ali məktəblərə elə tədris metodları lazımdır ki, onlar yüksək keyfiyyətli tədrisi təmin etməklə yanaşı, həm də insanın şəxsiyyətini, onun yaradıcılıq potensialını üzə çıxara bilsin. Həmçinin müasir təhsil insana müasir həyata uyğunlaşmağı, vəziyyətə uyğun tez və düzgün qərarlar qəbul etməyi, rəqabət qabiliyyətli olmağı öyrətməli, sosial dəyişikliyin situasiyalarını fəal şəkildə mənimsətməlidir.

Hal-hazırda kompüter xarici dil təhsilində texnologiyaların istifadəsini şərtləndirən mühüm bir amildir. “Müxtəlif veb saytlar mövzulara uyğun olaraq hər səviyyədə dil öyrənmə və tədrislə bağlı fəaliyyətlər təklif edir. Veb saytlar tərəfindən təqdim olunan bu audio-vizual fəaliyyətlər sayəsində hər hansı bir insan xarici dili effektiv və daimi öyrənmə bilər”**(3, 46)**

Çox insan utandığı üçün ingilis dilində danışmaqdan çəkinir. Ya da ki, səhv edəcəyi üçün ingilis dilində danışmır. Lakin başa düşmək lazımdır ki, ingilis dili öyrənməyinizdə əsas məqsəd həmin dili bildiyinizi insanlara sübut etməkdir. Bunun üçün də danışmaq lazımdır. Yəqin razılaşarsınız ki, ingilis dilini öyrənib lakin həmin dildə danışmamaq sizi yalnız inkişafdan geri salacaq. Əgər bir dəfə danışmağa cəhd etsəz, ondan sonra bütün ifadələr ardı ilə gələcək, fikirləriniz açılacaq

Bildiyimiz kimi İngilis dili ünsiyyət dili olaraq beynəlxalq dil statusunu saxlamaqda davam edir. Ümumi təhsil məktəblərində, ali təhsil ocaqlarında ingilis dilinin tədrisi şagirdlərin və tələbələrin təfəkkür bacarıqlarının formalaşmasına əsaslanan yeni məzmun kəsb etmişdir.. Globallaşan dünyamızda məktəbi və

universiteti bitirən hər bir gəncin uğur qazanmasında ingilis dilində tənqidi düşüncəyə malik olmaq vacib şərtidir. Tənqidi düşüncəyə vacib və zəruri bir bacarıq kimi şagirdlərin və tələbələrin gələcək təhsilini davam etdirməsində düzgün seçim etmək, zehni və məntiqi sualların öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək amildir, eyni zamanda milli dəyərləri, innovasiyaları və təhsil irəliləyişlərini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. “Global problemlərin həllində şagirdlərin və tələbələrin ingilis dilində tənqidi təfəkkür və idraki düşüncə əsaslı bilik, bacarıq və vərdislərə sahib olması strateji hədəflərdən biri hesab olunur. Tənqidi düşüncə, hər hansı bir fəaliyyəti yerinə yetirmək barədə qərar verməyə yönəlmiş aydın, əsaslı, əks etdirən düşüncədir”. (4, S.Süleymanova, Azərbaycan məktəbi | Azerbaijan Journal of Educational Studies | 2022. №2)

Burada sadəcə mövzuları, faktları əzbərləmək, eşitdiklərinizi və ya oxuduqlarınızı qəbul etməklə yanaşı, mövzuda əksolunanlara tənqidi yanaşmaq və fərziyyələrə necə nail olmaq yollarını əhatə edir. (5, 67).

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, dil öyrənmələrin tənqidi düşüncə bacarıqları istənilən səviyyədə deyil. Bu problemlərin yaranmasına təsir edən əsas səbəblərə ingilis dilində uyğun motivasiya və mövzu seçiminin olmaması, sərbəst təlim mühitinin təşkilində yol verilən nöqsanlar, dialoqların aparılmaması, eyni zamanda şagird və tələbələrin sosial bacarıqlarının, fərdi qabiliyyətlərinin aşağı səviyyədə olması daxildir. Digər mövcud problem tədris proqramında tənqidi təfəkkürü formalaşdıran mövzulara az yer verilməsidir. Müəllimlərin üzləşdiyi əsas çətinliklər isə onların tənqidi təfəkkürün formalaşdırılmasında mühüm rol olan təlim texnologiyaları haqqında təcrübəyə malik olmaması və müvafiq təlimlərdə iştirak etməməsi ilə bağlıdır. Ona görə də təhsilverənlər şagird və tələbələrin sərbəst nitqini inkişaf etdirməyə təsir göstərən və onların düşüncəsini təmin edən metodlardan istifadəyə əhəmiyyət vermirlər. Bu məsələyə diqqət artırılmalıdır.

“İngilis dilinin tədrisində dilin bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır. Bu aspektlərdən biri də idiomlardır. İdiomlar dil öyrənməyin vacib bir hissəsidir və dilin səriştəli öyrənilməsində özünü göstərir. İngilis dilində idiomlar tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olan mədəni elementlərin bir hissəsidir. İdiomatik ifadələr kimi məcazi dil haqqında aydın bir anlayış inkişaf etdirərək tələbələr əsas söz səviyyəsindən kənarda məcazi və leksik mənalar olan mətnləri daha mükkəməl dərk edə bilərlər. İdiomlar gündəlik danışq dilində istifadə olunan ifadələrdir. Onlar adətən məcazi mənə daşıyır və danışq dilini zənginləşdirirlər. İdiomları sözbəsöz tərcümə etdikdə onlar mənə kəsb etmirlər. İdiomların hər birinin mənəsini cümlələrlə daha asan öyrənmək mümkündür.” (6, 23-24)

Məsələn, “climb the walls” - to be uneasy or restless; syn: go bananas bu idiomun mənəsi “incitmək, narahatlıq yaratmaq” deməkdir. Amma onlar bu ifadənin mənəsini “divara dırmaşmaq, banan ağacına çıxmaq” kimi başa düşürlər. Başqa bir misal “cross (one’s) fingers – to hope for luck” yəni şans diləmək deməkdir. Lakin tələbələr bu ifadəni “bir adamın sözün əsl mənəsində barmaqlarından keçmək” kimi

anlayır. Bundan əlavə, hətta idiomlar İngilis lüğətinin ən çətin və maraqlı bir hissəsi kimi nəzərdə tutulur. Mədəniyyət idiomların təfsirində mühüm rol oynayır. Amerikada bir kəs öz çılğın hərəkətinə görə günahlandırılırsa “off the wall”, “over the deep end” kimi ifadələr işlənir, yəni “divardan və ya dərin ucdan baxmaq”.

İdiomları anlamaq ingilis dili öyrənənlər üçün çox vaxt problemdir. İdiomatik ifadələri yeniliklərlə öyrətmək üçün müəllim aşağıdakı strategiyaları tətbiq edə bilər. (1) İnşa yazılarında deyimlərdən istifadə etmək, (2) deyimlərdən istifadə edərək söhbətlər qurmaq, (3) orjinal materiallardan istifadə etmək, (4) problem həll etmə məşqlərindən istifadə etmək və (5) deyim afişalarının hazırlanması. Bunlar idiomları öyrətmək və nəzərdən keçirtmək üçün faydalı üsullardır.

İngilis dilinin ikinci xarici dil kimi tədrisi təbii ki, Elm və Təhsil Nazirliyinin nəzərdə tutduğu proqram əsasında aparılır. Bu gün Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələri ilə biznes və təhsil əlaqələri geniş vüsət almışdır. İstənilən sahədə uğur qazanmaq istəyən hər bir azərbaycanlı bir və ya bir neçə xarici dil bilməli, aşağıdakı bacarıqlara malik olmalıdır:

- digər xarici dilləri müstəqil şəkildə öyrənmək;
- müxtəlif xarici dilli vətəndaşlarla birgə fəaliyyət göstərmək;
- fərqli kontekstləri bir neçə dildə müqayisə etmək
- ; • biliyini müstəqil şəkildə dərinləşdirmək.

İngilis dilinin (ikinci xarici dil kimi) tədrisi zamanı aşağıdakı prinsiplər əsas götürülməlidir: a) Linqvistik prinsiplər. Bu prinsipdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi, onların ilkin oxu və yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. b) Kommunikativ prinsiplər. İkinci xarici dil üzrə məzmun standartları müəyyənləşdirilərkən aşağıdakı fəaliyyət istiqamətləri nəzərə alınmışdır:

- Ünsiyyət
- Əməkdaşlıq
- Problem həlli

Tətbiqetmə c) Sosial-mədəni prinsiplər. Müxtəlif mədəniyyətləri öyrənmək və geniş dünyagörüşə malik olmaq ikinci xarici dil kimi ingilis dilinin tədrisində əsas yer tutur. ç) Təlimin təşkili prinsipləri. Təlim prosesində müəllim aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməlidir:

- dil mühiti yaratmaq;
- təlim nəticələrinə uyğun düzgün istiqamət götürmək;
- standartlara əsasən mövzunu müəyyən etmək;
- standartlara uyğun təlim məqsədləri müəyyən etmək;
- şagirdin maraq və ehtiyaclarını nəzərə alaraq təlim mühiti yaratmaq
- müxtəlif motivasiyadan, yaradıcı simvollarından istifadə etmək
- ; • yaradıcı xarakterli ev tapşırıqları vermək;
- şagird fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində diaqnostik, formativ, summativ, eləcə də özünüqiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etmək;

- şagird portfoliosunu yaratmaq;
- vaxtdan səmərəli istifadə etmək;
- fonetika, leksika və qrammatika, lüğətdən istifadəni məzmun daxilində mənimsətmək
- gündəlik (işlək) ifadə və nitq modellərindən istifadə etmək;
- İKT və audio-vizual vasitələrdən təlim məqsədinə uyğun istifadə etmək;
- elektron təqdimatlara geniş yer vermək;
- kollektiv, qruplarla, cütlərlə və fərdi iş formalarını təlim məqsədinə uyğun tətbiq etmək

Резюме

Зумруд Мамедова
Хатира Мусаева

« ВЖНОСТЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ЕГО РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ»

Ключевые слова: язык изучать говорить современный официальный использовать

Роль [английского языка](#) в современном мире действительно велика. Его изучают в школах, ВУЗах, на профильных курсах [английского онлайн](#) и офлайн. Благодаря прогрессу в сфере цифровых технологий каждый человек может изучать международный язык, не выходя из дома. И такой подход в современном обществе считается не просто нормой, а необходимостью. Сферы и направления в мире, в которых английский язык является единым для общения: Мир науки — научные конференции и обсуждение глобальных мировых проблем, обмен опытом и важной научной информацией, написание научных работ и трудов; Сфера спорта — все международные спортивные соревнования (Олимпийские игры, международные старты, чемпионаты); Путешествия — невозможно знать языки всех стран и народов, но достаточно знать английский язык, чтобы без проблем путешествовать по всему миру и общаться с представителями других народов; Сфера образования — получить престижное образование в лучших учебных учреждениях Европы и Америки. Сфера кинематографа и литературы — английский облегчает просмотр фильмов и чтение классической литературы в оригинале.

Resume

ZUMRUD MAMMADOVA
KHATIRA MUSAYEVA
VAFA JAFAROVA

« THE IMPORTANCE OF TEACHING ENGLISH AND ITS ROLE IN EDUCATION»

Key words : language to learn to speak modern official to use

English is understood by 2 billion speakers across the world. But it's not just the most common language: it's the most important one to learn. English is not just the most common language: it's also the most important one for you to learn for many reasons! Learning a foreign language enhances your cognitive and analytical abilities. Learning a new language can be difficult and it involves a lot of mental exercises. Learning English is not only useful, but it also gives a lot of satisfaction and making progress will make you feel great. The role of English in education includes the following aspects: Access to education and jobs: [Learning English provides access to education and employment opportunities](#). Promoting social mobility: [Proficiency in English can help individuals move up in society](#). Connecting people: [English serves as a global language, facilitating communication and connections across cultures](#). Driving growth and development: [In developing and emerging economies, English is crucial for stability, employability, and prosperity](#).

Istifadə olunan ədəbiyyat

1. Vsevolod Ovçinnikov "Palıd kökləri" (İngiltərə və ingilislər haqqında), Moskva 1984
2. Hall, J. K. ve Verplaetse, L. S. (2000). Second and foreign language learning through clas-sroom interaction. Mahwah, NJ: Erlbaum
3. İsmayılova, A. (2014). Xarici dilin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri. Azərbaycan məktəbi, 5, 91-93.
Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri (2018). (06-07 dekabr 2018-ci il, Azərbaycan). ADU.
<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423874886.pdf>
4. "S. Süleymanova İngilis dilinin tədrisində tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi yolları" (məqalə, Azərbaycan məktəbi | Azerbaijan Journal of Educational Studies | 2022. №2
5. Dewey & Bento, 2009; Karakuzular, 2013; Kow, 2016.
Shapely, L.N. (n. d.) What is the Meaning of Idiomatic Expressions Language? Retrieved from http://www.ehow.com/about-6509169_meaning-idiomaticexpressions-language.html.
6. Straksine, M. (2009). Analysis of Idioms Translation and Strategies from English into Lithuanian. Studies about Language, 13-20. TEACHING IDIOMATIC EXPRESSIONS IN ENGLISH IN .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi f.f.d, dosent T.T.Süleymanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.96>

**TƏRANƏ NƏCƏFOVA
ADU**

**Rəşid Behbudov 134
e-mail: tarananajafova@mail.ru**

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İKT ƏSASLI DİL TƏLİMİ MOTİVASİYAEDİCİ AMİL KİMİ

XÜLASƏ

Hazırda dünyada xüsusi rola malik olan və əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilən ingilis dilinin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən hesab olunur. İngilis dili vasitəsilə qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə dil fakültələri tələbələrini özlərinin peşə sahələri ilə bağlı olan dünya təcrübəsindən bəhrələnmək və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməli, rəvan, axıcı, səlis nitqə malik olmalıdırlar. Bu zaman zəngin və yerində işlədilmiş leksik biliklərin mənimsənilməsi vacib şərtə çevrilir.

Əminliklə qeyd edə bilərik ki, müasir təhsilalanlar informasiya- kommunikasiya texnologiyalarının yeniliklərindən nəinki xəbərdar olmalıdır, eyni zamanda onlardan geniş istifadə etməlidir. Dünya təcrübəsində ali təhsil müəssisələrinin qüdrəti onun malik olduğu müasir kitabxanalar, müxtəlif laboratoriyalar, yenilənmiş informasiya bazası və ən əsası, İKT- nin ən son yeniliklərinin tətbiqi ilə ölçülür. Son zamanlar ingilis dilinin tədrisi (ELT) metodologiyası çox sürətlə inkişaf edir, təhsilin müasir texnologiyalara olan tələbatı artır, təhsil modelləri, təhsil prosesi iştirakçılarının rolları tədrisən dəyişir. Bu gün innovativ metodlarla mobil təhsil imkanı yaradan yeni vasitələr meydana çıxır. İnformasiya texnologiyasının (İT) nisbətən qısa, lakin sürətlə inkişaf edən tarixi və kompüterin köməyi ilə dilöyrənmə (CALL-Computer Assisted Language Learning) indi özünün fəal dövrünü yaşayır.

İnsan sosial varlıq olaraq digərləri ilə cəmiyyətdə kommunikasiya yaradır. Bu zaman dil insan tərəfindən qavranılır, mənimsənilir. Məhz ünsiyyət bir proses kimi bizim əldə etdiyimiz biliklərin, təcrübənin ötürülməsini realizə edir. Belə ünsiyyət şifahi və ya yazılı formada nitq vasitəsilə təzahür edib insanın lüğət fondunu, yəni leksikonunu inkişaf etdirir, zənginləşdirir.

Açar sözlər: səriştə, motivasiya, dil, nitq, interferensiya

Təhsilin informatlaşması-təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə İKT-nin intensiv tətbiqinə əsaslanır, təhsildə mövcud vəziyyətin dəyişməsinə, onun yeniləşməsinə, bütövlükdə təhsilin məzmun və forma etibarilə texnoloji baxımdan innovativ xarakter almasına xidmət edir. Bu baxımdan İKT-nin tətbiqi, sinif otaqlarının kompüterlərlə təhcizatı vacib şərt kimi meydana çıxır. İKT-nin auditoriyaya inteqrasiyası və xüsusən ingilis dilinin tədrisində istifadəsi tələbələrin

təhsilində və gələcək peşə həyatlarında uğur qazanmalarına yardımçı olur, bacarıq və vərdişlərin inkişafına zəmin yaradır. Bununla da tələbələr aşağıdakı nəticələrə nail olurlar:

1. Kompüter vasitəsilə sinxron və qeyri-sinxron ünsiyyət qurmaq. Hipermetn (audio və video materiallar), tətbiqi proqramlar: elektron poçt, e-poçt ünvanları, videokonfrans, qlobal şəbəkə ilə tanış olmaq. 2. Şəbəkə etiketi (internetdə davranış qaydalarını öyrənmək). 3. İngilis dilinin tədrisində internetdən istifadə etməyin əsas səbəbləri ilə tanış olmaq. 4. İnternetlə təmin olunmuş auditoriyadan istifadə bacarıqlarına yiyələnmək və tətbiq etmək. 5. Gələcək müəllimlərin peşəkar inkişafını təmin edən resuslardan: peşəkar jurnallardan, nəşrlərdən və virtual kitabxanalardan istifadə etmək. Peşəkar birlik və assosiasiyalarla tanış olmaq və onlardan faydalanmaq. 6. İnteraktiv (şəbəkədaxili) seminarlar və konfranslarda iştirak etmək. İngilis dilinin tədris edilməsinə dair internet səhifələri (saytları) ilə tanış olmaq. 7. Müəllimlər arasında əməkdaşlığı genişləndirmək. Kooperativ və əməkdaşlıq şəraitində işləmək. 8. Distant təhsil, CELTA, DELTA, TKT və s. kurslar ilə tanış olmaq və onlardan yararlanmaq. 8. Tələbə əməkdaşlığını gücləndirmək, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirmək. 9. Auditoriyadaxili fəaliyyət və layihələr təşkil etmək. 10. Müəllif hüququ və plagiat barədə müzakirələr aparmaq. 11. İnternetə əsaslanan kurs hazırlamaq. İnternetdən istifadə tədrisdə və təlimdə tələbənin uğurunu artmasına səbəb olur, onun kamilliyini qiymətləndirir, pedaqoji və texnoloji innovasiyaları zəruriləşdirir. Yazı, oxu, eşitmə və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində internetin rolu əvəzolunmazdır. Eyni zamanda, qeyd etdiyimiz kimi, İKT-nin auditoriyaya inteqrasiyası vacib şərtdir. Universitetlərdə innovativ layihələrin həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətini yüksəldə, universitetlərin beynəlxalq təhsil məkanına inteqrasiyası prosesini sürətləndirir və ölkənin elm-təhsil imicini yüksəldə bilər. Bu mənada yeni, texnoloji, innovasiya cəmiyyətində, qlobal rəqabət şəraitində fəaliyyətə, inkişafa hazırlanmalıyıq [1, s.136]. Motivasiya mexanizminin avtomatlaşması dilöyrənənlərin fəaliyyətini artırır, onların yaradıcı və tənqidi təfəkkürünün inkişafına təkan verir və müstəqil işləmək bacarıqları formalaşdırır. Bu zaman müəllimin rolu çox böyükdür. Müəllimin əsas fəaliyyəti yönəldici xarakter daşımalı və bəzi məqamlarda isə o köməkçi rolunda çıxış etməlidir. Motivasiyaedici mühit müəllim və təhsilənlərin münasibətləri, onların əməkdaşlığı üçün müəllim və tələbə qrupu arasında səmərəli ünsiyyət yaradılmasını şərtləndirən amillərdəndir. Lakin özünün bütün üstünlükləri ilə yanaşı bu heç də həmişə asan başa gəlmir. Bu müəllimdən böyük zəhmət, səbr tələb edir. Çünki əvvəlcə müəllimin həyata keçirmək istədiyi dilöyrənənlərə bir qədər maraqsız görünə bilər, ancaq zaman keçdikcə onlar bunun dərinliklərini anlayır, bacarıqlara əsl mənada sahib olurlar. Buna görə də müəllim motivasiyanın formalaşdırılması yollarını özü üçün aydınlaşdırmalı, ondan istifadə edəcəyini müəyyən edərək fəaliyyətə başlamalıdır. Müasir dövrdə yüksək inkişaf etmiş texnologiyalar da motivasiyanın formalaşdırılmasında müəllimə böyük kömək edir. İnformasiya

kommunikasiya texnologiyalarının həyatımıza nüfuzu təhsildə motivasiyanın yaradılmasında da mühüm rol oynayır və innovativ tədrisi daha səmərəli, maraqlı etməyə vasitəçi olur. Bütün qeyd edilən vasitələrdən istifadə müəllimdən yüksək İKT, idarəedici və kommunikativ qabiliyyətlər tələb edir və bununla yanaşı motivasiyalı dilöyrənənlərin maksimum fəallığına nail olmağa imkan verir. Sadalanan bu yeniliklər əksər hallarda motivasiya mənbəyinə çevrilir. Digər tərəfdən innovativ tədris metodlarına alışmış motivasiyalı tələbələrle işləmək müəllim üçün daha asan olur, çünki bu zaman hər bir müəllimə xas olan xüsusiyyətlər, onun dəst-xətti öz əksini tapır. Müxtəlif innovasiyaların meydana gəlmə səbəbi ilk növbədə tədris edilən ayrı-ayrı fənlərin məqsədlərinin dəyişikliklərə uğraması nəticəsində yaranmışdır. Motivasiyanın yaradılması zamanı interaktiv təlim metodundan istifadə tələbələri nəinki yeni biliklərlə zənginləşdirir, həmçinin onlarda düşünmə qabiliyyətini və müstəqil bilik əldə etmək, mənimsəmək bacarıqlarını formalaşdırır. İnteraktiv təlim metodu ilə təşkil olunan dərslər dilöyrənənlər üçün xarici dilin praktik cəhətdən öyrədilməsinə şərait yaradır, onların kommunikativ bacarıqlarını formalaşdırır və idrak fəaliyyətini fəallaşdırır. Qeyd edək ki, fəal tədris üsulunda bir neçə yanaşmadan istifadə etmək olar. Məqsədə çatmaq üçün müəllim və tələbələr tərəfindən interaktiv üsullar seçilir, lazım olan vaxt müəyyənləşdirilərək elan edilir və start verilir. Bu üsuldən istifadə edilən zaman müəyyən metodlara üstünlük verilir. Onlardan mövzunun müxtəlif aspektlərdən müzakirəsi, intervyular, sual - cavab sessiyaları, problemlə bağlı tədris materiallarından istifadə, təsir göstərə biləcək effektiv suallar, oyunlar, qruplarla iş (böyük və ya kiçik qruplarda), debatlar, mövzudan asılı olaraq əyani vəsaitlərdən istifadə (əyani vəsaitlər müxtəlif ola bilər – xəritə, disk, fərdi çəkilən rəsmlər, cədvəllər, xronoloji cədvəl və s.), müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə və s. ola bilər. Bu metodlardan mövzunun müzakirəsi zamanı, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq və nəticə əldə etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədə çatmaq üçün bütün işlərə nəzarət edən, yol göstərən və iştirakçıları həvəsləndirən müəllim isə fasilitator rolunu oynamalıdır. İxtisas dili olan xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində bacarıqların formalaşdırılmasının məqsədi tamamilə aydındır. Belə ki, insanlar əsasən məlumat əldə etmək istəyirlər. Mətn üzərində işin təşkilinin ilkin mərhələsində əsas məqsəd ən elementar səviyyədə vərdişlərin aşılmasıdır. Xarici dildə əsas məsələlərdən biri mətn seçimidir. İxtisas dilində mətn materialları müəyyən prinsiplərə əsaslanaraq seçilməlidir. Xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində mətn materiallarının seçimini şərtləndirən əsas prinsiplərdən biri onların təhsilalanlar üçün maraqlı olması, dinləyicilərin ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilməsi, dilöyrənənlərin yaş, intellektual bilik səviyyələrinə uyğun olmasıdır. Mətnlər üzərində işin səmərəli təşkili məqsədilə istifadə edilən mətnlər motivasiyanın yaradılmasına xidmət etməli, onları ingilis dilini öyrənməyə həvəsləndirməlidir [2,s.59]. Burada istifadə edilən mətnlər autentik olmalı, onlar dilöyrənənlərin leksik və qrammatik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından əhəmiyyət kəsb etməlidir. Təqdim edilən mətn materialları

müxtəlif xarakterli, rəngarəng olmalı, dildəşiyicilərinin mədəniyyəti, təfəkkürü, onların yaşadıkları cəmiyyətdə qəbul edilmiş müxtəlif ünsiyyət tərzləri haqqında dilöyrənənləri məlumatlandırmalıdır. Belə ki, təhsilənlər hekayə, roman, qəzet, jurnal məqaləsi, elan, reklam, poemaları dinləyib, onları adekvat şəkildə qavramağı, dildəşiyicilərinin istifadə etdiyi nitq modellərindən adekvat şəkildə istifadə etmək, və onların əsasında özlərinin mətnlərini yaratmaq bacarığına yiyələnməlidirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif yanaşmalardan biri də müxtəlif kompüter proqramlarından istifadədir. Müxtəlif kompüter proqramlarından istifadə fəal təlim üsulunu zənginləşdirən elementlərdən biridir. Elektron vasitələrdən istifadə etmək üçün ilk növbədə müəllimin kompüter bilikləri olmalı və o, onlardan istifadəni bacarmalıdır. Proqramlar içərisində Power Point daha çox önəm daşıyır. Məhz bu proqram vasitəsi ilə müəllim mövzuya uyğun müəyyən slaydlar hazırlayaraq vizual görüntü yarada və əyani vəsait kimi ondan istifadə edə bilər. Tələbələr eşitdiklərini vizual gördükləri zaman mövzu daha aydın və maraqlı olur [2, s.58]. İnteraktiv təlim ənənəvi təlim metodlarından tamamilə fərqli yollarla həyata keçirilir. İnteraktiv təlimdə müəllimin rolu köməkçi və bələdçi, şagird və tələbənin rolu isə fəal tədqiqatçı və iştirakçı kimi dəyişir. İnteraktiv metodların istifadəsi zamanı müəllim tələbələrin səmərəli ünsiyyəti və qarşılıqlı əlaqəsi üçün bütün lazımi şəraiti yaradır. Əsas rol dilöyrənənlərə verilir. Təlim prosesinin psixoloji mühitini müsbətə doğru dəyişmək üçün tələbələrin problemin həllinə yönəldilmiş istənilən cəhdi və ya fikri yüksək qiymətləndirilərək, ciddi və hörmətlə qarşılanır. İnteraktiv təlimdən istifadə zamanı dilöyrənənlərə hörmətlə yanaşmaq, onlara etibar etmək, onların cavablarını qiymətləndirmək həm özünə inam, həm də müəllimə hörmət və etibar hissini daha da artırır [3, s.45].

Kommunikativ dil tədrisi ingilis dilini dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilən şəkildə dili mənimsəməyə imkan verir ki, nəticədə, xarici dili öyrənən tələbələr auditoriya mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla inteqrasiya edə bilirlər. Bu cür həqiqi kommunikasiya tələbələrə kommunikativ səriştə əldə etməyə köməklik göstərir. Tələbələrin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, həyata keçirilə bilən, bədii əsərləri oxuma prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Bədii əsərlərlə tanışlıq tələbələrdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır, niyyətlərinin kommunikativ həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq və arzusunun inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik, struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir. Kommunikativ kompetensiyanın inkişafını nəzərdə tutan amillərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat nümunələri ilə yaxından tanışlıqdır.

Beləliklə, müxtəlif kommunikativ tapşırıqları yerinə yetirmək üçün dilöyrənənlər kommunikativ fəaliyyət növlərinə cəlb edilməli və kommunikativ strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Bu zaman istifadə edilən tapşırıq və çalışmalardan danışarkən,

onların hansı fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsinin məqsədəuyğun olduğunu müəyyənləşdirməklə səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English Language Teaching, 2005, pp. 45-46

Najafova Tarana

ICT BASED LANGUAGE TEACHING AS A MOTIVATIONAL FACTOR IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT HIGH SCHOOLS SUMMARY

Inter-language actually helps second language learners test hypotheses about how language works and develop their own set of rules for using language.

However, there is a difference between written and spoken language. Written language is lexically richer than spoken language and it can, therefore, provide more learning opportunities than a spoken context. Consequently, a student who is an eager reader encounters more words than a student who reads less. In addition, regular reading is likely to lead to more efficient access of word meanings. A student who reads also outside school has many opportunities to acquire and improve vocabulary knowledge through inference from context. World knowledge comes from experience and from previously read texts. Skilful comprehenders use discourse knowledge to connect text elements in a consistent fashion and to connect the content to the messages of the writer. Discourse knowledge includes for instance, the structure of different genres, the main messages the author intends to convey, and the topic structure. Linguistic knowledge includes oral language capacities – production and comprehension – and the ability to reflect one's knowledge of language. Skilful reading requires knowledge of all linguistic levels – phonology, morphology, syntax, and higher level discourse structures. In addition, comprehension often involves integrating non-print information. Their goals are gaining knowledge, enjoying literature, locating specific information, and learning from text. Motivation consists of multiple aspects. The students with strong sense of competence are likely to engage. In addition, when children are inherently motivated to read, value reading highly, and are mastery-goal oriented, they are more likely to engage in reading. These strategies can reflect conscious awareness or become automatic with practice.

Key words: competence, motivation, language, speech, interference

Наджафова Тарана

ИКТ КАК МОТИВАЦИОННЫЙ ФАКТОР ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ВЫСШИХ ВУЗАХ

РЕЗЮМЕ

Для того, чтобы сделать процесс обучения речевой коммуникации на языке специальности более эффективным, преподаватель должен содействовать созданию обстановки, когда и обучающий, и обучаемые чувствуют себя достаточно комфортно, в том или ином академическом контексте, понимают цель речевого общения, и осведомлены о способах достижения этой цели с помощью использования ранее усвоенных лексических единиц, грамматических структур, интонационных моделей и речевых образцов. Знание потребностей студентов и целей, в которых они изучают тот или иной иностранный язык, позволяет специалистам в области преподавания иностранных языков, а также практикующим учителям языков разрабатывать наиболее эффективные методы их достижения. Современная методика преподавания иностранных языков, основанная на коммуникативной модели обучения языку, предполагает обучение иноязычноречевой компетенции в определенном коммуникативном контексте путем сочетания основных компонентов языковой системы и при условии обеспечения коммуникативного контекста с помощью ситуаций и тем, и реализации и усвоения лингвистических единиц в функциональных целях. Сегодня подавляющее большинство изучающих иностранные языки, вообще, и английский язык, в частности, преследуют цель овладения умением речевого общения на изучаемом языке. Именно поэтому внимание как ученых методистов, исследующих теоретические вопросы обучения иностранным языкам в системе высшего и среднего образования, так и практикующих учителей иностранного языка должно быть в первую очередь сфокусировано на проблеме обучения языку как средству речевой коммуникации. Совершенно естественно, что при выборе наиболее целесообразного метода или методов обучения коммуникации на иностранном языке предпочтение должно быть отдано коммуникативному подходу к обучению языкам.

Ключевые слова: компетенция, мотивация, язык, речь, интерференция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.102>

AYSEL İBRAHİMOVA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli küç., 68
e-mail:aysel-ibrahimova2015@mail.ru

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ METODİKASI

XÜLASƏ

Müasir dilöyrənənlər informasiya kommunikasiya texnologiyalarının yeniliklərindən xəbərdar olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz gündəlik həyatında və təhsilində onlardan geniş istifadə edir. İnsanlar müxtəlif kommunikativ situasiyalarda ünsiyyət prosesinə qoşulur. Buna görə də, xarici dillərin tədrisi zamanı dilöyrənənlər öyrəndikləri dili elə qavramalıdırlar ki, bu onlara real kommunikativ situasiyalarda kömək etmək iqtidarında olsun. Xarici dillərin tədrisi metodikasının dilçiliklə də sıx bağlı olduğu hamıya məlumdur. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin tədrisində istifadə olunan dil materialları dilçilikdən qaynaqlanır. Metodika linqvistik tədqiqatlardan aldığı nəticələri dil materiallarının təqdimatında uğurla istifadə edir. Müasir təhsilənlər ünsiyyətə hazır olmalı və müxtəlif insanlarla ünsiyyət qurmaq, komanda tərkibində işləyə bilmək, ətrafdakılara motivasiya verə bilmək kimi sosial bacarıqlara yiyələnəlidir. Qloballaşma prosesini və bu prosesə inteqrasiyanın vacibliyini nəzərə alaraq, elm və təhsil sahələrinin qloballaşma proseslərinə adaptasiyası dildə onun təmin olunmasını şərtləndirən amillər sırasına daxil olmuşdur. İlk öncə ona görə ki, məhz bu sahələrdə təkcə yeni bilik və texnologiyalar deyil, həm də insanın fikirlərinin ifadəsinin bu və ya digər formalarının yeni mexanizm və üsulları da gündəmi zəbt edir. Bu zaman KİV materialları vasitəsilə şifahi nitqin tədrisi vacib sayılır. Müxtəlif dillərdə ifadə üsullarından istifadə etmə baxımından müxtəliflik, fərqlər olduğu kimi mühüm oxşarlıqlar da vardır ki, bunlar da səslərin kəsb etdiyi mənaların öz təbiəti, mahiyyəti ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: dil, nitq, motivasiya, KİV, ünsiyyət

Tədrisdə planlaşdırma və qərar qəbul etmə imkanlarının mərhələli yerinə yetirilməsi, müvafiq bilik və bacarıqların mənimsənilməsi şüurlu münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu işlər fonunda tədris prosesində fəal iştirak etmək imkanı yaranır. Bu zaman tələbədə tədqiqatçı mövqeyi formalaşır və o özünün müstəqil kəşfinin dərk etmə subyektini rolunu oynayır. Metodiki nöqtəyi - nəzərdən fəal dərslərdəki işlər planlaşdırmanın, fərdi keyfiyyətlərə yiyələnmənin ilkin mərhələsi

kimi çıxış edir. Bu həm də materialların mənimsənilməsi mərhələsi kimi də dəyərləndirilir.

Kütləvi informasiya vasitələrinə televiziya, radio, kitab, qəzet, jurnal, səsyazmalar, kino, internet aid edilir. Televiziyadan bəhs etdikdə ilk növbədə məlumat mənbəyi anlaşılır. TV dili məhz qaydada olan, ədəbi dil normalarını özündə ehtiva edən şifahi dil hesab edilməkdədir. Səsləndirilən hər şey dilin təbliğinə yönəldilir. Bu zaman aparıcıların nitqi aydın və düzgün olması ilə seçilməlidir. Bu mənada diktör və aparıcılardan səsləri, sözləri məharətlə, xüsusi vurğu və intonasiya ilə istifadə etmək tələb olunur. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, etik mədəniyyətin, milli şüur və təfəkkürün vahid göstəricisi kimi xarakterizə olunur. Kütləvi informasiya vasitələrində nitq yeni keyfiyyətlərə malik olur. Burada nitq bir-birindən fərqlənən müxtəlif üslublarda - danışq, publisistik, ədəbi-bədii üslubda özünü göstərir. Televiziyada musiqi, əyləncə, şou verilişlərində isə məişət üslubu üstünlük təşkil edir. Bu əsasən müsahibələr, iştirakçıların bir-biri ilə dialoqu formasında əks olunur. TV dilində bütün informasiyalar ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrini əhatə edir. Bu zaman dil normalarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir.

Mətnin kommunikativ və modal komponentlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən söz və ifadələr mətnin leksik təşkilində xüsusi əhəmiyyətli vasitələr olur. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görünüşünə təminat verir. Fonetik norma səviyyəsində vurğu əsas amil hesab edilir. Bu zaman intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir [1, s.84]. Qəzetlər kütləvi informasiya vasitələrindən biridir və onların yeni söz və ifadələrin yaranmasında və yayılmasında böyük rolu vardır. Belə ki, qəzet və məqalələrdə yeni sözlərdən daha çox istifadə olunur. Belə sözlərin yaranma xüsusiyyətlərini öyrənmək vacibdir. Dünyada altyazı ilə yayın edən bir çox TV kanalları vardır. Bir çox insan bu televiziya kanallarını izləyərək xarici dildə dinləyib-anlama qabiliyyətini inkişaf etdirməyə çalışır. Bu şifahi nitqin inkişafını tam təmin etmək iqtidarında deyil. Bunun üçün dostlarla xarici dildə yazışmaq, səsli ismarıclar göndərmək və s. məqsədəuyğundur. Beləliklə, əgər müəllim dilöyrənənlərin ingilis dilində danışmağını istəyirsə, onların dili eşitməsi və danışması üçün bütün imkanlardan istifadə etməlidir. Bundan əlavə, ingilis dilində olan kanallara abunə olmaq da faydalı hesab edilir. Burada da müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Belə ki, materialların dialekt və şivələrdə səsləndirilməsi çətinliklərə səbəb yaradır. Zaman keçdikcə, onları tədricən anlamaq mümkün olur. Sosial mediada paylaşım edən dostlar şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində yardımçı ola bilər. Bu paylaşımlara xəbər, jurnal məqalələri, videolar, danışqlar, bloq yazıları, mahnılar və s. aid ola bilər. İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərini KİV ilə inkişaf etdirmək istərkən bloqlar, vebinarlar, veb səhifələr, forumlar yardımçı ola bilər. Klassik ədəbiyyat, kitablar, qəzet, internet saytları, e-maillər, ictimai mediadakı

intensiv xəbər axını şifahi nitqi inkişaf etdirən fəaliyyətlərə aid edilir. Multimedia vasitələri, həftəlik radio proqramları, ödənişsiz açıq “online” kurslar da faydalı hesab olunur. “Online” ingilis dili mərkəzləri layihəsi KİV ilə öyrənmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pulsuz video epizodlar, video dərslər söz bazası yaratmaq üçün asan və sürətli yoldur. Getdikcə daha çox Facebook, Twitter, Mixi və s. kimi sosial şəbəkə saytlarının artan məşhurluğu sayəsində xarici dili öyrənmək üçün belə şəbəkələrin istifadəsinin faydalarını təsdiq edən xeyli tədqiqatlar vardır.

Müasir metodiki ədəbiyyatlarda sosial şəbəkə saytlarından istifadənin yüksək motivasiya yaratdığı israrla qeyd edilir. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, “Facebook” istifadəçilərinin şəkillərini, videolarını və dostları ilə paylaşdıqlarını müzakirə etmək üçün sosial şəbəkə saytları nəinki yararlı və rahatdır, hətta tədris prosesində gərginlik və demotivasiyanın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Tədqiqatçılar “Facebook”dan istifadənin ingilis dilində danışmaq üçün daha çox imkanlar təklif etdiyini nəzərə alaraq dilöyrənlərin rəqəmsal savadlılığını inkişaf etdirmək və xarici dilə yiyələnmək sahəsində “Facebook”un təsirli bir vasitə olduğunu qeyd etmişdir [1, s.80].

Kütləvi informasiya vasitələri dinləyib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması üçün stimül xarakteri daşıyır. Buraya televiziya, radio və s. aid edilir. Televiziya səliss nitqin inkişafı, orf fonik normaların qorunması baxımından xüsusilə faydalı hesab olunmaqdadır. Bu qurğu səs və görüntünün insanların evində mövcudluğunu gerçəkləşdirir. Bu zaman müxtəlif dillərdə olan məlumatları ingilis dilində evlərdə eşitmək mümkün olur. Radionu müəyyən mənada hər yərə rahat şəkildə daşımaq olur. Burada musiqi, xəbərlər, radio-tamaşalar, radio- tədris kimi yayımlar şifahi nitqin inkişafında əlverişli sayılır. Ən ucuz kütləvi informasiya vasitələri jurnallar hesab olunur. Burada əsasən gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələr işıqlandırılır. Jurnallar uzunmüddətli istifadəyə yararlı olduğu üçün tədris üçün də əlçatan olur. Sənədli film müxtəlif yaş qruplarına uyğun geniş mövzu seçiminə imkan verir. Şagird və tələbələr ailə həyatı, qonşular, sevimli heyvanlar, məktəb həyatı və dostlar barədə real həyat hadisələrini auditoriyaya çatdırmaq və videolaşdırmaq işini planlaşdırmağa bilərlər.

Onlar bu işləri aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirə bilərlər:

- 1) oyun hazırlamaq;
- 2) müxtəlif komanda tərkibində rollar nümayiş etdirmək;
- 3) oyun qaydaları haqqında məlumat vermək;
- 4) oyunun qaydasını nümayiş etdirmək.

Bu məqsədlə onlar 4 hissədən ibarət videomaterial hazırlaya bilərlər. Belə ki, mətni xarici dildə yazaraq onu məşq etməli və sonda mobil telefonun video yaddaşına köçürməlidirlər. Tapşırıq əsaslı dil təlimi üçün faydalı hesab edilən KİV ilə bağlı tədris materialları vəsaitlər toplusu olaraq metodiki ədəbiyyatda “Realia” adlandırılmış və onu aşağıdakı kimi təsnifləndirirlər:

1. Qəzet və ya jurnallar;

2. Televizor;

3. İnternet;

Qəzet tədris materialı kimi aşağıdakı ardıcılıqla istifadə olunur :

- dilöyrənənlər qəzeti və onun bölmələrini nəzərdən keçirir;
- iştirakçılar qəzetin seçilmiş xüsusi bölməsindən iş elanı hazırlayır;
- dilöyrənənlər qəzətdəki xüsusi bölmələrdən istifadə edib, həftəlik əyləncə

proqramı hazırlayır.

Tədris materialı kimi dilöyrənənlər televiziya da istifadə edə bilirlər:

- hava proqnozuna baxaraq, dili öyrənən tələbələr hava göstərən simvollarla istifadə edərək, bölgələrə uyğun xəritə qura bilirlər;
- dilöyrənənlər reklamları izləyərək, ifadələrdən siyahı hazırlaya, sözlərin mənalərini araşdırıb, bu ifadələrdən yazılı reklamlar hazırlaya bilirlər;
- dili televizor vasitəsilə mənimsəmək istəyən şəxs hər hansı filmin bir hissəsinə baxıb, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirə bilirlər [2, s.101].

Kütləvi informasiya materialları vasitəsilə dinləmədən sonra tərtib edilmiş kartların təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər. Şifahi nitq vərdişlərinin kütləvi informasiya materialları vasitəsilə aşılmasından bəhs edərkən ilk növbədə kommunikativ səriştə məfhumunun müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dilöyrənənlərə şifahi nitq vərdişlərinin kütləvi informasiya materialları vasitəsilə aşılması istiqamətində iş məqsədyönlü, mərhələli xarakter daşmalı və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin kütləvi informasiya vasitələri ilə aşılmasının əsasını təşkil edən linqvovidik amillərin müəyyənləşdirilməsi həmin prosesin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini mümkün edir.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş kütləvi informasiya materialları onun aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunun nəzərə alınması tərtib edilməlidir:

- dil materiallarından müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- ayrı-ayrı kommunikativ məna kəsb edən cümlələri mətn daxilində sintez etmək bacarığı;
- öyrənilən dilin istifadə edildiyi sosio-mədəni kontekstlə tanışlıq;
- başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq arzusu və bunun üçün vacib olan özünə əminlik hissinin formalaşdırılması.

Təbii situasiyalardan fərqli olaraq, spontan şəkildə əmələ gələn KİV fonunda təlim situasiyaları müəllim tərəfindən planlaşdırılır və təqdim edilir. Çox vaxt həmin situasiyaları təqdim edərkən müəllim tərəfindən mənimsənilməli olan konkret linqvistik materialların istifadə edilməsi tövsiyə edilir. Əsasən şərti-real situasiyalar əyani-nitq, oxunulan materiallar və audio-vizual vasitələrlə təşkil edilən situasiyalar təsviri-nitq situasiyalarına aid edilə bilər [3, s.56].

Beləliklə, texnoloji prosesə sistem halında yanaşmaqla həm təhsilənlərin idrakının formalaşmasına, fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllim novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
2. Cook G.Y. Applied Linguistics. Oxford: Oxford University Press, 2003, 134 p.
3. Fox K. Watching the English. The Hidden Rules of English Behaviour. London: Hodder.2005, pp. 56-57

Ibrahimova Aysel

The methodology of using mass media in developing oral speech abilities in English at high schools

SUMMARY

The article deals with the problem of working out effective ways of speaking skills using mass media. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The whole process of improving oral speech should be goal-oriented, at the same time systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the mass media in modern methodology. Great attention was given to the facts taken from the scientific literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the role mass media. The author emphasizes its role in methodology. It is stressed that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. In the auditory section of the initial test for instance, the identification of the first or last phoneme in a word, and the phoneme synthesis task. Learners are often too embarrassed to say anything when they do not understand another speaker or when they realize that a conversation partner has not understood them. Instructors can help students overcome this by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various

clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom.

Key words: language, speech, motivation, mass media, communication

Ибрагимова Айсел

Методика использования СМИ на формировании устной речи на английском языке на высших вузах

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Статья посвящена к СМИ на современном методике. Автор пытается раскрыть роль СМИ. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Исходя из общих положений философии обучения и психологии, а также основываясь на опыте преподавания языков, многие исследователи проблемы приходят к выводу о том, что лучший, способствующий более успешному овладению языком процесс - это тот, где центральной фигурой учебного процесса является сам обучаемый. Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Коммуникативное преподавание языка предполагает обучение языку в определенном контексте для обмена мыслями. Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку.

Ключевые слова: язык, речь, мотивация, СМИ, коммуникация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.108>

SUR LA FORMATION DE COMPÉTENCES COMMUNICATIVES DANS L'ENSEIGNEMENT

AYGÜN QOCAYEVA
ADPU Filologiya fakültəsi, Xarici Dillər Mərkəzi
aygün.qocayeva31@mail.ru
ORCID ID:0000-0002-6776- 473X

TƏDRİSDƏ KOMMUNİKATİV BACARIQLARIN FORMALAŞMASINA DAİR XÜLASƏ

Xarici dilin tədrisi/öyrənilməsi əsasən şifahi formaya əsaslanır. Bu, şifahi anlama və şifahi ifadəni əhatə edən ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Məqalədə öyrənənlərə dil bacarıqlarını öyrətmək üçün kommunikativ yanaşmanın üstünlüklərini izah etməyə və fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində/öyrənilməsində məhz bu metodun üstünlüklərindən danışılır. Xarici dillərin tədrisi/öyrənilməsi prosesində kommunikativ yanaşmanın tətbiqi, onun rolu və yeri ilə bağlı həll yollarını tapmağa çalışıldı. Kommunikativ yanaşma dil öyrənənə anlamaq, eyni zamanda şifahi və ya yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bunun üçün tələbələr dərstdə öyrəndikləri dildən istifadə etməlidirlər. Kommunikativ yanaşmadan istifadə edərkən, biz yalnız qrammatika öyrətmirik, lakin qrammatik elementlərin özümüzü başa düşmək və ya ifadə etmək üçün faydalı olacağı ünsiyyət vəziyyətlərinə aid edirik. Kommunikasiyanın tələbləri nitq fəaliyyətinə nə qədər tez daxil olsa, bu bacarıqlar mümkün qədər vaxtında formalaşa bilər. Bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fakt ondan ibarətdir ki, təlimdə işlənən metodların səmərəli tətbiqi həm dil öyrədənə, həm də dil öyrənənə elə bir mühit yarada bilsin ki, onlar danışmaq fəaliyyəti zamanı rahat, sərbəst ünsiyyət qura bilsinlər. Kommunikativ yanaşma ünsiyyət vəziyyətini nəzərə alaraq xarici dildə ünsiyyət qurmaq bacarığını vurğulayır.

Açar sözlər: *kommunikasiya, şifahi nitq, aspektlər, formalaşmaq.*

Aygun Gojayeva

ON THE FORMATION OF THE COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING SUMMARY

Teaching/learning a foreign language is mainly based on the oral form. It aims to develop communication skills involving listening comprehension and oral expression. The article explains the advantages of the communicative approach in teaching language skills to learners and the advantages of this method in teaching/learning French as a foreign language. An attempt has been made to find

solutions regarding the application of the communicative approach, its role and place in the process of teaching/learning foreign languages. The communicative approach aims to develop the learner's ability to understand as well as to express himself orally or in writing. For this, students must use the language they are learning in class. When using the communicative approach, we never teach only grammar, but connect the course to communicative situations where grammatical elements will be useful for understanding or expressing ourselves. The earlier the communicative requirements are included in the speaking activity, the more timely these skills can be trained. The fact of great importance for us is that the effective application of the methods used in training can create such an environment for the language teacher and the language learner that they can communicate comfortably and freely during speaking activities. The communicative approach emphasizes the ability to communicate in a foreign language, taking into account the communicative situation.

Keywords: *communication, oral speech, aspects, training.*

Айгюн Годжаева

О ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ В ОБУЧЕНИИ

Резюме

Преподавание/изучение иностранного языка в основном основано на устной форме. Он направлен на развитие коммуникативных навыков, включая устное понимание и устное выражение. В статье объясняются преимущества коммуникативного подхода к обучению языковым навыкам учащихся и преимущества этого метода в преподавании/изучении французского языка как иностранного. Сделана попытка найти решения относительно применения коммуникативного подхода, его роли и места в процессе обучения/изучения иностранных языков. Коммуникативный подход направлен на развитие способности изучающего язык понимать и в то же время выражать себя устно или письменно. Для этого учащиеся должны использовать язык, который они изучают в классе. Когда мы используем коммуникативный подход, мы никогда не преподаем только грамматику, а связываем курс с коммуникативными ситуациями, где грамматические элементы будут полезны для понимания или самовыражения. Чем раньше потребности общения включаются в речевую деятельность, тем более своевременно могут быть сформированы эти умения. Для нас очень важен тот факт, что эффективное применение методов, используемых в обучении, может создать такую среду как для преподавателя языка, так и для изучающего язык, чтобы они могли комфортно и свободно общаться во время разговорной деятельности. Коммуникативный подход делает упор на умение общаться на иностранном языке с учетом ситуации общения.

Ключевые слова: *коммуникация, устной речи, аспекты, формованные.*

Introduction

L'Approche Communicative est un terme de la didactique des langues correspondant à une vision de l'apprentissage basée sur le sens et le contexte de l'énoncé dans une situation de communication. Cette approche s'oppose aux visions précédentes s'attardant d'avantage sur la forme et la structure des langues que sur le contexte. Il est important d'étudier cette opposition au sein des théories linguistiques afin de mieux comprendre le concept d'Approche Communicative.

CONSTRUCTIVISME VS. STRUCTURALISME

L'évolution des grandes théories linguistiques ne peut être analysée sans aborder les différents "conflits" entre les mouvements successifs de la recherche dans ce domaine. Ainsi l'origine de l'Approche Communicative peut être placée dans ce contexte de grands débats scientifiques. Les prémices de l'Approche Communicative remontent aux travaux de Noam CHOMSKY qui révolutionna le monde de la linguistique. A l'heure où les théories structuralistes étaient en plein essor, postulant que chaque langue constitue un système de structures complexes imbriquées les unes dans les autres (travaux de SAUSSURE et SKINNER), CHOMSKY intervient et contredit ces approches traditionnelles en introduisant le concept de "Language Acquisition Device" (littéralement traduit par "dispositif d'acquisition du langage"). Selon CHOMSKY, tout être humain possède une capacité innée à décrypter et à comprendre un code langagier grâce à une fonction intellectuelle spécifique. Cette théorie est basée sur l'observation des enfants qui maîtrisent leur langue maternelle en moins de quatre ans sans apprentissage formel. Ainsi, pour CHOMSKY, il n'y a pas plusieurs systèmes distincts mais une seule et unique "grammaire universelle". De ces concepts découlent les prémices des théories constructivistes et des approches cognitivistes de l'apprentissage des langues. Ainsi apparaît le concept d'interlangue, basée sur l'observation de l'évolution du langage de l'enfant depuis sa naissance jusqu'à sa maîtrise parfaite de la parole. L'enfant construit progressivement son propre langage en partant d'une phase de surgénéralisation des règles syntaxiques et en aboutissant petit à petit à une maîtrise ajustée de la parole. Ainsi ces nouvelles observations amènent à penser qu'il en va de même pour tout apprenant d'une langue étrangère qui, pour favoriser son apprentissage, doit construire progressivement son propre langage interne et évoluer naturellement en communiquant.

NIVEAU SEUIL

L'évolution des théories linguistiques citées plus haut a permis d'instaurer un champ favorable à l'avènement de l'Approche Communicative. Mais c'est en 1975 que ses traits caractéristiques se dessinent réellement lorsque le Conseil de l'Europe définit le "Threshold Level" (Niveau Seuil) pour l'Anglais qui servira de modèle pour toutes les autres langues. Inspiré des préoccupations militaires des Etats Unis de l'après guerre cherchant à communiquer de manière efficace dans les pays où ils débarquaient, le Niveau Seuil du Conseil de l'Europe fait un inventaire des compétences linguistiques à atteindre pour pouvoir être rapidement opérationnel dans

un pays étranger. Pour la première fois, la langue est découpée, non plus en structures grammaticales, mais en une liste de notions et de fonctions définies selon des besoins minimaux. Les fonctions sont une liste de savoirs faire langagiers permettant d'être opérationnel dans des situations de communication à l'étranger: "se présenter", "demander son chemin", "acheter un billet de train". A un niveau plus abstrait, ces fonctions s'inscrivent dans un certain nombre de notions telles que "le temps", "l'espace", "les sentiments", "les relations sociales", etc. Ainsi voit le jour "l'Approche Notionnelle-Fonctionnelle" appelée également "Approche Communicative", qui inspire encore consid. Tout comme pour les fondements linguistiques vus précédemment, les applications pédagogiques de l'Approche Communicative ne peuvent être abordées sans procéder à une brève analyse comparative de quelques courants de l'enseignement des langues.

APPROCHE COMMUNICATIVE Vs. BÉHAVIORISME

L'Approche Communicative dans l'enseignement des langues voit le jour en pleine période structuraliste où les pédagogies béhavioristes étaient en plein essor. Si les méthodes audio-orales et audio-visuelles des années 60-70 offraient l'apport de nouvelles technologies en cours de langues, elles puisaient encore beaucoup dans des approches structuralistes traditionnelles. Le béhaviorisme consistait à introduire des structures toutes faites qu'il fallait répéter puis consolider grâce à un processus de stimulus du professeur et de réponse de l'apprenant. Des exercices structuraux appelés "drills", servaient à rebrasser les éléments appris par une pratique intensive sur un point de grammaire précis. Dans l'approche communicative, il ne s'agit plus de s'attarder sur des structures grammaticales à apprendre par coeur, mais avant tout sur le sens de la communication. Une question posée par le professeur ne donnera pas lieu à une seule et unique réponse contenant une structure syntaxique précise, mais laissera la liberté à l'apprenant de choisir parmi une quantité de réponses possibles selon le message qu'il désire faire passer. Ainsi le cours de langues n'est plus un cours magistral où seul l'enseignant détient le savoir et la bonne réponse. Il devient une séance interactive où le contexte de la communication est mis en valeur. De plus, les supports étudiés ne sont plus créés artificiellement pour la classe avec le nombre exact de structures à assimiler mais ils sont choisis parmi une source vaste de documents authentiques (extraits littéraires, articles de journaux, émissions de radio, clips vidéos, etc.)

STATUT DE L'ERREUR

Avec la définition du Niveau Seuil du conseil de l'Europe, les objectifs pour les apprenants de langues étrangères ont changé considérablement. Le mythe du bilinguisme parfait est remis en question. Il ne s'agit plus de maîtriser parfaitement la langue cible avec un accent irréprochable mais avant tout d'être opérationnel grâce à un bagage suffisant pour pouvoir communiquer dans un pays étranger. Ainsi le statut de l'erreur a évolué vers une plus grande tolérance. On privilégiera la transmission et

la compréhension d'un message sensé dans un contexte de communication au détriment d'une maîtrise parfaite des structures grammaticales et du lexique.

S'inspirant du constructivisme et de la notion linguistique d'interlangue, on considère que l'erreur a également une fonction formative. L'apprenant construit progressivement son propre langage en se servant de ses erreurs pour évoluer dans son apprentissage. Le professeur détectant les erreurs peut également profiter de cette opportunité pour apporter un "feedback" (commentaire) constructif. Ainsi on distingue une évaluation sommative qui donne une simple valeur numérique aux performances de l'apprenant (une note), sans pour autant servir à sa progression, et une évaluation formative qui non seulement situe l'élève dans une échelle de valeurs mais lui apporte également des éléments pour évoluer dans son apprentissage.

AUTONOMIE

Comme nous l'avons compris, le rôle du professeur a considérablement évolué lors des premières applications pédagogiques de l'Approche Communicative. Il n'est plus "le maître" qui détient le savoir et qui n'autorise les interventions des "élèves" que lorsqu'ils sont interrogés. Il devient un chef d'orchestre, limitant ses prises de parole et encourageant une participation orale spontanée. "L'élève" quand à lui, change également de statut: il se transforme en "apprenant" prenant en charge son propre apprentissage de manière autonome. En d'autres termes, le cours de langue vivante n'est plus centré sur le professeur mais sur l'apprenant. Dans cet esprit d'interaction et de centration sur l'apprenant, la dynamique de groupe est également considérée comme un facteur majeur de motivation pour l'apprentissage des langues. Les jeux de rôles, les travaux en groupes ou par pairs sont encouragés pour instaurer une atmosphère de confiance et de solidarité favorable à la communication. De la manière manière, le "feedback" traditionnellement délivré par le professeur sera désormais produit par les apprenants eux même, monopolisant les compétences de chacun et valorisant l'échange et l'entraide.

L'APPROCHE COMMUNICATIVE REVUE ET CORRIGÉE

C'est seulement vers la seconde moitié des années 80 que les premiers manuels officiels apparurent, prenant réellement en compte les grands principes pédagogiques de l'Approche Communicative: authenticité, contexte, interaction, centration sur l'apprenant, etc. Cependant les projets pédagogiques tombaient parfois dans des excès et des incohérences qui n'échappèrent pas aux critiques des spécialistes de l'enseignement. Certes, le contenu était plus authentique et les activités proposées plus interactives. Ce fût la fin des "drills", ces fameux exercices grammaticaux rébarbatifs. Cependant il n'y avait rien pour combler le vide succédant au grand balayage des traditionnelles méthodes structurales. La langue orale était tellement prédominante qu'elle occupait toute la place du cours de langue, au détriment de l'écrit et de la grammaire. En effet, à force de vouloir tout étudier en contexte en évitant les règles explicites, la grammaire était devenue quasiment inexistante ou étudiée brièvement et de manière superficielle. Lorsque les professeurs

se rendaient à l'évidence que leurs apprenants nécessitaient tout de même un minimum de bagage théorique, ils retombaient finalement dans des cours de grammaires hors contexte, ressemblant fortement aux anciennes méthodes qu'ils redoutaient tant. Pour remédier à cet état de fait, une deuxième génération de l'Approche Communicative voit le jour dans les années 90 lors de nouvelles instructions officielles mettant en avant les lacunes en ce qui concerne l'absence de la langue écrite et de la grammaire. Quatre compétences indispensables pour le cours de langue sont définies dans un ordre précis, à savoir la compréhension orale, la compréhension écrite, la production orale, et la production écrite.

Conclusion

Ainsi, on met l'accent sur le principe d'une progression cohérente dans un parcours d'apprentissage qui va du simple au complexe, du général au particulier et du connu vers l'inconnu. S'ajoute également une cinquième compétence dite "méthodologique", qui rejoint l'idée d'autonomie et de centration sur l'apprenant. Ce dernier est encouragé à acquérir des stratégies d'interaction, d'auto-évaluation et de réflexion sur son apprentissage. Ainsi la grammaire retrouve sa place en cours de langue, dans le cadre d'une phase de réflexion en contexte et d'induction des règles syntaxiques.

BIBLIOGRAPHIE

1. BERARD, E.(1991) L'approche communicative. Théorie et pratiques, Coll. Techniques de classe, Clé International, Paris.
2. COSTE, D., COURTILLON, J., FERENCZI, V., MARTINS-BALTAR, M., PAPO, E. (1976) Un niveau-seuil, Conseil de la coopération culturelle du Conseil de l'Europe, Strasbourg.
3. GERMAIN, C., Le point sur l'approche communicative en didactique des langues, Centre éducatif et culturel, Montréal, 1991-1993.
4. Puren C. (1988). Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues, Clé International, Nathan, Paris.
5. Puren C. (1994). La didactique des langues étrangères à la croisée des méthodes. Essai sur l'ecclétisme. Paris : Didier.
6. SAVIGNON, S.J. (1990) Les recherches en didactique des langues étrangères et l'approche communicative. ELA, n° 77.
6. ROBERT, J.-P. Dictionnaire pratique de didactique du FLE. Lassay-les-Châteaux: EMD S. A. S., 2008, p. 76.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Türkan Əsgərova tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur.

<https://doi.org/10.62837/2024.8.114>

ALMAZ ƏLİYEVƏ
ADU

ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: anlamdakı dəyişiklik, mənanın dəyişmə səbəbi, məna növləri, dilçilik, tarixi- mədəni dəyişiklik.

Keywords: German language, semantics, phonetic-grammatical form, archaism of meaning, word and expressions, logical classification.

Ключевые слова: слова и выражения, архаизмам, устаревшие слова, но и устаревшие слова в современном лингвистическом использовании.

Anlaman dəyişməsinin səbəbləri alman sözlərinin çoxunun bir neçə mənası var və çox vaxt bir sözün yeni mənalrı bir çox səbəbdən qaynaqlanan məna dəyişikliyi səbəbi ilə meydana gəlir. Bu səbəblərə gəldikdə, dil və ekstralingvistik (tarixi, sosial və hətta psixoloji) səbəblərdən danışılır.

Ekstralingvistik səbəblər müxtəlif ola bilər. Çox vaxt yeni konsepsiyaların inkişafına səbəb olan insanların həyatındakı tarixi-mədəni dəyişikliklərdir. İşarələrin (cisimlərin) dəyişməsi mənada da dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bir çox sözlər əvvəlcə yalnız daha dar bir sosial və ya peşə qrupu tərəfindən sosial olaraq məhdudlaşdırılmış bir söz və ya texniki ifadə olaraq istifadə olunur. Sonradan bu sözlər ümumi dilə keçə bilər. Dil təəssüratını artırmaq və ya azaltmaq istəyi, mənada dəyişikliyə də səbəb ola bilər (güclənmiş ifadə və ya təsir təsiri və zəifləmiş ifadə və ya evfemizmin arxasınca getmək). Məna növləri dəyişir. Mənanın dəyişməsini strukturlaşdıran iki sistem var, məntiqi və psixoloji. Məntiqi təsnif bir mənanın dəyişməsindən əvvəl və sonra bir sözün mənalının kəmiyyət müqayisəsinə əsaslanır. Psixoloji quruluş assosiasiyalara əsaslanır. Məntixsal təsnifat dilçilər tərəfindən daha sadə olduğundan və məna dəyişməsinin bütün hallarını əhatə etdiyi üçün üstünlük verilir. [1.6]

Ümumi anlamdakı dəyişiklik və ya semantik törəmə, mövcud sözlərin mənasındakı dəyişiklik kimi başa düşülür. Sözlərin mənasını və sözlərin mənasındakı dəyişikliyi öyrənən leksikologiyanın alt fənninə semasiologiya və ya semantika deyilir. Semantik termini Yunan mənşəlidir: semantikos - əslində "göstərici", "əhəmiyyət kəsb edən" deməkdir. Deməli, sözün semantikasi sözün mənasıdır. Anlaman dəyişməsi dilin söz ehtiyatını zənginləşdirməyin əsas yollarından biridir. Sözün mənası sabit, davamlı, hər zaman sabit bir şey kimi qəbul edilə bilməz. Sözün mənası dəyişə bilər. Bu, əksər hallarda işarələrin dəyişməsi (obyektlər və görünüşlər) ilə eyni vaxtda baş verir.

Mənada dəyişiklik yalnız ayrı-ayrı sözlərdə deyil, söz birləşmələrində də tapıla bilər. Anlamın genişlənməsi və daralması Mənanın genişlənməsi sözün mənə əhatəsinin fərddən ümumi, konkretdən mücərrəd inkişafının nəticəsidir. Sözün mənası genişlənir və söz özü başqa anlayış almağa başlayır. Mənanın genişlənməsi orijinal mənanı ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Anlamın inkişafı sözün istifadə sahəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarır: *Stube*, əvvəlcə “isti hamam üçün istilik cihazı”, daha sonra “bu cihazla təchiz olunmuş *vanna otağı*”, daha sonra “isidilə bilən otaq” və sonda ümumiyyətlə “*otaq*”; Əvvəlcə “başını və çiyinlərini örtmüş bir ruhani geyimi” olan *Cap* bu gün - “*baş geyimləri*”. Bir qayda olaraq, semantik söz aralığının genişlənməsi sözün birmənalı olmasına səbəb olur və onunla eyni deyil. Polisemik bir sözün xüsusiyyəti bu sözün bir neçə işarəni (cisimlər və görünüşlər) ifadə etməsidir və nəticədə bir neçə mənə daşıyır. Digər tərəfdən, mənanın genişlənməsi üçün bir sözün yalnız bir işarəni (obyekt və görünüşü) təyin etməsi, yəni yalnız ümumi faktiki bir mənə verməsi, lakin sözün semantik əhatə dairəsi və istifadə sahəsi genişlənməsi səciyyəvidir. Mənə genişləndirilməsi üçün paralel müddət mənə ümumiləşdirilməsi edir. Mənanın genişlənməsi tez-tez sözlərin texniki sahədən ümumi dilə keçməsinin müşayiət olunan bir fenomenidir. [2.6]

Mənanın daralması, mənanın genişlənməsinin əks tərəfidir. Paralel təyin mənanın ixtisaslaşmasıdır. Mənanın daralması bir sözün ümumi mənadan birinə semantik inkişafı nəticəsində yaranır. Mənanın daralması da sözün onunla birlikdə istifadə sahəsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır: *Dach*, əvvəlcə ümumiyyətlə “örtük ucu”, bu gün yalnız “bir evin damı”-*Dach eines Hauses*; „das Deckende“, ; *Lid*, - „Deckel“ überhaupt, bu gün isə göz qapağı” „Augendeckel“; *Brief*,-„kurzes offizielles Schriftstück“, „Urkunde“, “ bu gün. Qapaq, əvvəlcə ümumiyyətlə "qapaq", bu gün yalnız "göz qapağı"; Əvvəlcə "qısa bir rəsmi sənəd", "sertifikat" olan məktub, bu gün "adətən poçtla göndərilən məsafədə yazılı bir əlaqə".

Litotlar, ifadələrin həqiqətlə müqayisədə şişirdilmiş bir zəifləməsidir: sizi bir stəkana çaya dəvət edirəm, bir qaşığı şorbasına dəvət edirəm; bu an gəlin .

a) Formanın bənzərliyi: iynə başı, baş ucluğu, darboğaz, silsilə, stul ayağı, "gözləyən insanlar sırası" mənasını verən ilan, göz bəbəyi;

b) xarakter xüsusiyyətlərinin və ya xarici görünüşünün oxşarlığı: gözəl bir kişi - Apollon, gözəl bir qadın - Venera, qısqanc bir insan - Otello;

c) Daxili bir xüsusiyyətin oxşarlığı, keyfiyyəti: acı sözlər, şirin ton, quru sözlər, sərt səs;

d) Böyük bir metafora qrupu heyvanlardan insanlara köçürülməni meydana gətirir: Hund „gemeiner Kerl“, Fuchs „hiyləgər adam“, Esel „axmaq adam“, Schwein „pinti adam“, büffel, oxsen „əzbərləmək“;

e) Çox xüsusi bir məcaz növü şəxsiyyətləşdirmə, canlı varlığın xüsusiyyətlərinin cisimlərə və ya görünüşlərə ötürülməsidir: Leuchte „berühmter Fachmann, kluger Kopf“, Kratzbürste „widerborstige Frau“, Klotz „unbeholfener der Wind erhebt sich, die Augen sprechen, die Jahre gehen, das Leben geht weiter“;

g) Şeylərin adlarının insanlara ötürülməsi: Leuchte „berühmter Fachmann, kluger Kopf“, Kratzbürste „widerborstige Frau“, Klotz „unbeholfener Mensch“; "məşhur mütəxəssis, ağıllı baş" lampası, "əsassız qadın" cızma fırçası, "bacarıqsız adam" bloku;

h) Konkretdən mücərrəd hala köçürmə: iz, əvvəlcə "heyvanın və ya bir insanın yerdəki izlərinin tərk etdiyi təəssürat", daha sonra bu söz həm də "çarxların təəssüratları" mənasını verir, məcazi köçürmə nəticəsində söz olur Abstrakt bir mənada iz qoyun; i) Rəngin oxşarlığı: i) die Grünen „Angehörige einer Partei, die für Umweltschutz auftritt Yaşillər "ətraf mühitin qorunmasını mühafizə edən bir partiyanın üzvləri"

f) Funksiyanın oxşarlığı: *Fuß eines Berges, eines Gefäßes Leuchte „berühmter Fachmann, kluger Kopf“, Kratzbürste „widerborstige Frau“, Klotz „unbeholfener Mensch“;*

h): Spur, ursprünglich „der Eindruck, der die Fußtritte eines Tieres, eines Menschen auf dem Erdboden hinterlassen“, später bezeichnet das Wort auch „die Abdrücke von Wagenrädern“, infolge der metaphorischen Übertragung bekommt das Wort Spur auch einen abstrakten Sinn; məcazi mənaya görə „Spur“ sözü də abstrakt məfhumə çevrilir.[3.6]

Metonimiya, bu obyektlər arasındakı məntiqi əlaqə əsasında ad təyinatının bir obyektə digərinə köçürülməsidir. Metafordan fərqli olaraq, heç bir bənzərlik və gizli müqayisə yoxdur. Metonimiya sözü əslində "adının dəyişdirilməsi" mənasını verir (Yunan dilindən meta - "haqqında" və onoma - "ad"). Bəzi məkan, müvəqqəti, maddi, səbəb və digər əlaqələr metonimik köçürmənin əsasını təşkil edir.

Evfemizm (yunan dilində "yaxşı" və "danışmaq" femisindən) şeyləri adları ilə adlandırmaq əvəzinə "yaxşı danışmaq" deməkdir. Evfemizmlər örtülü və ya bəzədilmiş ifadələrdir. Bunlar iki səbəbə görə istifadə olunur: xurafat səbəbi və ya ədəb səbəbləri. Son səbəb bu gün çox vacibdir: nalayiq və ya xoşagəlməz sözlərdən və ifadələrdən çəkinib daha gözəl və ya örtülü sözlərlə əvəz etmək istəyirsən. b) Hiperbola yalnız emosional təzyiq məqsədləri üçün deyil, söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün də istifadə olunur. Mənalı sözlər və ifadələr ortaya çıxır: dəfələrlə və minlərlə dəfə, çox ac və canavar ac, uzun müddət kimisə görməmək və kimisə əbədiyyətdə görməmək.[5.6]

Ədəbiyyat

1.Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı, 2013 (227, 228)

2.Sovinski B. Deutsche Stilistik, Frankfurt am Main, 1978

3. A. İskos.A. Lenkova. Deutsche Lexikologie .Uçpedqiz.1963

4.K.A. Levkovskaya. Leksikoloqiya nemeskoqo yazıka. Moskva 1956

5.<http://de.wikipedia.org/wiki/Euphemismus>

6.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. 1978.

Xülasə

Alman dilində söz mənasının dəyişməsi yolları

Sözün adının əsas götürdüyü xüsusiyyətə ümumiyyətlə sözün daxili forması deyilir: günorta sözünün daxili forması zaman (günün ortası) anlayışını ehtiva edir. Bu termin W. Humboldt-a qayıdır və A. Potebnja'nın vətənpərvər dilçiliyində inkişaf etmişdir. "Daxili forma" ifadəsi bir sıra sinonim terminlərə malikdir: Etymon, orijinal mənası, sözün etimoloji mənası. Motivasiya tamamen tamamlanır, ardıcılığı komponentlərə bölmək asan olur, məsələn, törəmə və ya qarışıq sözlərdə: işçi otağı, məclis, bina, sürücü, gəlin, gündəlik və s. Bir çox simpliziya (kök sözlər) Sinxronizasiya həvəsləndirilmir, orijinal mənası şərh edilə bilməz, hətta tarixi-etimoloji təhlili də etimonun anlaşılmasına gətirib çıxarmır, çünki adın əsaslandığı etimon dildən çoxdan itib. Bunlar ölü bir etimonlu sözlərdir. Bu cür motivasız sözlərə aşağıdakılar daxildir: şey, göz, qulaq, meşə, dağ və s.[6.6] Digər hallarda orijinal mənasını açmaq asan deyil, onu xüsusi tarixi-etimoloji təhlilə tabe etmək lazımdır. Bunlar qaranlıq bir orijinal mənaya sahib sözlərdir və bu cür sözlərə qaranlıq bir etimon olan sözlər deyilir: Latın diskindən masa (dəyirmi). Bəzi sözlər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, etimoloji cəhətdən motivlidir, bu da onların etimonlarını anlamaq üçün asandır.

Tarixi cəhətdən adekvat bir adlandırma motivi, yəni tarixən adekvat daxili söz forması artıq aydın şəkildə müəyyən edilə bilmirsə, şəffaf sözlər və söz elementləri ilə konseptual və ya fonetik uyğunlaşma səbəbindən yeni bir etimologiya (xalq etimologiyası; yanlış etimologiya / psevd-etimologiya) meydana çıxar bilər. Xalq etimologiyası sözlərin əmələ gəlməsindən və ya genetik əlaqəsindən asılı olmayaraq, səs gövdəsinin təsadüfən düzəldilməsindən və bilinən sözlərin mənasından asılı olan semantik motivasiyadır. Xalq etimologiyası orijinal etimoloji əlaqələrini itirmiş sözlərdə və ya xarici dillərdən alınmış sözlərdə tapılır: zəncəfil sözünün birinci hissəsi həyatla deyil, şəkili çörəyin köhnə adı ilə - bulka ; Erlkönig adının qızılağac ağacı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, ancaq kökünü Danimarka ellerkongesini belə tərcümə edən şair Herderin bir səhvinə borcludur. Düzgün "Elf King" adlandırılmalı idi.

Sözün məna növləri Leksik mənası mürəkkəbdir. Söz mənalarının müxtəlif növləri vardır:

Denotativ məna obyektiv reallığın müəyyən bir görünüşünü təmsil edir, yəni bu görünüşün insan şüurundakı obrazına əsaslanır. 2. Əhəmiyyətli məna, söz işarəsinin bir cisim sinfi üçün bir təyinat kimi görünmə xüsusiyyətidir. 3. Konnotativ məna təsvir olunanlara münasibət, qiymətləndirmə və emosional münasibətlərə işarə edir: incə (neytral), əlavə incə (müsbətqiymətləndirir), son dərəcə incə (mənfi qiymətləndirir). 4. Sözün dil daşıyıcısının şüurundakı ilk mənası olaraq ayrıca olaraq qeyd edildiyi zaman ortaya çıxan *əsas məna*. Bu mənaya birbaşa, aktual, nominativ məna deyilir. 5. Əsas mənadan və ya ikincil mənadan qaynaqlanan *ikincil mənalar*: Tülkü "ağıllı adam", sabit söz kompleksi "dolabdakı bütün fincanlar deyil" və s. Söz

mənasının sem və ya komponent təhlili Seme, sözün mənasının daha da parçalanamayan dil baxımından ən kiçik ünsürləridir. Bunlardan leksik və qrammatik mənaları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Semeslər bir iyerarxiya təşkil edir. Müəyyən prinsiplərə əsasən təşkil olunurlar. Buna görə aşağıdakı semeslər fərqlənir: 1. Leksemanı nitq hissəsi kimi təyin edən *kateqoriyalı-semantik semalar*: Fəllər praktikliyi, isimləri - təmsilçilik, sifətləri - xüsusiyyətləri ifadə edir. 2. Məna sözünün konseptual özəyini təşkil edən *leksik / fərdi semes - semem*. 3. *Fərdi leksemaları və sememləri fərqləndirən fərqləndirici / konkretləşdirən semalar*. 4. *Münasibətləri, qiymətləndirmələri və emosional dəyərləri ifadə edən qiymətləndirici / konnotativ sememlər*.

SAMMARY

ALIYEVA ALMAZ

WAYS TO CHANGE THE MEANING OF A WORD IN GERMAN

A change in general meaning, or semantic derivative, is understood as a change in the meaning of existing words. The subject of lexicology, which studies the meaning of words and changes in the meaning of words, is called semantics or semantics. The term semantic is of Greek origin: *semantikos* - actually "indicator", "meaningful". So the semantics of the word is the meaning of the word. Changing the meaning is one of the main ways to enrich the vocabulary of a language. The meaning of the word cannot be taken as something stable, enduring, always stable. The meaning of the word may change. This often happens at the same time as the characters change (objects and views. In the German language today there are a number of words that are perceived as outdated, be it because of their semantics or their phonetic-grammatical form. They are called archaisms. Archaism - from the Greek *archaios* - "out of date" - denotes a word that is out of date for some reason. As already mentioned, archaisms include not only outdated words, but also outdated grammatical and phonetic forms of the word. One differentiates: a) semantic archaisms; b) historicisms; c) phonetic-morphological archaisms; d) archaism of meaning. Words and expressions that are largely replaced by new, more recent synonyms in modern linguistic usage are known as semantic archaisms. The following words can be named as examples of the semantic archaisms: the shore = the coast, the minne = love, the robe = the dress, the aunt = the aunt, the born = the spring, the pest = the vermin.

The desire to increase or decrease the impression of language can also lead to a change in meaning (intensified expression or influence and weakened expression or euphemism). Types of meaning change There are two systems that structure the change of meaning, logical and psychological. Logical classification is based on a quantitative comparison of the meanings of a word before and after a change of meaning. The psychological structure is based on associations. Logical classification is preferred by linguists because it is simpler and covers all cases of meaning change.

РЕЗЮМЕ

АЛИЕВА АЛМАЗ

СПОСОБЫ ИЗМЕНЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Под изменением общего значения или семантической производной понимается изменение значения существующих слов. Предмет лексикологии, изучающий значение слов и изменение значения слов, называется семантикой или семантикой. Термин семантический имеет греческое происхождение: *semantikos* - собственно «указатель», «значимый». Итак, семантика слова - это значение слова. Изменение значения - один из основных способов пополнить словарный запас языка. Значение слова нельзя воспринимать как нечто стабильное, прочное, всегда стабильное. Значение слова может измениться. Часто это происходит одновременно со сменой персонажей (объекты и соперничество). В немецком языке сегодня есть ряд слов, которые воспринимаются как устаревшие, будь то из-за их семантики или их фонетико-грамматической формы. Их называют архаизмами. Архаизм - от греческого *archaios* - «устаревший» - означает слово, которое по какой-то причине устарело. Как уже было сказано, к архаизмам относятся не только устаревшие слова, но и устаревшие грамматические и фонетические формы слова. Различают: а) семантические архаизмы; б) историзмы; в) фонетико-морфологические архаизмы; г) архаичность смысла. Слова и выражения, которые в современном лингвистическом использовании в значительной степени заменены новыми, более новыми синонимами, известны как семантические архаизмы. Следующие слова можно назвать примерами семантических архаизмов: *берег = берег, минне = любовь, халат = платье, тетя = тетя, рожденный = источник, вредитель = паразиты*. 4.1.2. Историзм

Желание усилить или уменьшить впечатление от языка также может привести к изменению значения (усиление выражения или влияния и ослабление выражения или эвфемизма). Типы изменения значения. Есть две системы, которые структурируют изменение значения: логическая и психологическая. Логическая классификация основана на количественном сравнении значений слова до и после изменения значения. Лингвисты предпочитают логическую классификацию, поскольку она проще и охватывает все случаи изменения значения.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.n Camalzadə Naibə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.120>

MİNAXANIM ƏFQAN QIZI HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti,
Ümumi Dilçilik kafedrası
Dosent, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU-nun doktorantı
lehrerin81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8136-2147>
+994502102980

MANİPULYATİV STARTEGİYAYA XİDMƏT EDƏN “DİL OYUN”LARI

Açar sözlər: manipulyativ startegiya, “dil oyun”u, kommunikativ məqsəd, adresant-manipulyator, kütləvi informasiya vasitələri, kontekst, koqnitiv fərqlilik.

Ключевые слова: манипулятивная стратегия, «языковая игра», коммуникативная цель, адресант-манипулятор, СМИ, контекст, когнитивное отличие.

Keywords: manipulative strategy, "language game", communicative goal, speaker-manipulator, mass-media, context, cognitive difference.

Hər bir dövrün sosial səviyyələrinə uyğun olaraq manipulyasiya hadisələri olur. Dövrələrarası inkişaf sayəsində burada müxtəlif fərqliliklər müşahidə etmək mümkündür. Cəmiyyət və onun üzvlərinin ümumi İQ (intellekt əmsalı) səviyyəsi bu fərqliliklərin əsas göstəricilərindən hesab olunur. Müasir dövrümüzdə qədər olan mərhələlərdə manipulyativ hadisələrə demək olar ki, əsasən siyasi arenalarda, cəmiyyət fəaliyyətini idarə etməyə çalışan “savadlı” natiqlərin nitqlərində rast gəlmək mümkün olurdu. Qloballaşan dövrümüzdə isə insani zəkanın sürətli inkişafı demək olar ki, özünü danışıq performansında da buna müvafiq aparır. Zamanlara məxsus inkişaf dinamikasını müqayisə etdikdə, müasir dövrün “təhsilli” insanı gündəlik həyatında qarşıdakı auditoriyasını idarə etməyə, yönləndirməyə çalışan natiq qisminə çıxış edir və öncəki dövrlərin “idarəedici” təbəqəsindən heç də geri qalmır. Müasir insan üçün gündəlik danışıq aktları belə qarşı tərəfin fəaliyyətinin manipulyasiyasına yönəlikli olur. Bu baxımdan çağdaş dünyamızda mövcud olan danışıq aktlarının eksplisit tərəfdən çox implisit tərəfə istiqamətlənmiş meyli hər dəfəsində sadə kommunikativ prosesdə çoxmənalı xarakter formalaşdırır və ünsiyyətə xidmət edən kodlar birmənalılıqdan, eksplisitlikdən daha çox mətnaltı mənalılığa, implisitliyə doğru hər keçən gün mürəkkəbləşməkdə davam edir. Bu gedişat üzrə inkişaf davam etdikcə, verbal ünsiyyət sosial mühitə təsir etmək iqtidarında olan sivrli bir alət rolunu icra edir və manipulyativ strategiyanın genişlənmiş əhatə dairəsi daha qlobal proses görkəmi alır. Bütün bunlara əsasən

demək olar ki, mürəkkəbləşmiş xarakterə malik olan semiotik vahidlərin kodları qarşı tərəfin dekodlaşması prosesində də eyni səviyyədə ağırlıq yaratmış olur.

F.İ.Şarkov irəli sürdüyü qeydlərində kommunikasiyanın müasir dövrdə üç əsas interpretasiyasını sadalayır: “1. maddi və ruhi dünyanın istənilən obyektinə ilə əlaqələndirilən vasitə kimi; 2. insanların informasiya mübadiləsinə xidmət edən prosesi kimi; 3. cəmiyyətə və onun əsas komponentlərinə təsir etmək məqsədilə göndərilən və mübadilə edilən informasiya çoxluğu kimi...” [14;11]. Burada kommunikasiyaya məxsus göstərilmiş üçüncü xarakter onu digər tarixi dövrlərdə mövcud olan kommunikasiyalardan tamamilə fərqləndirir. Kommunikasiyanın bu xarakteristikasının əsas təmsilçisi manipulyativ strategiyadır. Onun əsas xüsusiyyəti informantlarda ötürülmüş kodlar vasitəsilə xüsusi assosiasiyalar və emosiyalar yaratmaq, lazımı fəaliyyətlərə təhrik edən yönləndirməyə nail olmaqdan ibarətdir. Bu xarakterinə uyğun olaraq, kommunikasiya prosesi dilin digər funksiyalarından çox komissiv funksiyasını qabardır və bununla da qarşı tərəfi nəzərdə tutulan fəaliyyətə təhrik etməyə çalışır. Qeyd edildiyi kimi dövrlərarası fərqlilik baxımından müasir ünsiyyətin tərəflərindən olan adresantlar bu stratejiyanın əsas daşıyıcısı rolunda çıxış etmək potensialına malikdirlər. Bu özəlliyinə əsasən, ünsiyyət tərəfdaşlarının adlandırılmasında kiçik bir əlavə edərək, adresant tərəfi adresant-manipulyator olaraq adlandırsaq, heç də yanlış deyil.

Ünsiyyət zamanı hər kəs məqsədinə uyğun şəkildə danışıq fəaliyyətinə daxil olur və ünsiyyət prosesinin pragmatik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fikirlərini kodlaşdırır. Bütün kodlaşma sonda uğurlu nəticəyə ümid edir. Bunu əldə etmək məqsədilə adresant daxili təəssüratlarını dinləyənə çatdırmağa çalışır və bu zaman müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. “Uğurlu kommunikator öz ünsiyyətini əvvəlcə yoxlanılmış yolla aparır. Bu, aktyorluqda istifadə olunan variantdır. O, əvvəlcədən auditoriyanın haradan güləcəyini və ya ağlayacağını bilir, çünki onun çoxlu sayda səhnələrdən təcrübəsi var” [6;40]. Auditoriyasını kəşf edən adresant-manipulyator daha sonra qarşısında olan adresatını ötürdüyü informasiyasına inandırmağa çalışır və bununla da qarşı tərəfin fikrinə təsir etmiş olur. Əslində bütün bu proses böyük bir səhnəni, daha doğrusu oyunu xatırladır. Həmin oyunun daxilində adresant-manipulyatorun “layihəsinin baş qəhrəmanı” adresant-informantdır. Adresantın informasiya yükü ilə dolu olan kodları yaratmaqda, həmin kodları kontekst və situasiyalara görə uyğunlaşdırmaqda əsas məqsədi də “baş qəhrəman”la bağlı planı həyata keçirməkdən ibarətdir. Öz məqsədinə çatmağa çalışan manipulyator linqvistik fəaliyyətini fərqli strateji plan əsasında həyata keçirir. “Layihənin” son nöqtəsinin əsas gözləntisi “baş qəhrəman”da güclü perlokutiv effekt yaratmaqdır.

Manipulyativ stratejiyanın inkişaf dinamikasına məxsus dövrlərarası diaqramı nəzərdən keçirərkən, müasir dövrümüzün unikal kütləvi informasiya vasitələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. F.İ.Şarkovun fikirlərinə uyğun olaraq qeyd etsək, “üç kommunikatív inqilabdan keçən kommunikasiyanın inkişaf tarixi yazının kəşfindən,

çap cihazının hazırlanmasından və elektron kütləvi informasiya vasitələrinin daxil edilməsindən ibarətdir” [14;9]. Əlbəttə ki, yazı və çap cihazlarının sosial cəmiyyətə etdiyi təsirlər təkzibedilməzdir. Amma zənnimizcə, kütləvi informasiya vasitələrinin və elektron informasiya vasitələrinin törətdiyi dəyişikliklər bütün inqilablar içərisində təsiredicilik nöqtəyi-nəzərindən birinci sıraları tutmaqdadır. “Kütləvi informasiya vasitələri yalnız informasiya ötürmür, yeniliklərdən xəbər vermir, həm də müəyyən ideya və baxışları, siyasi proqramları propoqanda edərək, sosial istiqamətdə iştirak edir... Öz şəxsi maraqları, daha çox isə bəzi qrupların maraqları fonunda fəaliyyət göstərərək, danışıq manipulyasiyasının subyektivi auditoriyaya, onun düşüncəsinə, seçiminə və fəaliyyətinə də təsir göstərməyə çalışır” [10;104-106]. Kütləvi informasiya vasitələrinin təsir gücü onun elektronlaşdırılması ilə daha da artmış və nəhayətdə bu sahənin inqilabını pik nöqtəyə çatdırmışdır. Q.Q.Poçepsov öz tədqiqatlarında “manipulyasiya” termininin kütləvi informasiya vasitələrindəki işləkliyini nəzərə alaraq, onu “media-silah” termini ilə əvəz etmişdir [6].

Manipulyativ strategiya baxımından kütləvi informasiya vasitələri və elektron informasiya vasitələri ümumilikdə geniş rəkursu əhatə edir. Bizi maraqlandıran əhatə dairəsi isə media diskurslarına daxil olan reklam diskurslarıdır. Kütləvi informasiya vasitələri daxilində ən güclü manipulyativ strategiya məhz onlara aiddir. Təsiredicilik və idarəetmə gücünə malik olan reklamlar bizim gündəlik həyatımızı demək olar ki, bütövlükdə öz əhatəsinə almış, dünyamızın ayrılmaz bir parçasına çevrilmişdir. Afişa divarlarında, avtobus dayanacaqlarında, gündəlik qəzetlərdə, tv-də və s. kimi əhatələrdə hər bir şəxs ixtiyari və ya bixiyari olaraq reklamlarla toqquşur. Əksər məqamlarda reklamlar təsir edir və məqsədlərinə də müvəffəq olur. Əslində kütləvi reklam diskurslarında qurulmuş hər bir danışıq aktının məqsədi auditoriyanın sonrakı fəaliyyətini manipulyasiya etmək, öz məhsulunun satış imkanlarını artırmaqdan ibarətdir. Bu məqamda reklamların ən təsiredici aləti dil, onun vahidləri və koqnitiv bazadır. Linqvistik və qeyri-linqvistik dil vahidləri, rəng seçimi, musiqi və ya səs effekti bu istiqamətdə əsas təsiredici pragmatik vasitələrdən hesab olunur. Bizi bu sahədə maraqlandıran qisim linqvistik vahidlərdir. Onların vasitəsilə reklam yaradıcıları ilə auditoriya arasında xüsusi manipulyativ sahə yaradılır. İlk baxışdan reklamların xidmətləri iqtisadi mənafe təəssüratı bağışlayır. Amma burada iqtisadiyyatla bağlı olan məqamlar onların yeganə funksionallığını təşkil etmir. “Öz şəxsi maraqları, daha çox isə bəzi qrupların maraqları fonunda fəaliyyət göstərərək, danışıq manipulyasiyasının subyektivi auditoriyaya, onun düşüncəsinə, seçiminə və fəaliyyətinə də təsir göstərməyə çalışır” [10;104-106].

Maraqlı tədqiqatçılar qisminə aid olan Diter Flader 1976-cı ildə yazdığı “Reklam strategiyası” əsərində reklam təsirinin rekonstruksiyasında linqvistik, psixanalitik təsir gücünü araşdırmışdır. O, psixanalitik nəzəriyyədən çıxış edərək, linqvistik kateqoriyaları müəyyən etməyə çalışmış, reklamlar vasitəsilə dilə məxsus hərəkətliliyi təhlil etmişdir. Alimin fikrinə görə, reklam dilinin təsir gücü onun açıq şəkildə verilməsi və qarşı tərəfdə inam yaratması ilə bağlıdır. O, “dildən istifadəni”

istifadəçinin danışıq kommunikasiyası ilə onun münasibətini idarə edən fenomen kimi müəyyən etmişdir. Həqiqətən də dilin təsiri altına düşmüş alıcıda ötürülmüş informasiyalar inam yarada bilirsə, reklamlar effektiv olur.

Reklam diskurslarını digər KİV materiallarından daha güclü edən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri onların özlərini iddialı formada təzahür etmələridir. Adi ünsiyyət prosesinin mürəkkəb formasını xatırladan reklam diskurslarının əvvəlcədən planlaşdırılmış aktları informantların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulur. Digər aktlardan, xüsusilə də digər KİV materiallarından fərqlənən reklam diskurslarının əsas xarakterik xüsusiyyəti informasiyaları qəbul edən informantlarda xüsusi rahatlıq hissi yaratmaqdan ibarətdir. Adi ünsiyyət prosesində olduğu kimi hər kəs məqsədinə uyğun şəkildə danışıq fəaliyyətinə daxil olur. Bu zaman iştirakçıların qarşısında bir sıra şərtlər və qaydalar, qaydalara uyğun xüsusi məqsədyönlü fəaliyyətlər mövcud olur. Həmin şərtlər daxilində daxili təəssüratlarını dinləyəne çatdırmağa çalışan adresant müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edir. Tərkibində resipientin dünya bilgisinə, həyat maraqlarına, təsəvvürlərinə daxil olan bilgiler əhatəsində məqsədli informasiyalar çoxluğu kodlaşdırılaraq, qarşı tərəfin beyninə yerləşdirilir. “Tanış” informasiyalara məxsus faiz çoxluğu ötürülən yeni informasiyaları yekunda rahatlıqla əldə edir və beynin müəyyən hissəsində saxlayır. Burada “tanış” və yeni informasiya qismində adlandırılmış ifadələr tema-rema anlayışlarından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar daha çox adresat-informantın kontekstinə uyğunlaşdırılmış informasiyalar çoxluğudur. Tema-rema anlayışları mesajdan-kontekstə yönəlikli olursa, “tanış” və yeni informasiyalar çoxluğu kontekstdən mesajə yönəldilərək yaradılır.

Adi ünsiyyətdə yaradılan danışıq aktlarından daha güclü təsiretmə qabiliyyətinə malik olan bu aktlar eyni linqvistik vasitələrlə yaradılsa da, fərqli strukturlara malik olurlar. “Standart yanaşmalar öncə mesajın yaranmasına, təhlilinə, daha sonra kontekstinə yönəliksə, tətbiqi yanaşmalar ilk öncə kontekstin yaranmasına yönəlikli olur... İnsan inam dəyərini kontekstdən mesajə istiqamətləndirir, çünki kontekstə olan inam daha üstündür... Kontekst bizim diqqətimizin kənarından keçir” [6;44]. Uğurlu reklamların manipulyativ strategiyası heç bir halda resipientin maraqlarına zidd olan ifadələr üzərində qurulmur. Auditoriyada inam yaratmağa çalışan mediatorlar onların maraq dairəsini mütləq şəkildə nəzərə alır. Məsələn, şampun, saqqız və ya hansısa qida məhsulunun reklamı birbaşa kontekstlərlə bağlı olduğundan, adresat-informantlarda xüsusi maraq və rahatlıq yaradır. Adları çəkilən məhsullar və onlara bənzərlər alıcıların həyatında əslində xüsusi tapşırıqları icra etmək üçün lazımlıdır. Həmin məhsullarla bağlı göndərilən informasiyalar elə bu baxımından informantların təsəvvüründə “tanış” vasitələr şəklində canlanır ki, bu da əksər zamanlar məhsulun ətrafında yaranmış kontekst əhatəsində xüsusi inama gətib çıxara bilir. “Doğmalaşmış” kontekstlər əsasında mediatorlar alıcılarını əksər zamanlar istədikləri mövqelərə yönləndirə bilirlər. Burada Z.Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsi yada düşür. O, bu nəzəriyyəni təhtəşüurun bilikləri üzərində qurur.

“Sözlərlə bir insan başqa bir insanı xoşbəxt və ya məyus edə bilər... Sözlər affektidir” [9;4]. Amma burada qeyd etməliyik ki, istifadə olunan sözlər əslində birbaşa gizli manipulyativ strategiyaya xidmət etsələr də, uğurlu nəticənin əldə olunması üçün kodların “doğma” kontekstlər əsasında şifrələnməsi vacib şərt hesab olunur. “Real olaraq kommunikator mesaj ötürmür, o, yeni fəaliyyət proqramına “açar” verir. Şüurda bu proqramlara eynilik və ya oxşarlıq təşkil edən yazılar daha uğurlu variantlardır” [6;43]. Gözlə görünməyən və pərdə arxasında saxlanılan fikirlər linqvistik və koqnitiv baza üzərində həyata keçirilir. Əsas məqsəd adresat-informantların diqqətini düzgün kontekstlərə yönləndirməkdir. Bundan sonra gözlə görünməyən fikirlər işə salınır.

Kontekstlər və istifadə olunan vahidlər hər bir halda propozitiv əlaqələri özündə ehtiva etməlidir. Propozitiv gerçəklik və ötürülmüş kodların bir-birinə uyğun gəlməsi ötürülmüş informasiyaların qəbul edilməsi prosesində informantlarda xüsusi güvən yaradır. Bu cəhətdən reklam diskurslarını digər KİV materiallarından daha güclü edən xarakterik xüsusiyyət onların özlərini iddialı formada və propozitiv gerçəkliklərə uyğun tərzdə təzahür etmələri və informasiyaları qəbul edən informantlarda xüsusi rahatlıq hissi yaratmalarıdır. Tərkibində resipientin dünya bilgisinə, həyat maraqlarına, təsəvvürlərinə daxil olan bilgiler əhatəsində məqsədli informasiyalar çoxluğu kodlaşdırılaraq, qarşı tərəfin beyninə yerləşdirilir. Adi ünsiyyət prosesinin mürəkkəb formasını xatırladan reklam diskurslarının əvvəlcədən planlaşdırılmış aktları digər tərəfdən informantların psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulur. Hər bir fərdin psixologiyası onun dünyasında mövcud olan elementlərin qarşılıqlı əlaqələrindən təşkil olunur. Məsələn, müəllim və ya sürücünün psixologiyası onlara tanış və yaxın olan amillər çoxluğundan ibarətdir. Bu baxımdan hər kəs üçün ona yaxın və ya “tanış” informasiyalar beyində daha rahat və daha əlçatan informasiyalar qismində çıxış edir. Qarşı tərəfin “tanış” informasiyalarına yaxşı bəlli olan adresant-manipulyator kodlaşmasında məhz bu informasiyalar üzərindən gediş etməyə çalışır. Daha sonra manipulyatorun məqsədlərinə xidmət edən kodlar qarşı tərəfə yönləndirilir. Adətən “tanış” informasiyalara məxsus faiz çoxluğu ötürülən yeni informasiyaları yekunda rahatlıqla əldə edir və beynin müəyyən hissəsində saxlayır.

Reklam diskurslarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onda istifadə olunan “dil oyun”larının çoxluğudur. Belə ki, auditoriyasının sonrakı fəaliyyətini manipulyasiya edərək, öz məhsulunun satış imkanlarını artırmaqda maraqlı olan reklam diskurslarının linqvistik icra əhatəsində daha çox “dil oyun”ları vahidləri nəzərə çarpır. Burada ötürülən “xüsusi” informasiyaların əksəriyyəti “dil oyun”ları formatında təqdim olunur. Ümumiyyətlə “dil oyunları” dedikdə, hər hansı kontekstdə verilmiş ifadələr, müxtəlif növ işarələr, sözlər və cümlələr başa düşülür. Belə vahidlərin istifadəsi hər bir reklam mətnini xüsusi və özünəməxsus edir. Linqvistik vahidlər sırasında daha güclü təsiretmə qabiliyyətinə malik olan “dil oyun”u fenomeninə reklam diskursları ilə yanaşı media diskurslarının digər

növlərində, eyni zamanda gündəlik həyatımızda da rast gəlmək mümkündür. Əslində dilçiliyin terminoloji bazası içərisində “oyun” məfhumunu heç də nəbələd anlayış kimi qarşılamaq olmaz. Dilçiliyin tarixində dilin sistem və strukturunu xarakterizə etməyə çalışan görkəmli dilşünas Ferdinand de Sössür dil vahidlərinin ünsiyyət prosesindəki düzümünü şahmat oyunu, onun fiqurları və qaydaları əsasında izah etmişdi. Amma daha çox dilin fəlsəfi tərəflərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən “dil oyun”u anlayışı F.de Sössürün verdiyi anlayışdan fərqlənir. Onun elmə daxil edilməsi məşhur filosof L.Vitgenştaynın adı ilə bağlıdır. Oyunları dil müstəvisində fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən araşdırmalara cəlb edən L.Vitgenştayn 1953-cü ildə çapdan çıxardığı “Fəlsəfi tədqiqatlarında” nəzəriyyəyə qarşı çıxaraq, sözlərin birbaşa əşyaları adlandırmaq üçün xidmət etdiyini söyləmişdi. Onun yaradıcılığında “dil oyunları” daha çox adi danışiq dilində nəzərə çatdırılır. Bununla o, ümumi dil praktikasında onların sadə aspektlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Filosofun baxışına görə, hər bir dil ifadəsi insan təcrübəsinin mərkəzini təşkil edir. Yalnız bu təcrübəyə uyğun olaraq, istifadə olunan “dil oyunları” fərqli fikirlər yaradır. Hər hansı bir söz, məfhum və ya cümlə onların kimsə tərəfindən ifadə olunmasından və ya nə etməsindən asılı olmayaraq müəyyən mənalara malik olurlar. Belə dil vahidləri dildən istifadənin kreativ tərəfini üzə çıxarır. L.Vitgenştaynın qeydlərinə görə “danışiq dilin bir hissəsi olaraq, onun fəaliyyəti və ya yaşayış formasıdır... Hər kəs öz koqnitiv bilikləri sayəsində “oyun”ları müxtəlif cür icra edir. Bu həyatın formasıdır və biz həyatı yox, bütün reallığı dilin prizması ilə dərk edirik. Bu prosesin çərçivəsi həddindən artıq çoxşaxəli və maraqlıdır” [15;5].

“Dil oyun”ları xarakterik olaraq, müəyyən bir kontekstdə verilmiş, müxtəlif növ işarələr, sözlər, cümlələr və ifadələr çoxluğuudur. Bütün mətnlər və diskurslar kimi reklam diskursları da dil işarələri vasitəsilə formalaşır və özündə Ç.Morris tərəfindən verilmiş üç aspekti ehtiva edir. Sintaktika ötürülən mesajın tərkibi, yaradılması, quruluşu ilə bağlı məqamlarda məsuldur. Yəni reklam diskurslarını təşkil edən ifadələr hər bir dilin sintaktik qaydalarına uyğun olaraq gerçəkləşdirilir. Semantika öz növbəsində ötürülmüş mesajın məzmunu ilə bağlı məqamlarla maraqlanır. Yəni də hər bir dilə məxsus semantik rəngarəngliklərdən istifadə etmək mümkün olur. Praqmatika mesajın ötürüldüyü qarşı tərəfin reaksiyası ilə bağlıdır. Ötürülmüş informasiyaların təsir gücünü semiotikanın bu aspekti sayəsində müəyyənləşdirmək mümkündür. Adi danışiq aktlarından fərqlənən reklam diskursları bu aspektlərin funksionallığında da fərqli performanslar nümayiş etdirir. Burada manipulyativ startegiyanın idarə edilməsi praqmatikanın öhdəliklərinə düşür. Əslində elə reklam diskurslarının malik olduğu manipulyativ strategiyalar praqmatik aspektin tələblərinə uyğun təşkil olunur. Praqmatik aspektin tələbləri sadə danışiq aktlarında sadə formatda formalaşdırılrsa da, reklam diskurslarının əsas mahiyyət daşıyıcı obyekt halında özünü göstərir. Praqmatik niyyətin uğurla həyata keçirilməsi ifadəlilik aktından birbaşa asılı vəziyyətdə olur. “Oyun zamanı elə fəaliyyət başa düşülür ki,

danışığın istehsalçısı qəbuledənin presumptiv biliklərinə əsaslanır və onu nəticəyə doğru yönləndirir” [11;125].

Kontekstdən mesajı doğru yaradılan istiqmətdə manipulyativ strategiyanın reklam diskurslarındakı ən böyük silahı olan “dil oyunları”nın da əsas xarakterik xüsusiyyət onların da “tanış” kontekstlər üzərində qurulmuş oyundan ibarət olmasıdır. Propozitiv gerçəkliyə tam uyğunluq təşkil edən və “tanış” kontekstlərə uyğunlaşdırılan kodlar gözlənilmədən propozitivlik baxımından müəyyən çevriliş edir və sanki beyin qavramasında komik effekt yaradır. “Oyunlar praktiki effekt yaratmaq xatirinə qurulmur. Onlar şüurlu fəaliyyət olub, insanın ətraf aləmə olan münasibətinin inikasıdır. Oyuna girərək, insan gerçəkliyi əks etdirir və dünyanı dəyişdirir. Onun əsas məqsədi reallığı təbliğ etməkdir“ [12].

“Dil oyunu”nu anlayışını elmə gətirən L.Vitgenştayn XX əsrin böyük filosoflarından biri hesab olunur. Tədqiqatlarının ilk dövrlərində o, daha çox dilin məntiqi təhlili ilə maraqlanırdı. Sonralar onun dil-məntiq-reallıq trixotomiyası “Məntiqi-fəlsəfi traktat”da təsvir olunaraq, elm aləmində böyük rezonans doğurdu [Vitgenştayn,1994].Yaradıcılığına xüsusi uğur gətirən həmin əsər L.Vitgenştaynın ölümündən sonra 1953-cü ildə çapdan çıxmışdır. Əsər L.Vitgenştaynın dil və dünya haqqında olan təhlilləri ilə zəngindir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində yazılmış “Fəlsəfi araşdırmalar” adlı kitabı da elm aləmində xüsusi çəkisi olan ədəbiyyatlardandır. Əsərdə əsas diqqət anlam prosesinə yönləndirilərək, dilin qaydalara əsaslanan strukturunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Təhlillər daha çox məna, anlam, riyaziyyatın əsasları və insanın təhtəşüuru ilə əlaqələndirilmişdir. Məsələn, əsərdə verilmiş “Beetle in a Box” analogiyası üzərində çəkilmiş nümunə filosofun tərzini aydın şəkildə əks etdirir [15]. Burada filosof bir qrup insan və onlardan hər birinin əlində içərisində “həşərat” olan bağlı bir qutunu təsvir edir. Verilən təsvirdə həşərat hər kəsin xəyalına uyğun olaraq fərqli şəkildə verilir. Bu analogiyada filosof qutunu insani düşüncəyə, həşəratı isə zehnin içərisində olanlara bənzədir. Yəni fərqli yanaşma əsasında hər bir kəsin düşüdükləri şəxsi təcrübələr və yaşadıkları ilə əlaqəlidir və bu səbəbdən də bir-birindən fərqlidir. Elə məşhur “dil oyunu” anlayışı da bu əsər vasitəsilə elmə gətirilmişdir [8]. Filosofa görə, danışmaq insan fəaliyyətinin məqsədyönlü komponenti, dil isə xüsusi tapşırıqları yerinə yetirməyə xidmət edən bir silahdır. Onun fikrincə, danışmaq ilə fəaliyyətin birləşməsi “dil oyunu”dur və bu böyük sintezdən yaranan fenomen sözlərin və ifadələrin müxtəlif kontekstə əsasən dəyişməsidir. “Mən bunu bütünlükdə edəcəm: bir-birindən ayrılmaz olan dil və fəaliyyət “dil oyunu“ adlanır” [8]. Ümumilikdə əsərdə insan həyatı “dil oyunları”nın məcmusu kimi təsvir edilir. Uyğun “dil oyunları”larının yaradılması dilin hərəkətliliyi və koqnitivliyinin düzgün uyğunlaşdırılması ilə mümkün olur. Hər bir “dil oyunu”u ünsiyyətin bitmiş sistemidir. Bu zaman dilin funksiyalarından koqnitivlik yox, hərəkətlilik ön plana çəkilir [8]. “Dil oyunu”ununun mövcudluğu L.Vitgenştayn yaradıcılığında daha çox fəlsəfi xarakter nümayiş etdirir. Bu baxımdan o, ifadə olunanları ifadə olunmayanlardan fərqləndirməyə çalışmış, bu istiqamətində özünə

İ.Kant ideologiyasını rəhbər tutmuşdu. Filosofun qeydlərinə görə, "...dili sistemləşdirmək və kontrol etmək çox çətindir." Burada dilin "qrammatik üst qatı" onun məntiqi funksiyalarını və vahidlərinin dərin keyfiyyətini bir növ maskalamış olur [8]. Bu istiqamətdə "dil oyun"u mexanizmi ifadələri semantik əhatədən uzaqlaşdırır, qarşı tərəfin diqqətini daha çox cəlb edir. L.Vitgenştaynın öz təbircə desək, "hər bir sözün mənası var. Bu məna isə sözə tabedir" [8;11]. Filosofun əsərlərinin əsas maraq dairəsi "dil oyunları"nın daha çox adı danışmaq dilində işlədilməsidir. Bununla o, ümumi dil praktikasında müəyyən sadə aspektləri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Filosofun baxışına görə, hər bir dil ifadəsi insan təcrübəsinin mərkəzini təşkil edir. Yalnız bu təcrübəyə uyğun olaraq, istifadə olunan "dil oyunları" fərqli fikirlər yaradır. Hər hansı bir söz, məfhum və ya cümlə onların kimsə tərəfindən ifadə olunmasından və ya nə etməsindən asılı olmayaraq müəyyən mənalara malikdirlər.

"Dil oyunları müxtəlif səslənmə, tam və ya hissələrlə işlənmiş omonimlər və polisemiya kimi dil fenomenləri vasitəsilə yaradılır və dəyişməz leksik mənanı dəyişdirir"[7;199-200]. Məsələn, müasir reklam diskurslarında hərflərin dil qaydalarının normasına uyğunsuz yazılışı qüsurlu kimi deyil, əksinə reklam yaradanın məqsədinə istiqamətlənmiş kommunikativ norma kimi qarşılanır. Və ya sözlərin orfoqrafik yazı qaydalarına uyğunlaşdırılmayan forması qarşı tərəfə ötürülmüş bir mesaj niyyəti daşıyır. Z.Freydin psixanalitik nəzəriyyəsində də olduğu kimi, "Biz cəsarətlə belə qərar verə bilərik ki, bəzi hallarda yanlış deyimlərin belə mənası olur. Bəs "mənası olur" nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, yanlış deyimləri xüsusi məqsədi, müəyyən ifadə forması və mənası olan bütöv psixi akt hesab etmək olar" [9;9].

Həqiqətən də "dil oyunu" bütövlükdə həyatımızın ayrılmaz bir formasıdır. İdeal, rəşional, qüsursuz yol həmişə mümkün olan yoldur. Bu tip "oyun"larla dinləyənin düşünmə tərzini müəyyən təsirlər edilir. "Dil oyunları işarələrin gündəlik istifadədə olan mürəkkəb formasından daha sadə şəkildə istifadə metodudur... Dəqiqliyə çox da ehtiyac duymayan anlayışlardan biri də "dil oyunları"ıdır" [8]. Onların sayəsində norma əhatəsində olan forma müəyyən dərəcədə şəklini dəyişdirir. Düzgün, axarlı ifadələrin qəbuluna öyrəşmiş resipient beyni bir növ avto-pilot mexanizmi ilə çıxış edir. Bu tip oyunların istifadəsi ilə insan beyni sanki ilk anlamda "mat" qalmış olur. "Oyunlar"ın vasitəsilə həmin ideal, rəşional, qüsursuz ifadələrə sanki xüsusi bir effekt verilir və dinləyənin düşünmə tərzinə təsir edilir. Beləliklə, avto-pilot birdən-birə aktiv düşünmə fəaliyyətinə keçid alır və resipientin gözləmədiyi halda rastlaşdığı sözlər onun özü tərəfindən yerinə düzülərək, rəşional vəziyyətə gətirilir. Bu tapşırığın yerinə yetirilməsi isə qarşı tərəfin koqnitiv bilik əhatəsindən asılı olaraq icra edilir.

Bu cəhətdən "dil oyunları"dan istifadə edən reklam diskursları son məqamda uğurlu nəticə əldə etmək niyyətiylə dinləyənlərə, auditoriyaya təsir gücünü artırmaq, unudulmaz izlər buraxmaq və "dil oyunları" vasitəsilə daha gözəl effekt qazanmaq istəyir. "Dil oyunları"larının xarakterinə uyğun olaraq, təqdim olunan məhsul

informantın diqqətini cəlb edir və mətni daha cazibədar hala gətirir. Belə diskurslarda formal qanunauyğunluqlar (ədəbi, etik, hüquqi, qrammatik baxımdan) qəsdən normadan kənarlaşdırılır. “Pozulan” norma dərhal diqqət cəlb edərək, yaddaşda xüsusi iz buraxır. Bu baxımdan məqsədli şəkildə yaradılmış “qüsurlu” “dil oyun”u vasitəsilə lazımi informasiyanı auditoriyanın yaddaşına hopdurur. Bununla da həmin reklam çarxı uzun müddət hafizələrdə özünə yer edir. ““Dil oyun”u norma yayınması kimi danışan tərəfindən aydın və şüurlu şəkildə buraxılmalı, dinləyən tərəfindən isə oyun kimi qəbul edilməli, “bilərəkdən belə söyləndiyi” anlaşılmalı, səhv kimi qarşılanmamalı və danışanın dərin məqsədinə istiqamətlənməlidir” [13]. Əslində belə növ ifadələr dil normalarının sadələşdirilməsi və dəyişdirilməsi ilə həyata keçir.

Məsələn, dünya məşhuru olan McDonalds brendinin adı “dil oyun”u fenomeni əsasında hərflərinin yazılışı və rənginin seçilməsi ilə oyunun qanunlarına uyğun olaraq, yaddaşlarda asanlıqla qalır və xüsusi obraz yaratmış olur. Həmin brendin reklam diskursları da qısafragmentli olmalarına baxmayaraq, əksər zamanlar “dil oyun”larının vasitəsilə unudulmaz və effektiv təsirlər əldə edir. 28 saniyəlik reklamlarından birində, məşhur simalardan biri McDonaldsın hamburgerini reklam edir:

Biri qaçaraq McDonaldsa daxil olur və orada oturub burger yeməyə hazırlaşan tanışına səslənir:

-Tez gəl, küçədə maşınıni çızırlar!

Həmin tanış səs gələn tərəf baxır, amma yerindən tərpənmədən, əlində tutduğu burgeri böyük həvəslə yeməyə başlayır:

-Mənim acım mənə yetər!

(Başqa acılara görə yox, McDonaldsdan yeni acılı klassik toyuqlu burger. Bu acı sizə yetər!)

Bu reklam çarxında istifadə olunan “dil oyun”u “acı” sözünü əsl kontekstindən uzaqlaşdırır, onun ətrafında yeni kontekst yaradır və reklam izləyicilərinin də diqqətini həmin yenilənmiş istiqamətə yönləndirmiş olur. Bununla izləyicilərin çoxunda bəlkə də dünya “acı”larının acığına həmin burger “acı”sını dadmaq marağı yaranır ki, bunu həqiqətən də McDonalds şəbəkələrində olan sıxlıqla və ona qarşı olan sevgi çoxluğu ilə bir daha müşahidə etmək mümkündür.

Təhlildən görüldüyü kimi, digər dil vahidlərindən öz yükü və vəzifəsi baxımından seçilən “dil oyun”ları fenomeni müxtəlif məqsədlər baxımından qurulan reklam diskurslarından aktiv, amma gözə görünməz bir manipulyativ performans nümayiş etdirir. Bu növ vahidlərin istifadəsi ilə qısa həcmli aktlar vasitəsilə uzunmüddətli perlokutiv effektlər yaratmaq mümkündür. Digər dil vahidlərinin beyin mexanizminə etdiyi təsirdən fərqli olaraq, “dil oyun”ları daha potensiallı fəaliyyət göstərir, yaddaş mexanizmində də özünə xüsusi “unudulmaz” yer yaradır. Nəticədə reklam diskurslarında bu kimi vahidlərdən istifadə auditoriyada xüsusi maraq

yaradır və onları bir dinləyici olaraq, kommunikasiya mühitinin əhatə dairəsində saxlayır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M. (2021). Sadə cümlələrdə propositiv və presuppozitiv əlaqələrin praqmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 133s.
2. Hacıyeva, M. (2021). İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 175s.
3. Məmmədov, A., Məmmədov, M. (2010). Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 96s.
4. Veysəlli, F. (2006). Dilçilik ensiklopediyası. I, II cild. ADU
5. Veysəlli, F. Y. (2015). Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri, *Studia Philologiya*. VII., Bakı: Mütərcim, 120 s
6. Почепсов, Г. Г. (2001). Теория коммуникации. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 650s.
7. Винаградов, В. С. (2001). Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). М., 224 s.
8. Витгенштайн, Л. (1994). Философские исследования. М. 612 s.
9. Зигмунд, Ф. (2007). Введение в психоанализ. Лекции. Питер, 467s.
10. Никитина, К. В. (2006). Речевая манипуляция как предмет лингвистического исследования. Вестник Башкирского Университета. №4, s. 104-115
11. Ришар, Ж. Ф. (1998). Ментальная активность. Понимание, рассуждение, нахождение решений. М. 125 s.
12. Рубинштейн, С. Л. (2001). Основы общей психологии. Питер. 720s.
13. Санников, В. Я. (1999). Русский язык в зеркале языковой игры. М. 544s.
14. Шарков, Ф. И. (2001). Основы теории коммуникации. М. 580s.
15. Vitgenstajn, L. (1922). *Logisch-philosophische Abhandlung*. First published by Kegan Paul (London), 117s.

ГАДЖИЕВА МИНАХАНУМ АФГАН

РЕЗЮМЕ

«ЯЗЫКОВЫЕ ИГРЫ», СЛУЖАЩИЕ МАНИПУЛЯТИВНОЙ СТРАТЕГИИ

В статье рассматривается феномен «языковой игры». Это одна из наиболее актуальных проблем языкознания. В процессе кодирования-декодирования эти понятия выбираются по их конкретным характеристикам. Чтобы показать их специфику, мы представили в качестве объектов рекламные дискурсы. «Языковые игры» имеют тот же семиотический объем, что и другие речевые акты. Но их окончательные результаты более успешны и эффективны.

Секрет этого связан с использованием языковых знаков и языковых норм. Тот факт, что рекламные дискурсы обладают высокоманипулятивной стратегией, связан с правильным использованием «языковых игр». «Языковые игры» создают в сознании адресата особый эффект за счет намеренного нарушения языковых норм. В результате адресат-манипулятор направляет мозг слушателя в нужном направлении за счет создаваемого им эффекта.

HADSHIYEVA MINAKHANUM AFQAN

SUMMARY

**"LANGUAGE GAMES" THAT SERVE
A MANIPULATIVE STRATEGY**

The article explores the phenomenon of "language game". This is one of the most urgent problems of linguistics. In the encoding-decoding process, these concepts are selected according to their specific characteristics. To show their specific features, we have taken advertising discourses as an object. "Language games" have the same semiotic scope as other speech acts. But their end results are more successful and effective. The secret of this is connected with the use of language signs and language norms. The fact that advertising discourses have a high manipulative strategy is due to the correct use of "language games". "Language games" create a special effect in the mind of the addressee due to the deliberate violation of language norms. As a result, the addressee-manipulator directs the listener's brain in the right direction due to the effect it creates.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: prof. Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.131>

ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E/mail: chinara83@gmail.com
Orcid ID: [Orcid id: 0000-0321-8274-4545](https://orcid.org/0000-0321-8274-4545)

FÜZULİNİN DİLİ: FONETİK OBAZLILIQ

Xülasə

Görkəmli soz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə hec zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xüsusiyyətlərin muxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. 2024-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb.

Həmin sərəncamdan irəli gələn məsələlərdən biri də ölkəmizdə və ölkədən kənar da beynəlmiləl tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmin elmi tədbirlərdə Füzulinin yaradıcılığına yeni yanaşmalar, yeni fikirlər söyləmək lazım gəlir. Buna görə də tədqiqat sahəsindən asılı olaraq bütün dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, psixoloqlar, tarixçilər Məhəmməd Füzulinin dövrü, həyat və fəaliyyəti, əsərlərinin dili, poetik vasitələrdən istifadə üsulları və vasitələri kimi məsələlərlə bağlı yeni araşdırmalar aparmalı, bu dahi şəxsiyyəti yenidən dünyaya tanıtmalıdır. Təqdim etdiyimiz məqalədə Şairin şeirlərinin dilindəki bəzi fonetik vasitələrdən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: Şair, poeziya, fonetik vasitələr, ritm, intonasiya...

THE LANGUAGE OF FUZULI: PHONETIC OBJECTIVENESS

Doc.Chinara Kahramanova

Summary

Great artists of words, especially master poets, were never indifferent to the sound composition of the language units they used. Due to the variety and richness of phonetic features in his poems, M. Fuzuli occupies a different position in the history of our literature.

In 1994, with the proposal of Azerbaijan and Turkey, UNESCO managed to hold an event called "Fuzuli on the 500th anniversary". In January 2024, the President of Azerbaijan Ilham Aliyev signed a decree on the celebration of the 530th anniversary of the great Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli.

One of the issues arising from that order is the implementation of international events in our country and outside the country, it is necessary to present new

approaches and new ideas to Füzuli's creativity in those scientific events. Therefore, depending on the field of research, all linguists, literary critics, psychologists, and historians should conduct new research on issues such as the period, life and activities of Muhammad Fuzuli, the language of his works, the methods and means of using poetic tools, and should re-introduce this genius to the world. In the article we have presented, some phonetic devices in the language of the Poet's poems have been discussed.

Keywords: Poet, poetry, phonetic means, rhythm, intonation...

ЯЗЫК ФУЗУЛИ: ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОБЪЕКТИВНОСТЬ

Доц. Чинара Кахраманова

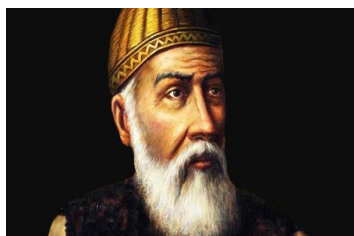
Краткое содержание

Великие художники слова, особенно мастера-поэты, никогда не были безразличны к звуковому составу употребляемых ими языковых единиц. Благодаря разнообразию и богатству фонетических особенностей своих стихотворений М. Физули занимает в истории нашей литературы иное положение.

В 1994 году по предложению Азербайджана и Турции ЮНЕСКО удалось провести мероприятие под названием «500-летие Физули». В январе 2024 года президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал указ о праздновании 530-летия великого азербайджанского поэта Мухаммада Физули.

Одним из вопросов, вытекающих из этого приказа, является проведение международных мероприятий в нашей стране и за ее пределами, в этих научных мероприятиях необходимо представить новые подходы и новые идеи творчества Фюаули. Поэтому в зависимости от области исследования всем лингвистам, литературоведам, психологам, историкам следует проводить новые исследования по таким вопросам, как период, жизнь и деятельность Мухаммада Физули, язык его произведений, методы и средства использования поэтических произведений. инструменты и должны вновь представить миру этого гения. В представленной нами статье рассмотрены некоторые фонетические приемы в языке стихотворений Поэта.

Ключевые слова: Поэт, поэзия, фонетические средства, ритм, интонация...

Giriş

Azərbaycanda görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, elm adamlarının, yazıçı və şairlərin yubileylərinin qeyd edilməsi artıq bir ənənə halını almışdır. Tarixi şəxsiyyətlərdən

Ulu Öndər Heydər Əliyevin, M.Ə.Rəsulzadənin, elm xadimi Zərifə Əliyevanın, dünyəvi şair Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, İsmayıl Şıxlının, Səməd Vurğunun, Məmməd Arazın və digərlərinin yubileylərinin keçirilməsi bu sıradandır.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. Tədbir Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və UNESCO-nun mərkəzi Fransada keçirilmişdir. Bu tədbirlərin bir qismi elmi məruzələrin toplanmasına və Füzuli haqqında bilgilərin mərkəzləşməsinə yardımçı olmuşdur (2).

İki min iyirmi dördüncü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Dövlət başçısı Mədəniyyət, Elm və Təhsil nazirliklərinə Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə yubiley tarixi ilə əlaqədar tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməyi tapşırıb (25 yanvar 2024)(3).

Füzuli Azərbaycan poeziyasının klassik nümayəndələrindəndir. O, əsasən, lirik şairdir. Poeziya əsərlərinin əksəriyyəti qəzəllərdir, ən böyük əsəri - "Leyli və Məcnun" poeması şairin yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Məhəmməd Füzuli dogma ana dilində yazdığı qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poeması ilə böyük şöhrət qazanmışdır. İstər bədii, istərsə də elmi-nəzəri əsərlərində Füzuli istifadə etdiyi dil vahidlərinin seçilməsinə, funksiyalarına çox diqqətlə yanaşmış, onları yeni funksiyalarla zənginləşdirmişdir.

Görkəmli soz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə hec zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xususiyyətlərin muxtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur. Dilin səs sisteminin, muxtəlif fonemlərin (klassik şeirdə həm də hərflərin) uslubu xususiyyətlərini oyrənən elm fonetik uslubu və ya fonika adlanır.

Muasir dövrdə bədii soz, obraz problemi informasiya nəzəriyyəsi baxımından oyrənilir və uğurla həll edilir. Bu problemin tədqiqatçılarının dediyinə görə, “obrazlı sözlə verilən informasiya sozlərin yalnız leksik mənalarının qarşılıqlı əlaqəsi əsasında meydana çıxmır, bu informasiyanın yaranmasında habelə həm fonetik xususiyyətlər, həm ritm-melodiya, həm də sozlərin daxili formaları iştirak edir” (6. s. 14.).

Füzuli şeirinin yüksək dərəcədə bədiiliyini təmin edən xususiyyətlərdən biri məhz fonikadır. Aşağıdakı nümunədə ustad sənətkar eyni sozdə bir səsin ixtisarına istinadən metaforik əsasda guclu təzad yarada bilmişdir. Eyni sozun variantları semantik ziddiyyət təşkil edir. Nofəlin hədəsinə qarşı Leylinin atası belə deyir:

Laf ilə qılıcdan vurmağıl dəm
Kim var bizim qılıncımız həm.

Yəni “sizdəki *qılıcdır*, bizdəki *qılınc*”. Bir (n) səsi nə qədər semantik dəyər qazanmışdır.

Habelə yungul sözünü daxili forma baxımından da yunkulləşdirmək ucun muəllif onu “yunul” şəklində işlədir. Sanki sözün strukturu və semantikasını arasında ideal bir mütənəsiblik yaranır.

Nola dersəm qədr ilə əfzun Məsihadən səni,
Yeru goy mizan olub fərq olmuş ağırından yunul...
Nazik bədən ilə bərgi-gulsən,
Əmma nə deyim ikən yunulsən...
Səndən olur yunul ağır başlar...

Belə qüdrətli qələm sahibi olduğuna görədir ki, Füzuli şeirinin fonik xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox böyük aktualıq kəsb edir.

Elmi dilçilik meydana gələnə qədər Şərqdə də, Qərbdə də həm bədii, həm də elmi yazılarda səs və hərflər simvolikasına böyük əhəmiyyət verirdilər, sözləri istədikləri şəkildə hissələrə bölüb mənalandırırdılar.

Göstərilirdi ki, “sən, siz”- dedikdə dodaqlar yana acılır, “mən, biz”- dedikdə dodaqlar yana acılmaz, nəfəs icəridə qalır. Latınca vos—nos, rusca вы—мы sözlərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir.

Füzuli şeirində optik üsulla alınan estetik informasiya ilə yanaşı, vizual üsulla alınan estetik informasiya da olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də Füzulinin şeirlərində məzmun, forma struktur, semantika. Funksional cəhətdən işlənmiş dil vahidlərində bənzərliklər də müşahidə edilir.

اکراه سه يتمه سندن اولولر
گمراه و عاسی البته اولور

Ulular səndən etməsə ikrah
Olur əlbəttə asi və gumrah.

Beytin misralarının müvafiq yerlərində (ilk və son sözlər) gələn vahidlər muasir orfoqrafiyada bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, ərəb yazısı ilə o qədər bir-birinə yaxındır. Füzuli yaradıcılığı klassik yazılı ədəbiyyat nümunəsidir, onda bu problemin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşar.

Azərbaycanda XVI əsrə qədər klassik şeir və xalq şeiri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi şifahi üslubda idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli öz yaradıcılığında bu iki sahənin vəhdətini yarada bildi və əslində, ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu.

Füzulinin ədəbi dil tarixində ən böyük tarixi xidməti yazılı klassik şeirlə şifahi xalq şeirinin vəhdətini yaratmaq olmuşdur.

Füzuli əsərlərinin dilində klassik Şərq poetikasına məxsus *maqlub* (hərflərin mocuzəsi) ilə türk xalq şeirinə xas *alliterasiya* (səslərin mocuzəsi) sinxronizasiya təşkil edir. Habelə təcnis də daha çox fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Təcnis,

əsasən, leksik vahid olduğu üçün (və onun bir novu olan iştiqaqdan) fonetika bolməsinə bəhs acmaq tamamilə muəyyən şərtlər daxilində mümkün ola bilər.

Bu hal sozlərin xarici səs əlamətlərinə daha artıq diqqət tələb edilməsindən asılıdır. Əgər alliterasiya eyni mətndə iki və daha artıq sozun iki və daha artıq səsin eyniliyi əsas cəhət hesab edilirsə, təcnisdə, adətən, bütün səslərinin eyniliyi əsas şərtədir. Fuzulidən yazarkən onun şeirlərinin ecazkarlığına əsir olmamaq mümkün deyil. Şair də, alim də, tənqidçi də, tarixçi də, psixoloq, filosof, təbiətşunas, təbib də olsun, bu əsərlərin sehrinə düşürsən. Lakin hər kəs M.Fuzulinin uslubu və poetik dilinə obyektiv yanaşmağı bacarmalıdır. Bəlkə, Fuzulinin sehrinə düşməyin ozu belə, bir zərurətə çevrilir, oxucunun mənəvi dünyasının inkişaf etməsinə yardımçı olur. Nə qədər ağır, cətin olsa da, Fuzuli uslubunu tədqiq edərəkən təmtəraqlı ifadələrdən istifadə etməkdən uzaq duracağıq. Füzuli özü hər cür şöhrətli söz və ifadələri yerində, məqamında elə işlədib ki, biz onları şairin özündən daha yüksək səviyyədə işlədə bilmərik. Cox da təmtəraqlı təsir oyatmayan, adi, sadə misralarından birinə baxaq:

Yer tutam derdi konul nalə ilə kuyində,
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfğan etdi.

Psixoloji-linavistik təcrübələrdən məlumdur ki, insan hər şeydən əvvəl dil elementlərinin zahiri xüsusiyyətlərini dərk edir, daha sonra məzmunu, mənanı dərk edir. Fuzulinin misralarında da öncə ahəngdar səs topluları insanı məftun edir: yer-der-bir-yer-hər, yer-yet, nalə-ilə, yet-et və s.

Verilmiş nümunədən də görüldüyü kimi, ritm yaradan, oxşar fonetik tərkibə malik olan səs komplekslərinin sıra ilə düzülüşündə də bir səliqə-sahman, sistemlilik müşahidə edilir. Yəni: 1) həmin sözlər yanaşı-üfüqi istiqamətdə işlənir (nalə ilə; bir yerə hər); 2) Yuxarıdan aşağıya doğru-şaquli istiqamətdə işlədilir (yer-yet); 3) misrada ilk və son sözlər ufuqi baxımdan əlaqələndirilir (yet-et); 4) bir sintaqmın tərkibində işlədilir (1-ci misrada “yer tutam derdi”) və s.

Fuzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən sozlərin eyni misralarda və ya beytlərdə muxtəlif şəkildə yer tapması və bunun nəticəsində bədii əsərlərdə ahəngdarlıq, ritm, musiqililik yaranır.

Fuzulinin əsərlərinin poetikasını, ekspressivliyini formalaşdıran mühüm elementlərdən biri də elə bundan ibarətdir. Məhz buna görə, şairin əsərlərində hər hansı bir söz öz ekvivalenti ilə birgə işləyə bilər. Məsələn, harda *mar* işlənirsə, ardınca *mur* işləyə bilər. Bir yerdə *dövr* varsa, ondan sonra *cövr* işlənməsi məqsədəuyğun bilinir və ritm yaradır. Məsələn;

Dövr cövründən şikayət edənə aşiq demən...
Dövr cövründən imiş novheyi-ney, naleyi-dəf...
Dövr cövrün gör ki, nuzhətgahi-əhli-zovq ikən...
Cəm könlun dövr cövründən pərişan olmasın
Hər kimin kim dövr cövründən dili-naşadı var..

Nümunədən də göründüyü kimi, oxşar dil vahidlərinin-bir hərflə fərqlənən sözlərin bu şəkildə işlənməsi ədəbiyyatda “məqlub” adlanır. Bu vasitədən, üsuldan klassik ədəbiyyatda daha çox istifadə edilmişdir. Məqlub sözünün mənası “çevirmək” (bir hərfi dəyişmək) deməkdir. Məqlub metateza, inversiya, proteza, eliziya kimi hadisələrə uyğun gəlsə də, üslubi-fonetik cəhətdən ayrıca tədqiq edilməlidir. Avropa şeirində məqlub ifadəsi “palindrom” termini ilə ifadə edilir. Klassik ədəbiyyatımızda həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində məqlub hadisəsinə rast gəlirik. Lakin əsərlərinin bədii kamilliyi ilə seçilən Füzuli bu hadisədən hər kəsdən daha çox, daha kamil şəkildə istifadə etməsilə fərqlənmişdir. Məqlub hadisəsi sözün kök hissəsi ilə əlaqəlidir, burada şəkilçi komponenti o qədər də rol oynamır. Məsələn; Yeydurur meyخانədə bir cam vermək bir gözəl...-nümunəsində misranın ilk iki sözü yey-mey komponentləri ilə başlayır, həmahəngləşir ki, bu hadisə məqlub adlanır. Məqlub hadisəsinə Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı qəzəllərində daha çox rast gəlirik. Lakin fars dilindəki qəzəllərində və onların tərcümələrində də belə nümunələrlə qarşılaşırıq. Eyni zamanda qədim ərəb və fars poetika kitablarının bəzilərində məqlub hec yada salınmır. Bu fakt da onu söyləməyə əsas verir ki, dahi Füzulinin əsərlərinin dili. Orijinallığı və təbiiliyi, aydınlığı və rəngarəngliyi ilə başqalarından fərqlənir, hə bir dövr üçün tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Əsərlərinin tədqiqindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Füzuli *“Azərbaycan ədəbi dili tarixində elə bir zirvəyə qalxmışdır ki, uzun illər bu zirvəyə heç kim qalxa bilməz”* (4).

Ədəbiyyat

- 1) Əzizağa Nəcəfzadə. Füzuli–şairin yaradıcılıq psixologiyası Bakı, Mütərcim, 2012, 140 səh.
- 2) Mehmet Ömer QAZANÇI. 525-ci qəzet.- 2016.- 9 fevral.- S.6 <http://www.anl.az/down/megale/525/2016/fevral/476385.htm>
- 3) <https://president.az/az/articles/view/63328>
- 4) Mehriban Mövlamova. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı. Nam dis. avtoref. Bakı 2018.
- 5) *Fəxriyyə CƏFƏROVA*. <https://naxcivanxeberleri.com/bloq/mehemmed-fuzuli-ve-dilimiz-39395>
- 6) В. А. З а р е ц к и й . Семантика и структура словесного художественного образа. Тарту, 1966.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor Həcər Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.137>

НАСИРАГА ШАХМУРАД ОГЛУ МАМЕДОВ

доктор филологических наук,
профессор кафедры Общего языкознания
Бакинского славянского университета
E-mail: nesiragam@bk.ru

К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО И АБЗАЦА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются абзац и сложное синтаксическое целое (ССЦ) как составляющие целого текста. Абзац и ССЦ хотя единицы разного плана, однако при анализе их структуры используются одни и те же методические приемы, одинаковые понятия. В ряде работ раскрываются понятия ССЦ и абзаца, указываются различия между ними, а также ряд частных средств связи, которые используются в конкретных ССЦ. Причиной смещения понятий ССЦ и абзаца служит факт, что границы ССЦ нередко совпадают с границами абзаца. При несовпадении ССЦ и абзаца возникает выделительная и обобщительная экспрессия. Поэтому определения абзаца как композиционно-стилистической категории представляется более убедительным. Если формальное членение различает текст на его грамматические элементы: ССЦ – предложения – словосочетания – слова, то абзацное членение – это способ включения автосемантических предложений и ССЦ в контекст. Абзац – это своеобразное речевое звено в целом тексте, а речевое звено – абзац в масштабах предложения. ССЦ аналогично словосочетанию, целый текст – предложению, а абзац – синтагме. ССЦ и словосочетание – категории языковые, а речевое звено и абзац – речевые. Следует учитывать соотношенность ССЦ и абзаца в плане формирования смысла целого текста, что свидетельствует об их взаимодействии, об отсутствии резких граней между ними. Решение этого вопроса невозможно без выяснения отношения этих единиц к языку и речи.

Ключевые слова: текст, смысловая структура, ССЦ, абзац, речевое звено, язык, речь, актуальное членение, функциональная семантика

Несмотря на видимую противоположность двух направлений в исследовании абзаца – одного, относящего абзац к синтаксическим единицам типа ССЦ, и другого, – признающего абзац самостоятельной композиционно-стилистической единицей, – в обоих случаях используются одни и те же методологические приемы, одинаковые понятия при анализе структуры абзаца

и ССЦ – единиц разного плана. Как в работах, посвященных исследованию структуры абзаца, так и в исследованиях, предметом которых является ССЦ, встречаются и «стержневая фраза» (предложение, несущее основную информацию), и «кольцевое» и «анафорическое» построение, и «зачин», «средняя часть» и «концовка». При анализе структуры абзаца зачастую проводится разбор каждого предложения с точки зрения его синтаксического построения или количества содержащихся в нем сообщений (предикативных единиц). При таком подходе предметом изучения оказывается либо синтаксическая, либо семантическая сторона текста. Приведем следующий пример. В учебном пособии для университетов «Синтаксис сложного предложения» раскрываются понятия ССЦ и абзаца, указываются различия между ними, подчеркивается важность этого вопроса для более углубленного понимания структуры целых текстов, указывается и «ряд частных средств связи, которые в различной степени и по-разному используются в конкретных сложных синтаксических целых» [2, с. 154]. К числу таких формальных средств связи самостоятельных предложений в ССЦ относятся: 1) единство видо-временных форм глаголов-сказуемых отдельных предложений; 2) употребление местоимений 3-го лица и указательных ТОТ, ЭТОТ, которые во втором, третьем и т. д. предложениях указывают на ранее обозначенные лица, предметы и качества их; 3) одинаковый порядок слов, вообще параллелизм в строении самостоятельных предложений и т. д. В работе Н.В.Мальчевой, исследователя, стоящего на позициях признания абзаца самостоятельной, отличной от ССЦ единицей, отмечена и роль форм сказуемых в организации абзацев, и употреблении внутри абзаца соотносительных местоимений и наречий, и порядок слов в организации абзацев [4, с. 128]. Получается, что лингвисты, имея в виду в качестве предмета исследования абзац, фактически занимаются ССЦ.

Причиной смешения понятий «сложное синтаксическое целое» и «абзац» служит тот факт, что границы ССЦ нередко совпадают с границами абзаца (абзацными отступами), но это лишь одна из форм абзаца, т. к. абзац может состоять из одного автосемантического предложения, из части ССЦ, одного ССЦ и даже нескольких ССЦ. Текст произведения как бы «кадрируется» абзацами в интересах композиции. ССЦ, поступая в распоряжение абзаца, может как совпадать по своим границам с абзацем, так и дробиться или объединяться с другими ССЦ. Абзац при этом выполняет определенные экспрессивные функции. Совпадение границ абзаца с границами ССЦ (простой абзац) – нейтральная логическая норма, – поэтому такой вариант встречается чаще всего. При несовпадении границ, когда абзацем выделяется часть ССЦ (парцеллирующий абзац) или объединяется несколько сложных целых (сложный абзац), возникает выделительная и обобщительная экспрессия. Поэтому определение абзаца как композиционно-стилистической

категории представляется более убедительным [3]. В настоящее время такой взгляд на природу этих единиц высших уровней нашел отражение в учебных пособиях для студентов университетов, т. е. уже имеет практическое приложение.

Но ни в одной теоретической работе об абзаце, относящей эту единицу к иному, чем ССЦ, плану, не указывается, единицей какой системы является абзац и с какими другими единицами этой системы он соотносится, и в этой связи данное утверждение носит несколько декларативный характер, поскольку абзац рассматривается вне системы иерархических уровневых отношений единиц одного плана. Думается, что именно недостаточным «осознанием» места абзаца как самостоятельной единицы в системе других единиц объясняются многочисленные факты смешения «первичности» и «вторичности» отношений, взаимосвязи единиц разного плана – абзаца и сложного синтаксического целого. Иными словами, абзац ли «объединяет ССЦ» или же ССЦ «охватывает несколько абзацев» [3, с. 78]. Решение же этого вопроса невозможно без выяснения отношения этих единиц к языку и речи.

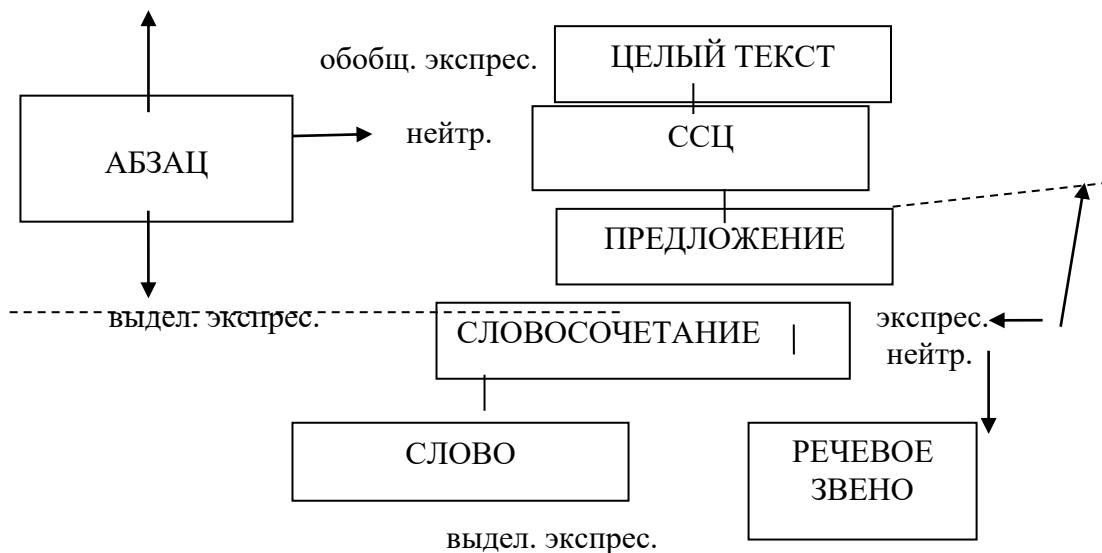
Хотя абзац может состоять из ССЦ, т. е. совпадать по своим границам с одним ССЦ, но он качественно отличен от последнего как грамматического и смыслового единства, образованного по правилам и законам грамматики. Абзацы возникают лишь в процессе речи, в результате композиционно-стилистического и интонационно-смыслового ее членения. Их выделение, а, следовательно, и конкретное смысловое содержание обусловлено данным текстом, его экспрессивным или логическим смыслом и связано с актуальным членением речи. Как «актуальное членение предложения следует противопоставить его формальному членению» [6, с. 233], так и абзацное деление противопоставлено делению на ССЦ. Если формальное членение разлагает текст на его грамматические элементы: ССЦ – предложения – словосочетания – слова, то абзацное членение – это способ включения автосемантических предложений и ССЦ в контекст. Значение абзаца реализуется посредством ССЦ и предложений как их дополнительная коммуникативно-экспрессивная нагрузка, как бы накладывающая на основные (объективные) значения составляющих элементов (предложений и ССЦ). Как компоненты одного словосочетания могут оказаться в разных речевых звеньях (синтагмах), так и компоненты одного ССЦ могут быть в разных абзацах. Существуют и другие комбинаторные отношения отношениям между ССЦ и абзацем: границы речевого звена и словосочетания могут совпадать, возможно объединение в одном речевом звене нескольких словосочетаний и выделение в речевое звено отдельного слова, аналогичное выделению абзацем одного предложения. Если для более протяженного текста характерна тенденция члениться на большее количество абзацев, то в более распространенных

предложениях заметна тенденция члениться сравнительно на большее количество речевых звеньев [8].

Максимальный абзац может быть равен целому тексту, максимальное речевое звено – предложению, т. е. можно отметить, что абзац – это своеобразное «речевое звено» в целом тексте, а речевое звено – «абзац» в масштабах предложения. Это дает нам право говорить о наличии системы однотипных отношений, продиктованных коммуникативным заданием и пронизывающих все уровни от слова – словосочетания – предложения до ССЦ, и целого текста как единой организации, т. е. речевое звено и абзац, на наш взгляд, соотносятся иерархически как коммуникативно-экспрессивные единицы, первая – в масштабах предложения, вторая – в целом тексте. Как и абзац, речевое звено «не является постоянной величиной и зависит, в частности, от стиля речи и смысла, вкладываемого говорящим» [5, с. 212], возможна группировка речевых звеньев друг с другом в более сложные объединения, смысловые «блоки», существует и композиционно-тематическое объединение абзацев – фрагмент.

Здесь определенное место отводится такому понятию, как речевое звено. Речевое звено может представлять собой слово или предложение. Оно может быть отождествлено со словосочетанием. Однако между речевым звеном и словосочетанием имеются заметные различия. Речевое звено непосредственно обнаруживается в результате членения предложения. А словосочетание, как и слово, является «строительным материалом» для предложения. Синтагматическое членение предложения может быть различным. Речевые звенья во многом обуславливаются контекстом, ситуацией и другими факторами. По сравнению с речевым звеном словосочетание на определенных моделях представляет собой устойчивое построение. Это определение речевого звена, данное в «Справочнике лингвистических терминов» [7, с. 353], с известными оговорками можно отнести и к абзацу, представив, что «сложное синтаксическое целое» аналогично «словосочетанию», «целый текст» – «предложению», а «абзац» – «синтагме». Таким образом, ССЦ и словосочетание – категории языковые, а речевое звено и абзац – речевые. Но, определяя ССЦ и абзац как единицы разного плана, следует учитывать существенную для построения целого текста и стилистики соотношенность этих единиц в плане формирования смысла целого текста, что соответствует диалектическому закону о взаимодействии и взаимопроникновении, об отсутствии резких граней между явлениями действительности.

На основании вышеизложенного структурные и функциональные соотношения коммуникативно-синтаксических единиц языка и композиционно-смысловых единиц можно представить следующим образом:

Термином «целый текст» обозначается любой текст законченного монологического высказывания в устной или письменной форме. Слово и словосочетание – составляющие предложения, предложение и ССЦ – целого текста. Речевое звено, функционируя в предложении, «распоряжается» словом и словосочетанием. Максимально возможная величина для одного речевого звена – совпадение по границам с предложением, минимальная – слово. Сфера функционирования абзаца – целый текст, предложение и ССЦ находятся в «распоряжении» абзаца. Максимально возможная величина абзаца – совпадение по границам с целым текстом, минимальная – с предложением. Словосочетание – обычная логическая норма для речевого звена, экспрессивная нейтрально; ССЦ – такая же средняя норма для абзаца. Там, где кончается возможность распорядительного функционирования речевого звена, начинаются функции абзаца, речевое звено как бы «перерастает» в абзац, поэтому правомерно говорить и об аналогичном характере отношений, действующих на все уровни синтаксической системы и обусловленных коммуникативным заданием (связанных с актуальным членением речи). В больших по величине текстах наблюдаются более крупные, чем абзац, композиционно-смысловые единства в виде особых частей, глав, томов, книг и т. п.

Функциональная семантика абзаца накладывается на знаменательную семантику таких элементов, как ССЦ, поэтому, определяя структурный состав абзаца и учитывая разноплановый характер ССЦ и абзаца, не следует прибегать к формулировкам типа: «ССЦ охватывает несколько абзацев», – а предпочтительнее пользоваться, например, такими: «абзацем выделяется ССЦ,

часть ССЦ и т. д.». В последнем случае, на наш взгляд, находит отражение «распорядительный» характер функционирования абзаца по отношению к ССЦ и предложению. Думается, что поскольку именно на основе соотнесенности со ССЦ вырастает стилистическая значимость абзаца, то при характеристике структурной модели абзаца правильно будет опираться на ССЦ, делая исключение только для случаев выделения абзацем одного автосемантического предложения [1, с. 77].

Исследуя сложное синтаксическое целое – языковую синтаксическую коммуникативную единицу высшего порядка, имеющую к стилистике языка такое же отношение, как и другие единицы, и абзац – композиционно-смысловую единицу, выполняющую определенные экспрессивно-стилистические функции, и учитывая их соотнесенность в плане формирования смысла, важно иметь в виду, что анализ этих разноплановых единиц, отличающихся друг от друга качественно, требует применения разных методик.

Результаты данного исследования позволяют отметить следующее: несмотря на то, что целостная теория единиц, больших, чем предложение, до сих пор не создана, сложное синтаксическое целое в последнее время стало четче вырисовываться как языковая синтаксическая единица высшего уровня в ряду слово – словосочетание – предложение – ССЦ; значение абзаца как композиционно-коммуникативной речевой единицы выражается в соотнесенности со ССЦ и реализуется посредством наложения экспрессивно-смысловых нагрузок на основные значения ССЦ. Сравнивая функции абзаца и речевых звеньев (синтагм), можно заключить, что обе эти единицы, имеющие непосредственное отношение к актуальному членению (целого текста и предложения), соотносятся как иерархические единицы одного плана. Обобщая, можно даже говорить о наличии однотипных отношений, пронизывающих все уровни от слова – словосочетания – предложения до ССЦ и целого текста и реализующихся посредством следующих единиц: речевое звено (синтагма) – абзац – абзацный фрагмент – целый текст.

Научная новизна данной статьи состоит в том, что ССЦ и абзац как составляющие целого текста рассматриваются на базе структурного и функционального соотношения коммуникативно-синтаксических и композиционно-смысловых единиц языка. Использование материала статьи на занятиях по русскому языку может способствовать активизации познавательной деятельности студентов по усвоению смысловой структуры текста, определению границ ССЦ и абзаца и развитию их устной и письменной речи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Инфантова Г.Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.
2. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Синтаксис сложного предложения. Москва, 1969, с. 154.
3. Левковская Н.А. В чем различие между сверхфразовым единством и абзацем? // Филологические науки, 1980, № 1, с. 75-78.
4. Малычева Н.В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003, 180 с.
5. Мамедов Н.Ш. Текст и языковая коммуникация. Баку: Мутарджим, 2019, 252 с.
6. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения // Пражский лингвистический кружок. Москва: Прогресс, 1967, с. 239-245.
7. Розенталь Д.Э. Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. Москва: Просвещение, 1972.
8. Тукумцев Г.Р. Речевые звенья // Вопросы языкознания, 1966, № 3, с. 86-96.

MÜRƏKKƏB SINTAK BÜTÖV VƏ ABZASIN ƏLAQƏSİ PROBLEMİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Məqələdə mətni təşkil edən vahidlər – abzas və mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) nəzərdən keçirilir. Abzas və MSB-nin fərqli vahidlər olmasına baxmayaraq, onların strukturunu təhlil edərkən eyni metodoloji üsullardan, eyni anlayışlardan istifadə edilir. Bir sıra işlərdə MSB və abzas anlayışları şərh edilir. Onlar arasında fərqlər göstərilir, həmçinin MSB-də istifadə edilən əlaqə vasitələri qeyd edilir. MSB və abzas anlayışlarının bir-biri ilə qarşılaşdırılmasının səbəbi ondadır ki, MSB və abzasın sərhədləri üst-üstə düşür. MSB və abzasın sərhədləri üstə-üstə düşməyəndə ayırma və ümumiləşdirmə ekspressiyası əmələ gəlir. Buna görə də abzasın kompozisiya-üslub kateqoriya kimi qiymətləndirilməsi daha inandırıcıdır. Əgər formal bölünmə mətni qrammatik elementlərə bölürsə, abzasa bölünmə avtosemantik cümləni və MSB-ni kontekstdə birləşdirir. Abzas bütöv mətndə özünəməxsus nitq bəndidir, nitq bəndi isə cümlə miqyasında olan abzasdır. MSB söz birləşməsinə, bütöv mətn cümləyə, abzas isə sintaqmaya uyğundur. MSB və söz birləşməsi dil kateqoriyalarıdır. Nitq bəndi və abzas isə nitq kateqoriyalarıdır. Bütöv mətnin mənasının formalaşmasında MSB və abzasın əlaqəsinin bu vahidlər arasında

sərhədin olmadığını nəzərə almaq lazımdır. Bu məsələni həmin vahidlərin dil və nitq əlaqələrini aydınlaşdırmadan həll etmək mümkün deyil.

Açar sözlər: *mətn, məna strukturu, mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, nitq bəndi, dil, nitq, aktual üzvlənmə, funksional semantika*

TO THE PROBLEM OF CORELLATION BETWEEN A COMPLEX SYNTACTIC WHOLE AND A PARAGRAPH

SUMMARY

The article examines a paragraph and a complex syntactic whole (CSW) as components of a whole text. Although a paragraph and a CSW are units of a different plan, the same methodological techniques and identical concepts are used in the analysis of their structure. A number of works reveal the concepts of a CSW and a paragraph, indicate the difference between them, as well as a number of private means of communication that are used in specific CSWs. The reason for the shift in the concepts of a CSW and a paragraph is the fact that the boundaries of a CSW often coincide with the boundaries of a paragraph. When a CSW and a paragraph do not coincide, emphasizing and generalizing expression occurs. Therefore, defining a paragraph as a compositional and stylistic category seems more convincing. If formal division differentiates a text into its grammatical elements: CSW – sentences – phrases – words, then paragraph division is a way of including autosemantic sentences and CSWs in a context. A paragraph is a kind of speech link in the whole text, and a speech link is a paragraph on the scale of a sentence. The CSW is similar to a phrase, the whole text is a sentence, and a paragraph is a syntagma. The CSW and phrase are linguistic categories, and the speech link and paragraph are speech categories. It is necessary to take into account the correlation of the CSW and paragraph in terms of forming the meaning of the whole text, which indicates their interaction, the absence of sharp boundaries between them. The solution to this issue is impossible without clarifying the relationship of these units to language and speech.

Key words: *text, semantic structure, CSW, paragraph, speech link, language, speech, actual division, functional semantics*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi: *filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur*

<https://doi.org/10.62837/2024.8.145>

MƏTANƏT BƏKİR QIZI ƏMRAHOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
amrahova.metanet.76@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİNDƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: *M.Füzuli, lüğət tərkibi, leksik-semantik quruluş, alınma leksika.*

Ключевые слова: *M.Физули, словарный состав, лексико-семантическая структура, заимствованная лексика.*

Keywords: *M.Fuzuli, vocabulary composition, lexical-semantic structure, derived lexicon.*

Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı və dili tarixində özünməxsus yer tutmuş, bənzərsiz əsərləri ilə türk millətinin yaddaşında ölməzlik zirvəsinə ucalmış böyük sənətkarlarımızdan biridir. Görkəmli söz ustasının irsinə Azərbaycan dövləti daim böyük diqqət göstərmiş, ölkəmizdə onun yubileyləri təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur. Ulu öndərin irsini layiqincə davam etdirən, dilimizin, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin hamisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də bir çox görkəmli şair və yazıçılarımız kimi M.Füzuli dühasına da xüsusi diqqət və qayğı göstərir. “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 yanvar 2024-cü il tarixli Sərəncamı bu baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin tarixi sənəddə deyilir: “*Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır. Məhəmməd Füzuli istedadlı nümayəndələri ilə tanınan bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Öz müasirlərindən başlayaraq, sonrakı dövrlərdə Füzuli ənənələrinin davamçısı olmuş bütün görkəmli sənətkarlar bu nəhəng söz ustasının adını hər zaman ehtiramla yad etmişlər*” (Əliyev, 2024). Bu baxımdan Füzuli şəxsiyyəti və onun zəngin irsi özündən sonra ədəbi prosesə mühüm təsir göstərdiyi kimi, onun yüksək intellektə söykənən üslubu da dilimizin inkişafında yeni mərhələ təşkil etmiş, ədəbi dilimizi zənginləşdirmiş və yeni keyfiyyət müstəvisinə qaldırmışdır. Ona görə də Füzulinin dili həmişə türkoloji dilçiliyin aparıcı mövzularından birini təşkil etmiş, ədibin dili haqqında çoxsaylı əsərlər qələmə alınmışdır. M.Füzulinin dilimizin inkişafındakı tarixi rolu ana dilində əsər yazan istənilən bir qələm sahibininin fəaliyyəti kimi dəyərləndirilə bilməz: onun türkcənin nüfuzunun güclənməsindəki tarixi fəaliyyəti böyük bir missiya, idrak edilmiş mövqe və nəhəng bir konsepsiyadır. Türkcə şeir yazmağı böyük iftixar hesab

edən şairin “Leyli və Məcnun” kimi məşhur əsərin ana dilimizdə olmamasına təəssüflənməsi onun müqəddəs amalını aydın şəkildə ifadə edir:

*Ol səbədən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur...
Məndə tofiq olsa, bu düşvan asan eylərəm,
Novbahar olğac dikəndən bərki-gül izhar olur* (Füzuli, 2005: 362).

Və bu “düşvarı asan etmək”lə o, “Leyli və Məcnun”u doğma Azərbaycan dilində danışdırdı, mükəmməl qələmi ilə ədəbi dilimizi keyfiyyətcə yeni müstəviyə qaldırdı. Ona görə də M.Füzulinin dili deyilərkən türkcə tarixində böyük bir hadisə: şairin ayrı-ayrı janrlarda qələmə aldığı əsərlərinin fərdi üslubi keyfiyyətləri və ədəbi nitqinin idraki səviyyəsi nəzərdə tutulur. Hər şeydən öncə, M.Füzuli qəzəl ustasıdır, anadilli qəzəlin önəmli müəlliflərindən biridir. Digər tərəfdən, o, mükəmməl məsnəvi dilinin ustasıdır, eyni zamanda nəsr dilinin ilk gözəl örnəklərini yaratmışdır. Bu münasibətlə Mir Cəlal yazır: “Füzulinin dilindəki bədii zənginlik, gözəllik və bəlağət yalnız onun şeirinə aid deyildir. Bu bəlağət yalnız qəfiyə, vəzn sənətkarlığından ibarət olmayıb, həm də onun sənətkarlığının məzmun, keyfiyyət məsələsi olduğu üçün, şairin nəsr dilində də öz qüvvəsini, öz kəsərini, öz ülviyyət dərəcəsini saxlayır” (Mir Cəlal, 2007: 103). Ümumən, Füzulinin yaradıcılığı ilə klassik bədii üslub tam kamilləşmiş, ədəbi dilimiz onun dühasında kamala yetmişdir. Leksik obrazlılıq Füzuli dilində xüsusilə diqqət çəkir və bu poetiklik onun bütün janrlarda yazılan əsərlərində müşahidə olursa da, daha çox qəzəllərində təzahür edir. Sözü bədii enerjisi, estetik gücü ədibin qəzəllərində, ilk növbədə, bənzərsizliyi ilə seçilir. S.Əlizadə yazır ki, “usta şairin dilinin bədii məziyyətlərini araşdıran alimlər daha bu fikrə gəlirlər ki, sənətkar mükəmməl bənzətmə örnəkləri yaratmışdır. Ancaq Füzuli təşbehlərində mükəmməlliyin nədən ibarət olması mükəmməl izah edilməmişdir... Füzuli bənzətmələri ona görə mükəmməldir ki, sözün abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə xarakterini maksimum dərəcədə əks etdirir” (Əlizadə, 1983: 10).

Heç şübhəsiz ki, Füzuli dilinin təkrarsızlığının kökündə güclü metaforik təfəkkür dayanır. Metaforik düşüncə tərzində onun üçün yeni hadisə deyildi: bu, şairə qədərki dövrdə Şərqi üçdilli poeziyasının ruhuna hopmuşdu. Füzuli ona görə bu üsula müraciət etmişdi ki, o, türk məcazının ədəbi enerjini yaxşı idrak edirdi: “Görürdü ki, məcazilik semantik üslubi bir proses olmaqla həqiqəti aşkar etmək, daha gözəl təsvir və tərənnüm etmək üçün necə geniş, görünməmiş imkanlar açır” (Füzuli, 2005: 14). Bu baxımdan məhz öz şairlik potensialı ilə M.Füzuli “ərəb eşqi, fars ruhu, türk qılıncı ilə qurulan” yüzilliklərin ağır və acıqlı uruşları altında yıxılan Bağdad”ın (Xudiyev, 2012: 331) ruhunu və o dövrün mənzərəsini bizə aydın təsvir edə bilmişdir. Görkəmli türkoloq B.Çobanzadə yazır ki “Füzuliyə “mübaligəçi”, “safdil” deyə biliriz. Lakin bu gün də, yarın da “yalançı”, “masalçı” deyəməyiz. “Ən gözəli – ən yalanı” (“Ehsənühü əxzəbühu”) dəsturilə yaşayan Şərqi ədəbiyyatında o, ən gözəli, ən doğrusu olan şeirlər, əsərlər meydana gətirmiş birinci şairimizdir” (Çobanzadə, 2007: 168).

M.Füzulinin mühüm xidməti xalq danışığı dili ilə yazılı dili bir araya gətirməsidir. Klassik üslubda əsərlər qələmə alan ədiblərdən kimsə Azərbaycan dilini Füzuli səviyyəsində mükəmməl bilməmişdir. Onlardan heç biri doğma ana dilini Füzulinin intellekti səviyyəsində yaradıcılığında əks etdirməyi bacarmamışdır. Ona görə də, Tofiq Hacıyevin fikri ilə desək, “*Füzuli milli ədəbi dili yox var etmişdir*” (Hacıyev, 2012: 298). Təbii ki, bu mühüm tarixi missiyanı icra etməkdə XVI yüzilliyin tarixi-siyasi şəraiti də mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Həmin dövrdə mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti vardı və bu dövlət bütöv bir milləti vahid coğrafiyada birləşdirirdi. M.Füzuli yalnızca Azərbaycanın, yaxud Şərqi deyil, ümumən dünyanın zəngin söz varlığına sahib sənətkarlarından biridir. Onun lüğət tərkibində ərəb-fars alınmaları üstün mövqedədir – başqa şairlərdə olmadığı miqdarda ərəb-fars sözləri çoxluq təşkil edir. Həmçinin onun dilində heç bir şairdə rast gəlinmədiyi səviyyədə türk mənşəli leksemlər yer almışdır. Şairin ədəbi yaradıcılığında türk mənşəli sözlər semantik sahəsi baxımından genişdir və Azərbaycan dilinin bütün semantik sahələri şairində dilində təzahür edir: aristokrat təbəqəninin lüğət tərkibindən tutmuş məişət dilinə qədər aid bütün sözlər zəngin lüğət şəklində öz əksini tapır. Məsələn: “*Təmkini cünuna qılma təbdil*” misrasının davamı məişət üslubuna xas ifadələrlə təzahür edir: *Qızsan, ucuz olma, qədrini bil*. Bəzən elmi üslubun faktı olaraq istilahlardan ibarət fikir səsləndirilir: *Verməz bu rəviş nətceyi-xub, Şayəstə degil sana bir üslub*. Bəzən isə şair öz baxışını məişət dili ilə təqdim edir: *Bu nə işdir ki, bizi ignə kimi incəldüb, Salır iplig kimi hər dəm bir uzun sevdaya*. Bu baxımdan şairin dilindəki bu gün də anlaşılan ümumişlək sözləri şərti olaraq bu cür qruplaşdırmaq olar ki, onlardan bir neçəsini təqdim edə bilərik:

- a) Şairin dilində təbiət leksikası: *lalə, reyhan, qavun, pələng, pərvanə, şir* və s.
- b) Dini məzmunlu leksika: *kafir, atəşgah, səcdə, islam, behişt, seyid, rəməzan* və s.
- c) Aristokrat leksika: *vətən, xalq, əfəndim, sultan, səlam, yoldaş, paşa, canım* və s.
- d) Məişət leksikası: *bülür, müştəri, tərəzi, rəvac, sərmayə, kisə, tas, başmaq*, və s.
- e) Onomastik leksika: *Çin, Turan, İran, Nizami, Şah İsmayıl, Qarun, Yusif* və s.

Füzulinin dilində müşahidə olunan leksemlərin müəyyən bir qismi çağdaş ədəbi dil baxımından arxaikləşmişdir: *ayaq* – *badə*, *us* – *ağıl*, *çizginmək* – *fırlanmaq*, *ilətmək* – *çatdırmaq*, *əsrümək* – *sərxoş olmaq*, *göymək* – *yanmaq*, *yüğüş* – *çox*, *birlə* - *ilə* və s.

Füzulinin lüğətindəki sözlərin müəyyən bir hissəsi isə çağdaş dilimizdə semantik cəhətdən arxaikləşmişdir. Hazırda dilimizdə işlənən bu leksemlər şairin əsərlərində fərqli mənələrdə müşahidə olunur: *hirs* – *tamah*, *siyasət* – *cəza*, *gümrah* – *yolunu azan*, *mükafat* - *əvəz* və s.

Şairin dilindəki bəzi sözləri digər türkcələrdə, məsələn: müasir türk dilində izləmək mümkündür: *irmek, ulaşmaq, iletmək, sunmaq, kaç, kendi* və s. Qeyd edək ki, hazırda türkcəmizdə işlək olan feillərin, demək olar ki, hamısı Füzulinin dilində də müşahidə olunur: onlardan bəziləri ədəbi dildə, bəzilər isə canlı danışıda və şivələrdə öz izlərini mühafizə edir. Hərəkət bildirən həmin sözlərin şairin dilində

mövcudluğu XVI yüzillikdə milli dilin çağdaş səviyyədə sabitləşdiyini bir daha təsdiqləyir: *incimək, boylanmaq, yumulmaq, yaraşmaq, çəkişmək, uymaq, tutuşmaq* və s. Şairin əsərlərində təkrarlanan – qoşa sözlər də öz kəmiyyəti ilə seçilir ki, bu da dilimizin leksik-qrammatik quruluşunun sabitliyini əks etdirir: *min-min, zərrə-zərrə, səf-səf, danə-danə, qat-qat* və s. Canlı danışıqda işlənən bu leksemlərlə bərabər həmin formada yüksək təbəqənin dilinə məxsus sözlərə də rast gəlinir: *rizə-rizə, gah-gah, güruh-güruh* və s. Morfoloji quruluşuna görə Füzulinin dili türk və Azərbaycan dillərinin paralelliklərini əks etdirir: bu həm Füzulinin Osmanlı-Səfəvi sərhədində yaşaması, həm də Osmanlı dövlətinin böyük nüfuzu ilə əlaqədardır. Bizcə, bu faktlar eyni zamanda dövrün ədəbi dil norması – türkiyə məxsus əlamətlərdən biridir. O dövrdə Şərq – cığatay türkcəsi Əlişir Nəvai ilə ucaldığı kimi, qərb – oğuz türkcəsi də Füzuli dilinin çiyinləri üzərində inkişaf edirdi. Daha doğrusu, dahi şair bu missiyanı öz üzərinə götürmüş və onu layiqincə yerinə yetirmişdir. Məsələn, ismin hallarının müəyyən və qeyri-müəyyən formalarının işlənməsi şairin dilinin mükəmməl morfoloji quruluşa malikliyindən xəbər verir: *Eyləməz bihudə gül gördükdə ağan əndəlib; Sitem daşı, məlamət xəncəri, bidad şəmşiri, Füzuli, hər cəfa kim gəlsə, xoşdur canə canandan* (Füzuli, 2005: 70; 246). M.Füzulinin fərdi üslubunun əsas motivi Azərbaycan dilinin xəlqiliyi, yüzilliklər boyunca canlı danışıq dilində möhkəmlənmiş söz və ifadələrin işlənməsi ilə xarakterizə oluna bilər. Onun dilində ərəb-fars alınmalarının işlək olmasına baxmayaraq, o, türk dilinin bütün incəliklərindən məharətlə istifadə etmiş və ədəbi dilin yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur. Onun poetik dilinin zənginliyini şərtləndirən əsas amillərdən başlıcası odur ki, ədibin şeirlərində leksik-semantik söz qruplarından geniş və rəngarəng formada istifadə olunmuşdur. Əsərlərinin dilindəki müxtəlif leksik-semantik və qrammatik formalar sənətkarın ədəbi dilin inkişafında müstəsna xidmətləri olduğunu aydın əks etdirir. Füzulinin şeirləri Azərbaycan dilinin tarixi leksika və morfolojiyasının, ümumən XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsində aparıcı mənbə sayılır. Onun irsi nəinki Azərbaycan dilinin, ümumən türkinin və türk dillərinin inkişaf tarixinin araşdırılmasında aparıcı qaynaqlar sırasında yer alır. Böyük mütəfəkkirin dilində Azərbaycan mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars dillərinə məxsus leksik vahidlər, eləcə izafətlərdən də bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi ustalıqla istifadə olunmuşdur. Əsərlərində müşahidə edilən, bu gün anlaşılmayan alınmalar əslində həmin dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş və müəyyən qrup təbəqələrin nitqində: ya aristokrat, ya da xalq dilində ünsiyyətə xidmət etmişdir. Füzuli qəzəllərində alınma leksika ədəbi dilimizə qeyri-şüuri olaraq gətirilmiş sözlər deyildir, onlar leksik-semantik və qrammatik baxımdan mənimsənilmiş, poetik düşüncənin məhsulu olan dil vahidləridir. N.Cəfərov yazır: “Ərəbdilli Azərbaycan poeziyası öz imkanlarını “üçdilli” şairlərimizdən Nəsimi ilə Füzulidə göstərmişdir ki, bu da, heç şübhəsiz, həmin dahi sənətkarların yaşadıkları bilavasitə ərəbdilli mühitlə bağlıdır. Və istər Nəsimi, istərsə də Füzuli üçün ərəbcə, yaxud farsca yazmaq elə bir əhəmiyyət kəsb etməmişdir” (Cəfərov, 2022). Füzulinin

“Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsün, gözəl xanım, Gözüm, canım, əfəndim, sevgilim, dövlətli sultanım!” (Füzuli, 2005: 347) misraları onu deməyə əsas verir ki, hansı xalqın müasir dili keçmiş ilə bu qədər yaxından bağlıdırsa, milli ədəbi dil də öz kökünü o dövrdən alır. Çağdaş türkcəmizdə işlənən elə qrammatik şəkilçi yoxdur ki, dahi şairin yaradıcılığında rast gəlinməsin; hazırda dilimizdə ünsiyyətə xidmət edən bütün söz birləşmələrinin və mürəkkəb cümlələrin formaları Füzuli dilində mövcud olmuşdur. Və həm də şairin dilindəki frazologizmlərin, deyimlərin, demək olar ki, hamısı indi də dilimizdə aktiv işlənir. Füzuli dönmündəki dilimizin lüğət fondu günümüzdə də öz varlığını qoruyub saxlayır, əsas fərqlilik isə ancaq lüğət tərkibindədir. M.Adilov yazır ki, “*dilin zənginliyi, hər şeydən əvvəl, o dildəki sözlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. İnsan daha çox savadlı olduqca, onun gündəlik həyatı-zəruri maraq dairəsi (ictimai, elmi, mədəni və s. cəhətdən) geniş və əhatəli olduqca onun dilindəki sözlər də miqdarca çox olur. Əksinə, insanın mənafeyi ictimai cəhətdən məhdud olduqda, bəsit həyat keçirdikdə çox az sözə ehtiyac hiss edir*” (Adilov, 2020: 240). Bu cəhətdən Füzulinin dilinin mükəmmilliyi təkcə elmi tədqiqat mövzusu kimi deyil, həm də tədris mövzusu kimi yeni nəsillərə aşılmalı, onun üslubunun spesifik cəhətləri Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərində tələbələrə düzgün çatdırılmalıdır. Azərbaycan natiqlik sənətinin tarixindən bəhs edərkən, müasir gənclik Füzuli dilinin məntiqi-idraki səviyyəsi, dilimizin inkişafındakı əsas rolu ilə yaxından tanış olmalı, dilimizin mənəvi potensialının zənginləşməsində, özlərinin nitq bacarıqlarının inkişafında dahi şairin anadilli əsərlərindən faydalanmalıdırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin poetik dili və üslubu. Bakı: Elm və təhsil, 2020
2. Cəfərov N. Azərbaycan dilinin tarixində ərəbcə və farsca // Bakı: kulis.az, 19.09.2022. <https://kulis.az/xeber/yazarlar/azerbaycan-dilinin-tarixinde-erebce-ve-farsca-43801> (05.07.2024)
3. Cəlal M. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: Kaşqari, 2007 / https://anl.az/el/m/mc_fs.pdf
4. Çobanzadə B. Füzuli və onun yeri // B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 167-173.
5. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // <https://president.az/az/articles/view/63328> (05.07.2024).
6. Əlizadə S. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum. Bakı: ADU, 1983, 92 s.
7. Füzuli M. Əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
8. Xudiyev N. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012
9. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012

XÜLASƏ

Məqalədə dahi Azərbaycan şairi, türk dünyasının böyük ədəbi siması Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilinin inkişaf tarixindəki xidmətlərindən bəhs olunur. Araşdırmanın əvvəlində görkəmli sənətkarın irsinə Azərbaycan dövlətinin xüsusi diqqət və qayğısından söz açılır, onun yubileyləri ilə əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyev və cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin imzaladıqları sərəncamların mühüm ədəbi-mədəni hadisə kimi tarixi əhəmiyyətinə toxunulur, Füzuli dilinin öyrənilməsi yönündə əsərlər yazmış alimlərin fəaliyyəti müxtəsər qeyd olunur.

Məqalədə Füzuli dilinin lüğət tərkibi, leksik-semantik və üslubi özəllikləri geniş şərh olunmaqla onun dilimizin zənginləşməsi istiqamətindəki fəaliyyətinə aydınlıq gətirilir. Qeyd olunur ki, M.Füzulinin dilimizin inkişafındakı tarixi rolu ana dilində əsər yazan istənilən bir qələm sahibinin rolu kimi dəyərləndirilə bilməz: onun türkcənin nüfuzunun güclənməsindəki tarixi fəaliyyəti böyük bir missiya, idrak edilmiş mövqe və nəhəng bir konsepsiyadır. M.Füzulinin mühüm xidməti xalq danışığı dili ilə yazılı dili bir araya gətirməsidir. Klassik üslubda əsərlər qələmə alan ədiblərdən kimsə Azərbaycan dilini Füzuli səviyyəsində mükəmməl bilməmişdir. Onlardan heç biri doğma ana dilini Füzulinin intellekti səviyyəsində yaradıcılığında əks etdirməyi bacarmamışdır. Məqalədə bütün bu məqamlar müəyyən istiqamətlərdən araşdırılmış, şairin anadilli əsərlərinin dilimizin tarixindəki əhəmiyyəti yüksək dəyərləndirilmişdir.

ЭТАП МУХАММАДА ФУЗУЛИ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье говорится о заслугах великого азербайджанского поэта, великого литературного деятеля тюркского мира Мухаммада Физули в истории развития азербайджанского языка. В начале исследования отмечается особое внимание и забота Азербайджанского государства к наследию выдающегося мастера слова, историческое значение указов, подписанных общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и нынешним Президентом Ильхамом Алиевым, как важное литературно-культурное событие и упоминаются культурные мероприятия в связи с его юбилеем, кратко упоминается деятельность ученых, написавших труды по изучению языка произведений Физули. В статье широко трактуются словарный состав, лексико-семантические и стилистические особенности языка произведений Физули, а также выясняется его деятельность в направлении обогащения нашего языка. Отмечается, что историческая роль М.Физули в развитии нашего языка не может быть оценена как роль любого писателя, пишущего на родном языке: его историческая деятельность по усилению влияния тюркского языка является великой миссией, признанной позицией и огромной концепцией. Важной заслугой М.Физули является сближение устной и письменной речи. Никто из писателей, писавших произведения в классическом стиле, не владел азербайджанским языком в совершенстве на

уровне Физули. Ни одному из них не удалось отразить в своем творчестве родной язык на уровне интеллекта Физули. В статье все эти моменты были рассмотрены с определенных направлений, высоко оценено значение произведений поэта на родном языке в истории нашего языка.

MATANAT AMRAHOVA

MAHAMMAD FUZULI LEVEL IN THE HISTORY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

In the article it is said about the services of the great Azerbaijani poet, the great literary figure of the Turkic world Mahammad Fuzuli in the history of the development of the Azerbaijani language. At the beginning of the study, the special attention and care of the Azerbaijani state to the heritage of the outstanding artist is mentioned, the historical significance of the decrees signed by the national leader Heydar Aliyev and President Ilham Aliyev in connection with his anniversaries as an important literary and cultural event is touched upon, the activity of scientists who wrote works on the study of the Fuzuli language are briefly mentioned. In the article the vocabulary, lexical-semantic and stylistic features of the Fuzuli language are explained and its activities in the direction of enrichment of our language are clarified. It is noted that the historical role of Fuzuli in the development of our language cannot be regarded as the role of any writer in his native language: his historical activity in strengthening the influence of Turkish is a great mission, a cognized position and a huge concept. An important service of M.Fuzuli is to bring together the spoken language and the written language. None of the writers who wrote works in the classical style knew the Azerbaijani language perfectly at the level of Fuzuli. None of them managed to reflect their native language in Fuzuli's work at the level of his intellect. The main factors contributing to the richness of his poetic language is that the lexical-semantic word groups were used widely and variegated in the writer's poems. In the article all these points from certain directions were investigated, the importance of the poet's native-language works in the history of our language were highly appreciated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

***Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Əbdülhəsənli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur***

AZƏRBAYCAN DİLİNİN BƏZİ FONOTAKTİK VƏ MORFONOTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *fonotaktika, epenteza, hiatus, klaster, allofon, morfonotaktika.*

Ключевые слова: *фонотактика, эпентеза, хиатус, кластер, аллофон, морфонотактика.р*

Key words: *phonotactics, epenthesis, hiatus, cluster, allophone. morphonotactics.*

1. Fonemlərin distribusiyası və kombinator imkanlarını öyrənən fonotaktika onların birləşmə qanunlarını müəyyənləşdirməyə, həmçinin konkret dilin fonoloji sistemində söz və hecanın abstrakt modellərini qurmağa imkan verir. Fonotaktika qaydaları fonem qaydaları və allofonik qaydalar olmaqla iki növə bölünür. Fonem qaydaları hansı fonemlərin birləşə bilmələrini / birləşə bilməmələrini (kombinator qaydalar), bu və ya digər fonoloji kontekstdə fonemlərin işlənməsinə hansı məhdudiyətlər qoyulduğunu (mövqe qaydaları), allofonik taktika isə mövcud birləşmə və mövqelərdə fonemlərin hansı variantlarının (allofonlarının) işlədilməsini müəyyənləşdirir [Касевич 1986, 6]. Hecanın strukturunu və ümumi ahəngdarlığı idarə edən qaydalar da fonotaktikanın bir hissəsidir. Bu qaydalar adətən sabit olur. Bununla belə, dilin inkişafı prosesində müəyyən səbəblərdən, məsələn, dilin daşıyıcılarının artikulyasiya bazasında müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxaran interferensiya, başqa dillərdən sözlər alınması nəticəsində bəzi qaydalar pozula bilər. Morfonotaktika isə morfemlərin sərhədində fonemlərin distribusiyası və kombinator imkanlarını öyrənir. Azərbaycan dilində fonemlərin hər iki aspektdə xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bu dildə hecanın hansı struktur tiplərinin olması aydınlaşdırılmalıdır.

2. Hecanın strukturu. Azərbaycan dilinin mövcud lüğətləri və müxtəlif növdən olan mətnlər üzərində aparılmış araşdırmalar hecanın aşağıdakı 18 qrafik struktur tipini müəyyənləşdirməyə imkan verir (V – sait, C – samit):

1. V: *i-ki, u-şaq, o;*
2. VC: *al-tı, is-ti;*
3. VCC: *art, ərk, üst;*
4. CV : *ba-lıq, qu-laq;*
5. CVC: *bal-ta, ya-ğış;*
6. CVCC: *dart-maq, kənd-li;*
7. VCCC : *Omsk;*
8. CVCCC : *filtr, Tomsk;*
9. CCV: *qra-fik, pla-ta;*
10. CCVC: *plan, qrup, ştat;*
11. CCCVC: *skrip-ka, plyon-ka;*
12. CCCVCC: *ştreyk-brexer;*

13. CCVCC: *kom-pleks, şrift*;
14. CCCV: *şlya-pa*;
15. CCCVCCC: *Bryansk*;
16. CVCCCC: *qross-meystr*;
17. CVCCCC: *Voljsk*;
18. CCVCCC: *Qdansk*.

Əsl Azərbaycan sözləri üçün bunlardan ilk altı tip xarakterikdir. Qalan bütün heca tipləri yalnız alınma sözlərdə müşahidə edilir. Azərbaycan dilində qeydə alınmış bu 18 struktur tiptən başqa, alınma sözlərdə fərqli struktur tiplərin olması istisna edilmir (hecanın tipləri haqqında həmçinin bax: [Рахманов 1988]). Qeyd etmək lazımdır ki, hecanın strukturu əsasında sözün alınma olduğunu, bir çox hallarda hətta hansı dildən alındığını da təyin etmək olar.

3. Fonem qaydaları

Bu paragrafda Azərbaycan dilinə xas olan bütün fonem qaydaları deyil, daha xarakterik olanlar şərh edilir.

a. Mövqe qaydaları

- Anlautda (sözün ilk hecasının əvvəlində) /ɪ/ foneminin işlənməsinə məhdudiyət qoyulur. Lakin tarixən bu fonemin həmin mövqedə işləndiyi fikrini irəli sürmək olar. Bunu deməyə türk dilinin materialı əsas verir. Müq. et:

türk. *ışık* – azərb. *işiq*,

türk. *ıslat-* – azərb. *ıslat-*,

türk. *ısıt-* – azərb. *ısıt-*.

İnkişafının müəyyən mərhələsində Azərbaycan dilində anlautda /ɪ/ fonemi /i/ fonemi ilə əvəz edilmişdir. Görünür, əsl Azərbaycan sözlərində sait harmoniyasının pozulması hallarından biri də elə bu tarixi əvəzlənmə ilə bağlıdır.

- Auslautda (sözün son hecasının sonunda) /o/, /ö/ və /e/ fonemlərinin işlənməsinə məhdudiyət qoyulur. Həmin mövqedə bu fonemlər alınma sözlərdə təsadüf edilir. Məsələn: *kino*, *embarqo*, *büro*, *müsyö*, *maye*, *mövqe*. Azərbaycan dilində /e/ fonemi ilə bitən yalnız bir neçə alınma olmayan söz vardır: *ye-*, *de-*.

- Anlautda /ğ/ foneminin işlənməsinə də məhdudiyət qoyulur. Bu qayda alınma sözlərə də şamil edilir. Lakin yazılı ədəbi abidələrdə ərəb və fars mənşəli sözlərdə anlautda /ğ/ fonemi işlənmişdir. Bunu klassik Azərbaycan şeirində, xüsusilə Füzulinin əsərlərində daha çox müşahidə etmək olar. Məsələn:

Səba, əğyardan pünhan, ğənim dildarə izhar et!

Xəbərsiz yarımə, hali-xərabimdən xəbərdar et!

- Əsl Azərbaycan sözlərində anlautda /r/ fonemi işlənmişdir. Anlautda ona yalnız alınma sözlərdə rast gəlmək olar: *rabitə*, *rəqib*, *radio*.

- Əsl Azərbaycan sözlərində heç bir mövqedə /j/ (j) fonemi işlənmişdir. Strukturunda bu fonemin olduğu bütün sözlər başqa dillərdən, başlıca olaraq hind-Avropa dillərindən alınmadır. Məsələn: *jalə*, *major*, *jurnal*, *qaraj*.

- Əsl Azərbaycan sözlərinin anlautu, inlautu və auslautunda (bəzi dialekt sözləri [məsələn, *qif*] istisna edilməklə) /f/ fonemi işlənmişdir. /f/ tərkibli bütün sözlər Azərbaycan dilinə başqa dillərdən alınmışdır: *fikir, xilaf, iflas, dəftər, telefon, fabrik*.

b. Kombinator qaydalar

Nitq axınında fonemlər bir-birinə təsir edərək, müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bu dəyişikliklər kombinator dəyişikliklərdir və assimilyasiya və dissimilyasiya ilə təqdim olunur. Assimilyativ və dissimilyativ əsasda baş verə bilən epenteza, diereza, haplologiya və metateza kimi fonetik hadisələr ənənəvi olaraq kombinator dəyişikliklərə aid edilir. Kombinator qaydalar belə dəyişiklikləri nizamlayan qaydalardır. Onlardan Azərbaycan dili üçün xarakterik olanlar aşağıdakılardır:

I. Əsl Azərbaycan sözlərində heç bir mövqedə sait yığınınə – **hiatusa** yol verilmir. Alınma sözlərdə hiatus epentetik samitlə aradan qaldırılır. Epentetik samit kimi /j/, /w/ və /*/ (*glottal stop*) fonemlərindən istifadə olunur. Məsələn: *ailə* [a'jilə], *ianə* [i'anə], *mail* [ma'jil], *bais* [ba'is], *sual* [su^val], *keçua* [kehu^wa], *saat* [sa^{*}at].

Danışq dilində eyni saitlərdən ibarət olan hiatus bəzən fəriqal /h/ samiti ilə və ya bir uzun saitlə əvəz edilməklə aradan qaldırılır. Məsələn: *saat* [sa^hat] və ya [sāt].

II. Əsl Azərbaycan sözlərində bir heca çərçivəsində samit yığınınə – **klasterə** də məhdudiyət qoyulur. Bu qaydaya uyğun olmayan alınma sözlər Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliyə məruz qalır:

- Sözüün ilk hecasının iki samitdən ibarət klasteri onun əvvəlinə artırılan protetik saitlə və ya onun daxilinə artırılan epentetik saitlə aradan qaldırılır. Bununla hecanın sərhədi dəyişir və klaster iki hecaya parçalanır: *Rza* – [r-za], *stul* – [ʰs-tul], *qrup* – [q^u-rup], *dram* – [d^l-ram], *blank* – [b^l-lank], *klub* – [k^u-lub]. Lakin epentetik və ya onun bir növü olan protetik saitin artırılması bəzən fakultativ xarakter daşıyır. Bu hal onunla bağlıdır ki, klasterin samitlərindən biri həmişə ya sibilyant, ya da sonant olur. Klaster eyni zamanda sibilyant və sonant samitdən ibarət ola bilər. Bu zaman sibilyant birinci, sonant isə ikinci samit kimi çıxış edir: *slayd*, *slavyan*, *şlüz*. Sibilyant və sonant samitlər klasterin asan tələffüzünə imkan verir. Sözüün son hecasının iki samitin kombinasiyası ilə bitən klasteri bu samitlərin artikulyasiya xarakteristikasından asılı olur. Samitlərdən birincisi sibilyant və ya sonant, ikincisi isə kardırsa, o halda klasterə epentetik sait əlavə edilməsinə ehtiyac olmur: *nərd*, *dərd*, *fənd*, *qəlb*, *məst*, *dəst*, *şəst*, *lift*. Mənşəcə əsl Azərbaycan sözləri olan *üst*, *alt*, *dörd*, *türk*, *bərk* kimi sözlərin strukturunda klasterin mümkünlüyünü də, görünür, bununla izah etmək olar. Eyni fikri samitlərdən birincisinin sonant, ikincisinin isə sibilyant olduğu klasterlər haqqında da demək olar: *fars*, *Mars*, *marş*, *turş*, *irs*, *ərş*. Birinci samitin sonant və ya sibilyant olmasından asılı olmayaraq, ikinci samiti sonant olan klasterlərə epentetik sait əlavə olunur. Müq. et: *sədr* [səd^r], *səbr* [səb^r], *oktyabr* [okt'yab^r], *tövr* [töv^ür], *əsr* [əs^r], *qəsr* [qəs^r], *elm* [el^m], *zülüm* [zül^üm], *hökm* [hök^üm].

F.Cəlilov Azərbaycan dilində *üst*, *alt*, *dörd*, *türk*, *qart* kimi sözlərdə klasteri sonrakı hadisə hesab edir və onların morfem qovuşuğunda yarandığını bildirir

[Cəlilov 1986, 46]. Başqa sözlə, o, bunu sırf morfonoloji hadisə kimi qiymətləndirir. Zənnimizcə, bu sözlər diaxronik baxımdan da kök sözlərdir və onların strukturundakı klasterlər fonologiya çərçivəsində xarakterizə edilə bilər. Yuxarıda sözün sonunda klasterin hansı hallarda mümkün olduğu artıq qeyd edilmişdir. Bundan başqa, dillərdə ilkin saylar, bir qayda olaraq, onların özünə məxsus olur. Ona görə də ən azı *dörd* sayının morfem qovuşuğunda yarandığı inandırıcı görünür.

- Alınma söz / heca labio-dental kar novlu küylü /f/ samiti və onun cingiltili /v/ qarşılığının kombinasiyasından ibarət klasterlə bitirsə, çingiltili samit kar samitin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayır və beləliklə, kar samit kəmiyyətə daha uzun tələffüz edilir: *əfv* [əff].

- Son hecası geminat samitli klasterlə bitən sözlərdə geminatlardan biri dierezaya məruz qalır, lakin digəri kəmiyyətə daha uzun tələffüz edilir: *şəkk, həkk, haqq, hürr, sirr*.

Əsl Azərbaycan sözlərinin birinci və sonuncu hecasının strukturunda üç samitdən ibarət klasterə də yol verilmir. Tərkibində belə klasterlər olan bütün sözlər başqa dillərdən alınmışdır.

Alınma sözlərdə ilk heca üç samitdən ibarət klasterlə aşağıdakı hallarda başlaya bilər:

- Klasterin birinci samiti sibilyant, üçüncü samiti isə sonant olduqda. Belə klasterlərdə ikinci samit həmişə kar samit olur: *strategiya, sprint, şpris*.

Alınma sözlərin sonuncu hecasında klaster aşağıdakı hallarda üç samitdən ibarət ola bilər:

- Klasterin birinci samiti sonant, ikinci samiti sibilyant olduqda: *verst*. Bu zaman sonuncu samit kar olur.

- Qalan hallarda klaster epentetik saitlə aradan qaldırılır: *filtr* [filt'r], *spektr* [spekt'r].

- **İnlautda** samit yığınının həm əsl Azərbaycan sözlərində, həm də alınma sözlərdə yol verilir, çünki bu zaman samitlər əsasən ayrı-ayrı hecalara aid olur.

İnlautda sait və samitlərin birləşməsinə də müəyyən məhdudiyətlər qoyulur:

- Əsl Azərbaycan sözlərində bu mövqedə VC hecasında /q/ samiti işləmə bilməz. Bu qayda yalnız başqa dillərdən alınmış sözlərdə pozulur. Məsələn: *iqlim, iqbal, iqrar*.

- CV hecasında anlautda samit /x/ olarsa, onun postpozisiyasında sait /ö/ ola bilməz. Bu qayda da alınma sözlərdə pozulur. Məsələn: *xörək*.

4. Allofonik qaydalar

Allofonik qaydalar həm əsl Azərbaycan sözlərini, həm də alınmaları əhatə edir:

- Hecanın sonunda və sözün auslautunda cingiltili samitlər kar allofonları ilə əvəz edilir: *yaddaş* [jatdaʃ], *kitab* [kitap], *imdad* [imdat], *nərgiz* [nərgis].

- Hecanın sonunda və sözün auslautunda iki kipləşən samit yanaşı gəldikdə onlardan birincisi novlu allofonu ilə əvəz edilir: *vicdan* /viʒdan/, *səcdə* /səʒdə/.

- Auslautda /q/ fonemi /ğ/ allofonu ilə, /k/ fonemi /j/ allofonu ilə, /ž/ fonemi /h/ allofonu ilə əvəz edilir: *oraq* [orağ], *soraq* [sorağ], *çörək* [hörəj], *inək* [inəj], *qaraqaj* [qaraħ].

- Sözdə məna dəyişikliyi yarana bilən hallarda samit əsas variantda işlənir. Müq. et: *addım* /addım/ – *atdım*. Lakin bu qaydaya heç də həmişə əməl edilmir.

Morfonotaktik qaydalar

Morfonotaktik qaydalar morfemlərin sərhədinə aid edilən qaydalardır. Onlar fonemlərin həm mövqeyi, həm də kombinator xüsusiyyətləri ilə bağlı olur:

- Morfemlərin sərhədində iki kipləşən samitin yanaşı işlənməsinə məhdudiyyət qoyulur. Belə hallarda onlardan birincisi novlu allofonu ilə əvəzlənir: *açdı* – /aşdı/, *qaçdı* – /qaşdı/.

- Auslautunda kar samit olan morfemlə sait anlautlu morfemin qovuşuğunda intervokal mövqedə kar samitin işlənməsinə yol verilmir. Buna görə də o, cingiltili allofonu ilə əvəzlənir: *unut* + *-ur* → *unudur*, *qayıt* + *-ır* → *qayıdır*, *bulut* + *-un* → *buludun*.

- Son hecası sonor və novlu-cingiltili /j/, /n/, /l/, /r/, /s/ və /z/ samitlərindən biri və dar saitdən ibarət CV və CVC strukturlu ikihecalı isimlərə mənsubiyyət şəkilçisi artırıldıqda birinci morfemin son hecasının saitinin saxlanması yol verilmir. Belə hallarda həmin sait dierezaya uğrayır: *boyun* + *-un* → *boynun*, *bağır* + *-mız* → *bağrımız*.

- Son hecası eyni tipli fonemlərdən ibarət olan V-CVC və CV-CVC strukturlu ikihecalı morfemlərə V və VC strukturlu affiks artırıldıqda birinci morfemin son hecasının saitinin saxlanması yol verilmir. Bu səbəbdən həmin sait dierezaya məruz qalır: *burun* + *-u* → *burnu*, *ağız* + *-un* → *ağzın*, *oğul* + *-un* → *oğlun*.

-ır^A affiksli təsirli feillərə *-ıl^A* affiksi artırılması ilə yaranan morfem qovuşuğunda da birinci affiksin dar saitinin saxlanması məhdudiyyət qoyulduğundan o, dierezaya uğrayır: *sovur* + *-ul* → *sovrul*, *çevir* + *-il* → *çevril*.

Bu, əlbəttə, fontaktik və morfonotaktik qaydaların tam siyahısı deyildir. Ərəb dilindən alınmış *fiqh*, *sidq*, *məhv*, *səhv*, alman mənşəli *Şmidt*, *Humboldt*, rus dilindən alınmış *takt* kimi sözlərin sonundakı klasterlərin eksperimental şəkildə öyrənilməsi bu siyahıya dəyişikliklər gətirə bilər.

Qeyd olunmuş hallar aşağıdakı ilkin ümumi **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

- Azərbaycan dilində sözün (morfemin) fonoloji strukturuna qoyulmuş məhdudiyyətlər əsasən sözün (morfemin, hecanın) əvvəli və sonu ilə bağlıdır. Bu, həm də fonemin müəyyən mövqedə işləmə bilmək / bilməmək və kombinator imkanlarından asılıdır.

- Əsl Azərbaycan sözlərində sözün (morfemin) əvvəlində hiatus və klasterə məhdudiyyət qoyulduğundan belə strukturlu alınma sözlərdə hiatus və klaster epenteza və diereza ilə aradan qaldırılır.

- Alınma sözlərdə klaster onun strukturunda sonant, /s/ sibilyantı və ya labio-dental kar novlu küylü /f/ samiti olduğu hallarda saxlanır. Lakin klasterdə həmin fonemlər ixtiyari şəkildə birləşə bilmir.

- Klaster alınma sözün əvvəlində protetik, yaxud epentetik saitle, sonunda isə yalnız epentetik saitle aradan qaldırıla bilər.

- Sözün (morfemin, hecanın) strukturunda samitlərin öz allofonları ilə çıxış etməsi həmin samitlərin kombinator imkanlarından və bu və ya digər mövqedə işləmə bilməmək xüsusiyyətindən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov 1984 – Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984.
2. Cəlilov 1985 – Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985.
3. Cəlilov 1986 – Cəlilov F. Türk dillərinin fonotaktikasi // Kontrastiv fonetika. Bakı, 1986, s.45–50.
4. Cəlilov 1988 – Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.
5. Касевич 1986 – Касевич В.Б. Морфонология. Ленинград, Изд. Ленинградского университета, 1986.
6. Рахманов 1988 – Рахманов, Дж.А. Статистико-дистрибутивный анализ азербайджанского языка (на уровне графем и фонем). Дисс. ... канд. филол. наук. Баку, 1988.
7. СИИЯРС 1989 – Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Реконструкция на отдельных уровнях языковой структуры. М.: Наука, 1989.

H.M.Zərbəliyev

Azərbaycan dilinin bəzi fonotaktik və morfonotaktik xüsusiyyətləri XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin əsas fonotaktik və morfonotaktik xüsusiyyətlərinin araşdırıldığı bu məqalədə hecanın növləri və strukturu, fonemlərin mövqe və kombinator qaydaları, allofonik qaydalar, fonemlərin bu və ya digər mövqedə və birləşmədə işlənməsinə, sözün (morfemin) strukturunda sait yığımına (hiatus) və hecanın, xüsusilə sözün (morfemin) ilk və son hecasının strukturunda samit yığımına (klaster) qoyulan məhdudiyətlərin səbəb olduğu fonotaktik və morfonotaktik səviyyəli fonetik hadisələr (epenteza, diereza) və bu hadisələrin heca, morfem və sözün strukturunda yaratdığı dəyişikliklər müəyyənləşdirilir.

Müəyyən edilir ki, Azərbaycan dilində sözün (morfemin) fonoloji strukturuna qoyulan məhdudiyətlər əsasən sözün (morfemin, hecanın) anlautu və auslautu ilə, bu və ya digər fonemin müəyyən mövqedə işləmə bilmək / bilməmək, həmçinin fonemlərin kombinator imkanları ilə bağlıdır.

Х.М.Зарбалиев

**Некоторые фонотактические и морфотактические особенности
азербайджанского языка**

РЕЗЮМЕ

В настоящей статье, рассматривающей основные фонотактические и морфотактические особенности азербайджанского языка, выявляются структурные типы слога, позиционные и комбинаторные правила фонем, аллофонические правила, фонетические явления фонотактического и морфотактического уровней (эпентеза, диереза), вызванные ограничениями, накладываемыми на употребление фонем в той или иной позиции и комбинации, на стечение гласных (хиатус) в структуре слова и согласных (кластер) в структуре слога, особенно в начальном и конечном слогах слова (морфемы), а также изменения, происходящие в структуре слога, морфемы и слова вследствие этих явлений. Устанавливается, что ограничения, накладываемые на фонологическую структуру слова (морфемы), связаны в основном с анлаутом и ауслаутом слова (морфемы), способностью / не способностью той или иной фонемы употребляться в определенной позиции, а также комбинаторными возможностями фонем.

Habib Zarbaliyev

**Some Phonotactic and Morphonotactic
Features of the Azerbaijani Language**

SUMMARY

The article deals with the main phonotactic and morphonotactic features of the Azerbaijani language. Here is revealed the structural types of syllable, positional and combinatorial rules of the phonemes, allophonic rules in the Azerbaijani language, and explored such phonetic phenomena of the phonotactic and morphonotactic levels as epenthesis and dieresis, caused by the restrictions imposed on the use of phonemes in one or another position and combination, on the vowel combination (hiatus) in the structure of the word and consonant combination (cluster) in the structure of syllable, especially in the initial and final syllable(s) of the word (or morphemes), as well as changes occurring in the structure of the syllable, morpheme, and word as a result of these phenomena. It is established that the restrictions imposed on the phonological structure of the word (morpheme) mainly depend on the anlaut and auslaut of the word (morpheme), the ability/inability of a particular phoneme to be used in a certain position, as well as the combinatorial possibilities of phonemes.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.159>

FATMA NAZIM QIZI QURBANZADƏ

Fil.f.d.

*Azərbaycan Dillər Universiteti
Bakı ş., R.Behbudov küçəsi, 134*

QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQİN ƏHƏMIYYƏTİ

Xülasə:

Qeyri-səlis məntiq çoxqiymətli məntiqin bir formasıdır ki, burada dəyişənlərin həqiqət dəyəri 0 ilə 1 arasında istənilən real ədəd ola bilər. O, həqiqət dəyərinin tamamilə doğru və tamamilə yalan arasında dəyişə biləcəyi qismən həqiqət anlayışını idarə etmək üçün istifadə olunur. Qeyri-səlis nəticə çıxarma prosesi adətən bir neçə hissədən ibarət olur.

Qeyri-səlis məntiq Lütfi Zadənin təqdim etdiyi qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi kontekstində yaranmışdır. Qeyri-səlis çoxluq kainatın elementlərinə üzvlük dərəcəsini, adətən $[0,1][0,1]$ intervalından real ədəd təyin edir. Qeyri-səlis məntiq müddəalara həqiqət dərəcələri təyin etməklə yaranır.

Qeyri-səlis məntiq “həqiqi ədədlərə əsaslanan məntiq” kimi xarakterizə olunur. Bu, həqiqi xəttədən həqiqət dərəcələrinin götürüldüyü və bağlayıcıların onun üzərində funksiya kimi şərh edildiyi məntiq kimi qəbul edilir.

Məqalədə qeyri-müəyyənlik bildirən təyinedicilərin siyahısı da müəyyən edilib verilmişdir və bu da onların mətn daxilində işlənmə əhəmiyyətinin olduğunu göstərəcəkdir.

Bundan əlavə, məqalədə ingilis dilində çox rast gəlinən şübhə və tərəddüd bildirən sözlər, ifadələr, eyni zamanda idiomların da araşdırılmasına rast gəlmək olur.

Açar sözlər: *məntiq, qeyri-səlis, əhəmiyyət, Kitabı-Dədə Qorqud, bədii, mətn*

Qeyri-səlis məntiq “Peter gənkdir (zəngin, hündür, ac və s.)” (“Peter is young (rich, tall, hungry, etc.)” kimi qeyri-müəyyən və ya qeyri-dəqiq ifadələrlə məntiqi əsaslandırmanı modelləşdirmək üçün nəzərdə tutulub. Bu, çox dəyərli məntiqlər ailəsinə aiddir, burada həqiqət dəyərləri həqiqət dərəcələri kimi şərh olunur. “Karlz hündürdür, Kris isə zəngindir” (“Carles is tall, and Chris is rich”) kimi məntiqi mürəkkəb müddəanın həqiqət dəyəri onun komponentlərinin həqiqət dəyəri ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, klassik məntiqdə olduğu kimi, həqiqət-funksionallıq tətbiq edilir.

Qeyri-səlis məntiq Lütfi Zadənin (1965) təqdim etdiyi qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi kontekstində yaranmışdır. Qeyri-səlis çoxluq kainatın elementlərinə üzvlük dərəcəsini, adətən $[0,1][0,1]$ intervalından real ədəd təyin edir. Qeyri-səlis məntiq müddəalara həqiqət dərəcələri təyin etməklə yaranır. Həqiqət dəyərlərinin standart dəsti (dərəcələr) həqiqi vahid intervaldır $[0,1][0,1]$, burada 00 “tamamilə

yanlış”, 11 “tamamilə doğru” və digər dəyərlər qismən həqiqəti ifadə edir, yəni, həqiqətin orta dərəcələri [2, s. 338].

Qeyri-səlis məntiq “həqiqi ədədlərə əsaslanan məntiq” kimi xarakterizə olunur. Bu, həqiqi xəttədən həqiqət dərəcələrinin götürüldüyü və bağlayıcıların onun üzərində funksiya kimi şərh edildiyi məntiq kimi qəbul edilir. Bu cür məntiqlər adətən Lütfi Zadə tərəfindən qeyri-səlis çoxluqların rəsmiləşdirilməsi ilə yaranan qeyri-səlis məntiqin daha geniş müəssisəsinin işçi qüvvəsi kimi tətbiqlər nəzərə alınmaqla tərtib edilir. Qeyri-səlis məntiqlər qeyri-müəyyənliklə məşğul olan məntiqi sistemlər üçün əsas yaradır, yəni “hündür” və ya “sürətli” kimi ümumi təbii dil predikatlarını rəsmiləşdirmək üçün.

Qeyri-səlis məntiq təbii dil emalında hisslərin təhlili və mətn təsnifatı kimi tapşırıqlar üçün istifadə olunur; təbii dil mətninin mənasında qeyri-müəyyənlik göstərir və bu qeyri-müəyyənliyə əsaslanaraq qərarlar qəbul etməyə şərait yaradır.

Qeyri-səlis məntiq bir sıra dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verən açıq, qeyri-dəqiq məlumat spektri və evristika ilə problemləri həll etməyə çalışır. Qeyri-səlis məntiq bütün mövcud məlumatları nəzərə alaraq və daxil edilmiş məlumat əsasında mümkün olan ən yaxşı qərarı verməklə problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

“Qeyri-səlis məntiq” tez-tez çox geniş mənada başa düşülür ki, bu da bir növ dərəcələrin sistematik şəkildə idarə edilməsinə istinad edən hər cür formalizm və texnikanı əhatə edir [5, s.713].

Qeyri-səlis məntiqin komponentləri aşağıdakılardır:

Fuzzification (qeyri-səlislik) - Müəyyən giriş dəyərlərinin onların uyğunluğuna əsaslanaraq qeyri-səlis çoxluqların müəyyən dərəcədə üzvlüyünə çevrilməsi prosesi.

Fuzzy rules / knowledge base - Qeyri-səlis qaydalar/bilik bazası;

Inference method – inferens metodu;

Defuzzification – səlislik;

Qeyri-səlis kəmiyyət göstəriciləri mütləq və ya nisbi ola bilər. Mütləq kəmiyyət göstəriciləri müəyyən çoxluğun elementlərinin ümumi sayı üzərində kəmiyyətləri ifadə edərək, bu rəqəmin, məsələn, “10-dan çox”, “100-ə yaxın”, “çox sayda” və s. olduğunu bildirir [3, s. 199].

Qeyri-səlis məntiq ilk növbədə dildə rast gəlinən qeyri-dəqiq və ya qeyri-müəyyən terminlərin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi və əsaslandırılması ilə əlaqələndirilir. Bu terminlər linqvistik və ya qeyri-səlis dəyişənlər adlanır.

Müəyyən bir şərti yerinə yetirən alt çoxluğun elementlərinin sayı və ya bu ədədin mümkün elementlərin ümumi sayına nisbəti haqqında təxmini fikir vermək üçün qeyri-səlis kəmiyyətləri və ya nisbətləri ifadə etməyə imkan verən ifadələr.

Qeyri-səlis kəmiyyət göstəriciləri mütləq və ya nisbi ola bilər. Mütləq kəmiyyət göstəriciləri müəyyən çoxluğun elementlərinin ümumi sayı üzərində kəmiyyətləri ifadə edərək, bu rəqəmin, məsələn, “10-dan çox”, “100-ə yaxın”, “çox

sayda” və s. olub-olmadığını bildirir. Nisbi kəmiyyət göstəriciləri mümkün elementlərin ümumi sayından asılı olaraq müəyyən şərti yerinə yetirən elementlərin ümumi sayı üzərində ölçmələri ifadə edir. Bu tip kəmiyyət ifadəsi “çoxluq” və ya “ən çox”, “azlıq”, “təxminən yarısı” və s. kimi ifadələrdə işlənir [6].

Qeyri-səlis kvantivator ümumi termini bu işdə təbii dillərdə təmsil olunan elementləri olan kəmiyyətlər toplusunu ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir: *several, most, much, not many, very many, not very many, few, quite a few, large number, small number, close to five, approximately ten, frequently* və s.

Mətnlərdə qeyri-müəyyənlik bildirən təyinediciləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olur:

- 1) Kəmiyyət bildirən sözlər (hamısı, çoxu, bəziləri ....);
- 2) Zərflər (təqribən, bir qədər, əsasən, mahiyyətə və s.);
- 3) Güman bildirən ifadələr (güman etmək, şübhələnmək, fərz etmək və s.);
- 4) İsimlər (fərziyyə, şübhə, təklif bildirənlər və s.) [1, s.45].

Bütün bu təyinedicilər dil faktları, əslində, “şübhə daimisi” ilə əlaqəlidir.

K.Abdullayev yazır ki, bu ifadələrə, sözlərə “Kitabi-Dədə Qorqud” mətninin ya aşkar, ya da gizli qatında rast gəlmək olur. Bilirik ki, qeyri-səlis məntiq şübhə, tərəddüf ifadə edir. Buna görə də daha sonra alim qeyd edir ki, “Dədə Qorqud” mətni özünün üst qatında bütövlükdə tərəddüdlərə, şübhələrə yol verməyən məndir [1, s.46]. Lakin mətnin ümumi əhvalında, ideologiyasında şübhə, tərəddüd kimi hallara rast gəlmək olar. Odur ki, qeyd eidlən mətn diqqətlə təhlil edilməli və lazım olan şübhə, tərəddüd və s. kimi hallar üzə çıxarılmalıdır. Oxuyanda görmək olur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində bütövlükdə çoxmənalılıqdan uzaq, müstəqimlik yolu ilə gedən bir intonasiya, ruh vardır. Lakin bu da onu əks etdirmir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” mətnində şübhəyə, tərəddüdə qətiyyətə rast gəlmək mümkün deyildir. Təbii ki, mətni diqqətlə oxuduqda orada aşkarda olmasa da, şübhə, tərəddüd kimi vəziyyətlərə rast gəlmək olar. Bu vəziyyətlər məndə aşkarda deyil, gizləndə, dərinə gizlənilib. Onu üzə çıxarmaq müəyyən stereotipləri dağıtmaq nəticəsində mümkün olur [1, s.45].

İndi isə ingilis dilində şübhə, tərəddüd ifadə edən söz və ifadələri təqdim edək [4]:

I'm not quite sure about that. ... (Mən buna tam əmin deyiləm);

I'm not entirely convinced. ... (Mən buna tam şəkildə inanmadım);

I have my doubts. ... (Mənim şübhələrim var);

I'm not sure I understand. ... (Anladığıma tam əmin deyiləm);

I'm hesitant to believe that. ... (Buna inanmağa tərəddüd edirəm);

I'm not entirely sure I can trust this information. ... (Bu məlumata etibar edə biləcəyimə tam əmin deyiləm);

I'm not convinced that this is the best approach. ... (Bunun ən yaxşı yanaşma olduğuna əmin deyiləm);

I'm not sure if this will work (Bunun işləyəcəyinə əmin deyiləm).

İndi isə tərəddüd, qeyri-müəyyənlik ifadə edən idiomları nəzərdən keçirək [9]:

At the end of the day – sonda, günün sonunda; Nümunə: *People can give their opinion, but **at the end of the day** it's the person in charge who has to decide* (İnsanlar öz fikirlərini bildirə bilərlər, amma günün sonunda qərar verən məsul şəxsdir).

Beat around the bush – bir şeyi birbaşa deməkdən çəkinmək; söhbətin ətrafında fırlanmaq; Nümunə: *Stop **beating around the bush**. Just tell me what has been decided!* (Mızıldanma (söhbəti fırlatma). Sadəcə mənə nə qərar verildiyini söylə!)

Blow hot and cold – tez-tez fikrini dəyişmək. Nümunə: *The boss keeps **blowing hot and cold** about the marketing campaign - one day he finds it excellent, the next day he wants to make changes* (Rəhbər marketinq kampaniyası haqqında tez-tez fərqli fikirlər söyləməyə davam edir - bir gün onu əla görür, ertəsi gün dəyişiklik etmək istəyir).

Change your mind - orijinal fikrini, planını və ya qərarını dəyişmək; Nümunə: *At first I intended to rent a car, but then I **changed my mind** and decided to use public transport* (Əvvəlcə avtomobil icarəyə götürmək fikrində idim, lakin sonra fikrimi dəyişdim və ictimai nəqliyyatdan istifadə etmək qərarına gəldim).

Chop and change - fikirlərini, planlarını və ya üsullarını daim dəyişdirmək və tez-tez çaşqınlığa səbəb olmaq; Nümunə: *Don't chop and change all the time - just make up your mind!* (Fikrinizi dəqiqə başı dəyişdirməkdən əl çəkin! Sadəcə qərarınızı verin!)

Cough up – bir şeyi könülsüz və ya istəməyərək vermək (pulu və s.); Nümunə: *He refused to say who attacked him until his father made him **cough up** the names* (O, atasını ona istədiyi pulu verməyə məcbur edənə qədər ona kimin hücum etdiyini söyləməkdən imtina edib).

Drag one's feet - qərarı gecikdirmək və ya heç bir real həvəsi olmadan bir yerdə iştirak etmək; Nümunə: *The government is **dragging its feet** on measures to reduce pollution* (Hökumət ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq üçün qərarını tez-tez gecikdirir).

Təbii dildə və yaxud hər hansı müəyyən dildə ünsiyyət quran insanların öz hisslərini, mühakimələrini, davranışlarını ifadə etmək üçün öz semantikas, pragmatikas, və ya qərarını gecikdirmək və ya heç bir real həvəsi olmadan bir yerdə iştirak etmək; Nümunə: *The government is **dragging its feet** on measures to reduce pollution* (Hökumət ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq üçün qərarını tez-tez gecikdirir).

Təbii dildə və yaxud hər hansı müəyyən dildə ünsiyyət quran insanların öz hisslərini, mühakimələrini, davranışlarını ifadə etmək üçün öz semantikas, pragmatikas, və ya qərarını gecikdirmək və ya heç bir real həvəsi olmadan bir yerdə iştirak etmək; Nümunə: *The government is **dragging its feet** on measures to reduce pollution* (Hökumət ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq üçün qərarını tez-tez gecikdirir).

Təbii dilin qeyri-müəyyən, qeyri-səlis, qeyri-aydın (ikimənalı) və qeyri-təsvirci kimi xüsusiyyətlərinin olması da nəzərə alınmalıdır. Ona görə də K.Abdulla yazır ki, qeyri-müəyyənliyi qeyri-səlis məntiqlə həll etmək olar. Qeyri-aydınlıq və qeyri-müəyyənliyin mövcudluğunu anlamaqla qeyri-səlis məntiq təbii dili emal edən sistemə faydalı fikirlər verə bilər [1, s.52]. Qeyri-səlis çoxluq nəzəriyyəsində təbii dildə (məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində) mətnin (səsin) qiymətləndirilməsi prosesi üç əsas addımı əhatə edir: 1) Kateqoriyalara ayırma

(məsələn, “Dədə Qorqud mətnində üçüncünün istisnasının istinasını tapmaq); 2) prioritetləşdirmə (işlənmə tezliyi); 3) xüsusi mövzunun aşkarlanması (məqsədə yetirmə məqamı) [1, s.53].

Bəzi alimlər düşünür ki, “qeyri-səlis məntiq həyatımıza hələ bundan sonra girəcək” fikrinə qarşı çıxmaq çətinidir. K.Abdulla xüsusi olaraq vurğulayır ki, hər hansı qədim bədii mətnə, o cümlədən ilkin olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da, başqa sözlə təbii dilin “canında” qeyri-səlis məntiqin ruhu lap əvvəldən olub [s. 54]. Onun fikrincə tarixdən əvvəlki mifoloji dövrdə hətta əcdadlarımız qeyri-səlis məntiqin prinsipləri ilə düşünüblər [1, s.54]. K.Abdullanın qənaəti belədir ki, qeyri-səlis məntiq daha çox “Təbiət” dövrünün funksiyasıdır. O, ya daşlaşıb, ya da unudulub və yalnız unudulmuş olsa da şüurumuzda yaşamağa davam edir.

Beləliklə, qeyri-səlis məntiq bir sıra dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verən açıq, qeyri-dəqiq məlumat spektri ilə problemləri həll etməyə çalışır. Qeyri-səlis məntiq bütün mövcud məlumatları nəzərə alaraq və daxil edilmiş məlumat əsasında mümkün olan ən yaxşı qərarı verməklə problemləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qeyri-səlis məntiq çoxluqlar nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanır və bu da əsaslandırmanı başa düşməyi kifayət qədər sadələşdirir. O, insan təfəkkürünü və qərar qəbulunu təqlid etdiyi üçün həyatımızın bütün sahələrində mürəkkəb problemlərin yüksək effektiv həlli kimi xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K., Əliyev R. “Kitabi Dədə Qorqud” və qeyri-səlis məntiq. Bakı: 525-ci qəzet, 2022, 120 s.
2. Zadeh L. A. Fuzzy sets. *Information and Control*, 8:338–353, 1965.
3. Zadeh, L. A. (January 1975). "The concept of a linguistic variable and its application to approximate reasoning—I". *Information Sciences*. **8** (3): 199–249.
4. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4615-3640-6_8
5. Aguzzoli, Stefano, Simone Bova, and Brunella Gerla, 2011, “Free algebras and functional representation for fuzzy logics”, in Cintula, Petr, Petr Hájek, and Carles Noguera (eds.), *Handbook of Mathematical Fuzzy Logic*, Volume 2, (Mathematical Logic and Foundations, Volume 38), London: College Publications, pages 713–791.
6. "Fuzzy Logic". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Bryant University. 23 July 2006. Retrieved 30 September 2008.
7. Vlachos, I. K.; Sergiadis, G. D. (2007). "Intuitionistic fuzzy information—applications to pattern recognition". *Pattern Recognition Letters*. **28** (2): 197–206.

8. Di Stefano, Bruno N. (2013). "On the Need of a Standard Language for Designing Fuzzy Systems". On the Power of Fuzzy Markup Language. Studies in Fuzziness and Soft Computing. Vol. 296. pp. 3–15.
9. <https://www.learn-english-today.com/idioms/idiom-categories/hesitation/hesitation1.html>

Fatma Gurbanzade

IMPORTANCE OF FUZZY LOGIC

Summary

Fuzzy logic is a form of multivalued logic in which the truth value of variables can be any real number between 0 and 1. It is used to handle the concept of partial truth, where the truth value can vary between completely true and completely false. The fuzzy inference process usually consists of several parts.

Fuzzy logic originated in the context of fuzzy set theory introduced by Lutfi Zadeh. A fuzzy set defines the degree of membership of elements of the universe, usually a real number from the interval $[0,1]$. Fuzzy logic is created by assigning degrees of truth to propositions.

Fuzzy logic is characterized as "logic based on real numbers". This is taken as a logic in which degrees of truth are taken from the real line and connectives are interpreted as functions on it.

The list of determiners that indicate uncertainty is also defined and given in the article, which is an indication of the importance of their development within the text.

In addition, the article examines the words, expressions, and idioms that express doubt and hesitation, which are very common in the English language.

Key words: *logic, fuzzy, significance, Kitabi-Dede Korkut, artistic, text*

Фатма Гурбанзаде

ВАЖНОСТЬ НЕЧЕТКОЙ ЛОГИКИ

Резюме

Нечеткая логика — это форма многозначной логики, в которой истинностное значение переменных может быть любым действительным числом от 0 до 1. Она используется для обработки концепции частичной истины, где истинностное значение может варьироваться от полностью истинного до полностью ложного. Процесс нечеткого вывода обычно состоит из нескольких частей.

Нечеткая логика возникла в контексте теории нечетких множеств, введенной Лютфи Заде. Нечеткое множество определяет степень принадлежности элементов вселенной, обычно действительное число из интервала $[0,1]$ $[0,1]$. Нечеткая логика создается путем присвоения степеней истинности предложениям.

Нечеткая логика характеризуется как «логика, основанная на действительных числах». Это принимается как логика, в которой степени истинности берутся из действительной линии, а связки интерпретируются как функции на ней.

Список определителей, которые указывают на неопределенность, также определен и приведен в статье, что является указанием на важность их разработки в тексте.

Кроме того, в статье рассматриваются слова, выражения и идиомы, выражающие сомнение и колебание, которые очень распространены в английском языке.

Ключевые слова: логика, нечеткий, значимость, *Китаби-Деде Коркут*, художественный, текст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.166>

NARİFƏ MƏMMƏDOVA KAMANDAR QIZI

narifemaylzada@gmail.com

Bakı Dövlət Universiteti

“Dünya ədəbiyyatı” kafedrası

Bakı, Z. Xəlilov küç. 23

ÖZGƏLƏŞDİRİLƏN QADINLARIN UCALAN SƏSİ “POSTKOLONIAL FEMİNİZM”

XÜLASƏ

Postkolonial feminizm Şərqi imicini Qərbin gözündə dekonstruksiya edir. O bildirir ki, etnik zəmində münaqişələr əsasən Şərq-Qərb bölgüsündən qaynaqlanır. Başqa sözlə, postkolonial feminizm vurğulayır ki, Qərbin homogenləşdirmə siyasəti şərqini hər zaman “başqa”sı kimi təqdim edir. Eyni zamanda postkolonial feminizm iddia edir ki, Qərb feministləri müstəmləkə qadınlarının irqi və dini fərqliliklərinə bir o qədər də əhəmiyyət vermir. Bu mənada postkolonial feministlər qlobal feminizmin avrosentrik quruluşuna etiraz edib, bütün dünya qadınlarının sosial, mədəni, iqtisadi və dini azadlıqlarına nail olmağı üçün çalışır. Bu mənada postmüstəmləkə dövrü feministləri bütün fəaliyyət illəri ərzində bütün dünya qadınlarının irqi, dini və sosial fərqliliyini Qərb feministlərinə göstərmək üçün mübarizə aparmışdır. Beləliklə, feminist nəzəriyyə Qərb mərkəzli olmağı dayandırdı və fərqlilikləri bir arada saxlaya bilən və bugünkü feminist yanaşmaların çəmindən daha çoxunu ifadə edə bilən multikultural feminist nəzəriyyəyə çevrildi.

***Açar sözlər:** Qərb, postkolonial feminizm, gender problemi, müharibə, müstəmləkə*

Giriş. Müstəmləkəçilik dövründən sonra feminizmin yaranan yeni qolu postkolonial feminizm adlanır. 1980-ci illərdən sonra inkişaf edən postkolonial feminizm beynəlxalq zəmində “üçüncü dalğa” [7, s. 12] feminizmi olaraq da tanınmışdır. “Üçüncü dalğa feminizmi” termini Rebeka Volkerin 1992-ci ildə qələmə alınan əsəsində istifadə edilərək elmə daxil olmuşdur. Postmüstəmləkə feminizmi klassik Qərb feminizminin ayrışdırıcılıq salaraq yalnız orta təbəqəyə mənsub ağdərili qadınlara olan xüsusi yanaşmasını tənqid edir. Bu yeni dalğa liberal siyasətə aid anlayışları da dekonstruksiya etməklə elmə yeni bir perspektiv gətirmişdir. Həm qatı millətçiliyin, həm də militarizmin əleyhdarı postkolonial feminizm müharibə, zorakılıq, irqi ayrışdırıcılıq, sinfi ayrışdırıcılıq və müstəmləkəçilik kimi anlayışları öz baxış tərzinə uyğun şəkildə yenidən şərh etmişdir. Postkolonial feminizm Qərbin özündən olmayanlara qarşı olan qeyri-bərabər rəftarını aşkarlayır və qadınların eyni qəlibə salınmasına qarşı çıxır.

Əsas hissə. Bəşər tarixi boyunca “güclü” olan “zəifi” özgələşdirir və ya öz iqtisadi-siyasi maraqlarına uyğun şəkildə hegemonluğu altına alır. Beynəlxalq elmi

mənbələrdə bir şəxsin, dövlətin və ya hər hansı bir qrupun bu cür davranışı “müstəmləkəçilik” olaraq qiymətləndirilir. Digər tərəfdən “müstəmləkəçilik” anlayışı bir dövlətin hər hansı bir dövləti və ya icmanı siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən işğal etdiyini və yerləşdiyi bölgədə genişləndiyini bildirir [11].

Müstəmləkəçilik prosesi dünyaya dinsizlərin xilas, barbarların müasirləşdirilməsi kimi missiyalarla bəzədilərək təqdim edilmişdir. Bu missiyaların aliliyi Avropa (Qərb) mədəniyyətinin üstünlüyünə inamdan irəli gəlirdi. Buna görə də əsrlər boyunca müstəmləkəçi fəaliyyətlər əsasən Qərbdən Şərqa və ya Şimaldan Cənuba doğru həyata keçirilmişdir. Din, texnologiyadakı dəyişikliklər, ticari rəqabət və s. kimi məsələlər elmi mənbələrdə müstəmləkəçiliyin uzun illər davam etməyinin əsas səbəbləri kimi sadalanır. Beləliklə, müstəmləkəçilik fəaliyyəti kapitalizmin də ərsəyə gəlməyinə yol açaraq Avropadan bütün dünyaya doğru yayılmışdır [9, s. 6].

Postkolonial nəzəriyyə Eduard Səidin 1978-ci ildə nəşr olunmuş “Orientalizm” kitabından sonra geniş yayılmışdır. Səidin kitabında Şərq və Qərbin ikiyə ayrılması, yəni Şərqi marginallaşdıraraq Qərbi rəşional kimi təqdim etmək ənənəsi tənqid edilmişdir. Bu kontekstdə Səidin diskursları postkolonialist mütəfəkkirlər tərəfindən araşdırılır və genişləndirilir. Frantz Fanon (1967) və Albert Memmi (1991) kimi nəzəriyyəçilər bildirir ki, işğal edilən bölgədə müstəmləkəçinin dili, dini, mədəniyyəti də özü ilə bərabər məskunlaşır və zaman keçdikcə həmin cəmiyyətin dərinliyinə hopur. Məsələn, postkolonial prosesdən keçmiş insanların şüuraltındakı “ağdərili adamın qaradərili adamdan üstün olduğu” inancı buna göstərə biləcəyimiz əsas nümunədir [6, s. 70].

Postkolonial feminizm erkən feminist yanaşmaların (birinci və ikinci dalğa feminizm) əsasən Qərb alimləri tərəfindən işlənilib hazırlandığına qarşı çıxır və Qərb feminizmini sərt şəkildə tənqid edir. Ümumiyyətlə postkolonial feminizm əvvəlki feminist nəzəriyyələrin çatışmayan cəhətlərinə və mövcud feminist təşəbbüslərə qarşı reaksiya olaraq başlamışdır. Bu mənada 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində Qərbdə yaşayan qaradərili feministlər ağdərili feministləri gizli irqçi münasibətinə görə tənqid etmişdir [3, s. 297]. 1980-ci illərdə Qərblə feministlər bu tənqiddə cavab olaraq “qlobal feminizm”i qəbul etmiş və dünyanın dörd bir tərəfində yaşayan qadınların müxtəlifliyini tanımışdır.

1990-cı illərdə ortaya çıxan üçüncü dalğa feminizmi dünya konyukturası nəzərə alınaraq soyuq müharibənin sona çatdığı dövrdə inkişaf etmişdir. Yəni bu inkişaf prosesi bir çox müstəmləkə torpaqlarının müstəqillik elan etdiyi və milliyyətçilik hərəkatlarının meydana çıxdığı dövrə təsadüf edir. Müstəmləkəçilik rejimindən xilas olan “üçüncü dünya” qadınları bu dövrdə feminizmlə daha çox maraqlanmağa başlamışdır. 1990-cı illərdən sonra dəyişən dünya nizamının və qloballaşmanın irəli sürdüyü sürətli məlumat alış-verişi artıq Şərqdə qadınların özünəməxsus fəaliyyətini də göz önünə gətirmişdir. Şərqli qadınlar artıq özlərini daha inamlı təqdim edir və təcrübələrini bölüşür və dünyanın hər yerində mədəniyyətlərini tanımaqqla birgə öz hüquqlarını da axtarmağa başlamışdır [10, s. 46].

Postkolonial feminizminin fikrincə Qərb feminizmi müstəmləkəçilik təcrübəsini dadmış qadınların hislərini izah etməkdən məhrumdur. Bu qadınların məruz qaldığı həyatı şərtlər qərblə "ağ" qadınların həyatından tam fərqlidir. Bu səbəblə postkolonial mənşəli qadınların fərqlilikləri dünya mədəniyyətləri arasında görünməli və arxa planda qalmağının qarşısı alınmalıdır.

Postkolonial feminizminin əsas nümayəndələrindən biri olan Çandra T. Mohanti "Qərbin gözü altında" (1986) adlı yazısında qərblə feminist yazıçıları tənqid etmişdir. Onun sözlərinə görə, Qərb qaynaqlarında "üçüncü dünya"nın məzlum qadınları kasıb, təhsilsiz və batil inanclara kor-koranə bağlı göstərilir. Bəzən bu qadınları "qurban" kimi də təsvir edirlər. Ona görə də qərb qaynaqlarındakı şərqli qadınların bu yalnız təsviri onların bu vəziyyətdən qurtulmağına heç bir müsbət təsir göstərməmişdir. Bu səbəbdən Şərq qadınının danışmağı və özünü doğru tanıtmayı postmüstəmləkə feministləri tərəfindən olduqca vacib hesab olunur [1, s. 80]. Bu məqamda postkolonial feminizmin müstəmləkə və müharibə əziyyətinə məruz qalan qadınların həyatına işıq tutduğunu söyləyə bilərik.

Müstəmləkə torpaqlarında qadınların təhsilə cəlb edilməsi zəif olmuşdur. Postkolonial feministlər bu patriarxal cəmiyyətlərdə qızların məktəbə göndərilməmək səbəbini real nümunələrlə izah etmişdir. Məsələn, Banqladeşdə məktəblər əsasən axşam çağı fəaliyyətə başlayır. Bunun səbəbi gündüz vaxtı oğlan uşaqlarının işləməsi və yalnız işdən sonra gecə saatlarında təhsilə vaxt ayıra bilməsidir. Bu sistemdə qızlar üçün heç bir tənzimləmə yoxdur. Çünki burada qızlar üçüncü sinifdən sonra məktəbə göndərilir [8, s. 81]. Cənubi Afrikada isə orta məktəblərdə qadın məktəb direktorları üzərində aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, patriarxal mədəniyyət qadınların rəhbər vəzifələrdə işləməyinə hər zaman mane olmuşdur. Bu qərəzli münasibət onu göstərir ki, qadınlar təhsilli olsa da, kişilərin rəhbər vəzifələrdə dominantlığı hər zaman mövcuddur. Bu hal qadınların əks cinsin nümayəndələri ilə bərabər sayılmadığının göstəricisidir [4, s. 2]. Bu ölkələrdə özünü ifadə etməkdə çətinlik çəkən, varlığını qəbul etdirə bilməyən qadınlar əsasən kənd təsərrüfatlarında və ya qeyri-rəsmi işlərdə çalışır.

Postkolonial feminist nəzəriyyənin əsas müzakirə mövzularından biri də hibridlikdir. Hibridlik yaxud hibrid kimlik insanın mövcud vəziyyətə və mühitə uyğunlaşmaqla digər qruplara inteqrasiya edərək zənginləşmiş kimlik formasıdır [2, s. 222]. Postkolonial feministlər hibridliyin irqçi imperiya ideologiyasının məhsulu olduğunu bildirir. Hətta hibridliyi siyasi strategiyaya hesab edərək, bunun Qərbin öz düşüncəsi və kimliyi üçün oxşar kimliklər yaratmaq istəyinin nəticəsi olduğunu da iddia edirlər [8, s. 83].

Postkolonial feministlər tədqiqat yazılarında müharibənin gender münasibətlərinə olan təsirindən də bəhs edir. Çünki müharibə onsuz da mövcud olan gender fərqi daha da dərinləşdirir. Məlumdur ki, müharibə şəraiti hər zaman kişilərin nüfuzunu yüksəldərək kişi və qadın arasındakı fərqliliyi daha da artırır. Hərbi qurumlarda mövcud olan patriarxal quruluş qadınların bu cür qurumlarda

iştirakını çətinləşdirir. Postkolonial feminizmin millətçilik ideologiyası ilə olan əlaqəsi iki cürdür. Birincisi millətçilik tarixən müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizədə güclü bir silah rolu oynamışdır. Millətçilik həm də Asiya, Afrika və Cənubi Amerika qadınlarının azadlığı uğrunda gedən bir çox hərəkatları qidalandıran bir ideologiyadır. Ancaq feminizm və millətçiliyin ictimai-siyasi məqsədləri arasında ziddiyyətli münasibəti var. Çünki millətçi diskurslar əsasən kişi mərkəzli quruluşa sahibdir. Bu mənada üçüncü dalğa feministləri millətçiliyi həm cinsiyyətə, həm də Şərq-Qərb ayrı-seçkiliyinə görə tənqid etmişdir. Coğrafi kəşflərdən sonra Amerikada bir çox ştatlar millətçi ideologiyaya əsaslanaraq qadın adlarına (Luiziana, Pensilvaniya, Şimali Karolina və s.) uyğun tərtib edilmişdir. Postkolonial feministlər bu adlandırma üsulunun qadınların soyu davam etdirməyə məcbur olan “oğul dünyaya gətirmək” vəzifəsilə əlaqələndirildiyinə işarə etdiyini bildirir və buna etiraz edir. Feministlər din anlayışının da millətçiliklə əlaqəli olduğunu iddia edir. Onlar İran, Banqladeş, Əfqanıstan kimi ölkələrdə dinin milli kimliyin qurulmasında mühüm təsirini nümunə gətirərək qeyd edir ki, bu cür cəmiyyətlərdə əxlaq məfhumu yalnız qadın iffəti ilə əlaqələndirilərək qadınları ictimai sahədən uzaqlaşdırıb gözəgörünməz obyektə çevirmişdir [10, s. 76].

1980-ci illərdən etibarən Şərqli qadınlar feminist ədəbiyyata daxil olmuşdur. Çandra T. Mohanti, Qayatri C. Spivak, Qloria Anzaldua, Ania Lumba, Lata Mani, Sala Suleri və Rey Şou postkolonial feminist nəzəriyyənin baniləri hesab edilir. Postkolonial feministlər Qərbi Avropa və Şimali Amerika qadınlarının təcrübələrinə diqqət yetirərək Qərbin feminist tarixini yenidən nəzərdən keçirirlər. Onların fikrincə bu feminist tarixə müxtəlif rəngli qadınlar da daxil edilməlidir. Buna görə də postkolonial feministlər həm inkişaf edən, həm də inkişafda olan ölkələrin qadınlarının təcrübələrini ehtiva edən “qlobal feminizm”i Qərb feminizminə qarşı kimi təklif edirlər. Fərqli etnik mənşələrdən və mədəniyyətlərdən gələn, fərqli təcrübələrə sahib olan qadınları vurğulamaqla onlar arasındakı müxtəlifliyi ön plana çıxarırlar. Kimlik fərqləri, qloballaşma, dil, miqrasiya, kolonizasiya, hibridlik və s. kimi bir çox mövzuları müzakirə edirlər.

Haqqında danışacağımız ilk ad Çandra T. Mohantidir. Mohanti Qərbi feministləri və onların üçüncü dünya qadınlarının fərqli həyat təcrübələrinə məhəl qoymayan yanaşmasını tənqid etmək üçün "Qərbin gözləri altında" adlı əsərini (1986) yazmışdır. Mohanti əsərində Qərb feminizminin avrosentrik və qadınları universallaşdıran strukturuna etirazını bildirərək son dövrlər iqtisadi və siyasi cəhətdən getdikcə yoxsullaşan ölkələrdə qadınların üzləşdiyi təzyiqləri göstərməyə çalışmışdır [5, s. 508]. Tədqiqatçı bildirir ki, qlobal kapitalist hegemonluğu ilə müşayiət olunan siyasi dəyişikliklər, müxtəlif özəlləşdirmələr, dini, etnik və irqi nifrətin artması qadınlar üçün konkret çətinliklər yaradır. Məsələn üçün ətraf mühitin çirklənməsinin intensiv olduğu yoxsul məhəllələrdə yaşayan qadınları nümunə göstərən Mohanti bu bölgələrdə qurulan şirkətlərin buradakı insanların sağlamlığına məhəl qoymadığını bildirir. Bu vəziyyəti onlara qarşı edilən “ekoloji irqçilik”

adlandırır. Mohantinin sözlərinə görə, korporasiyalara qarşı aparılan müharibələrdə latın və ya afroamerikalı qadınların ön sıralarda olması təsadüfi deyil. Çünki ağ olmayan bu qadınlar daima həyatın çətinlikləri (ətraf mühitin çirklənməsi və s.) ilə daha çox mübarizə aparmağa məcbur edilir.

Tanınmış postkolonial nəzəriyyəçilərdən biri Qloriya Anzalduadır. Anzaldua “Conciencia de la Mestiza” (1999) adlı məqaləsində “la mestiza” (qarışıq irq) anlayışını ön plana gətirir. Anzalduaya görə, qarışıq irq (hibridlik) bir qrupun mədəni və mənəvi dəyərlərinin digərlərinə ötürülməsi nəticəsində baş verir. “Sərhəd əraziləri/La Fronterera: Yeni Mestiza” (1987) adlı əsərində bu məsələni xüsusi vurğulayan Anzaldua hibridliyi birbaşa öz şəxsiyyətinə əsaslanaraq izah etmişdir. Ümumiyyətlə, “la mestiza” konsepsiyası xüsusilə Latın Amerikasında yaşayan qarışıq irqdən və ya etnik mənsubiyyətdən olan qadınlar üçün istifadə olunur. Özünü mestiza kimi də təqdim edən Anzaldua Qərbin yaratdığı ikiliklərə qarşı çıxmışdır. Anzalduaya görə Amerika-Meksika ya da hind-amerikan dixotomiyaları cəmiyyətdə irqi əsaslı problemlər yaradır. Hibridliyi fərqli dəri və göz rənginə sahib insanlar arasında din, dil, mədəniyyət və fikirlərdən qaynaqlanan ayrı-seçkiliyi aradan qaldıran bir anlayış olaraq xarakterizə etmişdir. Onun sözlərinə görə, hibridlik bu gün də davam edən müharibə və zorakılığa son qoymaq üçün insanların kollektiv şəkildə hərəkət etməsinə imkan verən bir vasitədir. Bu səbəbdən Anzaldua “la mestiza” anlayışını “yeni mestiza” (yeni qarışıq irq) ifadəsi ilə əvəz etmişdir. Anzalduanın sözlərinə görə, “yeni mestiza” cəmiyyətdəki qeyri-müəyyənliyə qarşı dözümlülüyü artıraraq irqçi və millətçi quruluşa qarşı mübarizə aparır. O, iddia edir ki, etnik və ya irqi əsaslı münaqişələri nəzərə alsaq, hibridlik heç də pis hal deyil. Bu mənada o, hibridliyin Qərb diskurslarında “aşağı statusu” təmsil etməsi fikrini tənqid edərək qarışıq irqli qadınların təcrübələrini feminizmə daxil etmişdir.

Nəticə. Beləliklə Anzaldua kimi bir çox postkolonial feminist akademiklər Qərb diskurslarına qarşı çıxır və qeyri-qərbli qadınların həyatını qlobal feminizmə daxil etmək üçün mübarizə aparır. Onlar irqçilik və millətçilik siyasətlərinin hər birinin qadınlar üçün fərqli təsir dərəcələrinin olduğunu ortaya qoymuşdur. Digər feminist yanaşmalardan fərqli olaraq onlar mədəniyyət, etnik mənsubiyyət, gender, irqçilik və dilə əsaslanan problemlərə qeyri-qərb cəmiyyətlərindəki qadınların prizmasından baxırdılar. Postkolonial feministlər qərb feminist hekayələrinin çatışmazlıqlarını ortaya qoyaraq beynəlxalq feminist araşdırmalara yeni perspektivlər gətirmiş oldular. Nəticədə postkolonial ölkələrin qadınları feminist tədqiqatlarda iştirak edərək öz hekayələrini bölüşə bilmiş, müharibə və müstəmləkəçilik rejiminin təsirindən danışmaq haqqı əldə etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Balcı A. Sömürgeci Feminizm: Ortadoğu’da ‘Kurtarılacak Kadın Öznenin İnşası’, Kültür-Sanat-Tarih; Ortadoğu, Ocak-Şubat 2017, Cilt 9, Sayı 78 (s. 80-81)

2. Çevik A. Küreselleşme ve Kimlik, Avrasya Dosyası, Jeopolitik Özel, Kış-2002, Cilt 8, Sayı 4, s. 222
3. Donovan J. “Feminist Teori”. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, 406 s.
4. Mestry R., Schmidt M. A Feminist Postcolonial Examination of Female Principals Experiences in South African Secondary Schools, In Gender and Education, August 2012, s. 2
5. Mohanty Chandra Talpade. “Under Western Eyes” Revisited: Feminist Solidarity Through Anticapitalist Struggles, Signs, Vol. 28, No. 2, 2003, s. 508-510
6. Nair Sheila. Postcolonialism, Ed. S. McGlinchey, R. Walters & C. Scheinpflug, International Relations Theory, E-International Relations, England: 2017, , s.70-71
7. Schmidt B. “On the History and Historiography of IR”. Hadbook of International Relations, 2006, 155 s.
8. Şerbetçi D. Post-Kolonyal Feminizm Bağlamında ‘Küresel Kız Kardeşlik’ Kavramının İncelenmesi: Hindistan Örneği, Adnan Menderes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Aydın: 2013, s. 80-81
9. Sönmez P. Avrupa Birliği’nde Yeni Dönem Post-kolonyal İlişkiler ve Göç Politikaları Diyaloğu, Ankara: 2015, AB Bakanlığı Akademik Araştırmalar Serisi 4, Doktora Tezi, s. 6-18
10. Tyagi R. Understanding Postcolonial Feminism in Relation with Postcolonial and Feminist Theories, International Journal of Language and Linguistics, Vol 1, No, 2, December 2014, s. 45-46
11. <https://sozluk.gov.tr/>

Нарифа Мамедова

**«ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫЙ ФЕМИНИЗМ» ГОЛОСА
ВЫДАЮЩИХСЯ ЖЕНЩИН
РЕЗЮМЕ**

Постколониальный феминизм деконструирует образ Востока в глазах Запада. Он утверждает, что этнические конфликты в основном вызваны расколом между Востоком и Западом. Другими словами, постколониальный феминизм подчеркивает, что восточные люди никогда не смогут избежать статуса «других» в результате гомогенизирующей политики Запада. В то же время постколониальный феминизм утверждает, что западные феминистки игнорируют расовые и религиозные различия колониальных женщин. В этом смысле феминистки постколониальной эпохи пытаются достичь социальной, культурной, экономической и религиозной свободы женщин во всем мире, отвергая обязательно европейско-центрированную структуру феминизма. В этом смысле постколониальные феминистки изо всех сил пытались показать западным феминисткам расовые, религиозные и социальные различия женщин во всем мире нерепрессивными способами. Таким образом, феминистская

теория перестала быть западнцентричной и стала мультикультурной феминистской теорией, способной объединять различия и выражать нечто большее, чем просто сумму сегодняшних феминистских подходов.

Ключевые слова: Запад, постколониальный феминизм, гендерная проблема, война, колониализм.

Narifa Mammadova

**THE LOUD VOICES OF DISTINGUISHED WOMEN
“POSTCOLONIAL FEMINISM”**

SUMMARY

Postcolonial feminism deconstructs the image of the East in the eyes of the West. He states that ethnic conflicts are mainly caused by the East-West divide. In other words, postcolonial feminism emphasizes that the Oriental can never escape being the "other" as a result of the homogenizing policies of the West. At the same time, postcolonial feminism argues that Western feminists ignore the racial and religious differences of colonial women. In this sense, the feminists of the post-colonial era are trying to achieve social, cultural, economic and religious freedom of women all over the world by rejecting the necessarily European-centered structure of feminism. In this sense, postcolonial feminists have struggled to show Western feminists the racial, religious, and social differences of women around the world in non-oppressive ways. Feminist theory thus ceased to be Western-centric and became a multicultural feminist theory capable of holding together differences and expressing more than the sum of today's feminist approaches.

Keywords: West, postcolonial feminism, gender problem, war, colonialism

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: Prof. Cəlil Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.173>

ИРАДА МАРДАН КЫЗЫ НУРИЕВА
доктор философии по филологии, доцент,
Азербайджанский Университет Языков
Email: irade70@yahoo.com

РОЛЬ И ФУНКЦИИ МЕСТОИМЕНИЯ *IT* В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: местоимение, функциональность, указательное слово, формальное подлежащее, безличное местоимение, эмфатическая роль

Açar sözlər: əvəzlik, funksionallıq, işarə söz, formal mübtəda, şəxsiz əvəzlik, emfatik rol

Key words: pronoun, functionality, demonstrative word, formal subject, impersonal pronoun, emphatic role

Поскольку ни одно другое местоимение не имеет таких широких функциональных характеристик, как местоимение *it*, необходимо учитывать его широкозначность. Категория слов широкой семантики, как и другие лингвистические явления, различается по степени признака. Это означает, что в этом конкретном случае степень лексической абстракции в них достигает различного уровня. Хотя таких немного в английском языке, как и в других языках, но они очень важны для функционирования языка. Местоимение можно рассматривать как широкозначное слово, поскольку его основная функция — замещение, то есть обобщение всех признаков того или иного предмета, явления или события. Местоимения имеют широкое значение, потому что они могут указывать на любые предметы, существа или сложные понятия, не называя их. Это в основном обобщенная часть речи, которая относится к конкретному контексту, но не содержит реального содержания в отвлечении от конкретной ситуации. М. Я. Блох считает, что улучшение понимания природы и места местоимений в языке и данного лексического слоя достигается путем анализа синтактикоклассификационных местоимений в соответствии с их специфическими служебными функциями. Местоимения могут быть рассмотрены в контексте широкозначности, поскольку они обладают функциональными характеристиками широкозначных слов. Поскольку ни одно другое местоимение не имеет столь разнообразных функций, как местоимение *it*, оно имеет более широкое значение, чем любое другое местоимение. Таким образом, перед тем, как определить степень обобщенности местоимения *it*, следует определить его функциональность. Местоимение *it* является наиболее грамматикализированным и выполняет много функций. Когда мы рассматриваем *it* в качестве личного местоимения, мы обнаруживаем, что он может обозначать не только неодушевленные предметы, но и животных и маленьких детей, замещая как одушевленные, так и

неодушевленные существительные. Love is absorbing; it takes the lover out of himself. (W. S. Maugham). Во всех случаях *it*, выполняя основную роль личных местоимений, является словом заместителем. Оно, как слово-губка, включает в себя все характеристики любого предмета, ситуации или объекта. Указание входит в область широкого значения местоимения *it*. Местоимение *it* имеет указательное значение, если оно указывает или выделяет существо, или предмет, выраженный предикативным существительным. В этом контексте местоимение *it* относится к указательным местоимениям *this/that*. I will never believe it was suicide (Muriel Spark). То есть местоимение само по себе является лишь одним из средств — наряду с просодической и грамматической организацией высказывания — когда *it* используется в указательной функции, конкретная референция происходит на уровне конструкции в целом. В рассматриваемой интерпретации особенностей местоимения *it* в качестве указательного подлежащего отмечается, что местоимение обладает определенной «указательной силой» (*demonstrative force*). Вместе с тем в работе не рассматривается специфика осуществления указания именно с помощью данного местоимения, а не с помощью прототипических указательных местоимений *this* и *that*. Корпусная грамматика английского языка Д. Байбера и соавторов содержит небольшое упоминание о возможности альтернативного использования личного местоимения *it* и собственно указательных местоимений *this* и *that*. В них отмечается, что в анафорических отсылках местоимение *it* используется достаточно часто (*It was funny though*), но в некоторых случаях оно уступает указательным местоимениям (*That wasn't very nice*), так как эти элементы могут усилить акцент на дейктической ситуационной референции путем более сильного выполнения. Много предложений существует, в которых местоимение "*it*" используется в качестве формального подлежащего. В этих случаях *it* выступает как грамматическое подлежащее, в то время как лексическим подлежащим может быть инфинитив или герундий, предикативное словоизменение или придаточное предложение. Очевидным является тот факт, что предложение типа *It was a terrible thing to be left a widow with orphans* (Muriel Spark) семантически соответствует предложению *To be left a widow with orphans was a terrible thing*. Первое предложение можно трактовать как преобразование последнего; это преобразование заключается в перемещении подлежащего в конец предложения, за сказуемым. Л. С. Бархударов считает, что местоимение *it* используется перед глаголом только в случае, если подлежащее стоит после глагола. В данном предложении используется словосочетание в функции подлежащего, содержащее глагольную форму и стоящее после сказуемого, что отличается от обычного порядка слов в английском предложении. Это означает необходимость добавления служебного слова в предложение, роль которого сводилась бы к выражению грамматических показателей подлежащего. Таким

служебным словом является местоимение *it*, имеющее формальные показатели подлежащего, то есть: 1) оно находится в обычном положении подлежащего – перед сказуемым; 2) находится со сказуемым в отношении корреспонденции. По мнению Л. С. Бархударова в данных предложениях подлежащее состоит из грамматического центра - местоимения *it* и лексического элемента - инфинитива, герундия или другого соответствующего выражения. Местоимение *it* играет в подлежащем роль, полностью аналогичную роли глагола связки *to be* в именном сказуемом: подобно тому, как *to be* нужен только как формальный показатель предикативности при неглагольных словах в функции подлежащего, предворяющее *it* является формальным показателем «субъектности» при «несубстантивных» словах в функции подлежащего. Следовательно, в предложениях типа *It was a terrible thing to be left a widow with orphans* подлежащим является прерывистая составляющая *it to be left*. Такое подлежащее можно назвать составным. Таким образом, предворяющее *it* в контексте широкозначности играет чисто служебную роль. В данном случае слово "*it*" выступает только в качестве структурного подлежащего. Многозначность слов в предложениях со словом "*it*" позволяет использовать это местоимение как вспомогательное. Здесь акцент делается на грамматическом значении, а не на логическом. Мы считаем, что в таких предложениях широкая интерпретация понимается как потеря смысла. Кроме того, оно может обозначать ситуацию анафорически. В результате этого, оно приблизительно передает смысл указанного названия предмета или описания ситуации. Тем самым оно условно передает лексическое содержание упомянутого ранее названия предмета или описания ситуации. Кроме чисто структурных функций, *it* в этих случаях имеет некое весьма обобщенное лексическое значение указания на ситуацию. "*She's too weak to use a handkerchief, and the tears just run down her face*". *It gave me a sudden wrench of the heart-strings.* (W. S. Maugham) Из данного примера видно, что местоимение *it* охватывает широкий диапазон значений и передает информацию, которая была упомянута ранее. Когда нет анафоры, *it* выступает в качестве грамматического заменителя подлежащего или дополнения. Поэтому, важно, что безличное, предшествующее местоимение "*it*" в данном контексте, может иметь семантическое значение. Следовательно, широкое значение безличного, предворяющего местоимения *it* в данном случае может играть лексическую роль. Местоимение *it* в составе конструкции *it is... who/which/that* используется для выделения основной и важной информации в предложении. При этом выбранный элемент может быть представлен существительным, словосочетанием существительного или местоимением (без использования предлога). В данном случае вводятся выделительные придаточные предложения с использованием относительных местоимений *who* и *which*, предложных оборотов, наречий, непредикативных форм глагола, комплексов и

придаточных предложений. Здесь второстепенное предложение начинается с местоимения "that", иногда - без союза: "It's an Indian gentleman that's coming to live next door, miss," she said. (F. H. Burnett) Л. С. Бархударов утверждает, что выделительные сложноподчиненные предложения можно рассматривать как результат преобразования соответствующих неэмфатических предложений (простых или сложных). Выделяемый член может соответствовать любому члену неэмфатического предложения, кроме определения и глагольного сказуемого. Наиболее часто подлежащее является выделяемым членом предложения. It was Ermengrade's red shawl, which lay upon the floor. (F. H. Burnett) Ermengrade's red shawl lay upon the floor. В выделительных предложениях с *it* возможно также особое эмфатическое подчеркивание выделяемого слова путем постановки его на первое место в предложении. Here it is that I purposed to end my book. (W. S. Maugham) Роль местоимения *it* в составе эмфатической конструкции *it is... who/which/that* неоднозначна. С точки зрения структуры предложения, в состав которого входит эмфатическая конструкция, *it* действует как грамматический показатель. Лексическим центром является выделяемый член предложения. Но, если изменить предложение и поставить выделяемый член предложения в роли подлежащего на первое место, то мы не сможем передать тот смысл высказывания, который содержался в предложении, в состав которого входила эмфатическая конструкция. Поэтому, значение выделения несет не только само местоимение *it*, а именно конструкция, в которой оно используется. Таким образом, местоимение *it* обладает несколькими функциями, выделяющими его среди остальных, что позволяет рассматривать его как полисемантическое слово. Значение местоимения *it* может меняться. Оно способно заменять, указывать, или выделять определенные объекты или ситуации. Местоимение *it* играет важную роль при употреблении в качестве грамматического подлежащего тогда, когда лексическим подлежащим является другой член предложения. Такое многообразие функциональных особенностей свидетельствует об уникальной роли местоимения *it* в процессе текстообразования.

Актуальность статьи. Актуальность проблематики, подлежащей исследованию, определяется тем значением, которое придается в современной лингвистике изучению категории слов промежуточного языкового статуса, какими являются местоимения, относящиеся к серологическому классу дейктических (указательных) слов, основное назначение которых состоит в обеспечении перевода средств языковой системы в единицы актуальной речи. Поскольку ни одно другое местоимение не имеет таких широких функциональных характеристик, как местоимение *it*, необходимо учитывать его широкозначность. Категория слов широкой семантики, как и другие лингвистические явления, различается по степени признака. Это означает, что в этом конкретном случае степень лексической абстракции в них достигает

различного уровня. Хотя таких немного в английском языке, как и в других языках, но они очень важны для функционирования языка.

Научная новизна статьи. Научная новизна состоит в том, что в статье местоимение *It* рассматривается как широкозначное слово, комплексно определяются различные функции местоимения *it*, а также определяется степень обобщенности местоимения *it*.

Практическое значение и применение статьи. Полученные могут быть использованы при чтении лекций и проведении семинарских занятий по курсам общего и сопоставительного языкознания, перевода, теоретической и практической грамматики, стилистики, синтаксиса в спецкурсах, посвященных данным проблемам.

Список литературы

1. Амосова, Н. Н. О некоторых типовых конструкциях в английском языке [Текст] / Н. Н. Амосова // Вестник ЛГУ. – 1959. – № 8. – С. 58–69.
2. Амосова, Н. Н. Основы английской фразеологии [Текст] / Н. Н. Амосова. – Л. : [б. и.], 1963. – 215 с.
3. Бархударов, Л. С. Грамматика английского языка [Текст] / Л. С. Бархударов. – М. : Высшая школа, 1963. – 347 с.
4. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики: учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 2002.
5. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка = A Course in Theoretical English Grammar: учебник. – М.: Высшая школа, 2007.
6. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка (на англ. яз.). – Л.: Просвещение, 1971.
7. Кобрина Н.А., Болдырев Н.Н., Худяков А.А. Теоретическая грамматика современного английского языка: учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 2007.
8. Кобрина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева К.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис: учеб. пособие. – СПб.: Союз, 1999.
9. Turksever O.I., et al. A Practical Grammar of Contemporary English. Baki: Qismet, 2009, 538 p.
10. Biber D., Johansson S., Leech G., Conrad D., Finegan E. Longman. Grammar of spoken and written English. 1999, p.343
11. Hamilton C. From anaphoric to cataphoric 'it': a view from cognitive linguistics // Cercles. – 2011. – Vol. 20. – p. 22–40.
12. Kaltenbock G. On the syntactic and semantic status of anticipatory *it* // English Language and Linguistics. – 2003. – Vol. 7. – № 2. – P. 235–255.

İ.M. NURIYEVA

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ IT ƏVƏZLİYİN ROLU VƏ
FUNKFIYALARI
XÜLASƏ**

Bu məqalə *it* əvəzliyinin funksional xüsusiyyətlərinin geniş mənə kontekstində nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Həm geniş mənəli sözlərə, həm də əvəzlilərə xas olan maksimum ümumiləşdirmə dərəcəsi o əvəzliyində ən aydın şəkildə ifadə olunur. Bu əvəzliyən zəngin funksional xarakteri onu geniş mənəli söz hesab etməyə imkan verir. *It* əvəzliyi hər hansı digər əvəzlilərə nisbətən daha ümumiləşmiş mənəyə malikdir və müvafiq olaraq daha geniş mənəlidir, çünki heç bir başqa əvəzlikdə *it* əvəzliyi kimi fərqli funksional xüsusiyyətlər yoxdur. Ona görə də *it* əvəzliyinin ümumiləşmə dərəcəsinə təyin edərkən onun funksionallığını müəyyən etmək lazımdır. Bu əvəzlik mənəsinə dəyişə bilər. O, müəyyən obyektləri və ya vəziyyətləri əvəz edə, göstərə, vurğulaya bilər. Bu əvəzlik leksik subyekt cümlənin başqa üzvü olduqda qrammatik subyekt kimi işləndikdə mühüm rol oynayır. Bu cür müxtəlif funksional xüsusiyyətlər onun əvəzliyinin mənənin formalaşmasında müstəsna rolundan xəbər verir.

IRADA NURIYEVA

**THE ROLE AND FUNCTIONS OF THE PRONOUN IT IN MODERN
ENGLISH
RESUME**

This article is devoted to the consideration of the functional features of the pronoun *it* in the context of broad meaning. The maximum degree of generalization inherent in both broad-meaning words and pronouns is most clearly expressed in the pronoun *it*. The rich functional nature of this pronoun makes it possible to consider it as a broad-meaning word. The pronoun *it* has a more generalized meaning than any other pronoun, and accordingly, it is more broadly meaningful, since no other pronoun has such different functional features as the pronoun *it*. Therefore, when determining the degree of generalization of the pronoun *it*, it is necessary to determine its functionality. The pronoun *it* can vary its meaning. It can replace, indicate, highlight certain objects or situations. The pronoun *it* plays an important role when used as a grammatical subject when the lexical subject is another member of the sentence. Such a variety of functional features indicates the unique role of the pronoun *it* in the process of text formation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Рецензенты: д.ф.п.филол. Ф. Курбанова
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.179>

ЛЯТАФАТ КАМИЛЬ КЫЗЫ ХАЛИЛОВА,

старший преподаватель,

Азербайджанский Университет Языков

Email:

sahibxelilov16@gmail.com

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: модальность, модальные слова, утверждение, предположение, желательности, нежелательности

Açar sözlər: modallıq, modal sözlər, bəyanat, fərziyyə, arzuolunanlıq, arzuolunmazlıq

Key words: modality, modal words, affirmation, supposition, desirability, undesirability

Известно, что модальность одновременно изучается в области лингвистики и логики. Если в одном случае модальность считается важным свойством предложения как языковой единицы, то в другом она рассматривается как важный элемент мышления при формировании суждения. Следовательно, изучение языковой категории модальности должно проводиться только в тесном взаимодействии с исследованием логической категории модальности. Модальность может выражать различные функции, такие как утверждение, приказ, желание, предположение, уверенность, нереальность и другие. В.В. Виноградов полагал, что предложение отражает отношение к действительности и категория модальности тесно связаны с его типами в его работе "Исследования по русской грамматике". Каждое высказывание имеет модальное значение, выражающее отношение к реальности, как неотъемлемую составляющую. Он считал, что категория модальности является одной из основных и центральных языковых категорий, которая проявляется в различных формах в разных языковых системах. В.В. Виноградов также указывал на то, что исторически изменчивы как содержание категории модальности, так и формы ее обнаружения. Модальные слова играют значительную роль в выражении модальности в диалогической речи. Модальные слова существенны при создании модального плана различных типов текстов: монологических текстов художественной прозы, научно-лингвистических и публицистических текстов. Они выступают в роли модальных модификаторов, проявляя свою уникальность в каждом из этих стилей. Модальные слова – это разновидность слов, которые не изменяются и выражают личное отношение говорящего к высказыванию. В отношении

внешнего вида модальных слов нет установившегося общего стандарта. Однако семантический и синтаксический признаки явно выражены, что заставляет многих лингвистов рассматривать модальные слова как отдельную часть речи. Смыслом модальных слов является их оценка высказывания с точки зрения достоверности, предположительности или желательности. Модальные слова существенно отличаются от других частей речи, но по смыслу они все же относятся к знаменательным частям речи, а не к служебным. Синтаксическая функция модальных слов – функция вводного члена предложения или, значительно реже, слова – предложения. Модальные слова имеют возможность действовать как слова-предложения, подобно словам-предложениям типа утверждения и отрицания Yes и No. Однако слова Yes и No всегда остаются словами-предложениями, в то время как модальные слова могут быть включены в предложение или использоваться в диалоге. Профессор Л.С. Бархударов утверждает, что модальные слова всегда выполняют функцию вводных элементов в предложении. В дополнение, профессор Бархударов подчеркивает, что не все слова, выступающие как вводные члены предложения, являются модальными. Модальные слова могут быть частью речи, а также вводными элементами могут быть другие части речи и сочетания слов, как, например, наречия, предложные обороты, инфинитивные конструкции и т.д. Слова, входящие в категорию модальных, всегда используются в качестве вводного элемента предложения. Эти слова отличаются своей постоянностью и ограниченной способностью сочетаться с другими словами.

В современном английском языке к модальным словам относят следующие слова:

certainly	indeed	perhaps	happily – unhappily
of course	evidently	maybe	luckily – unluckily
no doubt	naturally	probably	fortunately–unfortunately unfortunately
surely	obviously	possibly	
apparently	really		
assuredly	actually		
undoubtedly			

По своему значению модальные слова могут быть классифицированы в зависимости от субъективного отношения к фактам реальности на:

- 1) слова, сообщающие утверждение;
- 2) слова, указывающие на предполагаемую ситуацию;
- 3) слова, выражающие личное мнение о содержании высказывания с точки зрения его привлекательности или непривлекательности.

В каждой группе модальных слов значения близки, но они все выражают оттенки и отличаются в использовании от других слов той же группы. Модальные слова отражают предположение, сомнение, вероятность или уверенность говорящего по отношению к высказанной мысли в предложении. Модальные слова выступают в качестве вступительного элемента предложения и обычно охватывают всё предложение в целом.

Некоторые модальные слова (например, *of course, certainly, no doubt, perhaps* и т.д.) могут выполнять функцию слова-предложения». Например,:

- He: He taught you to speak. I couldn't have done that.
- She: Of course.
- Он: Он научил вас говорить, я не мог это сделать.
- Она: Конечно.

Большинство модальных слов в английском языке происходят от наречий с суффиксом *-ly* и часто схожи с ними, что иногда усложняет их разграничение от наречий и частиц. Известно, что модальные слова в английском языке отражают отношение автора к высказыванию, указывая на чувство уверенности, сомнения, предположения, положительную или отрицательную оценку содержания предложения. Модальные слова могут быть простыми (*sure, perhaps*), производными (*surely, naturally, really*) и составными (*maybe, to be sure*). К наиболее употребительным модальным словам относятся:

- модальные слова, выражающие сомнение и предположение, неуверенность в достоверности сообщаемого: *maybe, perhaps, probably*;
- модальные слова, выражающие одобрение или неодобрение: *fortunately, unfortunately, luckily, unluckily, happily, unhappily*;
- модальные слова, выражающие усиление: *really*;
- модальные слова, выражающие уверенность, достоверность сообщаемого: *course, sure, surely, to be sure, sure enough, evidently, obviously, no doubt, naturally, really*. Рассмотрим примеры:

1. *Perhaps, you're right.* – **Возможно**, вы правы.

2. *Unfortunately, the weather was bad.* – **К сожалению**, погода была плохая.

3. *I really don't know what's to be done.* – Я **действительно** не знаю, что предстоит сделать.

4. *Maybe Mary is ill.* – **Может быть**, Мери заболела.

5. *No doubt he will come later.* – Он, **без сомнения**, придет позже.

6. *Of course I understand it.* – **Конечно**, я понимаю это.

Таким образом, модальные средства имеют значительное значение в речевой реализации. Некоторые лингвисты, психолингвисты и психологи стремятся представить модальные средства в систематизированной форме: в обобщенных схемах, таблицах, классификациях; они в основном рассматриваются как вводный элемент, отдельные частицы, слова, словосочетания. Синтаксические особенности модальных слов включают в себя их функции в предложении и их способность сочетаться с другими словами. Исполняя роль вводного элемента в предложении, модальные слова чаще всего охватывают всё предложение, но также могут относиться к отдельному его компоненту. Если модальное слово относится ко всему предложению, вводный член может быть расположен в начале, в середине или даже в конце предложения. Позиция вводного члена с модальным словом в предложении зависит от его связи с содержанием и влияет на яркость модального значения. Например,

Probably, they were right to keep him.

They were probably right to keep him.

They were right to keep him, probably.

Эти примеры показывают, что модальное слово сильнее связано с содержанием высказывания, когда оно находится между членами предложения, и наоборот, менее связано с ним, когда стоит в конце предложения. Кроме того, оттенок, который передается модальным словом, выражается наиболее ярко, когда такой вводный член использован в начале предложения. Также можно оппонировать связь модального слова с предложением или его членом путем выделения или его отсутствия. Модальное слово часто связано либо с отделенным элементом предложения, либо со вторым однородным элементом предложения (включая глагол): во – первых, что модальное слово теснее всего связано с содержанием высказывания, когда оно стоит между членами предложения, и, наоборот, менее всего связано с ним при постановке в конце предложения, и, во – вторых, что оттенок, передаваемый модальным словом, оказывается выраженным наиболее ярко при употреблении такого вводного члена в начале предложения. Показателем большей или меньшей связанности модального слова с характеризуемым предложением или членом предложения может также служить выделение модального слова запятыми или отсутствие такого выделения. Модальное слово обычно относится или к обособленному члену предложения или ко второму однородному члену предложения (включая и сказуемое): *Some lingering irritability appeared to find a resting place in Mr. Winkle's bosom, occasioned possibly by the temporary abstraction of his coat.* (Ч. Диккенс) Интересно отметить, что модальные слова со значением предположения (*perhaps, maybe, possibly*) чаще всего относятся только к одному из членов предложения. Сочетаемость модальных слов сильно ограничена. Модальные слова могут иметь при себе определение, выраженное

наречием степени: *most probably*. Так как модальные слова тесно связаны с наречиями образа действия, важно изучить различия этих частей речи, чтобы определить, насколько они явно различаются. Они говорят, что различие между модальными словами и наречиями касается их смысла, синтаксической функции и сочетаемости с другими частями речи. Большинство модальных слов происходят от наречий, однако они имеют отличия в значении и синтаксической функции. Смысл и роль наречия в предложении заключается в его способности описывать действие, качество, характеристику или указывать на обстоятельства, в которых происходит это действие, являясь частью одного из членов предложения. Обычно модальное слово относится ко всему предложению и отражает личное отношение говорящего к высказыванию. Таким образом, такие слова, как **perhaps**, **maybe** может быть; **possibly** возможно; **probably** вероятно, относятся к модальным словам. В.Н.Жигадло утверждает, что модальное слово в предложении: вводное слово может быть противопоставлено наречию, выступающему в роли обстоятельства у сказуемого. Выполняя свою роль во введении предложения, модальное слово влияет на всю структуру предложения и иногда только на конкретный его компонент. В отличие от данного примера, наречие обычно употребляется с одним членом предложения. Однако такие модальные слова со значением предположения как *perhaps*, *maybe*, *possibly*, *probably* чаще всего относятся только к одному из членов предложения. Эти особенности отличают основную группу модальных слов от наречий, которые мы описали. Поскольку язык всегда эволюционирует медленно и постепенно, создание новых частей речи требует значительного временного промежутка. Модальные слова находятся в процессе формирования и совершенствования как часть речи. Она продолжает обогащаться новыми словами, которые возникают из наречий и способствуют развитию абстрактного значения субъективного отношения к высказыванию.

Определение реального состава модальных слов представляет собой теоретическую проблему. Очень мало частей речи в английском языке соответствуют всем трем признакам, установленным Л.В.Щербой; однако, если морфологический признак не применим, то обычно синтаксический признак используется для определения данной части речи. Относительно модальных слов, если учитывать не только их модальную семантику, но и то, что они не являются частью предложения, то есть четкий критерий для их выделения. Это относится к модальным словам типа *perhaps*, *maybe*, *probably*, *possibly*, которые никогда не входят в состав предложения, а являются вводными членами, даже если стоят в начале предложения.

Актуальность статьи. Необходимость всестороннего теоретического изучения модальности, её выражения, систематизации модальных слов и определения их статуса делает тему исследования актуальной. В лингвистике

модальные слова и выражения считаются одним из наиболее противоречивых лексико-грамматических категорий и привлекают внимание ученых с 1950-х годов. Однако полное объяснение модальных слов до сих пор не получено из-за их разнообразия, уникальности в языковом выражении и специфических функциональных особенностей.

Научная новизна статьи. Научная новизна работы заключается в комплексном подходе и изучению модальных слов с учетом их номинативных свойств и коммуникативных характеристик.

Практическое значение и применение статьи. Практическая важность данной работы заключается в возможности рассматривать результаты исследования как часть всестороннего изучения функционально-семантической категории модальности и средств языкового представления, из которых она состоит. Это главным образом определяет область применения моей курсовой работы, материалы из которой могут быть использованы в учебных курсах по современному английскому языку, в специализированных курсах по модальности и при создании толковых и двуязычных словарей.

Список литературы

1. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. М.2003
2. Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. (A Grammar of Present-day English) М. 2005
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л. Л. Современный английский язык. М.2004
4. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. М.2003
5. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка. (A Grammar of Present-day English/ Practical Course)М.1999
6. Русский словарь иностранных слов М.2007
7. В.В. Виноградов «Исследования по русской грамматике»
8. Голубева Т.М. Модальные глаголы (английский как второй язык)
9. Блох М. Я. Теоретическая грамматика английского языка: Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. — М.: Высш. школа,2005.
10. И.П.Иванова, В.В.Бурлакова, Г.Г.Почепцов Теоретическая грамматика современного английского языка: Учебник./ — М.: Высш. школа, 2010
11. Б.А.Ильиш Строй современного английского языка: Учебник по курсу теоретической грамматики для студентов педагогических институтов Ленинград «Просвещение»,2006.

L.K.XƏLİLOVA

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MODALLIĞI
İFADƏ EDƏN LİŦVİSTİK VASİTƏLƏR
XÜLASƏ**

Dilçilik elmində modal söz və söz birləşmələri sözlərin ən mübahisəli leksik-grammatik kateqoriyalarından biri hesab olunur və 20-ci əsrin ikinci yarısından elm adamlarının diqqətini cəlb edir. Lakin modal sözlər çoxşaxəliliyinə, lingvistik ifadənin spesifikliyinə və funksional xüsusiyyətlərinə görə hələ tam izahat almamışdır. Bir çox dilçilər modal sözlərdən müstəqil nitq hissəsi kimi danışırlar. Onların sintaktik funksiyası cümlənin giriş üzvü funksiyasıdır. Modal sözlər məsələsi ilk dəfə rus dilinə münasibətdə rus dilçiləri tərəfindən qoyulmuşdur. Xarici dilçilikdə bu növ qeyd edilmiş, lakin xüsusi kateqoriyaya aid edilməmişdir. Sintaktik mövqeyi onların morfoloji mahiyyəti haqqında məlumat verməyən bu vahidləri necə nəzərdən keçirmək sualı yaranır. Görünür, burada iki mümkün həll yolu var: ya onlar xüsusi modal sözlərdir, ya da modal sözlərlə yanaşı fəaliyyət göstərə bilən zərflərdir. Bəzi xarici və rus dilçiləri bu sözlərin zərf olmaqdan əl çəkmədən modal söz sahəsinə çəkilmiş zərflər olduğuna inanırlar. Digər dilçilər qəti şəkildə əmindirlər ki, *perhaps, maybe, probably, possibly* kimi sözləri modal kimi təsnif etmək lazımdır.

LK.XALİLOVA

**LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSING
MODALITY IN MODERN ENGLISH
SUMMARY**

In linguistic science, modal words and phrases are considered one of the most controversial lexical and grammatical categories of words and have attracted the attention of scientists since the second half of the 20th century. However, modal words have not yet received a full explanation due to their multidimensionality, specificity of linguistic expression and functional features. Many linguists speak of modal words as an independent part of speech. Their syntactic function is the function of the introductory member of a sentence. Russian linguists in relation to the Russian language first raised the question of modal words. In foreign linguistics, this type was noted, but was not singled out as a special category. The question arises of how to consider these units, the syntactic position of which does not provide information regarding their morphological nature. It seems that two solutions are possible here: either they are special modal words, or they are adverbs capable of functioning along with modal words. Some foreign and Russian linguists believe that these words are adverbs drawn into the field of modal words, without ceasing to be adverbs. Other linguists are firmly convinced that such words as *perhaps, maybe, probably, possibly* should be attributed to the group of modal words.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Рецензенты: д.ф.п.филол., доц. И. Нуриева

185 **tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.186>

MƏHYƏDDİNOVA KÖNÜL MƏHƏRRƏM QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
aim.2022@mail.ru

DİLİN TƏKAMÜLÜNDƏ ABREVIATURLAR: KOQNİTİV PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Bu məqalə texnoloji inkişaf ilə dildə qısaltmaların və abreviaturların müasir ünsiyyət prosesindəki rolunu araşdırır. Abreviaturlar, xüsusilə SMS, sosial media və digər rəqəmsal platformalarda geniş istifadə olunaraq dilin təkamülündə mühüm rol oynayır. Məqalə abreviaturların koqnitiv emal prosesinə təsirlərini öyrənməyi hədəfləyir. Araşdırmalar göstərir ki, abreviaturların istifadəsi dilin qavranılmasını sürətləndirir və beyində məlumatın daha tez emal olunmasına kömək edir. D.Kristal abreviaturların dilin sadələşdirilməsi və ünsiyyətin asanlaşdırılmasında rol oynadığını vurğulayır. Abreviaturlar, informasiya mübadiləsi zamanı koqnitiv yükü azaldır və mesajın əsas məzmununu qısa zamanda çatdırır. Bununla belə, onların həddən artıq istifadəsi dilin zənginliyini azalda bilər. Araşdırmalara əsasən, abreviaturlar beyində daha tez yadda saxlanılır və vizual olaraq daha asan qavranılır. OK abreviaturu texnologiyanın təsiri altında yaranmış və qlobal ünsiyyətdə ən çox istifadə edilən qısaltılmış ifadələrdən biridir. Onun sadə forması koqnitiv yüklənməni azaldır və insanların mesajları tez qavramasına imkan verir. OK həmçinin beynin pozitiv və razılıq bildirmə ilə bağlı emal mexanizmlərini gücləndirir. Texnologiyanın inkişafı ilə abreviaturlar yeni dil formalarının yaranmasına şərait yaradır. Onlar xüsusilə gənc nəsil arasında kommunikasiya sürətini artırır. Abreviaturların istifadə edilməsi dil biliklərinin sadələşdirilməsinə və qısa mesajların başa düşülməsinə kömək edir. Buna baxmayaraq, çoxsaylı abreviaturların istifadəsi bəzən dilin semantik strukturunu mürəkkəbləşdirə bilər. Məqalədə abreviaturların müasir kommunikasiya prosesində yaratdığı yeni imkanlar və onların yaddaşa təsiri geniş şəkildə araşdırılır. Bu fenomen beynəlxalq dilçilik tədqiqatlarında mühüm mövzulardan biridir. Nəticədə, abreviaturların müasir ünsiyyətdə əsas yer tutduğu və texnologiya ilə bağlı koqnitiv prosesləri təkmilləşdirdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: abreviasiya, abreviatur, koqnitiv dilçilik, kommunikasiya, dilin təkamülü

МАХЪЯДИНОВА К.М.

АББРЕВИАТУРЫ В ЭВОЛЮЦИИ ЯЗЫКА: КОГНИТИВНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

РЕЗЮМЕ

Данная статья исследует роль сокращений и аббревиатур в современных процессах общения в контексте развития технологий. Аббревиатуры, особенно в SMS, социальных сетях и на других цифровых платформах, широко используются, играя важную роль в эволюции языка. Цель статьи — изучить влияние аббревиатур на когнитивные процессы обработки информации. Исследования показывают, что использование аббревиатур ускоряет восприятие языка и способствует быстрой обработке информации в мозге. Дэвид Кристалл подчеркивает роль аббревиатур в упрощении языка и облегчении общения. Аббревиатуры снижают когнитивную нагрузку при обмене информацией и позволяют быстро передать основное содержание сообщения. Однако чрезмерное их использование может уменьшить богатство языка. Согласно исследованиям, аббревиатуры легче запоминаются и быстрее воспринимаются визуально. Аббревиатура «ОК», появившаяся под влиянием технологий, является одной из самых распространенных в глобальном общении. Ее простая форма снижает когнитивную нагрузку и помогает людям быстрее воспринимать сообщения. «ОК» также усиливает когнитивные механизмы, связанные с положительными эмоциями и выражением согласия. С развитием технологий аббревиатуры способствуют формированию новых языковых форм, особенно среди молодежи, ускоряя процесс коммуникации. Использование аббревиатур упрощает языковые навыки и помогает лучше понимать короткие сообщения. Однако избыточное количество аббревиатур иногда может усложнить семантическую структуру языка. В статье подробно рассматриваются новые возможности, создаваемые аббревиатурами в процессе современного общения, а также их влияние на память. Этот феномен является важной темой в международных лингвистических исследованиях. В итоге подчеркивается, что аббревиатуры занимают ключевое место в современном общении и совершенствуют когнитивные процессы, связанные с технологиями.

Ключевые слова: аббревиация, аббревиатура, когнитивная лингвистика, коммуникация, эволюция языка

MAHYADDINOVA KONUL

ABBREVIATIONS IN LANGUAGE EVOLUTION: COGNITIVE PERSPECTIVES

SUMMARY

This article explores the role of abbreviations in modern communication processes within the context of technological development. Abbreviations, especially in SMS, social networks, and other digital platforms, are widely used and play an important role in the evolution of language. The aim of the article is to examine the impact of abbreviations on cognitive information processing. Research shows that the use of abbreviations accelerates language perception and promotes rapid information processing in the brain. D. Crystal emphasizes the role of abbreviations in simplifying language and facilitating communication. Abbreviations reduce cognitive load during information exchange and allow the core message to be quickly conveyed. However, excessive use of abbreviations may reduce the richness of language. According to studies, abbreviations are more easily remembered and are visually processed faster. The abbreviation "OK," which emerged under the influence of technology, is one of the most commonly used in global communication. Its simple form reduces cognitive load and helps people quickly comprehend messages. "OK" also strengthens cognitive mechanisms related to positive emotions and expressions of agreement. With technological advancement, abbreviations contribute to the formation of new language forms, particularly among young people, speeding up the communication process. The use of abbreviations simplifies language skills and helps better understand short messages. However, an overabundance of abbreviations can sometimes complicate the semantic structure of the language. The article thoroughly examines the new opportunities created by abbreviations in modern communication processes, as well as their impact on memory. This phenomenon is an important topic in international linguistic research. In conclusion, it highlights that abbreviations occupy a key place in modern communication and enhance cognitive processes related to technology.

Keywords: abbreviation, abbreviature, cognitive linguistics, communication, language evolution

Giriş. Texnologiyanın inkişafı ilə dilin istifadəsi və qavranılması da dəyişmişdir. Xüsusilə, SMS, sosial media və digər rəqəmsal platformalarda istifadə edilən abreviaturlar (qısaltmalar) dilin təkamülündə mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu məqalə, texnologiyanın dilin qısaldılması və abreviaturlar vasitəsilə informasiya emalı prosesində gətirdiyi yenilikləri araşdırmaq məqsədi daşıyır. Məqsədimiz, abreviaturların koqnitiv emal prosesinə təsirini öyrənmək və onların

müasir kommunikasiya mühitində dilin qavranılmasına və istifadəsinə necə təsir etdiyini araşdırmaqdır. D.Kristal SMS və sosial medianın dilə təsirini araşdırmaqla, abreviaturların istifadə olunmasının dilin degenerasiyasına səbəb olmadığı, əksinə, dillərin inkişafına və ünsiyyətin sadələşdirilməsinə kömək etdiyini iddia edir. D.Kristal həmçinin, abreviaturların və dil qısaltmalarının gənc nəsillərin koqnitiv qabiliyyətlərini gücləndirdiyini qeyd edir [3, s. 12].

Bu elmi araşdırmanın yeniliyi abreviaturların koqnitiv proseslərdə rolunu daha dərin şəkildə araşdırmaqla onların dilin təkamülündə necə fundamental bir funksiya yerinə yetirdiyini göstərməkdir. Xüsusilə, texnologiyanın təsiri ilə abreviaturların beynin qavrayış sürətinə və dilin strukturuna təsirləri yeni bir baxış bucağından təhlil olunur. Bununla yanaşı, məqalə abreviaturların beynin məlumat emalı sürətini necə artırdığını, lakin eyni zamanda dilin zənginliyini azalda biləcəyini irəli sürərək, koqnitiv dilçiliyin yeni aspektlərini üzə çıxarır.

L.V.Molçanova isə abreviasiya prosesini müqayisəli planda araşdırarkən belə bir fikir irəli sürür ki, *“qısaltma söz meydana gəlməsinin bir yolu kimi yeni leksik vahidlərdə ifadə planını cəmləşdirir və dilin məlumatlandırıcı funksiyasının optimallaşdırılmasına töhfə verən məzmun planını ümumiləşdirir. Qısaltma səbəbindən sözlərin maddi qabığı azaldılır, qavrayış dərəcəsi artır”* [14, s.122].

Bu mövzunun aktuallığı abreviaturların müasir dövrdə, xüsusən texnologiyanın və rəqəmsal ünsiyyət vasitələrinin inkişafı ilə, dilin təkamülündə mühüm rol oynaması ilə əlaqədardır. Müasir kommunikasiya vasitələrində (SMS, sosial media, e-poçt və s.) abreviaturlar geniş istifadə olunur və onların koqnitiv emal proseslərinə təsiri elmi araşdırmamızın aktuallığını şərtləndirən əsas məqamlardandır. Abreviaturların beynin informasiya emalı, yaddaş və qavrama proseslərinə təsiri, həmçinin dilin strukturuna gətirdiyi dəyişikliklər müasir dilçilik və kommunikasiya ilə bağlı tədqiqatlar üçün xüsusi maraq doğurur.

Bu baxımdan K.Surlou elmi araşdırmasında gənc insanların SMS və mobil mesajlaşma vasitəsilə dilin qısaltılması və abreviaturlardan istifadəsini araşdırır. O, bu fenomenin sosial dilçilik və koqnitiv proseslər üzərindəki təsirini öyrənir. Onun elmi nəticələrinə görə, gənclər arasında geniş yayılmış abreviaturların istifadəsi dil qavrayışını və ünsiyyət sürətini artırır [9, s. 216].

N.Baron isə texnologiyanın, xüsusən də mobil və internet kommunikasiya vasitələrinin dilə təsirini təhlil edərək, abreviaturların istifadəsinin gündəlik ünsiyyətə və dilin strukturuna necə təsir etdiyini araşdırmışdır. O, abreviaturların dilin dinamikliyini artırdığı və koqnitiv yükü azaltdığı qənaətinə gəlir [1]. N.Baron R.Linq ilə birgə elmi araşdırmasında isə Amerikanın universitet tələbələrinin SMS və “instant messaging” vasitələrində dil istifadəsini müqayisə edir. Tədqiqat göstərir ki, abreviaturlar və qısaltmalar həm SMS, həm də “instant messaging”-də geniş istifadə olunur və bu, kommunikasiya sürətini artırır, lakin dilin qavranılmasını mürəkkəbləşdirə də bilər [5].

D.Denis və S.A.Tagliamonte gənclərin “instant messaging” (IM) (sürətli mesajlaşma) və digər onlayn platformalarda abreviaturlar və dil qısaltmalarından necə istifadə etdiklərini araşdırır. Araşdırma nəticələri göstərir ki, abreviaturlar gənclərin dilində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur, lakin bu dəyişikliklər onların ümumi dil qabiliyyətlərinə mənfi təsir göstərmir [8, s.10].

S.K.Herrinq virtual ünsiyyətdə abreviaturların işlədilməsi və obların bu kommunikativ xəttə funksiyalarını təhlil edir, abreviaturların və qısaltılmış dil elementlərinin onlayn ünsiyyətdə necə geniş yayılmasından bəhs edir və bu fenomenin koqnitiv emal prosesinə təsirlərini təhlil edir [4, s.620].

“Nominativ funksiya, dilin qənaət və pragmatik funksiyası, sosial şəbəkələrdə şərhlər bölümündə istifadə olunan abreviaturlardan ibarət olan leksika üçün əsas funksiyalar kimi çıxış edir. ... Ümumiyyətlə, belə şərhələrdə abreviaturlar üslubi cəhətdən neytral leksik lay kimi çıxış edir” [13, s.251].

Bu araşdırmaların hər biri, abreviaturların və texnologiya ilə bağlı dil qısaltılmasının dilin qavranılması və istifadəsi üzərindəki müxtəlif təsirlərini öyrənir. Onlar, texnologiyanın dilin təkamülündə necə mühüm rol oynadığını və bu proseslərin koqnitiv aspektlərini aydınlaşdırır.

Metod və materillər. Bu məqalə texnologiyanın dilə təsiri və abreviaturların koqnitiv emal proseslərindəki rolu haqqında mövcud elmi ədəbiyyatı təhlil etmək məqsədini daşıyır. Araşdırmada əsasən nəzəri təhlil metodu tətbiq edilmişdir. Araşdırmanın əsas materialları kimi beynəlxalq dilçilik üzrə aparılmış tədqiqatlar, məqalələr, kitablar və onlayn resurslardan istifadə olunmuşdur. Əsas mənbələrə D.Kristal, N.Baron, A.Metkalf və s. alimlərin dildə qısaltmalar və texnologiyanın dilə təsiri ilə bağlı tədqiqatları daxildir.

Əsas hissə. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, abreviaturlar *“nitqin sintaktik quruluşunu”* dəyişməyə qadir deyil, daha doğrusu, konstruktiv funksiyaları yerinə yetirmir [10]. R.K.Drozdov qeyd edir ki, *“abreviaturlar məndə nominativ və kommunikativ funksiyaları yerinə yetirərək, nitqin mühüm ekspressivləşmə vasitələrindən birini təşkil edir”* [12, s.222].

Abreviaturların istifadəsi, koqnitiv emal prosesində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Məlumdur ki, abreviaturlar qısaltılmış formalar olduqları üçün onların qavranılması və yadda saxlanması adi sözlərdən fərqlənə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, abreviaturların istifadəsi alınan məlumatın beyində daha sürətli emal edilməsinə səbəb ola bilər, çünki onlar informasiya emalı prosesini sürətləndirir və mesajın əsas məzmununu tez bir zamanda qavramağa kömək edir. Bu xüsusiyyət, xüsusilə böyük həcmli informasiya mübadiləsinin aparıldığı rəqəmsal mühitlərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Abreviaturların yaddaşda saxlanması ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu cür qısaltılmış formalar yaddaşa daha asanlıqla həkk olunur. Bunun səbəbi, abreviaturların vizual və qısa olmaları, beyində daha asan şəkildə kodlaşdırılmalarına

imkan verməsidir. Bununla belə, bəzi hallarda abreviaturların çoxluğu və ya nadir istifadəsi onların unudulmasına səbəb ola bilər.

Texnologiyanın gətirdiyi əsas yeniliklərdən biri də dilin qısaldılması və bu qısaltmaların geniş yayılmasıdır. Bu proses, dilin strukturunu və istifadə qaydalarını dəyişdirir. Məsələn, “LOL”, “BRB” kimi abreviaturlar bir çox dillərdə ümumi istifadəyə daxil olmuşdur. Bu fenomen, beynəlxalq kommunikasiya prosesində dillərarası əlaqəni gücləndirir və yeni dil biliklərinin formalaşmasına səbəb olur.

“Abreviatur, reallığın, o cümlədən dilin kreativ yenidən mənalandırılması prosesi olaraq, bu məqsədə ən uyğun olan işarə formasının axtarışı, semantik baxımdan çoxməhsuldar və dəqiq məzmun ötürülməsi kimi hadisələrlə sıx əlaqədardır” [11, s.16]. Məsələyə bu şəkildə yanaşan Ye.A.Vişnyakova abreviaturların dilin funksional və sistemli səviyyələrində necə əhəmiyyətli olduğunu və onların məzmunun dəqiq və yığcam şəkildə ötürülməsindəki rolunu vurğulayır, abreviaturların söz yaradıcılığında və ünsiyyət prosesində funksional əhəmiyyəti ilə bağlı əsas məqamları ifadə edir.

Abreviaturların istifadəsi, dil biliklərinin sadələşdirilməsinə və qısa mesajların daha sürətli başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Bu isə insanların daha effektiv şəkildə ünsiyyət qurmalarına və böyük həcmdə informasiyanı qısa müddətdə qəbul etmələrinə kömək edir. Bununla yanaşı, bu prosesin mənfi təsirləri də mövcuddur. Belə ki, dilin çox sadələşdirilməsi və abreviaturların həddən artıq istifadəsi, bəzi hallarda dilin zənginliyini azalda və mənəvi təhriflərə səbəb ola bilər.

Bu məqsədlə son illər bütün dünya dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin sosial məkanda işlənməsi fonunda böyük bir kütlənin leksikonuna daxil olan “OK” abreviaturunun koqnisiyası diqqəti xüsusilə çəkir. “OK” abreviaturu dünyada ən çox tanınan və istifadə olunan ifadələrdən biridir. Onun koqnitiv xüsusiyyətləri ilə bağlı bir neçə mühüm məqam və araşdırmalara diqqət yetirək.

“OK” abreviaturunun mənşəyi ilə bağlı bir çox fərziyyə mövcuddur, lakin ən geniş qəbul olunan fərziyyə onun XIX əsrdə ABŞ-da yarandığını göstərir. 1839-cu ildə ABŞ mətbuatında “all correct” ifadəsinin yanlış yazılış forması olan “oll korrekt” şəklindən, daha doğrusu, bu ifadənin fonetik səs qabığı olan [ɔl kɔrɛkt] tələffüz formasından törəyən “OK” abreviaturu geniş işləklik qazanmışdır.

“OK” abreviaturunun geniş mədəni və liqnvistik ortamda bu qədər uğurlu olmasının səbəbi, onun koqnitiv olaraq tez qavranılması və asanlıqla yadda saxlanmasıdır. “OK” çox qısa və yığcam bir ifadə olduğu üçün beynin onu qavraması və yadda saxlaması asandır. Bu abreviaturun sadə forması koqnitiv yüklənməni azaldaraq, sürətli anlaşma və emalı təmin edir. Bu, xüsusilə sürətli ünsiyyətin vacib olduğu rəqəmsal dünyada geniş istifadəyə səbəb olmuşdur.

“OK” özlüyündə pozitiv və razılıq bildirən bir sözləm olduğu üçün, insanlar onu koqnitiv olaraq daha asan qəbul edirlər. Emosiya və razılıq bildirməsi onun dərhal anlaşılmasını və yadda saxlanılmasını gücləndirir. Koqnitiv dilçilik

sahəsindəki araşdırmalar göstərir ki, pozitiv mənalarla yüklü olan ifadələr beyində daha asan yadda qalır və tez emal olunur.

“OK” abreviaturunun semantikasında genişlənmə də müşahidə edilir. Məsələn, idarəedici qurğularda istənilən ayarları təsdiqləmək üçün nəzərdə tutulan düymələrin üzərində “OK” yazılır, və ya bu anlamda “OK düyməsini basmaq” kimi ifadələrdən istifadə edilir. “Razılıq vermək // razılıq almaq” mənasında “OK vermək” sözləmə istifadə edilir. “Tamam // oldu” mənasında isə sadəcə “OK” işlədilir. “Hər şey yolundadır” əvəzinə isə “Hər şey OK-dir” ifadəsinin işlənməsinə də rast gəlinir. Bu kontekstdə “OK” “yaxşıdır” ismi xəbərinə ekvivalent kimi çıxış edir. “All correct” (hər fi mənadada “hər şey düzdür // doğrudur”) ifadəsindən törəyən “OK” abreviaturunun semantik abxımdan bu qədər inkişaf edərək daha yeni-yeni mənalar kəsb etməsi gənc nəslin danışıq dilində daha çox müşahidə edilir.

A.Metkalf bu “OK” abreviaturunun yaranma tarixini və dünyada ən çox istifadə olunan sözlərdən birinə çevrilməsinin səbəblərini araşdıraraq, bu abreviaturun ABŞ-dan başlayaraq beynəlxalq miqyasda necə geniş yayıldığını və müxtəlif mədəniyyətlərdə sürətlə qəbul edildiyini təhlil edir. Metkalfa görə, bu sözün uğurunun səbəbi onun koqnitiv olaraq asan başa düşülən və istifadəsi baxımından rahat olmasıdır [7, s.120]. D.Kristal isə bu abreviaturun ingilis dilinin əsas ünsürlərindən birinə çevrildiyini və qlobal istifadəsini araşdırır. O qeyd edir ki, “OK” qısa, konkret və hər yerdə başa düşülən bir söz olduğu üçün beynin emalını asanlaşdırır və dil ünsiyyətini daha da səmərəli edir [2, s.145-146].

C.Mak Uorter, dilin texnologiya və sosial medianın təsiri ilə necə təkamül etdiyini araşdırarkən, “OK” abreviaturuna da xüsusi diqqət ayırır. O, bu sözü texnologiyanın təsiri altında yayılmış ən qədim və təsirli dil ünsiyyət vasitələrindən biri kimi dəyərləndirir və onun koqnitiv olaraq insan beynində necə qavranıldığını izah edir [6, s.23]. O, bu kontekstdə dilin ümumi strukturunu və dil dəyişikliklərinin koqnitiv mexanizmlərlə necə əlaqəli olduğunu müzakirə edərək sapir-vorf nəzəriyyəsini tənqid edir.

Sapir-Vorf nəzəriyyəsi (Sapir-Whorf Hypothesis) həmçinin dildə nisbilik nəzəriyyəsi (linguistic relativity) kimi də tanınır. Bu nəzəriyyə dilin insanların düşüncə tərzinə və dünyanı qavrama qabiliyyətinə əsaslı şəkildə təsir etdiyini irəli sürür. Başqa sözlə, dilin strukturu və lüğəti insanların gerçəklikləri necə gördüyünü, qavradığını və anladıklarını formalaşdırır. Nəzəriyyənin iki əsas forması var: 1. Dildə kəskin nisbilik: dilin strukturu insanların düşüncə tərzini müəyyənləşdirir və sərt şəkildə formalaşdırır. Bu, o deməkdir ki, fərqli dillər danışan insanlar dünyanı fərqli şəkildə anlayır və qavrayırlar.

2. Dildə zəif nisbilik: dil, düşüncə və qavrayış proseslərinə təsir göstərə bilər, lakin dil düşüncəni tam müəyyənləşdirmir. Dil sadəcə olaraq, düşüncə üçün müəyyən çərçivələr yaradır və onu yönəldir.

C.Mak Uorter bu nəzəriyyəni tənqid edərək, dilin insanların dünyanı qavraması və düşüncələri üzərində həlledici təsirə malik olmadığını qeyd edir. Onun

iddialarına görə, “*dil düşüncəni məhdudlaşdırmır*” [6, s.90]. O, dilin düşüncə üçün yalnız bir vasitə olduğunu, lakin düşüncəni sərt çərçivələrə salmadığını iddia edir. Ona görə, insanlar müxtəlif dillərdə danışa bilsələr də, dünyanı eyni şəkildə qavraya bilirlər. Onun fikrincə, fərqli dillər danışan insanlar fərqli düşünür, sadəcə olaraq, dünyanı anlamaq üçün müxtəlif dil formalarından istifadə edirlər. Tədqiqatçı Sapir-Vorf nəzəriyyəsinin həddindən artıq ümumiləşdirmələr etdiyini və dillər arasındakı fərqlərin insan düşüncəsi üzərində böyük təsir göstərdiyinə dair yetərli dəlillərin olmadığını bildirir [6, s.56].

Texnologiyanın və sosial medianın inkişafı ilə OK abreviaturası daha da geniş yayılmış və gündəlik kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlanmasının izahını da bununla əlaqələndirmək mümkündür. SMS, e-poçtlar və sosial media platformalarında “OK” ən çox istifadə olunan razılıq bildirmə və ya təsdiq ifadəsinə çevrilmişdir. Onun sadə və hər yerdə başa düşülən xarakteri texnologiya ilə əlaqəli koqnitiv proseslərdə önəmli yer tutur.

Nəticə. Texnologiya və abreviaturalar arasında mövcud olan əlaqə, dilin təkamülündə mühüm rol oynamağa davam edir. Abreviaturaların geniş yayılması, dildə qısaldılmış ifadələrin təşəkkül tapması informasiyanın koqnitiv emalı prosesinə yeni imkanlar gətirmişdir. Bu məqalədə göstərilən araşdırmalar, abreviaturaların yaddaş, qavrama və dil biliklərinə təsirlərini ortaya qoyur və onların müasir kommunikasiya prosesində necə mühüm bir element olduğunu bir daha təsdiq edir.

“OK” abreviaturu sadə, yığcam və beynin qavrama prosesini asanlaşdıran xüsusiyyətlərə malikdir. Bu abreviaturanın beynin koqnitiv emal prosesində təsiri, onun global ünsiyyətdə geniş istifadəsinə imkan vermişdir. Dilçilər və tarixçilər bu sözün beynəlxalq dilçiliyin mühüm elementi olduğunu vurğulayır və onun dünya dillərinə təsirini araşdırmağa davam edirlər. “OK” abreviaturunun koqnitiv xüsusiyyətləri onun dil tarixində və müasir texnologiya ünsiyyətində əvəzsiz rol oynadığını göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Baron, N. S. Always On: Language in an Online and Mobile World / N.S.Baron. — Oxord: Oxford University Press, 2008. — 304 p.
2. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language: [3rd ed.] / D.Crystal. — Cambridge: Cambridge University Press, 2018. — 688 p.
3. Crystal, D. *Txtng: The Gr8 Db8 / D.Crystal. — Oxford: Oxford University Press, 2008. — 256 p.
4. Herring, S. C. Computer-Mediated Discourse [In D. Tannen, D. Schiffrin, & H. Hamilton (Eds.)] // The Handbook of Discourse Analysis, 2001. — pp. 612-634.

5. Ling, R. Text Messaging and IM: Linguistic Comparison of American College Data / R.Ling, N.S.Baron, // *Journal of Language and Social Psychology*, — 26(3), 2001, — pp. 291-298.

6. McWhorter, J. *The Language Hoax: Why the World Looks the Same in Any Language* / J.McWhorter. — Oxford: Oxford University Press, 2015. — 208 p.

7. Metcalf, A. OK: The Improbable Story of America's Greatest Word / A.Metcalf. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — 240 p.

8. Tagliamonte, S. A. Linguistic Ruin? LOL! Instant Messaging and Teen Language / S.A.Tagliamonte, D.Denis. // *American Speech*, — 83(1), 2008. — pp. 3-34.

9. Thurlow, C. Generation Txt? The Sociolinguistics of Young People's Text-messaging [In J. Androulakis (Ed.)] // *Language and Communication*. — 2003. — pp. 201-218.

10. Антонов, В.П. Лингвопрагматический потенциал аббревиатурных антропонимов современной эпохи // *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П.Астафьева*. — № 3, 2013. — с.189-194.

11. Вишнякова, Е.А. Аббревиация как лингвокреативная деятельность // *Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики*. — Т.5, №2, — 2019. — с. 11-22.

12. Дроздов, Р.К. К вопросу об использовании аббревиатурных образований в текстах СМИ // *Вестник КГПУ им. В.П.Астафьева*, — №4, — 2011. — с. 217-222.

13. Манджиева, С. В. Формы и принципы употребления аббревиатурной лексики в социальной сети Facebook / С. В. Манджиева, Я. Сынвон // *Иностранные языки: лингвистические и методические аспекты*. — № 40. — 2018. — с. 245-252

14. Молчанова, Л. В. Явление аббревиации в сопоставительном аспекте / Л.В.Молчанова, Л.Ю.Зубова // *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*.— № 2. — 2019. — с. 120-129.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: fil.e.d., dos. Nərmən Əbülfəz qızı Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.195>

AYTƏN PIRMƏMMƏDOVA
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Aytan.S.Pirmammadova@au.edu.az

İQTİSADI TERMİNLƏRDƏ OMONİMLİK **Xülasə**

Bu məqalədə iqtisadi diskursa işlədilən və biznes kommunikasiyasına dair terminoloji leksikada müşahidə olunan omonimlik fenomeni araşdırılır. Konkret nümunələr əsasında təhlilin nəticəsi əks etdirilir. İqtisadi diskurs janrı çərçivəsində tez-tez rast gəlinən omonimlərdən bəhs olunur və təsadüfə seçim nəticəsində ingilis dilinin korpusundan toplanmış bir sıra nümunələr vasitəsilə mövzu daha yaxından işıqlandırılır. Sözügedən məsələyə dair bəzi tədqiqat işləri təhlil edilərək araşdırma üçün metodoloji əsas yaradılır.

Açar sözlər: iqtisadi diskurs, omonimiya, omonimlərin növləri, iqtisadi terminologiya

HOMONYMY OF THE ECONOMIC TERMS

Aytan Pirmammadova

Abstract

This article researches the phenomenon of homonymy found in the economic discourse and terminological language used in business communication. Analysis and results are described based on concrete examples. Homonymy that is frequently encountered within the economic discourse genre is illustrated based on some randomly collected examples from the corpus of the language. It also reviews some papers dedicated to the issue. Some research materials are analyzed on the mentioned problem to form the methodological foundation.

Keywords: economic discourse, homonymy, types of homonyms, economic terminology.

ОМОНИМИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Айтан Пирмаммадова

Резюме

В настоящей статье исследуется феномен омонимии характерный экономического дискурсе и терминам использованном в бизнес коммуникации. Результаты исследование показаны и описаны конкретными примерами. Омонимия которая часто встречается в рамках жанра экономического дискурса близко рассматривается на основе случайных примеров собранных из корпуса

английского языка. С целью формирование методологических оснований анализируются некоторые исследовательские работы по данной теме.

Ключевые слова: экономический дискурс, омонимия, виды омонимов, экономическая терминология.

Giriş

Diskurs dedikdə fikir və ideyaların verbal şəkildə, sözlə ifadə olunan mübdiləsini nəzərdə tutulur. Cümlədən böyük, koherentliyə və kohezivaya malik, praqmatikliyi və məqsədi bəlli dil vahidi diskurs hesab olunur. Bu cür dil vahidi həm vasitəli nitqə, həm də yazıya aiddir. Hər hansı bir şəxslə birbaşa ünsiyyət əsnasında baş tutan kommunikasiya aktı və ya hər hansı mövzunun müzakirəsi də diskurs kimi gözdən keçirilə bilər.

Diskurs termini fransız mənşəli olub *discours* terminindən yaranmışdır və mənası *nitq, diskurs, danışmaq üsulu* deməkdir. Diskurs nəzəriyyəsini əsasını təşəkkül tapması **E. Benvenistin** adı ilə bağlıdır. Dilçi diskurs sözünə terminoloji çalar verərək onu "*danışana məxsus nitq*" kimi dəyərləndirmişdir. (1, s. 296)

Diskurs təhlilinin əsasında dilin sosial kontekstdə gözdən keçirilməsi durur ki, bu funksiyanın tədqiqi və təhlili sosialinqvistika tərəfindən həyata keçirilir. İnsanın sositumdakı müxəlif kontekstlərdə çıxışı, cəmiyyətin yazılmış və yazılmamış qayda-qanunlarının, mədəni, əxlaqi mühitin mühitinin dərkə və interpretasiyası sosio-koqnitiv təhlil nəticəsində mümkün olur. İqtisadi, siyasi mühit hal-hazırkı zaman və məkəndə bu və ya digər şəxsin yəni informasiya ötürücüsünün praqmatikası və istiqamətləndiyi auditoriya, eləcə də onun mədəni fon biliyi dilin aktualşaraq spesifik diskurs növünə çevrilməsini və məna kəsb edə bilmə funksiyasını yaradır. Cəmiyyətdəki mədəni qrupların müxtəlif fəaliyyət sahələrinə və fon biliyinə və s. faktorlara əsaslanaraq yaranan diskurs daşdığı funksiyasına və aktuallaşma sahəsindən aslı olaraq müxtəlif janrları ehtiva edir ki, bunlar da öz növbəsində müxtəlif elm sahələrində - lingvistikada, sosiologiyada, media təhlili, tarix, politologiyada, iqtisadiyyata və s. aid mətnlərdə özünü göstərir.

Diskurs təhlili keyfiyyətə əsaslanan tədqiqat növü kimi yazılı və şifahi, yəni verbal və ya qeyri-verbal dilin kontekstdə dərininə təhlilinə diqqət ayırır. Diskursun təhlilinin aparılmasında məqsəd dilin gündəlik kommunikasiyada işlənmə yollarını və xüsusiyyətlərini, sosial normaları tənzimləmədə rolunu və istifadə yollarını, biliyin yaradılması prosesini dəstəkləmə tərzini dərk etməyə əsaslanmışdır. Diskurs təhlili zamanı dilin leksikonu, qrammatikası, tonu, üslubi janrları, obrazlılığı, metaforizasiya prosesləri, praqmatikası və onun cəmiyyətlə əlaqəsi kimi faktorlar nəzərə alınmalıdır.

İqtisadiyyat insan cəmiyyətinin ayrılmaz, olduqca mühim bir ünsürünü təşkil edir. O cəmiyyətin başlıca kateqoriyası hesab oluna bilər ki, bu faktor da iqtisadi kommunikasiyanın, iqtisadi diskursun rolunu son dərəcə əhəmiyyətli edir. İqtisadi biliyin verballaşması nəticəsində bütün dünyada biznes kommunikasiyası həyata keçirilir ki, bunun da öz konseptləri və onları mümkün edən leksika, xüsusilə də

terminologiyanın mövcudluğu zəruri hal kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, iqtisadi diskursun leksikonu kifayət qədər böyük həcmdə, terminologiyayı, alınmaları, noelogizmləri, frazeologizmləri, və s. əhatə edir. Bizim üçün bu məqalədə iqtisadi diskursun terminlərinin omonimliyi maraq kəsb edir.

Diskurs növündən və janrında aslı olaraq müxtəlif *metodologiyadan* istifadə olunur. Bu məqalədə metodoloji yanaşmalar seçim vasitəsi ilə ingilis dilinin korpusundan toplanmış autentik dil materallarına istinadən aparılmış təhlilin nəticəsində formalaşdırılmışdır.

Omonimlərin tədqiqi və təsvirinə dair. Omonim sözü yunanca *homo* “eyni” və *onymos* “məna” sözlərinin birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Omonim dedikdə ənənəvi olaraq mənaca fərqli, yazılışı və deyilişi eyni, yaxud da həm tələffüzü, həm də hərf tərkibi eyni olan dil işarələri nəzərdə tutulur. Omonimiya (**yun.** *eyni adlı*) leksik mənaları müxtəlif, qrammatik mənaları həməyni, həm də müxtəlif olan eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir. (2, s.91)

Omonimlərin bir sıra növlərini qeyd etmək olar: **tam və ya mütləq (absolute)**, yəni həm yazılışı və deyilişi eyni olan sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, bank (*embankment -pulun saxlandığı yer kimi və bank- çay sahili mənasında*). (3, 4, 8, 11)

Digər növə qismən omonimlər və ya omofonlar (yalnızca oxunuşu eyni olan sözlər) və omoqraflar (yazılışı eyni olanlar) aiddir. (5, s. 220)

Sözlər əgər eyni nitq hissəsinə aidirsə, onları leksik omonimlər hesab edirlər.

İ.V.Arnold omonimləri *leksika mənalarına, qramatik mənalarına və başlıca formalarına* görə növlərə bölür. (6)

Həsərat Həsənov omonimlərin əmələgəlmə yollarına görə dörd yerə bölür. 1. *Leksik (polisemiya və alınmalar sayəsində)* 2. *Fonetik* 3. *Morfoloji* 4. *Sintaktik yolla əmələ gələn*lər. (2, s.94)

Omonimlər peydaolma mənbələri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: *fonetik dəyişikliklər nəticəsində törəyənlər (night-knight), sözlərin qısaldılması (Rep – 1. repertory, 2. representative, 3.reputation, 4. repetition) və konversiyayı (to profit -profit) alınmaları (bank/çay sahili, bank/ maliyyə qurumu), polisemiya, yəni çoxmənalı sözlərin mənaları arasında bağlarının qırılması nəticəsində yeni söz yaranması.*

Bir sıra geniş yayılmış omonim iqtisadi terminlərin təhlili. Hər hansısa bir şəxs hər hansı bir iqtisadi məsələ barəsində (məs., ticarət, qiymət, bank işi, alqı-satqı və s.) danışarsa, əksəriyyət hallarda çoxluğun başa düşdüyü dildə yəni, bu zaman ümumişlək səciyyəli sözlərdən istifadə edərək kommunikasiya qurur. Dilin korpusunda mövcud iqtisadi məzmunlu ümumişlək leksika ilə yanaşı, terminologiya da diqqəti cəlb edir.

İqtisadi diskurs üçün səciyyəvi bir sıra terminoloji leksikanın omonimlik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək. Seçdiyimiz terminlər *tam və ya mütləq* omonimlər hesab olunanlardır. Aşağıda verilmiş bir sıra omonim iqtisadi terminlərə nəzər salaq:

Capital – digər sahəyə aid ləksem kimi

1. A city that is the center of government of a country or smaller political area – *Paytaxt şəhəri* anlamına malikdir. e.g. *Baku is the capital city of Azerbaijan*

2. The most important place for a particular business or activity. Burada *aparıcı, əsas mənalarını daşıyır*.

3. A letter of the alphabet in the form and larger size that is used at the beginning of sentences and names: *yəniböyük hər f m ə n ə s ı n d ə* e.g. *Please, print your name in capitals.*

4. Capital adj. (of a crime) that can be punished by death: a capital offense

Capital – maliyyə termini kimi

1. Money that is used for investment or for starting a business;

e.g. Low-tax policies are used by some countries to attract capital.

e.g. The UK parent company decided not to inject further capital into the failing business.

2. the total amount of money and property that an individual or company owns;

3. money that is lent or borrowed and will have to be paid back;

Our mortgage is interest-only, so we're not paying off any of the capital.

4. people who own businesses, land, industries, and other forms of wealth in society, are considered as a group:

e.g., There's a real conflict arising between the demands of capital and labour. (8)

Cambridge lüğətinin internet səhifəsinə istinadən yuxarıda verilmiş terminin iqtisadi konteksdəki və kimi digər kontekst və nümunələrdə mənalarına nəzər saldıqda onun omonim işləndiyinin şahidi oluruq. Bu sözün iqtisadi və maliyyə termini kimi birləşmə yaradaraq terminoloji xüsusiyyətlərinin genişləndiyinidə müşahidə edirik: *authorized share capital, ordinary capital, paid-in capital, preference capital, preferred capital, return on capital called-up share capital, circulating capital, core capital, cost of capital, customer capital, debt capital, equity capital, fixed capital, flight capital, human capital, intellectual capital, knowledge capital, loan capital, nominal capital, operating capital, risk capital, share capital, social capital, uncalled capital, venture capital, working capital, invest/inject capital, foreign/private capital, attract/borrow/raise capital, tie up/release capital...*

Policy

Sığorakontekstində sığorta olunan lənsığorta edən arasında yazılı müqavilə nəzərdə tutulur. Məs., *My life assurance policy matures in 2005.*

Omonim kimi digər anlamı *səsiyasət* bildirir.

Aşağıdakı terminoloji birləşmələr *də möv* cüddür. Məs., *A policy specifies what system calls are permitted, and the ways they can be used.* (From the Cambridge English Corpus)

Başlıca birləşmələrinə aiddir: *incomes policy, monetary policy, mortgage protection policy, open-door policy, paid-up policy, scorched-earth policy, endowment policy, fire policy, fiscal policy, foreign policy, household policy, standard fire policy, survivorship policy, valued policy, closed-door policy, collective policy, credit policy, dear-money policy, domestic policy, easy monetary...*

Principal (*relating to an amount of money lent or borrowed, rather than to the interest paid on it*) Maliyyə kontekstində bu sözün mənası əvvəlcədən ödənilən puldeməkdir. Məs., *Shares of these funds involve investment risk, including the possible loss of the principal amount invested.*

Digər omonim mənalарına *məktəb direktoru, başlıca, əsas* və s. aiddir.

Məs., *In spite of its historical framework, the work is dominated by the fates of its three principal characters. (From the Cambridge English Corpus)*

Premium (The amount of money that has to be paid for an insurance) – Bu termin iqtisadi diskursa xas bir termindir, *sığortaya görə ödənilən məbləği* bildirir. Ononim kimi isə ümumişlək sifət olaraq *yüksək keyfiyyətli* anlamına malikdir. **Birləşmələri:** *additional premium, annual premium, average premium, equity premium, high premium, increased premium, substantial premium, total premium, wage premium*

Raise (An increase in the amount of wages or salary) *Maaşda və ya gəlirdə artımı* bildirir. İqtisadi anlamdakı birləşmələrinə *raise capital/funds/money, raise a loan/mortgage* və s. nümunə göstərmək olar. Omonim kimi *qaldırmaq, böyütmək, ucaltmaq* və s. mənalарına malikdir. Məsələn, the word *bank that means embankment* and the word *bank that means riverside* are the cause behind this ambiguity (Fromkin et al. 2003:180).

Save (setting something, like money, aside to use in the future). *Pul yığmaq* anlamında maliyyə kontekstində aiddir. Məsələn, *I'm saving (up) for a new bike and I've got almost \$100.*

Omonim sözkimi, *hifz etmək, qorumaq, xilas etmək, futbolda top saxlamaq, kompüterdə isə məlumatı yadda saxlamaq* kimi mənalar daşıyır.

e.g., *He knocked the gun out of the guy's hand and in so doing saved her life.*

e.g., *The goalkeeper made a great save in the last minute of the game.*

Bir mənada da **saves** sözü *kimi (but or except for) işlənir, savayı* kimi tərcümə olunur. e.g., *They found all the lost documents save one.*

Security (*an investment product such as a stock or bond,.*) Qiymətli kağızların bir növünü bildirmək üçün bu termindən istifadə olunur. Cəmsəkildə işlədilir. Məsələn. *Investors who bought securities made up of subprime loans suffered the biggest losses.*

Digər maliyyə mənası *zəmanət* anlamına gəlir. (*property or goods that you promise to give someone if you cannot pay them what you owe them: give/offer/pledge sth as security*) məs., *She signed papers pledging their home as security against the loan.* İqtisadi kontekstdən kənar da omonim söz kimi mənası

*təhlükəsizlik deməkdir.e.g., Most children need the security of a stable family life.***Birləşmələri:** *deal in/invest in/issue securities, buy/hold/sell securities, a securities agreement/audit/dealer, a securities business/company/house...*

Share *(a unit of ownership, often in a company's stock or a mutual fund:have/own/hold shares in sth). İstiqraz, paymənalarnamalikdir. e.g. On the London Stock Exchange, 18.5 million shares were traded yesterday.*

Omonimsözkimimüxtəlifnitqhissərarikimiçixışedərək, fel, isim, sifətvə s. ola bilir. 1. e.g., *We must all accept some share of the responsibility. (pay)* 2. e.g., *She shares an office with Anne. (bölüşmək)e.g.,3. It's a long trip – why don't we share the driving (= each do some of it)? (əvəzləşək)*

Təhlil edilən iqtidasi diskursa aid yuxarıdakı terminlərdən savayı yüzlərlə digər maliyyə konseptlərində omonimlik xüsusiyyətləri də mövcuddur. Məsələn: *balance, account, bond, margin, loom, credit, interest, wants, term, tip, goal, bold, demand, goal, trust, bear, models, beta, alpha, boom, bubble, book value, bull, bust, framing, haircut, lemons, margin, depression, equity, fat tails və s.*

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, omonimiya fenomeni dildə geniş yayılmış bir hal təşkil edir. Dilin omonimlərlə zənginliyi onun işarələr sistemi kimi qənaət prinsipini həyata keçirməsinə şərait yaradır. Demək olar ki, bütün dillərdə omonimlərin bu və ya digər növlərinə rast gəlinir.

İqtisadi diskursa məxsus terminlərin sırasında da onlara tez-tez təsadüf olunması heç də təəccüblü deyil. Bir sıra iqtisadi konsept və terminlərin eyni səs yə hərf tərkibinə malik olub fərqli mənalar daşdığına şahidi oluruq. Bu məqalədə növ olaraq omonimlərin *mütləq olanlarının, yəni yazılışı və deyilişi eyni* mənaları fərqli olanları, hətta nitq hissəsi kimi də bir – birindən fərqlənən sözləri təhlil edərək o nəticəyə gəldik ki, iqtisadi terminologiyada müşahidə olunan omonimiyanın bir sıra səbəbləri var. Belə ki, iqtisadi və maliyyə terminlərinin mövcud olmasını onların yaranma yolları, yəni müxtəlif mənəli sözlərin *fonetik strukturundakı dəyişiklik, polisemiyanın qırılması, alınmalar, konversiya* və s. kimi dil hadisələri şərtləndirir. Elə bu səbəbdən omonim sözlər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus olub bir-biri ilə heç cür bağlılığı olmayan konseptlərinə anlayışları bildirir.

Ədəbiyyat

1. Бенвенист, Э., “Общая лингвистика, 3-е изд., – М.: Эдиториал УРСС, 2009. – 448 с.
2. Həsənov, H. “ Müasir Azərbaycan dilinin leksikası”, Bakı, 2005, Nurlan nəşriyyatı, 452s.
3. Lyons J. (1982). *Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

4. Allan, K. (1986). *Linguistic Meaning*. Vol.1. London: Routledge and Kegan Paul.
5. Crystal D.(2003) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* 5th edition, Blackwell Publishers Ltd.
6. Арнольд И. В. *Основы научных исследований в лингвистике* : Учеб. пособие. Москва : Высшая к., 1991. 140 с.
7. Dobrovolska S.R., Опыр М.В., Panchyshyn S.B., *Structural and Semantic Features of Homonymic Terms in Economic Discourse* Випуск 21., Том 1. Retrieved from http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/21/part_1/28.pdf
8. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/homonymy>
9. <https://www.consumerfinance.gov/consumer-tools/educator-tools/youth-financial-education/glossary/>
10. <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm> <https://docenti.unimc.it/giuseppina.larocca/teaching/2020/22589/files/lessico-economico-testo-2>
11. <https://www.economist.com/economics-a-to-z>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ləman Qasımlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.202>

MƏRYAM FAZİLZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlil küç.
fazilzadeh@mail.ru

THE STEPS IN WRITING THE RESEARCH PAPER

SUMMARY

A research paper is an extended formal composition based on information gathered from a number of sources and on the thinking and judgment of the writer. Since the preparation of such a paper involves the use of reference books, the search for suitable source material in books and periodicals relating to the subject, as well as the skills of planning and writing you studied in connection with shorter compositions. A research paper is a piece of academic writing that provides analysis, interpretation and argument based on in-depth independent research. Research papers are similar to academic essays, but they are usually longer and more detailed assignments, designed to assess not only writing skills but also your skills in scholarly research writing a research paper requires you to demonstrate a strong knowledge of your topic, engage with a variety of sources and make an original contribution to the debate. As it is a more ambitious job, however, each step of the planning, research, and actual writing assumes special importance. A poor choice of subject or faulty organization is a flaw in a composition of any length. In a research paper that may take weeks in the writing, such faults loom larger and become harder to correct. One important difference between the research paper and other compositions is the amount of time the research paper requires. The preparation of research paper takes weeks to complete. To use this time wisely, you will want to plan your work carefully. Make out a definite schedule, that will permit you to work through each stage in a thorough and unhurried way.

Each research paper is different, but all research papers have certain things in common. From the experiences of others facing the same problems, a standard procedure and form has been developed.

Seven Steps in Writing a Research Paper

1. Selecting and limiting the subject
2. Preparing a working bibliography
3. Preparing a preliminary outline
4. Reading and taking notes
5. Assembling notes and writing the final outline
6. Writing the first draft
7. Writing the final draft with footnotes and a final bibliography

Key words: flaw, rehash, vague, successively, to distort, outright

While preparing the research paper you should select a subject that is suitable for research and in which you have a genuine interest. Finding the right subject is one of the most crucial steps in the whole process. If you make a poor choice of subject, you will find it almost impossible to write a good paper. Some teachers consider the choice of subject so important that they will assign a subject that they know is manageable. If you are given a choice, these suggestions will help.

1. Choose a subject that interests you. You will be spending a great deal of time and effort on the paper; it is important that the subject you choose is one that you want to learn more about.

2. Avoid straight bibliography. Although it is sometimes possible to write a successful research paper on a person's life, this kind of subject presents problems that you will do well to avoid. If the person is well known, full-scale bibliographies are likely to exist and you will find it hard to avoid rehashing a book or encyclopedia article; if the person is not well known, or if there happen to be no good biographies, the problems of assembling enough material to document the person's life and accomplishments will be difficult.

3. Choose a subject of significance. The hours you spend in research on a subject should add to your stock of knowledge as well as provide the important material for your paper. Avoid topics that do not seem to be of lasting importance.

4. Choose a subject that can be presented objectively. A research paper is not the place for arguments and persuasion. The second step is to limit your subject so it can be handled within the length of your paper. Many students err initially by choosing too broad a subject and soon run into serious problems, either they must spend endless hours producing a paper much too long, or else they do a very superficial job. Once you have settled on a subject, your next step is to begin your search for source material. You will not find an encyclopedia article on your specific subject—at least you won't if you have limited your subject properly. What you will find is a general article on the larger subject of which yours is a part. Such an article will give you a broad view of the whole subject and may suggest related ideas that you will want to bear in mind as your idea gradually takes shape. This introductory article may also suggest a modification in your original subject.

Once you have thought through your general subject and have done some background reading, you are ready to bring your subject into sharper focus. Try to state in one sentence the thesis, or purpose, of your paper. The thesis is a statement of your purpose—what you intend to show in the paper. In a more formal sense it is a proposition to be proved—and the proof is in the rest of your paper. The thesis, or statement of purpose, is to the longer paper what the topic sentence is to the paragraph.

Later on as you work through the paper you may wish to revise your thesis; stating it as sharply as you can at this stage, however, will direct your thinking and

make your note-taking more efficient and productive. At the stage of preparing a preliminary outline as a guide for reading and taking notes you have a stack of cards- your working bibliography- and a clear statement of the purpose of your paper. Your next step is to prepare a rough outline that will suggest the general heading under which you will be taking notes. Begin by thinking through your subject to see what major divisions and subdivisions suggest themselves. Using these as outline topics, make your preliminary outline. Do not worry about matters of style or about the final organization of the topics. As your reading progresses, you will find that some topics turn out to be irrelevant or inadequately covered in the sources. On the other hand, your reading will suggest new topics that you will want to include.

When you are ready to draw up preliminary outline, follow these suggestions:

1. Put the title of your paper at the top.
2. Immediately below the title, write the word purpose followed by a statement of your purpose.
3. Follow standard outline form.
4. Do not include too much detail in your preliminary outline. A three-step outline should be sufficient; more detail will be added as you go along.

The next step is to take notes on your reading classified by topics in the preliminary outline. With your working bibliography and preliminary outline before you, you are ready to continue your reading. Now you have a clear idea of exactly what you are looking for. Never read sources for a research paper without taking notes on your reading. Even for the main points in a paper, your memory is an unreliable guide. When it comes to detailed references and quotations, you must have a full and accurate record of the material you have accumulated. A research paper should not be collection of quotations from various authors on one subject. However, it is outright dishonesty to pass off another person's words as though they were your own. Summarize and paraphrase but do not copy unless you intend to use the quoted material within quotation marks in your paper. With your final outline as complete as possible, you can put your information and ideas on paper. The rules and suggestions for writing a first draft will help you here. Above all, remember that this draft is meant for your eyes alone. Matters of style and form, the mechanics of punctuation- all these can be ignored. Simply set your ideas down fully and freely, in a form that you will be able to follow when the time comes for polishing and revision. Except for the inclusion of footnotes and the preparation of the final bibliography, the final draft of a research paper presents the same problems as the final draft of any composition. Facts and ideas in your research paper should be documented by detailed references to their sources. In your first draft these references took the form of numbers keyed to your note cards and working bibliography. In the final draft these references must be spelled out in footnotes. A footnote is a reference, explanation, or comment placed below the main text on a printed page. Footnotes are identified in the text by numeral or a symbol. In research papers and reports,

footnotes commonly acknowledge the sources of facts and quotations that appear in the text.”Footnotes are the mark of a scholar,” says Bryan A. Garner. “Overabundant, overflowing footnotes are the mark of an insecure scholar –often one who gets lost in the byways of analysis and who wants to show off”. The final bibliography should include only those books and articles that you actually used; that is, the sources referred to in your footnotes plus any additional sources which played an important part in the preparation of your paper. In style and form, your final bibliography will differ from the working bibliography only in certain details, but these details are important. You should remember that the bibliography is your support for every statement in your paper. All items of information should be separated by commas; use a period at the end of each entry. In your reading for the research paper, you will encounter a number of scholarly abbreviations, established by long usage. A short checklist of the most common abbreviations is given below.

c or copyright ; used before a date to indicate the year in which copyright was obtained

c., ca. about (from the Latin confer); always printed in italics or underlined

ch. chapter, chapters

e.g. for example (from the Latin exempli gratia)

i.e. that is (from the Latin id est)

p., pp. page, pages

Bibliography

1. John Rupert. Papers in Linguistics. London. Oxford University Press.
2. Myers/ Herndon. Dynamics of Speech.
3. <https://www.nhcc.edu/academics/library/doing-library-research/basic-steps-research-process>
4. <https://study.com/academy/Types-of-Speeches.Speech-Communication>.
5. David Crystal. The Scope of Internet Linguistics.
6. English Grammar and Composition. John E. Warriner.

М.Фазильзаде

ЭТАПЫ НАПИСАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ РЕЗЮМЕ

Исследовательская работа - это развернутое официальное сочинение, основанное на информации, полученной из нескольких источников, а также на размышлениях и суждениях автора. Подготовка такой работы предполагает использование справочной литературы, поиск подходящего исходного материала в книгах и периодических изданиях, относящихся к теме, а также навыки планирования и написания, которые вы изучали в связи с более короткими сочинениями. Исследовательская работа - это научное сочинение, в котором представлены анализ, интерпретация и аргументация, основанные на глубоком самостоятельном исследовании. Исследовательские работы похожи

на академические эссе, но они, как правило, длиннее и подробнее, предназначены для оценки не только навыков письма, но и ваших умений проводить научные исследования. Написание исследовательской работы требует от вас показ глубоких знаний по вашей теме, использование разнообразных источников и вноса оригинального вклада в дискуссию. Однако это более амбициозная работа и каждый этап планирования, исследования и собственно написания приобретает особое значение. Неудачный выбор темы или неправильная организация - это недостаток в написании сочинения. В исследовательской работе, написание которой может уйти несколько недель, таких недостатков больше и их сложнее исправить. Одно из важных отличий исследовательской работы от других сочинений - это количество времени, которое требует исследовательская работа. Подготовка исследовательской работы занимает несколько недель. Чтобы использовать это время с умом, вам нужно тщательно спланировать свою работу. Составьте определенный график, который позволит вам тщательно и неторопливо проработать каждый этап.

Каждая исследовательская работа отличается от другой, но у всех исследовательских работ есть общие черты. На основе опыта других людей, столкнувшихся с теми же проблемами, была разработана стандартная процедура и форма.

Семь этапов написания исследовательской работы:

1. Выбор и ограничение темы
2. Подготовка рабочей библиографии
3. Подготовка предварительного конспекта
4. Чтение и ведение заметок
5. Сбор заметок и написание окончательного конспекта
6. Написание первого черновика
7. Написание окончательного варианта со сносками и окончательной библиографией

Ключевые слова: недостаток, пересказ, неясный, последовательно, исказить, откровенный

M.Fazilzadə

TƏDQIQAT İŞİNİN YAZILMASI ADDIMLARI XÜLASƏ

Tədqiqat işi bir sıra mənbələrdən toplanmış məlumatlara və yazının düşüncə və mühakiməsinə əsaslanan geniş formal kompozisiyadır. Belə bir məqalənin hazırlanması istinad kitablarından istifadəni, mövzuya aid kitablarda və dövrü nəşrlərdə uyğun mənbə materialının axtarışını, habelə daha qısa kompozisiyalarla əlaqədar öyrəndiyiniz planlaşdırma və yazı bacarıqlarını əhatə edir.

Tədqiqat işi dərin müstəqil tədqiqata əsaslanan təhlil, şərh və arqument təqdim edən akademik yazıdır. Tədqiqat məqalələri akademik esselərə bənzəyir, lakin onlar adətən daha uzun və təfərrüatlı tapşırıqlardır və onlar təkcə yazı bacarıqlarını deyil, həm də elmi tədqiqatda sizin bacarıqlarınızı qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqat işinin yazılması sizdən mövzunuz haqqında güclü biliyi nümayiş etdirməyi, bir mütəxəssislə əlaqə saxlamağı tələb edir, müxtəlif mənbələrdən istifadə edir və müzakirəyə orijinal töhfə verir.

Ancaq daha iddialı bir iş olduğu üçün planlaşdırmanın, araşdırmanın və aktual yazının hər bir addımı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səhv mövzu seçimi istənilən uzunluqdakı yazıda qüsurdur. Yazıda həftələr çəkə bilən tədqiqat məqaləsində bu cür səhvlər daha da böyüyür və yazıda düzəlişlər etmək çətinləşir.

Tədqiqat məqaləsi ilə digər yazılar arasındakı mühüm fərq tədqiqat işinin tələb etdiyi vaxtın miqdarıdır. Tədqiqat işinin hazırlanması həftələr çəkir. Bu vaxtdan ağıllı istifadə etmək üçün işinizi diqqətlə planlaşdırmaq istəyəcəksiniz. Hər bir mərhələdə hərtərəfli və tələsmədən işləməyinizə imkan verəcək müəyyən bir cədvəl hazırlayın.

Hər bir tədqiqat işi fərqlidir, lakin bütün tədqiqat sənədlərinin müəyyən ortaq cəhətləri var. Eyni problemlərlə üzləşən başqalarının təcrübəsindən standart prosedur və forma işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqat məqaləsinin yazılmasında yeddi addım:

1. Mövzunun seçilməsi və məhdudlaşdırılması
2. İşçi bibliografiyanın hazırlanması
3. İlk variantın hazırlanması
4. Oxunulması və qeydlərin aparılması
5. Qeydlərin yığılması və yekun variantın yazılması
6. İlk qaralamanın yazılması
7. Son qeydlərin yığılması və yekun bibliografiya ilə yekun variantın yazılması

Açar sözlər: qüsur, təkrar, qeyri-müəyyən, ardıcıl, təhrif etmək, açıq-aşkar

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, dosent Möminat Ömətova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.208>

**MAHMUDOVA ŞƏFAQƏT ABDULLA QIZI
ADU
Filologiya elmləri doktoru, dosent**

ARTİKL DEYKTİK ELEMENT KİMİ

Açar sözlər: artikl, deysis, deyktik sözlər, kontekst, konseptual kateqoriya

Key words: article, deixis, deictic words, context, conceptual category

Ключевые слова: статья, дейксис, дейктические слова, контекст, концептуальная категория.

İngilis dilində artikl, mənası və istifadəsi linqvistik bir şəxsiyyət tərəfindən ətraf aləmin subyektiv qavrayışının xüsusiyyətlərini əks etdirən bir sıra ən vacib konseptual kateqoriyaların nitqdə aktuallaşması ilə əlaqəli olan, müəyyən bir dil cəmiyyətinə mənsub olan deyktik sözlərə aiddir [2, s. 94] Məlum olduğu kimi, ümumi və fərdin konseptual kateqoriyası, müəyyən və qeyri-müəyyənliyin konseptual kateqoriyası, unikalıq kateqoriyasın və s. bu məqamda şərtidir [13, s. 101]. İfadə edilən mənaların bu müxtəlifliyi artiklin və onun kateqoriyalı formalarının istifadəsində müəyyən mürəkkəblik yaradır ki, bunların arasında XX əsrin ən məşhur ingilisləri tərəfindən onun əksinə olaraq artiklin mənalı olmaması kimi təsvir edilən bir forma meydana çıxdı. [4, s. 112].

İngilis dilində sıfır artiklin görünüşü məqalələrlə əlaqəli bütün ən vacib mənaların ifadəsinə düzəlişlər etdi. Lakin o, ən çox ümumi və fərdi anlayışlara təsir etdi. Məlum olduğu kimi, ümumi və fərdin konseptual kateqoriyası istənilən dil yaradıcılığının ən mühüm kateqoriyasıdır. O, hər hansı bir mədəniyyətin nümayəndələri tərəfindən həyata keçirilən dünyanın şifahi təsnifatının əsasını təşkil edir və obyektin, hərəkətin, atributun mücərrəd fikrini və bu obyektin, hərəkətin konkret (tək) qeydini ayırd etməyə imkan verir.[3, s. 112].

Təkcə təfəkkür və onunla bağlı linqvistik yaradıcılıq ümumi və fərdin kateqoriyalarının dialektikası üzərində qurulmur. Şifahi ünsiyyət prosesində həm ümumiləşdirilmiş linqvistik mənanın fərdi təzahürlərini, həm də onların ümumiləşdirilmiş fikrini qeyd etməyə daimi ehtiyac var [40, s. 38]. Bu ona görə baş verir ki, linqvistik ünsiyyət zamanı ünsiyyət prosesinin iki iştirakçısı tərəfindən şəxsi və sosial təcrübə kimi əldə edilən dünya haqqında fərdi fikirlərin birləşməsi baş verir [6, s. 116].

Ətraf aləmin fərdi öyrənilməsi və idrakı prosesində bir insan sosial varlıq kimi ünsiyyət quraraq, öz xüsusi təcrübəsini (dünyanın sadələvh mənzərəsi) müəyyən bir

dildə danışan digər insanların təcrübəsi ilə əlaqələndirməyi öyrənir, kateqoriyalara ayırır və ətraf aləmi öz mədəniyyətlərinin mental və linqvistik qanunlarına uyğun adlandırır [8, s. 22]. Başqa sözlə desək, o, həmsöhbət tərəfindən başa düşülmək üçün öz mədəniyyətinin və dilinin təkə simvolik deyil, həm də konseptual kodunu izləyir, ümumi və mədəni anlayışın mədəni-tarixi şərtləndirilmiş semantikasını çərçivəsində öz mesajını fiziki və əqli dünyanın obyektlərinə münasibətdə qurur, onların fərdiliyinə və ya ümumiləşdirilmiş təsvirinə işarə edir. İstənilən dildə nominasiya aktı bir obyektə və ya hadisəyə ad verməklə, həmişə fiziki və ya psixi dünyanın vahid obyektinin ümumiləşdirilməsi ilə bağlıdır. Natiq onu adlandırmaqla bu obyektlərin ayrı-ayrı təzahür və xüsusiyyətlərindən mücərrəd çıxararaq, onun mədəniyyəti kontekstində əsas xüsusiyyətin nə olduğunu göstərərək, nominasiya edir. Beləliklə, ümumi haqqında bilik, verilmiş linqvistik birlik tərəfindən dünyanın xüsusi mədəni spesifik, milli müəyyən edilmiş qavrayış kimi linqvistik mənada təsbit edilən fərd vasitəsilə baş verir [5, s.4]. Nitqdə bir obyekt və ya obyekt haqqında ümumi bir fikir həyata keçirərkən, ümumi artikl tez-tez roman və german dillərindəki vahid nümayəndəsi vasitəsilə oxşar obyektlərin bütün sinfini təyin etmək üçün istifadə olunur [9, s.19]. Bu, müəyyən artiklin xüsusi nümayişedici mənasıdır, burada istinad tək bir obyektə deyil, oxşar obyektlərin bütün sinfinə edilir. Müəyyən artiklin bu cür istifadəsi kontekstlə məhdudlaşır və yalnız oxşar obyektlərin və ya hadisələrin iki sinfi arasında ziddiyyət haqqında aydın təsəvvür olduqda mümkündür. Bu vəziyyətdə, bu dillərə xas olan və müəyyən artiklin xüsusi deyəktik istifadəsi ilə təmin olunan bir növ linqvistik universal haqqında danışmaq olar (Pələng vəhşi heyvandır). Artiklsız dillərdə bu, ifadəsi xüsusi sintaktik konstruksiya ilə əlaqəli olan məntiqi universaldır (Pələng yırtıcı heyvandır). Ümumiləşdirilmiş mənanın fərd vasitəsilə ifadəsini qeyri-müəyyən artikl vasitəsilə ayrıca obyektə göstərməklə də ifadə etmək olar, çünki fərdi hər şey ümuminin bir hissəsidir: *It is dangerous to meet a tiger - Pələnglə qarşılaşmaq təhlükəlidir* [10, s. 79].

İngilis dilində artikl kateqoriyası əvvəlcə nitqdə nominativ vahidləri - isimləri əlavə olaraq müəyyən etmək və vurğulamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tarixən, məlum olduğu kimi, bu, qədim ingilis dilində Hind-Avropa və ümumi german ənənələrinə uyğun olaraq isimləri ayrı-ayrılıqda ayırmaq üçün istifadə edilən cinsin, sayın və halın nominativ kateqoriyalarının formal ifadəsinin zəifləməsi ilə əlaqələndirilirdi. Cins və say kateqoriyasını da ifadə edən hal sonlarının kiçilməsi, qrammatik mənaların analitik ifadə üsuluna keçməsi xüsusi deyəktik funksiyalı sözlərin - artikllərin ismin nominativ qrupuna daxil edilməsinə səbəb olmuşdur [1, s. 116]. Əvvəlcə iki fərqli söz isim göstəriciləri kateqoriyasına düşdü - zəif işarə əvəzliyi ki (the) və rəqəm bir (an, a) - bir. Hər iki söz əhəmiyyətli sözlərə aiddir və

İngilis dilindən itməmişdir, baxmayaraq ki, digər qohum və yaxın qohum dillərdən fərqli olaraq, orijinal sözlərlə üst-üstə düşməyən səs və hərf dizaynını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişlər. İki müxtəlif mənalı sözün – işarə əvəzliyi və rəqəmin - isimləri göstərən və onların nominativ kateqoriyalarını formal olaraq ifadə edən deyktik funksiya sözləri kimi istifadə olunmağa başlaması ingilis dilində ismin nitqdə formal göstəricisinə dəqiq ehtiyac olduğunu göstərir. Təəccüblü deyil ki, itmiş sonluqlardan fərqli olaraq nitqdə müsbət iştirak edən müəyyən və qeyri-müəyyən artikllər sözün nominativ xarakterinin markerləri kimi qəbul olunmağa başlamış və hətta digər nitq hissələrini isimlərə çevirmək funksiyasını da almışlar. [8, s. 121]. Bir ismin göstəricisi kimi müsbət artikllərin funksiyası müasir ingilis dilində sıfır artiklin görünməsinə baxmayaraq, artiklin olmaması müəyyən bir məna qazandıqda və eyni zamanda leksik vahidin nominativ təbiəti inkar etmədikdə hələ də qorunur. Eyni zamanda, artiklin sıfır istifadəsi ismin göstəricisi kimi müsbət artikllərin nominativ funksiyası ilə ziddiyyət təşkil edir, çünki sözün nominativ xarakteri bu halda yalnız kontekst, sözün bir sözdəki funksiyası ilə müəyyən edilir, cümlə və ya başqa nominativ təyinedicinin olması - ön söz, sifət və ya sahib əvəzliyi. Bu halda mətnə ismin formal ifadəsi son dərəcə zəifləmiş görünür ki, bu da mətnin sadələşdirilmiş, formal qavranılmasında çətinliklər yaradır, mətnin dərin semantik təhlilini tələb edir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, ingilis dilində ümumi və fərdin konseptual kateqoriyası öz formal ifadəsini artikl kateqoriyası vasitəsilə alır. Obyekt və ya anlayışın ümumiləşdirilmiş təyini, digər hind-Avropa dillərində olduğu kimi, bu dildə də təkcə sözün və kontekstin leksik mənası ilə deyil, həm də deyktik funksiyalı sözlər sistemi – iki müsbət artikl və onların xüsusi işarənin olmaması - sıfır artikllə müəyyənləşir. Tək isimdən və cəm artikldən əvvəl *the* və *a* müsbət artikllərinin əhəmiyyətli dərəcədə olmamasının geniş yayılması, məsələn, alman və ya fransız dillərindən fərqli olaraq ingilis dilində tamamilə unikal xarakter daşıyır. İstifadə edilməməsi hallarının nümunələri kifayət qədər geniş şəkildə məlumdur və digər dillərdə olduğu kimi çox deyil. Bunlara aşağıdakılar daxildir: artikllərdən istifadənin mühüm semantik yük daşdığı bədii əsərlərin adlarından fərqli olaraq, qəzet başlıqlarında artikllərdən istifadə edilməməsi (artikllərin sözdə stilistik buraxılması). Məsələn, Müstəqil (www.independent.co.uk) informasiya resursunun məqalələrinin başlıqlarında çoxlu sayda müsbət artikllərin buraxılması halları var ki, onlar bu kontekstlərdə mənasına görə asanlıqla bərpa oluna bilər: *Discover what made Hawking the world's most famous scientist; (the) __proposal to end University holidays failed because the __ pension proposal was rejected; (a, the) Russian media accuses __UK of interfering in __ presidential elections. (the,the) Compare this design of English information resource titles with the title of Daniel Defoe's*

fiction The Journal of the Year of the Plague. London.-Kəşf et ki, Hokinqi dünyanın ən məşhur alimi etdi; (the) __Universitet tətillərini dayandırmaq üçün təklif uğursuz oldu, çünki __ pensiya təklifi rədd edildi; (a, the) Rusiya mediası __Böyük Britaniyanı __ prezident seçkilərinə müdaxilə etməkdə ittiham edir. (the,the) İngilis informasiya resurslarının başlıqlarının bu dizaynını Daniel Defonun “Taun ilinin jurnalı adlı bədii əsərinin adı ilə müqayisə edin. London.

Bura həm də müsbət artikllərin tərtib edilməsini tələb edən xüsusi sintaktik konstruksiyalar daxil edilməlidir. Bu zaman artikllərdən istifadə olunmaması üslubi yox, sintaktik şəkildə diktə edilir. Bununla belə, qəzet başlıqlarında olduğu kimi, artikllər nəzərdə tutulur və müəyyən kontekstlərdə bərpa oluna bilər. Məsələn, Hewaselected__ President of the USA, burada Prezident sözündən əvvəl artiklin istifadə edilməməsi sintaktik olaraq qadağandır. Buraya qoşa konstruksiyalar da daxildir: __ ata və __ oğul, __ penand__ mürəkkəb, __cavan__ köhnə, burada qadağa sintaktik cəhətdən də şərtlənir və deyimlərin məzmun-niyyəti dəyişdikdə artikllərdən istifadə də mümkündür [3, s. 31].

Sıfır artiklin istifadəsi üslubi və ya sintaktik məhdudiyyətlərdən azad olduqda, onun işləməsi ingilisdilli cəmiyyətə xas olan dünyanın linqvistik mənzərəsinə uyğun olaraq ümumi və fərdin konseptual kateqoriyasının ifadəsi ilə birbaşa bağlıdır. [5, s. 113].

Sıfır artiklin iki müsbət artiklə qarşı qoyulması vasitəsilə ümumi və tək anlayışlarının həyata keçirilməsi müasir ingilis dilində praktiki olaraq bütün nominativ sahəyə təsir göstərir. Üstəlik, ingilis dili inkişaf etdikcə, yeni anlayışların və onların ifadə edən leksik vahidlərin meydana çıxması, yeni mənaların yaranması və əvvəlki mənaların yenidən nəzərdən keçirilməsi, getdikcə daha çox yeni sözləri əhatə edərək, sıfır artiklinin əhatə dairəsini və onların mənalarını demək olar ki, sonsuz dərəcədə genişləndirməyə meyillidir.. Bunu Böyük Oksford Lüğətinin illüstrativ materialında qeyd olunan *fruit-meyvə* sözünün ümumi mənasının tarixi inkişafı nümunəsi ilə göstərmək olar. Yeni İngiltərə dövründə bu sözün ümumi mənası yalnız müəyyən artikli olan tək forma ilə təmsil olunurdu: *Theberries, whichisthefruit, areredde* (1577). *Meyvəyə əlavə etmək üçün ağacdan budaqlar götürürük* (1706) [14, s. 237]. Müasir ingilis dilində meyvə sözünün bu şəkildə istifadəsi sıfır artikli ilə rəsmiləşir, bunu Longman lüğətlərinin illüstrativ materialı sübut edir: *_ fresh fruit and vegetable-təzə meyvə və tərəvəz. Apple-Alma, Orange-portağal və Banana-banan_meyvə*[12,s. 304]. İngilis dilində dünyanın şifahi təsnifatının əsasını təşkil edən obyektlərin və anlayışların adlandırılmasına xüsusi yanaşmanın başqa bir nümunəsi və bu təsnifatın nəticələrini ifadə etməkdə artikllərin rolu yemək və ya içkiləri bildirən sözlər ola bilər. Məlumdur ki, ingilis dilində danışan insanlar üçün

maddələr bildirən isimlər hər hansı bir şəkildə dəqiqləşdirilməsi çətin olan bir şeydir.

Buna görə də, hansı içki haqqında danışdığımızı göstərmək lazım olduqda, yəni ümumiləşmiş vahid mənə ifadə etmək üçün - təsnifat mənası qeyri-müəyyən artiklin yerinə sıfır artikli işlənir: *Coffee or tea? - Tea, please. Qəhvə yoxsa çay? - Çay, zəhmət olmasa.* Bu istifadə faktiki olaraq lüğət girişində maddəni bildirən sözün istifadəsinə bərabərdir, burada konkret kontekstlə bağlı deyil, yalnız ümumiləşdirilmiş formada leksik vahidin mənasını heç bir kəmiyyət spesifikasiyası bağlanmadan çatdırır. Müəyyən bir obyektin təkliyini ifadə etmək üçün qeyri-müəyyən artiklin istifadəsi, məsələn, rusdilli auditoriya üçün *bir porsiya (stəkan) çay* adı mənasında da mümkündür və içkiləri ifadə edən bütün sözlərlə: *Give me a coffee (a tea)- Mənə bir kofe və ya çay verin (yəni bir fincan)* Burada a artikli fincan sözünə aiddir. Bu istifadə getdikcə daha çox yayılır, lakin bu, yalnız xüsusi bir diskursda baş verir - restoran və fast food restoranlarında ingilis dilindən istifadə edərkən, porsiyaların sayını göstərmək vacibdir.

Longman lüğətinin illüstrativ materialında göstəriləni kimi *a tea* tək mənasının istifadəsi ingilislər üçün hələ də tamamilə fərqli mənada daha tanış və ənənəvidir - hadisə mənası: ictimai toplantı (dostlarla və ya tanışlarla görüş. bir fincan çay): *We went to tea the day before -Bir gün əvvəl çaya getmişdik.* Bunun əksinə olaraq digər dillərdə, məsələn, türk dillərində, bir çayın (*a tea*) tək istifadə edilməsi, adətən, ziyarətçilərə çayın verildiyi qızılla bəzədilmiş kiçik şüşə stəkanla güclü şəkildə əlaqələndirilir [60, s. 103].

Türk dilində danışanlar üçün, türk xalqlarından çay içmək adətlərini götürən ruslar üçün olduğu kimi, bu ismin hamıya məlum olan kəmiyyətə - stəkanlara görə fərqləndirməyə uyğun olaraq tək işlədilməsi ənənəvi haldır. Rus dilində çayın çoxlu porsiyalarını göstərən *çay* sözünü cəm şəklində də istifadə etmək də mümkündür, lakin o, idiomatik olaraq əlaqəlidir. Buna görə də, ingilis dilini öyrənən ruslar üçün ingiliscə çay sözü olan artikllərdən istifadə etmək çətinidir, burada kəmiyyət (*a tea*) ilə tək ifadəsi qeyri-adidir, baxmayaraq ki, çayın içki kimi anlayışı rusdillilərə yaxşı məlumdur. Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi, ruslar üçün çay sözünün istifadəsi digər adət və fikirlərlə əlaqələndirilir, yəni rus xalqının mədəniyyəti və tarixi ilə şərtlənir. Çay sözünün vahid mənada istifadəsi çay yetişdirmə texnologiyası ilə əlaqəli xüsusi ingilis dilində mümkündür və çayın bir növünü ifadə edə bilər: *Seylon dağlarında yetişən çay -a tea grown in the mountains of Ceylon* [3, s. 79]. Xüsusi (texniki) diskursda həm ingilis, həm də rus dillərində müxtəlif çay növlərini göstərmək üçün təsnifatın cəmindən istifadə etmək də mümkündür: İngilis dili. *herbal teas-bitki çayları, fruit teas -meyvə çayları, rus. травяные чаи -bitki çayları, meyvə çayları- фруктовые чаи.*

Sonda qeyd edirik ki, dünyanın şifahi təsnifatının əsasını təşkil edən ümumi və fərdin konseptual kateqoriyası müasir ingilis dilində öz linqvistik ifadəsini sıfır (ümumiləşdirici) artiklin iki müsbət artiklə qarşıdurması ilə almışdır. Müsbət artikllərin əhəmiyyətli dərəcədə yoxluğunun - sıfır artiklin görünüşü ingilis dilini bu konseptual kateqoriyanı dil vasitəsi ilə ifadə etmək baxımından unikal edir.

Xülasə

Mahmudova Şəfaqət Abdulla qızı

Artikl deyktik element kimi

Bu məqalə deyksinin əmələ gəlməsində artiklin deyktik element kimi rolundan bəhs edir. Məqalədə deyilir ki, ingilis dilində artikl kateqoriyası əvvəlcə nitqdə nominativ vahidləri - isimləri əlavə olaraq müəyyən etmək və vurğulamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tarixən, məlum olduğu kimi, bu, qədim ingilis dilində Hind-Avropa və ümumi german ənənələrinə uyğun olaraq isimləri ayrı-ayrılıqda ayırmaq üçün istifadə edilən cinsin, sayın və halın nominativ kateqoriyalarının formal ifadəsinin zəifləməsi ilə əlaqələndirilirdi. Cins və say kateqoriyasını da ifadə edən hal sonlarının kiçilməsi, qrammatik mənaların analitik ifadə üsuluna keçməsi xüsusi deyktik funksiyalı sözlərin - artikllərin ismin nominativ qrupuna daxil edilməsinə səbəb olmuşdur. İngilis dilində ümumi və fərdin konseptual kateqoriyası öz formal ifadəsini artikl kateqoriyası vasitəsilə alır. Obyekt və ya anlayışın ümumiləşdirilmiş təyini, digər hind-Avropa dillərində olduğu kimi, bu dildə də tək cə sözün və kontekstin leksik mənası ilə deyil, həm də deyktik funksiyalı sözlər sistemi – iki müsbət artikl və onların xüsusi işarənin olmaması - sıfır artikllə müəyyənləşir. Sıfır artiklin ingilis dilində görünməsi artikl kateqoriyasını başqa bir konseptual kateqoriyanın - ümumilik və təklik kateqoriyasının ifadəsi ilə əlaqələndirməyə imkan verdi.

Summary

Mahmudova Shafagat Abdulla gizi

Article as a deictic element

This article discusses the role of the article as a deictic element in the formation of deixis. The article says that the article category in English was originally designed to additionally identify and emphasize nominative units - nouns - in speech. Historically, as is well known, this was associated with the weakening of the formal expression of the nominative categories of gender, number, and case used to separate nouns in Old English, following Indo-European and common Germanic traditions. The reduction of case endings, which also express the category of gender and number, the transition of grammatical meanings to the analytical method of

expression has led to the inclusion of words with a special deictic function - articles in the nominative group of nouns. In English, the conceptual category of general and individual receives its formal expression through the article category. The generalized definition of an object or concept, as in other Indo-European languages, is determined not only by the lexical meaning of the word and the context, but also by the system of words with deictic function - two positive articles and their lack of a special sign - zero article. The appearance of the zero article in English made it possible to associate the article category with the expression of another conceptual category - the category of commonality and singularity.

Резюме

Махмудова Шафагат Абдулла кызы Артикл как дейктический элемент

В данной статье рассматривается роль артикля как дейктического элемента в формировании дейксиса. В статье говорится, что категория артиклей в английском языке изначально была предназначена для дополнительного выявления и подчеркивания номинативных единиц - существительных - в речи. Исторически, как известно, это было связано с ослаблением формального выражения номинативных категорий рода, числа и падежа, используемых для разделения существительных в древнеанглийском языке, следуя индоевропейской и общегерманской традициям. Сокращение падежных окончаний, которые также выражают категорию рода и числа, переход грамматических значений к аналитическому способу выражения привели к включению в номинативную группу существительных слов с особой дейктической функцией - артиклями. В английском языке концептуальная категория общего и индивидуального получает свое формальное выражение через категорию артикля. Обобщенное определение предмета или понятия, как и в других индоевропейских языках, определяется не только лексическим значением слова и контекстом, но и системой слов с дейктической функцией - двумя положительными артиклями и отсутствием у них специальный знак - нулевой артикль. Появление нулевого артикля в английском языке позволило связать категорию артикля с выражением другой концептуальной категории - категории общности и единичности.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алпатов В.М. Лингвистическая концепция А..И.Смирницкого// Вопросы языкознания, 2004.-№5. – С.93-107.
2. Гуреев В.А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания // ВЯ, 2004, №2.
3. Долгина Е.А. Артиклевые формы имени существительного в ког-нитивно-грамматической категоризации современного английского языка: Автореф. дис. ... докт.филол.наук. – М. 2010.-55 с.
4. Есперсен О. Философия грамматики. /Пер. с англ. В.В.Пассека и С.П. Сафроновой. Под ред. и с пред. проф. Б.А.Ильиша [Текст]. М.: Изд-во Иностранной литературы, 1958, 408 с.
5. Кубрякова Е. С. К проблеме ментальных репрезентаций / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков //Вопросы когнитивной лингвистики. – 007. – № 4. – С. 8–16.
6. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – 2-е изд., доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 51-52.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Изд 15-е. – М.: Русский язык, 1984. — 816 с.
8. Е. Tymchuk. On the Cognitive Approach to Article Deixis in English. Lateum, 2008: Язык. Речь. Коммуникация. Культура. Материалы 9-й международной конференции Лингвистической ассоциации преподавателей английского языка МГУ им. М.В.Ломоносова. – М.: МАКС Пресс, 2008. – С. 32-41.
9. Christophersen P. The Articles. A Study of their Theory and Use in English.-L.: Oxford Univ. Press, 1939.-201 p.
10. Greene O. The Problem of the Article // English Teaching Forum, 1971.-Vol. 1, N 1-3.
11. Guillaume, Gustave. Language et science du langage. – Paris-Québec, 1964. – P. 143-183.
12. The Longman Dictionary of Contemporary English/ 4th ed. with Writing Assistant.-Harlow: Pearson Education Limited, 2005.
13. I.M. Magidova, E.V. Tymchuk. English Articles as Deictic Words.-M.: MAX Press, 2004. – P. 9.
14. The Compact Edition of the OED. – Oxford Univ.Press, 1980. Vol.1, p. 1088.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veyselli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.216>

baş müəllimi, fil.f.d. SEYİDOVA NİGAR
nigar-seidova@mail.ru
BDU, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN DİL İNKİŞAFINDAKI ROLU

Semantik emal beynin söz mənalarını və dəyişmələrinə daxil olmaq və saxlamaq qabiliyyətinə aiddir. O, qavrayış, hərəkət və beynin affektiv sistemlərini əhatə edir, supramodal göstərişlər semantik kateqoriyaları müəyyən edən konseptual oxşarlıqları əks etdirir.

Semantik dəyişikliyin öyrənilməsi semantikanın daha ümumi başa düşülməsini nəzərdə tutur. Məna dəyişikliyinə nə demək olduğunu başa düşmək üçün hansı mənənin birinci gəldiyini bilməliyik.

Semantik dəyişikliklərin ilk ənənəvi tipologiyası meliorasiya kimi tanınan daha müsbət məna ilə nəticələnənlər və peioasiya kimi tanınan daha mənfi məna ilə nəticələnənlər arasında bölünmədir. Məna dəyişikliklərinin ikinci ənənəvi təsnifatı onun genişlənməsi və ya daralmasıdır. Müəyyən semantik dəyişikliklərin təsnif edilə biləcəyi üçüncü ölçü onların metafora və ya metonimiyanın nəticəsi olmasıdır. Mənədəki metaforik dəyişikliklərlə danışanlar bir anlayış arasında müəyyən oxşarlığı dərk edirlər.

“Semantik dəyişikliklər və onların dil inkişafında rolu” məqaləsində müxtəlif dillərdə sözlərin mənalarının dəyişməsi prosesləri və onların dil sisteminin təkamülünə təsiri araşdırılır. Semantik yerdəyişmələrin metonimiya, metafora, daraldıcı və genişlənən mənalar, eləcə də peyorativ və melorativ dəyişikliklər kimi növlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu dəyişikliklərə töhfə verən mexanizmlər, o cümlədən mədəni və sosial amillər, texnoloji və elmi yeniliklər, dil əlaqəsi və qrammatik strukturların təkamülü araşdırılır. Semantik dəyişikliklərin müxtəlifliyini və dinamikasını nümayiş etdirən müxtəlif dillərdən nümunələr verilir. Nəhayət, bu proseslərin dilin anlaşılması və öyrənilməsi üçün aktuallığı, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tərcümədə rolu müzakirə olunur.

Açar sözlər: semantik, məna genişlənməsi, metafor, dəyişiklik, ünsiyyət

Dilçilik elminin müasir inkişafı mərhələsində dilçilik və leksikologiyanın ümumi məsələlərinə dair əsərlərdə semantik dəyişikliklərin öyrənilməsinə nəzər salınır [bax, məsələn, 1; 9; 10; 11]. Təəssüf ki, bu fikirlər və mülahizələr hələ heç kim tərəfindən ümumiləşdirilməyib və ona görə də nəzərdən keçirilən hadisənin ümumi mənzərəsini bizə təqdim edə bilmirlər. Bütün bunların nəticəsidir ki, semantik dəyişmənin mahiyyəti nədir, onun amilləri, növləri və nəticələri nədən ibarətdir, semantik yerdəyişmə ilə əlaqəli dil hadisələrinin fərqi nədir suallarına hələ də birmənalı cavab

tapmaq mümkün deyil. Eyni zamanda, semantik dəyişikliklərin tədqiqi həmişə dilçilik elmi üçün maraqlı olmuşdur, bu hadisə yalnız semasiologiya ayrıca dilçilik intizamı kimi rəsmiləşdirildikdən sonra ciddi elmi mövqedən öyrənilməyə başlanmışdır və bu, XIX əsrin sonlarında baş vermişdir.

Bu hadisənin tədqiqi ümumi dilçilikdə, leksikologiyada və semasiologiyadakı tədqiqatlarında xüsusi yer tutmuş və tutmaqda davam edir, son vaxtlar hətta semantik dəyişmələrin dilin semantikasının sistemli təbiətini bütövlükdə müəyyən etməyə kömək edən əlaqə olduğuna inanılır [bax: 5; 7; 8], bu linqvistik hadisənin mahiyyəti ilə bağlı əsaslı, mühüm məsələlər hələ də öz həllini tapmamış, fərziyyə səviyyəsində qalmaqda davam edir. Semantik yerdəyişmə və ya sözlərin mənasının dəyişməsi dil öyrənmə prosesində mühüm aspektdir. Semantik yerdəyişmə müxtəlif mənaların və ya məna çalarlarının birinin digərinə üst-üstə düşməsi nəticəsində linqvistik vahidin semantikasının qavranılmasında baş verən dəyişiklikdir [12, 164]. Sözlərin mənalarının dəyişməsinə gətirib çıxaran və qədim dövrlərdən bəri mövcud olan aktual semantik proseslər arasında - metaforalaşma, metonimləşmə, genişlənmə, daralma - hazırda, fikrimizcə, birinci yeri mənaların genişlənməsi prosesləri tutur [6, 24; 2]. Bu proses mədəni, sosial və texnoloji dəyişiklikləri əks etdirən söz və ifadələrin zamanla mənalarını necə dəyişdiyini göstərir.

Tarixən semantik dəyişikliklər həmişə dilin təkamülü ilə müşayiət olunub. Sözlər qədim dövrdə bir məna kəsb edibsə, zaman dəyişdikdə, bu sözün mənası dəyişmiş, genişlənməmişdir. Semantik dəyişikliklərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

Metafora sözün mənasının oxşarlıq və ya bənzətmə əsasında başqa obyektə və ya anlayışa ötürüldüyü semantik dəyişmədir. Mücərrəd anlayışları konkret obrazlar vasitəsilə təsvir etmək üçün tez-tez metaforalardan istifadə olunur. Bir neçə nümunə gətirək. Məsələn, "солнце моей жизни" - "günəş" sevinc və hərarət gətirən insanı təsvir etmək üçün işlədilir; "море проблем" - "dəniz" çoxlu sayda problemi nəzərdə tutur; "золотое сердце" - "qızıl" insanın xeyirxahlığını və dəyərini ifadə edir. Metaforalar dil yaradıcılığında mühüm rol oynayır və tanış obrazlar vasitəsilə mürəkkəb fikir və duyğuları ifadə etməyə imkan verir.

Semantik dəyişikliklər sözlərin həcmi daraldıqda çox vaxt konkretləşmə nəticəsində yaranır. Bu aspektdə V.P.Danilenkonun terminoloji tədqiqatları maraqlıdır ki, o, elmi konsepsiyaları ifadə etmək üçün "sözün mənasının dəqiqləşdirilməsinin xüsusi mənalı yeni sözün yaranmasına, semantik neologizmin yaranmasına səbəb ola biləcəyini sübut edir" [4, s. 24-25]. Mənanın daralması sözün əvvəlkindən daha dar obyekt və ya anlayışlar dairəsini ifadə etməyə başlaması prosesidir. Məsələn, qədim ingilis dilində meat "ət" hər hansı bir yemək demək idisə, indi meat dedikdə, yalnız ət məhsulları nəzərdə tutulur. Əvvəllər "доктор" hər hansı bir alimi nəzərdə tuturdusa, indi ancaq həkim mənasında işlənir. "КНИГИ" qədim zamanlarda bu söz istənilən yazılı mətnləri ifadə edirdisə, indi çap nəşrləri deməkdir. Mənanın daralması çox vaxt terminlərin müəyyən kontekstlərdə və bilik sahələrində ixtisaslaşması ilə əlaqədar baş verir.

Mənalara genişlənməsi determinasiya prosesinin təzahürlərindən biri ola bilər [3]. Mənanın genişlənməsi sözün əvvəlkindən daha geniş bir obyekt və ya anlayışı ifadə etməsi prosesidir. Məsələn, "документ" - əvvəlcə yazılı sübut, indi isə hər hansı informasiyanın, o cümlədən elektron sənədlərin saxlanması vasitələri nəzərdə tutulurdu. "Компьютер" əvvəlcə hesablamalar apararı şəxsə aid edilirdi, indi isə verilənləri emal edən elektron cihaza aiddir. "Машина" əvvəlcə hər hansı mexaniki qurğu nəzərdə tutulurdu, indi isə daha çox avtomobil mənasında işlədilir. Mənanın genişlənməsi söz yeni kontekstlərdə və ya yeni hadisələrə istinad etmək üçün istifadə olunmağa başlayanda baş verir.

Peyorativ dəyişiklik sözün mənasının pisləşdiyi, mənfi mənalara qazandığı bir prosesdir. Melorativ dəyişiklik sözün mənasının yaxşılaşması, müsbət mənalara qazanması prosesidir. Amelorasıya sözün daha müsbət və ya əlverişli mənalara alması üçün mənasını yaxşılaşdırmaq prosesidir. Bu proses sosial və mədəni dəyərlərdə, eləcə də müəyyən rol və hadisələrin sosial qavrayışında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bu prosesi daha ətraflı nəzərdən keçirək. Məsələn, "кавалер" sözünü nümunə olaraq götürsək, görürük ki, orta əsrlər Avropasında "кавалер" sözü latınca "caballarius" sözündən olub, atlı və ya cəngavər mənasını verir. Süvarilər və cəngavərlər feodal cəmiyyətində mühüm rol oynayırdılar, lakin sözün mənası heç bir xüsusi əxlaqi keyfiyyətləri ehtiva etmirdi. Müasir dövrdə bu söz "centlemen" qadınlara diqqət və hörmət göstərən cəsur, nəzakətli kişi mənasında işlənir. Bu məna nəzakət və ədəblə əlaqəli müsbət mənalara ehtiva edir. Digər bir nümunə, məsələn: "гений" qədim Roma mədəniyyətində "dahi" bir şəxs və ya yerlə əlaqəli ruh və ya himayədar deməkdir. Bu ruh ilham və qorunma mənbəyi hesab olunurdu, lakin mütləq görkəmli zehni qabiliyyətlərlə əlaqəli deyildi. Müasir dillə desək, "dahi" sözü müstəsna intellektual qabiliyyətlərə və ya yaradıcı istedadlara malik olan insanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu, çox müsbət məna qazandı və görkəmli nailiyyətlərlə əlaqələndirildi. "Господин" sözünün ilkin mənası "Rəbb" sözü ilkin olaraq digər insanlar və ya mülklər üzərində güc və nəzarətə malik olan ağa və ya sahib deməkdir.

Müasir dildə desək, "cənab" nəzakət və hörməti vurğulayan bir insan üçün hörmətli bir ünvan çevrilmişdir. Bu məna güc və ya nəzarətlə bağlı heç bir mənfi məna daşımır. Ameliorasiya çox vaxt sosial norma və dəyərlərin dəyişməsi nəticəsində, habelə cəmiyyətdə müəyyən rol və keyfiyyətlərin yenidən qiymətləndirilməsi prosesində baş verir.

Degenerasiya sözün mənfi və ya əlverişsiz mənalara qazandığı mənanın korlanması prosesidir. Bu proses həm də sosial və mədəni dəyərlərdə, habelə müəyyən rol və hadisələrin sosial qavrayışında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Məsələn: "холуй" əsl mənası qədim rus dilində "xidmətçi" sözü məişətdə müxtəlif vəzifələri yerinə yetirən ev qulluqçusu deməkdir. Bu məna mənfi məna daşımırdı və sadəcə olaraq insanın sosial rolunu təsvir edirdi. Müasir rus dilində bu söz rəhbərləri və ya hakimiyyətdə olan şəxsləri prinsipsiz şəkildə razı salan, çox vaxt öz

prinsiplərinə və ləyaqətinə xələl gətirən insan deməkdir. Bu mənə alçaqlıq və müstəqilliyin olmaması ilə əlaqəli açıq şəkildə mənfi mənalar daşıyır. Digər bir söz “bürokrat” sözüdür ki, ilkin mənası dövlət qulluqçusu və ya inzibati işlərlə məşğul olan məmur mənasındadır. Bu mənə neytral idi və şəxsin peşəkar rolunu təsvir edirdi. Müasir dildə "bürokrat" çox vaxt mənfi mənada işlədilir, öz vəzifələrini rəsmi və mexaniki şəkildə yerinə yetirən, qaydalara və prosedurlara həddindən artıq diqqət yetirən, digərləri üçün səmərəsizliyə və çətinliklə nəticələnən bir insanı ifadə edir. "Спекулянт" sözünün ilkin mənası ticarətlə məşğul olan və ya mənfəət üçün investisiya yatıran şəxs mənasındadır. Bu mənə neytral idi və iqtisadi fəaliyyəti təsvir edirdi. Müasir dildə desək, “spekulyant” tez-tez pul qazanmağın vicdansız və ya özünə xidmət edən üsulları, o cümlədən bazar manipulyasiyası və aldadılması ilə əlaqələndirilir və bu sözə mənfi mənə verir.

Semantik dəyişikliklər mədəni, sosial, texnoloji, həmçinin dil təmasları və qrammatik strukturların təkamülü ilə bağlı ola biləcək bir çox amillərin təsiri altında baş verir. Bu mexanizmlərin hər birini ətraflı nəzərdən keçirək.

a) Mədəni və sosial amillər. Sözlərin mənalarının dəyişməsində mədəniyyət və cəmiyyət əsas rol oynayır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, dəyişdikcə onun işlətdiyi sözlərin mənaları da dəyişir. Məsələn: 1) Sosial norma və dəyərlərin dəyişdirilməsi. “друг” sözü qədim rus dilində müttəfiq və ya yoldaş, müasir dildə isə emosional əlaqəsi olan yaxın insan deməkdir; “женщина” sözü ilkin olaraq “kişinin arvadı” mənasındadır və müasir kontekstdə ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq qadın nümayəndəsini bildirir; 2. Siyasi və ictimai hərəkətlər. “Гендер” sözü əvvəllər yalnız qrammatik kontekstdə istifadə olunurdusa, indi sosioloji kontekstdə cinslər arasında sosial və mədəni fərqlərə istinad etmək üçün geniş istifadə olunur; 3. Sosial status və rollarda dəyişiklik. Məsələn: “мещанат” sözü qədim Romada incəsənətin hamisi mənasını verirdi, indi isə mədəni və ya sosial layihələri maliyyələşdirən hər hansı bir şəxs deməkdir.

4. Texnoloji və elmi yeniliklər. Texnoloji tərəqqi və elmi kəşflər yeni anlayış və obyektləri təsvir etmək üçün yeni termin və mənaların tətbiqini tələb edir. Məsələn: a) yeni ixtiralar və texnologiyalar. “Telefon” sözü əvvəlcə səsi məsafəyə ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş cihaz idi, lakin indi İnternetə çıxış, kameralar və proqramlar daxil olmaqla bir çox funksiyaları olan smartfonları ehtiva edir; b) elmi terminlər: “клетка” biologiyada canlı orqanizmin əsas struktur vahidinə aiddir, digər kontekstlərdə isə kiçik qapalı məkan ifadə edə bilər; c) dil əlaqələri və alınmalar. Fərqli dillər arasında təmas yeni dil mühitində mənalarını dəyişə bilən sözlərin borclanmasına gətirib çıxarır. 1. Birbaşa alınma, məsələn, “karantin” sözü italyan dilindən “quaranta giorni” (qırx gün), əvvəlcə xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün təcrid dövrünə istinad edir, lakin indi hər hansı təcrid üçün daha geniş kontekstdə istifadə olunur; 2. Semantik alınma. “Menecer” sözü ingilis dilində “manager” sözündən götürülmüşdür və digər dillərdə başqa nüanslar olmasına baxmayaraq, rus dilində lider və ya menecer mənasını qazanmışdır.

c) Qrammatik strukturların və sintaksisin təkamülü. Qrammatika və sintaksisdəki dəyişikliklər söz və ifadələrin mənasına təsir göstərə bilər. 1. Qrammatikləşdirmədə “going” sözü ingilis dilində ilkin olaraq kosmosda hərəkət mənasını verirdi və indi konstruksiyada “going to” gələcək vaxtı (niyyəti) ifadə etmək üçün istifadə olunur. 2. Leksikləşdirmə. Rus dilində “za” sözü: məsdərlə birləşdikdə (məsələn, “oynamaq”) ilkin “za” ön sözlərindən fərqli yeni məna daşıyan feilə çevrilir. Semantik dəyişikliklərin mexanizmləri çoxşaxəli və müxtəlifdir. Onlar dil və cəmiyyət arasındakı mürəkkəb əlaqəni əks etdirir, dilin ətraf aləmdəki dəyişikliklərə cavab olaraq necə uyğunlaşdığını və inkişaf etdiyini göstərir. Bu mexanizmləri başa düşmək dilin mahiyyətini və onun inkişafını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Semantik dəyişikliklər dilin inkişafında əsas rol oynayır, çünki onlar dil sistemini sadələşdirir və ya mürəkkəbləşdirir, onu yeni reallıqlara uyğunlaşdırır, yeni mənalar və sözlər təqdim etməklə lüğət və söz ehtiyatını zənginləşdirir, müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşma üçün problemlər və imkanlar yaradaraq, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə və tərcüməyə təsir edir.

Semantik dəyişikliklərdə mövcud tendensiyalara bunlar daxildir: a) İnternetin və sosial şəbəkələrin təsiri. Onlayn ünsiyyət nəticəsində yeni sözlər və mənalar yaranır; b) Qloballaşma. Qlobal kontekstdə sözlərin mənalarının alınması və dəyişdirilməsi prosesi baş verir; c) Yeni texnologiyalar və elmi kəşflər nəticəsində texnologiya və elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni mənalar yaranır.

Nəticə. Semantik dəyişikliklər dilin inkişafının tərkib hissəsidir. Onlar cəmiyyətdə, texnologiyada və mədəniyyətdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirir, dili zənginləşdirir, onu daha çevik və adaptiv edir. Bu prosesləri başa düşmək dil öyrənmək və öyrətmək, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tərcümə üçün vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. В кн.: Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977, с.86-128.

2. Афонина Ю.Н. Факторы возникновения слов с измененной семантической структурой. Структура I Семантика мовних оданиць. ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ. – Вип.11.2014, с.14-22.

3. Грановская Л.М. Развитие лексики русского литературного языка в 70-е годы XIX - нач. XX в. W: Лексика русского литературного языка XIX - нач. XX в. М, 1981.

4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / Валерий Петрович Даниленко. – М.: Наука, 1977 – 246 с

5. Дегтярева Т.А. Системный характер семантических изменений в языке. Учен. зап. / I МГПИИЯ, т.IX. Словарный состав и грамматический строй языка. М., 1956, с.63 - 74.

6. Ермакова О. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков. Acta Neophilologica, VIII, 2006, с.23-32.

7. Запорожан И.Н. Редаря омонимелор ын унеле дикционаре. В кн.: Проблема де лексиколожие ши лексикографии. Кишинэу, 1968, с. 62 - 74.
8. Запорожан И.Н. Ын легэтурэ ку класификаря омонимелор ын лимба молдовеняскэ. В кн.: Студий де лексикографии ши лексиколожие. Кишинэу, 1973, с.105 - 126.
9. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. М.: Наука, 1981. - 200 с.
10. Маковский М.М. Системность и асистемность в языке: Опыт исследования антиномий в лексике и семантике. М.: Наука, 1980. 210 с.
11. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетание. Владимир, 1974. - 222 с.
12. Порошина А. И. Семантический сдвиг как следствие семантической аппликации (на материале поэтических произведений М.И. Цветаевой) Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 1 (3), 2009, с.164-166.

Семантические изменения и их роль в развитии языка

Семантическая обработка относится к способности мозга хранить и получать доступ к значениям слов и их изменениям. Она включает в себя восприятие, действие и аффективные системы мозга, при этом супрамодалные представления фиксируют концептуальные сходства, которые определяют семантические категории. Изучение семантических изменений предполагает более общее понимание семантики. Чтобы понять, что означает изменение значения, нам нужно знать, какие значения находятся на первом месте. Первая традиционная типология семантических изменений — это разделение на изменения, результатом которых является более позитивное значение, так называемое мелиорация, и те, которые дают более негативное значение, известное как пейорация. Вторая традиционная классификация изменений в значении заключается в том, становится ли оно шире или уже. Третье измерение, по которому можно классифицировать определенные семантические изменения, — это то, являются ли они результатом метафоры или метонимии. При метафорических изменениях значения говорящие ощущают некое сходство между одним понятием. В статье «Семантические изменения и их роль в развитии языка» рассматриваются процессы изменения значений слов в разных языках и их влияние на эволюцию языковой системы. Особое внимание уделяется таким видам семантических сдвигов, как метонимия, метафора, сужение и расширение значений, а также уничтожительные и мелоративные изменения. Исследуются механизмы, способствующие этим изменениям, включая культурные и социальные факторы, технологические и научные инновации, языковые контакты и эволюцию грамматических структур. Приводятся примеры из разных языков, демонстрирующие разнообразие и динамику семантических изменений.

Наконец, обсуждается актуальность этих процессов для понимания и изучения языка, а также их роль в межкультурной коммуникации и переводе.

Ключевые слова: семантика, расширение значения, метафора, изменение, коммуникация

NİGAR SEYİDOVA

SEMANTIC CHANGES AND THEIR ROLE IN LANGUAGE DEVELOPMENT

Semantic processing refers to the ability of the brain to store and access the meanings of words and their changes. It involves the perception, action, and affective systems of the brain, with supramodal representations capturing conceptual similarities that define semantic categories.

Studying semantic change presupposes a more general understanding of semantics. In order to grasp what it means for a meaning to change, we need to know what meanings are in the first place.

The first traditional typology of semantic changes is the division into changes whose result is a more positive meaning so-called melioration and those which give a more negative meaning known as pejoration. The second traditional classification of changes in meaning is in terms of whether it becomes broader or narrower. The third dimension on which certain semantic changes may be classified is whether they result from metaphor or metonymy. In metaphorical meaning changes, speakers perceive some sort of similarity between one concept.

The article "Semantic changes and their role in language development" examines the processes of changing the meanings of words in different languages and their influence on the evolution of the language system. Particular attention is paid to such types of semantic shifts as metonymy, metaphor, narrowing and expanding meanings, as well as derogatory and melorative changes. Mechanisms contributing to these changes are explored, including cultural and social factors, technological and scientific innovations, language contact, and the evolution of grammatical structures. Examples from different languages are given that demonstrate the diversity and dynamics of semantic changes. Finally, the relevance of these processes for language comprehension and learning, as well as their role in intercultural communication and translation, is discussed.

Keywords: semantics, meaning expansion, metaphor, change, communication

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.d., dos. Nərmin Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.223>

fil.f.d. İSMAYILOVA SƏBİNƏ
sabinaismayilova@bsu.edu.az

BDU,

İngilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi,

LİŖVİSTİK KONTEKST

Praqmatika ilk növbədə dilin kontekstdə istifadəsinə üstünlük verir. Praqmatika üçün kontekstin rolunu və əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Kontekst praqmatikanın konstitutiv konsepsiyasıdır, çünki kontekstsiz praqmatika sadəcə mövcud ola bilməzdi. Məhz kontekst semantik tədqiqatlara qoşulduqda praqmatika öz səsini eşitdirmək üçün uyğun kanallar tapmağa başlayır və nisbətən müstəqil bir intizam halına gəlir. Daha da əhəmiyyətlisi, kontekst praqmatikanın koqnitiv və psixoloji əyilməsi üçün bir əlaqə təmin edir. Kontekst praqmatikanın öyrənilməsi üçün vacib və zəruridir. Kontekst dilin işlənməsində hər yerdə mühüm rol oynayır. Nisbətən yaxşı öyrənilmiş bir hal, istinad bölgəsinin müəyyən istinad ifadələrinin istehsalında və başa düşülməsində oynadığı roldur. Müəyyən istinad ifadələri adətən nadir olaraq müəyyən edilə bilən referentin seçilməsi kimi başa düşülür.

Praqmatikaya münasibəti baxımından kontekstin funksiyası, əsasən, onun mənanın ifadə və şərhinə təsiridir. Kontekst öz təsirini göstərməyə bilməz. O, mənanın dekodlanması prosesində iştirak edir. Danışanların nöqtəyi-nəzərindən onun funksiyasını ən azı üç şəkildə başa düşmək olar. Məqalədə linqvistik kontekst anlayışı, onun nəzəri əsasları və müxtəlif sahələrdə praktik tətbiqi araşdırılır. Linqvistik kontekst linqvistik ünsiyyətin tərkib hissəsi kimi mənanın təfsirində və mesajların başa düşülməsində əsas rol oynayır. Tədqiqatın yeniliyi linqvistik kontekstin öyrənilməsində müxtəlif komponentlərinin (leksik, qrammatik, fonetik və praqmatik kontekstlər) və onların qarşılıqlı təsirinin təhlilini əhatə edən kompleks yanaşmadadır. Mövzunun aktuallığı qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası və çoxdilli ünsiyyətin getdikcə mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Məqalənin məqsədi linqvistik kontekstin əsas elementlərini, onların dil vahidlərinin şərhinə təsirini və müxtəlif sahələrdə praktik tətbiqini təhlil etməkdir. Tədqiqat kontekst təhlili ilə bağlı çətinlikləri və problemləri vurğulamaq və gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli yeni istiqamətlər təklif etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: kontekst, dilçilik, yanaşma, dil vahidi, məna

Giriş. Kontekst mesajların başa düşülməsinə və təfsirinə təsir edən şərtlər, şərait və amillər məcmusudur. Kontext sosiologiyanın, fəlsəfənin, mədəniyyətsünaslığın, mədəni antropologiyanın, o cümlədən dilçiliyin tədqiqat obyektidir [7; 9, 39]. Geniş şəkildə desək, kontekst həm linqvistik, həm də qeyri-linqvistik elementlər daxil

olmaqla mətni və ya ifadəni əhatə edən hər şeyi əhatə edir. Kontekstin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1. Situasiya konteksti ünsiyyətin baş verdiyi fiziki şərait, vaxt və yer göstərmək üçün istidadə olunan kontekstdir. “Situasiya konteksti nitqin mənasını müəyyən edir, yəni nitqlə onu müşayiət edə bilən ünsiyyətin qeyri-verbal komponentləri arasında əlaqə kimi çıxış edir” [11; 8]. Praqmatik anlaşılda situasiya ekstralingvistik kontekstinə zaman, məkan, müraciət edən və müraciət edilənin bir-biri ilə münasibəti - yaş, peşə, şəxsi, cins, mədəniyyətə xas, habelə iştirakçılar tərəfindən paylaşılan dünya haqqında məlumat və ensiklopedik biliklər daxildir. Onun fiziki mühit, müvəqqəti aspekt, ətraf kimi komponentlər vattır. Bu kontekstə misal olaraq, belə bir nümunə göstərmək olar: “Saat neçədir?” sualına "Günorta" cavabı yalnız günün müəyyən vaxt kontekstində başa düşülməkdir.

2. Sosial kontekst sosial rollar, ünsiyyət iştirakçılarının münasibətləri və statusları təyin etmək üçün istifadə olunur. Sosial rol (iştirakçıların peşəkar, ailə, dostluq rolları), əlaqə (iştirakçılar arasında yaxınlıq, etibar və rəsmilik səviyyəsi), status (sosial və peşəkar statuslar (məsələn, müdir və tabeçi)) kimi komponentləri mövcuddur. Nümunə olaraq “Zəhmət olmasa, qapını bağlayın” ifadəsini göstərə bilirik, bu, müdirin bunu işçiyə və ya başqa birinə deməsindən asılı olaraq fərqli səslənə bilər.

3. E.Sepirin əsərlərində “mədəni kontekst” ifadəsi işlədilməsə də, “dil” anlayışı natiqin psixi həyatını ifadə edən vasitəni, yəni “hər bir bəşər mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etmiş dil”i ehtiva edirdi. Bu mənada mədəniyyət sözlərin və qrammatik sistemlərin təfsir edildiyi dil kontekstini təklif edir” [5, 396]. Mədəni kontekst mesajların başa düşülməsinə təsir edən mədəni normalar, dəyərlər və ənənələrin ifadəsində istifadə olunur. Onun mədəniyyət normaları (müəyyən bir mədəniyyətdə qəbul edilən davranış qaydaları), dəyərlər (mədəniyyət üçün vacib olan ideyalar və inanclar), ənənələr (verilmiş mədəniyyətə xas olan adət və mərasimlər) kimi komponentləri vardır. Nümunə olaraq ingilis dilində “break a leg” ifadəsini göstərə bilirik, bu da “uğur arzulamaq” deməkdir, bunu yalnız mədəni kontekstdən anlamaq olar. Bu kontekstlər arasında fərqi belə göstərmək olar ki, lingvistik kontekst lingvistik elementlərə və onların qarşılıqlı təsirinə diqqət yetirir, situasiya konteksti ünsiyyətin fiziki və müvəqqəti aspektlərini vurğulayır, sosial kontekst iştirakçıların şəxsiyyətlərarası münasibətlərini və sosial rollarını vurğulayır, mədəni kontekst ünsiyyətə təsir edən daha geniş mədəni norma və ənənələrə istinad edir. Hər bir kontekst növü mesajın tam başa düşülməsinə kömək edir və effektiv ünsiyyət bütün bu kontekstlərin nəzərə alınmasından asılıdır.

Linqvistik kontekst bir sözü, ifadəni əhatə edən, mənasını anlamağa və düzgün şərh etməyə kömək edən dil elementlərinin məcmusudur. Bu kontekst mesajın tam anlaşılmasını yaratmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan lüğət, qrammatika, fonetika və praqmatik kimi müxtəlif dil səviyyələrini əhatə edir. Linqvistik kontekst dilin vacib tərkib hissəsidir, çünki o, bizə qeyri-müəyyənliyi həll etməyə,

nümayişetdirici ifadələri şərh etməyə və danışanın niyyətlərini başa düşməyə imkan verir. Linqvistik kontekst kontekstin linqvistik elementlərlə birbaşa əlaqəli hissəsidir. Mikrokontektə zidd olan makrokontekt cümlədən kənara çıxır və dəqiq çərçivəyə malik deyil. Makrokontekt bir sıra cümlələr, paraqraf və ya bütöv mətnlə təmsil oluna bilər. Yuxarıda göstərilən kontekst növləri mətn elementinin bilavasitə nitq mühitini özündə birləşdirən linqvistik kontekst anlayışı ilə əlaqələndirilir [4]. Bu tip kontekstdə leksik, qrammatik və qarışıq növlər fərqləndirilir [2, 37]. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. Leksik kontekst müəyyən bir sözün və ya ifadənin mənasını müəyyən etməyə kömək edən ətrafdakı söz və ifadələrdir. Leksik kontekstdə vahid dəyərinin seçimi göstəricisi sözlərin leksik mənası ilə müəyyən edilir [6, 149]. Məsələn, bank sözü maliyyə qurumu və ya çayın sahili mənasında ola bilər və onun mənası yalnız ətrafdakı sözlərdən asılı olaraq aydınlaşır. Məsələn, "He went to the bank to take out his money" cümləsində "pul" sözləri sayəsində "bank" sözü maliyyə qurumu kimi başa düşülür.

2. Qrammatik kontekst cümlədə söz və söz birləşmələrinin necə əlaqəli olduğunu müəyyən edən sintaktik quruluşdur. Qrammatik kontekst sözlərin cümlədəki funksiyalarını və onların qrammatik əlaqələrini anlamağa kömək edir. "Kitab masanın üstündədir" cümləsində qrammatik kontekst "kitab" sözünün mübtədə, "üstündədir" in isə predikatın olduğunu göstərir.

3. Fonetik kontekst söz və ifadələrin mənasını dəyişə bilən intonasiya, vurğu və tələffüzdür. Omonimləri ayırd etmək və nitqin nüanslarını başa düşmək üçün fonetik kontekst vacibdir. Məsələn, "Gələcəksən?" və "Gəlirsən" ifadəsi intonasiya ilə müəyyən edilən müxtəlif mənalara malikdir.

4. Praqmatik kontekst ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyətləri, məqsədləri və gözləntilərini əks etdirir. Praqmatik kontekstə əvvəlki qeydlər haqqında biliklər, həmsöhbətin biliyi və niyyətləri haqqında fərziyyələr, ünsiyyətin sosial və mədəni qaydaları daxildir. Məsələn, "Pəncərəni bağlaya bilərsinizmi?" dialoqunda "Bəli" söhbətin kontekstindən asılı olaraq ya razılaşmaq, ya da hərəkətə keçmək mənasını verə bilər.

Ünsiyyətdə linqvistik kontekstin bir çox rolu vardır. Məsələn, a) çoxmənəliliklə bağlı. Linqvistik kontekst çoxmənəli sözlərin düzgün mənasını müəyyən etməyə kömək edir. Məsələn, rus dilində "koca" sözü "ot biçmək üçün alət" və ya "saç düzümü" mənasını verə bilər və kontekst düzgün mənə seçməyə kömək edir; b) deyktik ifadələrin şərh. Kontekst ətrafdakı məlumatlar haqqında bilik tələb edən "bu", "burada", "o" kimi işarələyən sözləri və ifadələri anlamağa kömək edir. Məsələn, "Bunu bura qoyun" yalnız görünən obyektlər və məkan kontekstində başa düşülən olur; c) kommunikativ niyyətlərin müəyyən edilməsi. Danışanın niyyətlərini başa düşmək praqmatik konteksti nəzərə almağı tələb edir. Məsələn, "Duzu ötürə bilərsinizmi?" istəkdir, qabiliyyət məsələsi deyil; ç) sadələşdirmə və azalma. Linqvistik kontekst həmsöhbətin biliyinə əsaslanaraq, abbreviaturadan istifadə

etməyə imkan verir. Məsələn, “Gəlirsən?” sualına cavab olaraq, siz bütün ifadəni təkrarlamadan sadəcə olaraq “Mən gedirəm” cavabını verə bilərsiniz; d) əlaqə və uyğunluğun yaradılması. Kontekst nitqin ardıcılığını təmin edir, iştirakçılara söhbətin məntiqinə əməl etməyə və mövzunu saxlamağa kömək edir. Bu, uzun mətnlərdə və söhbətlərdə xüsusilə vacibdir.

Linqvistik kontekst dilin vacib elementi olaraq, mesajların düzgün başa düşülməsini və şərh olunmasını təmin edir. Tam və dəqiq məna yaratmaq üçün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan leksik, qrammatik, fonetik və praqmatik komponentləri ehtiva edir. Linqvistik konteksti başa düşmək qeyri-müəyyənliyi həll etməyə, nümayişetdirici ifadələri şərh etməyə, kommunikativ niyyəti müəyyən etməyə və ünsiyyətdə ahəngdarlığı qorumağa imkan verir və bu, onu effektiv ünsiyyətin əsas aspektinə çevirir.

Linqvistik kontekst anlayışı qədim dövrlərə gedib çıxan və əsrlər boyu inkişaf edən uzun və zəngin tarixə malikdir. Bu anlayışın müxtəlif dövrlərdə nəzərdən keçirilməsi dili anlamaq və onun ünsiyyətdə istifadəsinə yanaşmaların necə dəyişdiyini göstərir.

Qədim dövrdə Aristotel ritorika və məntiqlə bağlı əsərlərində artıq kontekst məsələlərinə toxunmuş, nitqlərin və arqumentlərin başa düşülməsində mühitin və şəraitin əhəmiyyətindən danışmışdır; stoiklər mənənin şərhində kontekstin rolunu qeyd edərək dil və məna arasındakı əlaqəni müzakirə etdilər.

Orta əsrlərdə Tomas Aquinas kimi orta əsr filosofları və ilahiyyatçıları müqəddəs mətnlərin və fəlsəfi əsərlərin şərhində işarələrin təbiəti və kontekstin əhəmiyyətini müzakirə edirdilər. Yeni dövrdə Con Lokk XVII əsrdə dil fəlsəfəsi və bilik nəzəriyyəsi haqqında yazılarında sözlərin və fikirlərin başa düşülməsində və şərhində kontekstin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Vilhelm von Humboldt XIX əsrdə dildən kontekstin məna yaratmaqda əsas rol oynadığı canlı bir proses kimi danışdı.

XX əsrin əvvəllərində struktur dilçiliyin banisi Sössür “sintaqmatik” və “paradiqmatik” əlaqələr anlayışını irəli sürərək, sözün mənasının müəyyən edilməsində mühitin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Sovet psixoloqu və dilçisi Vıqotski öz yazılarında nitqin və təfəkkürün inkişafında sosial kontekstin rolunu vurğulayırdı. Malinovski və Furs dili anlamaq üçün “situasiya kontekstinin” və mədəni kontekstin vacibliyini vurğuladılar. Sistemli funksional dilçiliyin banisi Maykl Həllidey dil kontekstin mərkəzi rol oynadığı sosial semiotik proses kimi baxırdı. Amerikalı dilçi və antropoloq Haymes dildə kontekstin əhəmiyyətini vurğulayaraq “kommunikativ səriştə” anlayışını təqdim etdi. Con Austin və Con Sörl tərəfindən hazırlanmış nitq aktı nəzəriyyələri kontekstin müxtəlif kommunikativ funksiyaların icrasını necə müəyyənləşdirdiyini göstərdi. Paul Grays ünsiyyətdə gizli kontekstin rolunu vurğulayaraq əməkdaşlıq prinsiplərini və konversiya maksimumlarını təqdim etdi. Müasir tədqiqatlarda isə NLP texnologiyaları və alqoritmləri maşın tərcüməsi, mətn təhlili və nitqin tanınması keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün kontekstdən fəal şəkildə

istifadə edir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi dil anlayışının daha mürəkkəb və dəqiq modellərini yaratmaq üçün kontekstdən istifadə edir.

Qavrama konteksti fəal şəkildə qurula bilər [3]. Hər hansı bir xarici amili nitq aktının kontekstinə uyğun qəbul etmək üçün praktiki olaraq heç bir məhdudiyyət yoxdur. “Müəyyən bir kontekstdə nəyin daxil edilə biləcəyinə, nəyin uyğun olduğu göstərilə biləcəyinə dair prinsiplərdə heç bir məhdudiyyət yoxdur” [10, 124]. Kontekst seçilmiş metodoloji mövqedən asılı olaraq, tədqiqatçı tərəfindən fəal şəkildə formalaşdırıla bilər.

Dil tədrisi linqvistik kontekstin əsas rol oynadığı bir sahədir. Bu, tələbələrə sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalarını daha yaxşı başa düşməyə və şərh etməyə kömək edir və onların ünsiyyət qabiliyyətini artırır. Tədris prosesində linqvistik kontekstin praktiki tətbiqi bizə daha səmərəli təlim metodları yaratmağa imkan verir və dilin dərinə dərk edilməsinə kömək edir. Tətbiqinə gəlicə, kontekstlə bağlı tapşırıqlar və məşqlər verilə bilər. Məsələn, oxuma tapşırıqlarında tələbələrə mətn təqdim olunur, onlar kontekst əsasında naməlum sözlərin mənasını müəyyən etməlidir. Məsələn, “Evə qayıtdıqdan sonra dərhal kitabını oxumağa başladı” cümləsində tələbələr kontekstdən asılı olaraq “başladı” sözünün “öyrənməyə başladı” mənasını verdiyini təxmin edə bilərlər. Burada məqsəd tələbələrə sözlərin və ifadələrin mənasını müəyyən etmək üçün kontekstdən istifadə etməyə kömək etmək, onların lüğət ehtiyatını və oxuduqlarını başa düşmələrini təkmilləşdirməkdir. Bununla bağlı, intonasiya və tələffüzün öyrədilməsi önə çəkilə bilər. Dinləmə dərində tələbələr müxtəlif intonasiyalı ifadələri dinləyir və onların mənasını şərh etməlidir. Məsələn, “Sən oradasan?” ifadəsi intonasiyadan asılı olaraq sual və ya təsdiq mənasında ola bilər. Şagirdlərə mesajların mənasını dəyişmək və ünsiyyətin effektivliyini artırmaq üçün intonasiyanı başa düşməyi və istifadə etməyi öyrətmək məqsəd olaraq önə qoyula bilər. Dialoqları və rollu oyunları məşq etməklə linqvistik konteksti inkişaf etdirmək olar. Rol oyunlarında tələbələr leksik və situasiya kontekstindən istifadənin öz sözlərini uyğunlaşdırmağa kömək etdiyi vəziyyətləri oynayrlar. Məsələn, “bir restoranda” dialoqunda tələbələr kontekst və nəzakət əsasında söz sıralarını necə düzgün yazmağı öyrənirlər. Bu zaman müxtəlif sosial və situasiya kontekstlərində ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür. Mətnlərin təhlili və yaradılması da bu yöndə köməklik edə bilər. Yazı tapşırıqlarında tələbələr kontekstin söz seçiminə və yazı tərzinə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün mətn nümunələrini təhlil edirlər. Məsələn, tələbələr kontekstdən asılı olan müxtəlif üslub və leksik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq dostuna məktub yaza bilərlər. Tələbələr öz mətnlərini yaradarkən konteksti nəzərə almağı öyrənib, onların yazı və sülubi uyğunlaşma bacarıqlarını təkmilləşdirə bilərlər. Bundan başqa, mədəni və sosial-linqvistik aspektlərdə təlim, polisemantik və omonim sözlərlə iş linqvistik kontekstin inkişafına doğru atılmış bir addım ola bilər.

Nəticə. Linqvistik kontekst mənanın təfsirində və effektiv ünsiyyətin asanlaşdırılmasında əsas rol oynayır. Bu, qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa,

sözlərin və ifadələrin düzgün mənasını müəyyən etməyə və həmsöhbətlərinizin niyyətlərini başa düşməyə imkan verir.

Linqvistik kontekst anlayışının tarixi və inkişafı dil və ünsiyyət haqqında fikirlərin necə dəyişdiyini və dərinləşdiyini göstərir. Qədim filosoflardan tutmuş müasir texnologiyaya qədər linqvistik kontekst mənanı anlamağa və şərh etməyə kömək edən, effektiv ünsiyyət və anlaşmaya imkan verən əsas element olaraq qalır.

Dilin tədrisində linqvistik kontekstdən istifadə təlim prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır və dilin daha dərindən dərk edilməsinə kömək edir. Kontekst məşqləri, intonasiya işi, dialoq, mətnin təhlili, mədəni aspektlər və çoxmənali sözlərin öyrənilməsi tələbələrə dili daha yaxşı mənimsəməyə və müxtəlif vəziyyətlərdə ondan səmərəli istifadə etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Гаврилова Ю. В. Антропология и лингвистика в теории Бронислава Малиновского. Значение его взглядов для истории языкознания // Вестник Финансового университета. Серия: Гуманитарные науки. 2014. №3 (15). С. 73–77.

2. Елисеева В. В. Лексикология английского языка: учеб. пос. СПб.: Изд-во филол. факультета СПбГУ, 2005. 80 с.

3. Нефёдов С.Т., Чернявская В.Е. Контекст в лингвистическом анализе: прагматическая и дискурсивно-аналитическая перспектива. - https://www.researchgate.net/publication/340339063_Kontekst_v_lingvisticeskom_analize_pragmaticeskaa_i_diskursivno-analiticeskaa_perspektiva

4. Раренко М. Б., Опарина Е. О. Основные понятия переводоведения (Отечественный опыт). Терминологический словарь-справочник / Отд. языкознания; отв. ред. канд. филол. наук М. Б. Раренко. М.: ИНИОН РАН, 2010. 260 с. URL: http://inion.ru/site/assets/files/2571/terminol_slovar_2010_text.pdf

5. Шарапова И. В. Влияние гипотезы Сепира-Уорфа на развитие мировой лингвистики // Современные проблемы науки и образования. 2015. №2. С. 391–399

6. Ященина Ю. Лингвистический контекст как основа реализации значений фразеологических единиц. Филология и культура. 2020. №1(59), с.148-152.

7. Auer, P., and Di Luzio, A. (Eds.) The Contextualization of Language. Amsterdam: John Benjamins, 1992. 402 p.

8. Auer P. Context and contextualization // Verschueren J., Östman J.-O. (Eds.). Key Notions of Pragmatics. Amsterdam: Benjamins, 2009. P. 86–101

9. Blommaert J. Discourse: A Critical Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 299 p.

10. Culler J. On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism. London: Routledge and Kegan Paul, 1983. 307 p

11. Gumperz J. Sharing Common Ground // Keim I., Schütte W. (Eds.). *Soziale Welten und kommunikative Stile*. Tübingen: Narr, 2002. P. 47–55.

Лингвистический контекст

В прагматика в первую очередь приоритете использование языка в контексте. Роль и значение контекста для прагматики нельзя переоценить. Контекст является конститутивным понятием прагматики, потому что без контекста прагматика просто не могла бы существовать. Именно когда контекст присоединяется к семье семантических исследований, прагматика начинает находить подходящие каналы, чтобы сделать свой голос услышанным, и развивается в относительно независимую дисциплину. Что еще более важно, контекст обеспечивает связь для когнитивного и психологического изгиба прагматики. Контекст важен и незаменим для изучения прагматики.

Контекст играет повсеместную роль в обработке языка. Один относительно хорошо изученный случай — это роль, которую референтная область играет в создании и понимании определенных референтных выражений. Определенные референтные выражения обычно понимаются как выбор уникально идентифицируемого референта.

С точки зрения его связи с прагматикой, функция контекста в основном заключается в его влиянии на выражение и интерпретацию значения. Контекст не может оказывать свое влияние сам по себе. Он участвует в процессе декодирования значения. С точки зрения говорящих, его функцию можно понять, по крайней мере, с трех сторон.

В статье рассматривается понятие лингвистического контекста, его теоретические основы и практическое применение в различных областях. Лингвистический контекст играет ключевую роль в интерпретации смысла и понимании сообщений как компонента языковой коммуникации. Новизна исследования заключается в комплексном подходе к изучению лингвистического контекста, включающем анализ его различных компонентов (лексического, грамматического, фонетического и прагматического контекстов) и их взаимодействия. Актуальность темы связана с возрастающей сложностью межкультурной и многоязычной коммуникации в условиях глобализации. Целью статьи является анализ основных элементов лингвистического контекста, их влияния на интерпретацию языковых единиц и их практическое применение в различных областях. Целью исследования является выделение проблем и вопросов, связанных с анализом контекста, и предложение новых перспективных направлений для будущих исследований.

Ключевые слова: контекст, лингвистика, подход, языковая единица, значение

İSMAYILOVA SABİNA

LINGUISTIC CONTEXT SAMMARY

Pragmatics is centrally concerned about the use of language in context. The role and significance of context for pragmatics cannot be overestimated. Context is a constitutive concept of pragmatics, because without context pragmatics simply could not exist. It's when the context has joined the family of semantic studies that pragmatics begins to find suitable channels to make its voice heard and develops into a relatively independent discipline. More importantly, context provides a link for cognitive and psychological bend of pragmatics. Context is important and indispensable for the study of pragmatics.

Context plays a ubiquitous role in language processing. One relatively well understood case is the role that a referential domain plays in generating and understanding definite referring expressions. Definite referring expressions are commonly understood as picking out a uniquely identifiable referent.

In terms of its relationship with pragmatics, the function of context mainly lies in its influence on the expression and interpretation of meaning. Context cannot exert its influence on its own. It participates in the process of decoding meaning. From the speakers' point of view, its function can be understood at least from three aspects.

The article investigates the concept of linguistic context, its theoretical foundations and practical application in various fields. Linguistic context plays a key role in interpreting meaning and understanding messages as a component of linguistic communication. The novelty of the research is a complex approach to the study of the linguistic context, which includes the analysis of its various components (lexical, grammatical, phonetic and pragmatic contexts) and their interaction. The relevance of the topic is related to the increasing complexity of intercultural and multilingual communication in the conditions of globalization. The purpose of the article is to analyze the main elements of the linguistic context, their influence on the interpretation of language units and their practical application in various fields. The study aims to highlight challenges and issues related to context analysis and suggest promising new directions for future research.

Keywords: context, linguistics, approach, language unit, meaning

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: ADU, Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri,
Prof. Azad Məmmədov**

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.231>

MÜBARİZ İMRAN OĞLU YUSİFOV

TƏFƏKKÜR TİPOLOGİYASI NƏDİR?

Açar sözlər: *təfəkkür, tipologiya, universallıq, fərziyyə, nisbilik*

Ключевые слова: *мышление, типология, универсальность, гипотеза, относительность*

Key words: *thinking, typology, universality, hypothesis, relativity*

Təfəkkür tipologiyası dünya dilləri arasında mövcud olan oxşar müştərək, homogen təbiətli sözlərin meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına xidmət edən elm sahəsidir. Bir sıra tədqiqat işlərində dünya dilləri arasında mövcud olan müştərək elementlər araşdırılmış, müqayisələr aparılmışdır. Bu araşdırma, müqayisə və təhlillər nəticəsində mütəxəssislər belə bir qərara gəlmişlər ki, bir-biri ilə tipoloji yaxınlığı olmayan dillər arasında homogen elementlər varsa bu dünya dillərinin bir mənşədən törəməsinə dəlalət edir. Əlbəttə ki, bu fikir və mülahizələr zahirdə görünəndir, dillərin yaranmasında təfəkkür fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir. Dil və təfəkkürlə bağlı tədqiqatlarda da əlbəttə ki, təfəkkürün rolu nəzərə alınır. Ancaq məsələ ondadır ki, bu tədqiqatların bir çoxunda belə bir təsəvvür yaradılır ki, dil özünün çevikliyi və fəallığı ilə təfəkkürü inkişaf etdirir, onu zənginləşdirir. Bunun nəticəsində də dil zənginlikləri baş verir. Dilin ictimai hadisə kimi qiymətləndirilməsinə yönəldilən bu cür fikirlərə Amerika dilçisi, yəhudi əsilli Bencamin Uorfun tədqiqatlarında da rast gəlmək olur. Dil haqqındakı diskriminasiya təmayüllü bu fərziyyəyə görə təfəkkürün inkişafı ona dilin təsiredici imkanlarından asılı olaraq baş verir [14, s.135-168; 15, s.169-183; 16, s.183-199]. Bencamin Uorfun bu fərziyyəsində dil amili birinci, təfəkkür isə ikinci yerdə gəlir. Əslində belə bir fərziyyədə səbəb və nəticə arasındakı ziddiyyətin mövcudluğu müşahidə edilir. B.Uorf dil reallığı üçün düşüncəni kənara atıb nəticəyə üstünlük verir. Onun irəli sürdüyü fərziyyənin kökündə, əslinə qalsa dillərarası lakunaların mövcudluğu dayanır. Çünki bu fərziyyəyə görə ayrı-ayrı dil mənsubları guya hər hansı hadisənin dərkində fərqli düşüncə tərzinə müvafiq anlaşılmaya malik olurlar. Başqa sözlə, iki ayrı-ayrı dil mənsubları bir hadisəni uyğun şəkildə qavramaq və bu qavrayışı adekvat şəkildə ifadə etmək imkanlarına malik deyillər. Belə bir fərziyyənin bünövrəsi XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış relyativizm (nisbilik haqqındakı təlimə) əsaslanırdı. Relyativizm biliklərin nisbiliyini əsas götürən bir fərziyyə kimi varlığın obyektiv surətdə dərk oluna bilməməsinə dair fəlsəfi bir təlimdir. Dilçilikdə bu təlimin həm tərəfdarları və həm də inkar edənləri olmuşdur. Dilçilikdə relyativizm problemi ilə bağlı ideya Eduard Sepirə (1884-1939) aiddir Eduard Sepir və Bencamin Uorfun fikirləri bir-birinin üzərinə düşür. Həmin ideyanın başlanğıcı Eduard Sepirə aid olsa da onu Bencamin Uorf inkişaf

etdirmişdir. Onlar bu sahədə bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsələr də ideya dilçilikdə “Eduard Sepir-Bencamin Uorf nisbilik (relyativizm) fərziyyəsi adlandırılmışdır”. Dil və təfəkkürün əlaqəsi barəsindəki bir məqalədə göstərilir ki, “*Dil və təfəkkür bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Dil-təfəkkürün mövcud olması üçün əsasdır*” [7, s.112]. M.Əhmədovanın dil və təfəkkür problemi ilə bağlı bir məqaləsində dil və təfəkkür probleminə Sepir Uorf fərziyyəsi motivində yanaşılır. Burada göstərilir ki, “*Dil təfəkkürün inkişafı nəticəsində yaranarsa da mövcud dil təfəkkürə, düşüncə səviyyəsinə təsir edir. Yəni hər bir insan sahib olduğu dil çərçivəsində düşünür*” [4, s. 248]. Ancaq əlbəttə ki, “Sepir- Uorf fərziyyəsi ideal deyildir və özünəməxsus qüsurları vardır. Günel Əliyeva yazır ki, “*Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi*” bu günə kimi hələ də hipotez statusunu saxlamaqdadır. Fərziyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, bu hipotezdə qeydə alınmış fikir aşkar faktdır. Əleyhdarları isə bu fərziyyəni nə sübut, nə də inkar edə bilmirlər” [6, s. 112]. V.Kərimova N.Xomskinin (1928) dil və təfəkkür probleminə yanaşma münasibəti ilə yazdığı bir məqalədə belə bir fikir irəli sürür ki, N.Xomskiyə görə “*Uşaqda anadangəlmə spesifik dil potensialı vardır, bu da uşaq böyüdükcə inkişaf edir. Bəziləri də dil qayda və prinsiplərinin universal olduğu qənaətinə gəlir*” [10].

Dil və təfəkkür problemi relyativ dil fərziyyəsindən sonrakı mərhələdə formalaşan və müasir dilçiliyin populyar istiqamətlərindən biri olan koqnitiv dilçiliyin də başlıca istinad mənbəyindən ibarətdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas baniləri Amerikan dilçiləri Corc Lakoff, Ronald Lanqaker, Reya Cakendoffdur. Koqnitiv dilçilik dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmış yeni bir dilçilik sahəsindən ibarətdir. Dilçilikdə bu tədqiqat sahəsinin yaranması 1989-cu ilə aid edilir. Həmin il Almaniyanın Duysburq şəhərində keçirilən elmi konfransda koqnitiv linqvistika birliyinin yaranması elan olunmuşdur. Bu da koqnitiv dilçiliyin ayrıca bir elm sahəsi kimi yaranmasının başlanğıcına çevrilmişdir [3, s.17]. Bundan sonra koqnitiv dilçilik başqa ölkələrdə özünə tərəfdarlar qazanmış və inkişaf edərək yayılmışdır. Koqnitiv dilçilik sahəsi ilə bağlı Azərbaycanda da bir sıra tədqiqat işləri meydana çıxmışdır. Dilçilikdə bu tədqiqat sahələrinin yaranması təsadüfi deyildir. Bunların bünövrəsini XIX əsrdə Vilhelm fon Humboldtun irəli sürdüyü “Dil xalqın ruhudur” ideyası təşkil edir. Lakin Vilhelm fon Humboldt dilin yaranmasında təfəkkür amilinin rolunu qiymətləndirsə də təfəkkür fəaliyyətinin dilə təsiri barədəki fikirləri bir qədər abstrakt şəkildə qalır, dilin törəməsi problemləri aydın şəkildə açılmaz. Beləliklə dil nəzəriyyəsi və praktikası arasındakı əlaqələrdə qeyri-müəyyənlik müşahidə edilir. Onun fikrincə, “*dil ontoloji baxımdan görünəndir, qnesioloji baxımdan isə düşüncə və ya təfəkkürdür*” [5, s.12].

Ümumiyyətlə, Vilhelm fon Humboldt hesab edir ki, “Dil insana aiddir, hər bir xalqın dili fərdidir və o xalqın ruhunu əks etdirir” [11, s.8; 17, s.17-20]. Bütün bu tədqiqat sahələri zahirən cazibədar görünür, mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir və bu axının cazibəsində bir çox təhlillər aparılır. Buna baxmayaraq dil nədir? necə yaranır? onun təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqələri necə formalaşır? suallarının cavabı açıq

qalır. Dil haqqındakı fikir və mülahizələrdə, bir qayda olaraq universal paradigmalarda mövcudluğu iqrar olunsa da nədənsə bər-bəzəkli dil mentallığı ideyası altında əslində dilin fərdilik xüsusiyyətinə malik olması düşüncəsinə üstünlük verilir. Bu da bu və ya başqa bir dilin informasiya mübadiləsi baxımından digər dilə nisbətən üstün olması məntiqinə gətirib çıxarır. Buradan gözlənilən nəticə isə dil diskriminasiyasına aparıb çıxarır. Əslində isə təfəkkür insana aid olduğu üçün fərdi olmayıb universal xassəyə malikdir. Yəni müəyyən patoloji problemləri kənara qoyulsa canlılar aləmi içərisində təfəkkürün bütün insanlara aid olması sübuta ehtiyacı olmayan bir postulat kimi qəbul edilməlidir. O başqa məsələdir ki, hər bir kəsdə təfəkkür tərzini başqasından fərqli cəhətlərə malik ola bilər. İnsanların bəzilərində təfəkkürün iti, zəngin, dolu, digərlərində nisbi, aşağı səviyyədə olması mümkündür. Təfəkkürü iti olan şəxslərdə duyum, təəssürat, kreativ güc, analitik düşüncə tərzini geniş, təfəkkür səviyyəsi zəif olanlarda isə düşüncə tərzini, duyum və təəssüratlar, o cümlədən nitq tutumluğu zəif ola bilər. Təfəkkür barədə sadə düşünüb onu şüurla eyniləşdirmək mümkün deyildir. Şüur duyumun ən aşağı, ən ibtidai səviyyəsidir ki, bu da daha çox instinktlə müşayiət olunur. İnstinkt isə bir çox canlılarda mövcuddur. İnsana aid olan instinkt səviyyəsindəki şüur bütün digər canlılardan fərqli olaraq idraka keçir. Yəni insan şüuru ətraf aləmi, eyni zamanda əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri dərk edir, onu idrak süzgəcindən keçirib təfəkkürə ötürür. Daha doğrusu idrak qavrayışları beyində bizdən asılı olmayaraq təfəkkürə çevrilir. Təfəkkür isə ətraf aləmdəki, əşya və hadisələr arasındakı imitativ qavrayışları emal edərək dil üçün informasiya elementlərinə çevirir. Buradan görünür ki, təfəkkür dil üçün əsasdır, bünövrədir, təməldir, dil isə təfəkkürün meydana gətirdiyi informasiya elementlərinin ifadə vasitəsidir. Bu mənada dilin vəzifəsi insanlar arasında fikir yaratmaq, informasiya mübadiləsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Beləliklə, dilin mənbəyi təfəkkür, hədəfi isə cəmiyyət hesab olunur. Lakin dil haqqındakı nəzəriyyə və fərziyyələrin bir çoxunda dil ictimai hadisə kimi qiymətləndirilir, onun yaranma mənbəyi isə cəmiyyətə şamil edilir. Bu da istər - istəməz hər hansı bir cəmiyyətin dil fəvqində durması ideyasının baş verməsinə səbəb olur. Belə olduğu halda ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki və digər sahələr üzrə nailiyyət qazanmış hər hansı cəmiyyət öz dilinin genişliyi, dominantlığı barədə iddia irəli sürmək imkanı yaradır. Bununla da cəmiyyətdə dil hegemonluğu üçün bir strategiya formalaşır. Bu yanlış, diskriminasiya səviyyəli ideyaları əksər dilçilik təlimlərində müşahidə etmək mümkündür. Bunların hamısı barədə təhlil etmək yorucu olduğu üçün nümunə kimi ulu dil və günəş dil nəzəriyyələri barədə müxtəsər münasibət bildirilməsi yerinə düşər. Ulu dil nəzəriyyəsinin bünövrəsi XIX əsrdə müqayisəli-tarixi metodun meydana çıxması ilə bağlıdır. Bu metodun yaranması ilə əlaqədar mütəxəssislərdə belə bir fikir formalaşmışdı ki, bəzi dillər özünün tipoloji keyfiyyətinə görə naqisdir, həmin dil cəmiyyətinin özündə də təfəkkür inkişafdan geri qalır. Bəzi dillər isə özünün tipoloji quruluşuna görə aktivdir, onun cəmiyyəti də intellektual baxımdan irəlidədir. Bu fikir müqayisəli-

tarixi metodun nümayəndələrindən biri hesab edilən Avqust Şleyxerə məxsusdur. Onun fikrincə “*dillərin inkişaf prosesində birinci kök dillər, ikinci aqlütinativ dillər, üçüncü flektiv dillər gəlir*” [1, s. 32]. Avqust Şleyxer üçüncü mərhələni, yəni flektiv dilləri inkişafın zirvəsi kimi təsəvvür edir, onun irəli sürdüyü ulu dil ideyasında da flektiv tipli hind-Avropa dillərinə intellektuallıq baxımdan üstünlük verilir. İdeoloji baxımdan diskriminasiya təsirli bu ideya sonralar Y.N.Marr tərəfindən davam etdirilmiş, V.M.İllic-Svitç tərəfindən isə bir daha yeniləşdirilmişdir [8, s. 369; 12, s.156]. Ulu dil nəzəriyyəsi diskriminasiya ideyasına əsaslanmasına baxmayaraq daha çox yayılmış və təbliğ olunmuşdur. Ulu dil fərziyyəsinin bir qolu da “Günəş dil nəzəriyyəsi” adlandırılan fərziyyədən ibarətdir. Bu fərziyyənin müəllifi Avstriyalı Fill Herman Kverinçdir. Günəş dil nəzəriyyəsi Türkiyədə 1936-cı ildə tətbiq olunmuşdur. Bu nəzəriyyə o zaman Türk Dil Qurumuna rəhbərlik edən erməni Martayan Akop Vaqanoviçin ideyası ilə baş vermişdir. Həmin ideyanın tətbiqi guya türk dilini yad ərəb-fars ünsürlərindən qorumaqdan ibarət olmuşdur. Əslində isə bu ideya bütün “*hind-Avropa və semit dillərinin mənşəyinin türk dilindən törəməsi barədə iddiası əsasında qurulmuşdu*” [9, s.74-75]. Bu ideya o zaman yeni qurulmuş Türkiyə Respublikasının dövlət dilini ideoloji cəhətdən Avropa və semit dilləri ilə ideoloji qarşıdurmaya qoyma cəhdi idi. Sonralar haqlı olaraq mütərəqqi türk dilçiləri həmin ideyaya tərəfdar çıxmamışdılar. Burada əsas ideoloji məqsəd hind-Avropa və semit dillərində türk elementlərinin axtarışı adı altında gizlədilir. Əlbəttə ki, başqa dillərdə ilkin türk elementləri axtarılarına dair zahiri araşdırmalar öz təsirini itirmədiyindən hətta bəzi tədqiqatlarda da bu kimi meyillərin mövcudluğuna rast gəlmək olur. Əslində geneoloji baxımdan dünyadakı heç bir dili başqa dillər üçün hegemon hesab etməklə düzgün elmi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də əlavə təfsilata varmadan dil və təfəkkür məsələsində reallığa söykənən amillərə əsaslanmaq daha məqsədəuyğundur. Ulu dil və ya günəş dil fərziyyəsinin əsasında duran linqvistik ideya ondan ibarətdir ki, dünyanın hər hansı dili arasında məkanından asılı olmayaraq homogen tipli elementlərə rast gəlmək mümkündür. Oxşar elementlər barədə istənilən dillərin müqayisəsində müvafiq nümunələrin əldə olunmasında istisna yoxdur. Məsələn, Azərbaycan dilinin məkanı ilə Amerika hindularının dil məkanı arasında çox böyük bir məsafə vardır. Bu dillər arasında hansısa bir kontakt olması da tamamilə mümkünsüzdür. Lakin bu dillərə dair aparılan müqayisələrdə homogen, müştərək elementlər tapmaq olur. Məsələn, qırğız dilçisi Zamir Osorov qırğızlar və hindulara həsr etdiyi bir məqaləsində qırğız dili ilə Amerika hindularının dilində aşkar edilən *ekta* (cuy) –*jakta, yakta* (ətrafa, tərəfə – qırğ.); *tanq* (suy) – *tang, tan* (üfük-qırğ.); *tannim* (suy) – *tanıym* (anlayıram- qırğ.) [13] və s. Yaxud Azərbaycan dilindəki *uzun* sözünü Çin dilində *uzun* mənası daşıyan *zhâng* sözü ilə müqayisə etmək olar. *Uzun* sözü iki hecadır və deməli əslində iki tərkibdən ibarətdir: *Uz-zun*. *Uz* hissəsi *uzaq* sözünün tərkibində də işlənir. *Zun* tərkibi isə Çin dilindəki *zhang* sözü ilə müqayisə edilə bilər. *Zun* tərkibinin *uzunluq* bildirmək mənasını keçmiş uşaq oyunlarının birində işlənən “Burdan ora *zun*

demışəm *zunn*” (Buradan ora uzaq demışəm uzaq) *zun*, *zunn* ifadə formasında müşahidə etmək olar. Müxtəlif sistemli dillərdə bu cür oxşarlıqlara dair çoxlu sayda nümunələr tapmaq mümkündür. Dillərarası müştərək sözlərlə əlaqədar İlliç-Svitiçin tərtib etdiyi müqayisəli lüğətlərə də müraciət etmək olar. Lakin ayrı-ayrı dillər arasında mövcud olan belə oxşarlıqlar onu sübut etməyə yetməz ki, bütün dillər bir kökdən törəmişdir. Əgər iddia etsək ki, doğrudan da belədir, onda ilk dilin vətəni necə müəyyən etmək olar? Tutaq ki, ilk dil Zimbabvedə yaranıb və yayılıb. Onda dünya əhalisinin antropologiyasında nə baş verərdi? O baş verərdi ki, gərək dünya əhalisi başdan-başa qaradərili olaydı. Yaxud kök dil Çindən törəmiş olsaydı dünya əhalisi sarıdərili və qıyıqgözlü olmalı idi. Ancaq belə deyildir. Bu o deməkdir ki, ilk insan bir məkanda yox, yaşayış üçün əlverişli təbiətə malik olan yerlərdə törəmişdir. Yaşadıqları məkənin təbiətinə uyğun olaraq insanda antropoloji əlamətlər baş vermişdir. İnsan dilinin törəməsinə gəlincə onu demək lazımdır ki, hansı məkanda yaranmasından asılı olmayaraq insana məxsus olan şüurdan idraka, idrakdan təfəkkürə keçid baş vermişdir. Yəni insan təfəkkür rüşeymi ilə yaranmışdır. Təfəkkür bütün insanlara xas olduğundan təbiəti etibarlı ilə universal səciyyə daşıyır. Bu o deməkdir ki, insan beyni hansı məkanda mövcud olmasından asılı olmayaraq ətraf əlamə məxsus əşya və hadisələri oxşar imitasiyalarla qavrayıb onu təfəkkür süzgəcindən keçirir. Təfəkkür isə qavrayışları informasiya vasitələrinə çevirərək insanlar arasında verbal mübadilə yaradılmasını şərtləndirir. Belə olduğu halda hansı məkanda mövcud olmasına baxmayaraq insan dilləri arasında oxşar elementlər formalaşa bilər. Əlbəttə ki, ilk insan cəmiyyətində ali təfəkkürdən söhbət gedə bilməz. Ancaq insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, insan beyni ətraf ələm hadisə və əşyaları barədə daha artıq təəssürat yaratdıqca təfəkkür ibtidaidən aliyə doğru inkişaf prosesi keçirir və daha artıq informasiya elementləri formalaşdırır. Beləliklə, təfəkkürün ibtidai səviyyəsində ibtidai informasiya elementləri yaranırsa təfəkkürün inkişafı daha çox, daha rəngarəng informasiya elementlərinin yaranmasına təsir göstərir. Bu mənada təfəkkür nə qədər genişdirsə, dil də o qədər zəngin olur. Məsələ bundadır ki, ibtidai təfəkkür əlbəttə ki, bütün informasiya vasitələrini birdən birə yox, mərhələ - mərhələ yaratmışdır. Yəni əvvəlcə fonetik elementlər, daha sonra sözlər, söz birləşmələri və cümlələr formalaşmışdır. Demək olmaz ki, bütün sözlər birdən-birə xüsusi olaraq meydana gəlmişdir. Təfəkkür dilə elə bir istiqamət yaratmışdır ki, ilkin informasiya yükü fonetik elementlərin üzərinə düşmüşdür. Fonetik elementlərin kombinasiyası isə sözə çevrilə bilmişdir. Sözlər isə özü öz daxilindən yaranmağa başlamışdır. Bunun təsdiqedicisi əlaməti budur ki, eyni kökdən yaranan sözlər arasında daxili mənə bağlılığı müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *ar* tərkibi *geri* anlayışı bildirən *arxa* sözündə işlənilir. *Ar* tərkibinin *ir* variantı isə *irəli* sözündə *qabaq* anlayışı bildirir. *Er* variantı isə *ertə* sözündə *irəli* anlayışını saxlayır. *Or* variantı isə *orta* sözündə *aralıq* mənəsi bildirir. Belə bir daxili söz törəmə üsulu tək cə Azərbaycan dilində yox, bütün digər dillərdə mövcuddur. Məsələn, rus dilindəki *ozopod* sözündəki *qor-* tərkibi kökdür. Bu kök *qorunmaq*

anlayışı bildirir. *Qorunmaq* anlayışı rus dilindəki *граница* (sərhəd) sözündə də ifadə edilir. Buradakı kök isə *qor* kökünün *qr* variantında ifadə edilir. Yaxud rus dilindəki *судеть* sözü *oturmaq* mənası bildirir. *Осадить* sözündə isə *судеть* sözündəki *sad* kökünün iştirakı ilə çökdürmək mənası bildirilir. Həmin köklə bağlı *осадок* sözündə isə çöküntü mənası ifadə olunur. İngilis dilində *affect* (həyəcan) – *effect* (effekt, təsir), *hang* (əymə, eniş, yamac), *hung* (açılmış nəyisə çıxarmaq); *hat* (papaq, baş örtüyü), *hut* (koma, çadır), *foot* (ayaq) – *feet* (ayaqlar), *man* (adam), *men* (adamlar), *meet* (toplaşmaq, yığıncaq), *moot* (yığılıb müzakirə etmək), *mock* (istehza, rişxənd), *mock* (pozğunluq, alçaqlıq); Çin dilində *rén* (insan) *rénrén* (hər kəs, hər insan), *tiān* (gün) *tiāntiān* (hər gün), *kān* (baxmaq) *kānkān* (göz gəzdirmək), *didi* (kiçik qardaş), *dede* (böyük qardaş) *nāinai* (nənə); ərəb dilində *elm*, *alim*, *məlum*, *müəllim*; *tələb*, *tələbə*, *mətləb*, *taliq*; *xəmr* (şərab, badə), *xümar* (süst, sərməst), *məxmur* (sərxoş) kimi çoxlu sözlər eyni kökdən formalaşmışdır. Bununla birlikdə təfəkkür prosesinin universallığı sayəsində dillərarası müştərək sözlər də formalaşmışdır. Belə sözlər zaman-zaman hər bir dilin daxili çevikliyi nəticəsində dəyişməyə uğrasa da onların izlərini müqayisə yolu ilə bərpa etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilində soyuqluq motivi üzrə *qış* sözü formalaşmışdır. *Qış* anlayışı rus dilində *зима* şəklində işlədilir. Tipoloji cəhətdən hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan fars dilində də bu söz rus dilindəkinə uyğun olaraq *zem* kökü üzərində qurulmuş *zemestan* sözü ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilində isə *zim-zem* köklərinə uyğun *sim* variantı mövcuddur ki, burada soyuqluq motivi *simləmək* sözü ilə bildirilir: “Əlini bıçaq kəsdi, yeri su çəkdi, so:ra simlədi” [2, s. 438]. *Qış* sözü türk dillərindən biri olan çuvaş dilində *xəl* şəklindədir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə çuvaş dilindəki *xel* sözündə *x* samiti – *q* səsinin, *l* isə *ş* səsinin adekvatıdır. *Ĕ* saiti isə Azərbaycan dilindəki *ı* saitinin tələffüzünə uyğundur. Deməli *xel* və *qış* genetik cəhətdən bir-birinin dəyişikliyə uğramış variantıdır. *Xel* sözü motivasiya baxımından ingilis dilində soyuqluq anlayışı bildiren *cold* sözü ilə müqayisə edilə bilər. Belə ki, *cold* sözünün *col* tərkibi çuvaş dilindəki *xel* variantına uyğun fonomorfoloji varianta malikdir. Başlanğıcdakı *c* (k) – *x* elementləri dilarxası kar samitdir ki, burada üfqi keçid tamamilə mümkün hadisədir. Son samit eynidir, daxili sait isə adekvatdır. Bu cür nümunələr müxtəlif sistemli dillərdə çoxdur. Ancaq saysız-hesabsız bu cür uyğunluqlara baş vurmada belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, dünya dilləri bir məkanda yox, insanın yaşayışı üçün əlverişli olan məntəqələrdə yaranmışdır. Dillərin yaranmasında qavrayışlar imitasiya olunaraq təfəkkürə ötürülmüş və təfəkkür prosesi onu insandan asılı olmayaraq informasiya elementinə, dilə çevirmişdir. İnsan təfəkkürü universal olduğu üçün oxşar imitasiyalarla baş verən qavrayışları dillərarası müştərək elementlərin emalına çevirmişdir. Bu cür müştərək elementlər ayrı-ayrı dillərin çevik inkişafı prosesində dəyişikliyə uğramış, lakin təbiətdə heç nəyin izi utmədiyi kimi dil elementləri də öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Nəticə olaraq onu demək lazımdır ki, dil genetik cəhətdən təbiət hadisəsidir, heç bir cəmiyyət özündən dil yaratmayıb, dil təfəkkür vasitəsi ilə təbiətdən yaranıb. *Dilin mənbəyi təbiətdir, emal sahəsi*

təfəkkürdür, hədəfi isə cəmiyyətdir. Təfəkkür tipologiyası anlayışı isə dünya dillərinin hansı məkanda mövcudluğundan asılı olmayaraq təfəkkürün universallığı sayəsində formalaşmışdır. O başqa məsələdir ki, qohum dillər bir mənədən yaranmış və yayılmışdır, qohum olmayan dillərin arasındakı müştərəklik isə oxşar imitasiyaların təfəkkürdə oxşar nitq elementləri kimi emal olunmasının nəticəsidir. Bu mənada bütün dillər informasiya funksiyası baxımından tamamilə eyni hüquqludur, onların arasında təbiətən heç bir diskriminasiya mövcud deyildir. Hər bir dil özünün mövcud mühitinə, şəraitinə, duyum tərzinə uyğun informasiya əhəmiyyətinə malikdir. İnsanın yaşadığı mühit, sosial-ictimai şərait təfəkkürdə nə dərəcədə imitasiya yaradırsa dil də buna uyğun informasiya aktivliyinə malik olur.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Bunyatova A.B. Koqnitiv linqvistikanın müasir dillərdə yeri və vəzifələri.// Sumqayıt Dövlət Universiteti, "Elmi xəbərlər" Sosial və Humanitar elmlər bölməsi, cild 4, № 3, 2018, s. 17-20.
4. Əhmədova M. Dilə psixoloji yanaşmağın mahiyyəti və onun nitqdə rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası.// Filologiya və şərqşünaslıq. 2022, № 2, s.246-252.
5. Əhmədova X. S. Dilin mahiyyəti ilə bağlı ingilisdilli mənbələrin araşdırılması.//Filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2018, 28 s.
6. Əliyeva G. Dilçilikdə "Linqvistik nisbilik fərziyyəsi"nin tədqiqi problemlərinə dair. //Naxçıvan Universiteti, (Elmi əsərlər) 2018, № 4, s.110-116.
7. Hacızadə M.Z. Dil və təfəkkür. Azərbaycan Dillər Universiteti.// Dil və ədəbiyyat, s. 112-113:www.anl.az /down/ meqale/bdu-dil-ve-edebiyat /2019/03/20/ (meqale) pdf.
8. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский. дравидский, алтайский) Введение. Сравнительный словарь (В-К). Москва, Наука, 1971, 369 с.
9. Жилкибаев С.Н. Языковые реформы в раннереспубликанской Турции как часть процесса национального строительства.//История и международные отношения. Научная статья. VOL 4, № 2, 2022, s. 69-76.
10. Kərimova V.S. Xomskinin sintaktik təlimində dil səriştəsi və dildən istifadə.// Sumqayıt Dövlət Universiteti. "Elmi xəbərlər" Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 14, №1, 2018, s.8-10.
11. Kərimova F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologia VI baki, Mütərcim, 2013, 308 s.
12. Марр Н.Я. Яфетическая теория. Изд. ЦК СССР 1928, 156 с.

13. Осоров З. Киргизы и индейцы. Проза.ру/2012/03/28/1437.
14. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. Перевод с английского Л.П. Патан и Е.С.Турковой.// Новое в лингвистике. Изд. Иностранной литературы, Москва, 1960, выпуск 1, 464 с; с.135-168.
15. Уорф Б.Л. Наука и языкознание о двух ошибочных воззрениях на речь и мышление, характеризующих систему естественной логики, и о том, как слова и обычаи влияют на мышление). Перевод с английского Е.С.Кубряковой и В.П.Мурат.//Новое в лингвистике. Изд. Иностранной литературы. Москва, 1960, выпуск 1, с.169-183.
16. Уорф Б.Л. Лингвистика и логика. Перевод с английского Л.Н. Натан.// Нова в лингвистике. Изд. иностранной литературы, Москва, 1960, выпуск 1, 464 с; с. 183-199.
17. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Studia Philologiya. VI. Bakı, Mütərcim, 2013. 308 s.

MÜBARİZ İMRAN OĞLU YUSİFOV TƏFƏKKÜR TİPOLOGİYASI NƏDİR? XÜLASƏ

Təfəkkür tipologiyası dünya dilləri arasında mövcud olan oxşar müştərək, homogen təbiətli sözlərin meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına xidmət edən bir elm sahəsidir. Bir sıra tədqiqat işlərində dünya dilləri arasındakı müştərək elementlər araşdırılmış, müqayisələr aparılmışdır. Bu araşdırma, müqayisə və təhlillər nəticəsində mütəxəssislər belə bir qərara gəlmişlər ki, bir-biri ilə tipoloji yaxınlığı olmayan dillər arasında homogen tipli elementlər varsa bu dünya dillərinin bir mənşədən törəməsinə dəlalat edir. Əlbəttə ki, bu fikir və mülahizələr zahirdə görünəndir, təfəkkür fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsinin nəticəsidir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil genetik cəhətdən təbiət hadisəsidir. Ətraf mühit əşya və hadisələri, təbiət prosesləri insan şüurunda qavranılır, idrak prosesində imitasiya olunur və təfəkkür süzgəcindən keçərək nitq ünsürləri kimi emal olunaraq mənalı vahidlərə çevrilir. Təfəkkür bütün insanlarda genetik və universal xarakter daşdığı üçün dünya dillərinin hansı məkanda mövcudluğundan asılı olmayaraq onların arasında müştərək elementlər baş verir. Təfəkkür bizdən asılı olmayaraq mövcuddur. Söz emalı da insandan asılı deyil. Ona görə belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilin mənbəyi təbiətdir, emal sahəsi təfəkkürdür, hədəfi cəmiyyətdir. Məkanından asılı olmayaraq təfəkkürdə nə qədər oxşar imitasiyalar söz emalına çevrilirsə o qədər də dillər arasında müştərək elementlər yaranır.

МУБАРИЗ ЮСИФОВ ЧТО ТАКОЕ ТИПОЛОГИЯ МЫШЛЕНИЯ? РЕЗЮМЕ

Типология мышления — это область науки, которая служит для исследования возникновения однородных естественных слов аналогичным образом между мировыми языками. В ряде исследований изучались и

сравнивались элементы языков мира. В результате этого исследования, сравнения и анализа эксперты пришли к выводу, что если между языками существуют однородные элементы, которые не являются типичными друг для друга, то это является доказательством того, что языки мира происходят из одного источника. В результате этого исследования, сравнения и анализа эксперты пришли к выводу, что если между языками существуют однородные элементы, которые не являются типичными друг для друга, то это является доказательством того, что языки мира происходят из одного источника. Конечно, эти идеи и рассуждения видны, и они являются результатом неумения правильно оценить деятельность мышления. Но следует также отметить, что язык генетически является природным явлением. Объекты и события окружающей среды, природные процессы понимаются в сознании человека, имитируются в познавательном процессе, преобразуются в смысловые единицы, проходя через фильтр мышления как элементы речи.

MUBARİZ YUSİFOV

WHAT IS A TYPOLOGY OF THINKING?

SUMMARY

Typology of thinking is a field of science that serves to study the emergence of homogeneous natural words in a similar way between world languages. A number of studies have studied and compared elements of the world's languages. As a result of this study, comparison and analysis, the experts came to the conclusion that if there are homogeneous elements between languages that are not typical of each other, then this is proof that the languages of the world come from the same source. As a result of this study, comparison and analysis, the experts came to the conclusion that if there are homogeneous elements between languages that are not typical of each other, then this is proof that the languages of the world come from the same source. Of course, these ideas and reasoning are visible, and they are the result of the inability to correctly evaluate the activity of thinking. But it should also be noted that language is genetically a natural phenomenon. Of course, these ideas and reasoning are visible, and they are the result of the inability to correctly evaluate the activity of thinking. But it should also be noted that language is genetically a natural phenomenon. Objects and events of the environment, natural processes are understood in human consciousness, imitated in the cognitive process, transformed into semantic units, passing through the filter of thinking as elements of speech.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: prof. T.F.Quliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.240>

BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA
Filologiya elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov 134
e-mail: benovshem.m@gmail.com

**YARADICI ŞƏXSİN GENDER STEREOTİPLƏRİNİN ONUN DİL
KİMLİYİNDƏKİ İNİKASI**
(Qadın yazarların “Kişi və qadın bərabərsizliyinə” münasibəti aspektində)
Xülasə

Məqaləmiz bilavasitə qadın yazarlarının dil kimliyinin spesifik təzahür özəlliklərinin təhlilini əhatə etdiyindən, tədqiqat çərçivəsində dil kimliyinin gender aspektlərini diqqətdən kənar qoymaq istəməzdik. Belə ki, yaradıcı şəxsin dühasının cinsi fərqləndirmə zəminində qarşılaşdırması doğru olmasa da, inkaredilməz faktır ki, yaradıcı şəxsin gender identikliyi onun dil kimliyində özünün yetərincə əhəmiyyətli izini qoymuş olur. Belə ki, konkret olaraq, tədqiqatımız çərçivəsində yaradıcılıqlarının təqdim etdiyi dil materiallarının izlədiyimiz Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazıçılar istər kommunikasiya strategiyalarının ifadəsi baxımından, istərsə də aid olduqları toplumun gender stereotiplərini ifadə etmələri baxımından diqqətimizi cəlb etməyə bilməzdi. Biz, yalnız linqvistik təhlil üçün yararlı saydığımız bəzi həmin qrup dil faktlarının sırf müasir dilçiliyin təhlil inventarları zəminindəki dəyərləndirməsini aparmışıq.

Açar sözlər: *dil kimliyi, gender asimmetrikliliyi, kommunikasiya strategiyaları*

Ə.Babayeva və M.Drebbin dil kimliyində gender asimmetrikliliyinin inikası (kommunikasiya strategiyaları aspektində). Məlumdur ki, dil kimliyi bu və ya digər dil daşıyıcısının fərdi psixo-emosional, sosial özəllikləri ilə yanaşı, onun cinsinin təbii və sosial şərtliliklərindən qaynaqlanan xüsusiyyətlərlə də zənginləşir. Sonuncular femin və maskulin təbiətli olmaq üzrə (gender diferensiallığının təsiri ilə) labüd şəkildə fərqləndirilirlər. Bu fərqlilik özünün fərdlərin sərgilədikləri kommunikasiya strategiyalarında da aydın şəkildə büruzə verir. Kommunikasiya strategiyaları və ümumilikdə, fərdin dil mənzərəsi milli və universal gender fərqliliyi prinsiplərilə şərtlənir ki, bu da digər faktorlarla yanaşı, gender asimmetrikliliyi amilinin də təsirini qaçılmaz edir.

“İngilis linqvokulturologiyasında gender” problemini araşdırmış tədqiqatçılar bu dil mühitində gender asimmetrikliliyinin obyektiv və subyektiv şərtlənmələrinin olduğuna diqqət çəkmişlər. Müəlliflər P.Fişman, U.Labov, P.Tracila və başqalarının təcrübi araşdırmalarına istinadən qeyd edirlər ki, qadınlar ünsiyyət prosesində öz təbii xüsusiyyətlərindən dolayı, daha anlayışlı, kontakta getməyə meyilli, söhbətin

axarına uyğunlaşmağı bacaran, daha formal, daha nəzakətli, daha emosional çalarlı kommunikasiya strategiyası sərgiləyirlər. R.Lakoff hətta bu xüsusiyyətlərdən bəzisinin (məsələn, nəzakətliyin) cəmiyyətdə qadının asılı mövqedə olması, bu səbəbdən də özünə inamının zəif olması ilə şərtləndiyini vurğulamışdır [1, s.18]. Başqa sözlə desək, qadınların ünsiyyət prosesində daha az təşəbbüskar, daha adaptasiya strategiyalı (söhbətin məğzini yönləndirən deyil, məhz əksər hallarda söhbətin axarına uyğunlaşa bilən) kommunikasiya vərdişləri sərgiləyə bilir ki, bu da ilk növbədə, cəmiyyətdə formalaşmış femin və maskulin kommunikasiya strategiyaları stereotipləri ilə bağlıdır. Ə.Babayevanın “İnsana insan gərəkdir” və Marqaret Drebblin “Dəyirman daşı” əsərlərinin baş qəhrəmanlarının kommunikasiya strategiyalarının müqayisəli təhlili burada P.Fişman, U.Labov və başqalarının təcrübi araşdırmalarda izlədikləri gender asimmetrikliliyini eynilə əks etdirir. Belə ki, hər iki qadın qəhrəman qadının münasibətlərin gedişatını yönləndirmə prioritetinin kişilərə məxsus olduğundan, onlar bir çox halda öz fikirlərini, emosiya və intensiyalarını implisit şəkildə ifadə edirlər və ya ümumiyyətlə, həmin fikir, emosiya və intensiyalar oxucuya daxili təhkiyə formatında çatdırılır.

Kommunikasiya təşəbbüsü (bəlli cəmiyyət stereotiplərinə görə) kişi cinsi nümayəndələrinə xas olan imtiyaz hesab edildiyindən, istər Ə.Babayevanın, istərsə də M.Drebblin qadın qəhrəmanları da eynilə qarşı tərəflə mükəllimələrində susmağa, təşəbbüs göstərməməyə üstünlük verirlər. “*Yenə dinmir? Çamadanlarımı qablaşdırmaq, səhərə taksi sifariş etdirmək üçün məgər adam tapmazdım?*” [2, s.27].

Konkret olaraq, M.Drebblin adı çəkilən romanında təhkiyəçi baş qəhrəmanın *autoaqressiya* formatında səsləndirilən fikirləri məhz özünəinamsızlıq məqamı ilə şərtlənir. “*It may be that “I manifested enough strangeness and indifference to prevent him. It may be that he did not wish to, which, being the most unpleasant conclusion, was the one that I most readily believed.”* [3, s.52] Rozamund sevdiyi şəxsin kommunikasiya təşəbbüslüylüyün günahını qarşı tərəfdə deyil, özündə axtarır. Dil kimliyi nəzəriyyəsi aspektində 700 nəfər üzərində “Yazılı mətn müəllifinin autoaqressiya davranışına meylliliyinin diaqnostikası”nı aparmış O.V.Zaqovorskaya və həmkarları qeyd edirlər ki, verilmiş mətnlərin “Frayburq çoxfaktorlu şəxsi sorğu” anketinə görə təhlili müxtəlif növ (“spontan aqressiya”, “depressiv aqressiya”, “emosional labillik” və s.) autoaqressiya faktlarını izləməyə imkan vermişdi [4, s.100].

Azərbaycan qadın yazıçılarının və o cümlədən, konkret olaraq, Ə.Cəfərzadənin dil kimliyinin tədqiqi burada milli dil mənzərəsində əks olunan gender stereotiplərinin müvafiq xarakterli metafora və assosiasiyalarda ifadə tapdığını ortaya qoyur. Bu stereotiplərdən ən qabarığı heç şübhəsiz ki, gender asimmetriyası olaraq səciyyələndirilən və əslində universal mahiyyət kəsb edən psixo-emosional göstəriş və yönləndirmə sistemləridir. Belə ki, gender asimmetriyası zamanı qadın və kişinin təbii fizioloji, sosial, psixoloji mahiyyətinin müqayisəsi aparılır və bu müqayisə birmənalı şəkildə maskulin xüsusiyyətlərin lehinə yekunlaşır.

Bunun ən parlaq örnəyi olaraq, dilimizdəki kişi kimi qadın və arvad kimi (kişi haqqında) metaforalarının müqayisəsində görə bilərik: birinci halda biz meliorativ (tərif mahiyyətli) səciyyələndirmə ilə, ikinci halda isə peyorativ xarakteristika (təhqir) ilə qarşılaşırıq. İlk baxışdan paradoksal olsa da, Ə. Cəfərzadə kimi əsərlərində (süjet və fabula səviyyəsində) qadın gücünü vəsf edən, qadının mənəvi paklıq və yüksəkliyinin tərənnümçüsü olan bir qadın yazıcının özü də bu gender asimmetriyasının izlərini daşıyan metafora və assosiasiyalara müraciət edir. Belə ki, Ə.Cəfərzadə öz qadın qəhrəmanlarının toplumdakı uğurlarını əyani şəkildə göstərmək üçün onları, maskulin dəyərlər sistemi aspektində əhəmiyyətli sayıla biləcək özəlliklərlə mükafatlandırır. Belə ki, Ə.Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanının baş qadın qəhrəmanı Bibixanım – Sultanım xanım qaynanası və qaynatasının (Şirvan şahının və xanımının) rəğbətini qazanmaq üçün **“ər ürəkli, mərdanə qəlbli vətən igidlərindən** (yəni, kişilərdən – B.M.) **seçilməyən**” bir qadına çevrilməli olur və yalnız bu zaman **“tez-tez gənc döyüşçü paltarı geymiş Sultanım xanım**” həyat yoldaşı ilə **“atlanıb, ... gözlərdən iraq bir yerdə onunla ox atıb, qılnc oynadıb, at çapdıqdan**” sonra saray əyanlarının təqdir və hörmətini qazanmış olur. Digər nümunələrə diqqət edək: **“– Allah bilər bu arvad xeylağlarının işini. Onları nağıldı, vallah!; – Olar dəəə... Dava arvad işi deyil axı, ay balam.”** [5, s.205]; **“– Axı anam-bacım, dava-şava kişi işidi. Sən, zənən xeylağı, onun qibleyi-aləm olub-olmadığını nə bilirsən?”** [5, s.172] Göründüyü kimi, Ə.Cəfərzadə dolayısı ilə dilimizdəki gender stereotiplərini ifşa edən dialoji nitq nümunələrini ortaya qoyur.

Maraqlıdır ki, Ə.Cəfərzadənin elə özü də həmin dialoq kontekstində gender asimmetrikliliyini ifşa etməyə cəhd edir. **“...Mən səni ər ürəkli, mərdanə qəlbli vətən igidlərindən seçmirəm. Onların birisən, göyərçinim, qumrum mənim! Sultanım xanımın yaş kirpikləri səyrişdi, gözlərində birər ulduz sayrişdi. – Bu «mərdanə» ilə «göyərçin» sözləri tutmadı”** [5, s.146]. Burada biz, L.Vitgenşteynin təsbit etdiyi və sonralar dil kimliyi nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiq edilən dil oyunu faktı ilə qarşılaşırıq.

Nəticə: Yekun olaraq, qeyd edə bilərik ki, istər Azərbaycan dilli, istərsə də ingilisdilli qadın yazarların dil kimliyi simfonik dil kimliyi stereotiplərindən kənar qalmamış və həmin stereotiplərdən ən bariz olanlarından birini – gender asimmetrikliliyini bu və ya digər şəkildə idiolekt faktlarında ifadə etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilisdilli qadın yazarlarının, əlbəttə ki, labüd olan simfonik dil kimliyi qaynaqlı bir çox fərqlilikləri olmağına baxmayaraq, gender asimmetrikliliyi baxımından hər iki qrup yazıcıların dil kimliyində əhəmiyyətli dərəcədə paralellik izlənilməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Гриценко Е.С. Гендер в английской лингво-культуре. Нижний Новгород: НГЛУ, 2008. 103 с.
2. Babayeva, Ə. Haradasan dost, harada... Bakı: “Gənclik”, 1977, 408 s.

3. Drabble, M. The Millstone Books, 2010. 176 p.
4. Загоровская, О.В., Литвинова, Т.А., Литвинова, О.А. Диагностирование склонности автора письменного текста к аутоагрессивному поведению: Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2015. № 3, с.98-104.
5. Cəfərzadə, Ə.M. Bakı-1501 romanı

РЕЗЮМЕ:

ПОХОДОБНОСТЬ ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В ЕЕ ЯЗЫКОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ (в аспекте отношения женщин-писателей к “мужскому и женскому неравенству”)

Поскольку наша статья непосредственно посвящена анализу конкретных проявлений языковой идентичности женщин-писательниц, нам не хотелось бы в рамках исследования игнорировать гендерные аспекты языковой идентичности. Итак, даже если неправда, что гениальность творческой личности определяется на основе гендерной дифференциации, то неоспоримым фактом является то, что гендерная идентичность творческой личности накладывает достаточно значительный отпечаток на его языковую личность. Так, конкретно в рамках нашего исследования языковые материалы, представленные азербайджанскими и англоязычными писательницами, за творчеством которых мы следили, не могли не привлечь нашего внимания, как с точки зрения выражения коммуникативных стратегий, так и с точки зрения выражения коммуникативных стратегий. с точки зрения выражения гендерных стереотипов общества, к которому они принадлежат. Мы оценили некоторые из тех групп языковых фактов, которые мы считаем полезными только для лингвистического анализа, исключительно на основе аналитических материалов современной лингвистики.

Ключевые слова: языковая идентичность, гендерная асимметрия, коммуникационные стратегии

BANOVSHA MAMMADOVA

SUMMARY:

THE SIMILARITY OF GENDER STEREOTYPES OF A CREATIVE PERSON IN HIS LINGUISTIC IDENTITY (in the aspect of the attitude of women writers to “inequality of men and women”)

Since our article directly covers the analysis of the specific manifestations of language identity of women writers, we would not like to ignore the gender aspects

of language identity within the framework of the research. So, even if it is not true that the creative person's genius is met on the basis of gender differentiation, it is an undeniable fact that the creative person's gender identity leaves a significant enough mark on his linguistic identity. So, specifically, within the framework of our research, the language materials presented by the Azerbaijani and English-speaking women writers, whose works we followed, could not fail to attract our attention, either in terms of the expression of communication strategies, or in terms of expressing the gender stereotypes of the society they belong to. We have evaluated some of those group of language facts, which we consider useful only for linguistic analysis, purely on the basis of analysis inventories of modern linguistics.

Keywords: *language identity, gender asymmetries, communication strategies*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi: Kamal Mehdi oğlu Abdullayev
filologiya elmləri doktoru, akademik
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.245>

AYTƏN MÜSAHİB QIZI BABAYEVA
GDU Azərbaycan dili kafedrasının

dissertantı

aytenbabayeva91@gmail.com

İCTİMAİ – SİYASİ TERMİNLƏRİN YAYILMASINDA İNFORMASIYA DOMİNANTLIĞININ ROLU

Açar sözlər: *informasiya, dominant, alınma ikidillilik, intensiklik*

Ключевые слова: *информация, доминань, заимствование, двуязычие, интенсивность*

Key word: *information, dominant, borrowing, bilingual, intention*

Xalqlararası, sivilizasiyalararası inteqrasiyalar artdıqca, genişləndikcə dillərarası sözləmə problemlərinə aid olan kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində də özünəməxsus yeniliklər baş verir. Dilçilikdə, bir qayda olaraq sözləmə problemi ekstralinqvistik bir hadisə kimi qarşılır. Buna əks fikrin irəli sürülməsi məntiqi baxımdan düzgün qəbul edilmir. Ancaq bu hadisənin baş vermə səbəbləri ilə bağlı ayrı-ayrı müddəalarla rastlaşmaq mümkündür. Daha çox yayılmış fikir və mülahizələr ondan ibarətdir ki, sözləmə icbari və ixtiyar, yəni zəruri halda baş verir. Sözləmə ilə bağlı bu ideya da dilçilikdə fikir ixtilafı ilə qarşılır. Ona görə də icbari və zəruri alınmalarla bağlı hadisələrin detalları ayrı-ayrı tədqiqatlarda demək olar ki, oxşar şəkildə şərh edilir. Ancaq icbari və zəruri alınmaların baş vermə şəraitinin şərhində bəzi fikir müxtəliflərinin meydana çıxmasını da müşahidə etmək olur. Sözləmə prosesi xalqların bir-biri ilə ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni-məişət münasibətlərinin formalaşdığı dövrdən bəri başlamış və öz ənənələrini həmin axarda davam etdirmişdir. Cəmiyyətdə ictimai informasiyaların, həyat hadisələrinin dəyişməsi və yeniləşməsi ilə əlaqədar sözləmə prosesində də özünəməxsus istiqamətlər formalaşmışdır.

Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin alınması bir qayda olaraq icbarilik əsasında baş vermişdir. Tədqiqatların müəyyən qismində isə hətta alınma sözlər mənşəyindən asılı olmayaraq icbariliyə və zərurətə görə fərqləndirilir. B.Xəlilov yazır ki, “Başqa dillərdən müəyyən tələbatla bağlı olaraq alınan sözlər zəruri alınmalardır. Xalq öz inkişafı, mədəni yüksəlişi ilə əlaqədar yeni yaranan məfhumları əsasən bu sözlərin köməyi ilə ifadə edir. Zorakılıq nəticəsində alınan, yaxud keçən sözlə isə məcburi alınmalardır. Məsələn, ərəb, fars, monqol və s. dillərdən dilimizə keçən sözlər buna misal ola bilər” [9, s.39]. Burada zəruri alınma ifadəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sual oluna bilər ki, alınma doğrudanmı zərurətdən baş verir? Bu suala belə cavab tapmaq əlbəttə ki, doğru hesab edilə bilər ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesində hər hansı anlayışı, hadisəni və prosesi bildirən söz ana dilində mövcud olmasın. Bu halda qarşı dildən söz alınması zərurətə çevrilə bilər.

Ancaq bu qayda üzrə söz alınması hər hansı elmi-texniki, ictimai-siyasi, mədəni və digər işgüzar sahələrlə bağlı olsa belə xoşluqla, istəklə başa gəlmir. Dilimizdə həmin anlayışlar olmadığı üçün məcbur olub həmin sözləri işlədirik. Qaldı zorakılıq probleminə, onu demək lazımdır ki, zorakılıq anlayışına, nədənsə ənənəvi olaraq dilçilikdə ərəb-fars sözlərinin keçidinə bu qayda üzrə yanaşılmışdır. Halbuki, hər hansı səbəbdən keçid baş verirsə burada hədəf dil kontaktları olmaqla nəticə icbaridir. Bununla əlaqədar E.Ağamirzəyevanın irəli sürdüyü belə bir fikrə haqq qazandırmaq olar ki, “*Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, hadisənin söz alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğu*dur. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından istifadə etməklə yeni söz yaradılmasını, ya da başqa dildən söz almanı zəruriləşdirir” [4, s.8]. Sözləmə dildə elə bir problemdir ki, o tək-cə bir dilə və ya bir neçə dilə xas olan hadisə deyildir. Sözləmə bütün dillərin ümumi bir problemdir.

Sözləmədə ikidillilik mühiti dillərarası kommunikasiyanın ən mühüm şərtlərindən biridir. Belə bir şəraitdə “nüfuzlu” sayılan dildən başqa dilə söz keçidi müəyyən sərbəstliyə malik olur. Bu halda keçən sözlər həm normativ, həm də qeyri-normativ səciyyə daşıyır. Normativ alınmalar sözlən dilin tələblərinə uyğunlaşdırılır, onun leksik-terminoloji potensialının genişlənməsinə təsir göstərir. Qeyri-normativ səciyyəli sözlər isə interferensiya səviyyəsində daha çox danışığ dili leksikonunda işlənir. Belə bir təcrübəni ikidillilik şəraitində Azərbaycan dili də keçmişdir. Bu proseslərin mövcudluğunu nəzərə almaqla belə demək mümkündür ki, bir dildən başqa dilə zorakılıqla söz keçmir. Keçid alan sözlərin təməlinə ancaq icbari işlədilmə ehtiyacı durur. Nəzərə almaq lazımdır ki, dilçilikdə zorakı alınma barədə fikir səslənmiş olsa da [13, s.216] bu artıq öz zamanını başa çatdırmış fikir sayılmalıdır. Ancaq ikidillilik şəraiti tarixən mövcud olmuşdur və dillərin mövcudluğu mühitində həmin prosesin baş verəcəyi heç də istisna sayılmır. Alınmaların icbariliyi bir qayda olaraq ana dilindəki boşluqların doldurulması zərurətindən yaranır. R.Heydərov doğru olaraq qeyd edir ki, “*Leksika cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin hamısını əks etdirə bilmir. Bu zaman alınma zəruri olur, tədricən dilin normalarına uyğunlaşaraq dilin ayrılmaz hissəsinə çevrilir*” [8, s.107]. Sözləmə prosesi düşünüldüyü kimi də sadə, adi bir kommunikasiyanın nəticəsi deyildir. Burada bir çox digər relyativ əlaqələrin təsiri də nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə dillərarası söz keçidi mürəkkəb və çoxşaxəli ekstralingvistik bir prosesin məhsuludur.

Azərbaycan dilinin leksik-semantik potensialı nə qədər güclü olsa da belə vahid və sabit normalılığa malik olmaq baxımından problemlərimiz az deyildir. Fakt budur ki, Azərbaycan dili yeni sözləri yeni informasiyalar yayan başqa dillərdən almağa məcburdur. Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir yeni alınan söz ana dilində formalaşa biləcək bir yox, bir neçə sözün qarşısında siper olur. Bundan əlavə, dilə lazımlı elmi-terminoloji vahidlərlə yanaşı bəzən dəb xatirinə, xüsusən mətbuatda

ciddi ehtiyac olmadan işlədilən xarici sözlərə rast gəlmək olur. İkidillilik mərhələsində Azərbaycan dilinə rus dilindən söz və terminlər vasitəsiz olaraq birbaşa keçmişdir. Beynəlmiləl xarakterli xarici sözlərin keçidində isə rus dili aparıcı rol oynamışdır. Çünki Azərbaycan dilinin xarici dillərlə heç bir vasitəsiz inteqrasiyası mövcud olmamışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra da xarici söz və terminlərin keçidi davam etmişdir. Ancaq bu mərhələdə artıq rus dilinin hegemonluq dövrü başa çatmışdır. Yeni mərhələdə Azərbaycan dilinə söz və terminlərin keçidi prosesində ingilis dilinin dominantlığı başlıca rol oynamışdır. Müasir dövrdə ingilis dili qlobal informasiyanın başlıca subyektinə çevrildiyindən təkcə Azərbaycan dilinə yox, digər dillərə də söz və terminlərin keçidi ingilis dili mənbəyindən gəlir. Söz keçidi barədə bəhs edildikdə bu prosesin mexanizmi və bütün texnologiyaları bilinməklə, dil kontaktları ilə, o cümlədən, inteqrasiya mühiti ilə ölçülür. Hazırda Azərbaycan dilinə ingilis dilindən söz keçidi prosesində bu göstərilən amillər yox dərəcəsidir. Yəni Azərbaycan və ingilis dilləri arasında bilinməklə şəraiti mövcud deyildir. Odur ki, ingilis dili belə bir prosesdə dominant rolunu oynamır. İngilis dili ilə Azərbaycan dili arasında birbaşa ərazi yaxınlığı və bununla bağlı olaraq dil kontaktları, həmçinin qarşılıqlı inteqrasiya mühiti də mövcud deyildir. Lakin ingilis dili müasir informasiya məkanında elə bir möhtəşəm mühit yaratmışdır ki, bütün başqa dillər yeni informasiyalara malik olmaq baxımından həmin mənbədən qidalanırlar. Hətta ingilis dilindəki Avropa mənşəli bir çox sözlər məhz ingilis dili mühitində beynəlxalq səciyyə qazandıqdan sonra qlobal informasiya məkanına daxil olur və digər dillərə yayılır. İngilis dili belə bir güclü informasiya bazasına malik olduğundan hətta mütəxəssislər Azərbaycan dilinə daxil olan yeni söz və terminlərin ingilis dilindən birbaşa keçid olması fikrini təqdir edirlər. Tədqiqatçı V. Abdullayeva müasir Azərbaycan dilinə terminologiyanın inkişaf istiqamətlərindən bəhs edərkən yazır ki, “*Vaxtı ilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə bu hal indi vasitəsiz, birbaşa daxil olur və daha intensiv xarakter almışdır*” [1, s.21]. S. Sadıqova Azərbaycan dilinə terminologiyanın standartlaşma məsələlərindən bəhs edərkən bu sahədə alınmaların mühüm rol oynadığını göstərir. Həqiqətən də son zamanlar yeni informasiyalarla əlaqədar Azərbaycan dilinə xeyli beynəlxalq sözlər daxil olmuş və belə terminoloji vasitələr müvafiq lüğətlərdə öz əksini tapmışdır. S. Sadıqova beynəlxalq terminologiyanın formalaşmasında və yayılmasında ingilis dilinin aparıcılıq mövqeyini şərh edərkən yazır ki, “*Latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsi ilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Avropa dillərindən olan sözlər ingilis dilinin terminologiyasında formalaşma və sabitləşmə keçmişdir. Bu prosesdə alınma terminlər birbaşa ingilis dilindən alınır*” [16, s.65].

Bununla əlaqədar olaraq onu demək lazımdır ki, ingilis dili həqiqətən beynəlxalq qlobal informasiyaların fəvqündə dayanır. Bu dil elə bir geniş informasiya mühiti yaratmışdır ki, həm özünə məxsus olan söz və terminlərin həm də

onun lüğət tərkibinə daxil olan sözləri qloballaşdırma imkanlarına malikdir. Lakin Azərbaycan dili əlbəttə ki, ingilis dilinin dominionu deyildir, və ona heç bir icbari təsir göstərmir. Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sistemi də başqa dillərdə olduğu kimi bu mənbədən bəhrələnir. İngilis dilinin informasiya məkanından Azərbaycan dilinə bir çox sahələr üzrə söz və terminlər daxil olduğu kimi ictimai-siyasi sahə terminlərinin keçidi də intensiv xarakter almışdır. Bu keçid prosesi daha çox publisistik üslubda, mətbuatda, internet resurslarında, dövlətlərarası inteqrasiya mühitində, ictimai-siyasi hadisələr fonunda baş verir. S.Sadiqova son zamanlar dilimizə leksik-terminoloji vahidlərin keçidində mətbuatın və internet resurslarının mühüm rol oynadığını göstərir. Bunun başlıca səbəbləri isə son zamanlar ölkənin iqtisadi-siyasi həyatında və ictimai mühitində baş verən yeniliklərdən, həmçinin sosial dəyişikliklərdən ibarət olduğu göstərilir [18, s.11]. Oxşar fikir S.Sadiqovanın digər bir yazısında da ifadə olunur [17].

S.Alməmmədova özünün doktorluq dissertasiyasının avtoreferatında yeni terminlərin artıq ictimailəşmə prosesi keçirdiyini və bu sahədə gündəlik nitq prosesinin, dövrü mətbuatın, o cümlədən, məişət üslubunun da mühüm rola malik olduğunu göstərir [5, s.16].

Sözalma prosesində son zamanlar müşahidə olunan belə bir meyil diqqəti çəkir ki, bir dildən başqa dilə, xüsusən də geniş informasiya məkanına malik olan dildən keçən sözlərin böyük əksəriyyəti terminoloji vahidlərdən ibarətdir. Bunu Azərbaycan dilinin nümunəsindən də aydın şəkildə görmək mümkündür. Bu ondan irəli gəlir ki, məsələn, Azərbaycan dilində ümumişlək leksikanın potensialı zəngindir və bu istiqamətdəki alınmalara heç bir ciddi ehtiyac da tələb olunmur. Mövcud leksik potensial insanların gündəlik məişət və həyat fəaliyyətini lazımınca işıqlandıra bilir. Lakin cəmiyyətin ictimai-siyasi, iqtisadi və beynəlxalq inteqrasiya sahəsindəki yenilikləri ifadə etmək üçün müasir terminologiyaya ciddi ehtiyac yaranır. Odur ki, ayrı-ayrı dillər əsas informasiya mərkəzində müraciət etməli olur. Bu sahədə isə dövrün ən çevik informasiya yayımı vəzifəsini yerinə yetirən mətbuat dili yardımçı vasitəyə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilinin terminoloji yeniləşməsi dövrün, zamanın və müasir ölkələrarası inteqrasiyanın zəruri tələbidir. T.Quliyevin bilavasitə bu sahəyə həsr olunmuş tədqiqat işində deyildiyi kimi, bu prosesdə informasiya üstünlüyü dominantlıq təşkil edir ki, burada da ingilis dilinin aparıcı rolunu inkar etmək mümkün deyildir [12, s.4]. S.Sadiqovanın terminoloji standartlaşma ilə bağlı tədqiqatında terminoloji yeniləşmədə elmi-texniki tərəqqinin, ictimai-siyasi dəyişikliklərin rolu və mədəni əlaqələrin əhəmiyyəti xüsusi diqqətə çatdırılır [16, s.22].

Müasir dövr demək olar ki, ictimai-siyasi hadisələrin təlatümlü mərhələsi, elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, informasiya texnologiyalarının sürətli tərəqqi zamanına çevrilmişdir. Maraqlı doğuran məsələ bundan ibarətdir ki, hər hansı ölkədə baş verən yeniliklər bilavasitə ingilis dili vasitəsi ilə dünya ictimaiyyətinə ötürülür.

Ona görə də müasirliyi və yeniliyi əks etdirən anlayışlar ingilis dili mühitində emal olunub tezliklə və sürətlə yayılır. Q.Məhərrəmli dildə baş verən belə bir meyilliliyi şərh edərkən yazır ki, “*Cəmiyyət inkişaf etdikcə, həyatımızın müxtəlif sahələrində yeniliklər artdıqca, dünya ölkələri ilə əlaqələr genişləndikcə ana dilimizə də sözlər “sel” kimi axır. Bu gün hər hansı dilin başqa dildən söz alması, predmet və tendensiyaları xarici dildən alınmış məfhumlarla ifadə etməsi təbii bir prosesdir*” [14, s.5].

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ayrı-ayrı sahə terminləri kimi ictimai-siyasi terminlər də mühüm bir yer tutur. İctimai-siyasi terminlər birbaşa cəmiyyətin ictimai, sosial, siyasi, mədəni və işgüzar sahələri ilə bağlı olduğu üçün onların əhatə dairəsi, sistem və şəbəkəsi olduqca genişdir. Ona görə də ictimai-siyasi termin anlayışı dilçilik ədəbiyyatında çoxşaxəli bir sahə kimi diqqətə çatdırılır. Üstəlik, hətta onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir insan cəmiyyətləri qapalı sistem deyildir. İnsan cəmiyyətləri beynəlxalq inteqrasiya şəraitində qarşılıqlı mübadilə zəminində inkişaf edir. Odur ki, ictimai-siyasi həyatda və digər kommunikasiya sahələrində sürətli inkişaf prosesi müşahidə olunur. Bunun nəticəsində milli dillərə beynəlxalq səviyyəli yeni söz və terminlər durmadan daxil olur. Belə bir informasiya axını əlbəttə ki, linqvistik xaos yaratmır. Bunların hamısı cəmləşib ingilis dili vasitəsi ilə ötürülür, yayılır və hər bir dildə özünəməxsus şəkildə standartlaşdırılaraq işlədilir.

N.Məmmədli ictimai-siyasi terminologiyanın alınma mənbəyi kimi ingilis dilinin mühüm rol oynadığını göstərir və bu dilin vasitəsi kimi Azərbaycan dilinə daxil olan *brifinq, autsayder, eksteryer, interyer* kimi sözlərin struktur-semantik təhlilini verir [15, s.239]. A.Xəlilova terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş bir məqaləsində hətta bu sahəyə aid olan şəbəkəyə aşağıdakıları daxil edir: *politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, tarix* və s. Bunların Azərbaycan dilinə daxil olmasının başlıca mənbəyi kimi ingilis dilinin mühüm rol oynadığını göstərir [10, s.11-12]. E.Ə.Alışanova ictimai-siyasi terminologiyanın həddlərini daha da genişləndirərək buraya *tarix, fəlsəfə, hüquq, iqtisadiyyat, psixologiya, filologiya, pedaqogika, tibb, coğrafiya, kənd təsərrüfatı* kimi sahələrin daxil olduğunu göstərir [6, s.17-18]. Əlbəttə ki, qeyd olunan sahə terminologiyasını birmənalı olaraq ictimai-siyasi tərkibə daxil etmək doğru alınmaz, ancaq bununla belə həmin terminoloji sahələrə aid nümunələrin içərisində ictimai-siyasi mənə daşıyan vahidlərin mövcudluğu heç də istisna deyildir.

S.Adıgözəlova isə bu siyahıda aşağıdakı sahə terminlərinin adlarını göstərir: *tarix, diplomatiya, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadiyyat, din, fəlsəfə, hüquq* [3, s.8-9]. S.Adıgözəlovanın başqa bir yazısında da ictimai-siyasi terminlərin yuxarıda qeyd edilənlərdən ibarət olduğu göstərilir [2, s.73]. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası barədə tədqiqat aparmış İ.Hacıyeva buraya *politologiya, fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, diplomatiya, iqtisadiyyat, tarix* və digər ictimai-humanitar sahələrdə işlədilən terminləri aid edir [7, s.9].

İctimai-siyasi terminologiya sahəsində geniş tədqiqat aparmış T.B.Kryuçkova ictimai-siyasi terminologiyanın aşağıdakı sahələri əhatə etdiyini göstərir: 1) şəxslərin nomenklatur (vəzifə) adları: prezident; 2) qurumlar, orqanlar (parlament); elektrik və əlaqəli texnologiyaların terminologiyası (impiçment, inaqurasiya); 3) siyasi partiyaların, hərəkatların, ideoloji cərəyanların və onların üzvlərinin adları (separatist, plüralist), siyasi jarqonlar (mandat, oliqarx, xarizma); hüquq terminləri (ekstradisiya); hüquq jarqonu (qrin-kard, prayvesi); 4) iqtisadi terminlər (brend, defolt, diler); dini terminlər; 5) geniş ictimai əhəmiyyətə malik realiləri bildirən fəlsəfə, kulturologiya, sosiologiya, dilçilik, psixologiya terminləri (mentalitet, psifaktor, tinetder) və s. [11, s.7].

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə əldə etmək olar ki, ictimai-siyasi terminlər bütün dillərdə mövcuddur. Bu terminlər insan cəmiyyətində baş verən ictimai-siyasi hadisələr fonunda yaranır. Cəmiyyətin inkişaf perspektivləri ilə əlaqədar ictimai-siyasi terminlərin statusu və şəbəkəsi yeniləşir və genişlənilir. İnformasiya mübadiləsinin geniş vüsət aldığı indiki mərhələdə milli dillərin yeni terminologiyaya ciddi ehtiyacı yaranır. Yeni ictimai-siyasi terminlərin beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsində ingilis dilinin rolu artır və qloballaşır. Azərbaycan dilində də yeni ictimai-siyasi terminlər məhz ingilis dilinin yaratdığı geniş informasiya məkanından daxil olur. İctimai-siyasi terminologiya cəmiyyətdə baş verən sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, multikultural, millətlərarası, xalqlararası inteqrasiyalar və işgüzar kommunikasiyalar mühitində formalaşır. Belə terminlər tarix, fəlsəfə, politologiya, kulturologiya, pedaqogika, psixologiya, dini, filologiya, diplomatiya, hərbi-siyasi sahələrdə də əks olunur. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə ingilis dili informasiya məkanından daxil olan ictimai-siyasi terminlər həmçinin Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərinə də daxil olur.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayeva V.A. Müasir Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf istiqamətləri. Filol.üzrə fəls.dok.diss.avtoref., Bakı, 2017, 32 s.
2. Adıgözəlova S.V. Fransız və Azərbaycan dillərinin ictimai-siyasi terminologiyasının nəzəri problemləri.// Filologiya məsələləri, Bakı, 2023, № 10, s.68-77.
3. Adıgözəlova S.V. Fransız və Azərbaycan dillərinin ictimai-siyasi terminologiyası. Filol.üzrə.fəls.dokt.diss.avtoreferatı, Bakı, 2023, 32 s.
4. Ağamirzəyeva E.H. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında). Fil.üzrə.fəls.dokt.dis.avtoref., Bakı, 2016, 31 s.
5. Alməmmədova S.M. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiyası və standartlaşma formaları. Filol.üzrə elmrə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissert.avtoreferatı, 52 s.

6. Aslanova E.Ə. Azərbaycan dilçiliyində ictimai-siyasi elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Baş Slavyan Universiteti, Bakı, 2009, s.17-20.
7. Hacıyeva İ. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi terminologiyası. Filol.elm.nam.diss. 1997, 151 s.
8. Heydərov R.A. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 216 s.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
10. Xəlilova A. Azərbaycan multikulturalizmi və multikulturalizmə aid olan terminlərin ingilis dilində əksi.// Dil və ədəbiyyat, XI c., № 2, 202.
11. Крючкова Т.Б. Особенности формирования и развития общественно-политической лексики и терминологии. Москва, Наука, 1989, 152 с.
12. Quliyev T. Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji yeniləşmə prosesi. Bakı, Nurlan, 2005, 286 s.
13. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 10 cildə, I c., Bakı, Nurlan, 2003, 449 s.
14. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. Bakı, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi. 2021, 400 s.
15. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 488 s.
16. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşma formaları. Bakı, Elm, 2015, 484 s.
17. Sadıqov S. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində tərcümənin rolu: [www.translit.az/ANA% 20 SEHIFE/ana% 20 sehife-2.html](http://www.translit.az/ANA%20SEHIFE/ana%20sehife-2.html).
18. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. “Azərbaycan” qəzeti, 14 noyabr 2013-cü il, s.11.

Aytən Müsahib qızı Babayeva

İCTİMAİ – SİYASİ TERMİNLƏRİN YAYILMASINDA İNFORMASIYA DOMİNANTLIĞININ ROLU

Xülasə

Müasir mərhələdə xalqlararası və sivilizasiyalararası inteqrasiyalar sərhəd tanımadan artır və genişlənir. Belə bir mühitdə sözlərin problemlərinə dair kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində də bir çox yeniləşmələrin baş verməsi müşahidə edilir. Başqa dildən söz və terminlərin alınması sözlən dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bir dildən başqa dilə söz keçidi o zaman baş verir ki, hər hansı yeni informasiyaların ifadə olunmasına zərurət yaranmış olsun. O başqa məsələdir ki, dil kontaktlarının intensivliyi nəticəsində bir dildən başqa dilə interferensiya tipli “ilişkən” sözlər də daxil ola bilər. Belə sözlər normadan kənar olur və ancaq danışq dili səviyyəsində qalır. Sözləmə ilə bağlı tədqiqatlarda bu proses

bəzi hallarda zəruri və icbari təsirlərin nəticəsi kimi izah edilmişdir. Mümkündür ki, ikidillilik şəraitində icbari (məcburi) təsir baş versin. Ancaq müasir dövrdə belə bir təsirin mövcudluğu barədə fikir söyləmək mümkün deyildir. Müasir dövrdə sözləmə prosesi üçün informasiya dominantlığı aparıcılıq göstərir. Odur ki, sözləmə prosesi üçün zərurət amili üstünlük təşkil edir. Hazırda informasiya dominantlığı ingilis dilinə xasdır. Azərbaycan dilinə də məhz ingilis dilinin informasiya məkanından bir çox leksik-terminoloji vahidlər, o cümlədən, ictimai-siyasi məna daşıyan terminlər daxil olur. Belə terminlər xüsusən izahlı lüğətlərdə şərh edilərək mənimsənilir.

Айтен Мусахиб кызы Бабаева

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОГО ДОМИНИРОВАНИЯ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ

Резюме

На современном этапе межнациональные и межцивилизационные интеграции усиливаются и расширяются, не признавая границ. В такой обстановке наблюдается множество новаций в количественных и качественных показателях словарного запаса. Заимствование слов и терминов из другого языка играет важную роль в обогащении словарного запаса разговорной речи. Переход слов из одного языка в другой происходит тогда, когда возникает необходимость выразить какую-либо новую информацию. Другое дело, что в результате интенсивности языковых контактов «прилипчивые» слова интерференционного типа могут переходить из одного языка в другой. Такие слова выходят за рамки нормы и остаются лишь на уровне разговорной речи. В исследованиях произношения этот процесс в ряде случаев объяснялся как результат необходимых и обязательных влияний. Не исключено, что в случае двуязычия имеет место вынужденный (принудительный) эффект. Однако комментировать существование такого влияния в наше время невозможно. В наше время информационное доминирование возглавляет процесс усвоения слов. Таким образом, в процессе усвоения слов преобладает фактор необходимости. В настоящее время информационное доминирование присуще английскому языку. Многие лексико-терминологические единицы, в том числе термины общественно-политического значения, поступают в азербайджанский язык из информационного пространства английского языка. Такие термины трактуются и усваиваются, особенно в толковых словарях.

Ayten Musahib gizi Babayeva

THE ROLE OF INFORMATION DOMINANCE IN THE SPREAD OF SOCIO-POLITICAL TERMS

Summary

At the modern stage, inter-national and inter-civilizational integrations are increasing and expanding without recognizing borders. In such an environment, many innovations are observed in the quantitative and qualitative indicators of

vocabulary problems. Borrowing words and terms from another language plays an important role in enriching the vocabulary of the spoken language. The transition of words from one language to another occurs when there is a need to express any new information. It is another matter that as a result of the intensity of language contacts, interference-type "sticky" words can be included from one language to another language. Such words are out of the norm and remain only at the level of spoken language. In the research on pronunciation, this process has been explained in some cases as the result of necessary and obligatory influences. It is possible that in the case of bilingualism, a forced (forced) effect occurs. However, it is impossible to comment on the existence of such an influence in modern times. In modern times, informational dominance leads the process of word acquisition. Therefore, the factor of necessity prevails for the word acquisition process. At present, the informational dominance is specific to the English language. Many lexical-terminological units, including terms with socio-political meaning, enter the Azerbaijani language from the information space of the English language. Such terms are interpreted and assimilated, especially in explanatory dictionaries.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.254>

LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA,

baş müəllim

Azərbaycan Dillər universiteti.Xarici Dillər kafedrası

CÜMLƏ PROBLEM KİMİ: AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ MÜQAYİSƏLİ

Açar sözlər: cümlə, sadə, mürəkkəb və üzvlənməyən cümlələr, sözlərin məna və qrammatik cəhətdən cümlədə əlaqəsi, təsdiq və inkar cümlələr.

Ключевые слова: Ключевые слова: предложение, простые, сложные и нечленные предложения, семантическая и грамматическая связь слов в предложении, утвердительные и отрицательные предложения.

Key words: sentence, simple, complex and non-membered sentences, semantic and grammatical connection of words in a sentence, affirmative and negative sentences.

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Üzvlənməyən cümlələr də yalnız üzvlənən cümlələrin köməyi ilə (bəzən də situasiya ilə) məna ifadə edir. Məsələn, ayrılıqda götürülən “Xeyr” cümləsi heç bir konkret məna ifadə etmir. Yalnız mətn şəraiti bu cür cümlələrə konkret məzmun verə bilər: Həftəsonu bir proqramın var? - Xeyr. Alman dilində isə inkarda verilən sual cümlələrində, cavab inkar mənasını ifadə edən tək bir sözlə ifadə olunur.- Doch.

Sadə və mürəkkəb cümlələrin bundan sonrakı bütün növləri, bütün təsnif prinsipləri üzvlənən cümlələrə aiddir. Üzvlənməyən cümlələrin isə yalnız iki növü vardır: söz-cümlələr, vokativ cümlələr.Hər bir cümlə müəyyən məqsədlə işlədilir. İnsanın normal danışmaq məqsədi üç istiqamətdə olur: məlumat vermə, soruşub-öyrənmə, təkid-tələb. Bu üç cəhət şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşir: məqsəd intonasiyanı doğurur, intonasiya isə məqsədin göstəricisinə çevrilir. Ona görə də cümlənin “funksional təsnifi” hesab olunan bu təsnifdə həm məqsəd, həm də intonasiya nəzərə alınır; məsələn: Dərs başlayır. Dərs başlayır? Dərs başlasın.[1,6]

Bu üç cümlə növünün hər biri bir sistem təşkil edərək dildə nəqli, sual və əmr cümlələrini əmələ gətirir. Bunlar aşağı, adi tonla da tələffüz edilə bilər, yüksək tonla da. Yüksək tonla tələffüz edildikdə hiss-həyəcanla dolğunlaşdırılır və nida cümlələrinin yaranmasına səbəb olur: Müəllim gəlir! Müəllim gəlir?! Müəllim gəlsin! Cümlənin quruluşuna görə təsnifi. Bu təsnif dominant xarakter daşıyır. Söz birləşmələri çıxılmaqla, sintaksis elmi başdan-başa cümlənin quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məşğuldur. Cümlə quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən, mürəkkəb cümlə isə sadə cümlələrdən əmələ gəlir. Sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin iki və daha çox predikativ mərkəzi olur. Mürəkkəb cümlənin komponentləri məna müstəqilliyinə,

intonasiya bitkinliyinə malik olmadığı üçün cümlə hesab olunmur və ya şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Mürəkkəb cümlə sadə cümlədən quruluş xüsusiyyətlərinə və mənə tutumuna görə fərqlənir. Sadə cümlələr mürəkkəb cümlə şəklində birləşərkən struktur dəyişikliklə yanaşı, semantik zənginlik və mürəkkəblik yaranır. [2,6]

Mürəkkəb cümlələr də quruluş xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və iki növə ayrılır: sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr; qarışıq tipli (mürəkkəbləşmiş) mürəkkəb cümlələr. İfadə etdiyi modal münasibətə görə cümlələr təsdiq və inkar cümlələrinə ayrılır. Bu bölgü obyektiv və subyektiv modallıqla bağlıdır. Təsdiq cümlələrdə fikir predmeti haqqında söylənilən əlamət təsdiq edilir, inkar cümlələrdə isə fikir predmeti haqqında deyilənlər inkar edilir. Cümlənin təsdiq və inkar cümlələrinə ayrılması obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrlə onların əlamətləri arasındakı real əlaqə və münasibətlərə əsaslanır. Məsələn: Alının qatları qırıq-qırıqdır. (S.Vurğun) Əyilmiş belinin donqarı vardır. (S.Vurğun) Həyat çoxlarına bir intizardır (S.Vurğun) - cümlələri təsdiq, Qol çəkə bilmərəm bu fikrinə mən. (S.Vurğun) Mən şikayət eyləməyə yaramdan. (S.Rüstəm) Gördük, bəyzadələrin yoxdu vəfası (Sabir) - cümlələri inkar mənə ifadə edir. Alman dilində isə “kein” inkarı zamanı nicht iələnmir ki, bu ana dillə müqayisədə fərqlənir: Er hatte kein lustiges Leben, hatte keine Arbeitsstelle und kein Brot. İnkar mənə cümlədə özünü iki cür göstərir: bəzən cümlənin ümumi məzmununa aid olur, bəzən də ayrı-ayrı üzvlərə. Cümlə bütövlükdə inkar mənə daşdıqda xəbər -ma, -mə şəkilçisi, nə bağlayıcısı və ya deyil sözünün iştirakı ilə formalaşır: Nə ətdir, nə balıq. Bu alman dilinin qrammatikası ilə üst-üstə düşür. Weder Fisch, noch Fleisch. Cümlədə iki inkar bir təsdiq mənə ifadə edir: Mən kəndə getməyə bilməzdim (yə’ni: Mən kəndə getməli idim). Lakin alman dilində modal feil köməyə gəlir. Ich sollte ins Dorf gehen.[3,6]

Mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi inkar “cümlələrdən ibarət ola bilər: İnan ki, dünyada sən olmasaydın, Nə söz yaranardı, nə də ki sənət. (S.Vurğun) Bir şey yazmamışam istiqbalına. Bu, alman dilində artıq feilin Konyunktiv şəkli ilə verilir. Formal şəkildə qurulmuş inkar cümlələr təsdiq mənə da ifadə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1.Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Alı məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.

2.Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: Maarif, 1972, 307 səh.

3.Zusammengesetzter Satz als Einheit der Syntax. Prinzipien zur Klassifizierung komplexer Sätze (go.aravetisyan.ru)

4.Veysəlli F. Y. , Kazımov Q. Ş. Kazımov İ.K. B., Məmmədov A. Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III c. Bakı: 2014

5.Mürəkkəb cümlə — Vikipediya (wikipedia.org)

6.Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Maarif, 2000, 374 səh.

Xülasə

Bütün dillərdə cümlənin əhəmiyyəti böyükdür, çünki cümlə dilin fonetik sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bütün daşıyıcılarını özündə ehtiva edir. Dilçiliyin bütün şöbələri - fonetika, orfoqrafiya, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, onomalogiya, morfonologiya sintaksis, üslubiyyat və s. sahələr üçün lazım olan hər cür fakt və materialı cümlə verir. Buna görə də düzgün qeyd edirlər ki, cümlə sanki “dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə e'tibarilə cümlə qurmaq üçündür”. [4,6]

Cümləni təşkil edən sözlər bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəli olur. Təsadüfi söz yığını cümlə əmələ gətirə bilməz. Cümlədə olan bütün sözlər müəyyən semantik yük daşıyır. Tammənəli sözlər cümlədə biri digərini izah etmək, aydınlaşdırmaqla bu və ya digər sintaktik vəzifə yerinə yetirir və müəyyən bir sintaktik suala cavab verir. Yerinə yetirdiyi sintaktik-semantik funksiya əsasında biz tammənəli sözlərin sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirə bilirik. Tammənəli sözlər semantik əlaqəni sintaktik üsulların - yanaşma, idarə və uzlaşmanın köməyi ilə yerinə yetirir. Qrammatik əlaqələr dil faktlarının fəvqündə duraraq cümləni vahid tam kimi formalaşdırır və cümlə üzvləri arasında mə'nə əlaqələrinin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində obyektiv reallığın predmet və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin dildə ifadəsinə xidmət edir. Beləliklə, hər bir cümlədə sözlər arasında iki cür əlaqə olur: daxili, semantik əlaqə və qrammatik əlaqə. Hər iki əlaqə eyni zamanda fəaliyyət göstərir. Qrammatik əlaqə sintaktik əlaqə üsulları ilə yanaşı, köməkçi sözlər, sözlərin dəyişmə formaları, intonasiya və s. -in köməyi ilə yaranır. Cümlə daxilində birləşdirici intonasiya ilə ayırıcı intonasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Birləşdirici intonasiyada ton yüksəlir, fasilə olsa da, başa düşülür ki, cümlə bitməyib və ardı var: *İyulun qızmar günəşi// yeri- göyü qovururdu.* (S.Rəhman) Ayırıcı intonasiya bundan daha uzun fasilə ilə müşayiət olunur və yazıda nöqtə (sual, nida işarələri) ilə fərqləndirilir. C ü m l ə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Azərbaycan dili aqqlütinativ dillərdən olduğu üçün bu dildə hal şəkilçiləri və feilin təsrif formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır: sözlər müxtəlif şəkildə dəyişərək əlaqələnir və danışanın məqsədindən asılı olaraq cümlənin lazımi şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Dilin daxili qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri əhatə olunur. Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına

malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər. [5,6]

Nöqtələrlə (və nöqtə hüququnda sual işarələri ilə) ayrılmış hər bir nitq vahidi müəyyən fikir ifadə edir və cümlə şəklində formalaşır. Beləliklə, cümlə özünə qədərki hər bir dil vahidindən - səslərdən, sözlərdən, söz birləşmələrindən formalaşa bilər. Lakin daha səciyyəvi forma cümlənin sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə qurulmasıdır. Cümlələr birliyi isə daha iri sintaktik vahidlərin - sintaktik bütövlərin yaranmasına səbəb olur. Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir. Cümlə sintaksisin mərkəzi vahidi olduğu üçün onu həm aşağı, həm də yuxarı səviyyələrdə öyrənmək mümkündür, yəni həm sözdən, söz birləşməsindən cümləyə doğru getmək, həm də mətdən cümləni ayıraraq təhlil etmək olar. Görkəmli filosof və dilçilərin qeyd etdiyi kimi, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət silahı, fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rabitəli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi əlamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Cümlə bitmiş fikir ifadə edir. Bu cəhət cümlənin ən mühüm əlamətlərindəndir. Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam bitkin fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini, bir anını ifadə edə bilər. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan şəxs bir cümlə ilə çatdırmaq istədiyini çatdırmağa bilər və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmur. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir pilləsi, bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarələri ilə (sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə və s.) sərhədlənir. Biz cümləni mətdən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşıla bilər. [6,6] Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi məna potensial sintaksisin tədqiq obyektidir; mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, söyləmin təzahürünü şərtləndirir. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromətnlərdə mümkündür. Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.

Резюме

Предложение как проблема: сравнительное в азербайджанском и немецком языках.

Мамедова Латифа

Краткое содержание Предложение очень важно в языке. В предложении присутствуют все носители фонетического строя, словарного запаса и грамматического строя языка. Поэтому они справедливо указывают, что предложение представляет собой «сумму языковых фактов, различных изменений и красок, которые есть в языке и изучаются различными отраслями лингвистической науки. Кажется, все это было для того, чтобы построить предложение, исходя из результата». Слова, составляющие предложение, связаны друг с другом по смыслу и грамматике. Случайный набор слов не может составить предложение. Все слова в предложении несут определенную смысловую нагрузку. Полные слова выполняют ту или иную синтаксическую задачу, объясняя, уточняя и отвечая на определенный синтаксический вопрос в предложении. Исходя из выполняемой им синтаксически-семантической функции, можно определить синтаксическую задачу полнозначных слов. Таким образом, в каждом предложении существуют два типа отношений между словами: внутренние, смысловые отношения и грамматические отношения. Оба соединения работают одновременно. Предложение формируется на основе внутренних законов каждого языка. Поскольку азербайджанский язык является одним из агглютинативных языков, в этом языковом падеже суффиксы и словоизменятельные формы глагола играют важную роль в построении предложения: слова изменяются и соединяются по-разному и приводят к правильному образованию предложения в зависимости от цели говорящего. К внутренним законам языка относятся модальное отношение, выраженное в предложении, признаки предикативности, проявляющиеся в сообщении, и специфические интонационные особенности языка в устной речи. Предложение может быть выражено одним залогом, одним словом, одним словосочетанием и разными сочетаниями слов, имеющими предикативность, модальность, интонацию изречения. В этих примерах каждая единица речи, разделенная точками (а в праве точек вопросительными знаками), выражает определенную идею и формируется в виде предложения.

Summary

Sentence as a problem: comparative in Azerbaijani and German.

Mamadova Latifa

A sentence contains all kinds of facts and materials necessary for the field. Therefore, they rightly point out that a sentence is "the sum of linguistic facts, various changes and colors that are in the language and are studied by various branches of linguistic science. It seems that all this was in order to build a sentence

based on the result." The words that make up a sentence are related to each other in meaning and grammar. A random set of words cannot make a sentence. All words in a sentence carry a certain semantic load. Full words perform one or another syntactic task, explaining, clarifying and answering a certain syntactic question in a sentence. Based on the syntactic-semantic function it performs, it is possible to determine the syntactic task of full-meaning words. Full words implement a semantic connection with the help of syntactic devices - approach, control and agreement. Thus, in each sentence there are two types of relations between words: internal, semantic relations and grammatical relations. Both connections work simultaneously. In addition to syntactic methods of communication, grammatical communication includes auxiliary words, forms of word changes, intonation, etc. is created with the help of In a sentence, it is necessary to distinguish between connecting intonation and separating intonation. A sentence is the most important means of communication and exchange of ideas. A sentence is formed on the basis of the internal laws of each language. Since the Azerbaijani language is one of the agglutinative languages, in this language case suffixes and inflectional forms of the verb play an important role in constructing a sentence: words change and combine in different ways and lead to the correct formation of a sentence depending on the speaker's goal. The internal laws of the language include the modal relation expressed in the sentence, the signs of predicativity manifested in the message, and the specific intonation features of the language in oral speech. A sentence can be expressed by one voice, one word, one phrase and different combinations of words that have predicativity, modality, and intonation of the utterance. In these examples, each unit of speech, separated by periods (and question marks to the right of the periods), expresses a certain idea and is formed as a sentence. Thus, a sentence can be composed of any linguistic unit - sounds, words, phrases. But a more typical form is to construct a sentence by combining words in different ways. Combining sentences leads to the creation of larger syntactic units - syntactic wholes. A sentence is the basic and central unit of syntax. The most important features of language are expressed in a sentence. Language plays the role of mental reality and a communicative function through sentences. Since a sentence is the central unit of syntax, it can be studied at both a lower and a higher level, that is, you can move from a word, phrase to a sentence, separate a sentence from a text and analyze it.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: fil.e.d.dos. Hacıyeva Həqiqət
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.260>

NƏRMİNƏ SALAMOVA
Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası
Humanitar fənlər kafedrası
Dosent

RUS ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAF TARİXİNDƏN **XÜLASƏ**

Məqalədə rus ədəbi dil tarixinə qısa bir nəzər salınır. Göstərilir ki, bu dil müasir dünyanın ən işlək dillərindən biridir. Məqalədə rus ədəbi dilinin tarixinə ekskurs olunaraq bu dilin VI-VIII əsrlərdən etibarən Şərqi slavyan dillərindən ayrılaraq təşəkkül tapmağa başladığı söylənilir. Eyni zamanda, bu dilin inkişaf tarixinə nəzər salınaraq, onun qədim (VI-XIV), köhnə rus (XIV-XVII) və milli dil (XVIII-dən bu günümüzə qədər) dövrlərinə bölündüyü bildirilir. Bu dilin inkişafında alınmaların mühüm rol oynadığı söylənilərək, bu dilə istər Avropa dillərindən, istərsə də türk dillərindən çoxlu alınmaların daxil olduğu bildirilir.

Açar sözlər: rus dili, türkişmlər, Moskva danışıq dili, Lomonosov, slavyan, kiril.

Rus dili Hind-Avropa dil ailəsinin Şərqi slavyan qrupuna aid olub, Rus xalqının milli dilidir. Bu dil dünyanın ən geniş yayılmış dillərindəndir. Rus dili bu dildə danışanların sayına görə dünyada səkkizinci, 2022-ci ilin statistikasına görə isə bu dildə danışan xalqın milli dili kimi böyüklüyü baxımından dünya dilləri sırasında yeddinci yeri tutur. Eyni zamanda, bu dil ən geniş yayılmış slavyan dillərindən biri olmaqla bərabər, Avropada coğrafi baxımdan həm milli dil kimi, həm də ümumiyyətlə, geniş areala malik olan bir dildir. Rus dili eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının dövlət dilidir. Bu dil həmçinin, Belarusiyanın iki dövlət dilindən biri, Qazaxıstan və Qırğızıstan Respublikalarının rəsmi dillərindən biri, Şərqi Avropa, Mərkəzi Avropa, keçmiş Sovet İttifaqı ölkələri dillərindən biridir. Rus dili BMT-nin, YUNESKO-nun altı işlək dillərindən biri və daha bir neçə beynəlxalq təşkilatların dilidir. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasına görə rus dili dövlətin təşkilində əsas rol oynayan dildir. 2010-cu ilin məlumatına görə Rusiyada bu dildə 137,5 milyon insan, bütövlükdə dünyada isə 258,2 milyon insan danışır. Rus dilinin qrammatik quruluşu olduqca mürəkkəbdir. Belə ki, rus dilinin fonetik sistemi tarixən və əsasən samit səslərin üzərində qurulan və daxilində 37 samit fonemi əhatə edən sistemdir. Rus dilində təqribən 5-6 sait fonem vardır. Eyni zamanda, dilin səs quruluşunda iştirak etdikləri yerdəyişmə mövqələrinə görə istər samit və istərsə də sait səslər sistemlərində böyük müxtəlifliklər nəzərə çarpır. Məsələn, vurğusuz mövqələrdə sait səslər zəifləyərək bir sıra hallarda fərqlənmirlər. Ümumiyyətlə, rus dilində vurğu dinamik, müxtəlif mövqeli və hərəkətdə olan vurğu kimi qeyd olunur. Morfoloji quruluşuna görə rus dili əsasən flektiv sintetik dildir. Qrammatik mövqedə

leksemlərin semantik yükü əsasən fleksiya görə müəyyən olunur. Fleksiya adətən eyni zamanda, bir neçə mənanı ifadə edə bilər. Bununla bərabər, sintetik formalarla yanaşı rus dilində analitizm elementlərinin inkişafı da nəzərə çarpır. Rus dilinin sintaktik quruluşuna gəldikdə isə, bu dildə, əsasən, sərbəst söz sırası diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu dilin sadə cümlələrində həm təktərkipli, həm də cüttərkipli konstruksiyalar əsas rol oynayır. Həmçinin, bəzən, mürəkkəb cümlənin üç növü diqqəti cəlb edir ki, bu da rus dilinin ahəngində xüsusi ahəng daşıyır.

Rus dilinin lüğət tərkibi əsasən rus mənşəlidir. Lakin eyni zamanda, bu dildə alınmalar da mühüm yer tutur. Bu alınmalara baxdıqda onların, əsasən, slavyan dillərindən, yunan dilindən və türk dillərindən daha çox olduğunu görürük. Bu dildə, rus dilinin lüğət fondunda XVIII əsrdən sonra holland, alman, fransız, XX əsrdən sonra isə ingilis dilindən alınmalar da öz əksini tapır.

Rus dilinin dialektləri dedikdə, əsasən, iki danışq dili qeyd olunur: şimali və cənubi danışq dilləri. Bu dialektlər arasında həmçinin keçici orta rus danışq dili mövcuddur ki, o da müasir rus ədəbi dilinin əsasında dayanır.

Rus ədəbi dilinin inkişafında əsasən üç mərhələ qeyd olunur. Qədim rus dili – bütün rus dilini əhatə edən dövr, yəni Belarus və Ukrayna dillərini də əhatə edən VI-XIV əsrlər, ikinci dövr – köhnə rus dili dövrü - XIV-XVII əsrlər və müasir milli rus dili – XVII əsrin ortalarından günümüzə qədər olan dövr.

“Rus dili” termini rus etnonimi və toponimindən götürülmüşdür. Belə ki, dilin, dövlətin və xalqın adı da bu toponimə əsaslanır. Rus dilinin yazı əsasını – qrafikasını kiril əlifbası təşkil edir. Belə ki, müasir rus dilinin əlifbası da bu əlifbaya və onun müasirləşmiş variantına söykənir. Kiril əlifbası Bizans-yunan əlifbalı əsasında yaranmış, lakin ona bir neçə slavyan dilləri fonemini əks etdirən qrafik işarələr də artırılmışdır. Kiril əlifbası Rusiyada X əsrdən gec olmayaraq ölkənin xristianlaşması prosesində geniş yayılmışdır. X əsrdən XVIII əsrə qədər kiril əlifbası müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1708-ci il I Pyotrın qərarı ilə kiril əlifbasının daha çox mülkü qrafikası işlənməyə başlanmışdır. Müasir rus dilində isə əsasən bu əlifbanın 1918-ci ildə qəbul olunmuş variantı işlənir. Rus ədəbi dilinin tarixinə qayıdarkən, qeyd etmək lazımdır ki, qədim rus dili dövrü əslində rus dilinin təşəkkül dövrü kimi qəbul olunur. Bu həmin dövrdür ki, bütün Şərqi slavyan dilləri kimi rus dili də bu zaman təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bir daha qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə, əsasən, qədim rus dili VI-VII əsrlərdən etibarən Şərqi slavyan dillərindən ayrılmağa başlamışdır. Qədim rus dili dövrünün əsas hissəsini IX-XIV əsrlər əhatə edir. Bu dövr əsasən qədim rus dilinin yaranmağı, inkişafı və tənəzzül dövrü kimi xarakterizə olunur. Rus dilinin qədim dövründə rus dilinin şifahi və yazılı qolları formalaşmağa başlayır. Bu dövr həmçinin rus dilinin ümumkilə dili kimi təşəkkül tapdığı dövrdür. Eyni zamanda, qədim rus dili dövrü rus dilinin ədəbi dili kimi də fəaliyyət göstərir. Həmin dövr bu dildə bir sıra işgüzar, hüquqi sənədlər dili kimi də özünü göstərir. Bu dövrdə bu dildə dialektaltı ünsürlər güclü olub, dialekt ünsürləri geniş şəkildə öz əksini tapır. Həmçinin, bu dövrdə qədim rus dilinin fəaliyyət

göstərdiyi böyük bir arealda qədim şəhər dilinin ənənələri özünü göstərməklə bərabər, şimali-şərqi rus dili də formalaşmağa başlayır. Belə ki, bu dövr şimali-şərqi rus dili, rus dilinin cənub-qərb dialektindən fərqlənir. Bu proses XIV əsrdə şimal-şərqi rus torpaqlarında gedən proseslərin nəticəsində kəskin şəkildə böyük fərqlə meydana çıxır. Belə ki, Moskva knyazlığı dialekti ilə qərb və cənub-qərb torpaqlarında, yəni Litva və Polşanı əhatə edən böyük knyazlıqda mövcud olan dialektlər bir-birindən fərqlənir. Və bunun nəticəsində artıq XIV-XV əsrlərdə qədim rus dili üç əsas Şərqi slavyan dillərinə bölünür: Belarus, Rus və Ukrayna dillərinə.

Ümumiyyətlə, rus ədəbi dili alınmalarla zəngindir. Bu alınmalar xüsusilə, bu dilin qədim dövründə türk-rus dilləri arasında olan ictimai-siyasi, mədəni əlaqələr nəticəsində daha da intensivləşmiş və türk dillərindən rus dilinə böyük miqdarda türk leksik vahidləri daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, rus ədəbi dil tarixində türk dillərindən alınmaları üç mərhələyə bölürlər: 1. Monqol dövrünə qədər bulqar qruplu dillərdən rus dilinə keçən sözlər; 2. Monqol hücumları və Qızıl Orda dövründə yaranmış ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, Şərqi türk dillərindən, türk dillərinin qıpçaq qolundan keçən leksik vahidlər; 3. Osmanlı-Rusiya münasibətləri zamanı türk dilindən keçən sözlər. Belə ki, birinci dövrə aid olan sözlərdən *boqatır*, *orda*, *şatyor*, *loşad* sözlərini misal çəkmək olar. Tədqiqatçılara görə məsələn, **boqatır** sözü qədim türk dillərindən alınmış baatur və Dunay bolqar mənşəli batur sözündəndir. Mənası cəsur, qəhrəman, hərbiçi mənalarını verir. **Orda** sözünə gəldikdə isə, tədqiqatçılara görə bu söz hələ monqol-tatar işğalına qədər də Rusiyanın cənubunda yaşayan qıpçaqların dilində işlənmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu sözün ilkin mənası bir-neçə tayfanın və yaxud da qəbilənin birləşməsi mənasındadır. Rus dilində, eyni zamanda, serb, bolqar, polyak, slovak dillərində işlənən **şatyor** sözünə gəldikdə isə, çadır mənasını verən bu söz də türk mənşəlidir və türk dillərindən rus dilinə keçmişdir. **Loşad** sözünə gəldikdə isə, tədqiqatçılar bu sözün çuvaş dilindən keçən lasa, Krım tatarlarının dilindən keçən alasa sözündən yarandığını və rus dilinə keçdiyini güman edirlər. Rus dilində türkizmlərin ikinci mərhələsi dediyimiz kimi, XIII-XIV əsrlərə, Qızıl Orda dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə türk dillərindən rus dilinə xeyli miqdarda söz keçmişdir. Bu sözlərin əksəriyyəti iqtisadi durum, dövlət quruculuğu və hərbi sahələrlə bağlı olmuşdur. Məsələn, iqtisadi durumla bağlı rus dilinə keçən sözlərdən **denqi**, **barış**, **kazna**, **tamqa**, **tamojnja**; dövlət quruculuğu ilə bağlı **yamşik**, **kazak**; hərbi sahədə isə **sablya**, **kinjal**, **ataman** kimi sözləri misal gətirə bilərik. Eyni zamanda, məişətlə də bağlı xeyli türk mənşəli söz rus dilində işlənərkəndir. Məsələn, içki və ərzaq adları: **arbutz**, **braqa**; məişət əşyaları: **sunduk**, **stakan**; təbiət hadisələri: **tuman**, **uraqan**; geyim əşyaları: **kaftan**, **fata**, **sarafan**; bəzək əşyaları: **almaz**, **sergi** və s. Bu sözlərdən bir neçəsinin etimologiyasına nəzər salmaq. Tədqiqatçılara görə, **karaul** sözünün əsasında baxmaq feili durur. Türk dillərinin özündə karaul sözü qoruqçu, keşikçi mənalarını verir. **Denqi** sözünü türk dillərində ilk növbədə XIV əsrdə işlənən gümüşdən düzəldilmiş hər hansı bir sikkəyə demişlər. **Xozyain**, tədqiqatçılara görə bu söz öz mənşəyini və tarixini monqol-tatar

yürüşündən götürür. Tədqiqatçılara görə, bu sözün kökü fars dilində olan xoca sözündən gəlir ki, sonralar türk dilində geniş şəkildə işlənmişdir. **Kolçan** sözünə gəldikdə isə bu söz hərbi termin olub, öz mənşəyini tatar dilindən alır.

Türk dillərindən alınmaların üçüncü mərhələsinə gəldikdə isə, dediyimiz kimi, bu daha çox Osmanlı-Rusiya münasibətləri dövrünə - XVI-XIX əsrlərə təsadüf edir. Belə ki, bu dövrdə Osmanlı türkcəsindən rus dilinə **baraban, kabluk, utyuq, kapkan** kimi bir sıra sözlər keçmişdir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq. Məsələn, **çerdak**. Tədqiqatçılara görə, bu söz Osmanlı, Krım-tatar və karaim dillərində işlənən sözdür. Bu söz ilk növbədə balkon və ya yuxarı otaq mənalarında işlənmişdir. Rus dilində işlənən və eyni zamanda, bütün türk dillərində yayılan daha bir söz vardır. **Balbes**. Tədqiqatçılara görə, bu söz tatar dilində savadsız mənasını verən bilməz sözündən yaranmışdır. Eyni zamanda, bu söz bu fonetik şəkildə qırğız dilində axmaq mənasını da verir. Rus ədəbi dilinin ikinci dövrü köhnə rus dili dövrü adlanır və XIV-XVII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdən etibarən rus dilinin fonetik, morfoloji və sintaktik sistemlərində müasir rus dilinə yaxın dəyişikliklər baş verir. Məsələn, ağır səslərdən qabaq yumşaq samitlərin dəyişməsi, müxtəlif mövqələrdə ağır kar və cingiltili səslərin qəti şəkildə müəyyənləşməsi, bəzi kateqoriyaların öz əhəmiyyətini itirməsi, yeni fleksiya əlamətlərinin geniş şəkildə yayılması, hallanma tiplərində dəyişikliklər, zaman şəkilçilərinin şifahi nitqdə möhkəmlənməsi, bir sıra rus leksik vahidlərinin qəti şəkildə dilə daxil olması və s. hallar baş verir. Bu dövrdə rus dilinin dialektləri sırasında, XII-XIII əsrlər ərzində Novqorod, Pskov, Smolensk, Rastov-Suzdal və s. dialektləri yaranır ki, bunların da sırasında əsas dialektlər kimi Rostov-Suzdal və ilk növbədə Moskva ləhcəsi ön sıraya çıxır. XIV əsrin ikinci yarısından etibarən Moskva, Rus torpağında siyasi və mədəni mərkəzə çevrilir. XV əsrdə isə artıq bir sıra torpaqlar Moskva ətrafında birləşərək, Böyük Moskva Knyazlığını əmələ gətirir. Bu mənada, bir sıra dialektlər də (Ryazan, Novqorod və b.) Moskva danışıq dilinin ətrafında birləşir. XVI əsrdə artıq Moskva danışıq dili digər dialektlərdən öz qrammatik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə əsaslı şəkildə fərqlənərək, bu dialekt rus ədəbi dilinin kökündə dayanıb, bu dilin koynesinə çevrilir. XV-XVI əsrlərdə rus dilinin ədəbi dil kimi təsdiq olunmasına, bu əsrlərdən etibarən çap olunan dini və mülkü kitabların nəşri də güclü təsir göstərir. Belə ki, Moskva danışıq dilinin əsasında çoxlu sənədlər yazılaraq, bədii əsərlər işıq üzü görür. Məsələn, Afanasi Nikitinin “Üç dəniz arxasında”, İvan IV Qroznının əsərləri, “Pyotr və Ferroni Muromski haqqında povest” və bir sıra satirik əsərlər dediyimiz qəbildəndir. XIV-XVII əsrlərdən etibarən, eyni zamanda, yavaş-yavaş ədəbi dildə ikidillilik yaranmağa başlayır. Bunlardan biri - slavyan kilsəsi dilidir ki, bu dil uzun müddət rus xalq ləhcəsinə əsaslanan rus ədəbi dili kimi fəaliyyət göstərir. Bu dövrdən artıq bir tərəfdən xalq danışıq dilinə əsaslanan, ədəbi dildə qələmə alınan və geniş xalq kütlələri tərəfindən qəbul edilən müxtəlif janrlar inkişaf edir, digər tərəfdən cənubi-slavyan dialektinin təsiri nəticəsində isə bir çox ədəbi əsərlərdə arxaikləşmə prosesi gedir ki, bu da həmin dövrdə yayılan xalq dilindən əsaslı şəkildə

fərqlənir. Beləliklə, artıq XVII əsrdən sonra rus ədəbi dilinin inkişafında əsasən üç dialekt yaranır ki, onlardan da şimali rus, cənubi rus şivələri, eyni zamanda, bunların arasında yerləşən orta rus keçici dialektini qeyd etmək olar.

Tədqiqatçıların dediyinə görə, XVII əsrin ortalarından Rusiyada millət və Moskva dialektinin əsasında milli rus dili formalaşmağa başlayır. Bu dil öz inkişafında artıq daha geniş yazılı abidələrin, təhsilin və elmi əsərlərin dilini əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, XVI əsrdən sonra rus milli dilinin inkişafında ikidillilik yaranır. Bu əsrdən rus dilinin bir qolu olan slavyan kilsə dilinin xüsusiyyətləri sıxışdırılaraq, bu dil XVII-XVIII əsrlərdən etibarən tamamilə kilsə ədəbi dilinə çevrilir. Belə ki, slavyan kilsə dili bir sıra arxaizmlərlə müşayiət olunaraq, üslubi baxımdan əlahiddə bir dilə çevrilib, az qala başqa bir dil kimi xarakterizə olunur.

Rus ədəbi milli dilinin normaları isə, artıq XVII-XVIII əsrlərdən inkişaf etməyə başlayır. XVIII əsrin ortalarından ədəbi dilin müxtəlif şifahi danışıq qolları yaranır. Bu zaman M.V.Lomonosov ilk dəfə olaraq rus ədəbi dilinin normalarını əks etdirən “Rusiya qrammatikası” əsərini qələmə alır. O, öz kitabında rus dilinin zənginliyini və imkanlarını göstərir. O, bu kitabın üzərində on ildən artıq işləyərək, geniş ədəbi dil materiallarını əhatə etməklə, istifadə olunan qrammatik formaların kateqoriyalarını, leksik frazeoloji vahidlərini nümayiş etdirib, bu dilin normativ qanunlarını əsaslandırır. Belə ki, o, öz prinsiplərində daha çox semantik mənaya əsaslanaraq, rus dilinin XVIII əsrin ortalarında aktuallığı və danışıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Lomonosovun qrammatikası on dörd dəfə çap olunmaqla, onun tələbəsi olan, 1771-ci ildə çap olunmuş Barsovun “Rus dilinin qrammatikası kursu” kitabının əsasında dayanır. Beləliklə, M.V.Lomonosovun danılmaz xidməti ilə rus filoloji fikir tarixində onun dediyi qrammatik normalar əsas aparıcı mövqeyə çevrilir. Lomonosov eyni zamanda, 1739-cu ildə “Rus şeirinin qanunları haqqında məktub” əsərini qələmə alır. Bununla da o, rus dilinin əsasında formalaşan rus şeirinin vəznşünaslığı haqqında fikirləri ümumiləşdirir. Bu əsərində o, başqa müəlliflərlə polemikaya girərək, rus şeirinin rus dili əsasında formalaşan imkanlarını əsaslandırır. Beləliklə, M.V. Lomonosovun rus şeirinin vəzni haqqında dediyi yeni fikirlər böyük diskussiyalara səbəb olur. Bu diskussiyalarda dövrünün böyük alimləri Trediakovskiy və Sumarokov da aktiv şəkildə iştirak edirlər.

XVIII-XIX əsrlərdə rus milli dilinin lüğət fondu A.D.Kantemirin, V.K.Trediakovskinin, M.V.Lomonosovun, A.P.Sumarokovun, N.İ.Novikovun, D.İ.Fonvizinin, Q.R.Derjavinin, N.M.Karamzinin, İ.A.Krılovun, A.S.Qribayedovun, A.S.Puşkinin əsərləri ilə daha da zənginləşir. Rus cəmiyyətində rus danışıq dili ilə xarici dil ünsürlərinin, eyni zamanda, slavyan kilsəsi dilinin elementləri birləşir ki, bu da A.S.Puşkinin ədəbi əsərlərinin əsas dil ünsürünə çevrilir. Tədqiqatçılara görə məhz bu forma - rus dilinin bu norması müasir günümüzdə qədər qorunur. Rus dilinin Puşkin dövrünün xarakterik xüsusiyyətləri sonralar XIX-XX əsrlərin əvvəllərində M.Y.Lermantovun, N.V.Qoqolun, İ.S.Turgenevin, F.M.Dostoyevskinin, M.E.Saltıkov-Şedrinin, L.N.Talstoyun, A.P.Çexovun, M.Qorkinin, İ.A.Buninin və

başqalarının yaradıcılığında daha da inkişaf edir. Eyni zamanda, rus ədəbi dilinin normalarının inkişafına XIX əsrin ortalarından inkişaf etməyə başlamış, rus elmi dili və publisistikasının dili də böyük təsir göstərməyə başlayır.

Rus ədəbi dilinin milli dövrü daha çox bu dövrdə dilin istər şifahi, istərsə də yazılı qollarına daxil olan çox sayda alınmalar və xarici modellərə əsaslanan kalkalarla yadda qalır. Bu mərhələ xüsusilə I Pyotrun dövründə daha da aktivləşir. Əgər XVII əsrdə alınmaların əsas mənbəyi polyak dili və bu dil vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən gələn alınmalar idisə, XVIII əsrin əvvəllərində alınmaların əsas mənbəyini alman və holland dilləri təşkil edir. XIX əsrdə rus dilinə fransız dilindən, XX əsrin ikinci yarısından və XXI əsrin əvvəllərindən isə rus dilinə ingilis dilindən alınma leksikanın sayı artır. Məsələn, tədqiqatçılara görə, L.N.Talstoyun “Hərb və sülh” əsərində 450 mindən yuxarı söz vardır ki, onlardan da 700-ü alman, 15 mindən yuxarı söz isə fransız mənşəli sözlərdir. Beləliklə, Talstoy təqribən Napoleon dövrü rus cəmiyyətinin dilə olan münasibətini göstərərək, aristokratların ana dilindən istifadə etməyərək, xarici dillərə, xüsusilə fransız dilinə olan münasibətlərini təsvir etmişdir. Beləliklə, rus ədəbi dilinin tarixində XIX əsrdə fransız dili əsasən rus aristokratlarının dili idi. Aristokratlar bu dövrdə rus dilini məişət səviyyəsində bilir və yaxud da heç bilmirdilər. Məsələn, Puşkinin hətta Tatyanası belə rus dilini pis bilirdi. Aristokrat ailələrinə gəldikdə onlar oğlan uşaqlarına rus dilini məqsədyönlü şəkildə öyrədir, onlardan rus ordusunda istifadə edirdilər. Hətta vəziyyət elə bir yerə çatmışdı ki, 1820-ci illərdə sarayda demək olar ki, tamamilə rus dilində danışmırdılar. Lakin elə bu dövrdə rus ədəbiyyatının qızıl dövrü başdadı ki, bu dövrdə də Puşkinin yaradıcılığı rus ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynadı.

Bu dövrdə doğma rus dilinin müdafiəsinə, hətta, Çar I Nikolay özü qalxdı. Belə ki, onun zamanında dövlətin bütün kargüzarlıq işləri rus dilində aparılmağa başladı. Rus dövlətində iş qəbul olunan xarici vətəndaşlar isə mütləq rus dilini bilməli və bu dildən imtahan verməli idilər. Bundan əlavə çar sarayda qadın və kişilərin rus dilində danışmasını da tələb edirdi. Qeyd edək ki, bu əhəmiyyətli III Aleksandr da davam etdirmiş, ona yalnız rus dilində müraciət edilməsini tələb etmişdir. III Aleksandrda fransız dilində yalnız onun yanında xanımı Mariya Fyodorovna olan zaman danışmışlar. Təbii ki, bütün dünya dillərində olduğu kimi, müasir günümüzdə elm, texnika, mədəniyyətin dili də rus dilinin leksik fondunda öz əksini tapır. Beləliklə, müasir günümüzdə rus dili dünya dilləri sırasına daxil olmaqla, böyük bir arealda müasir günümüzdə də geniş kommunikativ vasitəni yerinə yetirməkdədir. Tədqiqatçılara görə rus dilində alınma sözlər adi normanı əks etdirir. Belə ki, bu alınmalar vətəndaşın hər hansı bir əşya və hadisə haqqında dünyagörüşünü genişləndirir. Bu mənada, ona görə də ingilis sözləri çox sadə şəkildə rus dilinə daxil olmuş və bu dildə möhkəmlənmişdir. Araşdırmalara görə ingilis mənşəli sözlər rus dilinə XX əsrin 90-cı illərindən daha aktiv şəkildə daxil olmağa başlamış və hər bir insanın, rus vətəndaşının həyatında mühüm yer tutmuşdur. Qeyd edək ki, dövrümüzdə ingilis mənşəli sözlərin rus dilinə daxil olma sürəti daha da

yüksəlmişdir. İngilis dilindən rus dilinə keçən sözlərin bir sıra xüsusiyyətlərini göstərmək olar.

Belə ki, beynəlxalq aləmdə işlənən ingilis mənşəli sözlər və müxtəlif forma dəyişiklikləri ilə rus dilinə daxil olan ingilis mənşəli sözlər. Məsələn, bunlardan bir-neçəsinə baxaq. Belə ki, bu sözlər elə sözlərdir ki, mənasına görə bunları başqa sözlərlə əvəz etmək mümkün deyildir. Abyuz- (şəxsi qüvvənin keyfiyyətsiz istifadəsi, insana psixoloji təzyiq), pankeyk - (şirin kökə), resepsin (hər hansı bir yerdə qurula biləcək administrator oturacağı), trollinq- (təcavüz və yaxud təhqir), xeyter- (görünməz adam), laykt- (analoqu olmayan və dəyişilməsi mümkün olmayan söz), qlamur – (əzəmət və gözəllik), triqer- (hər hansı bir işin başlanğıc nöqtəsi), eyçar – (hər hansı bir kompaniyada iş üçün əməkdaşları cəlb eliyən ştatdankənar əməkdaş) və s.

Rus dilinə daxil olan, lakin rus dili vasitəsilə bu dilin qrammatik, fonetik, leksik xüsusiyyətləri ilə dəyişikliyə uğrayan sözlər. Məsələn, 1. hibrit sözlər, kreativ. İngilis sözü olan bu söz rus dilinin şəkilçiləri vasitəsilə düzəlmişdir. 2. Varvarizmlər, o sinonimlər ki, adi əşyaları əks etdirir. Məsələn, vay- vov. 3. Kompozitlər, məsələn bu sözlər iki alınma sözün birləşməsindən yaranır – supermarket. 4. Jarqonlar: klever –ağıllı və s.

Qeyd edək ki, rus dilində alınmalara münasibət bütün alimlər tərəfindən eyni şəkildə qarşılınmır. Bəziləri alınmaları rus dilinin inkişafında, ifadələrinin-frazeoloji, terminoloji lüğət fondunun inkişafında müsbət hal kimi qiymətləndirir, bəziləri isə ingilis dilindən alınmaların rus dilini məhv etdiyini düşünürlər. Amma qeyd edək ki, dil canlı proses olduğundan dilin xarici dillərlə, o cümlədən ingilis dili ilə qarşılıqlı əlaqələrinin qarşısını hər hansı bir vasitəylə almaq qeyri-mümkündür.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, tarixən böyük bir inkişaf yolu keçən rus dili slavyan dilləri sırasında özünəməxsus görkəmli yer tutur. Belə ki, bu dilin inkişafında yüzlərlə yazıçı, şair mühüm rol oynamış, bu dilin estetikasını bütün dünyaya nümayiş etdirmişlər. Bu dilin böyüklüyü və əzəmətinin nəticəsidir ki, bu gün dünya miqyasında rus dilinə, Rus dövlətinə olan müəyyən mənfi münasibətə baxmayaraq, bu dil yenə də dünyanın ən böyük aparıcı dillərindən biri olaraq qalmaqla, öz estetik xüsusiyyətlərini bu dildə danışanların təfəkkürünə, nitqinə, mədəniyyətinə əlavə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Lopatin V.V., Uluxanov İ.S. Vostochnoslavianskiye yazıki. Russkiy yazık// Yazıki Mira. Slavyanskiye yazıki. Moskva, Akademiya, 2005.
2. Vinoqradov V.V. Oçerki po istorii russkoqo literaturnoqo yazıka. XVII-XIX vv. Moskva, Vısshaya şkola, 1982.
3. Vereşagin E.M. Yazık i kultura, Moskva, 1990.
4. Vinokur Q.O. İstoriya russkoqo literaturnoqo yazıka. Moskva, 2021.

Резюме

В статье дан краткий обзор истории русского литературного языка. Указано, что этот язык является одним из наиболее употребляемых языков в современном мире. В статье дан экскурс в историю русского литературного языка и говорится, что этот язык начал формироваться путем отделения от восточнославянских языков с VI-VIII вв. В то же время, исходя из истории развития этого языка, отмечается, что он делится на следующие периоды: древний (VI-XIV), старорусский (XIV-XVII) и национальный язык (с XVIII века до наших дней). Отмечается, что заимствования играют важную роль в развитии данного языка, и указывается, что в этот язык включено множество заимствований как из европейских, так и из тюркских языков.

Ключевые слова: русские, турецки, Московский язык, Ломоносов, Славик, Кирилл.

NARMINA SALAMOVA FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE RUSSIAN LITERARY LANGUAGE

Summary

The article has a brief overview of the history of the Russian literary language. It is indicated that this language is one of the most used languages in the modern world. The article has an excursion into the history of the Russian literary language and it is said that this language began to form by separation from the East Slavic languages from the VI-VIII centuries. At the same time, based on the history of the development of this language, it is noted that it is divided into the following periods: ancient (VI-XIV), Old Russian (XIV-XVII) and the national language (from the 18th century to the present day). It is noted that borrowings play an important role in the development of this language, and it is indicated that this language includes many borrowings from both European and Turkic languages.

Keywords: Russian, Turkishisms, Moscow talk language, Lomonosov, Slavic, Cyrillic.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Quliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.268>

YDK 46.01.

CABBAROVA İZZƏT QULAM QIZI
Azərbaycan Respublikasının “Əməkdar müəllimi”
Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Akademiyasının baş müəllimi
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
e-mail izzatjabbarova@gmail.com

İNGİLİSCƏ LÜĞƏTLƏRİN STRUKTURU

Xülasə: Məqalədə leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlər olduğu qeyd edilir. Lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini bizə çatdırır. Lüğətlər linqvistik dəyəri və mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə ingilis dilli lüğətlərin etimologiyası haqqında məlumat verilib və ingilis dilli lüğətlərin strukturu analiz edilib. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Lüğətin dörd qruplaşdırılma tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Məqalədə lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezostruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edilmiş, həmçinin onların lüğətin hissələri adlanması qeyd edilmişdir. Lüğətin əsas strukturuna salınmış səviyələr arasında heç bir fərq qoyulmayan leksikonun daxil edilmiş bölmələri kimi baxmaq olar. Eyni zamanda lüğət hər səviyyədə bir və ya bir neçə qovşaqdan ibarət rekursiv strukturdur.

The Structure of English Dictionaries

Summary: In the article it is mentioned that lexemes are the basis of a specific lexicon, which is one of the main features of lexicography. Dictionaries convey the cultures of different nations to us by creating effective and cultural communication. Dictionaries play an important role in preserving linguistic value and cultural heritage. In the article information on the etymology of English dictionaries has been provided and the structure of English dictionaries has been analyzed. The structural synchronic method develops within a holistic procedure that can be used sequentially or alternately. The arrangement of the dictionary in four groups is called the architecture of the dictionary. In the article, it was determined that the dictionary has terms such as Megastructure, Macrostructure, Mesostructure and Microstructure, and it was also mentioned that they are called parts of the dictionary. The basic structure of the dictionary can be viewed as embedded sections of the lexicon, with no distinction made between levels. At the same time, a dictionary is a recursive structure with one or more nodes at each level.

Структура английских словарей

Аннотация. В статье отмечается, что лексемы составляют основу конкретного лексикона, что является одной из основных особенностей лексикографии. Словари доносят до нас культуры разных народов, создавая эффективную и культурную коммуникацию. Словари играют важную роль в сохранении языковой ценности и культурного наследия. В статье представлены сведения об этимологии английских словарей и анализируется их структура. Структурно-синхронный метод развивается в рамках целостной процедур, которую можно использовать последовательно или попеременно. Расположение словаря в четырех группах называется архитектурой словаря. В статье определено, что в словаре имеются такие термины, как Мегаструктура, Макроструктура, Мезоструктура и Микроструктура, а также упомянуто, что они называются частями словаря. Базовую структуру словаря можно рассматривать как встроенные разделы лексики без различия между уровнями. В то же время, словарь представляет собой рекурсивную структуру с одним или несколькими узлами на каждом уровне.

Açar sözlər: leksikoqrafiya, ensiklopedik lüğətlər, struktur, abbreviaturalar, etimologiya, tezaurus, sinonimlər

Keywords: lexicography, encyclopedic dictionaries, structure, abbreviations, etymology, thesaurus, synonyms

Ключевые слова: лексикография, энциклопедические словари, структура, сокращения, этимология, тезаурус, синонимы.

Leksikoqrafiya lüğətin və ya digər istinad mətninin tərtibi, redaktəsi və ya öyrənilməsi prosesidir. Leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətləri konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlərdir, onlara söz kökü də deyilir. Söz kökləri adlanan leksemlər sözün əlaqəli formalarını birləşdirən minimal leksik məna vahidləridir. Leksikon mahiyyətə bir dilin və ya bilik sahəsinin (yəni tibbi, hüquqi və s.) müəyyən edilmiş lüğətidir. Leksikoqrafiyanı daha yaxşı başa düşmək üçün bir sözün (leksikonun) nə olduğunu bilmək lazımdır. Lexikon lexemlərin arxivini göstərmək üçün dilçilikdə istifadə olunan bir termdir. Lexemes bir sözün bir-birinə aid formalarını bir-birinə bağlayan bir dildəki abstrakt, minimal ədədlərdir. Məsələn: *appoint, appointed, appointment, appointments* (təyin etmək, təyin edilmiş, təyinat, ev əşyaları) və s. bütün bu sözlər *appoint* leksemasının morfoloji variantlarıdır. *Appoint* lexemadır, çünki bu söz dəyişikliyi yaradan əsasdır.

Leksikoqrafiya əsasən "lüğətlərin tərtib edilməsi" kimi müəyyən edilir ki, bu da ilk növbədə leksikoqrafik məhsula, yəni lüğətə diqqət yetirir. Bu da bir həqiqətdir ki, leksik istinadın prototip (ilk nümunə) əsəri kimi lüğət ortezaurus ensiklopediyası kimi deyil, geniş şəkildə qəbul edilən sözlər haqqında məlumat kitabıdır. Bilik partlayışı və mürəkkəb informasiya yolu ilə səciyyəli olan bu müasir dövrdə belə, lüğətlər hələ də faydalı alətlər kimi işlədilir və onların istifadəçiləri onlara nüfuzlu bilik konteynerləri kimi etibar edirlər. Lüğətlər o qədər nüfuzludur ki, hüquqşünaslar məhkəmədə lüğətdən sitat gətirir, müəllimlər və mühazirəçilər ona müraciət edir,

siyasətçilər və təbliğatçılar onun təriflərindən mübahisə edirlər. Lüğətlər iyirmi birinci əsrin ixtirası olmasa da, iyirmi birinci əsr hələ də onlara məişət məhsulları kimi baxır, bir çox əsrlər boyu olduğu kimi, praktik alət rolunu yerinə yetirir. "Lüğət linqvistik mübahisələrimizdə son arbitr (mübahisəni həll edən şəxs, baş hakim) olmasaydı, həyat qeyri-mümkün olardı" [6 s.21].

Etimologiya: 'Lüğət' sözü orta əsrlərdə latın *dictionarium* terminindən yaranmışdır. 1225-ci ildə ingilis şairi və qrammatiki Con Qarlend "dictionary" sözünü ilk dəfə 1225-ci ildə "dictionarius" kimi istifadə etmişdir və "lüğət" mənasında işlənir [3 s.6].

Tərif: Bir neçə alim lüğəti bir dilin sözlərini, əsasən əlifba sırası ilə müəyyən edilmiş qaydada mənası ilə ehtiva edən kitab kimi təyin edirlər. Amma bunu lüğətin tam tərifi kimi qəbul etmək olmaz. Metaleksiqrafiyada 'lüğətin' tərifləri ədəbiyyat lüğətlərdəki təriflərdən daha çox fərqlənir. Tərif, hər bir metaleksikoqrafın özünəməxsus nöqteyi-nəzərindən lüğəti hər hansı bir istifadəçi qrupunun təfəkküründə müəyyən etməsinə görə dəyişir. Hamını qane edə bilən və lüğətlərin bütün növlərini əhatə edə bilən lüğətin tam tərifini vermək çox çətinidir. Lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini bizə çatdırır. Onlara tərcümələr və izahatlar təqdim etməklə, müxtəlif dillərdə danışmaq arasında əlaqəni gücləndirmək üçün mühüm vasitələrdən birinə çevrilir. Lüğətlər mədəniyyəti ilə mübadilə və təcrübəni, fərqlərə fərqli perspektivləri, ənənələri və ifadə üsullarını inkişaf etdirmək imkanı verir [6.s.203].

İngilis dili lüğəti nə bir nəfər tərəfindən, nə də bir çəkilişdə yazılmayıb. Lüğət yeni sözlər və mövcud sözlər üçün yeni təriflər yarandıqca dəyişən canlı sənəddir. Lüğətlər müəyyən bir dildə hər sözün siyahısını tərtib etmək tapşırığı olan leksikoqraf adlanan insanlar tərəfindən yaradılır və saxlanılır. İngilis dili lüğəti, bu gün anladığımız kimi, sözlərin və onların təriflərinin əlifba sırası ilə verilmiş siyahısıdır. Hər bir lüğət girişi adətən aşağıdakı xüsusiyyətləri ehtiva edir: • Söz tərifi • Sözüün sinonimlərinin siyahısı • İstifadə nümunəsi • Tələffüz • Etimologiya (sözün mənşəyi) [10].

Lüğətçilik müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin birinci yarısında formalaşmışdır. 1400-cü il ingilis leksikoqrafiyası tarixində inkişaf dövrü kimi qəbul olunur. Bu zaman yeni ikidilli lüğətlər hazırlanmışdır. Eyni zamanda Şərqi Anqaliyada "Medulla Qrammatika" adlı lüğət meydana gəlmişdir. XV əsrin əhəmiyyətli lüğətlərindən biri də Rayt Velker (Wright Wuelcker) tərəfindən tərtib edilən "Latın-ingilis lüğəti"dir. 1884-cü ildə yeni və ən mükəmməl lüğət - "Oxford English Dictionary" nəşr edildi və lüğətçilik tarixinin ən mükəmməl nəşrlərindən biri kimi hələ də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Sözləri ingilis ekvivalentləri ilə verən ilk birdilli ingilis lüğəti 1604-cü ildə nəşr edildi və bu lüğət kitab oxucularına çətin sözləri daha əlçatan edirdi. Daha sonra 1721-ci ildə lüğətlər tələffüz və etimologiya məsələlərindən də bəhs etməyə başladılar. Qeyd edək ki, "Universal Etymological English Dictionary" lüğəti buna ən yaxşı nümunədir. İngilis və amerikan

lüğətçiliyinin inkişafından bəhs edərkən S. Consonun (S.Jonson) N.Vebsterin (N.Webster) töhfələrini unutmamaq olmaz [2 s.4].]

Dil pedaqogikasında bir neçə üsul var, lakin onları üç yerə bölmək olar: struktur, funksional və interaktiv. Bunların hər biri dilləri öyrətmək və öyrənmək üçün istifadə edilə bilən bir sıra metodları əhatə edir. Struktur yanaşmada dörd növ struktur var, yəni cümlə nümunələri, ifadə nümunələri, düsturlar və deyimlər. Struktur metodlar statik və dinamik olmaqla iki əsas qrupa bölünür. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Ümumilikdə isə müasir şərti lüğətlər altı əsas hissəyə bölünür. 1. Müqəddimə və ya ön söz 2. Lüğətin istifadə təlimatı 3. Transkripsiyanın əsasları 4. Qısaltmaların siyahı və izahı 5. Sözlərin əsas siyahısı-lüğəti 6. Əlavə edilən materiallar – xüsusi adlar, coğrafi adlar, cədvəllərin ölçüsü və.s. (8, s.483). Lüğət strukturu həm də lüğətin növündən və funksiyasından asılıdır. Lüğət giriş, sağ və sol tərəf arasındakı bərabərlikdir. Əsas sözlər isə ilkin formada verilir: Rus və ingiliscə fellər məsdər halında, Yunan və Latın dillərində isə 1-ci şəxsin təkində yazılır (9, s. 94). Lüğətlərin bəzi növlərində anlayış bu cür təqdim olunur. – İdeoqrafikl yunan mənşəli – ideal-məzmun, – grapho – mən yazıram, yəni – məzmunu yazıram deməkdir. Digər lüğətlərə görə onlar daha çox istifadə olunan lüğət və söz tərkibindən ibarətdir. Bəzi lüğətlərdə sağ tərəf yalnız sözlər siyahısıdır: sinonimlər, morfem lüğətlər, qafiyəli lüğətlər. Əksər hallarda sağ tərəf lüğətlərdə dəyişkən olur. Birtərəfli tərcümə lüğətləri sol tərəfdə eyni rəqəmlə sıralanaraq verilir. Sözlərin mənaları ensiklopedik lüğətlərdə olduğu kimi deyil, onların yaxın mənası ilə təqdim olunur. Söz quruluşu – *lioness* – *a female lion*. Tərcümə lüğətlərində sağ tərəf transkripsiya, izah və sözlərin tərcüməsindən ibarətdir. İzahlar və ənənələr nümunələrlə, işarələrlə və təsvirlərlə çox dəqiq hazırlanır. İstənilən dilin leksikoqrafiyasında xüsusi dil var. Bu söz mənasını təsvir etmək üçün xüsusi formuldan ibarətdir. Lüğətin təbii dili ilə yanaşı xüsusi işarələrə, qrammatik kodlara, xüsusi izlərə, qısa formalara uyğun gələn izahlar və s. daxil ola bilər. Gəlin daha aydın izah edək: 1. qısa formalar qısaltmalardır: sth-something, sb-somebody, E-EAST, W-West 2. xətlər - aşağıdakı yarımqruplara bölünür;

a) yalnız bir region və ya ölkədə istifadə olunan sözlər,

b) hələ tam assimilyasiyaya uğramayan və hələ də alınma söz kimi işlənən sözlər

c) xüsusi kontekstdə: dini, köhnəlmiş, arxaikləşmiş, tabu sözlər

3) xüsusi işarələr və ya simvollarla müəyyən edilir. İşarələr adətən sözləri və ya bir sözü əvəz etmək üçün işlənir. || işarəsi ingilis və ABŞ tələffüzündə sözləri fərqləndirir: ['kla:ʃ] || ['klæʃ], [gɒd] || [gʌd]. Vurğu işarəsi 2 cür göstərilir: ['] – əsas vurğu, [,] – ikinci dərəcəli vurğu, məsələn: provocation [,prɒvə'keɪʃn], ► – keçid, [] – (böyük mötərizə)lər əsas sözün transkripsiyasını əhatə edir, məsələn: morale [mə'ra:l]. İşarələr adətən söz qruplarını və ya sözləri əvəzləyir. Məsələn: ~ (tilda) işarəsi baş sözü öz birləşmələrindən ayırır, məsələn: **avert** [ə'və:t] qarşısını almaq,

to ~ danger təhlükənin qarşısını almaq. ♦ – (romb) işarəsi idiomlar və frazeoloji vahidlər üçün işlədilir, məsələn: ♦ **to lean over** – dəridən-qabıqdan çıxmaq .

4) Qrammatik kodlar – bu cür qısaltmalar aşağıdakı sözləri müəyyən etmək üçündür: **a-** təyin edici, **n-** isim, **adj-** sifət sadəcə isimlə işlənir, **adv-** zərf, **v-** sözün felə aid olduğunu bildirir. Lüğətlərdə qrafiklər, təsvirlər, müxtəlif cədvəllər işlədilə bilər. Fərdi metod növündən və həcmindən asılı olaraq müxtəlif leksikoqrafik parametrləri ilə yanaşı istənilən lüğət üçün çox əlverişlidir. Lüğətin məzmun hissəsi həm lüğətin strukturuna uyğun müəyyən edilir, həm də giriş hissədə izah olunur.

Lüğətin dörd quruluşda tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezstruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edilib və həmçinin bunlar lüğətin hissələri adlanır.

1. Meqastruktur. Lüğətin meqastrukturunu lüğətin bütün strukturudur, o cümlədən: – ön məsələ, məs. məzmunu, təlimatı; – qrammatikanın abbreviaturaları və izahları; – lüğətin əsas hissəsi, – arxa məsələ-aspektş. Məsələn: ön məsələdə (metadata): başlıq, müəllifin ön sözü, nəşriyyat, qrammatikanın abbreviaturaları və izahları verilir – məs. *inf.* Infinitive; lüğətin əsas hissəsi – axtardığımız məlumatı ehtiva edir və lüğətin əsasını təşkil edir, məs. *to teach-öyrətmək, loudness-yüksəklik*. Arxa məsələ – yalnız nəşriyyata və ya qeydə istinad ola bilər.

2. Makrostruktur. Lüğətin makrostrukturunu lüğətin əsas hissəsinə aiddir. Lüğətin gövdəsindəki leksik yazıların daxilə təşkilidir: leksik qeydlərin siyahısı (semasioloji lüğət), ağac quruluşu – yuxarıda ümumi terminlər, sonra daha konkret, aşağıda çox konkret maddələr (teaurus), şəbəkələr, kolokasiya (söz birləşmələri) – *carry out activity, the day after tomorrow, for a long time, day by day, sinonimlər – nice-pretty, charm-beauty, a custom-a tradition, a dramatist-a playwright, sunrise-dawn, gentle-tender* və s. şəkildə təşkil edilə bilər. Makrostruktur termini bəzən daxili strukturun ən böyük komponentlərinə istinad etmək üçün istifadə olunur.

Makrostrukturun iki növü var: semasioloji və onomasioloji. Semasioloji makrostruktur daha çox siyahılara, ağaclara və ya şəbəkələrə bənzəyir. Semasioloji lüğət formaları məna ilə əlaqələndirilir, məsələn, “English-Azerbaijani dictionary”, İkidilli lüğət başqa dildə ekvivalent verir, lakin yalnız təxmini (mənanı) tapmaq olar. Semasioloji lüğətin birləşmiş makrostruktur və mikrostrukturunu cədvəldir. Bu, birinci sütunda qeydlərin siyahısı və sonrakı sütunlarda leksik məlumat növləri olan cədvəldir. Sütunlarda sözlərin siyahısı, orfoqrafiyası, tələffüzü, nitq hissəsi və s., sətirlərdə isə leksik məlumatı olan giriş verilir.

3. Mikrostruktur. Lüğətin mikrostrukturunu leksik məlumatların leksik girişlərdə təşkil olunma üsuludur. Mikrostrukturda sözlər kimi dil vahidlərinin xüsusiyyətləri var. MƏNA: Praqmatika və Semantikaya ayrılır. Praqmatika – sözlərin qüvədə olan istifadə üsulu, Semantika – Cümlənin doğru və ya yanlış olduğunu qiymətləndirən formadır. Lüğətin mikrostrukturunda hansı leksik məlumat var? STRUKTUR: Sintaksisə – sözlərin cümlələrdə (mətn, söz birləşmələri) uyğunluğu və söz yaratması daxildir. • GÖRÜNÜŞ: Tələffüz və Orfoqrafiyadır. Leksik məlumat növlərinin iki

ölçüsünü təsvir edək. Tərif və Kontekstual tərif. Tərif terminin mənası ifadə edən sözlərin formasıdır. Məsələn, laptop isim [C] – asanlıqla daşına biləcək qədər kiçik və ofisdən kənarında istifadə üçün nəzərdə tutulmuş kompüterdir. Kontekstual tərif: Laptop qatarda işlədiyim zaman həqiqətən faydalı olur.

Mikrostrukturlar sözlərin, bəndlərin, cümlələrin və ya mətindəki ardıcılığın yerli strukturlarıdır. Makrostrukturlar mikrostrukturlardan mücərrədləşdirmə kimi hərəkətlərlə, yəni xüsusi təfərrüatları kənara qoyaraq və ya hədəfə çatdıraraq əldə edilə bilər. Mikrostruktur dilin söz ehtiyatı, sintaktik mürəkkəbliyi, morfolojiya və deyimin orta uzunluğu kimi cümlə səviyyəli aspektlərinə aiddir. Kritik fikirlərin təhlilində mikrostruktur mətn daxilində linqvistik xüsusiyyətlərin və strukturların ətraflı araşdırılmasına yönəlmiş təhlil səviyyəsinə aiddir.

Ədəbiyyat povestlərində yazıçılar nitqin iki səviyyəsini fərqləndirir: mikrostruktur və makrostruktur. Makrostruktur ümumi hekayə quruluşuna aiddir, mikrostruktur isə hekayə danışarkən istifadə olunan dilə aiddir.

4. Mezostruktur. Lüğətin mezostrukturunu leksik girişlərlə lüğətin digər hissələri və ya mətn korpusu kimi digər varlıqlar arasındakı münasibətlərin məcmusudur. [9] Leksik girişlərin bir-biri ilə əlaqəsi sinonimlər, antonimlər və çarpaz istinadlardır. Leksik girişlərin meqastrukturdakı mini qrammatikaya necə aidiyyəti var? Məsələn: **beauty** n. – bu isimdir, lüğətin əvvəlindəki eskiz qrammatikası kimi, lüğətin daha ümumi məlumatlarına istinad edir. Bəzən leksik girişlər mətnin orijinal nümunələrinə istinad edir. (Lüğət müəllifi sözün mənasını izah etmək üçün misallar uydurmur, başqa kitablardakı mətnlərə istinad edir.) Leksikonun mezostrukturunu. • DATCAT (Data Category) subvektorların linqvistik əsaslandırılmış sinif iyerarxiyası, məs. modallıq, qrammatika, obyekt semantikasi • Linqvistik təsvir istinadları, məs. nitq hissələri üçün abreviaturalardan istifadə, orfoqrafiyanın xarakteristikası • Əlaqədar qeydlər arasında çarpaz istinadlar, məs. kohiponimlər (sinonimlər, antonimlər, ...) • Korpus istinadları (Konkordans) Konkordans, (uyğunluq) mikrostrukturunda yalnız bir korpusda müəyyən bir sözün nümunələrini göstərən lüğətdir. Lüğətin mezostrukturunu leksik girişlərlə lüğətin digər hissələri və ya mətn korpusu kimi digər varlıqlar arasındakı münasibətlərin məcmusudur. [10]. Mezostruktur elementlərə aid nümunələr: • İşarə modelinə istinadla məlumat növləri • Üç komponentli işarə modeli, mətn modeli, söz modeli və s. ilə eynidir, STRUKTUR, MƏZMUN, GÖRÜNÜŞ... • Linqvistik təsvir istinadları – orfoqrafiya, tələffüz, nitq hissəsi, cins, morfolojiya, fiksiya (şəkilçi) sinfi, tərif • Əlaqədar qeydlər arasında çarpaz istinadlar – kohiponimlər (sinonimlər, antonimlər) • Korpus istinadları – lüğət məqsədi ilə sırası dəyişilmiş sözlərə nümunələr – real mətnlərə aid misallar.

Hartman və James Metaleksikoqrafiyada lüğətin strukturunu təqdim etmək üçün ümumi istifadə olunan üç terminin olduğunu qeyd etmişlər. Bunlar Megastruktur, makrostruktur və mikrostrukturlardır. Bu üç termin arasındakı əlaqə lüğət strukturunun müzakirəsi ilə reallaşacaqdır. Lüğətin strukturunun ümumi memarlıq reallaşdırılması aşağıdakı arxitekturanın köməyi ilə təqdim edilə bilər: Lüğət

Meqastruktur strukturu = Ön məsələ, Əsas hissə, Arxa məsələ. Əsas hissə = Makrostruktur, Mikrostruktur [4 s.92].

Təxminən, lüğətin meqastrukturunun iki bölməsi var: birincisi lüğətin əsas hissəsi, ikincisi isə xarici (kənar) məsələ. Lüğətin bu xarici məsələsi həm ön, həm də arxa materialların birləşməsidir. Xarici məsələlər dizayn örtüyünün seçilməsindən tutmuş böyük əlavələrin hazırlanmasına qədər dəyişir. Bununla belə, kənar materiallar lüğətin növündən, ölçüsündən və məzmunundan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Bəzi lüğətlərdə arxa hissə olmur, lakin lüğətlərin əksəriyyətində qısa olsa da, ön məsələ var. Lüğətin əsas mətni olan orta hissənin iki strukturu var: makrostruktur və mikrostruktur. İstifadəçilərə kömək etmək üçün materialın strukturu birinci məsələdə verilmiş təlimatlar vasitəsilə göstərilməlidir [3 s.11]. Təlimatda lüğətin mikrostrukturunun və makrostrukturunun izahlı təsviri olmalıdır. Bu strukturlar arasındakı əlaqəni verilmiş arxitektura ilə daha yaxşı izah etmək olar: Paradiqmatik məlumat (Makrostruktur), Sintaqmatik məlumat (Mikrostruktur). Makrostruktur lüğətə daxil edilmiş leksik elementlərin, lemmaların və ya baş sözlərin siyahısına və təşkilinə aiddir. Makrostruktur tərtibçiyə lüğətdə məlumatı tapmağa imkan verən ümumi söz siyahısı strukturudur. Makrostruktur ingiliscə sözlər siyahısına ekvivalentdir [1 s.11]. Lüğət girişləri lüğətin məqsədinə və istifadəsinə uyğun olaraq müəyyən ardıcılıqla və tərtibatda yerləşdirilməlidir. Makrostrukturun təşkilatı lüğətin sıra dəsti nədir kimi sualları ilə məşğul olur [5 s.333]. Homoqraflar necə düzülür? Alt girişin strukturu nədir? Birləşmələr və ifadələr necə düzülür? Lüğətdə sözləri düzülməsinin bir neçə yolu var və onlar giriş taktikasında çox fərqlənir. Lüğətdə yazıların yerləşdirilməsinin ən ümumi və ən çox rast gəlinən tənzimləmə yolu əlifba sırasıdır. Lüğətlərin əksəriyyəti homoqrafları (eyni cür yazılıb, müxtəlif mənə kəsb edən sözləri) ayrı-ayrılıqda daxil etməklə, bəzi digər lüğətlər isə homoqrafları bir girişdə mənə ayrılığı ilə verir. Əgər giriş birdən çox qrammatik kateqoriyaya malikdirsə, lüğətlər xüsusi qrammatik kateqoriyadan əvvəl və ya sonra uyğun gələn konvensiyaları qəbul edir. Mikrostruktur: Lüğət girişinin daxili strukturu, çox vaxt lüğətin mikro strukturu adlanır. Bu, leksik giriş daxilində məlumatın düzülüşünə aiddir [1 s.26]. Mikrostruktur təkcə müxtəlif informasiya kateqoriyalarının görünüş sırasını deyil, həm də onların tipoqrafik formasını, məsələn, şrift və tip ölçüsünü, durğu işarələrini və leksikoqrafik simvollarını və s. özündə əks etdirir [6 s.7]. Lüğətin mikrostrukturunda müxtəlif məlumat kateqoriyaları uyğun şəkildə təşkil edilmişdir. Makrostrukturla müqayisədə lüğətin mikrostrukturunu sərt strukturudur. Bütün müasir lüğətlər həm məzmunu, həm də tərtibatı baxımından yazıların vahidliyi ilə xarakterizə olunur [7 s. 248]. Müxtəlif lüğətlər "leksik cəhətdən uyğun" məlumatların seçilməsinə və lüğətin mikrostrukturunda məlumatın təqdim edilməsinə təsir göstərdiyinə görə mikrostruktur altında verilən məlumatlara dair fərqli taktikalar tətbiq edilir.

Nəticədə leksikoqrafiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan konkret leksikanın əsasını təşkil edən leksemlər olduğu aydınlaşdırıldı. Lüğətşünaslığın tarixinin qədim

dövlərə gedib çıxdığı və lüğətlər effektiv və mədəni əlaqə yaradaraq müxtəlif millətlərin mədəniyyətlərini bizə çatdığı müəyyənləşdirildi. İngilisdilli lüğətlərin etimologiyası haqqında məlumat və ingilis dilli lüğətlərin strukturunu analiz edildi. Struktur sinxronik metod ardıcıl və ya alternativ şəkildə istifadə oluna bilən bütöv prosedura daxilində inkişaf edir. Lüğətin dörd quruluşda tərtib oluması lüğətin arxitekturası adlanır. Lüğətin Meqastruktur, Makrostruktur, Mezostruktur və Mikrostruktur kimi terminləri olduğu müəyyən edildi. İngilis dili lüğətlərinin altı səviyyəsinin mövcudluğu və onların üç daha geniş səviyyədə qruplaşdırıldığı izah olundu. Lüğətin əsas strukturuna salınmış səviyələr arasında heç bir fərq qoyulmayan leksikonun daxil edilmiş bölmələri aşkar olundu. Beləliklə, lüğət hər səviyyədə bir və ya bir neçə qovşaqdan ibarət rekursiv strukturdur.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşr., 1960, 203s.
2. Babazadə Y. "İngilisdilli lüğətlərin tarixi, quruluşu və tipologiyası" Avtoreferat. Naxçıvan: "Naxçıvan" Universitetinin Elmi Əsərləri. 2022, 20 s.
3. Bejoint, Henri (2000). *Modern Lexicography: An Introduction*. New York, Oxford University Press, 2000, 276p.
4. Hartman, R. R. K. and James, Gregory eds. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London, Routledge, 1998, Cambridge University Press, 2016, 193p.
5. Ison, Robert F. (2004). *Lexicography*. In *The Linguistics Encyclopedia*, Second Edition (331-339). Malmkjaer, Kristen, London, Routledge, 2004, 1274s.
6. Jackson, Howard (2002). *Lexicography: An Introduction*. London, Routledge.
7. Svensen, Bo *Practical Lexicography: Principles and Methods of Dictionary-Making*. Oxford Oxford University Press, 1993, 285 p.
8. Zgusta L. *Manual of lexicography*, Praha, 1973. The Hague: Paris. P. 480-487.
9. Ступин Л.П. *лексикография английского языка*. Москва, Высшая школа, 1985, 166 с.
10. [A Formal Model of Dictionary Structure and Content – Research Gate 2007](https://www.researchgate.net/publication/361111111)
[researchgate.net https://www.researchgate.net > publication >](https://www.researchgate.net/publication/361111111)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: F.e.d. professor İlham Tahirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.276>

SEVDA AĞAYEVA

Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, the scientific article written by, an English teacher at the Department of Romano-Germanic Languages, Baku Slavic University on the topic of Traditional and modern methods of teaching English in higher education

Email: agayevasevda34@gmail.com

ALI TƏHSİLDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR METODLAR XÜLASƏ

Məqalə müasir texnoloji sıçrayış şəraitində qeyri-lingvistik universitetlərin tələbələrinə xarici dilin tədrisinin əsas metodlarından istifadə probleminə həsr edilmişdir. Əsas tədris metodları və konvergent texnologiyaları nəzərə alınmaqla hazırlanmış onlayn kurslardan və internet resurslarından istifadə alqoritminin sınaqdan keçirilməsinin nəticələri təqdim olunur. Tədqiqatın məqsədi qeyri-lingvistik universitetlərdə tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşması və inkişafı üçün ənənəvi metodların prinsiplərini və müasir konvergent texnoloji nailiyyətləri birləşdirən xarici dilin tədrisi alqortimini formalaşdırmaqdır. Tədqiqat metodologiyası səriştə əsaslı, müqayisəli və koqnitiv yanaşmalar çərçivəsində həyata keçirilir və aşağıdakı metodlara əsaslanır: təsviri, müqayisəli, analitik. Xarici dilin tədrisinin ənənəvi metodlarının prinsipləri və müasir pedaqoji yanaşmaların mahiyyəti təhlil edilir. İnformasiya, kommunikasiya və koqnitiv texnologiyaların qarşılıqlı təsirinin nəticələri tədqiq edilmişdir. Xarici dilin tədrisində ənənəvi və mütərəqqi metodlardan kompleks istifadə prinsipləri formalaşdırılır. Metodoloji cəhətdən əsaslandırılmış alqortim, orijinal dil materialını ehtiva edən İnternet resurslarından istifadə edərək onlayn kurs yaratmağa imkan verir. Bu formatda təlim koqnitiv və müqayisəli yanaşmalar çərçivəsində dil hadisələri ilə tanışlıq, materialın təbii və müasir texnologiyalardan istifadə etməklə inkişaf etdirilmiş bacarıqların onlayn rejimdə sınaqdan keçirilməsi mərhələlərini əhatə edir. Xarici dilin tədrisinin əsas metodlarının informasiya, kommunikasiya və idrak texnologiyaları sahəsində ən son nailiyyətlərlə birlikdə kompleks istifadəsi üçün təqdim olunan alqortim tələbələrin kommunikativ səriştəsini səmərəli şəkildə formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə, bilik və bacarıqların inkişaf səviyyəsini yoxlamağa imkan verir. Əldə edilən məlumatların təhlili nəticəsində xarici dilin tədrisinə yeni yanaşmanın - qeyri-lingvistik universitetlərdə tələbələrin kommunikativ səriştəsinin səmərəli formalaşdırılması və inkişafı üçün ənənəvi metodların və konvergent texnologiyaların kompleks istifadəsi zərurəti aydın oldu.

Açar sözlər: *Xarici dil, metodlar, müasir, ənənəvi, texnologiya*

AGHAYEVA SEVDA

**Traditional and modern methods of teaching English in higher education
SUMMARY**

The article is devoted to the problem of using the main methods of teaching a foreign language to students of non-linguistic universities in the conditions of modern technological breakthrough. The results of testing the algorithm for using online courses and Internet resources developed taking into account the main teaching methods and convergent technologies are presented. The purpose of the study is to formulate a foreign language teaching algorithm that combines the principles of traditional methods and modern convergent technological achievements for the formation and development of students' communicative competence in non-linguistic universities. Research methodology is carried out within the framework of competence-based, comparative and cognitive approaches and is based on the following methods: descriptive, comparative, analytical. The principles of traditional methods of foreign language teaching and the essence of modern pedagogical approaches are analyzed. The results of the interaction of information, communication and cognitive technologies have been studied. Principles of complex use of traditional and progressive methods are formed in foreign language teaching. Methodologically based algorithm allows to create an online course using Internet resources containing original language material. Training in this format includes familiarization with language phenomena within the framework of cognitive and comparative approaches, application of material and online testing of skills developed using modern technologies. The algorithm presented for the complex use of the main methods of teaching a foreign language together with the latest achievements in the field of information, communication and cognitive technologies allows to effectively form and develop the communicative competence of students, and to check the level of development of knowledge and skills. As a result of the analysis of the obtained data, the need for a new approach to teaching a foreign language - the complex use of traditional methods and convergent technologies for the effective formation and development of students' communicative competence in non-linguistic universities became clear.

Keywords: *Foreign language, methods, modern, traditional, technology*

**Традиционные и современные методы преподавания
английского языка в высших учебных заведениях
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена проблеме использования основных методов обучения иностранному языку студентов неязыковых вузов в условиях современного технологического прорыва. Представлены результаты тестирования алгоритма использования онлайн-курсов и интернет-ресурсов, разработанных с учетом

основных методов обучения и конвергентных технологий. Цель исследования - сформулировать алгоритм обучения иностранному языку, сочетающий в себе принципы традиционных методов и современные конвергентные технологические достижения для формирования и развития коммуникативной компетентности студентов неязыковых вузов. Методика исследования осуществляется в рамках компетентностного, сравнительного и когнитивного подходов и базируется на следующих методах: описательном, сравнительном, аналитическом. Анализируются принципы традиционных методов обучения иностранному языку и сущность современных педагогических подходов. Изучены результаты взаимодействия информационных, коммуникативных и когнитивных технологий. В обучении иностранному языку формируются принципы комплексного использования традиционных и прогрессивных методов. Методологически обоснованный алгоритм позволяет создать онлайн-курс с использованием ресурсов Интернета, содержащий оригинальный языковой материал. Обучение в этом формате включает ознакомление с языковыми явлениями в рамках когнитивного и сравнительного подходов, применение материала и онлайн-проверку навыков, отработанных с использованием современных технологий. Представленный алгоритм комплексного использования основных методов обучения иностранному языку совместно с новейшими достижениями в области информационных, коммуникативных и когнитивных технологий позволяет эффективно формировать и развивать коммуникативную компетентность обучающихся, а также проверять уровень ее развития. знаний и навыков. В результате анализа полученных данных стала очевидной необходимость нового подхода к обучению иностранному языку - комплексного использования традиционных методов и конвергентных технологий для эффективного формирования и развития коммуникативной компетентности студентов неязыковых вузов.

Ключевые слова: *Иностранный язык, методы, современные, традиционные, технологии.*

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Bu məqalənin mövzusunun aktuallığı sosial inkişafın yeni determinantları ilə bağlıdır. Texnologiyaların konvergeniyası fundamental texnoloji sıçrayışı müəyyən edən nano, bio-informasiya və idrak texnologiyalarının qarşılıqlı təsiri və bir-birinə nüfuz etməsidir ki, bu da öz növbəsində müasir sosial quruluşu əsaslı şəkildə dəyişdirir. Məlumat mübadiləsi demək olar ki, ani xarakter alır ki, bu da təkcə dil biliklərini deyil, həm də informasiya texnologiyaları biliklərini tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatımızın əsas məqsədini - qeyri-linqvistik universitetlərdə tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşması və inkişafı üçün ənənəvi metodların prinsiplərini və müasir konvergent texnoloji nailiyyətləri birləşdirərək xarici dilin tədrisi alqoritmini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

METODOLOGIYA

Texnoloji sıçrayış kontekstində qeyri-linqvistik universitetlərdə tələbələrin kommunikativ səriştəsinin formalaşdırılmasına və inkişafına yönəlmiş tədqiqatın metodoloji əsası səriştə əsaslı, müqayisəli təlimlər çərçivəsində əsas tədris metodlarından kompleks istifadəyə əsaslanır. Tədqiqat konvergent texnologiyaların nailiyyətləri nəzərə alınmaqla təsviri, müqayisəli və analitik metodlara əsaslanır. Hazırda informasiya, kommunikasiya və koqnitiv texnologiyalar sahəsində sıçrayış göz qabağındadır. Bu sahələrdə əldə edilən nailiyyətlər müasir cəmiyyətin bütün fəaliyyət növlərində, o cümlədən təhsildə xüsusi ritm diktə edir. Müxtəlif ölkələrdən olan mütəxəssislər və tədqiqatçılar arasında yüksək sürətli məlumat mübadiləsi təkcə dil səriştəsinə deyil, həm də, informasiya, ünsiyyət və idrak bacarıqlarına sahib olmaq ehtiyacını müəyyən edir. Bu, universitetdə müasir xarici dillərin tədrisi paradigmasının dəyişməsinə - ənənəvi metodların və konvergent texnologiyalar sahəsində müasir nailiyyətlərin birləşməsinə müəyyən edir. Optimal nəticə əldə etmək üçün ənənəvi metod və texnologiyaların prinsiplərini müasir konvergent texnoloji nailiyyətləri birləşdirən xarici dilin tədrisinin effektiv alqoritmini əldə etmək üçün müasir reallıqlar işığında fundamental yanaşma və metodların mahiyyətini təhlil etmək lazımdır.

Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma müasir təhsil tendensiyalarını ümumiləşdirir və digər yanaşmaların əsas prinsiplərini, habelə uğurlu şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri kompetensiyaları formalaşdırır [9,115-132]. Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma müasir təhsil reallıqları kontekstində şəxsiyyətyönümlü və mədəni yanaşmaların postulatlarını həyata keçirməyə imkan verir [10, 115-120].

NƏTİCƏLƏR VƏ MÜZAKİRƏ

Məqalədə tələbələrin kommunikativ səriştəsinin inkişaf etdirmək, ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf səviyyəsini yoxlamaq və xarici dilin sonrakı öyrənilməsinə marağı stimullaşdırmaq üçün alqoritmin yaradılmasının nəticələri təqdim olunur. Alqoritmin formalaşması xarici dilin tədrisinin ənənəvi metodlarının informasiya, kommunikasiya və idrak texnologiyaları sahəsində ən son nailiyyətlərlə vəhdətdə kompleks istifadəsi əsasında həyata keçirilmişdir. İnternet resurslarından MOODLE (Modular Obyektyönümlü Dinamik Öyrənmə Mühiti) sistemində onlayn kurs yaratmaq üçün istifadə edilmişdir [16]. Kursda tələbələrin qrammatik bacarıqlarının səviyyəsinin qəbul imtahanı, qrammatik materialın məşq edilməsi, qrammatik testlərə nəzarət, leksik bacarıqların inkişafı, nitqin təkmilləşdirilməsi, ümumiyyətlə, kommunikativ səriştə və yaradıcı təfəkkür modulları daxil idi. Kursun birinci moduluna xarici dilin öyrənilməsinin müxtəlif mərhələlərində qrammatik bacarıqların inkişaf səviyyəsini yoxlamaq üçün qrammatik materiallar daxildir. Giriş testi, sınaq və nəzarət Socratic1 xidməti daxilində verilmiş testlər vasitəsilə həyata keçirilir. Testlər həm açıq, həm də qapalı tipli tapşırıqlardan ibarətdir. Onların arasında: əlavə, ardıcılığın bərpası, uyğunluq, çoxlu seçimlərdir. Müxtəlif növ

tapşırıqların birləşməsi sınaqdan keçirilmiş materialın təqdimatını şəxələndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, testlərdə tapşırıqların sayı və birləşməsi testin fokusuna görə müəyyən edilir. Qəbul imtahanına bir mövzu üzrə az sayda tapşırıq daxildir (optimal sayı ondan çox deyil). Bu halda, tapşırıqlar bir və ya iki növ ola bilər (məsələn, ardıcılığın əlavə edilməsi və bərpası), çünki belə testin məqsədi konkret materialda bacarıq səviyyəsini müəyyən etməkdir. Öz növbəsində, öyrənilən materialın məşqinə və monitorinqinə yönəlmiş testlər tapşırıqların növlərinə görə daha müxtəlifdir və öyrənilən dilin təcrübə və öyrənilən qrammatik hadisələrinin sayına görə daha həcmlidir. Bundan əlavə, bu cür testlərə giriş nəzarəti testləri ilə müqayisədə daha mürəkkəb tapşırıqlar daxildir.

Cədvəl 1: Qəbul imtahanı üçün struktur və qiymətləndirmə meyarları

Bir testdə yoxlanılan mövzuların sayı	2
Tapşırıq növlərinin sayı	2
Tapşırıqların sayı	10
Maksimum xal	10
Əla reyting	9-10 bal
"Yaxşı" qiymətləndirilib	7-8 bal
Qiymətləndirmə "qənaətbəxş"	5-6 bal
Qiymətləndirmə "qeyri-qənaətbəxşdir"	3-4 bal

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Kursun strukturunu və onun modullarını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar.

Cədvəl 2: Onlayn kurs modullarının strukturu

Qrammatik modul	Leksik modul
Giriş testləri	Lügət təcrübə testləri
Materialı yoxlamaq üçün testlər	Nitq nümunələrinin tətbiqi üçün testlər
Benchmark testləri	Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı üçün testlər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Cədvəl 2-yə uyğun olaraq kurs iki moduldan ibarətdir - qrammatik və leksik. Qrammatika moduluna üç qrup testlər daxildir: girişə nəzarət üçün testlər, öyrənilən materialın tətbiqi üçün testlər və müəyyən bir mövzunun, eləcə də bütün qrammatik kursun yekun nəzarəti üçün testlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, modul testləri kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu, hər bir test növünün məqsədi ilə bağlıdır. Girişə nəzarət testləri bir və ya iki növdən çox olmayan on tapşırıqdan ibarətdir. Test müəyyən bir qrammatik mövzuda bilik səviyyəsini müəyyən etməyə yönəldilmişdir. Materialın tətbiqi üçün testlər məzmununa və tapşırıq növlərinə görə daha müxtəlifdir. Tapşırıqların sayı da artır. Bununla belə, testin diqqəti kiçik bir qrammatik mövzular toplusunu əhatə edir - ikidən çox deyil. Yekun nəzarət üçün testlər ən çox sayda müxtəlif növ tapşırıqları

əhatə edir. Eyni zamanda, əhəmiyyətli bir hissəsi olduqca mürəkkəb vəzifələrdir. Əhəmiyyətli sayda qrammatik mövzular üzrə biliklər yoxlanılır.

Kursun leksik moduluna lüğət və nitq modellərinin tətbiqi üçün testlər, eləcə də, dəyişdirilmiş situasiyalarda istifadə etmək məqsədi ilə lüğət və nitq modellərini özündə birləşdirən testlər daxildir. Bu cür test tapşırıqları tələbələrin kommunikativ səriştəsini inkişaf etdirməyə imkan verir. Qrammatik modulda olduğu kimi, lüğət modulunda da tapşırıqlar testin məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Mövzu lüğəti və nitq nümunələri bir və ya iki növdən ibarət az sayda tapşırıqdan ibarət testlər vasitəsilə məşq edilir və yoxlanılır. Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı müxtəlif növ və mürəkkəblik səviyyəli test tapşırıqlarına əsaslanır.

NƏTİCƏ

Bu günün reallıqları müasir təhsildə dəyişikliklərin zəruriliyini diktə edir. Xarici dilin tədrisi sahəsində texnoloji konvergensiyanın nailiyyətləri (ilk növbədə informasiya, kommunikasiya və koqnitiv konvergent texnologiyaları) xüsusi rol oynamağa başlayır. Bu baxımdan ənənəvi tədris metodlarını və konvergent texnologiyaların ən son nailiyyətlərini birləşdirməklə hazırlanmış onlayn kurslar xüsusi aktualıq kəsb edir.

İki moduldan - qrammatik və leksikdən ibarət təqdim olunan kursa autentik materiallar və internet resurslarının informasiya platforması daxildir. Modul tapşırıqları koqnitiv və müqayisəli yanaşmalar çərçivəsində formalaşır. Ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi və sınaqdan keçirilməsi müasir texnologiyanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə təmin edilir. Xarici dilin tədrisinin ənənəvi üsulları ilə konvergent texnologiyaların birləşdirilməsi xarici dilin tədrisi prosesini bir neçə istiqamət üzrə optimallaşdırmağa imkan verir. Birincisi, dil materialının müstəqil təhlili və onunla həm yazılı, həm də şifahi formada işləmək bacarığı təkmilləşir. İkincisi, sinifdə xeyli vaxt boşaldılır ki, bu da müəllimin birbaşa iştirakını tələb edən mürəkkəb məsələlər üzərində daha səmərəli işləməyə imkan verir. Bundan əlavə, kurs tapşırıqları yaradıcı təfəkkürə təkan verir, linqvistik üföqləri genişləndirir və tələbələri xarici dili daha da öyrənməyə stimullaşdırır. Beləliklə, ənənəvi metod və yanaşmalar çərçivəsində konvergent texnologiyalar sahəsində müasir nailiyyətlərdən istifadə qeyri-linqvistik universitetlərdə tələbələrin kommunikativ səriştə bacarıqlarının səmərəli təkmilləşdirilməsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezləri, 2017
2. Abbasova S. İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim metodları, Bakı 2005
3. Məmmədşadə M. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ metod Bakı 2005

Rus dilində

4. Алиева Н.З., Захаров А.П. Трансформации научно-инновационного развития общества в контексте конвергентных технологий // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4 – С. 391.
5. Архипова Е.И., Джонс Холли, Красавина В.Ю. Педагогическое сотрудничество при обучении английскому языку в профессиональной сфере в техническом вузе: опыт и перспективы // Образование и наука. 2015. № 5. С. 149–165.
6. Воронова Е.Н. Современные технологии и методы обучения иностранному языку в вузе // Перспективы Науки и Образования. 2014. №1. С. 189–194.
7. Игна О.Н. Методика и технология обучения: понятийно-функциональное соотношение // Мир науки, культуры и образования. 2010. №3 (22). С. 257–260.
8. Стрельчук Е.Н. Педагогический инструментарий: сущность, употребление и роль понятия в российской и зарубежной педагогике // Перспективы науки и образования. 2019. № 1 (37). С. 10–19. doi: 10.32744/pse.2019.1.1.
9. Данчевская О.Е. Методы межкультурных исследований в системе иноязычного образования // Преподаватель XXI век. 2018. №1. С. 115–132.
10. Орехова Ю.М. Компетентностный подход к обучению иностранным языкам в современной школе // Ярославский педагогический вестник. 2016. №3. С. 115–120.
11. Давыденко Ю.И. Деятельностный подход при обучении английскому языку // Труды БГТУ. 2016. №5. С. 224–227.
12. Дерябина Н.В., Митякина О.В., Монастырская Е.А. Особенности обучения студентов иностранному языку в билингвальных условиях // Теоретические и прикладные аспекты лингвообразования Кемерово, 2017. С. 82–86.
13. Конева Н.Н., Власова А.А. К вопросу о классификации стратегий обучения языкам. Стратегии обучения грамматической стороне говорения // Преподаватель XXI век. 2019. №3. С. 113–122.

İngilis dilində

14. Bax, Stephen (2003-07-01). "The end of CLT: a context approach to language teaching". *ELT Journal*, 2003, 57 (3): 278–287.
15. Felder, Richard. Learning and Teaching Styles in Foreign and Second Language Education. *Foreign Language Annals*, 1995, Volume28, Issue1: 21–31.
16. www.britishcouncil.org

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: b.m. Rəcəbli Arzu Qəzənfər qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.283>

AFSANA .R.BASHIRZADE
e-mail efsanebesirzade8@gmail.com
Azerbaidjan State Pedagogical University (Shaki)
(Shaki city M.A.Rasulzade, 305)

CLASSIFICATION OF SUFFIXES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH SUMMARY

The facts show that formative suffixes are closer to grammatical suffixes in their essence and function. In this regard, Y. Seyidov writes that form correction does not deny the grammatical nature of the suffixes belonging to this group or the possibilities of word change, but rather confirms that these suffixes do not create a new meaningful word, they change the form of the word, and can also create certain changes in the grammatical meaning of the word. For example, the suffix -lar₂ of the quantity category affects the quantity of the thing expressed by the noun by joining it, that is, the quantity concept of the words book and books is different [4, p. 49]. As it can be seen, although form-correcting suffixes do not create a connection between words and compounds, they ensure the formation of word paradigms, which are important indicators of grammatical structure, that is, different grammatical forms in a word and new grammatical meanings formed on the basis of these forms. As a result, it shows that it is more scientific and logical to systematize formative suffixes not as an independent group, but as suffixes forming a separate group within grammatical suffixes. Such a systematization suggests that the classification of suffixes in traditional linguistics has not lost its relevance. As is known, the classification of suffixes in the traditional division is determined based on their role in the word formation process. Suffix morphemes involved in the creation of new lexical units are called lexical, and those that create connections between words are called grammatical suffixes [4, p.41]. Grammatical suffixes are also divided into two groups: 1) those that create a connection between words; 2) only shapers.

Key Words: *suffixes, classification, word, sentence, root, meaning, language*

A suffix is a part of a word that does not have a lexical meaning, cannot be used separately and creates a lexical or grammatical meaning after joining the root. In the Azerbaijani language, as a rule, the root comes first, and then the suffix. However, some suffixes can be added to the root of the word.

There are 2 types of morphemes: lexical morphemes and grammatical morphemes:
1. Lexical suffixes-the second name is word-correcting suffixes. In the grammar of the Azerbaijani language, lexical suffixes are indicated by the sign $\wedge$. These suffixes are added to the root or initial form of words to create a new meaningful word. There is a closeness of meaning between the new word and the root. Lexical suffixes can be

both national and derivational. Derivative lexical suffixes are mainly used to form nouns, adjectives and adverbs.

In the Azerbaijani language, lexical suffixes are added to the end of the word. Suffixes added to the front of words are derivational suffixes. For example, na- (nakishi), la- (lamekan), ba- (bamaza), bi- (binamus), etc. Suffixes added to the front of the word are mainly used to create negative, opposite meaning and in most cases can be replaced by the suffix -sız mili. Lexical suffixes are used before grammatical suffixes. However, there are some lexical suffixes that can be used after the grammatical suffix: -k1, -s1z, -gil, -daki. This situation violates the integrity of the Azerbaijani language. Also, lexical suffixes are written mainly in two and four ways according to the law of harmony. However, among such suffixes, there are also some written ones.

- -stone, -kar, -kesh, -dar
- country-stone, demanding, hard-working, stock-poor

2. Grammatical suffixes - the second name is modifying suffixes. Grammatical suffixes are indicated by the sign $\cap$ in the grammar of the Azerbaijani language. According to the law of harmony, it is always written as two and four. These suffixes attach to the root of the word and change only the form of the word, they do not create any difference in meaning (they do not create a new word). Grammatical suffixes make grammatical connections between words in phrases and sentences. They are known mainly by the suffixes Grammatical suffixes do not change the lexical meaning of the word, they serve to create a connection between the words, for example: the streets of Baku

As the Azerbaijani language is one of the complex languages due to its morphological structure, suffixal morphemes have a decisive position in the enrichment of the vocabulary of our language, in the creation of various word forms, and in the establishment of grammatical relations between words and compounds. Researchers who consider this based on the structural-semantic features, functionality and other specific aspects of suffixes, they conducted numerous studies and put forward different opinions that conflict with each other about their classification. In S. Jafarov's studies, suffixal morphemes are divided into four groups under the name of lexical suffixes, lexical-grammatical suffixes, grammatical-lexical suffixes and grammatical suffixes [1, p.139].

In the study, the first group includes suffixes that form new lexical units and do not require those lexical units to come into contact with other words (-dan₂ ; -lıq₄ ; -ın₄ ; -laş₂ ; -ıs₄, etc. For example: sham+dan, good+lık, ek+in, good+lash(maq), yag(maq)+ish), suffixes that require them to connect with other words (-ç14; -lıq4; -lı4; -ma2; -kan) in addition to forming new words in the second group 2 etc. For example: neft+chi (woman), yag+lı (bread), mountain+lik (earth), süz+ma (yogurt), şil+ken (earth)), meaning belonging to a certain grammatical category in the third group suffixes that form and tend to express a new meaning (-yan₂ ; -dır₄ ; -ıl₄ ; -ış₄

etc. For example: oku+yan, yan+dır(maq), süz(mek)+ul, see(mek) +ush), and the fourth group includes the case and affiliation of the noun, the tense and person suffixes of the verb, which fulfill the duties of one or another grammatical category [1, p.139]. It is clear from the scientist's general analysis of language materials that when classifying suffixes, both lexical (speech creation) and grammatical (making connections between words and compounds) possibilities of suffix morphemes of the same category are taken as a basis. Thus, he notes that the branch morphemes belonging to the second group, along with forming new lexical units (words), serve to establish grammatical relations between words and compounds, that is why they are called lexical-grammatical suffixes. Ex.: neft+chi (girl), dag+lig (earth), fat+lı (food) [1, p.140]. Professor B.A. Khalilov writes accordingly that word-correcting suffixes, like grammatical suffixes, also serve to connect words with each other. E.g.: the word fat with the suffix -lı is connected with the word food [3, p.198]. It is true that -çılı; -liq; -lı suffixes are productive and actively participate in the word formation process. However, it is absurd to talk about their role in establishing grammatical relations between words and compounds. This is because the grammatical relations between these types of compounds are not based on the direct participation of suffixes, but on the basis of the approximation of adjectives formed through those suffixes. Many suffixless models of such substantive compounds are being developed in the language. For example: green leaf; wooden door; silver spoon etc. It is also clear from the given examples that it is not the suffixes that provide the grammatical connections between word combinations, but the approach of the adjective and attributive nouns to the noun according to their natural function, which serves to explain and clarify the characteristics and characteristics of the object. -yan², which S. Jafarov attributes to grammatical-lexical suffixes; is⁴; -ish⁴; -yr⁴ and so on. The opinions about the effective form of the verb and the adjective suffixes are also controversial. When reporting on this, the researcher writes that the suffixes belonging to the third group (i.e. grammatical-lexical - E.A.) form a meaning belonging to a certain grammatical category in addition to the word to which they are added, and at the same time, they tend to express a new concept. For example: reading - reading; write(mag) – write(mag); sür(mek) – sür(mek); sell(mag) – sell(mag); see (make) - meet (make) [1, p. 140]. Such suffixes are in the middle position between modifiers and modifiers.

Prefixes and suffixes are short syllables added to the beginning or end of words to change their meaning and/or function in a sentence. In this article, you will be introduced to the meaning and definition of a prefix and a suffix, along with an extensive list of base words and their prefixes and suffixes. You will also learn how the base word and the word with the prefix or suffix change meaning and function. Prefixes and suffixes are short syllables added to the beginning or end of words to change their meaning and/or function in a sentence. In this article, you will be introduced to the meaning and definition of a prefix and a suffix, along with an

extensive list of base words and their prefixes and suffixes. You will also learn how the base word and the word with the prefix or suffix change meaning and function.

What Is a Prefix and a Suffix? – Meaning and Definition

A prefix is a short morphological unit that is added to the beginning of a root word in order to alter its meaning and/or function. It can be just a single letter or two to five letters. The Oxford Learner's Dictionary defines a prefix as "a letter or group of letters added to the beginning of a word to change its meaning, such as *un-* in *unhappy* and *pre-* in *preheat*".

A suffix, on the other hand, is a short morphological unit that follows the root word. In other words, it is added to the end of the root word. A suffix can contain two to four letters. It is defined as "a letter or group of letters added to the end of a word to make another word, such as *-ly* in *quickly* or *-ness* in *sadness*", according to the Oxford Learner's Dictionary.

When adding a prefix -You need not make any changes to the spelling of the base word; you can just write the prefix followed by the base word. For example, popular *unpopular*. In the case of prefixes such as 'non' and 'ex', you might have to add a [hyphen](#) in between the prefix and the root word. For example, *non-violence*, *ex-serviceman*. **When adding a suffix**-The spelling of the root word might/might not change. For all words that end with [consonants](#) other than 'y', you can simply add the suffix to the end of the root word. For example, truth *truthful*, quick *quickly*. For words ending with 'y', you will have to remove the 'y', add an 'i' and then add suffixes such as 'al' or 'ly'. For instance, try *trial*, happy *happily*. An exception to the above rule is in the case of monosyllabic words without [vowels](#). For example, shy *shyly*, sly *slyly*.

- There are words to which 'ity' is added instead of 'ty'. This is for words that end with an 'e'. The 'e' is omitted and 'ity' is added. For example, sensitive *sensitivity*, creative *creativity*. This is also the case when the suffix 'al' is already added to the base word. For example, sentimental *sentimentality*, functional *functionality*.

When adding a prefix and a suffix,

- The above-said spelling rules of prefixes and suffixes apply. For example, success *unsuccessful*, happy *unhappily*.

List of Commonly-Used Prefixes and Suffixes with Examples

The most common prefixes are as follows.

A- (abiotic, atypical), Un- (undo, unfold), Im- (impolite, immature), In- (intolerant, indisciplined), Il- (illogical, illegible), Ir- (irregular, irresponsible), De- (decode, destress), Re- (redo, reappear), Dis- (disinterested, disobedient), Mis- (misunderstand, misinterpret)

Check out the prefixes list for more examples.

The most common suffixes are

-y (honesty, noisy),-ly (quickly, softly), -ty (loyalty, sincerity), -ry (bravery, mockery),-er (larger, brighter),-al (parental, bacterial),-est (fastest, biggest),-age (usage, breakage)

References

1. Jafarov S. (2007). Modern Azerbaijan language. Baku, East-West. 192 p.
2. Kazimov G.S. (2011). Modern Azerbaijani language (Morphology). Baku, Science and education. 400 p.
3. Khalilov B.A. (2007). Morphology of modern Azerbaijani language. In 2 volumes, Volume II. Baku, 180 p.
4. Seyidov Y. (2000). Grammar of the Azerbaijani language (Morphology). Baku, Baku University publishing house. 374 p.
5. Jafarov C., Abdullayev N. (2004). Morphology of modern Azerbaijani language. Publishing house of ADPU, Baku. 172 p
6. Stories for discussion: Irwin Shaw —Return to Kansas City|| pp.6-12

Ə.R.BƏŞİRZADƏ

Azərbaycan və ingilis dillərində şəkilçilərin təsnifatı

Xülasə

Faktlar göstərir ki, formalaşdıran şəkilçilər öz mahiyyətinə və funksiyasına görə qrammatik şəkilçilərə daha yaxındır. Bununla bağlı Y.Seyidov yazır ki, forma korreksiyası bu qrupa aid olan şəkilçilərin qrammatik mahiyyətini və ya söz dəyişmə imkanlarını inkar etmir, əksinə, bu şəkilçilərin yeni mənalı söz yaratmadığını, onların şəkilçi formasını dəyişdirdiyini təsdiq edir. sözdür, həm də sözün qrammatik mənasında müəyyən dəyişikliklər yarada bilər. Məsələn, kəmiyyət kateqoriyasının -lar2 şəkilçisi isimlə ifadə olunan şeyin kəmiyyətinə qoşularaq ona təsir edir, yəni kitab və kitab sözlərinin kəmiyyət anlayışı fərqlidir [4, s. 49]. Göründüyü kimi, forma düzəldən şəkilçilər sözlə birləşmə arasında əlaqə yaratmasa da, qrammatik quruluşun mühüm göstəriciləri olan söz paradigmalarının, yəni sözdə müxtəlif qrammatik formaların və yeni qrammatik mənalının formalaşmasını təmin edir. bu formalar əsasnda formalaşmışdır. Nəticə etibarı ilə onu göstərir ki, şəkilçi şəkilçilərin müstəqil qrup kimi deyil, qrammatik şəkilçilər içərisində ayrıca qrup təşkil edən şəkilçilər kimi sistemləşdirilməsi daha elmi və məntiqlidir. Belə sistemləşdirmə onu deməyə əsas verir ki, ənənəvi dilçilikdə şəkilçilərin təsnifatı hələ də aktuallığını itirməyib. Məlum olduğu kimi, ənənəvi bölgədə şəkilçilərin təsnifatı onların söz əmələ gəlmə prosesindəki roluna görə müəyyən edilir. Yeni leksik vahidlərin yaranmasında iştirak edən şəkilçi morfemlər leksik, sözlər arasında əlaqə yaradanlar isə qrammatik şəkilçilər adlanır [4, s.41]. Qrammatik şəkilçilər də iki qrupa bölünür: 1) sözlər arasında əlaqə yaradanlar; 2) yalnız formalaşdırıcılar.

Açar sözlər: şəkilçilər, təsnifat, söz, cümlə, kök, məna, dil

A.P.БАШИРЗАДЕ

Классификация суффиксов в азербайджанском и английском языках **РЕЗЮМЕ**

Факты показывают, что образовательные суффиксы по своей сущности и функции ближе к грамматическим суффиксам. В связи с этим Ю.Сеидов пишет, что коррекция формы не отрицает грамматическую природу принадлежащих к этой группе суффиксов или возможности изменения слова, а, скорее, подтверждает, что эти суффиксы не создают нового смыслового слова, они меняют форму слова, а также может создавать определенные изменения в грамматическом значении слова. Например, суффикс -лар² количественной категории влияет на количество вещи, выраженной существительным, путем присоединения к нему, то есть количественное понятие слов книга и книги различно [4, с. 49]. Как видно, формокорректирующие суффиксы хотя и не создают связи между словами и сложными словами, но обеспечивают формирование словесных парадигм, которые являются важными показателями грамматического строя, то есть различных грамматических форм в слове и новых грамматических значений. формируется на основе этих форм. В результате показано, что более научно и логично систематизировать образные суффиксы не как самостоятельную группу, а как суффиксы, образующие отдельную группу в составе грамматических суффиксов. Такая систематизация позволяет предположить, что классификация суффиксов в традиционном языкознании не потеряла своей актуальности. Как известно, классификация суффиксов в традиционном делении определяется исходя из их роли в процессе словообразования. Суффиксальные морфемы, участвующие в создании новых лексических единиц, называются лексическими, а те, которые создают связи между словами, — грамматическими суффиксами [4, с.41]. Грамматические суффиксы также делятся на две группы: 1) те, которые создают связь между словами; 2) только шейперы.

Ключевые слова: суффиксы, классификация, слово, предложение, корень, значение, язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: fil.ü.f. d.dos.U.B.Mürşüdoğa
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

https://doi.org/10.62837/2024.8.289

baş müəllim İRADƏ ƏLİYEVƏ BƏBİR QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
iradaazeri@mail.ru
Səməd Vurğun 167

KÜTLƏ QARŞISINDA NITQIN ÜMUMİ QAYDALARI, VASİTƏLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *orator nitqi, işgüzar ritorika, çıxış formaları, qrup maraqları, konkret maraqlar, əsas maraqlar, nitq hazırlanmasının etaplari, əyani vasitə, rezanator, nitqin xüsusiyyətləri.*

Ключевые слова: *ораторская речь, деловая риторика, формы выступления, групповые интересы, конкретные интересы, основные интересы, этапы подготовки речи, наглядное пособие, резонаторы, свойства речи.*

Key words: *oratory speech, business rhetoric, forms of public speaking, group interests, specific interests, main interests, stages of speech preparation, visual manuals, resonators, speech properties.*

Kütlə qarşısında nitq - işgüzar kommunikasiya formalarından biridir. Bir sıra mənbələrdə işgüzar kommunikasiyada kütlə qarşısında çıxışı orator nitqinin sinonimi kimi göstərilir. Bəs orator nitqi nədir? Natiqin inandırmaq və təlqinetmək məqsədilə çoxsaylı auditoriya qarşısında monoloji nitqlə çıxışına orator nitqi deyilir. Bu nitq inandırıcı olmaqla yanaşı, sübutlu, məntiqli, ölçülüb-biçilmiş olmalıdır.

Qədim zamanlardan bu günə kimi tarixdə məşhur oratorlar çox olub. Bu natiqlər dinləyicilərə öz ideyalarını təlqin etmək və fikirlərini çatdırmaq üçün onların qarşısında anlaşılıqlı olan dildə çıxış ediblər. XX – XXI əsrlərdə oratorluq özünü daha çox siyasətdə realizə etmişdi. (V.Çerçil, M.L.Kinq, F.Kastro, H.Əliyev)

Bəs işgüzar kommunikasiyada oratorluq, yəni işgüzar ritorika nə dərəcədə tələb olunandır?

İşgüzar ritorika – işgüzar ünsiyyətin fərqli situasiyalarında inandırıcı və effektiv danışmaq bacarığıdır. Fiziki işlə məşğul olanları istisna olmaqla, hər bir peşə sahibi üçün bu bacarığa yiyələnmək vacibdir. Napoleon demişdir ki, danışmaq bacarığı olmayan insan heç vaxt karyera qura bilməz. Kütlə qarşısında çıxış etmək bacarığı həkimin peşəkarlıq inkişafı və təkmilləşməsi faktoru kimi özünü göstərir. Klinikalarda iş günü iclasla başlayır. Burada gecə növbəsində olan həkimlər rəhbərlik və həmkarları qarşısında növbə zamanı şöbədə baş verənlər (hansı xəstənin vəziyyəti ağırlaşmışdır, ona nə kimi müalicəvi tədbirlər görülmüşdür), həmin günə planlaşdırılmış əməliyyatlara hazırlıq və s. haqqında məlumat verirlər. Çıxış edənin nitqi hər bir cəhətdən düzgün olmalıdır (quruluş, intonasiya, qrammatika, sərbəstlik,

ardıcılıq və s.). Məşhur alim, cərrah S.S.Yudin yazırdı: "Cərrah üçün elmi konfransda kütlə qarşısında çıxış zamanı öz işinin nəticələrini təqdim etmək və dinləyicilərə yeni ideyaları çatdırmaq bacarığı onun professional həyatında böyük rol oynayır" [6, 29].

Kütlə qarşısında çıxışların fərqli formaları var. Bura elmi konfransda, iclasda edilən məruzə, ali məktəblərdə oxunan mühazirə, tələbələrin praktiki dərstdə çıxışı və s. aiddir.

Kütlə qarşısında nitq – işgüzar məqsədlərə çatmaq vasitəsidir. O, bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Məs.,

1. Nitq düşünülmüş, ardıcıl və məntiqli olmalıdır ki, dinləyicilərin marağını oyadıb özünə cəlb etsin, onlar üçün faydalı olsun.

2. Kompozisiya baxımından monoloji nitq kimi üç hissədən ibarət olmalıdır: giriş, əsas hissə, yekun.

3. Dinləyicilərin səviyyəsi, yaşı, ixtisası və s. nəzərə alınmalıdır.

4. Eşitməklə qavranılmalıdır.

Nitqin mövzunu seçərkən mütəxəssislərin tövsiyyələrini nəzərə almaq lazımdır.

a) ədəbiyyata, təcrübəyə yaxud şəxsi biliklərimizə müraciət etmək;

b) mütəxəssislərlə, bu məsələdə maraqlı olan şəxslərlə, yaxud gözlənilən dinləyicilərlə ilkin söhbətlər keçirmək;

c) çıxışın mümkün variantlarını düşünüb qeyd etmək;

ç) mövzunu daha yaxşı əhatə etmək üçün mövzudan doğan və yaxud dinləyicilərin verəcəyi sualları müəyyənləşdirmək;

d) vəziyyətə, şərtlərə, zamana uyğun mövzu seçmək;

e) auditoriyaya uyğun gələn mövzunu seçmək [1, 227];

Auditoriyanın spesifik maraqlarının bir neçə növü var:

Başlıca maraqlara insanların sağlamlığı, təhlükəsizliyi, etibarlığı və s. məsələlər aiddir.

Qrup maraqları – bir qrupda olan insanları birləşdirən motivlərdir.

Mühüm maraqlar – təxirəsalınmaz maraqlardır.

Konkret maraqlara – yaşayış və iş şəraiti, qida, nəqliyyat və s. məsələlər aiddir.

Kütlə qarşısında nitqin bir sıra vasitələri var. Bunlardan ən çox istifadə edilən nümunə və əyani vasitələrdir.

Bir məsələni anlatmaq üçün nümunə gətirmək ən yaxşı üsuldur. Nümunədən istifadə etdikdə bir neçə qaydaya riayət etmək vacibdir.

1) "Nümunə məqsədli olmalıdır;

2) Nümunənin mənasını zorla qəbul etdirmək olmaz;

3) Bir nümunənin köməyi ilə olduqca çox məsələni izah etmək olmaz;

4) Eyni nümunəni bir neçə dəfə təkrar etmək olmaz" [1, 231].

Bəzən natiqlər zarafatyana nümunələrdən istifadə edirlər. Bu isə auditoriyanın diqqətini əsas məsələyə yox, əhəmiyyəti olmayan məsələlərə yönəldir.

Əyani vasitələr auditoriyanın diqqətini cəlb etmək, deyilənləri təsdiq etmək, inandırmaq, sübut etmək, nəticə çıxartmaq, daha yaxşı başa düşmək və yadda saxlamaq üçün istifadə edilən üsuldur. Əyani vasitələrə illyüstrasiyalar, diaqramlar, sxemlər, İKT vasitəsi ilə verilən nümunələr aiddir. Əyani vasitələrin nümayişi həddən artıq olmamalıdır ki, dinləyicilər yorulmasın, onların diqqəti söylənilən nitqdən yayılmasın. Əyani vasitələr əvvəlcədən hazırlanmalı və deyilənlərə uyğun olub, onları təsdiq etməlidirlər. Bu vasitələri elə yerləşdirmək lazımdır ki, auditoriyada oturan hər bir dinləyiciyə görünən olsun. Əyani vasitəni nümayiş edərkən vasitəyə yox, dinləyiciyə müraciət etmək məsləhətdir. Əks halda həm auditoriya ilə göz təması pozulur, həm də çıxış edən mikraftan uzaqlaşır və onun səsini eşitmək çətin olur. Əyani vasitəyə ehtiyac olmadıqda onu göz önündən götürmək lazımdır ki, dinləyicilərin diqqəti yayınmasın.

Deyirlər ki, insan bir kütlə qarşısında çıxışa başlayanda, bir də ölüm qarşısında tam tənha qalır. Buna görə bəzi cavan natiqlər çıxışla bağlı sıxıntı, hətta qorxu hiss edirlər. Belə halların bir sıra səbəbləri var:

1. Daxili narahatlıq və gərginlik. Bunları aradan qaldırmaq üçün bir neçə fiziki hərəkət etmək olar. Lakin bunu hər yerdə etmək mümkün olmadığından tribunaya (səhnəyə) cəld addımlarla getmək məsləhətdir.

2. “İmkanlarının lazımınca qiymətləndirilməməsi;

3. Təcrübə çatışmazlığı;

4. Dinləyicilərin səhv qiymətləndirilməsi;

5. İlk çıxışın uğursuz olduğu haqqında xatirələr” [1, 233].

Natiqin özünə olan inamı onun peşəkar həyatında bəlkə də ən əsas şərtidir. O, auditoriya qarşısında olan qorxuya qalib gəlsə, uğurlu çıxış etməyə mane olan ən böyük səddi aradan qaldıracaq.

Heç bir natiq uğursuzluqdan tamamilə sığortalanmır. Məsələn, natiqin nitq söylədiyi zaman atılan yersiz replikalar, müəllimin mühazirə oxuduğu zaman diqqətini yayındıran gecikən tələbələr və nitqin rabitəliliyinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu zaman qısa fasilə verib, qarşıda olan yazılara baxıb öncə deyilənləri yada salmaq olar. Nitq söyləyərkən natiq yanlış ifadə istifadə edə bilər. Bu zaman onun səhvi əhəmiyyətsiz olduqda onu düzəltməyə dəyməz, əks halda üzr istəyib düzəliş etmək lazımdır.

Amerikalı filosof R.U.Emerson deyirdi: “Dünyanın bütün yaxşı oratorları öz fəaliyyətinə pis orator kimi başlamışdır” [6, 30].

Yaxşı orator olmaq üçün təcrübə lazımdır. Tələbələr bu təcrübəni dərslər danışıq zamanı, konfranslarda və disputlarda çıxış edərkən əldə edə bilərlər.

Nitqə hazırlıq Arostotel tərəfindən 5 mərhələdən ibarət sxem şəklində təklif edilmişdir.

1. **İxtira.** Bu mərhələdə mövzu təyin edilir. Nitqin məqsədləri müəyyənləşdirilir. Material seçilir. Materialın seçimi mövzudan başqa auditoriyanın səviyyəsinə də uyğun olmalıdır. Müasir zamanda işgüzar çıxışlarda rəsmi sənədlərə istinad edildikdə onlardan mənbə kimi istifadə etmək məsləhətdir. İnternetdən əldə edilən məlumat mütləq dəqiqləşdirilməlidir, mənbə və müəllif göstərilməlidir. Natiqin mövzuya aid topladığı material çıxış zamanı dediklərindən çox olmalıdır. Belə halda natiq özünü daha rahat və inamlı hiss edəcək, reqlamentə uyğun vaxt qaldıqda onlardan istifadə edə biləcək. Məs., həkim mövzuya aid təcrübəsində olan qeyri-adi əməliyyat, xəstəlik gedişatı, hətta uğursuzluqlar haqqında diqqət çəkən əhvalatlar danışa bilər.

2. **Yerləşdirmə.** Bu mərhələdə plan və ona uyğun nitqin mətni tərtib edilir. Mətnin yazılı şəkildə olmağı nitqdə düzəliş, əlavələr etməyə imkan yaradır. Yazılan mətn ardıcıl, rəbitəli və məntiqli olmalıdır.

3. **İfadə.** Bu mərhələdə mətnin üzərində işləyib əlavələr və düzəliş etmək, auditoriyanın diqqətini cəlb etmək üçün nitq vasitələrindən seçib, istifadə etməyi dəqiqləşdirmək olar.

4. **Yaddaş.** Bu mərhələdə mətni bir neçə dəfə oxuyub yadda saxlamaq lazımdır. Bunun üçün bir neçə qaydaya riayət etmək məsləhətdir:

- a) yazılı mətnin əsas hissələrini rəngli qələmlə qeyd etmək;
- b) mətni oxuyub onu söyləmək sonra yazılı variantla müqayisə etmək və unuduğunuz hissələri qeyd etmək;
- c) mətni bir neçə dəfə oxumaq və çıxışdan əvvəl təkrar etmək [8,30].

Mütəxəssislər mətnin əzbərlənməsini məsləhət görmürlər, çünki söylənilən zaman nitqdə (ehtiyac olarsa) dəyişiklik etmək çətinidir. Mətni əvvəldən sona qədər üzündən oxumaq da bəzi problemlər yaradır. Nitq quru və cansız olur, natiqlə dinləyicilərin arasında olan göz təması pozulur, dinləyicilərin diqqəti yayınır.

5. **Tələffüz.** Bu mərhələdə natiq dediklərinə maraq oyadıb dinləyicilərə təsir göstərməyi bacarmalıdır. Buna görə onun tələffüzü düzgün, söz ehtiyatı zəngin, nitqi aydın və ifadəli, intonasiyası deyilənlərə uyğun olmalıdır, mimika və jestlərdən yerli-yerində, pauza və nitqin sürətindən, düzgün istifadə edilməlidir. Nitqin ucadan səslənməsi üçün səs tellərini gərginlətmək yox, rezonatorlardan – yəni səsi qüvvətləndirən orqanlardan istifadə etmək olar. Bura ağız boşluğu, burun boşluğu, döş qəfəsi aiddir. Yalnız bu halda natiq öz dəyərləli fikirlərini effektiv şəkildə auditoriyaya çatdırıb dinləyiciləri özünə tərəfdaş etmək imkanı qazana bilər. Bundan başqa səsin diapazonu, tonu nitqdə böyük rol oynayır. İngiltərə Dövlət xadimi B.Dizraeli deyirdi ki, insanın səsi onun xarakterinin güzgüsüdür. Səs insanın barmaq izləri kimi təkrar olunmazdır.

Platon qeyd edirdi ki, hər bir nitq canlı varlıq kimi qurulmalıdır. Onun başı, bədəni, ətrafları olmalıdır, həm də bunlar bir-birinə uyğun olmalıdır. Nitqin tərkib hissələrinin hər biri önəmlidir. Onlar bir-birinə uyğun və əlaqəli olmalıdır. Nitqin giriş hissəsi qısa, cəlbedici olmalıdır. Bu hissədə adətən, mövzunun əhəmiyyəti və

aktuallığı izah edilir. Bu zaman ilk kəlmələrdən dinləyicilərlə kontakt yaratmağa çalışmaq lazımdır. Bunun üçün pozitiv olmaq, gülümsəmək, qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etmək, dinləyicilərə rəğbət göstərməklə, onların inamını qazanmaq və ötürülən məlumatı dinləmək, anlamaq imkanı yaratmaq olar. Bu əlaqəni nitqin sonuna qədər saxlamaq lazımdır.

Əsas hissə daha geniş olur. Burada əsas məzmun izah edilir. Bu hissə bir-biri ilə bağlı bir-neçə bölümdən də ibarət ola bilər.

Sonda deyilənlərə yekun vurulur, nəticə çıxarılır.

Natiqlərin nitqi tamamlamaq üçün daha tez-tez istifadə etdiyi metodlar:

- 1) çağırış və yaxud müraciət;
- 2) nəticə;
- 3) sitat;
- 4) illüstrasiya;
- 5) həvəsləndirici stimül;
- 6) şəxsi istək. [1, 223]

Nitq bitəndən sonra dinləyicilərin mövzuya aid sualları ola bilər. Sualları mütləq cavablandırmaq lazımdır. Sualın cavabını dəqiq bilmədiyiniz halda sual verəndən bir az sonra yaxınlaşmağı xahiş etmək olar. Ona qədər məsələni araşdırmaq və suala cavab vermək lazımdır.

F.Şiriyev kütlə qarşısındakı nitqin aşağıdakı xassələrini qeyd edir:

1. Kütlə qarşısında düşünmənin hiss olunması;
2. Dialoqlu;
3. Situasiyaya uyğun;
4. Planlaşdırılmış və təşkil olunmuş, lakin çıxışın gedişində dəqiqləşdirilmiş;
5. Yazıya nisbətən az, şifahiyyə nisbətən çox ətraflı;
6. Frazoloji quruluşuna görə sadə;
7. Şifahi nitqin qanunlarına əsasən qurulmuş;
8. Anlaşıqlı, obrazlı, emosional. [1, 226]

Təəssüflər olsun ki, bəzən biz özünü hamıdan üstün, hər şeydən məlumatlı göstərən, mövzuya aid olmayan məsələlərdən danışan, sözcülük və təkrarçılıq edən natiqlərlə də rastlaşırıq. Onlar heç vaxt dinləyicilərə xoş təsir bağışlamır.

Gözəl nitqdən başqa natiq zahiri görünüşü ilə də auditoriyanın müsbət reaksiyasını əldə etməlidir. O, səliqəli, zərif, çıxış etdiyi məkana, hətta söylədiyi mövzuya uyğun geyinməlidir. Məs., məhkəmədə vəkil xanım heç vaxt qısa, al-əlvan rəngli paltar, qeyri-adi saç düzümü, zinət əşyaları ilə kütlə qarşısında çıxış etməz. Natiqin rahat duruşu, aldığı mənalı pozalarında rolu böyükdür. Yerində vurnuxmaq, ya əksinə, heykəl kimi dayanmaq yox, rahat və sərbəst olmaq lazımdır.

Mark Tuli Siseron deyirdi ki, yaxşı orator təsir bağışlamağı, öyrətməyi və nitqi ilə zövq verməyi bacarmalıdır. Yalnız özünün danışdığı mövzu haqqında dərinəndən və hərtərəfli biliyi olan natiq öyrədə bilər, dinləyicilərin səviyyəsini və

maraqlarını nəzərə alıb onların başa düşdüyü kimi danışan və gözəl nitqi ilə öz ideyalarına maraq artıraraq dinləyicilərə təsir bağışlaya bilər.

Kütlə qarşısında nitqin ümumi qaydaları, vasitələri və xüsusiyyətləri

X Ü L A S Ə

Kütlə qarşısında nitq – işgüzar kommunikasiya formalarından biridir. Bu nitq inandırıcı, sübutlu, məntiqli, dinləyicilərin marağını oyadıb özünə cəlb edən olmalıdır. Kütlə qarşısında nitq – işgüzar məqsədlərə çatmaq vasitəsidir. Kütlə qarşısında çıxış etmək bacarığı həkimin peşəkarlıq inkişafı və təkmilləşməsi faktoru kimi özünü göstərir. Çıxışın mövzusunun seçərkən auditoriyanın başlıca, qrup, mühüm və konkret maraqlarını nəzərə almaq lazımdır. Kütlə qarşısında nitqin ən çox istifadə edilən vasitəsi nümunə və əyani vasitələrdir. Nitqə hazırlıq Aristotel tərəfindən 5 mərhələdən ibarət sxem şəklində təklif edilmişdir: ixtira, yerləşdirmə, ifadə, yaddaş, tələffüz.

Kütlə qarşısında nitq 3 hissədən ibarət olur: giriş, əsas hissə, sonluq. Bu hissələr bir-birinə uyğun və əlaqəli olmalıdır.

Ирада

Алиева

Правила, средства и особенности публичной речи

Р Е З Ю М Е

Публичное выступление является одной из форм деловой коммуникации. Такое выступление должно быть доказательным, убедительным и логичным. Оно должно вызывать интерес и привлечь внимание аудитории. Умение врача выступать перед публикой является показателем его профессионального развития. Публичное выступление – это способ добиться деловых целей. Выбирая тему выступления необходимо помнить об основных, групповых, существенных и конкретных интересах аудитории. Наиболее часто используемыми во время выступлений средствами являются примеры и наглядные пособия. Для подготовки речи Аристотель предложил схему, состоящую из 5-ти этапов: изобретение, расположение, выражение, память и произношение.

Публичная речь состоит из 3-х частей: введение, основная часть и заключение. Эти части должны быть взаимосвязаны и соответствовать друг другу.

Aliyeva İrada

Rules, ways and characteristics of public speaking

S U M M A R Y

Public speaking is one of the means of business communication. Public speaking should be evidential, convincing and logical. It should wake the interest and

attract attention of the audience. Public speaking is a way of achieving business goals. While choosing the topic of the speech, it is important to take the main interests of the audience into account. The most important means used during the public speaking are visual materials and examples. Aristotle proposed a following plan for preparing a speech. It consists of 5 stages: invention, sequence, expression, memory, pronunciation.

A speech consists of 3 parts: introduction, main part and conclusion. It is crucial that those parts are correlated and make sense together.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. "Nurlan, Bakı 2014";
2. Xəlilov B. Azərbaycan dilində İşgüzar və akademik kommunikasiya. "Adiloğlu" Bakı, 2021;
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində İşgüzar və akademik kommunikasiya. "Elm və Təhsil" Bakı, 2021;
4. Mark Tuli Seseron. <http://dar-slova.ru/oratorstvo/aforizmi-oratora/aforizmi>;
5. Юдин С.С. Размышления хирурга. «Медицина Москва 1968».
6. Большунова А.Я., Киселёва Н.И., Марченко Г.И., Новиков А.Б., Тюриков А.Г., Чернышова А.И. Деловые коммуникации. Учебник для бакалавров. Москва, Финансовый Университет 2018;

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kadiyeva Sevda
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.296>

LƏTAFƏT ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU, Zəhid Xəlilov küç.33

TERMİNLƏRİN ELMİ ƏSASLARI VƏ DİLDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Elm və texnika inkişaf etdikcə, yeni kəşflər, ixtiralar meydana gəldikcə qarşıya çıxan məfhumların, anlayışların və proseslərin ifadəsi üçün dildə müvafiq sözlər- terminlər yaradılır. Termin ayrı-ayrı məfhumları əlamətinə, məzmununa, mahiyyətinə, xarakterinə, hüduduna görə adlandırmaq imkanlarına malikdir. “Termin” sözü mənşə etibarilə “terminus” sözündən əmələ gəlmişdir. “Terminus” isə latınca hədd, hüdud, sərhəd deməkdir. “Terminologiya” anlayışı isə dilin terminoloji sistemini öyrənən dilçilik bölməsidir. Terminlərin spesifik xüsusiyyətləri onları adi sözlərdən fərqləndirir. Onların elmi əsaslarının prinsiplərini nəzərdən keçirək:

1.“Termin də söz kimi leksik kateqoriyalıdır, söz kimi nominativ(adlandırma) xarakterə malikdir. Lakin terminlər nominativ funksiya ilə yanaşı, həm də difinitiv (məəyyənləşdirmə) funksiyası ilə fərqləndiyi üçün mənə və işlənmə cəhətindən dilin sözləri içərisində xüsusi yer tutur”(9,s.24). Belə ki, terminlər elmi, texniki və ya peşəkar sahələrə aid spesifik anlayışları təyin edir, ümumişlək sözlər isə, başlıca olaraq məişət anlayışları ilə bağlıdır. Geniş mənada götürüldükdə, anlayış “əşya və hadisələrin ümumi əlamətlərini” formal cəhətdən ifadə edir. Elmi anlayış isə, əhəmiyyətli və vacib olan əlamətlərini əks etdirir.

2.Dildə daha çox işlədilən , mənası hamı tərəfindən başa düşülən və dilin əsasını təşkil edən leksik vahidlərə ümumişlək sözlər deyilir. “Termin elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları əhatə edir”(8,s.78). Həmin anlayışların mənalı ixtisasçılar tərəfindən bacarıqla düşülür. Buna görə də terminlər ədəbi dilin elmi üslubunda işlənilir.Termin vasitəsilə elmi məlumat dəqiq və yığcam şəkildə oxucuya çatdırılır.Terminlər elmi dilin vahidləridir. Ümumişlək sözlər isə ədəbi dilin funksional üslublarında işlənen , əksəriyyət üçün aydın olan leksik vahidlərdir.

3.Terminlər təkmənalılığa(monosemiyaya) malikdir. Müasir ədəbi dilimizin leksikasında ümumi sözlər düşdüyü mühitdən, yəni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalara daşıya bilər. Məsələn, insan orqanı mənasında işlətdiyimiz “göz” sözünün digər mənalı da vardır(İynənin gözü, tərəzinin gözü, şkafın gözü və s.). Terminologiyada isə kontekst (söz mühiti) vacib deyildir. Hər hansı bir termin daxil olduğu sahədə hansı mənada işlənilsə, kontekstdən kənar da həmin mənada işlənilir. Məsələn, qlobal (geniş, böyük, bütün yer kürəsini bürüyə bilən), leqal (qanuni, qanunla icazə verilən, açıq), fitnes (sağlam və formada olmaq), təminat (verilən zərər qarşılığında ödənen pul), deklarasiya (hökumət və ya partiyanın bildirişi, bəyanatı), alternativ (bir-birini istisna edən imkanlardan hər biri), menecment (bir işi

yönəltmək, idarə etmək) və s. Bu terminlərin hər biri yalnız bir məna bildirir. Doğrudur, ədəbi dildə elə sözlər vardır ki, onlar da tək-cə bir məna ifadə edir (duzqabı, dəniz, torpaq, su, hamı, dəftər, avtobus, stol, təyyarə və s.). Terminologiyada isə birmənalılıq aid olduğu sahə ilə bağlıdır. Bəzən bir termin elm və texnikanın bir neçə sahəsində işləyə bilər. Məsələn, assimilyasiya termini dilçilikdə bir səsin yanındakı səsə bənzədilməsi (anlamaq-annamaq); coğrafiyada bir xalqın başqa xalqın dilini, adətlərini və s.-ni qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi; biologiyada bütün canlılara aid olan proses, maddələr mübadiləsində təərflərdən biri; sosiologiyada elmində solumun müəyyən hissəsinin itirilməsi mənasında işlədilir. Yaxud hiperbola termini riyaziyyatda tərs mütənasibliyin qrafikinə verilən ad, dilçilikdə isə mübaligə-şişirtmə mənasında işlədilir. Bunlar ilk baxışda çoxmənalılıq kimi görünür, lakin hər bir termin daxil olduğu elm sahəsində konkret məna bildirir, tək-mənalı olur, yalnız bir anlayışın ifadəsinə xidmət edir, bu isə onu qeyri – dəqiqlikdən və mənalıların qarışmasından qoruyur. “Təkmənalılıq termin üçün ən başlıca əlamətlərdən biridir. Termin çoxmənalı olduqda onun elmi əhəmiyyəti azalır, çünki çoxmənalılıq terminlər üçün anlayışların əks olunmasına lazımi imkan vermir(4,s.99).

4.Terminlər adi sözlərdən fərqli olaraq üslubi cəhətdən neytral olur. Yəni terminlər işləndiyi mətndən, əhatə edildiyi sözlərdən və s. asılı olmayaraq, bütün üslubi məqamlarda eyni mənada işləyir. Terminlərdən üslublarda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Bədii üslubda bədiiilik yaratmaq məqsədilə, obrazı xarakterizə etmək, bəzən komik effekt yaratmaq üçün istifadə olunur. Yazıçılar terminlərdən metafora, epitet kimi istifadə edərək əsərin təsir qüvvəsini, emosional gücünü daha da artırmağa çalışırlar. Məsələn: yağlı töhmət, həyata vəsiqə, tale yüklü qərar, nəhəng layihə, şanlı tarix, fədakar əmək, görkəmli pedaqoq və s. Mir Cəlal Paşayev “İclas qurusu” hekayəsində iclasbaz bir adamı iclas qurusu adlandıraraq obrazlılıq yaratmışdır. İclas qurusu hadisələrlə bağlı rəsmi situasiya yaratmaq üçün məişətdə də tez-tez rəsmi üslub terminlərindən istifadə edir, sanki fikrinin təsir gücünü artırmağa çalışır. Məsələn:

-Kişi, Məruzəni istəyirlər axı.

-Konkret danış, kim istəyir və hansı şərtlə.

-Şofer Əsgər.

-Ərizəsi yoxdur.

-Bəs niyə havayı danışırısan? Meydanda nə ərizə var, nə anket, nə zəmanət. Niyə bəs gəlib başımı ağrıdırsan?

Meyransa xahiş ədası ilə dedi:

- Bəlkə vaxt verəsən. İclasın olmayanda elçilər gəlsin. Danışasınız.

-Elçini neynəyirəm. Qız istəyən adam şəxsi işini, şəklini göndərsin, tanış olum, sonra müzakirə edib baxarıq(6,s.125).

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında elmi hadisələr müqayisə məqsədi ilə bədiiləşdirilmişdir. Məsələn:

Maqnit olmasaydı eşqin əsiri,
Çəkməzdi özünə dəmir zənciri.
Kəhrabanın eşqə düşməsə canı
Elə cəzb etməzdi quru samanı.
Dünyada gövhər var, daş var nə qədər,
Onlar nə bir saman, nə dəmir çəkər.
Bu şaysız-hesabsız maddələr yenə,
Bax, gör meyl edirlər mərkəzlərinə.
Göyə doğru çox qalxarsa su
Yenə torpaq olar ən son arzusu.
Kainatda hər şey cəzbə bağlıdır.
Filosoflar bunu eşq adlandırır.

Göründüyü kimi, terminlər bədii üslubda da emosionalıq-ekspressivlik bildirmir, çünki onlar elmi dilin vahidləridir. Elmi üslubda sözlər həqiqi mənada işlədilir. Elmi üslub təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında düzgün və dəqiq məlumat vermək, onların mahiyyətini izah etmək, qanunauyğunluqlarını sübuta yetirmək üçün istifadə olunan üslubdur. Eyni zamanda, elmi izahın məqsədi insanların hissələrinə yox, əqlinə, zəkasına təsir göstərməkdir.

Publisistik üslubda da terminlər epitet kimi işlənərək bir növ anlaşıqlıq yaradır. Məsələn asan imza, qaynar xətt, isti xəbərlər, ekspressiv informasiya, qara piar, xoş akkordlar, süni intellekt və s. Lakin bütün hallarda terminlər eyni mənada işlənir, öz birmənəliyi, neytrallığı qoruyub saxlayır.

5. Terminlər üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri onların dəqiqliyidir. Əslində dəqiqlik tələbi dilin bütün sözlərinə aiddir, bu isə dilin və fikrin dəqiqliyini təmin edir. Lakin ümumi dildə müəyyən sözün qeyri-dəqiq işlədilməsi elə bir ciddi nöqsan sayılmır. Terminlər həmişə dəqiq bir mənaya, müstəqil və aydın məzmunu malik olur. Onlar aid olduğu elm, texnika sahəsində yalnız bir anlayışın tam dəqiqliklə ifadəsinə xidmət edir, anlayışın əsas əlamətlərini, məzmununu əks etdirir. Terminlərin dəqiq olması, elmi və texniki ünsiyyətdə anlaşılmaqların qarşısını alır.

Terminologiyada bəzən bir məfhum müxtəlif terminlərlə ifadə olunur, yəni həmməna qarşılığı ilə paralel işlənir. Bunun bir neçə səbəbləri vardır. Bu bir tərəfdən, müasir dövrdə elmlərin inkişafı nəticəsində çoxlu miqdarda yeni konsepsiyanın meydana gəlməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, beynəlxalq terminlərin daha geniş ölçüdə elmi dildə tətbiqi ilə əlaqədardır. Başqa səbəblərdən biri ehtiyac duyulmadığı halda alınma terminlərdən istifadə olunmasıdır. Artıq terminlər dildə qənaətçilik prinsipinə ziddir. Lakin digər tərəfdən də bəzən paralel terminlərdən birini ixtisar etmək istədikdə zəruri termin sıradan çıxır, anlayışı dəqiq ifadə etməyən termin isə qalır. Bəzən də tərcümələrin düzgün olmaması hesabına terminlərin paralel işlənməsinə ehtiyac duyulur, çünki uyğunsuz tərcümələr terminlərin əsas mahiyyətinin itməsinə səbəb ola bilər. Ona görə də alimlər hər ikisini saxlamaq məcburiyyətində qalırlar, çünki alınma terminin qarşılığı tam mənanı ifadə etməyə

bilər, ola bilər ki, alınma termin aid olduğu dildə məfhumun məzmununu daha dəqiq və bütün incəliyi ilə ifadə edir. “Dublet dildə terminlərlə əlaqədar yaranır. Dubletlər ədəbi dildə müxtəlif zamanlarda müxtəlif dillərdən bir məfhumu adlandırmaq üçün alınmış iki eyni mənalı terminin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində meydana gəlir.”(2,s.142). “Qarşılaşdırma dil vahidlərinin inkişaf müxtəlifliyi, leksik tərkibin aktiv və passivliyi, işlədilmə imkanı ilə bağlı olan bir hadisədir. Təbii ki, tədricən daha çox işlək olan variantlar dildə sabitləşir. Məsələn, kompüter və bilgisayar terminləri eyni anlayışı ifadə edir. Ancaq müasir dildə məhz kompüter sözü elmi termin kimi sabitləşdi. Terminologiyada bu proses anlayışın mahiyyətini əks etdirən terminin tam formalaşmasına qədər davam edir. Belə ki, nəticədə hansı terminin işlənmə tezliyi dildə artırsa, terminoloji leksikada o yer alır”(1,s.23). Hər bir halda eyni anlayışı müxtəlif terminlərlə adlandırmaq terminologiyanın əsas nöqsanlarından biridir. Əgər dilimizin lüğət tərkibində alınma terminlərin qarşılığı varsa onların dublet şəklində işlədilməsi dilin saflığına xələl gətirir. Məsələn, təkcə dilçilik elmində proteza-səs artımı, metateza-yerdəyişmə, epitet-bədii təyin, polisemiya-çoxmənalılıq, ironiya-kinayə, litota-kiçiltmə, pauza-fasilə, sitat-iqtibas, simvol-rəməz, neologizm-yeni söz, melodiya-ahəng, informasiya-məlumat, artikulyasiya-məxrəc, konstruksiya-tərkib, infinitiv-məsdər, aqlütinativ-iltisafı və s. kimi onlarca dublet termin işlədilir. Güman etmək olar ki, tarixi təkamül nəticəsində bu paralellik aradan qalxacaq və ya təbii seçmə nəticəsində daha uyğun olan variantın işlənməsinə üstünlük veriləcək. Bu dilin daxili xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, termin yaradıcılığında alınma sözlərin yerli-yersiz dilə gətirilməsi məsələsi də hələ öz həllini tapmayıb. Zənnimizcə, dilimizdə yaranan yeni məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün öz lüğət tərkibimiz olduqca zəngindir. Çünki bu anlayış milli təsəvvürümüzə bağlıdırsa öz sözlərimizlə adlandırılması daha labüddür. Həm də sözün yaranması üçün əşya və hadisənin mahiyyəti, onların funksiyası, əsas əlaməti kifayət edir. Bu zaman dilin tərkibində həmin məfhumu dəqiq ifadə edən söz seçilməlidir. Yeni söz dilin daxili imkanları hesabına yaradılmalıdır. Doğrudur, müasir dövrdə iqtisadi inkişafı ilə bağlı yeni texnologiyalar, elmi nailiyyətlər xarici ölkələrdən bizim ölkəyə keçir. Bu zaman onlar adlandırıldığı kimi istifadə olunur, kütlə tərəfindən tez bir zamanda çox işlədilir, xalqın malı olur və beləliklə, dilimizin lüğət tərkibinə keçir. Məsələn, ayfon, aypəd, biopsiya, çekpod, çat, çips, dayçest, tyutor, vip, depozit, diaspora, reform, debat və s. Lakin alınma terminlər hamı tərəfindən işlənsə də, yad sözlərin çoxluğu dilin ahəngliyini, sadəliyini, avazını, səlis ifadəsini pozur. “Dil fonetik baxımdan bəzi alınma sözləri dilə uyğunlaşdırsa da, onlar dildə mürəkkəbliyə səbəb olur, sözün tələffüzündə və yazılışında çətinlik yaradır. Onların qarşılığının yaranması uzun sürdüyündən artıq xalq tərəfindən belə qəbul edilir və yadda qalır. Sonradan bunların qarşılığı yaransa da, yenə əvvəlki alınma terminlər dildə kök salır”(7,s.120). Məsələn, monitor-ekran, printer-çap cihazı və ya çap maşını, avtomobil-minik maşını, telefon-səs borusu, internet-beynəlxalq şəbəkə və ya qlobal

şəbəkə, doktor-həkim, konferensiya – yığıncaq və ya məclis və s. Alınma terminlərin öz sözlərimizlə olan qarşılıqları dilin təmizliyi və asan başa düşülməsi üçün əhəmiyyətlidir. Yalnız Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında, dilin söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən termin hazır şəkildə alınıb işlədilə bilər. Bəzi hallarda terminlər beynəlxalq səviyyədə qəbul edildiyi üçün və müəyyən sahələrdə daha dəqiq mənalar ifadə etdiyi üçün müxtəlif elmləri, dünya elmlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir və dildə olduğu kimi işlədilməsi labüddür. Onlar ixtisasçılar arasında asanlıqla işlədilir. “Azərbaycan dilində alınma və beynəlmiləl terminlərin çoxluğu onların bir hissəsinin ədəbi dildə normativləşməsi ilə nəticələnir”(3,s,6).”

6.Terminlər dəqiq olmaqla yanaşı qısa və yığcam olmalıdır. Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanılması üçün əsas şərtidir. Ümumiyyətlə, elmdə şərhin qısalığı, elmi əsərlərin yığcamlığı üçün hər hansı bir mürəkkəb termini konkret terminlə əvəz etmək zəruridir. Məhz dəqiqlik , yığcamlıq, konkretlik elmi dili ifadəli və maraqlı edir, əminlik yaradır, təkcə nitqdə deyil, düşüncələrin, fikrin dəqiqliyini, fakt və hadisələrin düzgünlüyünü ortaya çıxarır. Onlar ifadə etdikləri anlayışın mürəkkəbliyinə baxmayaraq, mümkün qədər az sözlə çox məzmunu çatdırmaq üçün formalaşdırılır. Bu xüsusiyyət, xüsusən texniki və elmi mətnlərin oxunmasını və anlaşılmasını asanlaşdırır. Məsələn, tibb sahəsində hər hansı bir xəstəliyi uzun uzadı izah etmək əvəzinə, konkret bir tibbi terminlə qısa və aydın şəkildə ifadə etmək mümkündür. Sözlərin qısaltma üsulu (abreviatura) ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Ədəbi dildə abreviaturaların tam və yarımqıç növləri vardır. Tam abreviaturalar sözlərin yalnız baş hərfləri ilə verilən formalar kimi işlədilir. Məsələn: BDU (Bakı Dövlət Universiteti), YAP (Yeni Azərbaycan Partiyası), ADR (Azərbaycan Demokratik Respublikası), AMEA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), MSK (Mərkəzi Seçki Komissiyası), KİV (Kütləvi informasiya vasitələri), BMT (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı), İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı), və s. Yarımqıç abreviaturalardan da gündəlik dil, rəsmi və elmi sahələrdə geniş istifadə olunur. Bu abreviaturalar bir neçə sözün yalnız bir hissəsi alınaraq yaradılır. Məsələn: AzTU (Azərbaycan Texniki Universiteti), AzTV (Azərbaycan Televiziyası), Azərişiq (Azərbaycan Elektrik Şəbəkəsi), Azərpoçt (Azərbaycan Poçt idarəsi), Azərtac (Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi) və s.

7.Terminlərdə müəyyənlik və stabillik xüsusiyyəti var, yəni tez-tez dəyişdirilmir və uzun müddət sabit qalır, öz mənasını qoruyub saxlayır. Bu, onların mövcud elmi və texniki biliklər əsasında formalaşması ilə əlaqədardır. Bununla belə, elm və texniki tərəqqi terminlərin də inkişaf etməsinə səbəb olur. “Ola bilər ki, terminin ifadə etdiyi anlayışın xarakteri, həcmi dəyişə bilər və ya terminin aid olduğu elm sahəsi inkişaf edib təkmilləşər, bəzi terminlər köhnələrək yeni terminlərlə

əvəz olunur, eyni bir termin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif anlayışları ifadə edə bilər və s.”(5,s.21). Anlayışlar zaman keçdikcə dəyişdiyi kimi, terminlərin də məzmunu bu anlayışlara uyğun dəyişir. Yeni anlayışların meydana çıxması mövcud terminlərin dəyişdirilməsi zərurətini qarşıya qoyur, çünki köhnəlmiş terminlər yeniliklərə uyğunlaşdırılmayanda, anlaşılmaqlıq yarana bilər. Bu isə izlənilməsi çətin olan bir prosesdir, terminologiya üçün problemdir.

8. Terminlərin əksəriyyəti beynəlmiləl xarakter daşıyır, bu elm və texnologiyanın qlobal təbiətindən irəli gəlir. Beynəlmiləl terminlərin yaranması elmi-texniki nailiyyətlərin təsir dairəsinin genişlənməsi, iqtisadi, mədəni əlaqələrin güclənməsinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Beynəlxalq termin dedikdə müxtəlif sahələrdəki məfhum və anlayışların müxtəlif dünya dillərində eyni şəkildə işlədilməsi nəzərdə tutulur. Bu, müxtəlif ölkələrdən olan mütəxəssislərin bir-birini anlamasına və qlobal əməkdaşlığa kömək edir. Məsələn: analiz, teoriya, taktika, enerji, strategiya, metod, proses, vaksin, bank, diplom, internet, doktor, universitet, televiziya, radio və s. Terminlər çox zaman latın və yunan dillərindən götürülür. Beynəlmiləl terminlərin dilimizdə formalaşması onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bu və ya digər sözün məhdud dairədən çıxıb geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqa dilə keçməsi və nəhayət beynəlxalq terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışlarla, hadisə və proseslərlə əlaqədardır. Oloballaşma dövrü bu prosesi sürətləndirir, dilin hərtərəfli inkişafını təmin edir. Ona görə də terminologiya məsələsi beynəlxalq əhəmiyyətə malik bir məsələdir. Bu, müxtəlif ölkələrdən olan mütəxəssislərin bir-birini anlamasına və qlobal əməkdaşlığa kömək edir.

Beləliklə, terminlər dilin xüsusi bir hissəsini təşkil edir və spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Onların dəqiqliyi, sabitliyi, beynəlmiləl xarakteri və qısa olması elmi, texniki və peşəkar ünsiyyəti asanlaşdırır. “Peşəkarlar və mütəxəssislər terminlərdən istifadə edərək öz sahələrində effektiv şəkildə ünsiyyət qururlar. Bu elmi və texniki biliklərin ötürülməsini asanlaşdırır və təcrübənin dildən-dilə və nəsil-dən-nəsilə ötürülməsini təmin edir”(10,s.9). Terminlər elmin və texnologiyanın inkişafında mühüm rol oynayır. Çünki onlar vasitəsilə insan biliklərinin müxtəlif sahələri arasında dəqiq və effektiv ünsiyyət təmin olunur. Terminlər biliklərin təsnifləşdirilməsinə və təşkil olunmasına kömək edir. Bir sahə üzrə xüsusi terminologiyaya sahib olmaq, həmin sahədəki anlayışların daha yaxşı başa düşülməsinə və sistemləşdirilməsinə şərait yaradır, ixtisaslaşmanı mümkün edir. Terminlər obyektiv hadisələrin mahiyyətini, elmin özünün mahiyyətini təmsil edir. Elm və texnikanın bu və ya digər sahəsinin terminologiyasını bilmədən həmin sahəni lazımi dərəcədə öyrənmək mümkün deyildir. Məsələn, hüquq, tibb, texnologiya və ya elm sahələrində terminlərsiz dəqiq ifadələr vermək çətin ola bilər. Hər bir termin xüsusi anlayışı təmsil edir və onun istifadəsi anlaşılmaqlıqın qarşısını alır. Hüquqi sənədlərdə və qanunvericilikdə terminlərdən istifadə edilməsi bu sənədlərin dəqiq şərh edilməsinə və səhv başa düşülməsinin qarşısını alınmasına imkan verir.

Terminologiya dildə yeni söz və ifadələrin yaranmasına səbəb olur, bununla da dilin leksikası zənginləşir. Yeni texnologiyalar, innovasiyalar yarananda yeni anlayışları təsvir etmək üçün terminlər işlədilir və dil inkişaf edir. Ümumiyyətlə, həm peşəkar, həm də gündəlik ünsiyyətdə terminlərin istifadəsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Müasir şəraitdə ümumişlək sözlər terminləşdiyi kimi, terminlər də ümumişlək sözlərə çevrilə bilər. Bu isə terminologiyanın ədəbi dillə sıx əlaqəsini təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişafı. Bakı, AzMIU “Nəşriyyat Poliqraf Mərkəzi”, 2020, 239 s.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Nurkan”, 2005, 452 s.
3. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, 2009, 141 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. 1 cild, (2 cilddə). Bakı, “Nurlan”, 2003. 450 s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, “Elm”, 2017, 488 s.
6. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
7. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, “Elm”, 2011, 380 s.
8. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. Москва, Высшая школа, 1987, 105 стр.
9. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. Москва, «Наука», 1976, 246 стр.
10. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. Учеб. пособие. Самарканд, СГУ, 1972, 313 стр.

Terminlərin elmi əsasları və dildə əhəmiyyəti

XÜLASƏ

Terminlər haqqında müxtəlif aspektli elmi əsərlər yazılmışdır. Biz də bu məqalədə terminlərin spesifik xüsusiyyətlərini vurğulamaqla onların dildə əhəmiyyətini göstərməyə çalışmışıq. Burada terminlər adi sözlərlə fərqləndirilərək əsas cəhətləri: elmi əsası, birmənalılığı, konkretliyi, dəqiqliyi, qısalığı, beynəlmilləliyi, üslub cəhətdən neytrallığı, müəyyənlik və stabilliyi xarakterizə edilmişdir. Terminlərin elmi əsası onların xüsusi sahələrdə istifadə olunan ixtisaslaşmış sözlər və ifadələr olmasından irəli gəlir. Məqalədə bu elmi əsasların prinsipləri izah edilmişdir. Burada alınma terminlərdən, yeni yaranmış milli anlayışların dilimizin daxili imkanları əsasında adlandırılması zərurətindən bəhs etmişik, eləcə də terminologiyanın əsas nöqsanlarından biri olan dublet terminlər və onların dildə işlənmə səbəblərini də göstərmişik. Belə ki, eyni anlayışı milli və alınma terminlə işlətmək dilin saflığını pozur. Məqalədə terminlərin dilin leksikasının zənginləşməsində rolu, dildə əhəmiyyətinin əsas aspektləri izah edilmişdir. Terminlər xüsusi anlayışları dəqiq və qısa şəkildə ifadə edərək

sahələrarası kommunikasiya və anlaşmanı gücləndirir, biliklərin daha dəqiq və strukturlaşdırılmış şəkildə ötürülməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: termin, terminologiya, anlayış, konkretlik, dəqiqlik, qısa və yığcamlıq, beynəlmiləllik, alınma terminlər.

ЛЯТАФАТ АЛИЕВА

**НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ТЕРМИНОВ
И ИХ ЗНАЧИМОСТЬ В ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

О терминах написано множество научных трудов в различных аспектах. В настоящей статье анализируются специфические особенности терминов и подчеркивается их значимость в языке. Различая термины и обычные слова, мы характеризуем их основные особенности: научная основа, моносемичность, конкретность, точность, краткость, интернациональность, стилистическая нейтральность, определенность и стабильность. Научная основа терминов исходит из того, что они являются специализированными словами и выражениями, употребляющимися в специальных областях. В статье разъясняются принципы этих научных основ. Здесь речь идет о заимствованных терминах, о необходимости наименования новых национальных понятий за счет внутренних возможностей азербайджанского языка, а также о терминах-дублетах, являющихся одним из недостатков в терминологии, и о причинах их употребления в языке. Так, выражение одного и того же понятия национальным и заимствованным термином нарушает чистоту языка. В статье определяются роль терминов в обогащении лексики языка, основные аспекты их значимости в языке. Точно и кратко выражая специальные понятия, термины усиливают межотраслевую коммуникацию и понимание, обуславливают передачу знаний в более точной и структурированной форме.

Ключевые слова: термин, терминология, понятие, конкретность, точность, краткость, интернациональность, заимствованные термины

LATAFAT ALIYEVA

**SCIENTIFIC BASIS OF
TERMS AND THEIR SIGNIFICANCE IN THE LANGUAGE
SUMMARY**

Many scientific works have been written about the terms in various aspects. This article deals with analysis of the specific features of terms and emphasizes their significance in the language. Distinguishing between terms and ordinary words, we

characterize their main features: scientific basis, monosemy, specificity, exactness, brevity, internationality, stylistic neutrality, definiteness and stability. The scientific basis of the terms comes from the fact that they are specialized words and expressions used in special fields. The article explains the principles of these scientific basics. Here we are talking about borrowed terms, the need to name new national concepts at the expense of internal possibilities of the Azerbaijani language, as well as about doublet terms, which are one of the shortcomings in terminology, and the reasons for their usage in the language. So, expression of the same concept by a national and borrowed term violates the purity of the language. The article determines the role of terms in enriching the vocabulary of the language, the main aspects of their significance in the language. Precisely and concisely expressing special concepts terms enhance intersectoral communication and understanding, determine the transfer of knowledge in a more exact and structured form.

Keywords: term, terminology, concept, specificity, exactness, brevity, internationality, borrowed terms

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor İlhamə Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.8.305>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

ASIF RÜSTƏMLİNİN TƏDQIQATÇI DƏQIQLİYİ... (1-ci məqalə)

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli yazıçı, alim, pedaqoq, ədəbiyyatşünas Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı Asif Rüstəmlinin elmi-nəzəri, tarixi araşdırmaları təhlil edilir.

Məqalədə filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Asif Rüstəmlinin görkəmli yazıçı, alim, pedaqoq, ədəbiyyatşünas Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı elmi-nəzəri araşdırmaları tədqiqat obyektidir. Burada Asif Rüstəmlinin Mir Cəlalin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bu günə qədər tədqiqatlardan kənar qalan real faktlara gətirdiyi aydınlıq, bu sahədə araşdırmaları, üzə çıxardığı mənbələrə, faktlara münasibəti araşdırılır.

Mir Cəlal Paşayevin ədəbiyyatşünaslıq taixində yeri, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, bədii nəsrimizin, təhsilimizin inkişafında rolu, geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bağlı Asif Rüstəmlinin apardığı tədqiqatlar, bu tədqiqatların bir çox qaranlıq məsələlərə gətirdiyi aydınlıq, bu məsələlərin Mir Cəlal Paşayevin həyat və fəaliyyətinin, ictimai, siyasi, ədəbi, elmi fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi dəqiqliklə araşdırılması tədqiq və təhlilini tapır.

Açar sözlər: “Mir Cəlal”, “Asif Rüstəmli”, “ədəbi”, “həyatı”, “akademiya”

Giriş. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli-müstəqillik dövrünün ziyalıları, tarixçiləri, ədəbiyyatşünasları kimi Asif Rüstəmli də Azərbaycan ədəbiyyatının, Azərbaycan mətbuatının, ümumən Azərbaycan bədii fikir tarixində yeri olan böyük şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı zəngin araşdırmaların müəllifidir. Onun tədqiqatlarında diqqəti çəkən heç bir fərziyyəyə, mülahizəyə deyil, real tarixi faktlara əsaslanmasındır.

Mir Cəlal klassik Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının elmi baxımdan araşdırılmasında misilsiz xidmətlər göstərmişdir. «Füzuli sənətkarlığı» (1), «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» (2), «XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» (3), «Klassiklər və müasirlər» (4), «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları» (5) kimi kitabların, elmi monoqrafiyaların, beş yüzdən çox məqalə, reseenziya, elmi-nəzəri əsərin, dərsliklərin, əlliyə yaxın bədii, elmi, publisist kitabların müəllifidir.

Əməkdar elm xadimi, professor Mir Cəlal Paşayevin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müstəsna xidmətləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar, söylənilən dəyərli fikirlər arasında Asif Rüstəmli-nin də fikirləri mühüm yer tutur. Mir Cəlalin ədəbi tənqidi məqalələrindən ibarət yeni nəşr olunan “Ədəbi tənqid” (6) kitabı ilə bağlı dəyərli fikirlərin müəllifidir.

Milli Kitabxananın arxiv materialları əsasında tərtib olunan və ilk dəfə işıq üzü görən bu topluya professor Asif Rüstəmli “Ön söz” yazıb.

Asif Rüstəmli yazır: “Böyük yazıçı, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Mir Cəlal Paşayevin çoxşaxəli yaradıcılığında, zəngin və mənalı həyat yolunda üçrəngli milli bayrağımızın rəngləri kimi mənəvi bütövlüyü rəmzləndirən və eyni zamanda, heç bir vaxt kəşiməyən, paralel olaraq ömrü boyu cəmiyyətə, mühitə nur saçan üç ilham qaynağı, sənət eşqi yuvalanaraq istedad və zəhmətin mənəviyyat məcrasında sıralanmış - müəllim, alim, yazıçı taleyi görünməkdədir. Bu elmi-pedaqoji və ədəbi-bədii yaradıcılıq sahələrinin fərqli, müstəqil fəaliyyət istiqamətləri olduqları qədər də bir şəxsin timsalında eyni məqsədə və məramı xidmət missiyası baxımından mükəmməlliyin, idrak və bədii təfəkkürün zəhmət, fədakarlıq müstəvisində mü-kəmməllik təzahürüdür. Böyük ədib, alim və pedaqoqun həyat və yaradıcılığının elmi tədqiqatların, ciddi araşdırmaların gündöyənində olduğu bir vaxtda Mir Cəlal müəllimin bu yaradıcılıq sahələrindən hansına birinci olaraq qəlbində hissiyyat oyandığını, rəğbət yarandığını müəyyən-ləşdirmək çətin olduğu qədər də duyulan və dərkolunandır.” (7)

Asif Rüstəmli-nin tədqiqatçı dəqiqliyi... Mir Cəlalin XX əsrin 30-cu illərində yazdığı anket və tərcümeyi-hal xarakterli sənədlərin “müəyyən fikir aydınlığına, dəqiqləşdirmələr aparmağa və qənaətlər söyləməyə” əsas verdiyini bildiren Asif Rüstəmli yazıçının özünün 1938-ci il 21 may tarixində yazdığı tərcümeyi-halına əsasən doğulduğu il (1908-ci il), məkan (Şərqi Azərbaycanın Ərdəbil vilayəti Xalxal şəhəri ya-xınlığında, Xəzər yaxasında yaşayış məskənində - A.R.), sonralar atası Mir Əli Mir Paşa oğlu və böyük qardaşı ilə 1916-17-ci illərdə Gəncə şəhərinə gəlişi, burada ibtidai məktəbə daxil olması ilə bağlı faktları açıqlayır.

Sevinci uzun sürməyən ailədə atanın - Mir Əli Mir Paşa oğlunun 1918-ci ildə vəfatının da qaranlıq məqamlarının araşdırılmasına ehtiyac hiss edir: “Mir Əli kişinin dünyasını dəyişməsinin Gəncədəki hərbi, ictimai-siyasi hadisələrlə bağlılıq dərəcəsini müəyyən-ləşdirmək, erməni quldur bəndaları tərəfindən qətlə yetirilməsi ehtimalını dəqiqləşdirmək üçün ciddi tədqiqata ehtiyac vardır.” (7)

Dövrün keşməkəşinə, sosial ehtiyacların sərtləşməsinə baxmayaraq, Mir Cəlal Mir Əli oğlu böyük qardaşının himayəsi və xeyriyyə cəmiyyətlərinin maddi dəstəyi ilə təhsilini davam etdirdiyi, 1923-cü ildə Gəncədəki I dərəcəli şəhər məktəbini, sonra Gəncə Darül-müəllimini (Peda-qoji Texnikumunu) bitirərək vaxtilə təhsil aldığı Gəncə şəhər I dərəcəli məktəbdə müəllimlik fəaliyyətinə başladığı, 1928-29-cu illərdə isə Gədəbəydə 7 illik natamam orta məktəbin direktoru vəzifəsində işləyən gənc pedaqoqa böyük etimad göstərildiyi qeyd edilir: “O, ictimai fəallığına görə Gədəbəy Rayon Xalq Deputatları Sovetinin və plenumun üzvü seçilir” (7.).

Mir Cəlal elmi və bədii yaradıcılığa da ciddi maraq göstərdiyini, “Maarif yolu” jurnalının 1928-ci il 10-11, 12 və 1929-cu il 1-2-ci saylarında işıq üzü görən “Ədəbiyyatdan romantizmə” adlı ədəbiyyatşünaslığa dair ilk sanballı və irihəcmli məqaləsinin ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdiyini yazır.

Mir Cəlalin “sistemli elmi araşdırmalar üzərində çalışmağa güclü mənəvi ehtiyac” duyduğu, 1930-cu ildə Qazan Dövlət Universitetinin ədəbiyyat-linqvistika şöbəsinə (bəzi sənədlərdə Qazandakı Şərqsünaslıq İnstitutuna) daxil olan Ədibin həyat yolundan bəhs edilən əksər monoqrafiyalarda böyük sənətkarın ali təhsilini yarımçıq qoyaraq Qazandan Bakıya qayıtmasının “yanlış olaraq 1932-ci ilə aid” edildiyini qeyd edir. Mir Cəlalin özünün “1938-ci ildə yazdığı və şəxsən imzaladığı ömürnaməsində indiyədək məlum olmayan yarımçıq qayıdışın səbəbi və tarixi haqqında qeydlər”in mövcudluğu (“1930-cu ilin sonunda təhsil almaq üçün Qazana getdim. Şimal mühiti səhhətimə mənfi təsir etdiyi üçün 1931-ci ilin əvvəllərində Bakıya qayıtdım, Az.DETİ-nin I kursuna imtahan verdim. Az.DETİ 1932-ci ildə ləğv edildikdən sonra isə APİ-nin aspiranturasına köçürüldüm”-M.Cəlal) diqqətə çəkilir.

Asif Rüstəmli yazır: “Ədibin eyni vaxtda doldurduğu “Kadrların uçotu üzrə şəxsi vərəqə”sində isə qeyd edilmişdir ki, o, “1931-ci ilin aprel ayında” təhsil almaq üçün Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna daxil olmuşdur. Rəsmi sənədlərinə əsasən Az.DETİ-nin Dil və Ədəbiyyat Bölməsi üzrə aspiranturasına 1931-ci ilin aprelində 8 nəfər qəbul edilmişdir. Bu elmi-tədqiqat ocağının 6 iyun 1932-ci il tarixli iclasının protokoluna əsasən attestasiyadan keçirilən dilçi və ədəbiyyatşünas aspirantlar haqqında belə qərar verilmişdi: “Dil və Ədəbiyyat bölməsi. II kursa keçirilsin: 1.Vəkilov S. 2.Paşazadə Mir Cəlal. 3.İbrahimov M. 4.Nəsirli Y. 5.Məmmədov Ağası...”.

Bu mənbədə və daha əvvəlki qaynaqlarda Mir Cəlalin soyadının Paşazadə variantına rast gəlinməsinə də, 1934-cü ildən böyük yazıçının rəsmi sənədlərdə фами́yası Paşayev olduğu, Qazandan Bakıya qayıtdıqdan sonra təhsilini davam etdirmək, “elmə xidmət yolunu seçmək üçün dövrünün ən nüfuzlu elmi-tədqiqat müəssisəsinə” qəbul edilsə də “Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutu güclü və çoxsahəli elmi potensiala, müstəqil fəaliyyət dairəsinə, diqqətçəkən uğurlara nail olsa da, 1932-ci ilin iyul ayında Moskvanın göstərişi və Azərbaycan MK-nın (Polonski) qərarı ilə ləğv edilir. Professor Vəli Xuluflunun rəhbərlik etdiyi bölmənin bazası əsasında Xalq Maarif Komissarlığının 29 iyul 1932-ci il tarixli qərarı ilə əsasən təhsil yönümlü

Azərbaycan Dil, Ədəbiyyat və Sənət İnstitutu (Az. DƏSİ) təsis edilir. Az.DETİ Dil və Ədəbiyyat Bölməsinin aspirantları, o cümlədən, Mir Cəlal Paşazadə yeni yaradılmış “Professor Vəli Xulufunun direktor, sənətsünas, professor Pyotr Fridolinin tədris hissə müdiri işlədiyi, Hüseyn Cavid, Əli Nazim, İdris Həsənov, Qulam Bağırzadə, Abdulla Tağızadə və b. görkəmli ziyalılarının çalışdığı elm və təhsil ocağı”na köçürülür. Bu institutun da uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədiyi, 1932-ci il dekabr ayının 22-də ləğv edildiyi, qurumun bütün əmlakının yeni yaradılan SSRİ Elmlər Akademiyası Zaqafqaziya Filialının Azərbaycan Bölməsinə (Az.OZFAN) təhvil verildiyi, aspirantları isə Ali Pedaqoji İnstitutun müvafiq şöbəsinə köçürüldüyü, Mir Cəlal Paşazadənin 1934-cü ilin yazında (Bu tarix bəzi sənədlərdə təhrif olunaraq 1935-ci ilə aid edilir - A.R.) APİ-nin aspiranturasını əla qiymətlərlə bitirdiyinə görə institutun rəhbərliyi tərəfindən qiymətli hədiyyələrlə təltif olunduğu və burada müəllim vəzifəsində saxlanıldığı bildirilir. Asif Rüstəmli bu tarixin (1934 olmalı) bəzi sənədlərdə təhrif olunaraq 1935-ci ilə aid edildiyini yazır.

Professor Vəli Xulufunun “hələ Az.DETİ-nin aspiranturasına daxil olanda (1931) diqqətini cəlb edən, uğurlarını fərəh hissi ilə izlədiyi Mir Cəlalı 1934-cü ilin noyabr ayında Az.OZFAN-ın tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Şura Ensiklopediyasına” işə dəvət etdiyini qeyd edir: “AŞE-nin elmi katibi V.Xulufunun 15 noyabr 1934-cü ildə (M.C.Paşayevin AŞE-yə qəbul olunduğu tarix) imzaladığı 35 sayılı əmrdə göstərilirdi ki, Mir Cəlal Paşayev bu il noyabr ayının 14-dən üç yüz manat əməkhaqqı ilə AŞE-nin terminlərlə iş üzrə mütəxəssis vəzifəsinə təyin edilir. Bu əmr ədibin akademiya sistemində daxil olduğu tarixi təsdiqləyən ilk sənəddir” (7).

Az. DETİ-nin aspiranturasında onunla eyni vaxtda (1931-1932) oxuyan Heydər Hüseynovun 1936-cı ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Ensiklopediya və Lüğətlər İns-titutuna (ELİ) direktor təyin edilməsi, Mir Cəlalin “səmərəli işinə və təşkilatçılıq bacarığına görə terminlərlə iş üzrə mütəxəssislikdən elmi işçi, daha sonra isə ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzi-fəsinədək” irəli çəkildiyi, 1934-cü ilin noyabrın 14-dən 1939-cu il fevral ayının 5-dək böyük hə-vəslə Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutunda” çalışsa da, böyük ədibin dörd ildən çox Ensik-lopediya və Lüğətlər İnstitutunda göstərdiyi fəaliyyətin onun haqqında yazılmış bir sıra monoq-rafiyalarda öz əksini tapmadığına təəssüflənir.

Mir Cəlal Paşayevin Ensiklopediya və Lüğətlər İnstitutundan çıxmasının səbəblərini araşdırır, gəldiyi qənaət budur ki, “yaranmış mövcud maliyyə böhranı, bu elmi-tədqiqat ocağında fəaliyyətin zəifləməsi və bir sıra obyektiv zərurət ilə şərtlənsə də, çox güman ki, ən başlıca qayə - böyük elm yolları ilə ədəbiyyatşünaslıq məbədinə doğru addımlamaq arzusu olmuşdur”.

“Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutuna qəbul edildikdən dörd ay sonra böyük ədibin fərdi iş planı ilə bağlı hazırladığı yarımillik hesabat Akademiya sistemində yaradıcı əməyə yeni baxışların təzahür forması olmaqla yanaşı, nümunə etiketi” dəyərləndirilir: “Ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görülən nəhəng işlərin miqyasını təsəvvür etmək üçün də Mir Cəlal Paşayevin hesabatını (O yazır:

“Ədəbiyyat şöbəsinə (Yarımilliyyin yekunları haqqında məlumat). 1939-cu ildə plana görə mən 1. Haqverdiyevin prozaçılığını çapa hazırlamalı; 2. Füzulinin poetik xüsusiyyətlərini yazmalı idim. İyunun 15-nə qədər Haqverdiyevin əsərlərinin prozaçılığını kommentariyası ilə bərabər hazırlayıb, şöbəyə təhvil vermişəm. Plandankənar Füzulinin I cildini resenziya etmişəm. Dissertasiya temasının əsas materiallarını (Füzulinin divanını) oxumuşam, qeydlər götürmüşəm. Məzuniyyətdən sonra qalan üç ayda (X-XII) tamamı yazıb qurtaracağam. İnstitutun elmi işçisi: Paşayev Mir Cəlal”) müqayisə baxımından yetərli sayır. Bir elmi işçinin qısa müddət ərzində bu qədər ağır və əhatəli işi öz üzərinə götürməsi, həm də müxtəlif mövzularda elmi-tədqiqat planını uğurla yerinə yetirməsi ciddi və mötəbər ənənənin mövcudluğundan xəbər verməklə yanaşı, Elmlər Akademiyasında çalışanlar üçün də örnək sayılmağa layiqdir”- deyir.

***

M.C.Paşayevin “1940-cı ildə ədəbi-ictimai gərginliyə baxmayaraq, həyata keçirəcəyi çoxsaylı planlarının meydanını daraltmadan” böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin yubiley tədbirlərində böyük rolu, “Yeddi gözəl” poeməsindən “Çin qızının hekayəsi”ni nəsrə çevirərək “Revolyusiya və kultura” jurnalının 1940-cı il 8-ci sayında (səh.80-87) çap etdirdiyi bildirilir.

1040-cı ildə M.C.Paşayevin “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” adlı dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsinə alması və eyniadlı monoqrafiyasını (1940, 96 səh.) Az.FAN-ın nəşriyyatında çap etdirilməsi, elmi, ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsindəki ziyalı mövqeyi, alim fədakarlığının yüksək dəyərləndirilməsi (Mir Cəlal 1940-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətlərinə görə Respublika Ali Sovetinin Fəxri Fərmanı ilə təltif edilir) açıqlanır.

Böyük Vətən müharibəsinin başlanması, hərbi komissarlıq tərəfindən səfərbərliyə alınması həyatına böyük zərbə vurduğunu yazır: “Hətta buna görə çalışdığı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutundan da azad edilir. Bir aylıq həyəcanlı günlər, intizar dolu gözləntilər Bakı şəhər Hərbi Komissarlığının 1941-ci il 22 iyul tarixli 2207 sayılı rəsmi sənədi ilə nəticələnir. Bu münasibətlə İnstitut üzrə verilən əmrdə yazılmışdı: “Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu üzrə əmr № 91, 22.VII. 1941.

Paşayev Mir Cəlal Əli oğlu - Ədəbiyyat şöbəsinin böyük elmi işçisi, xüsusi sərəncam verilənə qədər hərbi səfərbərlikdən azad edilən, bu ilin iyul ayının 22-dən İnstitutda işdə hesab edilsin. Əsas: Şəhər Hərbi Komissarlığının 22.VII. tarixli və 2207 sayılı məktubu və institut direktoru yol. Dadaşzadənin dərkənarı.

Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru M.A.Dadaşzadə” (8).

Bir sıra tədqiqatçıların onun sonralar “Qafqazın müdafiəsinə görə” (1944), “1941-1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyinə görə” (1946) medalları ilə təltif olunmasına əsaslanaraq onun müharibədə iştirak etdiyini bildirsə də, Asif Rüstəmli ədibin oğlu, ADA Universitetinin rektoru, professor Hafiz Paşayev

özüylə söhbət zamanı (18.02.2015) ədibin hərbi xidmət məsələsinə tam aydınlıq gətirdiyini yazır. “Bildirdi ki, rəhmətlik Mir Cəlal müəllim həmişə əsgərlikdən söz düşəndə yumorla deyirdi ki, Şəhər Hərbi Komissarlığında rus millətinə mənsub bir mayor anketi doldurmaq üçün ona suallar verib cavabını isə qarşısındakı kağıza yazırdı. Mayorun növbəti sualı belə olur: “Xaricdə qohumlarınız yaşayırmı?” Mir Cəlal müəllim cavab verir ki, bəli, İranda qardaşım yaşayır. Mayor təəccüblə ayağa qalxır, hərbi qaydada sağ əlini gicgahına qaldıraraq deyir: “Vı svoboden!” (Siz azadsınız). O vaxtın qanunlarına görə xaricdə yaxın qohumları olanları müharibəyə aparmırdılar. Mir Cəlal müəllim komissarlıqdan məyus evə qayıdır və elmi-pedaqoji fəaliyyətini və bədii yaradıcılığını yenidən davam etdirməyə başlayır.” (7.)

M.C.Paşayev müharibədə iştirak etməkdən azad olunsa da, onun “ictimai-siyasi, sosial-mənəvi təzyiqlərindən” kənar qala bilmədiyini vurğulayan alim “müharibənin qara kölgəsi və boz bürküsü bütün yaradıcı ziyalılarımız kimi, onun da elmi, ədəbi-bədii yaradıcılığında dərin və unudulmaz izlər” buraxdığını vurğulayır.

Ədibin son bibliografiyasında (2006, səh.15) Mir Cəlalin Ədəbiyyat İnstitutunda 1944-cü ildən şöbə müdiri işlədiyini qeyd edilsə də “arxiv sənədləri bu faktın dəqiq olmadığını” göstərdiyini bildirən Asif Rüstəmli “Az.FAN Rəyasət Heyətinin 1941-ci 15 sentyabr tarixli, 18 sayılı protokoluna əsasən böyük elmi işçi Mir Cəlal Paşayev ştat cədvəlinə uyğun olaraq 900 manat əməkhaqqı ilə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu ədəbiyyat şöbəsinin müdiri təyin edilmişdir. İki gün sonra isə institutun direktoru v.i.e. M.A.Dadaşzadə imzaladığı 112 sayılı əmrlə Az.FAN RH-nin qərarının icrasına rəvac vermişdir. Mir Cəlal müəllimə qədər ədəbiyyat şöbəsinin müdiri böyük ədibin yaxın dostu Cəfər Xəndan Hacıyev idi. Hərbi səfərbərliyə alındığı üçün Cəfər Xəndan şöbə müdiri vəzifəsini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır”. (7)

Ön cəbhədə vuruşmasa da, “Mir Cəlalin elm cəbhəsinə, Ədəbiyyat şöbəsinin rəhbərliyi sükanı arxasına gətirilməsi hadisəsi çox ağır və mürəkkəb bir zamanda” baş verdiyi, müharibənin hər sahdə olduğu kimi elm sahəsində də “fərdi və killektiv iş planlarına” ağır zərbələr vurduğu qeyd edilir: “hərbi şəraitə uyğun olaraq ciddi struktur dəyişikliyi və ixtisarlar aparıldı. Alimlərin, ziyalıların arxa cəbhədə ideoloji-ədəbi məretialların tədqiqinə və təbliğinə meyllənməsi birbaşa ictimai-siyasi mühitin, ön cəbhənin sifarişi idi. Nüfuzlu qələm əhli, qabaqcıl elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri əsgərlər arasında vətənpərvərlik ruhunda təbliğat işi aparmaq üçün ön cəbhəyə, ciddi təhlükənin gözlənilmədiyi Uzaq Şərqlə göndərilirdi. Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri Mir Cəlal Paşayev də bu müqəddəs missiyadan kənar qalmadı. O, Az.FAN Rəyasət Heyətinin 1942-ci il 9 may tarixli qərarı ilə iki ay müddətinə - mayın 10-dan iyulun 10-dək Uzaq Şərqlə xüsusi ezamiyyətə göndərilir. Vladivostokdan qayıtdıqdan sonra isə Az.FAN Rəyasət Heyətində hesabat xarakterli məruzə edir, təəssüratlarını mətbuatda yayımlayır” (8).

Az.FAN-ın avqust ayında keçirilən iclasında Mir Cəlal Paşayevin elmi-təşkilatçılıq fəaliyyətinin miqyasını genişləndirən, məsuliyyətini artıran daha bir

tarixi qərar qəbul edildiyi (SSRİ EA Azərbaycan Filialı Rəyasət Heyətinin 1942-ci il 15 avqust tarixli Büro iclasının 13 sayılı protokolunda yazılırdı: "1. Az.FAN Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Əlyazmalar fondunun işi haqqında. 1.Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasına yüksək şərait yaratmaq məqsədilə Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu Əlyazmalar fondu ilə həmin institutun Ədəbiyyat və dil şöbəsinin birləşdirilməsi məqsəduyğun hesab edilsin.2. Fond işinə rəhbərlik Ədəbiyyat və dil şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri namizədi Mir Cəlal Paşayevə həvalə edilsin... Protokolu imzaladılar: Büro iclasının sədri - H.N.Hüseynov, Büro üzvləri - Ş.A.Əzizbəyov və A.A.Klimov"), Elmlər Akademiyasının tarixində ilk dəfə "ədəbiyyat, dil, folklor, mətnşünaslıq və əlyazmalar fondu bir şöbənin strukturuna" daxil edildiyi və "institut səlahiyyətlərinə bərabər bu birləşmiş qurumun ilk rəhbəri Mir Cəlal Paşayev" seçildiyi açıqlanır: "Qaçılmaz struktur dəyişikliyinə zərurətə çevirən amillərdən biri müharibənin təsiri ilə şöbələrdə işçilərin seyrəlməsi, ştatların ixtisarı idisə, digəri gənc alimin yüksək istedadının, zəhmətsevərliyinin və təşkilatçılıq qabiliyyətinin özünü parlaq büruzə verməsilə şərtlənir.

Asif Rüstəmli professor Mir Cəlal Paşayevin həyatı, elmi ictimai fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı naməlum faktlardan biri də onun Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışdığı dövrdə bu mötəbər elm ocağına rəhbərlik etməsini dəyərləndirir.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Mir Cəlal. «Füzuli sənətkarlığı». 3-cü nəşri. «Nurlan», Bakı, 2007
- 2.Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, "Ziya-Nurlan", 2004.
- 3.Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (dərslük). Bakı, "Maarif", 1969.
- 4.Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, "Azərənşr", 1973.
- 5.Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, "Çaşı-oğlu" nəşriyyatı", 2005.
6. Mir Cəlal. Ədəbi tənqid (1931-1974) /Layih. rəh. Ə.Qarayev; elmi məsləh. N.Cəfərov; tərtib. və elmi red. K.Tahirov; ön sözün müəll. A.Rüstəmli; red. və çapa haz. Ə.İsmayılova, V.Həsənova.- Bakı, 2018.- 520 s.
7. 525-ci qəzet. - 2019.- 15 yanvar. - № 8.

РЕЗИЮМЕ

ТОЧНОСТЬ ИССЛЕДОВАТЕЛЯ АСИФА РУСТАМЛЫ

В статье анализируются научно-теоретические, исторические исследования Асифа Рустамлы о жизни и творчестве Мир Джалала Пашаева, выдающегося писателя, учёного, педагога, литературного критика, внесшего большой вклад в развитие азербайджанского литературоведения.

Объектом исследования является научно-теоретическое исследование доктора философских наук, профессора Асифа Рустамлы жизни и творчества Мир Джалала Пашаева – выдающегося писателя, учёного, педагога, литературоведа, внесшего существенный вклад в дело развития

азербайджанского литературоведения. Здесь рассматриваются разъяснения Асифа Рустамлы реальных фактов, оставшихся за пределами исследования жизни и творчества Мир Джалала Пашаева, его работы в этой области, а также его отношение к раскрытым им источникам и фактам.

Место Мир Джалала Пашаева в области литературоведения; его роль в развитии нашей литературы, культуры, художественной прозы и образования; исследования Асифа Рустамлы о его обширной общественно-политической деятельности; ясность, которую эти исследования вносят во многие тёмные вопросы жизни и деятельности Мир Джалала Пашаева, его общественной, политической, литературной и научной деятельности по этим вопросам, - всё это тщательно исследуется и анализируется в данной статье.

Ключевые слова: «Мир Джалал Пашаев», «Асиф Рустамлы», «литературный», «жизненный», «академия»

GULXANI (PANAH) SHUKUROVA SUMMARY RESEARCHER ACCURACY OF ASIF RUSTAMLI

The Article analyzes scientific-theoretical, historical studies of Asif Rustamli connected with the life and creativity of the writer, scientist, educator, literary critic Mir Jalal Pashayev who had great merits in development of Azerbaijan Literary Studeies. The research object of the article is scientific-theoretical research of the doctor of sciences in Philology, professor Asif Rustamli which is connected with the life and creativity of the eminent writer, scientist, educator, literary critic Mir Jalal Pashayev who had great merits in development, advancement of Azerbaijan Literary school. In this article the author brings clarity to the real facts left out of studies and which reflected the jife and creativity of Mir Jalal Pashayev as well as the author of the article researches the attitude, to the facts, sources Asif Rustamli revealed.

Asif Rustamli's studies related to Mir Jalal Pashayev's position in History of literature his role in advancement of culture, education artistic prose, public-political activity, and clarity brought to the vague issues have been analyzed and investigated precisely as the component of Mir Jalal Pashayev's life, political- public, literary and scientific activities.

Key words: Mir Jalal Pashayev, literary, vital, academy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.313>

SEVİNC ALLAHVERDİYEVƏ
Xəzər Universiteti
e-mail:allahverdiyeva.sevinc@mail.ru

Açar sözlər: feli birləşmələr, məsdər tərkibləri, oxşar və fərqli cəhətləri
Keywords: verb combinations, infinitives, similarities and differences
Ключевые слова: глагольные сочетания, инфинитивы, сходства и различия.

AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ, ONLARIN SİNONİM STRUKTURLARI

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsidir. Söz birləşmələri sözlərdən yaranır, sintaktik vahiddir və mənanı konkretləşdirir. Azərbaycan dilində söz birləşmələri iki cür olur: sabit və sərbəst. Sərbəst söz birləşmələri özləri də iki yerə bölünür: ismi və feli birləşmələr. İsmi birləşmələr təyini söz birləşmələridir ki, əsas tərəfi isimlərlə ifadə olunur və onlar da üç yerə bölünür: birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri. Əsas tərəfi felin təsriflənməyən formaları ilə ifadə olunan birləşmələr isə feli birləşmələrdir. Felin təsriflənməyən formaları felin əsas xüsusiyyətlərini (təsdiq və inkarda işlənmək, təsirli və təsirsiz olmaq, növ bildirmək və s.) daşısalar da, felin təsriflənən formalarından fərqli olaraq, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Felin təsriflənməyən formalarının təsriflənən formalarından daha bir fərqi, fellə yanaşı, ikinci bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini daşmasıdır. Məsələn, məsdərdə həm felə, həm də ismə; feli sifətdə həm felə, həm də sifətə; feli bağlamada isə həm felə, həm də zərfə aid xüsusiyyətlər vardır. Bu cəhətlərə əsasən feli sifətlər felin *adyektiv*, feli bağlamalar felin *adverbial*, məsdərlər isə felin *substantiv* forması hesab olunur. Ona görə də feli birləşmələr *adyektiv*, *adverbial* və *substantiv* olmaqla üç qrupa ayrılır. Felin təsriflənməyən formalarına məsdər, feli sifət və feli bağlama tərkibləri daxildir. Feli birləşmələrin sadə şəkli iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur; məs.: teatra baxdıqca, ucadan oxuyan, tez-tez danışmaq və s. Sadə feli birləşmələrin tərəfləri məna müstəqilliyinə malik olduğu, müstəqil suala cavab verdiyi halda, mürəkkəb fellərin tərəfləri birlikdə bir suala cavab verir, bir məna, bir məfhum ifadə edir, ona görə də çox zaman bu sonuncuların mənasını bir sözlə də ifadə etmək olur; məsələn: söhbət edəndə- danışanda, qulaq asanda- dinləyəndə, parça- parça olmaq- dağılmaq və s. Mürəkkəb quruluşlu feli birləşmələr üç və daha çox müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir; məsələn: gülləri güldana qoymaq, qonaqları dəvət etmək, dostunu təbrik etmək və s.

Məsdər ətrafına topladığı sözləri özünə tabe edərək tərkib əmələ gətirir. Məsələn, vətəni sevmək, böyüyün sözünü eşitmək və s. Məsdər tərkibi bütövlükdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

1) Əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur.

2) Əsasən, cümlədə mübtədə, tamamlıq, xəbər, zərflik və bəzən qoşmalarla birlikdə işləndikdə təyin vəzifəsində çıxış edir. Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır: isim kimi hallanır; mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; isim kimi şəxs şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur. Məsələn:

Vətəni sevmək şərəfdir.

Mən hər gün səhər erkən qalxmağı sevirəm.

Təbiəti qorumaq vacibdir.

O, əcnəbi dil öyrənməyə başladı.

Feli birləşmələrin ikinci tərəfləri fellə ifadə olduğu üçün hərəkət bildirir, bu birləşmələrin birinci tərəfləri hərəkəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Məs.:

Birinci tərəf hərəkətin yerini bildirir: rayonda yaşamaq, işdən qayıtmaq.

Birinci tərəf hərəkətin zamanını bildirir: səhər oyanmaq, gec gəlmək.

Birinci tərəf hərəkətin kəmiyyətini bildirir: çox yatmaq, az oxumaq.

Birinci tərəf hərəkətin tərzini bildirir: ucadan danışmaq, sakitcə baxmaq və

s.

Məsdərin ismə aid xüsusiyyətləri isə bunlardır: isim kimi hallanır; mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; isim kimi şəxs şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur. Məsələn:

Oxumağın çox xeyri var.

Sənin təhsil almağın çox vacibdir.

Arzum oxumaqdır.

Alman dilində felin məsdər forması müxtəlif şəkillərdə özünü bürüzə verir. Bu əsasən cümlələrdə iki və daha çox felin iştirakı zamanı ön plana çıxır. Dilin qrammatik qaydalarına əsasən cümlədə iki və daha çox fel gəlirsə onlardan yalnız biri şəxslə uzlaşa bilər, o biri fellər cümlənin sonunda məsdər formasında yazılmalıdır. Bunun üçün müəyyən şərtlər var. Məsələn; cümlədə modal fellər işlənilsə- *müssen, sollen, können, dürfen, möchten, wollen və ya mögen*, - bu zaman ikinci fel ilkin formasını dəyişmir.

Ich möchte Tee trinken - Mən çay içmək istərdim;

Ich kann hier parken. - Mən burada park edə bilərəm.

Ich mag Süßigkeiten. - Şirniyyəti sevirəm.

İkinci bir şərt cümlənin gələcək zamanda işlənməsi halında meydana çıxır. Gələcək zaman (Futurum I ; II) *werden* . köməkçi feli ilə düzəlir, şəxsə görə dəyişir və cümlənin ikinci feli məsdər formasında cümlənin sonunda yazılır.

Ich werde mein Studium weiter fortsetzen. - Mən təhsilimi davam etdirəcəm.

Er wird ins Ausland umziehen. - O, xaricə köçəcək.

Üçüncü istisna, cümlədəki əsas felin hərəkət feli olmasıdır: gehen (getmək), kommen (gəlmək), fahren (sıxmaq), laufen (qaçmaq). İkinci yerdə belə fellər olduqda, sonuncu fel məsdərdə yazılır.

Ich gehe einkaufen. - Mən alış-verişə gedirəm;

Ich komme Tim besuchen. - Mən Timə baş çəkməyə gedirəm.

Bu nümunələrdə məsdər kimi "einkaufen" və "besuchen" var. Bu cümlələrdə əsas hərəkət felləri gehen və kommen-dir. Buna görə də ikinci feli dəyişməyə ehtiyacımız yoxdur.

Dördüncü istisna odur ki, biz qavrama felləri olan cümlələrdə ikinci fel məsdər sonluğu ilə ifadə olunmalıdır.: sehen (bax), hören (eşitmək), spüren (hiss), fühlen (hiss):

Ich sehe den Bus kommen. - Avtobusun gəldiyini görürəm;

Ich höre Kinder schreien. - Mən uşaqların qışqırdığını eşidirəm.

Almanlar bu cür konstruksiyaları bizim tərcümə etdiyimiz kimi başa düşürlər, ona görə də onları Gerund kimi qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Bəli, bu, yalnız qavrayış fellərinə aiddir. Və sonuncu, beşinci istisnalar toplusu yalnız bir neçə istisna felləridir: lassen (ayrılmaq), bleiben (qalmaq), finden (tapmaq) və haben (sahib olmaq):

Ich lasse meine Haare schneiden. - Mən saçımı kəsdirirəm;

Ich bleibe hier stehen. - mən burada dayanıram;

Ich finde ihn vor der Tür stehen. - Mən onu qapının qarşısında dayanmış görürəm;

Ich habe meine Tasse auf dem Tisch stehen - Mənim stolun üstündə bir fincan dayanıb.

Finden və haben fellərindən sonrakı məsdər, yeri gəlmişkən, zərf ifadəsi kimi də qəbul edilə bilər. Ancaq bu, yenə də bu cümlələri dilimizə necə tərcümə etdiyimizə təsir edir, bizim fellərimiz hələ də sonda infinitivdə görünür; Hamısını ümumiləşdirək: əgər istisnalar siyahısında olan bu fellərdən biri əsas fel kimi işlədilsə, yəni ikinci yerdədir və birləşsə, o zaman biz ikinci feli sonda məsdərdə işlədirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizim üçün istisna feillərimizin cümlədə əsas olması vacibdir: yəni onlar ikinci yerdədir, şəxslə uzlaşır. Əgər bizim əsas felimiz başqa bir şeydirsə və istisna feli özü cümlənin sonunda məsdərdə görünürsə, bu zaman məsdər birləşmələrinin başqa bir qaydası tətbiq olunur ki, bu zaman sonda olan felin qarşısına *zu* hissəciyi qoyulmalıdır ki, bu da məsdər konstruksiyalarında öz izahını tapmışdır.

Məsdər konstruksiyalar hansılardır?

Məsdər konstruksiyalar, *um...zu..., ohne ...zu...* və "(an)statt...zu..." ilə tabeli cümlələr adlanır. Onlar əsas bənddəki feldən müstəqildirlər və hər bir konstruksiyanın özünəməxsus quruluşu var. Məsdər cümlələrlə ortaq cəhətləri - onların subyektivi yoxdur və məsdəri cümlə sonunda *zu* hissəciyi ilə tamamlayırlar. "um...zu" bağlayıcısı yekun cümlələri ifadə edir. Son cümlə bir məqsəd və ya niyyət

soruşur. Sual sözü “niyə”dir. Əgər əlaqə bəndindəki (=əsas bənd) subyekt tabe cümlə ilə eynidirsə, “um... zu” bağlayıcısı işlədilir. Məsdər konstruksiyasında mövzu buraxılır. Məsdər cümlənin sonunda qoyulur. Alman dilini niyə öyrənirsən? “Um .....zu” konstruksiyası ilə niyyət, məqsəd, məram ifadə edilir. Buna görə də bu konstruksiya həmdə məqsəd budaq cümlələrinin bağlayıcılarından biri kimi də çıxış edir.

Sual sözləri: Nə üçün? Niyə? Hansı məqsədlə?

Wofür lernst du Deutsch?-Almanca niyə üçün öyrənirsən?

Ich lerne Deutsch, um in Deutschland zu arbeiten-Almaniyada işləmək üçün alman dilini öyrənirəm”.

Ich lerne Deutsch, um mit den Eltern von meinem Mann sprechen zu können.-Mən alman dilini öyrənirəm ki, ərimin valideynləri ilə danışım.

“Ohne ... zu” konstruksiyası inkar və ya məhdudluğu ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Er hat die Party verlassen, ohne Tschüss zu sagen.-O, vidalaşmadan partini tərk etdi.

Er hat Deutsch gelernt, ohne einen Deutschkurs zu besuchen.-Alman dilini alman kursuna getmədən öyrəndi.

İstifadə şərti bundan ibarətdir ki, əsas və tabeli cümlədə eyni şəxsdən söhbət getməlidir.

Növbəti məsdər konstruksiyası (an)statt.....zu- yerinə...; əvəzinə situasiyalarında rast gəlinir.

Bu konstruksiyası əvəzedici hərəkəti təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Ich bleibe zu Hause, statt mit meinen Freunden an den Strand zu gehen.-Dostlarımla çimərliyə getmək əvəzinə evdə qalacağam.

Du solltest Hausaufgaben machen,anstatt den ganzen Tag Computerspiele zu spielen.-Bütün günü kompüter oyunları oynamaq əvəzinə ev tapşırığı etməlisən.

Alman dilində məsdər birləşmələrinin aktiv istifadə edilən bir neçə variantı daha var.

1. *haben* feli ilə ifadə yaradan bəzi isimlər olan cümlələrə tabe olan birləşmələrin sonunda felin qarşısında *zu* hissəciyi işlənir və fel məsdərdə yazılır.

Heute habe ich Lust, ins Kino zu gehen.- Bu gün kinoya getməyə həvəsim var.

Ich habe Wunsch, in Deutschland zu studieren.- Almaniyada oxumaq arzum var.

2. *sein*+ Adjektiv/Adverb- “sein” köməkçi feli və sifət və ya zərf bir cümlə daxilində gəlicə, həmin cümləyə birləşən tabeli cümlə *zu* hissəciyi və məsdərlə bitməlidir.

Es ist wichtig, jeden Tag viel Wasser zu trinken.- Hər gün çoxlu su içmək vacibdir.

Es ist schön, dich zu sehen.- Səni görmək xoşdur.

3. Müəyyən qrup fellər var ki, onlar cümlədə hərəkətin ikinci bir fel tərəfindən tamamlanmasını tələb edirlər. Məsələn; anfangen, beginnen (başlamaq), bitten (xahiş etmək), versprechen (söz vermək), planen, vorhaben (planlaşdırmaq), empfehlen, raten, vorschlagen (məsləhət görmək), scheinen (güman etmək), aufhören (prosesi bitirmək) və s.

Ich beginne, Sport zu treiben.- İdmanla məşğul olmağa başlayıram.

Er hat vor, ein neues Auto zu kaufen.- O, yeni maşın almağı planlaşdırır.

Və əgər məsdər birləşməli cümlələrdə ayrılan ön şəkilçili fellər iştirak edirsə, bu zaman *zu* hissəciyi ön şəkilçi ilə felin arasında yazılır.

Ich bitte dich, mich vom Bahnhof abzuholen.- Məni vağzalda götürməyi səndən xahiş edirəm.

Ich empfehle dir, jeden Tag früh aufzustehen.- Məsləhət görürəm ki, hər gün erkən qalxasan.

Müxtəlif dərslərdə lernen (öyrənmək), helfen (kömək etmək) və lehren (öyrətmək) kimi fellərə də rast gəlmək olar. Əslində, onlardan sonra *zu* hissəciyi ola da bilər, olmaya da bilər. Bunlar ciddi istisnalar deyil:

Ich helfe dir, deine Sachen zu tragen.

Ich helfe dir deine Sachen tragen.

Hər iki cümlə “əşyalarını daşımağa kömək edirəm” kimi tərcümə olunur.

Alman dilinin qrammatikası bizə bu fellərlə “*zu*” istifadə edib-etməmək barədə müstəqil qərar verməyə imkan verdiyindən, istisnaların siyahısını beynimizdə mümkün qədər qısa saxlamaq və onlarla çəşqınlıq yaratmamaq üçün hələ də ondan istifadə etmək məsləhət görülür.

Məsdər konstruksiyaların cümlədəki mövqeyi və onları müşayiət edən durğu işarələri haqqında da bir neçə kəlmə demək lazımdır. Həmişə məsdər cümləni əsas cümlədən ayırmağa çalışmaq gərəkdir. Məsələn, əsas bənddə ayrılı bilən fel varsa və ya əsas bənddə iki fel varsa və ikinci feli sona qoymaq lazımdırsa, əvvəlcə əsas bəndi bağlamaq və yalnız sonra Infinitivsatz-məsdər cümləsi daxil edilsə daha düzgün olar.

Daha aydın olması üçün hər şeyi misallarla nəzərdən keçirək. “Mən oxumağa başlayıram” cümləsi var. “Başlamaq” feli “anfangen” kimi tərcümə olunur, ayrılı bilən feldir. Cümləmizdə isə birinci gəlir: “Mən başlayıram”, sonra isə infinitiv konstruksiya (nə etməli?) öyrənmək. Beləliklə, məsdər cümlənin əvvəlindən əvvəl ayrılı bilən felimizi bağlayacağıq və onu vergüllə ayıracağıq:

Ich fange an, zu lernen.

Və ya başqa bir misal götürək:

Er kann nicht zustimmen, so viel zu arbeiten. -O, bu qədər işləməyə razı ola bilməz.

Cümlənin birinci hissəsini bağlayırıq (yəni *zustimmen* felini qrammatik kökün sonuna keçirik), vergül qoyuruq və yalnız bundan sonra yeni məsdər cümləyə başlayırıq.

Azərbaycan və Alman dillərində məsdər tərkiblərinin oxşar cəhətləri onların bir tərəflərinin fəllə ifadə olunması olduğu halda, fərqli cəhətləri daha çox üzə çıxır. Belə ki, bəzən alman dilində istifadə olunan məsdər birləşməsini dilimizdə feli bağlama olaraq istifadə etmək lazım gəlir. Dilimizdə məsdər tərkibləri bir cümlə üzvü ola bilər, lakin alman dilində məsdər konstruksiyaları budaq cümlələr olaraq yeni bir qaydanı formalaşdırır. Nəticə olaraq bütün bu fərqlərin hər iki dilin fərqli dil qruplarına mənsub olması reallığını təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Qəzənfər Kazımov, Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, 2019
2. Y. Seyidov, Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966
3. Ş. Sadiq, E. Nəcəfov, A. Əsədov- Azərbaycan dili dərs vəsaiti. Bakı., 2009
4. Z. Nəbiyeva, Azərbaycan dilində adlıq hallı feli birləşmələr. Bakı., 2005
5. Arnulf Deffermann, Grammatik und Semantik aus gesprächsanalytischer Sicht. Berlin. 1990
6. Moskalskaya O. J. Deutsche Sprachgeschichte. Moskau, 1977
7. Arnulf Deffermann, Deontische Infinitivkonstruktionen. Berlin, 1995
8. Hinz Dirk, eBook, Infinitivkonstruktionen. 2008
9. Fries Norbert, Syntaktische und semantische Studien zum frei verwendeten Infinitiv und zu verwandten Erscheinungen im Deutschen. Tübingen, 1983

S.A.ALLAHVERDIYEVA

INFINITIVES IN AZERBAIJANI AND GERMAN LANGUAGES, THEIR SYNONYMOUS STRUCTURES SUMMARY

The main part of the combinations expressed by the indeterminate forms of the verb are verb combinations. Although the indeterminate forms of the verb carry the main characteristics of the verb (being used in affirmation and negation, being effective and ineffective, indicating the type, etc.), unlike the indeterminate forms of the verb, they do not change according to person and quantity. Another difference between the non-infinitive forms of the verb and the infinitive forms is that, in addition to the verb, it also carries the characteristics of a second part of speech. For example, both the verb and the noun in the infinitive: the verb in the adjective both the verb and the adjective; and in closing the verb, there are features related to both the verb and the adverb. Based on these aspects, verb adjectives are considered to be adjectives, verb conjunctions are adverbial verbs, and infinitives are the substantive form of the verb. Therefore, verb combinations are divided into three groups: adjectival, adverbial and substantive. Non-infinitive forms of the verb include the infinitive, the adjectival and the conjunctive. The simple form of verb combinations consists of the combination of two independent words: Complex verb combinations

are formed by the combination of three or more independent words: The infinitive forms a compound by subordinating the words gathered around it.

C.A.АЛЛАХВЕРДИЕВА

РЕЗЮМЕ

Основную часть сочетаний, выраженных неопределенными формами глагола, составляют глагольные сочетания. Хотя неопределенные формы глагола несут в себе основные признаки глагола (употребляются в утверждении и отрицании, действуют и недействительны, указывают на вид и т. д.), в отличие от неопределенных форм глагола они не изменяются в зависимости от лица. и количество. Еще одно отличие неинфинитивной формы глагола от инфинитивной формы состоит в том, что она, помимо глагола, несет еще и признаки второй части речи. Например, в инфинитиве и глагол, и существительное: глагол в прилагательном и глагол, и прилагательное; и в замыкании глагола есть особенности, связанные как с глаголом, так и с наречием. На основании этих аспектов глагольные прилагательные считаются прилагательными, глагольные союзы - наречными глаголами, а инфинитив - существительной формой глагола. Поэтому глагольные сочетания делятся на три группы: прилагательные, наречия и существительные. Неинфинитивные формы глагола включают инфинитив, прилагательное и союз. Простая форма глагольного сочетания состоит из соединения двух независимых слов: Сложные глагольные сочетания образуются путем соединения трех и более независимых слов: Инфинитив образует сложное соединение путем подчинения собравшихся вокруг него слов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: ADU-nun "Alman Dilinin leksikologiyası və üslubiyatı"
kafedrasının prof. f.f.e.d. Aslanova Ulduz Böyükkişi qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.320>

ƏNTİQƏ RZAYEVA

e-ünvan: antika_izumrud@yahoo.com

İstanbul Universiteti, Sosial Bilimler Ens., İstanbul, Türkiyə

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ XOR ÜÇÜN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

Təqdim olunan məqalə folklor musiqisinin xor sənətinin inkişafında tutduğu mövqenin aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqat prosesində folklor mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi, xor janrlarında istifadəsi, xor üçün işləmələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərinin təhlil vasitəsilə üzə çıxarılması müxtəlif metodlarla həyata keçirilmişdir. Janrın inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi zamanı tarixi, işləmələrin təhlili zamanı nəzəri müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Məqaləmizin əsas məqsədi XX əsrin birinci yarısında bəstəkar yaradıcılığında folklor musiqisi əsasında yazılmış xor işləmələrinin rolunu və əhəmiyyətini araşdırmaq, bu nümunələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və xor sənətinin inkişafına göstərdiyi təsiri işıqlandırmaqdır.

XX əsrin I-ci yarısında xalq mahnıları əsasında xor işləmələrinin yaranması əsas etibarilə iki məqsədi özündə ifadə edirdi. Onlardan birincisi xalq musiqisinin bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi, ikincisi isə yeni formalaşan xor sənətini ifaçılıq və repertuar baxımdan zənginləşməsinə təmin etmək idi. Çoxsəsli vokal musiqisi ilə opera vasitəsilə tanış olan Azərbaycan dinləyicisinin bu istiqamətdə bədii estetik zövqünün formalaşması məsələsi istiqamətində aparılan işlərdən biri də məhz folklor musiqi janrlarının xor üçün işlənməsini həyata keçirmək, eləcə də müstəqil xor janrlarının yazılmasında ilkin mənbə kimi istifadə etməkdən ibarət idi.

Folklor musiqisinin araşdırılması bir əsrə yaxın müddəti əhatə edərək, ən müxtəlif rakurslarda tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xalq musiqi yaradıcılığının bu zəngin janrı bəstəkar yaradıcılığında tədqiq edilmiş, onun klassik musiqidə istifadə üsulları ilə bağlı elmi əsərlər meydana gəlmişdir. Belə sahələrdən biri də xor musiqisi ilə əlaqədardır. Lakin, bu sahədə mövcud boşluqlar folklor mahnılarının xor üçün işləmələrinin bəstəkar yaradıcılığında tutduğu mövqe və janrın inkişafında yeni mərhələnin araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, folklor musiqisinin digər janrlarında xor işləmələri olduqca az sayda mövcuddur və əsas etibarilə son dövrlərin məhsuludur. Məqalənin elmi yeniliyi bilavasitə bu mövzunun araşdırılması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, tədqiqata cəlb edilən xeyli sayda xor miniatürləri ilk dəfə olaraq təhlil olunduğu üçün, alınan nəticələr elmi işin yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xor sənətinin əldə etdiyi uğur və nailiyyətlər folklor musiqisi ilə sıx bağlı olmuşdur. Folklor musiqisinin tətbiqi

bütün janrlarda, o cümlədən xor musiqisində öz təzahürünü tapmışdır. Azərbaycan bəstəkarlarının folklor janrlarına müraciət edərək xor miniatürləri yaratması janrın təcəssümü baxımdan müxtəlif dövrlərdə fərqli mahiyyət daşımışdır. Azərbaycan bəstəkarları folklor janrının poetik mətninə müraciət edərək orijinal musiqi bəstələmişlər. İctimai fikrin, estetik zövqün, kollektivçilik, vətənpərvərlik, milli özünüdərk kimi vacib mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xor sənətinin rolu əvəzsizdir. Həm müstəqil əsərlərdə, həm də səhnə əsərlərinin tərkibində yer alan xorlar daim xalqın, millətin, birliyin təcəssümü kimi əks olunur. Xorun yaratdığı obrazlı-emosional təsir digər musiqi janrlarına nisbətən daha güclüdür, çünki məhz xor ifaçılığında birlik, mübarizə, xalq gücü kimi keyfiyyətlər daha parlaq ifadə olunur. XX əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında folklor musiqi geniş janr rəngarəngliyi və aktiv münasibəti müşahidə olunur. Bu dövrdə Azərbaycan bəstəkarları xor əsərlərində vətənpərvərlik mövzularına daha çox müraciət ediblər. Məsələn: dahi Üzeyir Hacıbəylinin görkəmli şairimiz Səməd vurğunun sözlərinə bəstələdiyi “Ey vətən” xoru klassik xor üslubunda yazılmış ilk əsərlərdən biridir. [Hacıbəyli Ü.Ə. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 544 s.]

Məlumdur ki, Azərbaycanda xor mədəniyyətinin yaradılmasında Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üz.Hacıbəylinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. İlk dəfə olaraq xor kollektivləri yaratmış və xalq mahnılarını xor üçün işləyərək repertuara daxil etmişdir. Bu barədə görkəmli bəstəkarımız Ramiz Mustafayev belə yazırdı: “Azərbaycanda ilk xor kollektivi dahi bəstəkar Ü.Hacıbəyov tərəfindən yaradıldı. Azərbaycan bəstəkarlarının xor əsərlərinin ilk ifaçısı bu kollektiv oldu. Bizim gözəl, oynaq, ürək oxşayan xalq mahnıları xorun ifasında səsləndi” [Axundova G., Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU, 2016, 186 səh.]

Üzeyir Hacıbəylinin “Ey vətən” xorunda melodiyanın ifası həm bütöv şəkildə, həm də kanon və imitasiyalarla həyata keçirilir:

Şək.1. Üzeyir Hacıbəylinin “Ey vətən” xorundan fraqment

Mahnının mətnində tez-tez təkrar edilən və əhəmiyyət kəsb edən ifadələrin digər səslərdə təkrarlanması müşahidə edilir. Əsərdə “Uca dağlar” xalq mahnısının intonasiyalarından istifadə edilmişdir. Bəstəkar mahnının metroritmi və intonasiyasında müəyyən dəyişikliklərlə əsərə tətbiq etmişdir:

Şək.2. “Uca dağlar” xalq mahnısından fraqment

Əsər janrın səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə toplamaqla yanaşı, bəstəkarın üslubuna xas olan zəngin tembr boyalarına, rəngarəng harmonik fakturaya, dolğun xor partiturasına malikdir.

Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirən Cahangir Cahangirov xor əsərlərində folklor musiqisini tətbiq edərkən özünün fərdi üslubunu yaratmağa müvəffəq olmuşdur. O, xalq musiqisinə dərin rəğbət bəsləyirdi və xor yaradıcılığında folklor musiqisinə geniş yer verirdi. Xor əsərlərində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də lirik xarakterli xalq mahnılarına geniş yer verməsində idi. Bəstəkar xor əsərlərində folklordan bacarıqla istifadə etməklə yanaşı, folkloru çox təbii sürətdə müasir həyatın tələblərinə uyğunlaşdırmağa can atırdı.

1947-ci ildən dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar C.Cahangirovun bəstələdiyi “Gül camalın” və xor üçün iki vokal əsərində folklor nümunələrindən məharətlə istifadə etmişdir. [Qasımova S., Tağızadə A., Mehmandarova L., Bakı, Maarif, 1985, səh.72]

Üzeyir Hacıbəylinin xor işləmələrindən fərqli olaraq, Cahangir Cahangirovun işləmələrində temp və metrin dəyişilməsinə tez-tez rast gəlinir. Bəstəkar müxtəlif vaxtlarda səslərin bir qrupunu istifadə etməklə tembr rəngarəngliyi yaratmağa nail olur. Bəstəkar məqamın xarakterik pərdələrini və intonasiya xüsusiyyətlərini melodiya ilə yanaşı, digər səslərdə də vurğulamağa çalışmışdır.

Hər bir xalq mahnı işləməsində müşahidə etdiyimiz ifadə üsulları, obraz-emosional məzmunun çatdırılması, işləmələrdə tətbiq edilən faktura tipləri bəstəkarların yaradıcı üslubuna görə dəyişir. Lakin ümumilik təşkil edən əsas cəhət kimi xalq mahnısının obraz-emosional məzmununun qorunub saxlanmasını göstərə bilərik. Onu təcəssüm edən ifadə vasitələri sırasında isə orijinal melodiyanın qorunub saxlanması, mətnə xas olan və əhəmiyyət daşıyan müəyyən ifadə və sözlərin ostinat ritm və melodik frazalarla təkrarlanması ilə əldə edilir. Əsas melodiyanın hansı partiyada yer alması baxımdan qadın səsləri daha aktiv çıxış edir.

Lakin, bu mövqeyi kişi səslərində də görmək mümkündür. Eləcə də əsas melodiyanın müxtəlif səslər arasında paylaşma prinsipi ilə də təqdim edilməsi müşahidə edilir. Üzeyir Hacıbəyli və Cahangir Cahangirovun xor əsərlərində və işləmələrində əsas melodiyanın bütünlüklə saxlanmaması, ona xas leytmotivlərin, ritmik quruluşun vurğulanması daha çox rast gəlinir.

XX əsrin birinci yarısında yazılmış xor əsərləri sırasına Səid Rüstəmovun “Dahi rəhbər” kantatası və “Qızıl payız” xorunu aid etmək mümkündür. Hər iki xorda musiqi materialının inkişafı əsas etibarilə polifonik üsulların tətbiqi ilə baş tutur. İmitasiya və güzgülü hərəkətin tətbiqi tez-tez təsadüf edilir. Səid Rüstəmovun xor əsərləri haqqında E.Abasova yazırdı: “*Səid Rüstəmov təkrarolunmaz mahnıların müəllifi olmaqla yanaşı yaddaqalan xor əsələrinin müəllifidir.*” [Abasova E. Bakı, Azərneşr, 1973. S.43-45]

Səid Rüstəmovun xor üçün “Dahi rəhbər” kantatasında ostinato, müxtəlif faktura tiplərinin birgə istifadəsi, əsas melodiyanın səslər arasında paylanması kimi

cəhətlər özünü göstərir. Qeyd edək ki, bu ənənə növbəti nəsil bəstəkarların da xor işləmələrində davam etdirilmişdir. “Qızıl payız” xorunda səslərin paylanma prinsipi, solo və unisonlaşma bəstəkara və işləməyə görə dəyişsə də, ümumi baxışda qadın səsləri hər zaman solo melodiyanın ifaçısı kimi ön plana çıxır. Bu xorda bəstəkar “Xumar oldum” xalq mahnısının intonasiyalarını istifadə etmişdir:

The image shows a musical score for a chorale. It consists of two systems of staves. The first system has a Soprano staff and an Alto staff. The Soprano staff has a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The Alto staff has a bass clef. The lyrics are: Soprano: Xə- zəl o- lur hər gül çi- çək; Alto: (no lyrics). The second system also has a Soprano staff and an Alto staff. The Soprano staff has a treble clef and a key signature of one sharp (F-sharp). The Alto staff has a bass clef. The lyrics are: Soprano: Qı- zıl rən- gə dö- nür yar- paq yar- paq; Alto: (no lyrics). The number '5' is written above the first staff of the second system.

Şək.3. “Qızıl payız” xorun səslərin paylanma prinsipindən fraqment

Əsas mövzu soprano səslərinə həvalə edilmişdir. Alt səsinin müşayiət partiyasında frazaların tətbiq edilməsi də xor işləmələrində tez-tez tətbiq edilən ifadə vasitəsinə çevrilmişdir. Xor partituralarında müxtəlif melodik xətlərin, eləcə də müəyyən parçalarda divizilərin tətbiqi səs qatların dolğunlaşması ilə yanaşı, homofon-harmonik fakturanın da inkişafına xidmət etmişdir. “Xumar oldum” xalq mahnısının Səid Rüstəmov tərəfindən not yazısına diqqət etdikdə görürük ki, bəstəkar köçürmə zamanı melizmlərdən istifadə edərsə, xor üçün işləmədə bu melizmləri tətbiq etməmişdir:

The image shows a musical score for a single melodic line. It consists of two staves. The top staff has a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The bottom staff has a bass clef. The melody is written in a 3/4 time signature. There are trills (tr) marked above the notes in the top staff and below the notes in the bottom staff.

Şək.4. S. Rüstəmov “Xumar oldum” xalq mahnısının not yazısı

XX əsrin birinci yarısında bəstələnmiş xorlara Fikrət Əmirovun “Vətən nəğməsi” xorunu aid etmək olar. Bu xorda da folklor musiqisi parlaq şəkildə tətbiq edilmişdir. Bəstəkarın xor əsərində polifonik üsluba xas olan metodların istifadəsi də janrın peşəkar meyarlarının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Nəzərə alsaq ki, polifonik üslub xor musiqisi üçün olduqca səciyyəvidir. Əsərdə xor üslubuna xas üsulların, imitasiya və kanonların tətbiqi mahnının xor ifaçılığına xarakterik olan yeni tərzdə təfsirinin meydana çıxmasına təkan vermişdir.

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərdi ki, bəstəkarlar xalq mahnılarının xor üçün əsərlərində və işləmələrində müxtəlif üsul və ifadə vasitələrindən, eləcə də faktura, ansambl tiplərindən istifadə etmişdir. Təhlil etdiyimiz nümunələrdə müşahidə

etdiyimiz bütün bu məqamlar növbəti mərhələdə bəstəkarlar tərəfindən qorunub saxlanaraq inkişaf etdirilmişdir.

Təhlil zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən söyləmək olar ki, hər bir bəstəkar ilk növbədə xalq mahnısının leytonasiyalarını qabartmağa üstünlük vermişdir. Bundan başqa, xalq mahnısının poetik əsası əsərin obraz-emosional məzmunun formalaşmasında melodiya ilə bərabər aparıcı faktor kimi çıxış edir. Yalnız bu zaman bəstəkarların istifadə etdiyi ifadə vasitələri və seçilmiş janrlar xalq mahnısının musiqi əsərinin ərsəyə gəlməsində oynadığı rolu və əsər daxilindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur. Lakin instrumental və xor musiqisinin səciyyəvi cəhətlərini sintez edərkən, xorun rolunu və musiqi obrazının yaranmasında daşdığı əhəmiyyəti məhz müraciət etdiyi xalq mahnısı ilə əlaqəli şəkildə göstərmişdir. Hər üç nümunə öz növbəsində sosial-siyasi aspektdə əhəmiyyət daşıyan xalq mahnısının qorunmasında, təbliğində və gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm mənbə kimi çıxış edir. Hər bir halda, işləmələrdə musiqi materialının inkişafı əsas etibarilə polifonik üsulların tətbiqi ilə baş tutur. İmitasiya və güzgülü hərəkətin tətbiqi mütəmadi təsadüf edilir. Səslərin paylanma prinsipi, solo və unisonlaşma bəstəkara və işləməyə görə dəyişsə də, ümumi baxışda qadın səsləri hər zaman solo melodiyanın ifaçısı kimi ön plana çıxır. Üzeyir Hacıbəyli, Cahangir Cahangirov, Səid Rüstəmov, Fikrət Əmirovun xor üçün əsərlərində və işləmələrində ifadə vasitələri milli janr və formalarla, məqam-intonasiya, metrrihm, forma-struktur xüsusiyyətləri ilə qarşılaşdırılır. Xalq mahnısına yeni münasibət, xor üçün nəzərdə tutulan yazı üslubunun yeni boyalar kəsb etməsi təhlilə cəlb etdiyimiz nümunələrin əsas qayəsini təşkil edir. Folklor musiqisinin digər janrlarında yaranan xor əsərlərində bəstəkarlar əsas etibarilə poetik mətni saxlayaraq orijinal musiqi bəstələmişlər. Ü.Hacıbəyli və Cahangir Cahangirov xalq mahnısının melodik məzmununun olduğu kimi saxlanılmasına üstünlük verdiyi halda, Səid Rüstəmov onun müəyyən parlaq ibarə və cümlələrini, məzmunun ifadəsində önəm daşıyan müəyyən ifadə və kəlmələrin vurğulanmasına çalışır. Xor səslərinin paylanma prinsipi də ortaq və fərqli xüsusiyyətlərlə müşahidə edilir. Burada əsas melodiyanın əvvəldən sona qədər eyni səsdə və ya səslər arasında paylanması, polifonik üsullarla inkişafa məruz qalması baş verir. Fikrət Əmirov xalq mahnısının vokal-instrumental ifa tərzinə xas olan girişlərin xor səsləri vasitəsilə göstərilməsi səciyyəvi haldır. Fərqli ifadə vasitələrinin iştirak etdiyi bu miniatürlərdə hər bəstəkar xalq mahnısının obraz-emosional məzmunun qorunub saxlanmasına xüsusi önəm vermiş, məqam-intonasiya ilə bağlı cəhətlərin vurğulanmasına çalışmışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Axundova G., Azərbaycanın görkəmli dirijorları və xormeysterləri, dərs vəsaiti, Bakı, ADPU-2016, s.186.
2. Qasımova S., Tağızadə A., Mehmandarova L., Azərbaycan musiqi tarixi kursuna dair müntəxabat, Bakı, Maarif-1985, s.72.

3. Abasova E., S. Rüstəmov, Bakı, Azərənəşr-1973. s.43-45.
4. Hacıbəyli Ü.Ə. Bədii və publisistik əsərlər. Bakı, Şərq-Qərb-2008, s.544.
5. Ансерме Э., Статьи о музыке и воспитания, Москва, Музыка-1986, с 92.

Xülasə

Təqdim olunan məqalə folklor musiqisinin xor sənətinin inkişafında tutduğu mövqenin aşkara çıxarılmasına həsr edilmişdir. Tədqiqat prosesində folklor mahnılarının bəstəkar yaradıcılığında tətbiqi, xor janrlarında istifadəsi, xor üçün işləmələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərinin təhlil vasitəsilə üzə çıxarılması müxtəlif metodlarla həyata keçirilmişdir. Janrın inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi zamanı tarixi, işləmələrin təhlili zamanı nəzəri müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir. Məqaləmizin əsas məqsədi XX əsrin birinci yarısında bəstəkar yaradıcılığında folklor musiqisi əsasında yazılmış xor işləmələrinin rolunu və əhəmiyyətini araşdırmaq, bu nümunələrin səciyyəvi üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və xor sənətinin inkişafına göstərdiyi təsiri işıqlandırmaqdır. Təhlil zamanı əldə edilən nəticələrə əsasən söyləmək olar ki, hər bir bəstəkar ilk növbədə xalq mahnısının leytonasiyalarını qabartmağa üstünlük vermişdir.

Bundan başqa, xalq mahnısının poetik əsası əsərin obraz-emosional məzmunun formalaşmasında melodiya ilə bərabər aparıcı faktor kimi çıxış edir. Yalnız bu zaman bəstəkarların istifadə etdiyi ifadə vasitələri və seçilmiş janrlar xalq mahnısının musiqi əsərinin ərsəyə gəlməsində oynadığı rolu və əsər daxilindəki mövqeyini müəyyənləşdirmiş olur. Lakin instrumental və xor musiqisinin səciyyəvi cəhətlərini sintez edərək, xorun rolunu və musiqi obrazının yaranmasında daşdığı əhəmiyyəti məhz müraciət etdiyi xalq mahnısı ilə əlaqəli şəkildə göstərmişdir.

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərdi ki, bəstəkarlar xalq mahnılarının xor üçün əsərlərində və işləmələrində müxtəlif üsul və ifadə vasitələrindən, eləcə də faktura, ansambl tiplərindən istifadə etmişdir. Təhlil etdiyimiz nümunələrdə müşahidə etdiyimiz bütün bu məqamlar növbəti mərhələdə bəstəkarlar tərəfindən qorunub saxlanaraq inkişaf etdirilmişdir.

Açar sözlər: xor əsərləri, folklor nümunələri, bəstəkar yaradıcılığı, ritm, intonasiya, xalq mahnıları, laytintonasiya.

**Antiga Rzayeva, e-mail: antika_izumrud@yahoo.com
Istanbul University, Social Sciences Ins., Istanbul, Türkiye
Abstract:**

The implementation of national folklore samples in choral works of Azerbaijani composers in the first half of the 20th century

The presented article is dedicated to revealing the position of folklore music in the development of choral art. In the research process, the implementation of folklore songs in the composer's work, their use in choral genres, and the analysis of the characteristic stylistic features of choral works were carried out by various methods.

During the study of the deployment stages of the genre, the historical and theoretical comparative method was used during the analysis of the works. The main goal of our article is to investigate the role and importance of choral works written on the basis of folklore music in the composer's creativity in the first half of the 20th century, to reveal the characteristic stylistic features of these examples, and to shed the light on their influence on the development of choral art. Based on the results obtained during the analysis, it can be said that each composer preferred to emphasize the leittonations of the folk song first of all. In addition, the poetic basis of the folk song acts as a leading factor along with the melody in the formation of the image-emotional content of the work. Only then, the means of expression used by the composers and the selected genres determine the role played by the folk song in the creation of the musical work and its position within the work. However, while synthesizing the characteristic aspects of instrumental and choral music, he showed the role of the choir and its importance in the creation of the musical image in connection with the folk song he addressed. Thus, the conducted analyzes showed that the composers used various methods and means of expression, as well as types of textures and ensembles in their compositions and works of folk songs for the choir. All these points that we observed in the examples we analyzed were preserved and developed by the composers at the next stage.

Keywords: *choral works, folklore examples, composer's creativity, rhythm, intonation, folk songs, light intonation.*

**Антига Рзаева, э-почта: antika_izumrud@yahoo.com
Стамбульский Университет, Институт социальных наук,
Стамбул, Турция**

Аннотация:

Внедрение национальных фольклорных образцов в хоровые произведения азербайджанских композиторов первой половины XX века

Представленная статья посвящена выявлению мест фольклорной музыки в развитии хорового искусства. В процессе исследования различными методами осуществлялось внедрение фольклорных песен в творчество композитора, их использование в хоровых жанрах и анализ характерных стилистических особенностей хоровых произведений. При изучении этапов развертывания жанра при анализе произведений использовался историко-теоретический сравнительный метод. Основная цель нашей статьи - исследовать роль и значение хоровых произведений, написанных на основе фольклорной музыки, в творчестве композитора первой половины XX века, выявить характерные стилистические особенности этих образцов и пролить свет на их влияние на развитие хорового искусства. На основании полученных в ходе анализа результатов можно сказать, что каждый композитор предпочитал в первую очередь подчеркивать лейттонации народной песни. Кроме того, поэтическая

основа народной песни выступает в качестве ведущего фактора наряду с мелодией в формировании образно-эмоционального содержания произведения. Только затем используемые композиторами средства выражения и выбранные жанры определяют роль народной песни в создании музыкального произведения и ее положение в произведении. Однако, синтезируя характерные стороны инструментальной и хоровой музыки, композитор показал роль хора и его значение в создании музыкального образа в связи с народной песней, к которой он обращался.

Таким образом, проведенные анализы показали, что композиторы использовали различные приемы и средства выражения, а также типы фактур и ансамблей в своих композициях и произведениях народных песен для хора. Все эти моменты, которые мы наблюдали в проанализированных нами примерах, были сохранены и развиты композиторами на следующем этапе.

Ключевые слова: *хоровые произведения, фольклорные примеры, композиторское творчество, ритм, интонация, народные песни, легкая интонация.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

Rəyçi: Gülnaz Rzayeva *ADMİU-nun Xalq çalğı alətləri ifaçılığı kafedrasının dosenti, Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.328>

MEHMAN HƏSƏNLİ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

mehman.hesen@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3036-2646>

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN “TƏBRİZ NAMUSU” ROMANINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK

Xülasə

Tarixi romançılıq 1980-ci illər Azərbaycan nəsrinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. İstiqlal arzusu ilə yaşayan Azərbaycan cəmiyyətinin istəklərini ədəbi-bədii fikir yüksək sənət əsərləri ilə cavab verir və tarixə, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə müraciət aktuallaşmağa başlayır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Fərman Kərimzadə müstəsna xidmətlər göstərmiş yazıçılardandır.

Açar sözlər: Azərbaycan, roman, Fərman Kərimzadə, istiqlal, tarix

MEHMAN HASANLI

HISTORY AND MODERNISM IN THE NOVEL “THE HONOR OF TABRIZ” BY FARMAN KARIMZADE

SUMMARY

Historical novelism was one of the main directions of Azerbaijani prose in the 1980s. Literary and artistic thought responds to the aspirations of the Azerbaijani society, which lives with the desire for independence, with high works of art, and the appeal to history, the life and activities of prominent personalities begins to become relevant. From this point of view, Farman Karimzade is one of the writers who rendered exceptional services in the history of Azerbaijani literature.

Keywords: Azerbaijan, novel, Farman Karimzade, independence, history

МЕХМАН ГАСАНЛЫ

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ В РОМАНЕ ФАРМАНА КЕРИМЗАДЕ «ЧЕСТЬ ТЕБРИЗА»

РЕЗЮМЕ

Исторический роман был одним из главных направлений азербайджанской прозы 1980-х годов. Литературно-художественная мысль отвечает чаяниям азербайджанского общества, живущего стремлением к независимости, высокими произведениями искусства, и обращение к истории,

жизни и деятельности выдающихся личностей становится актуальным. С этой точки зрения Фарман Керимзаде является одним из писателей, оказавших исключительные заслуги в истории азербайджанской литературы.

Ключевые слова: Азербайджан, роман, Фарман Керимзаде, независимость, история.

Fərman Kərimzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə 1980-ci illərdə yazmış olduğu "Xudafərin körpüsü", "Çaldıran döyüşü" kimi tarixi romanların müəllifi kimi daxil olmuşdur. Onun müəllifi olduğu "Təbriz namusu" romanı da uğurlu romançılığının davamı, tarixə müraciətin yeni faktı, səhifəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

"Təbriz namusu" romanının qaynağını Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət təvarix" əsəri təşkil etməkdədir. Müəllif tarixi qaynaqdan geniş istifadə etsə də, əsəri mənbənin eynilə proyeksiyası adlandırmaq olmaz. Əsərdə tarixilik başlıca yer tutsa belə, bədii təxəyyül, əsərin yarandığı dövrün (XX əsrin 80-ci illəri) ovqatı əsas ideya qaynağı kimi çıxış etməkdədir. Yazıcının tarixə müraciəti həm də XX əsrin 80-ci illərində ölkəmizdə baş verən reallıqlardan, can verməkdə olan sovet imperiyasının xəyanətkarlığından, Azərbaycana qarşı atılan haqsız addımlardan (deportasiyalar, azadlıq uğrunda mübarizə aparana qarşı həbslər və s.) doğmuş və yazıçı tarixi fonda yaşadığı dövrün reallıqlarına işıq salmışdır. "Ümumən, romanda yazıcının tarixin köməyi ilə məhz çağdaş Azərbaycanın vəziyyətini şərhə çalışdığı aydın duyulur" (Əlişanoğlu, 2015, s. 70).

Əsərdə işğalçılarla yerli xalqın mədəniyyəti arasındakı ziddiyyəti təsvir edərkən personajların dilindən səslənən fikirlər yazıcının öz dövrünə müraciəti kimi səslənir: "Allaha acıq getməsin, Azərbaycanı elə zəngin, elə gözəl yaradıb ki, hansı düşmən dişini itiləyirsə, bura cumur. Nemətlərimizi yeyib, doymaq bilmirlər...Xalq oyanmalıdır, oğlum! Oyanmalıdır. Hamını qəflət yuxusana veriblər..." (Kərimzadə, 2018, s. 256)

"Təbriz namusu" romanında üç zaman qatı var: Elxanilər dövründə Azərbaycanda baş verən hadisələr, bundan keçmişə, Çingiz xanın doğulmasından başlayaraq ölümünə qədərki dövrün əsas səciyyəvi məqamlarının təsviri və əsərdə xəyalən də olsa çıxış edən yazıcının öz dövrü.

Çingiz xandan bəhs edən istər tarixi mənbələrdə (Fəzlullah Rəşidəddinin "Cami ət təvarix", Ötəmiş Hacı "Çingiznamə" və s.), istərsə də bədii əsərlərdə (Çingiz Aytmatov "Çingiz xanın ağ buludu") mifoloji qat bu və ya digər dərəcədə iştirak etmişdir. Fərman Kərimzadənin "Təbriz namusu" romanında da Çingiz xanla bağlı hadisələr mifik məzmunla malikdir. Çingiz Aytmatovun "Çingiz xanın ağ buludu" povestində ağ bulud uğur, qələbə rəmzi kimi çıxış edir və onu qələbəbədən-qələbəyə aparən simvol kimi təqdim edilir. "Xaqan titrəyən əlini gözünün üstünə qoyub Göyün üzünə təfərinə elədi, yox, ağca bulud yubanıb dalda qalmamışdı, nə qabaqda gözə dəyirdi, nə arxada...Xaqanın qarınca düşən ağca bulud gözlənilmədən qeybə çəkilməmişdi...Ağca bulud xaqanı tərk eləmişdi. Çingiz xan itil

çayının yaxasına çatanda başa düşdü ki, Göy üzü ondan dönüb” (Aytmatov, 2017, s. 117).

“Təbriz namusu” romanında isə Yesugeyin oğlunun əli yumruq kimi sıxılmış vəziyyətdə doğulur. Hər kəs bunu uşağın sağlamlığı ilə bağlı olduğundan narahatlıq keçirsə də, şaman bu hadisəni fərqli şəkildə yozur. Oxuduğu duadan sonra uşağın əli açılır və orada qan topası görünür. Bu isə onun gələcək qanlı fəthləri kimi xarakterizə olunur.

“Şaman uşağa yaxın gəldi. Mamaçadan onu beşiyə qoymasını tələb eləyəndən sonra diz çöküb, əllərini göyə qaldırdı.

- *Ey göylərin sahibi olan tanrımız! Axı, Nurun tayfası sənin qanından yaranıb və sənin göstərdiyin yolla gedərək, sənin sayəndə bu qədər xoşbəxt günlərə düçar olub. De, ey tanrım, bu körpənin ovcundakı nədir? Sənin ona bəxş etdiyən bəxtin nişanəsidiirmi? İcazə ver, körpə ovcunu açsın ki, bizə göndərdiyin xoşbəxtliyi öz gözümüzlə görək.*

Şaman gözlərini yumub, xeyli gözlədikdən sonra qalxıb uşağın üstünə əyildi və onun barmaqlarını açmağa başladı.

Barmaqlar açıldı, şaman balaca igidin ovcunu atasına göstərdi. Orada qara ciyər parçası kimi qurumuş qan vardı.

Atası soruşdu:

- *-Uşağın ovcu yaradırmı?*

- *Yox, böyük hökmdar. Tanrının nişanəsidir. Oğlun dünyaya ovcu dolu qanla gəlib. O, qanlı yolla da olsa, dünya hökmdarının taxt-tacına yetişəcək”* (Kərimzadə, 2018, ss. 39-40).

Yazıçı əsərdə Çingiz xanın milli kimliyi məsələsinə də toxunmuş, türk faktorunun Çingiz xanın şəxsində və qurduğu dövlətin idarəetmə sisemində mövqeyini ifadə etməyə çalışmışdır. *“Bəşər tarixində yeni-yeni ərazilər fəth etmək uğrunda qanlı müharibələr aparmış Çingiz xan tarixdə işğalçı, qəddar bir hökmdar kimi xatırlanmaqla bərabər, həm də özündən sonra yaddaşlarda dünya fatehi, bir cahangir kimi yaddaqalan obrazını yaratmışdı. Romanda hökmdarın obrazını öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə qələmə alan müəllif cərəyan edən hadisələr fonunda onun mənəvi-psixoloji aləmini aydın cizgilərlə əks etdirib. Çingiz xan tarixdə əsirlikdən hakimiyyətə gəlmiş, erkən yaşından iti zəka sahibi kimi seçilmişdi. O, səriştəsiz davranmağın yalnız məğlubiyyətlə nəticələnəcəyini anlayır və bu hadisələr fonunda onun əsərdə soyuqqanlı obrazı yaradılır”* (Nəsirova, 2020).

Ulu babasının Bayat tayfası ilə əlaqəsinin olması, inanc məsələsində, yerinə yetirdiyi dini ayinlərdə türk faktorunun mövcudluğunu qabardan yazıçı onun milli kimliyi ətrafında aparılan müzakirələrə öz yanaşmasını ortaya qoymuşdur. Çingiz xan haqqında olan romanların bir çoxunda onun qurduğu dövlətin Xarəzmşahlarla apardığı müharibələrin təsviri aparıcı yer tutmaqdadır. Bu bir tərəfdən həmin əsərlərin yazılması zamanı istifadə olunan tarixi qaynaqlarla bağlıdırsa, digər tərəfdən həqiqətən də, müharibənin tarixi əhəmiyyəti, Çingiz xanın həyatının və

mübaruzəsinin böyük və mühüm hissəsini təşkil etməsi faktoruna əsaslanmışdır. Vasili Yanın “Çingiz xan” romanında olduğu kimi Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu”, eləcə də Yunus Oğuzun “Çingiz xan” tarixi romanlarının əsas hissəsini Çingiz xanla Xarəzmşahlar arasındakı savaqlar tutmaqdadır. Tarixi qaynaqlardan da bəllidir ki, Çingiz xanın ən çox çəkdiyi, ehtiyat etdiyi sərkərdələrdən biri Xarəzmşah Cəlaləddin olmuşdur. Fərman Kərimzadənin romanında bu faktor türk amilinin qüdrətliyi, yenilməzliyi kimi təqdim edilmişdir. Hətta Çingiz xanın ölməmişdən öncə, son nəfəsində gözünün qarşısına Cəlaləddin gəlir: *“Ölməmişdən qabaq onun gözlərinin önündə qayadan qartal kimi at belində Sind çayına şığıyan Cəlaləddin dayanmışdı... Cəlaləddin onun gözünü qorxudan yeganə igid idi”* (Kərimzadə, 2018).

Əsərdə Çingiz xanın nənəsi Alan-qoa, atası Yesugey, arvadı Borte və oğlanları haqqında məlum olan tarixi faktların, əhvalatların dekonstruksiyasına əsərdə rast gəlinir. Müəllif Çingiz xanın atasının Bayat qəbiləsindən olan Orxan adlı gəncin olması ilə bağlı əhvalat daxil etmişdir. Bortenin çinli olmasını, Çingiz xanla yad dildə danışmasını da müəllifin əlavələri kimi xarakterizə etmək olar. Çingiz xan haqqında yazılmış kitablarda, mənbələrdə Bortenin yerli xalqlardan birinin qızı olduğu aşkar yazılmışdır.

Bundan başqa əsərdə Çingiz xanın övladları – Cuci, Cığatay, Uqedei, Tuluy və onların yürüşləri barədə məlumatlara da yer verilmişdir.

Əsərdə Xarəzmşah Məhəmmədlə Çingiz xanın aralarının dəyməsi, müharibəyə səbəb olan Otrar hadisələri Fəzlullah Rəşidəddinə istinadla təsvir edilmişdir. Məhz Otrar hakiminin, Məhəmmədin dayısının acgözlüyü uzun illər davam edən, qalaların viran qalmasına, əhalinin öldürülməsinə səbəb olan müharibəyə rəvac verdi. Nəticədə Xarəzmşahlar dövləti məhv oldu. Çingiz xan Otrar hakiminin onun göndərdiyi tacirləri öldürməsinə əsas tutaraq Xarəzmşah dövlətini yer üzündən sildi. *“Bu əhvalatdan təqribən əlli beş il sonra Fəzlullah Rəşidəddin yazacaqdı ki, Əmir İnancuq onları öldürdü və beləliklə də böyük bir dünyanı xaraba qoydu. Neçə xalqı zillətə saldı”* (Kərimzadə, 2018, s. 137).

Dünyanın dörd bir yanına qoşun göndərən, Tanrı tərəfindən göndərildiyini iddia edən, özünü onun elçisi adlandıran Çingiz xanın ölümü qanla bitir. Əsərdə tarixi mənbəyə istinadla həmin hadisələr öz əksini tapmışdır. 1226-cı ildə, 72 yaşında xəstələnərək ölən Çingiz xana qiymətli hədiyyələr gətirən Tanqut hakimini və qala divarlarının çölündə bazara toplaşan yüzlərlə insanı bu hadisəyə şahidlik etməsinlər deyə qılıncdan keçirdilər. Dünyaya əli qanla gələn hökmdar yüzlərlə insanın qanının üzərindən arabayla keçərək getdi: *“Döyüşlərdə bədənləri və ürəkləri bərkimiş bu süvarilər heç kimə aman vermədilər. Hədiyyə gətirən elçiləri də, Tanqut hakimini də doğradılar. ..Tanqut hakiminin başına qılıncı endirəndə əlləri də doğranıb yerə düşdü və ağ bayram paltarını qırmızı boyandı, yerdə ağrıdan qıvrılındı bircə söz deyə bildi:*

-Niyə?

Bu dinc adamların bir “günahı” varmış. Onlar Çingiz xanın ölüm xəbərini eşitməməliymişlər.... Çingiz xanın meyiti olan, üstündə qızılı parçadan alaçıq qurulan araba hərəkətə gəlirdi. O getdikcə yaşıl otlar üstündə qırmızı qanı basıb keçən qoşa təkərin izi qalırdı. Dünyaya ovucunda bir parça qanla gələn hökmdar, dünyadan da qan gölünün içindən keçib gedirdi” (Kərimzadə, 2018, s. 249).

Əsərin adındakı namus anlayışı isə Çingiz xan dövrünə paralel şəkildə təsvir olunmuş Azərbaycanda baş verən hadisələrlə bağlıdır. Monqol qoşunlarının Azərbaycana işğal etdikdən sonra burada qurulan Hülakilər dövləti quruculuğa böyük önəm vermiş, xüsusən Qazan xanın vaxtında dövlət özünün çiçəklənmə çağını yaşamışdır. Müəllif yadelli adlandırdığı monqol tatarlarının məhz yerli əhaliyə qaynayıb-qarışmasını, onların adətlərinə uyması ilə inkişafın mümkünüyünü qeyd etmişdir. Lakin bu sülalədən olan hökmdar Əbu Səidin yerli ənənəyə qarşı çıxması, başqasının qadınına göz dikməsi (halbuki bu monqollarda namussuzluq hesab olunmurdu) onun özünün də faciəsi ilə nəticələndi. Özü öldürüldü və sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu.

Fərman Kərimzadənin “Təbriz namusu” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında Çingiz xanın obrazını tarixi mənbələr əsasında (Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət təvarix” əsəri) yaradan azsaylı əsərlərdən biridir. Beləliklə, “Təbriz namusu” romanı öz ictimai məzmunu ilə Azərbaycanın qədim mərkəzi olan Təbrizin namus mücadiləsini ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

- Aytmatov, Ç. (2017). *Çingiz xanın ağ buludu*. Bakı: Kitab klubu.
Əlişanoğlu, T. (2015). *Müstəqillik körpüsündən keçənlər*. Bakı: Elm və təhsil.
Kərimzadə, F. (2018). *Təbriz namusu*. Bakı: Kitab klubu.
Nəsirova, L. (2020, may 15). *"Təbriz namusu"ndakı Çingiz xan: fateh-hökmdara yazıçı baxışı*. Bu <https://525.az/>: <https://525.az/news/141899-tebriz-namusundaki-cingiz-xan-fateh-hokmdara-yazici-baxisi> mənbədən tapılıb

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Bağırılı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.333>

XƏLİLZADƏ ŞƏBNƏM ŞAHİN
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi

khalilzade90@inbox.ru

<https://orchid.org/0000-0002-5130-5723>

SATİRANIN TƏKAMÜLÜ VƏ XX ƏSR ƏDƏBİYYATINDA İNİKASI

Açar sözlər: satira, ədəbi janr, satirik mətn, Qara yumor, ironiya, satirik ədəbiyyat, dünya ədəbiyyatı, faciə, satirik roman, satirik povest.

Key words: satire, literary genre, satirical text, black humor, irony, satirical literature, world literature, tragedy, satirical novel, satirical narrative.

Ключевые слова: сатира, литературный жанр, сатирический текст, черный юмор, ирония, сатирическая литература, всемирная литература, трагедия, сатирический роман, сатирическое повествование

Avropa ədəbi prosesində satiranın təkamülü yeni yaranmağa başlayan burjuva cəmiyyətinin feodal qaydalarına qarşı yönəlmiş hadisələrin determenizasiyası ilə əlaqələndirilir.

Hələ İntibah dövründən başlayaraq artan reformalarda satira nəzərə çarpacaq rola malik olmuş və ədəbi janrlar arasında mühüm yer tutmuşdur. Təsadüfə deyildir ki, məhz bu dövrdə müxtəlif məzmunlu satirik əsərlər meydana gəlmişdir. Kilsəyə və onun xadimlərinə, orta əsr xristian kilsə ehkamlarına, sistem və qaydalarına qarşı, eyni zamanda bu ehkamları dəstəkləyən, qoruyan qüvvələrə; əxlaqsız keşişlərə, sxolastik düşüncəli din xadimlərinə qarşı yönəlmiş satirik mətnlər meydana gəlməyə başlamışdır.

Sosial sinif olaraq burjuaziyanın inkişafı bir ədəbi janr kimi satiranın da təkamülünə təkan vermişdir. Təmsillər, satirik novellalar, həcmli satirik romanlar öz əsasını ənənəvi xalq yaradıcılığından, xalqın gülüş mədəniyyətindən bəhrələnərək inkişaf etməyə başlamışdır.

Satira dünyanın və insanın qüsurlarını özündə əks etdirən bir sənət növüdür. Ədəbiyyatda satira konkret, fərdi qüsuru ələ salmağa yönəlmiş kiçik həcmli bir janrdır. Satira, yumor, ironiya və sarkazmın da daxil olduğu komik janrlara aiddir.

Satira heç bir vaxt, xüsusilə də hakim ideologiyaya münasibətdə alqışla qarşılanan ədəbi janr olmamışdır. Bu isə başa düşüləndir. Tənqid edilmək və gülüş hədəfinə çevrilmək bütün dövrlərdə heç kəsdə müsbət emosiyalar yaratmamışdır.

Satiranın təkamül prosesini daha aydın təsəvvür etmək üçün onun bir ədəbi janr olduğunu nəzərə alaraq əvvəlcə “Ədəbiyyat nədir?” sualı barədə qısa fikirləri nəzərdən keçirmək zəruriyyəti yaranır.

“Ədəbiyyat nədir?” – sualına ta qədim zamanlardan indiyədək müxtəlif cavablar verilmişdir : “Ədəbiyyat söz sənətidir”, “Ədəbiyyat həyatın güzgüsüdür”, “Ədəbiyyat – insanda bədii hiss və həyəcan oyadan bir sənətdir”, “Ədəbiyyat sinfi mübarizənin kəskin silahıdır”, “Ədəbiyyat həyatı obrazlarla əks etdirən incəsənətdir” və.s. Ədəbiyyatın təbiəti sözün təbiətindən və xassələrindən ayrılmazdır. [3, 7]

Bu təriflərin sayını artırmaq da olar. Ancaq ayrı – ayrılıqda bu tərəflərin heç biri kamil deyildi. Bunların hər biri ədəbiyyatın bir xüsusiyyətini, yaxud bir cəhətini ifadə edir. [1, 26]

Milliyətindən asılı olmayaraq, şəxsiyyətin formalaşması, cəmiyyət üçün faydalı bir fərdə çevrilməsi çox faktorlardan asılıdır. Onlardan biri də insanın yaşadığı zamanla, ətraf mühitlə ayaqlaşa bilməsi, cəmiyyətə uyğunlaşa bilməsi, mövcud rejimlə yola gedə bilməsidir. Bu çətin prosesdə ədəbiyyat və incəsənət insanın, hətta bütöv bir xalqın köməyinə çata bilər, prosesdə bilavasitə iştirak etməyə çalışır. Çünki ədəbi nümunələr, xüsusilə də satira cahilliyin və nadanlıqın qarşısını almağı bacaran, ədalətsizliyə, haqsızlığa, naqisliyə qarşı yönəlmiş bir silahdır. Ədəbiyyat insanın kamilləşməsinə, dünyagörüşünün artırılmasına təkan verir. Ədəbi janr olaraq, satiranın gücü, təsiri isə bu sahədə digər ədəbi janrlardan daha önəmli və faydalı, eyni zamanda vacib görünür.

Misal üçün, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri satira janrının təkamül prosesində Bernard Şounun satirası xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Baxmayaraq ki, artıq bu dövrdə burjuazianın feodolizmlə apardığı mübarizə dövründəki kimi elə bir tarixi əhəmiyyət kəsb etmirdi, Şounun yaradıcılığında xüsusi diqqət çəkən satirik pafos əsasən rühanilərə və meşşanlığa qarşı yönəlmişdi.

XX əsrdə isə artıq ictimai şəraitin təsiri ilə “Satira tədricən satiranı xarakterizə edən güclü ifşa və inkar pafosunun təsirindən çıxaraq virtouz hazırcavablığın, aqlın ifadəçisinə çevrilir.” [14, 40]

İnsan şüurlu həyatı boyu həqiqət axtarışındadır. Lakin həqiqətin də həqiqət olmasının sübuta ehtiyacı olur bəzən. Mətləb isə budur ki, ədəbiyyat məhz həqiqət axtarışı məsələsində həyatımızda böyük rola malikdir. Daha dəqiq desək, ədəbiyyat da əgər hadisələri dəqiq elmlər kimi obyektiv şəkildə, olduğu kimi işıqlandırarsa elmin təsiri altına düşür və bədiiliyindən uzaqlaşır, ardınca da maraqsız mətnə çevrilir. Axı, ədəbiyyata ilk növbədə “həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənəti” olaraq qiymət verilmişdir.

Doğrudur, insan təbiətin bir parçasıdır lakin, eyni zamanda o digər canlılardan əsas etibarilə şüuruna, mənəviyyətinə görə fərqlənir. Ədəbiyyat həyatdakı hadisələri tam reallığı ilə əks etdirsə, sönük görünəcəkdir. Yazıçının təxəyyülü, bədii düşüncə tərzini nə qədər yüksəldirsə, hadisələrə qərəzsiz, faktlara əsaslanaraq yanaşması nə qədər dolğundursa, onun qələmə aldığı əsər də bir o qədər mükəmməl, inandırıcı və təsirli alınacaqdır.

Ədəbi janrlardan biri olan satira janrı da bəzi tənqidçilərin dediyi kimi, insanı tərbiyələndirmək, islah etmək kimi vəzifələri qarşısına məqsəd qoymayıb. Sadəcə bu

məsələləri işıqlandırmaqla cəmiyyəti narahat edən nöqsanlara etirazını bildirərək tənqid edir, gülüşlə, ironiya ilə, məsxərəylə insanların daxili aləmində təlatümlər yaradır. Satira məhz bu missiyası ilə insan ruhunun paklığına, təmizlənməsinə çalışır.

Antik dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər satirik janrın yaranması və inkişafı, ədəbi proseslərin axarında baş verən forma dəyişiklikləri ilə müşahidə olunub. Lakin buna baxmayaraq, müasir dövrdə də satiraya olan maraq klassik formalara bağlıdır. Lakin satiranın əsasını o zaman da janr müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, indi də məhz komiklik müəyyənləşdirir. Komiklik, yumoristliklik, satiriklik və ya ironiyalılıq satiranın sosial funksiyasını müəyyənləşdirir.

“Gülüşün və satiranın sosial funksiyası obyektə mübarizə aparma sferasında komik şəkildə ifadə kimi təsbit edilir. Məhz bu fakt satiranın ironiyadan və yumordan fərqləndirən amildir. Belə ki, bu halda satira aktiv və məqsədyünlüdür.”
[11, 25]

İngilis yazıçı və dramaturqu Con Qolsuorsi “Ədəbiyyat və həyat” əsəsində yazır: “Biz eksperimentlərlə dolu bir dövrdə yaşayırıq; yazıçılarımız üçün asan deyil. Bizi bugünkü nəsrin poeziyaya, poeziyanın isə nəsrə dönməsi az maraqlandırır. Bizi, mənəcə, daha çox belə bir sual qayğılıandırır: Ümumiyyətlə, mövcud şəraitdə həm şeir, həm də nəsr yazmağa dəyərmə?” Yazıçı qələmə aldığı kitabları barədə də bu fikri söyləmişdir : “Mən güman edirəm kitablarımda özünəməxsus bir dünya yaratmışam, lakin bu dünya yaşadığımız dünyaya bənzəyirmi?” **[3]**

“Dünya ədəbiyyatı” termini ilk dəfə 1827 – ci ildə dahi alman şairi Höte tərəfindən istifadə ediləlibdir. Texnologiyaların inkişafı, daim yenilənməsi ədəbiyyat sahəsində də böyük bəşəri sıçrayışlara səbəb olmuşdur. Ölkələrin, xalqların mədəniyyəti, ədəbiyyatı bir növ dünyanın o başından bu başına qədər yayılaraq, tərcümə olunaraq digər xalqların da mədəniyyətinə, ədəbiyyatına təsir göstərmişdir. Beləliklə tərcümələr, nəşrlər, iqtisadi və siyasi sahələrdə qarşılıqlı mübadilələr sayəsində milliyətindən asılı olmayaraq, ən yaxşı ədəbi nümunələr bəşəri dəyərlər kəsb etmiş, dünya ədəbiyyatının malına çevrilmişdir.

İki yüz il əvvəl Hötenin dilə gətirdiyi bu termin milli ədəbiyyatın nadir nümunələrini heçə endirmir, əksinə onu dünya səviyyəsinə yüksəlməsinə şərait yaratmaqla, bütün dünyanın sərəvətinə çevrilməsinə təkan verir. Diqqətəlayiq, yüksək səviyyəli əsərlər yazmaq, indiki biznes dünyasında seçilərək önə çıxmaq ,xüsusilə də ədəbiyyat sahəsində dünya çapında şöhrət qazanmaq çox çətindir. Lakin nə qədər çətin olsa da, dünya ədəbiyyatı siyahısına daxil edilən əsərlər artıq tək onu yazan yazıçının təmsil etdiyi xalqa məxsus deyil, bütün bəşəriyyətə məxsus olur. Əlbəttə burada dil faktorunun hökmü danılmazdır. İngilis dili hər sahədə olduğu kimi ədəbiyyatda da hegomon dilə çevriləlibdir. Bu dilə çevrilməyən ədəbi əsərlərin dünya səviyyəsində müzakirə olunması da mümkünsüzdür. Siyasi arenada , iqtisadi sahədə ingilis dili nə qədər işləkdirsə, aparıcıdırsa, mədəni və ədəbi sahədə də ingilis dilinin yeri böyükdür.

Məlum olduğu kimi, ədəbiyyatda satira Qədim Roma ədəbiyyatında yaranmağa başlamışdır. Bəzi mənbələrdə isə qeyd edilir ki, satiranın əsası Qədim Yunanıstanda qoyulsa da, o, satiranın iki növünə öz adlarını vermiş və onun “ataları” hesab edilən Horatsi və Yuvenalin vətəni Qədim Romada inkişaf etmişdir. Tarixi mənbələr göstərir ki, Roma satirası Horatsinin, Persiusun, Lutsiliyanın, xüsusən də Yuvenalin əsərlərində özünü göstərir. Satirik ədəbiyyat ümumiyyətlə, Horatian, Yuvenalin və Mineppe kimi təsnif edilə bilər. İlk dəfə romalı natiq Kvintilian satira janrını bir ədəbi janr kimi təqdim edən, xarakterizə edən müəllif kimi qəbul edilir. Bualo “Poetik sənət” traktatında yazır ki, satira janrı cəmiyyət üçün qəsidədən daha çox lazımdır. [10, 24]

Orta əsrlərdə satira nümunələri əsasən, şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdı. Xalq arasında geniş yayılmış lətifələr, satirik şeirlər satira janrının əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Misal üçün, satira tarixində İtaliya xalq yaradıcılığı olan “maskaların komediyası” mühüm rol oynamışdır.

İntibah dövrünün ideologiyasına təsir göstərən, onu tənqid edən müəlliflər və onların əsərləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. F. Rabelnin “Qarqantyuya və Pantaqryuel” əsərində qrotesk, hiperbola gülüş obrazları yaratmışdır. Rablenin ilk ədəbi yaradıcılığı anatomiyaya, arxitekturalara və mədəni məsələlərə həsr edilmişdir. Yaradıcılığının zirvəsi hesab edilən “Qarqantyuya və Pantaqryuel” romanı 1552- ci ildə Alkofribas Nazye təxəllüsü ilə işıq üzə görüb. Romanda satqın hakimlər, axmaq filosoflar, tamahkar, həris keşişlər ironiya ilə ifşa edilir, hətta karolun özü gülüş hədəfinə çevrilir, lağa qoyulur. Əsər Fransa inkviziyasının xoşuna gəlməmişdir və Rable roman üzərində işini davam etdirmək üçün ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Onun adı çəkilən əsəri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir və müəllifə dünya şöhrəti qazandırmışdır. Rablenin bu əsərini haqlı olaraq, Orta əsrlərin satirik ensiklopediyası adlandırırlar.

Qərbin estetik dünyagörüşünün formalaşmasında satiranın müxtəlif istiqamətlərinin yaranması mühüm rol oynamışdır. Bunlardan biri də “bernesk” adlanır və italyalı satirik şair Berni Françeskonun adı ilə bağlıdır. Bu satirik istiqamətin əsas prinsipləri üçün xarakterik olan mətnin karikatura manerasında verilməsidir. Bunun isə əsasını paradoks və gözlənilməz müqayisələr təşkil edir.

Klassik ingilis satirasında isə əsas və vacib forma olaraq “açıq, birbaşa” və “formal” satira manerası hesab edilir. Burada oxucuya və dinləyiciyə satirik irad və mülahizələrlə müraciət edilir.

İspan yazıçısı M.D.Servantesin “Don Kixot” romanı həmin dövrlərin qovşağında dünya ədəbiyyatına möhtəşəm satirik roman kimi daxil olur və işıq üzə gördüyü gündən dünyanın komik panoramının təsviri baxımından bütün dövrlərin ən dahiyənə satirik janrda qələmə alınmış əsəri hesab edilir.

İngilis ədəbiyyatında satiranı öz yaradıcılığında D.Q.Bayron inkişaf etdirir. Onun yaradıcılığında satiranın romantik ironiya ilə sintezi özünü büruzə verir.

Bununla belə, onun da yaradıcılığında satirik motivlər yalanın ifşasına, aristokratiyanın, dindarların riyakarlığına yönəlir, eyni zamanda, burjua cəmiyyətinin dardüşüncəliyi də satira atəşinə tutulur.

Avropa ədəbiyyatında satira janrı isə ən çox U.Tekkerin, H.Hayne, A.Fransisko, B.Şounun adları ilə bağlıdır. Karl Kraus Conatan Sviftdən sonra ilk böyük Avropa satirikçisi hesab edilir. **[8, 254]**

Avropa ədəbiyyatında satirik janrın köməyilə A.Hitler, N.S.Xruşşov, L.İ.Brejnyev kimi hərbi və siyasi xadimlərin satirik karikaturaları öz əksini tapmağa başlayır. Həmin dövrdən başlayaraq siyasi satira elementləri genişlənir. **[17]**

Rus ədəbiyyatında satiranın əsasını qoyanlar A.Kantamir, D.Fonvizin, İ.A.Krılov, A.P. Sumarokov hesab edilir. Mineppe satirasına misal olaraq, F.M.Dostoyevskinin “Bobok”, M.A.Bulqakovun “Master və Marqarita”, İ.İlf və E.Petrovun “12 stul” əsərlərinin adlarını qeyd etmək olar.

Satira bütün zamanlarda, bütün quruluşlarda vacib və aktual janr olaraq daim inkişaf edərək diqqət mərkəzində olmuşdur. Marksist inqilabçı, Sovet siyasi xadimi Lev Trotski Sovet quruluşunun ilk illərində əbəs yerə deməmişdir: “Heç şübhə etmirəm ki, bizim teatra mütləq şəkildə son dərəcə yeni inqilabi məişət repetuarı gərəkdir, ən başlıcası Sovet komediyası, sadəcə sovet adətinə gülən və hiddətlənən komediya.” **[12, 184]**

XX əsrin Amerika satirik nəsrı M.Tvenin, F.Dannın, A.Birsin adları ilə bağlıdır. I və II Dünya müharibələri arasında S.Lyuis, R.Lardner, N.Uest sonrakı dövrlərdə isə L.Xyus, D.Çiver, A.Buxvald Amerika satirik janrın davamçıları hesab edilir. ABŞ-da eyni dövrün bir çox sosial tənqidçiləri, məsələn, D.Parke və H.L.Menken satiradan əsas silah kimi istifadə edirdilər. Satirik fantastika janrda tanınmış yazıçılardan R.Bredberinin, K.Vonnequtun və digər yazıçıların adları mühüm rol oynamışdır. “Baş küçə”, “Bebbir”, “Bizdə bu mümkün deyil” kimi satirik hekayələri və romanları ilə tanınan yazıçı Sinkler Luis əsərlərində Amerika dəyərlərini araşdırır və satirikləşdirirdi.

Satiranın ABŞ-da təkamül prosesindən danışarkən “qara yumor” termininə də münasibət bildirmək gərəkdir. Satira və yumorun fərqli cəhətləri olsa da, dünyanın bir çox ölkələrin yazıçılarının “qara yumor”a aid edilən əsərləri meydana gəlmişdir. Bir termin kimi “qara yumor” 30-cu illərdə Fransada meydana gəlsə də, termin fəlsəfi mənə yükünə malik olmaqla yanaşı, bədii-nəzəri cəhətdən də ədəbiyyatşünaslıqda və ədəbi mətnlərdə insan azadlıqlarının problemlərini üzə çıxarmaq öhdəliyi kimi meydana çıxmışdır. Ötən əsrin 50-70-ci illərində Amerika ədəbiyyatında “qara yumor”a aid edilən bir çox əsərlər işıq üzü görmüşdür. Bu termin amerikalı ədəbi tənqidçi Bryus Fridmanın tərtib etdiyi antologiyadan sonra daha da məşurlaşmışdır.

Artıq janrından asılı olmayaraq, poeziyada, nəsr əsərlərində də satiranın elementləri, motivləri olmadan keçinmək mümkün deyil. Çünki müasir ədəbiyyatda artıq satira və yumor hər bir mətnin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Çünki hərdən

ironiya ilə söylənən fikirlər mətnin maraqlı olmasına, oxunaqlığına, yadda qalmasına müsbət təsir göstərir. İroniya ilə zəngin əsərlər daha maraqla qarşılanır, cəlbədicə olur və uzun müddət yaddaşlarda qalır.

Çağdaş dünyamızda ədəbi əsərlərin əksəriyyətində siyasi xadimlərin məsxərə obyektinə çevrilməsi, korrupsiyanın ifşa edilməsi, təkcə oxucuların gülüb keçməsi üçün deyil, həm də oxucunu düşünməyə, ədəbi mətnlərdən alınan informasiyaları təhlil etməyə vadar edir. Belə əsərlər ümumilikdə elə atmosfer yaradır ki, oxucu ilə müəllif arasında sanki problemlərin çözülməsi istiqamətində qiyabi və ya əyani şəkildə dialoq yaranır.

Satiradan ədəbi və ictimai mübarizələrdə geniş istifadə edilməsi, onun ciddi sosial məzmun daşmasına səbəb olmuşdur. XIX – XX əsrlərdə Azərbaycan maarifçiləri feodal dərəcəliyini, cəhaləti, elm və təhsil düşmənlərini satirik əsərlər – şeir, felyeton, hekayə və s. formada tənqid etmişlər. Ona görə də XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılır. [15] Azərbaycan ədəbiyyatında N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C. Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, Mir Cəlil, Sabit Rəhman, B.Vahabzadə və digər şair və yazıçılar öz yaradıcılıqlarında satira janrından, onun elementlərindən əsərlərində geniş istifadə etmişlər. Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir satirik poeziyanın böyük ustaları olmuşlar. [15]

M.Füzuli hələ “Bəngü – badə” alleqorik əsərində dünyanı fəth etmək, ona sahiblənmək istəyən fəthlərə bütün bunların boş və mənasız, əbəs bir iş olduğunu çatdırır, belə mənasız savaşlara qarşı ironiyasını ortaya qoyur. Səfəvi tarixinə, Çaldıran savaşına, baş verən münaqişələrə və bu tarixi hadisənin iştirakçılarna alleqorik üslubda münasibət bildirir. Şair burdakı tarixi şəxsiyyətlərin hər birinə məcazi ad verməklə onların alleqorik obrazlarını yaratmışdır.

M.F.Axundov və C.Məmmədquluzadə satirası Azərbaycanın keçmişində parlaq mədəniyyət olduğunu sübuta yetirdi. Satira ilham pərisi qanadlarında yerə sinirsə də, həmin yer bütöün mədəniyyət daşlıqlarından ibarət olur. Yalnız satiraya dözümlü cəmiyyət demokratiya yolu ilə gedə bilər. [2, 289]

Satira hər bir cəmiyyətin güzgüsüdür. Cəmiyyətdəki əkslikləri, etiraz və narazılıqları göstərmək, tənqid hədəfinə çevirməklə acı gülüş yaratmaq üçün satira bir bədii vasitə kimi çox dəyərlidir və çox spektirlidir, rəngarəngdir. Satiranın palitrasında cəmiyyəti düşündürən rənglər sonsuzdur və hər bir rəngin sonsuz çalarları mövcuddur. Bu janrdə əsər yazmaq olduqca çətindir. Əsl sənətkar məhz bu sözün qüdrətilə bu rəngləri, çalarları öz üslubu və dəstixətilə çatdırma biləndə xalq həmin güzgüdə özünü görüb tanıyır, dərk edir. Satirik janrdə yazan şair və ya yazıçı həmin güzgüdə hər bir kəsin əsl simasını, xarakterini göstərməyi bacarmalıdır. Bu işə ümumilikdə cəmiyyətin hansı durumda olmasını, hansı səviyyənin, əxlaqın sahibi olmasını, hansı eybəcərliklərdən yaxa qurtara bilməsinin göstəricisidir.

Cəlil Məmmədquluzadə banisi və redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının yaranması barədə vaxtilə belə demişdir : “Molla Nəsrəddini təbiət özü

yaratdı, zəmanə özü yaratdı.” Doğrudan da ““Molla Nəsrəddin”in mütərəqqi ideya istiqaməti, realist ədəbi yolu kimi, cazibədar satira üslubu, rəngarəng, məzəli rəsmləri, ağıllı dil siyasəti də dövrün qabaqcıl meyilləri ilə, konkret tarixi – inqilabi amillərlə şərtlənmişdi.” [4, 4] Jurnal qısa bir zamanda Azərbaycan satirik ədəbiyyatında öz sözünü deyən, böyük oxucu kütləsi qazanan jurnala çevrilməklə, satirik ədəbiyyatın daha da inkişaf etməsində müstəsna rol oynamışdır və bununla da satirik jurnalistikanın əsasını qoymuşdur.

Lirik şeir kimi ədəbiyyata daxil olan satira janrı öz təkamülü dövründə müxtəlif janrlara ayrılmışdır və bu janrların hər birində dəyərli və məzmunlu əsərlər yaranmışdır. Satirik roman, satirik povest, satirik nağıl, təmsil, felyeton, pamflet, epigramma, anekdot, karikatura satira janrının çoxyönlü bir janr olduğunu təsdiq edir.

XX əsrin əvvəlində başlayan hadisələr insanlarda optimizm hisslərinə elə də müsbət təsirlər göstərmədi. Cəmiyyətdə sosial xaos dərinləşdi, insanlar bir boşluq hiss etməyə başladılar. İncəsənətdə bu səbəbdən bəzi məsələlərdə estetik konsepsiya baxımından müəyyən baxışların yaranmasına zərurət yarandı. Modernist cərəyanlar yaranmağa başladı. Ədəbiyyatın satirik janrı ilə məşğul olan O.Xakslı, C.Oruell, İ.Bo, M.Spark və s. kimi ədiblər yadlaşan və absurdlaşan dünyanı təsvir etmək üçün “qara yumor”a, alleqoriyaya müraciət etməyə başladılar.

Məsələn, Oldos Xakslin utopik romanı sayılan “Gözəl yeni dünya” romanında Avropanın həyəcanlı I Dünya müharibəsindən sonrakı əhval – ruhiyyəsi təsvir edilir və “mexaniki sivilizasiyaya” etiraz bildirilir.

C.Oruellin satirik – antiutopik “Heyvanıstan” və “1984” əsərlərində totalitar rejimlərə, despotik idarəçiliyə qarşı mübarizə, bu üsul – idarənin tənqidi maraqlı bir dildə qələmə alınmışdır.

Göründüyü kimi, satira öz inkişafı, təkamülü boyunca cəmiyyətdə baş verən neqativ hadisələrə özünəməxsus tərzdə, ifşaedici, xüsusi yumoristik qanunlar çərçivəsində baxmışdır. Bu ifşaedici prosesdə klassik modellər bir norma kimi öz əhəmiyyətini saxlamaqla yanaşı, satiranın şərti olaraq əsasən iki vektor üzrə təkamülü qeyd olunmuşdur: birincisi bütün sosial – siyasi sistemin inkar edilməsi, ikincisi cəmiyyətdəki ayrı – ayrı neqativ hadisələrin üzə çıxarılması. Son nəticədə satiranın, satirik obrazların yaranması üçün istifadə edilən müxtəlif növ “xammal”ı və müəllifin bunlara münasibəti üzə çıxır. Beləliklə, cəmiyyətin bütün cəhətlərini və xüsusiyyətlərini determinasiya edən satirik mətn yaranır.

Xülasə

Satira bütün zamanlarda, bütün quruluşlarda vacib və aktual ədəbi janr olaraq, daim inkişaf edərək diqqət mərkəzində olmuşdur. Tənqid edilmək və gülüş hədəfinə çevrilmək bütün dövrlərdə heç kəsdə müsbət emosiyalar yaratmamışdır. İdeologiyaya münasibətdə satira heç vaxt müsbət qarşılanan ədəbi janr olmamışdır.

Satirik janr hər hansı bir quruluşda, cəmiyyətdə qadağaların, zorakılıqların, insan haqlarının tapdalandığı bir zamanda daha da aktuallaşmağa başlamışdır.

Bəzi tənqidçilərin dediyi kimi, satira insanı tərbiyələndirmək, islah etmək kimi vəzifələri qarşısına məqsəd qoymayıb. Satira cəmiyyəti narahat edən nöqsanlara etirazını bildirərək tənqid edir. Yumoristlik, satiriklik və ya ironiyalılıq satiranın sosial funksiyasını müəyyənləşdirir.

Hər bir ədəbi janr kimi satira janrı da öz başlanğıcından üzü bəri təkamül yolu keçmişdir. İctimai fikirlər, ideologiyalar, insanların yaşayış tərzini dəyişdikcə, bu janr da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Ədəbiyyatda satira Qədim Roma ədəbiyyatında yaranmışdır. Orta əsrlərdə satira nümunələri əsasən şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Qərbin estetik dünyagörüşünün formalaşmasında satiranın müxtəlif istiqamətlərinin yaranması mühüm rol oynamışdır. Klassik ingilis satirasında isə əsas və vacib forma olaraq, "açıq, birbaşa" və "formal" satira manerası hesab edilir. XX əsrin Amerika satirik nəsrini M. Tvenin, F. Dannın, A. Birsin adları ilə bağlıdır. Satiranın ABŞ-da təkamül prosesindən danışarkən "qara yumor" termininə toxunmaq lazımdır.

Beləliklə, artıq janrından asılı olmayaraq, poeziyada, nəsr əsərlərində də satiranın elementləri olmadan keçinmək mümkün deyil. Çünki müasir ədəbiyyatda artıq satira və yumor hər bir mətnin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

KHALILZADE SHABNAM THE EVOLUTION OF SATIRE AND ITS REFLECTION IN THE 20TH CENTURY LITERATURE SUMMARY

Satire has always been in the center of attention as an important and relevant literary genre at all times and in all systems. Regarding to ideology, satire has never been a positive literary genre. The satirical genre has become more relevant at a time when prohibitions, violence and human rights are being trampled in any structure and society. As some critics say, satire does not aim to educate and reform people. Satire criticizes society by expressing its objection to the shortcomings that disturb it. Humor, satire or irony determine the social function of satire. Like every literary genre, the genre of satire has evolved since its beginning. As public opinions, ideologies, and people's lifestyles have changed, this genre has also undergone certain changes. Satire in literature originated in ancient Roman literature. In the Middle Ages, examples of satire were widespread mainly in oral folk literature. The emergence of various directions of satire played an important role in the formation of the aesthetic outlook of the West. In classic English satire, "open, direct" and "formal" manner of satire is considered as the main and important form. American satirical prose of the 20th century is associated with the names of M. Twain, F. Dunn, and A. Beers. When talking about the evolution of satire in the United States, the term "black humor" should be mentioned. Thus, regardless of the genre, it is

impossible to manage without elements of satire in poetry and prose works. Because in modern literature, satire and humor have become an integral part of every text.

ШАБНАМ ХАЛИЛЗАДЕ ЭВОЛЮЦИЯ САТИРЫ И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА РЕЗЮМЕ

Сатира всегда была в центре внимания как важный и актуальный литературный жанр во все времена и во всех контекстах. Критика и смех никогда ни у кого не вызывали положительных эмоций. В идеологическом отношении сатира никогда не была положительным литературным жанром. Сатирический жанр стал более актуален в то время, когда в любой структуре и обществе попираются запреты, насилие и права человека.

Как говорят некоторые критики, сатира не преследует цели просвещать и реформировать людей. Сатира критикует общество, выражая недовольство беспокоящими его недостатками. Юмор, сатира или ирония определяют социальную функцию сатиры.

Как и любой литературный жанр, жанр сатиры с момента своего возникновения развивался. Поскольку общественное мнение, идеология и образ жизни людей изменились, этот жанр также претерпел определенные изменения.

Сатира в литературе зародилась в древнеримской литературе. В средние века образцы сатиры были широко распространены преимущественно в устной народной литературе. Появление различных направлений сатиры сыграло важную роль в формировании эстетического мировоззрения Запада. В классической английской сатире основной и важной формой считается «открытая, непосредственная» и «формальная» манера сатиры. Американская сатирическая проза 20 в. связана с именами М. Твена, Ф. Данна, А. Бирса. Говоря об эволюции сатиры в США, следует упомянуть термин «черный юмор».

Таким образом, независимо от жанра, в поэтических и прозаических произведениях невозможно обойтись без элементов сатиры. Потому что в современной литературе сатира и юмор стали неотъемлемой частью каждого текста.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfər Xəndan, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı, 1958, 287 səh
2. Rafiq Tağı “Seçilmiş esselər”, IV cild, Bakı, 2021, 352 səh
3. Rəhim Əliyev, “ Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”, Bakı – Mütərcim, 2008, 360 səh

4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı toplusu, I cild, 1988, Əziz Mirəhmədovun yazdığı ön söz, 720 səh
5. Vladimir Nabokov, “Rus ədəbiyyatından mühazirələr”, Bakı, 2017, 432 səh
6. Applebee, Arthur N., Ed. *The Language of Literature: British Literature*. Evanston, IL: McDougal Littell, 1997, 968 p
7. Gavkhar Nayimova and Lixodziyevskiy A.S. *The Development Of Satire Genre In Literature Of The First Half Of The XX Century* 5 Issue 4, April - 2021, Pages: 166-168
8. Knight, Charles A. (2004) *Literature of Satire*, Cambridge University Press, 340 p.
9. Müller, Rolf Arnold (1973). *Komik und Satire* (in German). Zürich: Juris-Verlag. The University of California (original from), 93 p.
10. Patricia Green Houston Teacher Institute, *The Golden Age of Satire: Alexander Pope and Jonathan Swift*, 72 p
11. Хренов Н.А. «Зрелища в эпоху восстания масс», Москва, 2006, 646 стр
12. Л. Тротски, «Литература и революция», Москва, 1991, 400 стр
13. Серия: «Гуманитарные науки» № 3, март 2018, 174 стр
14. М.В.Покотыло «Феноменология сатиры»: Онтологический статус и эстетическая практика и монография, Ростов на Дону, 2016, 156 стр
15. <https://en.wikipedia.org/wiki/Satire>
16. <https://omiliya.org/article/dzhon-golsuorsi>
17. <https://spadilo.ru/satiricheskij-zhanr>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024
Rəyçi: f.ü.f.d., baş müəllim Məsmə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.8.343>

RADƏ MƏRDAN QIZI ABBASOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Irada.abbasova61@gmail.com

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI EL SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİNİN İNİKASI

Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğal siyasəti nəticəsində XIX əsrin birinci yarısından bu bölgəyə gətirilən ermənilər elə ilk gündən imperiyanın mənfur siyasətini həyata keçirməyə, Qafqazın əsas etnosu olan Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi terror və genosid törətməyə başladılar. Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri hər bir mənfur və iyrenc hərəkətləri İmperiya hökuməti tərəfindən tam şəkildə dəstəklənən ermənilər təkcə məskunlaşma ilə məşğul olmadılar. Orijinal mənəvi mədəniyyətdən məhrum olan bu xalq Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətini mənimsəməklə yanaşı, eyni zamanda xalqımızı fiziki baxımdan da dəhşətli genosidə məruz qoydular. Təbiətən mərd və məğrur olan Azərbaycan xalqı siyasi baxımdan tam dəstəksiz qalsa da, heç vaxt erməni terrorizm və genosidinə boyun əymədi, bir xalq olaraq öz milli kimlik və varlığını qorumaqdan ötrü bütün mümkün etiraz formalarına əl atdı. Bu cəhədən, Qərbi Azərbaycan bölgəsi aşıq və el şairləri, o cümlədən Dərələyəz aşıqları öz səslərini ucaldaraq erməni vəhşiliyini poetik sözün gücü ilə ifşa etdilər. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin dəlil-sübutu kimi indi həmin şeirlər canlı tarix rolunu oynayır (bax: 1-11).

Erməni vəhşiliyi, xalqımıza qarşı törədilmiş ağlasığmaz cinayətlər Qərbi Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığında çox geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, müəllifi məlum olmayan bir qoşmada deyilir:

İrəvan elindən yeridik biz də,
Vətən həsrətini gətirdik gözdə.
O yer yada düşər söhbətdə, sözdə,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin.

İrəvan elindən gedən birdimi?!
Necə açım deyim yada dərdimi.
Kafir arxalıydı, qırdı mərdimi,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin.

İrəvan elindən ölən də oldu,
Köçlərə qarışıb gələn də oldu,
Yıxılıb yollarda qalan da oldu,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin (10, s. 10).

Erməni vəhşiliklərinin izlərinə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin birinci rübündə (1850-1928) yaşamış Dərələyəzli Aşıq Cəlilin yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlirik. Onun şeirlərində öz əksini tapmış erməni genosidi canlı bədii təsvirlər olmaqla, həm də Azərbaycan-türk etnosunun sözü gedən çalarda düçar edildiyi humanitar fəlakətin mənəvi-poetik ifadəsi kimi son dərəcə təsirli və qiymətli bədii bilgilərdir. Sənətkar “Hardasan” adlı qoşması bu mənada canlı tarix, erməni kimliyini ifşa edən inkarolunmaz poetik qaynaqdır. Xan Abbas adlı şəxsə müraciət edən sənətkar yurd həsrətini belə ifadə etmişdir:

Üzülüdür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.
Alınmaz səngərim, arxam, dayağım,
Dilim-ağzım, söhbət-sözüm, hardasan?

Soruşmursan dost-tanışdan hardayam?
Sağım – yağlı, solum – düşmən, dardayam.
Dörd bir yanımdəmir qəfəs – tordayam,
Yetiş dada, canım-gözüm, hardasan?

Şeirinin sonrakı bəndində Qaregin Nijde adlı erməni millətçisi, silahlı quldur dəstəsinin amansız rəhbərlərindən biri, Azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi vəhşiliklərin ağılasızlığı ilə ermənilər arasında ad çıxarmış, türk qanına susamış cəlladın adı çəkilir:

Yapon bu yerlərdə meyvə sulayır,
Nijde belimizdə ocaq qalayır,
Yurdumda-yuvamda bayquş ulayır,
Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?

Qoşmanın sonrakı bəndlərindən aydın olur ki, ermənilər qız-oğlan bilmədən hamını süngüyə taxıb öldürmüş, dağı-düzü Azərbaycan türklərinin qanına bələmiş, el-oba dərini çəkən, bu vəhşiliklərə qarşı mübarizə aparan mərd oğul və qızları şəhid etmiş, Dərələyəzin Civə, Sallı, Ərgəz, Leyliqaçan, Bülbülölən, Əmağı kimi kəndlərini oda vermiş, talan etmiş, Dərələyəz kimi ağır bir eli ağlar qoymuşlar:

Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,
Arpa qayasından qan süzülür, qan!
Qaymadı mahalda ər, sənə qurban,
Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?

Civə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı,
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?

Kəsdilər yağılar bəndi-bərəni,
Odlara qalandı Ərmağu kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır indi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan? (10, s. 37-38)

Aşıq Cəlil şeirin dördüncü bəndində vətənin həlak olmuş oğul qızları haqqında “Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?” deyir. Bu misradakı “oğlum-qızım” ifadəsi çox dərin mənə daşımaqla aşıqların Qərbi Azərbaycan bölgəsində el içində tutduqları yüksək mənəvi mövqedən, statusdan xəbər verir. Aşıq Cəlil bütün şəhidləri özünün oğlu-qızı sayır. Bu, təsadüfi deyildir. “Aşıq elin anasıdır” deyimi kimi məsəl boş yerdən yaranmayıb. Aşıqlar Azərbaycan cəmiyyətinin bütün tarixi boyunca elin dərdini çəkmiş, onun sözünü demiş, el ilə şadlanmış, el ilə ağlamışlar. Bu cəhətdən, Aşıq Cəlilin dediyi “Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?” misrası onun Qərbi Azərbaycan ellərində, konkret olaraq Dərələyəz elində necə böyük bir ağsaqqal sayılmasından da xəbər verir.

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan sənətkarlarının, o cümlədən Dərələyəz aşıqlarının yaradıcılığını bütövlükdə öz dövrünün etnik-siyasi mənzərəsinin poetik salnaməsi də hesab etmək olar. Bu cəhətdən XIX-XX əsrlərdə sənətkarı, Dərələyəzdəki qanlı hadisələrin şahidi olmuş Nəbi Əhmədovun da yaradıcılığı səciyyəvidir. Onun şeirlərində ermənilərin və rusların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri fitnələr öz əksini tapdığı kimi, xalqın üsyankar ruhu, zülm qarşısında göstərdiyi rəşadətli müqavimət də inikas olunmuşdur.

Nəbi Əhmədovlu “Dağlar gəraylısında deyir:

Dağılıb ağır ellər,
Həsərət qalıb xasa, dağlar.
Dərdin, qəmin şərbətindən,
İçibdi bir kasa dağlar.

Mərdlər ilə öyünübdü,
Güllü donun souyunubdu,
Kərəm tək geyinibdi,
Bir qara libasa dağlar.

Ağrının dağı qoşadı,
Gülü nərgiz, bənövşədi,

Qıran tayqulaq paşadı,
Dünya döndü yasa dağlar (10, s. 46).

Şeir in ilk iki bəndində güclü ümumləşdirmə var. Sənətkar bu bəndlərdə erməni vəhşiliklərini ümumiləşdirmə yolu ilə obrazlaşdırmışdır. Bu cəhətdən, “dağılmış ağır ellər”, “xas insanlara həsrət qalan dağlar”, “dərd, qəm yeyən dağlar”, “qara libas geymiş dağlar” kimi ifadələr ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərin və vəhşiliklərin ümumiləşmiş obrazlarıdır. Lakin sənətkar şeirin sonuncu misrasında bütün bu cinayətlərin başında Tayqulaq paşanın durduğunu göstərir. Talqulaq pasa isə etdiyi xəyanət və satqınlıqlar bilinsin deyər türklər tərəfindən bir qulağı kəsilmiş Andranik Ozanyandır.

Aşıq Cəlilin yaradıcılığında Dərələyəzli Xan Abbas adlı qəhrəmanın obrazı tərənnüm olunduğu kimi, Nəbi Əhmədovlu da yaradıcılığında Səfəralı və onun oğlu qoç Məmmədali kimi igidlər tərənnüm olunmuşdur. O, “Can Səfəralı” adlı qoşmasında bu igidləri canlı tarixi hadisələr fonunda təsvir etmişdir. İgid Məmmədalinin tutulması xəbərini eşidən Səfəralı qəzəblənir və hətta pristavı öldürür:

Xəbər gəldi, Məmmədali tutulub,
Qol-qanadı qandalığa bükülüb.
Bəddöşə minəndə qullar tökülüb,
Yüz atlı dağıdan can Səfəralı,
Düşməne yaladır qan Səfəralı.

Pristav öldürüb, izin izlədi,
Sir sözünü şirin dildə gizlədi.
Tikəni yemədi, yoldaş gözlədi,
Hatəmə tay olan xan Səfəralı.

Şeirdən məlum olur ki, tarixi şəxs olan Səfəralı düşmənlərə qan udduran, sir saxlayan, bir tikəsinə belə yoldaşsız yeməyən, səxavətdə Hatəmə tay olan, Göydağda qaçaqçılıq edən, enli kürəkli, pələng biləkli, mərd oğlanları darda qoymayan, zülmkar bəyləri, namrəd xanları qırır-çatan, kasıblara, yoxsullara arxa duran bir igiddir:

Göydağda çadırın qurub dirəkli,
Ətrafı bəzənib güllü, çiçəkli.
Ey enli kürəkli, pələng biləkli,
Yetir, qandalı aç, can Səfəralı.

Qırır bəyi, xanı, gen açır meydan,
Kasıb, yoxsullara eyləyir ənam.

Dünyaya gəlməyib heç belə insan,
İçirdir düşməyə qan Səfəralı.

Şeirir sonuncu bəndindən məlum olur ki, Aşiq Nəbi düşməyə deyərək erməniləri və rusları nəzərdə tutur. Elin igid oğlu Səfəralı ermənilərə qarşı mübarizə apararaq onları neçə-neçə kənddən qovub çıxarmışdır:

Neçə para kəndi eyelədi azad,
Qırdı ermənini, qəlblər oldu şad.
Aşiq Nəbi aldı bir ağır xələt,
Düşməyə içirdi qan Səfəralı (10, s. 47).

Sənətkar “İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali” adlı qoşmasında o dövrün hadisələrini real cizgilərlə bədiiləşdirmişdir. Şeirdən məlum olur ki, igid Səfəralı, Qoç Məmmədali kimi qəhrəmanlar təkcə ermənilərlə deyil, onların ağaları və dəstəkçiləri olan ruslarla da savaşımış, onlara qan uddurmuşlar:

Aslan kimi cumdu rusun üstünə,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədali.
Ata-oğul düşmənlərin qəsdinə,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Qaçdı İvan, qorxdı Nikalay, Saşa,
“Afərin, türk oğlu”, – söylədi paşa.
Qoç ata var olsun, oğul yüz yaşa,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Nizəyə taxanda düşməyə başını,
Qoymadı daş üstə qala daşını.
Qırıb tökdü sərçə kimi qoşunu,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Göydağdan yollandı Ağrıya şir tək,
Hay saldı dağlara nərə çəkərək.
Anadan doğulub bu dünyada tək,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Şeirir dördüncü bəndində işlənmiş “Anadan doğulub bu dünyada tək” mısrası bizim yadımıza “Koroğlu” dastanındakı “Durna teli” qolunda Koroğlunun Giziroğlu Mustafa bəy haqqındakı söylədiyi gəraylıyı yada salır. Həmin qolda deyilir ki,

“Koroğlu başdan başlayıb axıracan əhvalatı xanımlara, Bağdada getməyib Çənlibeldə qalan dəlilərə danışdı. Amma Giziroğlunun adını da çəkmədi. O barədə bir kəlmə də kəsmədi. Nigar xanım ala gözlərini bir dəfə süzdürüb Koroğluya bir qıyqac baxdı. Dedi:

– Ay Koroğlu, sən ki, belə iş üzü bilənsən, igidsən, görəsən bu dünyada sən kim kimi ikinci bir adam da var, ya elə anan səni tək doğub?

Koroğlu heç bir söz demədi. Yavaşca qalxıb, aşıq Cünunun sazını əlindən aldı, basdı bağına. Dedi:

Anadan oğul doğulubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Nizəsinin ucu qanlı,
Dəliləri dəmir donlu,
Bir igiddi adlı-sanlı,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atı var Alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Şeşpərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atadan kaş olaydıq,
Bir-birindən xoş olaydıq,
Doğmaca qardaş olaydıq,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Hay deyəndə haya basar,
Huy deyəndə huya basar,
Koroğlunu çaya basar,
Giziroğlu Mustafa bəy” [75, s. 157-158].

Göründüyü kimi, Koroğlunu söylədiyi “Bu dünyaya tək gəlibdi, // Giziroğlu Mustafa bəy” misraları ilə Aşıq Nəbinin Səfəralı və oğlu haqqında söylədiyi “Anadan doğulub bu dünyada tək, // İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali” misraları bütün etnik-bədii, milli-poetik mahiyyəti etibarilə eynidir. Yəni Koroğlunun qəhrəmanlıq əxlaqı ilə Aşıq Nəbinin tərənnüm etdiyi Dərələyəzli igidlərin qəhrəmanlıq əxlaqı bir-birinin tamamilə eynisidir. Çünki bu ellər, bu obalar Koroğlunun gəzib-dolaşdığı, qanı-canı bahasına qoruduğu vətən torpaqlarıdır. Rusun arxasında durduğu ermənilər

nə qədər güclü olsalar da, Azərbaycan igidlərinin mənəvi gücünün qarşısında dura bilməzdilər. Azərbaycan xalqı vətəninə, torpağına canı, qanı qədər sevən xalqdır. Xalqımız torpağı öz anası bilir və onu anasını sevdiyi qədər sevir. Bunu 44 günlük Vətən savaşı bütün dünyaya sübut etdi. Qəhrəmanlıq, vətən uğrunda candan keçmək bu xalqın canında və qanındadır. XIX əsrin əvvəllərindən Vətən uğrunda ermənilər və ruslarla başlanan savaş XXI əsrin əvvəllərində millətimizin, xalqımızın qələbəsi ilə başa çatdı və bütün dünyaya sübut olundu ki, türk ölür, ancaq yudunu heç kəsə verməz.

Aparduğumuz tədqiqatdan aydın oldu ki, təkcə Dərələyəz aşığılarının deyil, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan el sənətkarlarının yaradıcılığı ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin bədi inikasını baxımından çox dəyərli poetik xəzinədir və bu xəzinənin geniş planda öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər / Toplayanı İ.Ələsgərov. I kitab, Bakı: Elm, 1972
2. Aşıq Ələsgər / Toplayanı İ.Ələsgərov. II kitab, Bakı: Elm, 1972
3. Azərbaycan aşığı və el şairləri. 2 cildə, I c. / Tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı: Elm, 1983, 375 s.
4. Azərbaycan aşığı və el şairləri. 2 cildə, II c. / Tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı: Elm, 1984, 543 s.
5. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşığı yaradıcılığı. Bakı: API, 1982, 87 s.
6. Həkimov M. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı (qədim və orta əsrlər). Bakı: Yazıçı, 1983, 279 s.
7. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 311 s.
8. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.
9. Qarayev Y. Göycəyə qayıdan yol folklordan keçir // Azərbaycan Folklor Antologiyası, III kitab, Göycə folkloru, Bakı: Səda, 2001, s. 3-15
10. Qərbi Azərbaycan aşığı (poeziya antologiyası). Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2023, 512 s.
11. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 768 s.

Radə ABBASOVA

**Dərələyəz mahalı el sənətkarlarının yaradıcılığında
erməni vəhşiliklərinin inikasını
(Xülasə)**

Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğal siyasəti nəticəsində XIX əsrin birinci yarısından bu bölgəyə gətirilən ermənilər elə ilk gündən imperiyanın mənfur

siyasətini həyata keçirməyə, Qafqazın əsas etnosu olan Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi terror və genosid törətməyə başladılar. Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri hər bir mənfi və iyrənc hərəkətləri İmperiya hökuməti tərəfindən tam şəkildə dəstəklənən ermənilər tək-cə məskunlaşma ilə məşğul olmadılar. Orijinal mənəvi mədəniyyətdən məhrum olan bu xalq Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətini mənimsəməklə yanaşı, eyni zamanda xalqımızı fiziki baxımdan da dəhşətli genosidə məruz qoydular. Təbiətən mərd və məğrur olan Azərbaycan xalqı siyasi baxımdan tam dəstəksiz qalsa da, heç vaxt erməni terrorizm və genosidinə boyun əymədi, bir xalq olaraq öz milli kimlik və varlığını qorumaqdan ötrü bütün mümkün etiraz formalarına əl atdı. Bu cəhədən, Qərbi Azərbaycan bölgəsi aşıq və el şairləri, o cümlədən Dərələyəz aşıqları öz səslərini ucaldaraq erməni vəhşiliyini poetik sözün gücü ilə ifşa etdilər. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin dəlil-sübutu kimi indi həmin şeirlər canlı tarix rolunu oynayır. Tək-cə Dərələyəz aşıqlarının deyil, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan el sənətkarlarının yaradıcılığı ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin bədii inikası baxımından çox dəyərli poetik xəzinədir və bu xəzinənin geniş planda öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz folkloru, folklor, erməni vəhşilikləri, aşıq yaradıcılığı

Рада АББАСОВА

**Даралаязская область в творчестве народных мастеров
отражение армянских зверств
(Резюме)**

Завезенные в этот регион с первой половины XIX века, в результате оккупационной политики на Кавказе армяне, с первого же дня стали проводить гнусную политику Империи, совершать моральный террор и геноцид против основного этноса Кавказа – азербайджанских тюрков. Армяне, все гнусные и отвратительные действия которых против азербайджанских тюрков были поддержаны имперским правительством, занимались не только заселением. Лишенный самобытной духовной культуры этот народ, наряду с тем, что присвоил духовную культуру азербайджанских тюрков, но и в то же время подвергнул наш народ страшному с физической точки зрения геноциду. Хотя по своей природе храбрый и гордый азербайджанский народ оставался без полной политической поддержки, он никогда не поддавался армянскому терроризму и геноциду, а прибегал ко всем возможным формам протеста, чтобы сохранить свою национальную идентичность и существование как народа. С этой точки зрения ашыгы и народные поэты Западно-Азербайджанского региона, в том числе ашыгы Даралаяза, подняли свой голос и силой поэтического слова разоблачили армянское злодеяние. Как доказательство преступлений, совершенных армянами против

азербайджанского народа, эти стихи сейчас играют роль живой истории. Творчество не только даралаязских ашыгов, но и западноазербайджанских народных мастеров слова в целом является очень ценным поэтическим сокровищем с точки зрения художественного отражения преступлений, совершенных армянами против азербайджанского народа, и изучение этого сокровища необходимо в широком плане.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Даралаязский фольклор, фольклор, армянские зверства, ашыгское творчество

RADA ABBASOVA

**THE DEPICTION OF ARMENIAN WILDNESS IN THE ACTIVITIES OF
DERELEYEZ DISTRICT FOLK MASTERS
SUMMARY**

Brought to this region from the first half of the 19th century as a result of the occupation policy of the Caucasus of the Russian Empire from the very first day, the Armenians began to implement the despicable policy of the Empire, to commit moral terror and genocide against the Azerbaijani Turks – the main ethnic group of the Caucasus. The Armenians, whose every despicable and disgusting act they committed against the Azerbaijani Turks, was fully supported by the Imperial government, were engaged not only in settlement. This people, deprived of the original spiritual culture, not only mastered the spiritual culture of the Azerbaijani Turks, but also subjected our people to a terrible genocide from a physical point of view. Although the naturally courageous and proud Azerbaijani people remained without political support, they never succumbed to Armenian terrorism and genocide, and as a people they resorted to all possible forms of protest in order to preserve their national identity and existence. In this regard, the ashıqs and folk poets of the West Azerbaijan region, including Dereleyez ashıqs, raised their voices and exposed Armenian wildness with the power of poetic word. These poems now play the role of living history as evidence of the crimes committed by Armenians against the Azerbaijani people. The activity of not only Dereleyez ashıqs, but also of the Western Azerbaijani folk masters in general is a very valuable poetic treasure from the point of view of the artistic approach of the crimes committed by Armenians against the Azerbaijani people and this treasure needs to be studied in a broad plan.

Keywords: West Azerbaijan, Dereleyez folklore, folklore, Armenian wildness, ashıq activity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.d.prof. Seyfəddin Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.352>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

**AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİ FOLKLOR
QAYNAQLARI HAQQINDA**
Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü İsa Həbibbəylinin folklorla bağlı əsərləri tədqiqata cəlb olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının dövrəşdirmə konsepsiyası əsasında ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri üzrə çoxcəhətli fəaliyyəti ilə tanınan akademik İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud” bağlı tədqiqatları araşdırılır. İsa Həbibbəylinin dastandakı maraqlı dəlil və sübutlara əsasən boylardakı qədim çağlara gedib çıxan tarixiliyi, toponimlərin mövcud olduğu ərazilərlə bağlı məlumatları həm folklorşünaslıq baxımından, həm də tarixilik prinsipindən tutarlı dəlil və faktlarla zənginliyi tədqiqata cəlb edilir. Alimin apardığı təhlil və tədqiqatlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının xalqımıza məxsus bir Ana abidə olduğunu, bu torpağın, bu yurdu, bu xalqın milli-mənəvi dəyəri olduğunu sübuta yetirdiyi, İsa Həbibbəylinin təhlil və tədqiqatlarının qorqudşünaslığa dəyərli töhfələr olduğu ilə bağlı təhlillər aparılır.

Açar sözlər: “İsa Həbibbəyli”, “folklor”, “Kitabi Dədə Qorqud”, “toponim”. “xalq”.

Giriş. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqat işlərinin müstəqillik dövründən üzü bəri yeni baxışlar sistemiylə zənginləşməkdə davam etdiyi şübhəsizdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev bu dastanı yüksək dəyərləndirirdi: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevməkdir” (1).

Müstəqilliyimizin ilk illərindən ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı dövlət səviyyəsində qayğı bir daha bunu təsdiq etdi ki, Azərbaycan dövləti milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq, ona hörmət və ehtiramını, qayğısını əsirgəməyən bir dövlətdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dövlətçilik sahəsində çoxşaxəli mükəmməl nə-

zəri-ideoloji təlimində ədəbiyyat məsələlərinin mühüm yer tutduğunu, onun hələ sovet dönmündən bu böyük abidəyə qayğısını, diqqətini görmüşdük. 1970-ci illərdə ikihissəli “Dədə Qorqud” bədii filmi, 1997-ci il 20 aprel fərmanında “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı fərmanın həyata keçirilməsi, respublikamızda və bir sıra xarici ölkələrdə elmi konfransların təşkil olunması, 1998-ci ildə YUNESKO-da beynəlxalq “Kitabi-Dədə Qorqud” simpoziumun təşkilinin eposun dünya miqyasında təbliğinə ciddi təkan verməsi, 2000-ci ildə ikicildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nın nəşri, Ulu öndərin ideyalarının həyata keçirilməsində müstəsna xidmətlərə malik olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 13 dekabr 2013-cü il tarixdə respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində Dədə Qorqud abidəsinin və Dədə Qorqud parkının açılışı, epos əsasında çoxseriyalı bədii televiziya filminin çəkilməsi haqqında 28 dekabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı dediklərimizə əyani sübutdur.

Akademik İsa Həbibbəyli folklor qaynaqları haqqında. “Kitabi-Dədə Qorqud” azərbaycanlı tədqiqatçıların da həmişə maraq dairəsində olub. H.Araslı, M.Təhməmasib, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, S.Əlizadə və başqa qorqudşünas alimlərimiz bu sahədə dəyərli tədqiqatların müəllifidir. İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə” məqaləsi bu cəhətdən xarakterikdir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”un böyük tədqiqatçılarından Dits, Bartold, Krımski, Kononov, Həmid Araslı, Fuad Köprülüzadə, Səhənd, Əbdüləziz Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Məhərrəm Ergin, Mirəli Seyidov, Fəxrəddin Kırzioğlu, Cavad Heyət, Şamil Cəmsidov, Mehmet Kaplan, Kamil Vəliyev, Əhməd Kavkalı, Cövdət Qüdrət, Elməddin Əlibəyzadə, Bəhlul Abdulla kimi alimlərimizin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı apardığı təhlil və tədqiqatları dəyərləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçısı Fuad Köprülünün epos haqqında fikirlərini (“Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu o biri gözünə qoysanız, yenə Dədə Qorqud ağır düşər”) (2), Məhəmməd Erginin fikirlərini (“Gerçəkdən “Dədə Qorqud” kitabı türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrinin, türk dilinin ən gözəl əsərlərinin başında durur”) (3) və başqalarının təhlil və tədqiqatlarını diqqətə çəkməklə yanaşı, İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, bu kimi yüksək dəyərli fikirlər, aparılan araşdırmalar, ərsəyə gələn tədqiqatlar olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” hələ lazımınca öyrənilməyib. “Kitabi-Dədə Qorqud”u ingilis, fransız, alman, ərəb, rus, fars dillərinə tərcümə edib yaymaq Azərbaycan-türk mədəniyyətinin, dilinin qüdrətini dünyaya “sübut etmək deməkdir”. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən işlərin əsərin dünya dillərinə tərcümə olunması, yeni nəşrlərin meydana çıxmasına imkan yaratdığını vurğulayan alim müasir mərhələdə yenedən qurulma prosesi gedən dünyada “Kitabi-Dədə Qorqud”un timsalında “türk xalqlarının mənşəyini, soykökünü müəyyən etmək sarıdan ciddi əhəmiyyət kəsb edir”. Buna səbəb kimi müstəqillik qazandığımız dövrə qədər Azərbaycanda soykökü məsələmizi araşdırarkən “üstüörtülü vasitələrlə özünü hakim millət elan etmiş rusların etnogenezisindən irəli getməyə” törədilən maneçiliyi göstərir. Türkiyəyə qarşı Avro-

panın təzyiqinin də bu dastanın yaranma tarixinə vurduğu ziyanı, ən qədim dövrün abidəsi olan dastanın IX-XI əsrlərə aid edildiyini qeyd edir, əsl həqiqətin gizlədildiyinə təəssüflənir. Dastanın yenidən həqiqi istiqamətdə tədqiqinin aktuallaşdığını vurğulayır.

Dastanın tədqiqi tarixinə müəyyən qədər diqqəti çəkən İsa Həbibbəyli Almanyanın Drezden nüsxəsinin Dits tərəfindən tapıntısı, onun “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyuna istinad edərək dastanımızın miladdan əvvəl Homerin “Odiseya”dakı Poliferm-Siklop süjetinin yaranmasına təsir göstərdiyi fikrini qeyd edir. “Ditsə görə, “Dədə Qorqud” daha qədimdir və dastandakı Təpəgöz obrazı Polifemlə müqayisədə tam, bitkin və əhatəlidir. Dastanın yaranma tarixi ilə bağlı olan bu nöqtə əksər hallarda yalnız informasiya kimi qeyd olunmuş, araşdırılmaya cəlb edildikdə isə” tədqiqatçılar bunu “səyyar süjetlərin variantlarından biri olduğu”nu söylədiklərini bildirir. İsa Həbibbəyli bu fikirlərə qarşı çıxmasa da “lakin bu məsələni nəzərə çarpdırmaq istəyirik ki, dünyəvi xarakter daşıyan əsatiri-əfsanəvi səyyar süjetlərin daha çox Şərqdən-Qərbə Hindistandan, Dəclə-Fərat sahillərindən, Azərbaycandan, İrandan Avropaya keçdiyi elmdə dəfələrlə etiraf olunmuşdur” – deyir.

Yunan tarixçisi Herodotun ən qədimdən təkgözlü insaların şərq ölkələrində mövcud olduğunu bildirdiyini, folklorşünas Xalıq Koroğlunun təkgözlü div süjetinin Asiya əsatirində geniş yayıldığını sübut etdiyini, Ə.Sultanlının Ditsin fikirlərindəki həqiqətə üstünlük verdiyini qeyd edir və “bütün bunlara görə, həmin bucaqdan yanaşaraq bütövlükdə “Dədə Qorqud” dastanı olmasa da, onun ayrı-ayrı boylarındakı süjetin daha qədimlərdə, miladdan əvvəlki dövrlərdə yarandığı qənaətinə gəlmək mümkündür” – fikrindədir.

Akademik İsa Həbibbəyli ikinci bir məsələyə diqqəti çəkir. Bu da əksər boylarda “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Boyat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu” mülahizəsidir. Buradan dastanın VII-IX əsrlərdə yaranmadığını, VI-VII əsrlərdə formalaşmış dastan şəklinə düşməsi ideyasını dəstəkləyir və Azərbaycanda, Türkiyədə yeni araşdırmaların lazım gəldiyini, tədqiqat zamanı nəzərə alınmalı məsələləri – “kamil dastan şəklində qədər “Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boyları xalq arasında bir neçə əsr əvvəl doğulmuş, dildən-dilə düşmüş, dastanların yaranma təcrübəsinə əsasən müxtəlif boylardakı süjetlərin formalaşması tarixi bütövlükdə dastanın özünün meydana çıxma tarixindən qədim olmalıdır. Hələ burası da var ki, süjet, boy, dastan yaratma səviyyəsinə gəlib çatana qədər hər hansı bir xalq müəyyən bir çoxəsrlik inkişaf yolu keçməlidir. Şübhəsiz ki, “Dədə Qorqud” dastan boyları və süjetlərinin də tarixi dastanın özündən qədim olmalıdır. Həmin boyları və süjetləri qoşub düzən xalqın tarixi isə daha qədimdir” - diqqətə çəkən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Dədə Qorqud kimdir?- sualı ətrafında yenidən düşünüb daşınmalı, bu sualın cavabı tarixi nöqtəyi-nəzərdən dastana doğru yanaşılırsa millətimizin kimliyi, xalqımızın düşüncə-təfəkkür səviyyəsi haqqında dolğun təsəvvür yarada bilər.”

Tədqiqatçıların Dədə Qorqudun şəxsiyyətiylə bağlı apardıqları təhlil və tədqiqatları (Məs: M.Jirmunskyə görə, mifoloji obrazdır; V.Karriyevin araşdırmasında

Türkmənistanda yağış məbədidir; V.Çalixanova görə, “ilk qazax şamanıdır”, Mirəli Seyidova görə, ustad, dədə aşiq mənasında varsaq; M.Təhmasibə görə, bütün boy və soyların yaradıcısı “ozan”, Anara görə, “dastanın müəllifi, yaradıcısı və ifaçısı”) önə çəkir.

Dədə Qorquda əsatiri-mifoloji baxışlar, burada elmiliklə yanaşı, “elm donuna geydirilmiş ideologiyanın da izləri”ni görən akademik sovet ideologiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan elminin Dədə Qorquddan tarixi şəxsiyyətin cizgilərini özündə əks etdirən “ədəbi qəhrəman, bədii obraz kimi” söz açması, Türkiyə və Azərbaycan tədqiqatlarında bu baxımdan oxşar cəhətləri (Orxan Şaiq Gökyay, Fuad Köprülü, Məhərrəm Ergin, Əhməd Kavaklı, Mustafa Miyasoğlu və s), onu tarixi bədii çağın nümayəndəsi kimi təhlildən keçirdiklərini vurğulayır.

Dədə Qorqudun və dastandakı bəzi qəhrəmanların Azərbaycanda və Türkiyədə mövcud məzarlarıyla bağlı tədqiqatları da Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması fikrini təsdiqləmiş olduğu qənaətdədir. Gəldiyi qənaətə görə, “Dədə Qorqud tarixin uzaq dövrlərində yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, ağıllı, müdrik, uzaqgörən, vətənpərvər Oğuz başbilənidir. Sonralar onunla bağlı əhvalatlar dildən-dilə gəzmiş, rəvayətə keçmiş və dastanlaşmışdır. Dədə Qorqud qədim Oğuz türklərinin ən ulu babasıdır. Azərbaycan və Anadolu türkləri ulu Dədə Qorqud nəslinin davamçılarıdır”.

Akademik İsa Həbibbəyli “Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyasına da yenidən baxılmasını zəruri sayır. Tədqiqatlardakı reallığı dəstəkləyir: “İç Oğuz – yəni Kür və Araz çaylarının qovşağında yerləşən Aran dövləti ərazisində və Daş, Dış Oğuz – yəni indiki Şimali və Cənubi Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərini əhatə edən bölgələrdə baş verən hadisələr əhatə olunmuş, əks etdirilmişdir”. Dastandakı Azərbaycan yer adlarının (Dəmir Qapı Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Əlincə, Qaracıq, Dərəşəm, Şərur, Sallaxana, Qərvənd və s.) Böyük Azərbaycanı əhatə etdiyini, Anadolu ellərinin, xüsusən Şərqi Anadolu (Diyarbakir, Mardin, Hamid qalası, Amid suyu, Pasiqlər yaşayış məntəqəsi, Bayburt hasarı, Ağrıbeli keçidi və s.) ərazilərinin dastandakı süjetlərlə bağlı olduğunu, Türkmənistan türklərinin, kərkük türklərinin də oğuz qrupuna aid olması ehtimalını (dastandakı “Oğuzun arsızı düşmənin dəlisinə bənzer”, “cici-bacı türkmən qızı alarsan” və s. ifadələr) da qeyd edir.

Eyni zamanda, dastandakı Qazlıq dağı (Qafqaz dağı), Gürcüstandakı (Abxaziya, Axıska qalası, İmereti), Qərbi Azərbaycandakı yer adlarının indiki Ermənistan ərazisinin qədim oğuz yurdu olduğu faktını təsdiqlədiyini bildirən alim sovet dönəmində “Dədə Qorqud”un coğrafiyası öyrənilərkən Azərbaycanla Türkiyə arasındakı dəmir sədlərin olmasının Qafqaz yer adlarının əhatəli şəkildə öyrənilməsinə imkan vermədiyini, buna görə də indiki müstəqillik və sərbəstlik şəraitində təzədən araşdırılmalı olduğunu söyləyir.

Ümumilikdə türk xalqlarının və daha çox isə Azərbaycan xalqının, Anadolu elinin nadir sənət nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”u “oğuz türkcəsinin misilsiz xəzinəsi”, 1300 il əvvəlki həyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri özündə yaşadan “öyüdnamə”, “ibrətnamə” kimi yüksək dəyərləndirir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan” məqaləsində İsa Həbibbəyli maraqlı məsələlərə toxunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bütün boyların eyni vaxtda yaranıb formalaşmadığını, dastanın VII əsrdə Məhəmməd Peyğəmbərin zamanında başa çatdığını, bəzi boyların lap qədimlərə gedib çıxdığını söyləyir. Bu mənada “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u daha qədim sayır. Bu boyda bəşəriyyətin ilkin çağlarının, mifoloji motivlərin qorunub saxlandığını, xüsusən pəri və Təpəgöz kimi obrazların tarixdən, dastandan çox mifoloji düşüncə ilə bağlı olduğu fikrindədir. V.V.Bartoldun bu boyu “mifoloji səciyyə daşıyan əsər” kimi qiymətləndirməsi, Təpəgöz motivinin “Odiseya”dan qabaq mövcud olmasıyla bağlı fikirləri, Ditsin fikirlərini (“Əgər bu əfsanə oğuzların öz malı olmasaydı, yazı ilə, yaxud ağızdan-ağıza Dədə Qorqud zamanına qədər gəlməşəydi, bu qədər tam olaraq təsbitinə imkan olmazdı. Məncə, Homer Asiya səyahətində Təpəgöz əfsanəsini eşitmiş və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır. Kim bilir, o bəlkə hər hansı bir oğuz qəbiləsi arasında eşitmişdir. Bu qəbilə Primanın müttəfiqləri olaraq yunanlara qarşı Troya müharibəsində hərəkət etmişdir. Bu sürətlə əfsanə Kiçik Asiyadan gəlmiş və Homerin zamanında təzə-tərə olaraq yaşamışdır. Nəticədə tam bir sikloplar əfsanəsi, ən köhnə zamanlardan bəri Homerdən müstəqil olaraq, göstərilən qövmlər arasında olmuşdur. Onların (oğuzların) yazılarında olan hər şeyi yunanlara şamil etmək haqsızlıq olar” (4), antik dövrün dünya eposunun tədqiqatçılarının fikirlərini (Təpəgöz obrazının ən qədim çağlarında Şərqi ölkələrinin mifologiyasında olduğu), Herodotun məlumatlarını (təkgözlü insanların şərqi mövcud olduğu barədə), Xalq Koroğlunun fikirlərini (“Təkgözlü div motivi Şərqi Yunanıstana keçmiş və daha sonralar burada epik hekayət olaraq şəkilləndirilmişdir”), ümumən Təpəgöz boyunun Şərqi motivi olduğunu qəbul edən tədqiqatçıların Təpəgöz-Poliferin obrazlarını araşdırarkən Təpəgözü daha mükəmməl, Polifermdə çatışmazlıqlar (Dits) olduğunu, Poliferin Təpəgözdən iqtibas edildiyini göstərdiklərini bildiren İsa Həbibbəyli tədqiqatçıların bu iki obrazın dörd cəhətdən (1.Bədəncə nəhənglik; 2.Qüvvətli olmaq; 3.Bədxahlıq; 4.Təpəgözlülük) bir-birinə bənzədiklərini qeyd edir. “Odiseya”da Polifeyin həyatının yalnız bir hissəsi, “Dədə Qorqud”da isə Təpəgöz doğumundan ölümünə qədər təsvir edilir. Yunan eposundan fərqli olaraq, Azərbaycan mif və nağıllarında Təpəgözün sələflərinin də olduğu bildirilir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkanla bağlı araşdırmasında İsa Həbibbəyli həmin boydakı toponimlərin müəyyən olunması və elmi cəhətdən izah edilməsi zərurətini vurğulayır. Bu boyda üç toponimin (Uzun bulaq, Salaxana qayası və yaxud mağarası və Günortac) adının çəkildiyini qeyd edən İsa Həbibbəyli Salaxana ifadəsinin toponim kimi deyil, “dəri soyan”, “yaxud “qəssabxana” kimi izah olunduğunu, prof. Səfərəli Babayevin Naxçıvan ərazisində Salaxana adıyla bağlı toponimlərin (“Babək rayonunun dağlıq sahəsində Qazan yaylağının Qərb ətəklərində Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu və Salaxan (Kəlləgöz) mağaraları” (5.13) olduğunu qeyd edir.

Akademik İsa Həbibbəyli Salaxana qayasında mağaraların mövcud olmasının

bu mülahizələri təsdiq etdiyini, boyda Təpəgözün Salaxana qayasındakı mağarada yerləşdiyini aşkar şəkildə öz əksini tapdığını (“Təpəgözün öldüyü Salaxana qayasına gəldi gördü ki, Təpəgöz arxasını günə verib yatır. Basat... süngünü Təpəgözün gözünə elə basdı ki, gözü məhv oldu. Təpəgöz elə nərə çəkdi ki, elə hayqırdı ki, dağ-daş əks-səda verdi. Basat sıçradı, mağaraya qoyunların içinə düşdü. Təpəgöz bildi ki, Basat mağaradadır. Mağaranın qarşısında durub, bir ayağını qapının bir yanına, birini digər yanına qoydu”), Təpəgözün öz dilindən söylənən ifadənin (“Qalın oğuz bəyləri üstümə gəlsə, deyərdim ki, qaçıb Salaxana qayasına girim”) də onun yerinin Salaxana qayasındakı mağara olduğunu təsdiq etdiyini bildirir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Günortacın əsas qəhrəmanın yeri, vətəni kimi mənalandırıldığını (“Haradan gəldin son igid, yerin nə yerdir” sualına cavab olaraq Basat “olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır”, – deyir) bildirməklə yanaşı, alimlərdən Səfərəli Babayevin fikirlərində (“Babək rayonunun Çalxanqala kəndi ilə Payız kəndi arasında Çalxandağın qərb tərəfində yerləşən Günorta daşının boydakı Günortac olduğu qənaəti) bir həqiqət görür. İsa Həbibbəylinin fikrincə, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı “pərilər qonan” Uzun bulaq toponimi Naxçıvan ərazisindəki “Dədə Qorqud” boyları ilə səsleşən Altıntaxt-Salaxana-Günortac bölgəsində olan Xan bulaq, Qoşa bulaq və ya Salaxan bulaqlarından biri olmalıdır.” (6.19).

Akademik İsa Həbibbəyli dastandakı digər boylarla səsleşən Buğa çeşmənin də Altıntaxtla Sallaxana arasında olduğunu, indi də həmin adla tanındığını, Sallaxana mağarasını əhalinin Kəlləgöz mağarası adlandırdığı haqqında məlumat verən İsa Həbibbəyli maraqlı dəlil və sübutlara əsasən boylardakı qədim çağlara gedib çıxan tarixi, toponimlərin mövcud olduğu əraziləri açır.

Akademik İsa Həbibbəylinin məlumatları həm folklorşünaslıq baxımından, həm də tarixilik prinsipindən tutarlı dəlil və faktlarla zəngindir. Alimin apardığı təhlil və tədqiqatlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının xalqımıza məxsus bir Ana abidə olduğunu, bu torpağın, bu yurdun, bu xalqın milli-mənəvi dəyəri olduğunu sübuta yetirir. İsa Həbibbəylinin təhlil və tədqiqatları qorqudşünaslığa dəyərli töhfədir.

İsa Həbibbəylinin tərcümeyi-halında, taleyində, elmi fəaliyyətində və bədii yaradıcılığında Arpaçay mövzusu geniş yer tutur. Arpaçay İsa Həbibbəyli üçün ilham mənbəyi, Vətən və doğma torpaq düşüncəsinin rəmzidir. O, Arpaçay mövzusunda bir neçə elmi-publisist məqalə, “Arpaçayı daşa bilməz” mənsur poemasını yazmış və Arpaçay şeirlər silsiləsini yaratmışdır.

“Sara əfsanəsi haqqında” məqaləsində İsa Həbibbəyli xalq mahnısı və əfsanəsi ilə məşhur olan Sara haqqında, onun sevgilisi Xançobanla bağlı əfsanələrə diqqət çəkir. Arpaçayın qoynundakı ellərdə nakam gəlin Sara haqqında yayılan rəvayətlər xatırlanır; bunların birində Xançobanın nişanlısını Arpaçay sahilində bir varlı görür, qaçırmaq istəyir, buna razı olmayan dağ çayı onu qoynuna alır, bir variantda Saranın əmisi oğluyla sevgisi, atanın buna mane olması, Xançobanın üç gün yem verib su vermədiyini atını toy günü əmisinə bağışlaması, həmin atla gəlin köçürülən zaman at susuz olduğundan özünü Arpaçaya vurduğunu bildirilir.

Sara ilə bağlı yayılan əfsanələrin bəzilərində onun adının çəkilmədiyini bildirən İsa Həbibbəyli “Qız qala-Oğlan qala” əfsanəsinin el qızının başına gələn əhvalatlarla səsleşdiyini, bir-birini sevən iki gəncin nakam məhəbbətindən bəhs olunduğunu söyləyir: “Arpaçay vadisində əfsanəni tamamlayan iki qala vardır. Qız qala çayın sağ sahilində, Oğlan qala isə sol sahilində yerləşir. Həmin əfsanə və qalalarla Sara əfsanəsi arasında maraqlı bir bənzəyiş vardır” (6.20)

Arpaçay əfsanələrinin dərin ictimai məzmun kəsb etdiyini vurğulayan İsa Həbibbəyli həmin əfsanələrdə keçmiş feodal qayda-qanunlarına etirazı görür.

Alim bu əfsanədə bəhs edilən Muğan düzündən Arpaçay deyil, Kür axdığını, bu sözün mahnıya necə düşdüyünə aydınlıq gətirir. Buradakı “Muğan” sözünün çöl, düz deyil, kənd adı olduğunu söyləyir. Arpaçayın sahillərində indi də Muğanlı, Muğancıq, Muğancıq-Müslün, Muğancıq-Mehrab kimi kənd adlarının olması bu fikri təsdiqlədiyini bildirir. “Bütün bunlar isə əfsanə və mahnıda tərənnüm olunan əhvalatın Muğan düzündə deyil, Şərur ərazisində baş verdiyini aydınlaşdırır”, – deyir.

Bəzi müəlliflərin dəqiq olmayan rəvayətlərə əsaslanıb Şərurdakı Çərçiboğan kəndinin qədim Muğan kəndi olduğunu söyləməsini yanlış bilir. Onların “Çərçiboğan” sözünün mənasını düzgün izah etsələr də, Muğan kəndi ilə əlaqədar fikrini səhv bilir. Çərçiboğan kəndinin Arpaçaydan aralıda yerleşdiyini, əfsanənin Arpaçayla qırılmaz bağlılığını, həmin qədim kəndlərin çayın sahilində hələ də mövcudluğunu, “Muğan” tərkibini qoruyub saxladığını, baş verən hadisənin yenə həmin kəndlərin birində axtarmaq lazım gəldiyini qeyd edir. Eyni zamanda qeyd edir ki, buradakı kəndlərdən birinin adı “Muğancıqdır. Cıq-cik şəkilçiləri kiçiltmə mənası verir. Muğan sözünə artırılmış cıq şəkilçisi burada balaca Muğan mənasını yaratmışdır. Diqqət edilsə, Sədərəkədən başlayıb Naxçıvana qədər uzanan Şərur düzü də məşhur Muğan düzünün bir parçasıdır – balaca Muğandır. Çox ehtimal ki, Sara əfsanəsi sözün geniş mənasında Şərura aiddir. Bu, Saranın ürək odlayan faciəsini bir kəndin deyil, feodal Azərbaycanın timsalı olan böyük bir elin faciəsi kimi mənalandırır” (6.21)

*Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il Arana.*

– variantında işlənən “Aran” sözünün də Muğanla əlaqələndirilərək işlədildiyini, Şərur isti iqlimə malik olduğundan Dərələyəz yaylasında yaşayanların buranı Aran adlandırdığını bildirir.

Tədqiqatçı S.Mümtaz tərəfindən qələmə alınan “Apardı Sellər Saranı” mahnısının bəzi bəndlərinin yazıya alınmadığını qeyd edən İsa Həbibbəyli onları toplayıb mahnını tamamlamaq lazım gəldiyini yazır. S.Mümtazda olmayan aşağıdakı bəndi verir:

*Çıxdım iydənün koluna,
Baxdım Saranın yoluna,*

*Qolumu saldım boynuna,
Apardı sellər Saranı,
Bir alagözlü lalamı.*

Arpaçayla bağlı əfsanələrin toplanıb ayrıca kitab şəklində çapının milli mədəniyyətimizin dərinədən öyrənilməsinə kömək edəcəyini diqqətə çəkən alim bunu zəruri sayır.

Ümumiyyətlə, İsa Həbibbəylinin folklorşünas kimi də böyük xidmətlərini özündə ehtiva edən bu məqalələrinin, araşdırmalarının elmi-nəzəri cəhətdən yüksək olması da diqqətəlayiq qiymətləndirilməlidir. İsa Həbibbəyli əfsanə və rəvayətlərimizə, xalq mahnılarımıza, aşıq ədəbiyyatına, onu yaşadanların istedadına qiymət verən zəhmətkeş alimdir. El ədəbiyyatına, milli-mədəni irsə qayğı və sevgiyə yanaşan İsa Həbibbəylinin bu sahədə apardığı uğurlu axtarışları folklorşünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət edir.

“Ələsgər sorağında” məqaləsində Aşıq Ələsgərin bizə məlum olmayan irsindən nümunələrə aydınlıq gətirir. Aşığın Şərura gələrkən görüşdüyü şeirləşdiyi, bağladığı, Dərələyəz mahalının Aynəzir kəndində yaşamış bir el sənətkarı ilə əlaqələrindən bəhs edir.

“Bu qız” adlı müxəmməs-gözəlləməsinə də şairin çap olunmuş kitablarında rast gəlmədiyini bildirir. Danzik kəndində vəfat etmiş Əli Qurbanəli oğlunun gənc yaşlarında Ələsgərin məclisində iştirak edərkən eşitdiyi həmin şeiri onun qohumu Məhəmməd Səfiyev dastan bilicisindən eşidərək əzbərlədiyini yazır. İkinci “Giliyə” gözəlləməsidir. Bu gözəlləməni alim Dərələyəz mahalının Sallı kəndində yaşayan İman Həziyevin vasitəsilə eşidib. Onun Ələsgəri şəxsən gördüyü, sazının, sözünün pərəstişkarı olduğu, bu gözəlləmənin işıq üzü görmədiyini bildirir.

Məşhur saz havası olan “Cəlil”ini mahir söz ustası, Naxçıvanın Kültürə kəndində yaşayan Aşıq Cəlilin yaratdığını da İman kişidən eşidən İsa Həbibbəyli hər iki gözəlləmələrin (“Bu qız”, “Giliyə”) son bəndində aşıq öz adını çəkdiyini, imza möhürünü vurduğunu söyləyir və son gözəlləməni olduğu kimi verir. “Şərq qapısı” (23 may 1972) qəzetində dərc etdirdiyi “Ələsgər sorağında” məqaləsində Aşıq Ələsgərin bu iki naməlum şeirlərini oxuculara çatdıran İsa Həbibbəylinin aşıq ədəbi irsinə qayğısı sayəsində işıq üzü gördüyü həqiqətdir.

Naxçıvan diyarı ilə bağlı olan həzrəti Nuh peyğəmərin əfsanəvi gəmi səfəri ilə əlaqədar mətləblərin tədqiqi sahəsində İsa Həbibbəylinin mühüm xidmətləri vardır. Onun “Gəmiqaya dünyası: sivilizasiya prosesləri və Naxçıvan” mövzusunda yazdığı geniş həcmə malik məqaləsində Nuh peyğəmərin əfsanəvi gəmisinin Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya adlanan yerdə torpağa enməsi versiyası mifoloji mətnlər və toponimlər əsasında elmi cəhətdən şərh olunmuşdur.

Nəticə. İsa Həbibbəyli Naxçıvan diyarında Nuhun tufanı adlanan Dünya tufanı hadisəsi ilə bağlı əfsanələrin alt qatlarındakı arxaik tarixi düşüncəni və həmin hadisə ilə əsləşən toponimlərin mahiyyətini aydınlaşdırmışdır. Gəmiqaya rəsmləri haqqın-

dakı fikirləri də folklor materialları ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunur. “Nuhdaban otu-raq məkanı və Duzdağ şəhəratrafi mədəniyyəti” adlı məqaləsində İsa Həbibbəyli Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarı, Nuhdaban əfsanəsinin bugünkü Naxçıvan şəhəri ilə bağlı olması, Naxçıvan sözünün Nuhçıxan mənasını daşması məsələləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İsa Həbibbəylinin folklorşünaslıq və klassik ədəbi irsimizə dair elmi-nəzəri əsərlərini araşdırarkən diqqəti çəkən onun böyük şifahi irsimizə, dünyada artıq məşhur olan əfsanə və rəvayətlərimizə, incəsənət nümunələrimizə qayğısıdır. “Apardı səllər Saranı” xalq mahnısının toplanmamış bəndlərini, Sara-Xançoban sevgisini əhatə edən onlarla əfsanə və rəvayətlər, onlardakı reallıqlar, bu əfsanələrin daxilindəki ictimai-siyasi mühitdən narazılıq, iki gəncin saf məhəbbəti, əhdə sədaqət, xalqın böyük humanist duyğularını özündə yaşadan reallıqlarla zəngin bu əfsanə və rəvayətləri araşdıran, təhlil və tədqiqatını aparan İsa Həbibbəyli maraqlı, folklorşünaslıq elminə yeni töhfələr verən fikirləri ilə də diqqətəlayiqdir. “Gəmiqaya dünyası: Sivilizasiya prosesləri və Naxçıvan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan”, “Sara əfsanəsi haqqında”, “Ələsgər soragında” və s. yazıları bu cəhətdən xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev-heritage.org
2. 525-ci qəzet.- 2015.- 21 noyabr.- S.30
3. M.Ergin. Dədə Qorqud kitabı. İstanbul. 1980.s.5
4. Fon Dits Dekvudidipkeffen von Asfen.Berlin und Halle.1825.s.116)
5. bax: Səfərəli Babayev. Sallaxana, Sahxana, Salxan. “Elm və həyat” jurnalı. 1998, №1, s.13.
6. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s.19.

Резюме

Академик Иса Габиббейли о фольклорных источниках.

В данной статье рассматриваются произведения о фольклоре действительного члена Национальной Академии Наук Азербайджана Исы Габиббейли. Академик Иса Габиббейли, чьи работы об эпосе «Китаби Деде Коркут» исследуются в данной статье, известен своей многогранной деятельностью в области литературоведения, основанного на концепции периодизации азербайджанской литературы. В исследовании задействовано множество убедительных доказательств и фактов, опирающихся на восходящую к древним временам историю и сведения о территории существования топонимов; что представляет интерес как с точки зрения фольклористики, так и с точки зрения историчности. Проведённые учёным

анализы и исследования доказывают, что эпос «Китаби Деде Коркут» является основным памятником культуры нашего народа, национально-духовной ценностью этой земли, этой страны. Исследования академика Исы Габиббейли вносят ценный вклад в коркутоведение.

Ключевые слова: «Иса Габиббейли», «фольклор», «Китаби Деде Коркут», «топоним», «народ»

GULXANI (PANAH) VAQIF QIZI SHUKUROVA

SUMMARY

Academician Isa Habibbayli about folklore sources

The article is devoted to the studies of Azerbaijan National Academy's true member Isa Habibbayli's works related to folklore.

The author of the article researches academician Isa Habibbayli's studies related to "Kitabi Dada Gorgud". Isa Habibbayli is known for his multiaspected and versatile activity on the various branches of literature based on periodization concept of Azerbaijan literature.

Isa Habibbayli reveals historicity in the chapters of the epic which leads to the ancient times on the basis of interesting evidence and coherent facts, information related to the areas where toponyms existed are attractive from point of view folklore studies and historicity principles. All the analysis and researches which were carried out by the scientist prove that the epic "Kitabi Dada Gorgud" is the mother monument belonging to our nation, as well as it is a national-spiritual value of our nation and land.

The author of the article carries out valuable analysis related Isa Habibbayli's research works contributing gorgudisni.

Key words: Isa Habibbayli, folklore, "Kitabi Dada Gorgud", toponym, people

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru professor Yeganə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.362>

ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının üdri,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent,
<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>
sohret.nesirova24@gmail.com

“BALALARA HƏDİYYƏ”: ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİYYAT TOPLUSU

Xülasə. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində əvəzsiz rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri Firidun bəy Köçərli-dir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin zənginliyində günəş kimi parlayan bu böyük ədib elmi-nəzəri, pedaqoji və folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmişdir. Görkəmli maarifpərvər ziyalının fəaliyyətinin çeşidli tərəfləri ayrıca araşdırmaları zəruriləşdirir. “Balalara hədiyyə”, “Sayaçı sözləri”, “Aşıq Valeh”, “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, “Müsəlman müəllimlərinin hümməti”, “İrəvandan məktub”, “Məişətimizə dair” və s. F.Köçərli yaradıcılığının zənginlik göstəricisidir. Nağılların, atalar sözlərinin, aşıq yaradıcılığının, məsələlərin, lətifələrin, uşaq folklorunun toplanması və nəşri məsələləri ilə bağlı söylədiyi mülahizələr ziyalı mühitinin bura yönləndirilməsi istəyindən qaynaqlanırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması ilə əlaqədar yazdığı məqalə və jurnalın Şərq müdrikinin deyim tərzini əsasla çevirməsini xüsusi olaraq vurğulaması sırf məqsədyönlü bir iş olaraq özünü göstərir. “Şərq xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışıklarını məsələlər, atalar sözləri və Şərqin müdrik məzhəkəsi olan Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bəzəməyi sevirlər” (7, s. 117). Xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, tədqiqi ilə bağlı söylədiyi fikirlər, müasirlərinə ünvanladığı məktublar bütün məzmunu ilə dövrün problemlərinin həllinə, çətinliklərin aradan qaldırılmasına, elm, təhsil, məktəb, uşaq tərbiyəsinin aktuallığına bağlanır. “Balalara hədiyyə” böyük maarifpərvər ədibin fəaliyyətinin örnəyi olaraq mühit üçün nümunəyə çevrilməklə görüləcək işlərin perspektivlərini açıqlayır.

Açar sözlər. F.Köçərli, əfsanə, rəvayət, nağıl, məsəl, hekayə, uşaq ədəbiyyatı və s.

"A GIFT FOR CHILDREN": A COLLECTION OF ETHICS AND SPIRITUALITY

Shohrat Nusrat Gizi Mammadova

Summary. One of the personalities who played an invaluable role in the history of Azerbaijani pedagogical thought is Firidun Bey Kocharli. This great literary man, who shone like the sun in the wealth of the late 19th and early 20th centuries, became an example with his scientific-theoretical, pedagogical and folkloristic activities. Various aspects of the activity of a prominent enlightened

intellectual require separate studies. "Gift to children", "Sayachi words", "Ashiq Valeh", "Literature of Azerbaijani Tatars", "Homage of Muslim teachers", "Letter from Yerevan", "About our household", etc. It is an indicator of the richness of F. Kocherli's creativity. His opinions on the issues of collecting and publishing fairy tales, proverbs, lovers' creativity, parables, anecdotes, children's folklore were caused by the desire to direct the intellectual environment here. The article he wrote in connection with the publication of "Molla Nasreddin" magazine and the magazine's special emphasis on turning the style of sayings of the Eastern sage into the basis, shows itself as a purely purposeful work. "Eastern peoples, especially Azerbaijanis, like to decorate their conversations with parables, proverbs and anecdotes of Molla Nasreddin, the wise joker of the East" (7, p. 117). His opinions on the collection, publication, and research of folk literature, and the letters he addressed to his contemporaries are all related to solving the problems of the time, overcoming difficulties, and the relevance of science, education, school, and child education. "Gift to Children" reveals the perspectives of work to be done by becoming an example for the environment as an example of the activity of a great enlightened writer.

Key words. Firidun bey Kocharli, legend, narrative, fairy tale, parable, story, children's literature, etc.

«ПОДАРОК ДЕТЯМ»: СБОРНИК ПО ЭТИКЕ И ДУХОВНОСТИ

Шохрат Нусрат Гизи Мамедова

Краткое содержание.

Легенды и предания составляют важную часть в Одной из личностей, сыгравших неопределимую роль в истории азербайджанской педагогической мысли, является Фиридун бек Кочарлы. Этот великий литератор, сиявший, как солнце, в богатстве конца XIX — начала XX веков, стал примером своей научно-теоретической, педагогической и фольклорной деятельности. Различные стороны деятельности выдающегося просвещенного интеллектуала требуют отдельного исследования. «Подарок детям», «Саячи слова», «Ашык Валех», «Литература азербайджанских татар», «Посвящение мусульманским учителям», «Письмо из Еревана», «О нашем хозяйстве» и др. Это показатель богатства творчества Ф. Кочерли. Его мнения по вопросам собирания и издания сказок, пословиц, любовного творчества, притч, анекдотов, детского фольклора были вызваны стремлением направить сюда интеллектуальную среду. Статья, написанная им в связи с выходом в свет журнала «Молла Насреддин» и особым акцентом журнала на взятии в основу стиля изречений восточного мудреца, проявляет себя как чисто целенаправленная работа. «Восточные народы, особенно азербайджанцы, любят украшать свои беседы притчами, пословицами и анекдотами Моллы Насреддина, мудрого шутника

Востока» (7, с. 117). Его мнения о сборе, издании и исследовании народной литературы, письма, адресованные современникам, связаны с решением проблем времени, преодолением трудностей, актуальностью науки, образования, школы и детского образования. «Подарок детям» раскрывает перспективы предстоящей работы, став примером для окружающей среды как пример деятельности великого просвещенного писателя.

Ключевые слова. Фиридун бек Кочарлы, легенда, повествование, сказка, притча, повесть, детская литература и т.д.

Giriş. Azərbaycan mədəniyyət tarixində əvəzsiz rol oynamış F.Köçərli fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini xalqın maariflənməsi, gənc nəslin milli ruhda tərbiyəsi sahəsində gördüyü gərəkli işlər təşkil edir. Qori müəllimlər seminariyasını bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasındakı müəllimlik fəaliyyəti, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, A.Səhhət, M.Ə.Sabir və s. ziyalılarla yazışmaları və müxtəlif səpkili məqalələri, xalq ədəbiyyatının toplanması sahəsindəki gərəkli işləri və s. ədibin məqsədyönlü fəaliyyətinin mənzərəsidir. “Kavkaz”, “Zakavkaziya”, “Kaspi”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və s. mətbuu orqanlarında nəşr olunan məqalələri mündəricəsi, mövzu aktuallığı ilə əsaslı bir mənzərəni sərgiləyir. “Balalara hədiyyə” kitabı bütün bunların nəticəsi olaraq sırf zərurətdən, yaranmış boşluğu doldurmaq istəyindən meydana çıxmışdır.

“Qafqazda cığır açan ilk kitab”. F.Köçərlinin kitaba “Balalara hədiyyə” adını verməsi təsadüfi deyil, məqsədyönlü işin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır və bütün məzmunu ilə uşaqlara hədiyyə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu kitabın işıq üzü görməsindən sonra S.Hüseyn “Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab” adlı məqalə yazmış və dəyərini əvəzsizliyini açıqlamağa çalışmışdır. “Qafqazda cığır açan ilk kitab” (4) kimi qiymətləndirilən bu toplu uşaqların dərslük ehtiyacını ödəmək üçün meydana çıxmışdır. M.Ş.Vazeh, S.Ə.Şirvani, M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, A.Şaiq və başqa ziyalıların yaratdığı dərslük və məktəb ehtiyaclarının aradan qaldırılmasına yönəlmiş kitablar bir ədəbi-mədəni hərəkət olaraq diqqət önünə gəlir.

“Balalara hədiyyə”də özünə yer alan nəsr və nəzm nümunələri sözün həqiqi mənasında təkrar qeyd edək ki, uşaqlara hədiyyədir. “İt və pişik”, “Toyuq”, “Xoruz və padşah”, “Ərincək it”, “Qarı və pişik”, “Qoyun”, “Üşüdüm ha, üşüdüm”, “Keçi”, “Çoban”, “Qurd”, “Ağ qoyun”, “Dəvə və tikan”, “Nazikbənazik və tazikbətazik”, “Layla”, “Günəşi çağırmaq”, “Qızlar nəğməsi”, “Tülkü və üzüm”, “Buğda, arpa və darı”, “Darı və buğda”, “Tülkünün hekayəti”, “Düzgü”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” və s. bədii nümunələr uşaq təsəvvürünü, hiss və duyğularını əks etdirmək baxımından bir əvəzsizlik sərgiləyir.

“Balalara hədiyyə”nin başlanğıcına görkəmli maarifçi F.Köçərli kitabın məqsəd və məramı haqqında maraqlı bir tərzdə deyir: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk (azərbaycanlı-red.) milləti öz məişətinə, ayın və adətinə dair

yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik (incə red.) mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayaçı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, Vətəninini və dilini sevir, bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır. Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın. Məcmuəyə daxil olan ancaq "Tülkü və üzüm" təmsili ruscadan tərcümə olunubdur" (6, s. 3). Konseptual şəkildə söylənmiş bu mülahizələr müəllifin uşaq dünyasının mütəxəssisi olmasını və tapmaca, yanılmac, nağıl, təmsil, rəvayət, sanama və s. baxımından mükəmməl bir spesifikliyi sərgiləyir.

Kitaba yazılmış başlanğıc yazıda bir məqam xüsusi olaraq vurğulanır və mühit aspektində qeyd olunur ki, "mütərcim Eynəlibəy Sultanov öz dilimizin şivəsini itirməyibdir. Möhtərəm şairimiz Abbasğa Nazirin və mərhum Mustafa ağa Arifin və Mehdiqulu xan Vəfanın bir neçə əsərləri dəxi məcmuədə dərc olunubdur ki, onların mənə cəhətcə balaların ruhuna gözəl təsiri ola bilər. Qasım bəy Zakirin təmsilat mənzuməsi millətimizin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş əsərlərdir... Zənnimizcə, bu məcmuəni hər kəs oxusa - böyük, ya kiçik - onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındadır. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb bu olacaqdır ki, onlar mütaliə əsnasında öz uşaqılıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək, özlüyündə bir xidmətdir" (6, s. 3). Ümumiyyətlə, mövcud problemlərdən çıxış edən mütərəqqi maarifçi ziyalı cocuqların, körpələrin, yeniyetmələrin tərbiyəsi baxımından gördüyü işlər bir əlçatmazlığı müəyyənləşdirir və reallığın hadisəsi olaraq diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır. M.Arifin, Q.Zakirin, E.Sultanov, A.Nazirin adlarının çəkilməsi yaranmış mənzərəni əhatələmək işindən irəli gəlməklə problemlərin çözmünü açıqlayır. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı yaratmaq baxımından mövcud mənzərədən çıxış etməklə diqqəti mahiyyətə yönləndirir. Tərbiyə vasitəsi kimi gərəkli örnəklərin yaradılmasını diqqət önünə gətirir.

Folklor bütün parametrlərdə xalığın həyatını, tarixini, etnoqrafik zənginliyini əks etdirəcək şeriksiz mədəniyyət hadisəsidir. Xalqın təsəvvürləri, istək və arzuları, idealları, övlad tərbiyəsi, kutsallıqlar, ailə institutunun formalaşdırdığı müəyyənlik bir çeşni olaraq nağıl, əfsanə, rəvayət, atalar sözü, məsəl, xalq mərasimləri, meydan tamaşaları və s. timsalında özünə yer alır. F.Köçərli də pedaqoji fikrin əvəzsiz simalarından biri olaraq yaşanan boşluğu doldurmaq məqsədi ilə balalara öz hədiyyəsini vermək yolunu tutur. Məsələn, "Günəşi çağırmaq", "Qızlar nəğməsi", "Tülkü və üzüm", "Buğda, arpa və darı" və s. nümunələr müxtəlif yaş dövrləri baxımından uşaqlarının təsəvvürlərini əks etdirmək, düşüncələrini formalaşdırmaq

səciyyəsi daşıyır. Qısa, konkret və həm də dəqiq bilgi vermək xüsusiyyəti ilə səciyyələnən bu nümunələr xalq arasından toplanmaqla kitablaşdırılmışdır. “F.Köçərlinin yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətli olmuşdur. O, qabaqcıl maarifpərvər, müəllim, pedaqoq, həm də xalq ədəbiyyatının toplayıcısı, ədəbiyyat tarixçisi idi” (3, s. 42-48). Onun “Balalara hədiyyə” kitabı, eləcə də atalar sözü, məsəl, tapmaca, düzgü, nağıl və s. haqqında yürütdüyü mülahizələr bu gün də aktuallığını saxlayır. Çünki böyük marifçi bütün ruhu və varlığı ilə elm, təhsil, mədəniyyət, maarif və uşaq tərbiyyəsi məsələlərinə bağlı olmuş və bu sahədə fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmişdir. Toplama işləri sahəsində gördüyü işlər bunun bariz örnəyidir. “Buğda, arpa və darı” timsalında həcm etibarilə kiçik, ancaq mənə tutumu ilə dastanlara sığacaq bir nümunəyə diqqət yetirək: “Bir gün buğda, arpa və darı bir-birilə söhbət edirdilər.

Buğda dedi:

-Mənim bir tikəm bir dağı aşırır.

Arpa dedi:

-Mənim də bir tikəm dağı yarısına kimi çıxardır, amma aşırmağına zəmin ola bilmirəm.

Darı da dedi:

-Mən xalqın uşağının qanına bais ola bilmərəm ki, evindən çıxarıb borana salam, öldürəm. Məndə o qüvvət yoxdur” (5, s. 35). Kifayət qədər aydın, səlis və həm də dəqiqliklə verilmiş bu folklor örnəyi xalq yaradıcılığının zənginlik nümunəsidir. Burada bir neçə istiqamət diqqət önünə gəlir ki, bu da uşaq dünyagörüşünə əvəzsiz izlər qoymaq xüsusiyyətli ilə səciyyələnir.

a) bilgi vermək xüsusiyyəti və mətn informasiyasının mahiyyətinə dayanan spesifikasiylik:

b) uşaq təsəvvüründən çıxış etməklə yaşam tərzini kontekstində canlandırma:

c) dil və düşüncə özünəməxsusluğunda etnik kimliyin ifadəsi və s.

“Balalara hədiyyə”nin mətn informasiyası. Görkəmli pedaqoq, əvəzsiz maarifçi, bütün həyatını xalqın zəngin mədəniyyətinin təlqinlə köklənmişdir. O, atalar sözü, məsəl, yanılmac, layla, oxşama, nağıl və s. nümunələrlə əsaslı bir təsəvvürü uşaqlara aşılamağa həssaslıq göstərir və bunu vacib olan kimi müasirlərinə yazdığı məktub-müraciətlərində də aydınlıqla göstərir. A.Səhhətə, M.Ə.Sabirə, A.Şaiqə və digərlərinə ünvanladığı məktublar bunun nümunəsidir. Məktublarının birinə A.Səhhət cavab olaraq yazırdı ki, “o pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin, doğru, düz yolda çalışmaqılığa vadar etdin” deyimi bütünlükdə mühit səviyyəsində istək və arzularının, mücadiləsinin göstəricisidir.

“Balalara hədiyyə” mətn informasiyası, uşaq dünyasını əks etdirmə, onun düşüncələrindən çıxış etmə xüsusiyyəti ilə nümunəyə çevrilir. “Qarı və pişik”, “Qoyun”, “Üşüdüm ha, üşüdüm”, “Keçi”, “Çoban”, “Qurd” hər birisi özlüyündə əsaslı təsəvvürə, xalq yaddaşında olanlara bağlanmaqla F.Köçərli onları bir araya gətirərək təzədən topluma təqdim edir. Məsələn, “Qurd” nağıl söyləməsində deyilir: “Qurda dedilər:

-Gəl səni qoyuna yollayaq! Başladı ağlamağa.

Dedilər daha niyə ağlayırsan?

Dedi:

-Qorxuram yalan ola.

Qurddan soruşdular:

-Aranda qalacaqsan, yoxsa yaylağa gedəcəksən?

Qurd cavab verib dedi:

-Mənimki el ilədir. El haraya getsə, mən də oraya gedəcəyəm” (5, s. 20).

F.Köçərli bu əhvalat-hekayəni verdikdən sonra xalq arasında geniş işləklilik qazanan atalar sözü və məsəlləri də əlavə edir və mətndən sonra “Məsəllər” başlığı altında nümunələr verir: “Qurddan qorxan qoyun saxlamaz”, “qurd dumanlı gün axtarır” və s. Bütün bunlar folklorşünas alimin toplayıcılıq və tədqiqatçılıq fəaliyyətini və xalq yaradıcılığına bələdliyini aydınlaşdırır. Həcm baxımından kiçik, ancaq məzmun baxımından çox dərin mətləbləri özündə ehtiva edən bu nümunələr uşaqlara bilgi vermək, həyat haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək məqsədi daşıyır. “Azərbaycan uşaq folklorunun çox böyük bir hissəsi didaktik-əxlaqi mövzulara həsr olunmuşdur. Bu əsərlərdə vətənə, xalqa məhəbbət, pisiyə, xəyanətə, qorxaqlığa nifrət hissləri aşılır. Gəncliyə, uşaqlara düzlük, əməyi sevmək, sənət və elm öyrətmək tövsiyə olunur” (11, s. 404). Xalqın etnoqrafik yaddaşını, həyat təsəvvürlərini, istək və arzularını özündə ehtiva edən bu nümunələr etnik mənəvi dəyərləri aşılamaq kimi bir kutsallığa yüklənir. Yanılmaclar, atalar sözü, tapmaca, məsəl, nağıl, sayacı sözləri, uşaq oyunları və s. bunun bariz nümunəsidir.

Qoyun deyər, mən heç otdan doymaram,

Payız oldu, çörün-çöpün qoymaram.

Hər bir evi yunum ilə bəzərəm.

Ağır-ağır xalılarım var mənim,

Güllü-güllü xalçalarım var mənim (5, s. 20).

Burda isə xalqın məişətində və dolanışığında, həyat təzində mühüm bir hissəni özündə əks etdirən qoyunçuluqla bağlı epizodik məqam özünə yer alır. Xalq yaradıcılığında qoyunçuluqla bağlı çoxlu məsəl, atalar sözü, əfsanə və rəvayət, nağıl örnəkləri vardır. Sayacı sözləri bunun bir hissəsi olaraq spesifikləşir.

Nəticə. Xalqın məişətinə, etnoqrafik mədəniyyət tarixinə lazımı qədər bələd olan F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə”ni kitablaşdırması böyük maarifçinin uşaqlara olan əvəzsiz hədiyyəsidir. Bu hədiyyə təkcə uşaqlar kontekstində olanlarla məhdudlaşmır, onun digər tərəfində bütünlükdə ziyalı mühiti üçün nümunə olmaq düşüncəsi dayanır. Pedaqoji mühitin problemlərinə dərinədən bələd olan ədib uşaqların həyatı təsəvvürlərini, bilik və bacarıqlarını formalaşdırmaq baxımından bu gərəkli işə qərar vermişdir. Kitaba toplanan örnəklər məzmunu, ideyası və mətndən sonra verilən “Məsəllər”, “Tapmaca” bölməsi ilə bilgi verməyə, dolğun təsəvvür formalaşdırmağa yüklənir. Bütün bunlar F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının möhtəşəmliyini və uşaqlara ərməğan olma təsəvvürünü faktlaşdırır

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 428 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, s. 477 s.
4. Hüseyn S. “Balalara hədiyyə”, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəz. 1913, № 365
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 1967, 88 s.
6. Köçərli F. Mühərririn ifadəyi-məramı. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1963, 341 s.
8. Məmmədov M., Babayev Y., Salamoğlu T. Pedaqoji mühit və ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
9. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
10. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.A., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993, 292 s.
11. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor Mahmud Allahmanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.369>

**QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA
ADPU**

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mammadovaqariba5@gmail.com
orcid ID 0000- 0002-9062-4380**

İRƏVANDA XAL QALMADI...

Giriş

“İndi Ermənistan adlandırılan ərazi, Qərbi Azərbaycan- İrəvan mahalı, Göyçə mahalı, Zəngibasar mahalı, Zəngəzur mahalı- bunlar hamısı müsəlmanlar, azərbaycanlılar yaşayan diyarlar olubdur. Təəssüf ki, bu ərazilərdən, diyarlardan müsəlmanlar çıxarılıblar, indi bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman yoxdur. Bu da Ermənistan milliyyətçiliyi, erməni ekstremizmi, erməni şovinizmi siyasətinin nəticəsidir”. (H.Əliyev)

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzərinə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Tarixin keçməkeşli yollarından keçən Azərbaycan həm yeralti yerüstü sərvətləri ,həm əlverişli coğrafi mövqeyi ,həm də münbit torpağı ilə daim yadellilərin diqqətini çəkmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Qafqaza hucum edən ruslar Qafqaz xalqlarını işğal etdikdən sonra İrəvan xanlığına hucum edərək qədim Azərbaycan xanlığını da işğal etdi Məqaləmizə başlıq seçdiyimiz həmin sözlər də o dövrdə yaranmış nəğmənin sözlərindən götürülüb

İrəvanda xal qalmadı... və ya , İrəvanda xan qalmadı...

sonralar siyasi və digər səbəblər üzündən təhrif olunaraq bu cür oxunmağa başlanmışdır Bu dövrlərdən sonra ardıcıl olaraq müxtəlif yerlərdən məqsədli şəkildə ermənilər qədim Azərbaycan məskənlərinə köçürülərək yerli əhalini sıxışdırmağa başlamışlar.Əsrlərlə davam etmiş bu siyasət

XIX-XX əsrlərdə daha da genişlənmiş xalqımızın başına bir sıra ağır faciələr gətirilmişdir. Böyük dövlətlərin yeritdikləri imperiya siyasətinin icraçısı olan ermənilərin əli ilə dəfələrlə azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım törədilmiş, xalqımızı ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə düçar etmişlər. Yüz minlərlə dinc azərbaycanlı milli mənsubiyyətinə görə məhv edilmiş, öz ata-baba yurdundan didərgin salınmış, Azərbaycanın qədim yaşayış məskənləri xarabalığa çevrilmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlılara vaxtilə böyük zülm edilib, onlar ağır təqiblərə, hücumlara məruz qalıblar. Ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılara qarşı genosid siyasəti həyata keçiriblər. Azərbaycan xalqının bu milli faciəsinin davamı kimi onun torpaqlarının zəbti başlandı. Qısa bir müddətdə bu siyasət gerçəkləşdirilərək ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına

köçürülməsi həyata keçirildi. Soyqırımını Azərbaycan torpaqlarının işğalının bir formasına çevrildi. Vaxtilə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində məskunlaşdırılan ermənilər orada yaşayan azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, öz havadarlarının himayəsi altında “Erməni vilayəti” adlandırılan inzibati bölgünün yaradılmasına nail oldular. Belə süni ərazi bölgüsü ilə, əslində, azərbaycanlıların öz torpaqlarından qovulması və məhv edilməsi siyasətinin bünövrəsi qoyuldu.(1,123)

“Böyük Ermənistan” ideyaları təbliğ olunmağa başlandı. Bu uydurma dövlətin Azərbaycan torpaqlarında yaradılmasına “bərəət qazandırmaq məqsədilə” erməni xalqının tarixinin saxtalaşdırılmasına yönəlmiş geniş miqyaslı proqramlar reallaşdırıldı. Azərbaycanın və ümumən Qafqazın tarixinin təhrif olunması həmin proqramların mühüm tərkib hissəsini təşkil edirdi. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasından ruhlanan erməni qəsbkarları 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə geniş miqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirdilər. 1918-ci ilin mart ayından etibarən əks-inqilabçı ünsürlərlə mübarizə şüarı altında Bakı Kommunası tərəfindən ümumən Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Sonralar tarixi dövr 30-cu illərin ağır represiyaları ilə müşayiət olunaraq Azərbaycanın ziyalı genofondunun məhvinə nail olunmuş, bunun ardınca 1948-53-cü illər azərbaycanlıların kütləvi deportasiya dalğası, 80-ci illərdən başlayaraq Dağlıq Qarabağ probleminin yenidən süni şəkildə qızıxdırılması, 1990-cı il 20 yanvar faciəsi və 1992-ci il Xocalı soyqırımını demək olar ki, bu faciələrin pik nöqtəsi oldu.(2,s57,s59)

Tarixin acı sürprizləri olan bu faciələr qara və böyük hərflərlə tariximizin səhifələri yazılsa da nədənsə heç kim bu acı səhifələri açıb oxumaq və eləcə də böyüməkdə olan nəslə oxutmaqda maraqlı deyildi. Bu həqiqətlərin üstündən sükutla keçilirdi. Lakin hər qaranlıq gecənin bir işıqlı sabahı olduğu kimi bu tarixi həqiqətlərin də açılıb ağardılmasının zamanı gəldi. Bütün bu müsibətlər Heydər Əliyev dühasının cəsarəti, siyasi iradəsi sayəsində hüquqi qiymətini tapdı. Sovet illərində Ermənistanda anti-azərbaycan siyasəti davam etdirilirdi. “Qarabağ Komitəsi” açıq fəaliyyətə başlamışdı. XX əsrin 50-60-cı illərində Moskvanın köməyi ilə Azərbaycan rəhbərliyinin qətiyyətsizliyi üzündən Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. Dağlıq Qarabağda millətçilik dərinləşir, ermənilər Yuxarı Qarabağdakı azərbaycanlıları açıq-aşkar sıxışdırırdılar. 1967-ci ildə Xankəndində azərbaycanlılara divan tutuldu, bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Həmin dövrdə respublika rəhbərliyi laqeyd mövqe tutaraq “xalqlar dostluğunu” möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il mayın 7-də qərar verərək sərhəd rayonlarında 2 min hektardan artıq Azərbaycan torpağının Ermənistanına verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi. Lakin 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev bu qərarın icrasına imkan vermədi. (5,)

1987-ci ilin noyabrında O bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırıldıktan iki həftə sonra erməni millətçiləri baş qaldırdılar. Sovet hökuməti onlara dəstək oldu və həm Qarabağda, həm o vaxtki Ermənistan Respublikasında xalqımıza qarşı növbəti cinayət başlandı. Azərbaycanlılar tarixi diyarları olan Qərbi Azərbaycandan deportasiya edildi.

Bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda 300-dən çox şəhər və kənddə azərbaycanlılar yaşamışlar. Onların hamısı 3 il ərzində Ermənistandan zorla çıxarılmış, qovulmuş, bir çoxları öldürülmüşdür. Sonuncu kənd Nüvədi kəndi 1991-ci ilin avqustunda deportasiyaya məruz qalmışdır. Ermənilər Qərbi Azərbaycanı özünüküləşdirmək üçün buradakı Azərbaycan toplusuna qarşı ağır hərbi cinayətlər törədiblər. Məhz ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Qərbi azərbaycanlılar buradan deportasiya edilərək zorla çıxarıliblər. Qərbi Azərbaycan ərazisi, yəni, Zəngəzur, Göyçə və İrəvan qədim Azərbaycandır. Bütün tarixi mənbələr Qərbi Azərbaycan torpaqlarının məhz Azərbaycana aid olmasını mötəbər dəlillərlə sübut edir. Ancaq ermənilərin şovinist, etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Qərbi Azərbaycandakı Azərbaycan izləri dağıdılmış və yerlə-yeksan edilmişdir. Dəyişdirilmiş və erməni adları qoyulmuşdur Xalqımıza məxsus məscidlər məktəblər hətta dağ adları belə 1988-ci ildən başlayaraq bu ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar zorla və hərbi güc tətbiqi ilə öz dədə-baba torpaqlarından qovularaq ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olublar. 1948-1953-cü illərdə Qərbi Azərbaycandan 150 mindən artıq azərbaycanlı, o cümlədən 1988-1994-cü illərdə bir milyondan zərər çıxarmış və onlar qaçqın və məcburi köçkün halında Azərbaycanda məskunlaşmışlar. (1,130)

Bəli, bu illərdə İrəvanda nə xan qaldı, nə xal...

İrəvanda nə insan qaldı, nə də bir filan ,

İrəvanda yalnız yırtıcı qaniçənlər qaldı. (6)

30 illik həsrətə 44 günlük müharibə ilə son qoyan cəsur Azərbaycan ordusu qüdrətli Azərbaycan dövləti ata vəsiyyətinə əməl edən ali baş komandan gün gələcək ki Qərbi Azərbaycan həsrətinə də son qoyacaq qarabaga doğru gedən köç karvanları gün gələcək İrəvana, Göyçəyə , Vedibasara, Zəngəzura və digər qədim Azərbaycan məskənlərinə üz tutacaq. Biz buna əminik .

ГАРИБА МАММАД МАММАДОВА

В ЕРЕВАНЕ НЕ ОСТАЛОСЬ РОДИМОГО ПЯТНА

Резюме

Статья посвящается депортации Азербайджанцев из родных земель, где они жили веками в Западном Азербайджане. А в XXм веке это совершалось при помощи красной армии. Как говорится в статье, в течение многих лет до прихода Гейдара Алиева во власть никто серьезно не обращал внимание к этой

проблеме. Но в период его деятельности он всегда держал во внимании вопрос касающейся Западнему Азербайджану. Армяне продолжительно вели грязную политику этнической чистки против представителей нашей нации проживавшая там веками и он решительно боролся с ними делая всё возможное с большой политической дальновидностью с целью доставления историческую правду до внимания мировой общественности. В статье изучается весь процесс депортации против нашей нации, включая самую крупную в течение 1988/91-х годов. Ссылаясь к историческим фактам до Большевистской оккупации, во времена Царьской России Азербайджанцы уже были изгнаны из своих родных земель. Все эти данные приводятся в этой статье. Общенациональной Лидер назвал весь этот факт актом геноцида против нашей нации. Исторические Азербайджанские земли как Зангезур, Гёйча, Ираван всегда были упомянуты в его речах и благодаря его указаниям наши историки привели много исторических доказательств. В статье а также говорится о безумной Армянской идее о “ Великой Армении”

Ключевые слова: Западный Азербайджан, этническая чистка, Иреван, Гёйча, депортация.

GARIBA MAMMAD MAMMADOVA

NO BRILTHMARK REMAINED IN ERAVAN

Summary

The article deals with the deportation of Azerbaijanis from their eternal lands in the Western Azerbaijan during many centuries, being the last in the xxth by the help of red army.

As the article says, during many years till H. Aliyev came to power nobody paid attention to this problem seriously, but in his activity he always kept in the centre of his attention the issue concerning Western Azerbaijan, as Armenians continuously used to carry out crafty ethnic cleansing policy against our nation living there and he fought against them resolutely, did everything possible with political prediction to deliver the historical truth to world community. All historical deportations carried out against Azerbaijanis, including the last, biggest one during 1988/91 have been searched in the article. With reference to the historical facts before Bolshevik occupation, in the period of Tsar Russia Azerbaijanis formed main part of the population of Western Azerbaijan but in 1988/91 the last Azerbaijanis were deported from their native lands. All these data have been given in the article. Irreconcilable with this fact national leader called it the act of genocide against Azerbaijanis. Historical Azerbaijan lands as Zangezur, Goycha, İravan, were always mentioned by national leader in his speeches and thanks to his directions our historians did great research work on the topic and showed many historical evidences.

The article deals with the frantic Armenian illusion about “Great Armenia”

We cannot afford formation of the second Armenian State within the territory of our Republic said national leader Heydar Aliyev. Today there isn't a single Azerbaijani in Armenia, they even changed our historical toponyms and renamed them as they wish, by this way made genocide not only against our nation but our toponymy too.

These bloody pages were described in Azerbaijan literature and music. *İrəvanda xal qalmadı ...* is one of the songs which appeared those years by famous musicians of the time which means there stayed nobody at that place i.e. no ethnic citizens of Iravan – the old Azerbaijan city.

Today completely free Garabagh, whole Azerbaijan are the celebration of Heydar Aliyev's ideas and triumph of Higher Chief Commander İlham Aliyev's successful policy. The article says that now the citizens of Garabakh are returning to their lands, the day will come the Azerbaijanis will return to their historical motherlands such as Goycha, Zangazur, Iravan and others.

Key words: Western Azerbaijan, ethnic cleansing, İravan, Goycha, deportation

Qəribə Məmməd Məmmədova

Xülasə

Məqalə uzun əsrlər boyu azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandakı əzəli torpaqlarından deportasiyasından bəhs edir. Sonuncusu rus ordusunun köməyi ilə 1988-91-ci ildə baş vermiş və nəticədə 1 nəfər də azərbaycanlı, müsəlman bu doğma torpaqlarda qalmamışdır. Məqalədə qeyd edildiyi kimi, H.Əliyev hakimiyyətə gələndə qədər, uzun illər ərzində heç kim bu problemə ciddi əhəmiyyət verməsə də, ermənilərin davamlı olaraq məkrli işlərə əl atdıqlarını görənlər Ümummilli Lider öz fəaliyyətində Qərbi Azərbaycan məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. Orada yaşayan xalqımıza qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparan erməniləri və onların havadarlarını qətiyyətlə bu iyrənc əməllərindən çəkəndirməyə səy göstərmiş, tarixi həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün siyasi proqnozla mümkün olan hər şeyi etmişdir.

Uzun illər ərzində ermənilərin azərbaycanlılara İrəvanda, Qarabağda, Qubada, Gəncədə, Bakıda, bir sözlə, öz doğma torpaqlarında divan tutulması, sonuncusu 1988/91-ci illərdə olmaqla, xalqımıza qarşı həyata keçirilən bütün tarixi deportasiyalar müəllif tərəfindən tarixi faktlara istinadən araşdırılır. Faktlar onu göstərir ki, bolşevik işğalına qədər olan dövrdə, çar Rusiyası zamanı, Qərbi Azərbaycan əhalisinin əsas hissəsini azərbaycanlılar təşkil etsə də, 1988/91-ci illərdə sonuncu azərbaycanlılar öz doğma yurdlarından deportasiya ediləblər. Elə məqalənin adından da göründüyü kimi İrəvanda xal qalmadı – mahnısı da bu dövrdə yaranaraq bu mənzərəni əks etdirir

(Fakt. info .az)

“Biz torpağımızda ikinci erməni dövlətinin yaranmasına yol verə bilmərik” deyən Ümümmilli Lider xalqımızın başına gətirilənlərin soyqırım adlandırır onun təkcə millətimizə deyil, həm də toponimiyamıza qarşı törədilidiyini daim vurğulayırdı.

Bu gün tamamilə azad Qarabağ, bütün Azərbaycan Heydər Əliyev ideyalarının və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu siyasətinin təntənəsidir. Məqalədə deyilir ki, indi Qarabağ vətəndaşları öz torpaqlarına qayıdırlar, gün gələcək Qərbi azərbaycanlılar da Göyçə, Zəngəzur, İrəvan və s. kimi əzəli tarixi vətənlərinə qayıdacaqlar.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, etnik təmizləmə, İrəvan, Göyçə, deportasiya

Ədəbiyyat

1. İbrahim Bayramov (2011). Qərbi Azərbaycan: Tarixi Həqiqətlər və ya Ermənistanın Etnik Təmizləmə Siyasəti. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. - 288s.
2. İbrahim Bayramov (2012). Qərbi Azərbaycanda soyqırımı məruz qalmış toponimlərimiz. – Bakı: Çıraq çap. - 208s,
3. Elçin Qarayev. (2016). Azərbaycanın İrəvan Bölgəsinin tarixindən (XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin ortalarında) - Bakı: mütərcim.
4. Qərbi Azərbaycan (2016). (İndiki Ermənistan) yazarlar: 1 Kitab, Bakı: -512s
5. Qəribə Məmmədova: (2024). ASES INTERNATIONAL Genelektən Geleceğe SCIENTIFIC STUDİES CONFERENCE, 03-05 May. - Quba Azərbaycan s. 440-446
6. Fakt.info.az

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.d., dosent Könül Abdürrəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.375>

GULZAR MAMMADOVA
Muğla Sıtkı Koçman Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsi
Yeni Türk Ədəbiyyatı,
Doktorant-Türkiyə
gulzar198906@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3392-1984

ÇİNGİZ ABDULLAYEV'İN “RƏZALƏTİN SON HƏDDİ” ROMANI VƏ BİR QATİLİN ANATOMİYASI

Xülasə

Ç. Abdullayev müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış detektiv yazıçılarından biridir. O, bir çox romanlarında müxtəlif millətlərin kəşfiyyat təşkilatları arasında gedən mübarizədən, Rusiyadakı mafiyə təşkilatların qeyri-qanuni fəaliyyətlərindən, cəmiyyətin yuxarı təbəqələrində baş verən bəzi cinayət və qətlərdən bəhs edir. Dronqo bir çox əsərlərində detektiv kimi müəmmarı həll edir. Bu məqalədə Ç. Abdullayevin “Rəzalətın Son Həddi” romanının kriminal personajı Hənifə Kravets qatil kimi təhlil edilib. Bu kontekstdə məqalədə onu uşaqlıqdan cinayətə sövq edən sosial və psixoloji səbəblər vurğulanıb. Nəticə olaraq müəyyən edilib ki, uşaqlıq illərində yaşadığı təcrid, təqib və təhqirlər, daha sonra çox gənc yaşlarında müharibəyə göndərilməsi, cəbhədə qarşılaşdığı şiddət, iş həyatında mafiyə dəstələrinin təzyiqləri onu zorakılığa sövq edir. Bundan başqa, Hanifə Kravetsin ata tərəfdən müsəlman tatar, anası tərəfdən isə ukraynalı olması kimlik dilemması yaradıb və zaman-zaman sosial həyatda problemlər yaşamasına səbəb olub. Bütün bunlar romanın kriminal personajı Hanifə Kravetsdə ambisiyaya və nifrətə çevrilir. Vəzifə uğruna hər şeyi caiz görür. Bu məqalədə onun günahsız uşaqdan bir qatilə necə çevrilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Ç. Abdullayev, Rəzalətın Son Həddi, detektiv roman, kriminal, qatil.

Ç. Abdullayev müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış detektiv yazıçılardan biridir. Detektiv hekayələrində o, ümumiyyətlə, kəşfiyyat orqanlarının münasibliklərinə, Rusiyadakı mafiyə fəaliyyətlərinə, siyasi qətlər və ailə problemlərinə diqqət yetirir və daha çox cinayətin psixoloji və sosioloji səbəbləri üzərində dayanır. Abdullayevin bu mövzuda yazdığı romanlarından biri də “Rəzalətın Son Həddi”dir (2018). Onun bu romanındakı “sırr” Rusiya baş nazirinin müavini Nikolay Antonoviç Maltsevi kimin və niyə öldürdüydür. Müəllifin əksər romanlarının detektiv qəhrəmanı Dronqo, bu əsərdə qatilin arxasınca düşür və sonda günahkarı tapır. Bununla belə, qatilin kim olduğu sualı kontekstində Abdullayev müsəlman tatar ata ilə, ukraynalı bir ananın oğlu olan cinayətkar Hənifə Kravetsin həyat

hekayəsini danışır, onu uşaqlığından başlayaraq son qətlinə qədər şiddətə, cinayətə aparan psixoloji və sosioloji səbəblər üzərində uzun müddət dayanır. Bundan başqa əsərdə 1969-2004-cü illərdə Sovet İttifaqı və Rusiyada baş verən siyasi-ictimai proseslər, quldur dəstələri ilə olan münaqişələr, sosialist rejiminin süqutu ilə bağlı fikirlər və Əfqanıstan müharibəsi geniş şəkildə işıqlandırılır.

Romanın digər mühüm cəhəti də Hənifənin ata tərəfdən müsəlman tatar olması, onu bəzən milliyyətinə, dininə görə problemlərlə qarşı-qarşıya qoyur.

1. Uşaqlıq illəri: cinayətin psixoloji travmatik kökləri

Əsərin əsas kriminal personajı Hənifə Kravetsdir. Romanın sonunda detektiv Dronqonun açıqladığı kimi, Rusiya baş nazirinin müavini Nikolay Antonoviç Maltsevi öldürən odur. Lakin bu, onun törətdiyi yeganə cinayət deyil. O əvvəllər Əfqanıstan müharibəsində iştirak edib, 7 qətl törədib və bəzi cinayətkar dəstələrlə əməkdaşlıq edib. Təbii ki, onu cinayətə sövq edən bəzi səbəblər var. İlk amillər onun uşaqlıqda yaşadığı bəzi mənfi hadisələrdir. Romana görə, Hənifə müsəlman tatar bir ata ilə ukraynalı ananın oğludur. O, 1969-cu ildə Rusiyanın Arsk vilayətində anadan olub. Ata Aydəmir Buşuyev tatar əsilli olduğu üçün oğluna Hənifə adını verib. Lakin onun evliliyi baş tutmur, başqa qadınla münasibət qurub həyat yoldaşından ayrılır və ailəsini tərk edərək Tacikistanda məskunlaşır. Bundan sonra oğul Hənifə atasızlıq, yoxsulluq və müsəlman tatar adı üzündən bəzi problemlərlə üzləşməyə başlayır. Birinci problem yoxsulluqdur. O, pulu olmadığından kiçik paltarlar geyinməyə məcbur qalır, bərbərə gedə bilmir, anası isə saçlarını yöndəmsiz qırır. Hənifə gülünc geyimləri və səliqəsiz kəsilən saçlarından ötrü məktəb yoldaşları tərəfindən məsxərəyə qoyulur və ona “Qırxıq” ləqəbi verilir. Romanda bu; “... Orta boydan bir qədər hündür idi, saçları həmişə səliqəsiz vurulardı. Ana pula qənaət etmək üçün onun saçlarını evdə özü qırırdı. Yəqin elə buna görə ‘Qırxıq’ ləqəbi sanki onun boyuna biçilmişdi.” (s. 49) sözləri ilə bildirilir.

Həmin illərdə o, adı Hənifə olduğu üçün çətinlik çəkir. İbtidai sinifdə müəlliminin adına görə onu qız zənn etməsi sinif yoldaşları tərəfindən ələ salınmasına səbəb olur. Əsərdə ad problemi və bu acınacaqlı vəziyyət belə ifadə olunur:

“Hər şey hələ 1-ci sinifdən başlamışdı. Permdən gələn təzə müəllimə sinif jurnalını açıb şagirdlərin siyahısını oxuduğu vaxt. Və oxuyub, oxuyub gəlib çatmışdı “K” hərfinə. Başını qaldırmadan: ‘Hənifə Kravets qızlardan hansıdır?’- deyər soruşmuşdu. Cavabında sinifin bütün uşaqları ağız-ağıza verib gülüşmüşdü.” (s. 44)

Lakin problemlər bununla da bitmir. Hənifə məktəb illərində arabir zorakılığa məruz qalır. Buna səbəb məktəbdə bəzi uşaqların bacısı Məleykəyə qarşı sözlü və zorakı təzyiq göstərməsidir. Nəticədə bu hadisələr anası Anna Kravetsi narahat edir, o, həmin şəhərdə yaşaya bilməyəcəklərini anlayır, ikinci dəfə evlənir və Kazana köçür. Hənifə ömrü boyu Bəşər adlı oğlanın bacısına sataşmasını, onu təhqir etməsini, ələ salmasını heç vaxt unuda bilmir. Əslində, o dövrdə yaşadığı hadisələrin

ruhunda yaratdığı iztirab və dərin nifrət romanda illər sonra doğulduğu Arska gələndə belə ifadə olunur:

“Gəzə-gəzə gəlib bir vaxtlar oxuduğu məktəbə çıxdı. Hər səhər bu lənətə gəlmiş binaya getməyə məcbur olurdu. Bu binada onu ələ salır, ona ‘Qırxıq’ deyirdilər. Onun ailəsinin kasıblığına, yamaqlı şalvarına, onun balaca boyuna gülürdülər. Bacısına neçə-neçə şəhvət dolu göz zillənirdi, bir yerdə məktəbdən qayıdanda onları alçaldırdılar, lağa qoyurdular. Onları bir yerdə görəndə ‘Qırxıq və gözəlçə’ deyirdilər. Və Mələykə neçə dəfə səsini içinə qısıb ağlamışdı. Özündən böyük qardaşını məyus etmək istəməyib üçün ağlamışdı.” (s. 129)

Uşaqlıqda atasızlıq, yoxsulluq, adına lağ edilməsi, incidilməsi Hənifədə nifrət hissi doğurur, sonralar onu zorakılığa sövq edir. Qəhrəman illər sonra doğulduğu Arska qayıdanda içindəki kin və intiqam daha da böyüyür və uşaq ikən ona daim zülm edən Bəşəri öldürür (s. 132). Bu qətl onu *“İlk dəfə idi [ki] özünü bu qədər rahat hissedirdi.”* (s. 132) cümləsində də deyildiyi kimi, ruhən yüngülləşdirmiş və içindəki kini tökmüşdür. Bütün bunlar onu göstərir ki, uşaqlıq illərində aldığı bəzi travmalar Hənifəni cinayətə və zorakılığa yönəldən amillərdən biri olub. Əslində S. Freyd əsərlərində uşaqlıq dövründə yaşanan bəzi neqativlərin insanların zorakılığa meyl etməsində rol oynadığını bildirir (Gökulu, 2019: 1482).

Uşaqlıq illərində məruz qaldığı hadisələr Hənifənin təhsil həyatına da mənfi təsir göstərir. Bu səbəbdən özünü təhsilə həsr edə bilmir və universitet imtahanlarında uğur qazana bilmir, 18 yaşında orduya çağırılır, əvvəlcə Daşkəndə, üç ay sonra isə döyüş bölgəsinə, Əfqanıstanın Qunduz şəhərinə göndərilir.

2. Əfqanıstan: müharibə-zorakılıq və bir qatilin doğuşu

Hənifənin Arskda uşaqlıq illərində qarşılaşdığı zülm, yadlaşma, təcrid kimi problemlər əsgərlik illərində də müxtəlif formalarda davam edir. Anasının soyadına baxmayaraq, o, müsəlman tatardır və romandakı; *“Anasının ukraynalı soyadını daşımağına baxmayaraq, o, milliyyətçə tatar idi və heç kəsə sirr deyil ki, Əfqanıstana ilk növbədə milli kadrları göndərirdilər. Əfqanıstana müsəlman respublikaları və regionlarından olan uşaqların göndərilməsi ilə bağlı Sovet İttifaqındakı bütün hərbi komissarlıqlara şifahi tapşırıq verilmişdi. Hətta xüsusi müsəlman batalyonları yaradılmışdı...”* (s. 74) cümlələrindən də məlum olduğu kimi, birinci növbədə o, Əfqanıstana göndərilmişdir, çünki o illərdə Sovet İttifaqında Əfqanıstana ilk olaraq müsəlmanların göndərilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Hənifə də daxil olmaqla 30 nəfərlik qrupun yarısı Orta Asiyadan, digər yarısı isə Slavyan ölkələrindən olan əsgərlərdir. Lakin onun ukraynalı soyadı orta asiyalıların, tatar adının isə slavyanların xoşuna gəlmir. O, milliyyətinə görə bəzən hər iki qrup tərəfindən kənarlaşdırılır (s. 76). Lakin ümumi düşmənə qarşı döyüşmək və ölümə üz-üzə gəlmək onlar arasındakı milli fərqləri nisbətən unutturur.

Şübhəsiz ki, on səkkiz yaşındakı gəncin müharibədə qarşılaşdığı şiddət, psixologiyasına da təsir edir. Məsələn, müharibə zamanı iki dostu ilə birlikdə əsir düşməsi, silahdaşı Qalimovun boğazının gözünün qabağında kəsilərək öldürülməsi, digər dostu Aleksey Popova işgəncə edilməsi və müharibədə ilk qətlini qəzəbdən törətməsi, onda mənəvi sarsıntılara və böyük qəzəb partlayışına səbəb olan hadisələrdir.

Əslində, onun ilk qətli zamanı göstərdiyi davranışı -düşməni acgözlüklə və vəhşicəsinə boğması- içindəki böyük qəzəbin əksi olaraq diqqət çəkir. Amma bu onun qəzəbini soyutmur. 1989-cu ilin fevralında sovet ordusu Əfqanıstandan yavaş-yavaş geri çəkilərkən Hənifə yenidən Qalimovun öldürüldüyü yerə gedir. Onu ora aparan içindəki kin və nifrətdir. Bu kinlə iki əfqan mücahidini və günahsız qoca ilə qızını öldürür (səh. 81).

Bütün bunlar, Hənifənin uşaqlıqda və müharibədə yaşadığı travmalar üzündən böyük bir qəzəb və zorakılıq burulğanına düşdüyünü və içindəki qatilin ortaya çıxdığını göstərir. Amma bu beş qətl onun üçün yalnız başlanğıcdır. O, sonrakı illərdə daha da aqressivləşəcəkdir.

3. Qəzəb, qisas və davam edən cinayətlər

Hənifə iki əfqan mülki vətəndaşı öldürdüyü üçün Özbəkistanda həbsdədir. Adı müsəlman olduğu üçün onu orada Məmməd Bakinski adında məşhur bir məhbüs qoruyur. 1989-cu ildə azadlığa buraxılır və atasını görmək üçün Düşənbəyə gedir. Lakin atası Aydəmir oğlunu tanımır, üstəlik o, tikintidən yıxılaraq əlil olub. Ehtimal ki, atasının acınacaqlı halı Hənifəni də təsirləndirir. Özünü tanıtmadan ordan ayrılır və uşaqlıq illərini keçirdiyi Arska gəlir. Şəhərə ayaq basan kimi həyatında dərin izlər buraxan uşaqlıq günlərini, oxuduğu məktəbin yanından keçərkən bir vaxtlar ona qoyduqları “Qırxıq” ləqəbini, yaşlıları tərəfindən döyülmələrini, ailəsinin yoxsulluğunu, geyiminə görə məsxərəyə qoyulmasını və böyük bacısına edilən əxlaqsız hərəkətləri xatırlayır (səh. 129). Keçmişi xatırladıqca ruhunun dərinliklərində böyük ağrılar hiss edir, intiqam hissi yüksəlir. Şübhəsiz ki, bu xatirələr onun psixi vəziyyətini əks etdirir və göstərir ki, o günlərdə yaşadığı təcrid, təqib və təhqirlər onun zorakılığa, cinayətə meyli etməsinə səbəb olub. İçindəki qəzəb alovlanır və eynilə Əfqanıstanda olduğu kimi zorakılığa çevrilir. Bu psixologiya ilə o, uşaqlıq illərində onu və bacısını incidən Bəşəri, “*Yerdən bir daş götürüb illər əvvəl az qala ilin hər günü ona cəhənnəm işgəncəsi yaşadan adamı haqla[yır].*” (s. 131). Görünür, uşaqlıqda qarşılaşdığı zorakılıq onu zamanla qəddar və aqressiv bir insana çevirir.

4. Qeyri-qanuni dəstələr: şəxsiyyət dəyişikliyi və yüksəlmək üçün ambisiya

Hənifə sonra dolanışığını təmin etmək üçün bir müddət çamadan ticarəti ilə məşğul olur. Türkiyədən tekstil materialları gətirib satır. Bu arada o, Politexnik Universitetinin qiyməti proqramına daxil olur. 1994-cü ildə dostundan ona qalan mağazanı işlədir. Lakin “Qaqaşlar” adlı dəstələr mağazasına dadanır və ondan külli

miqdarda xərək tələb edirlər. O, xərək verməmək üçün Kazandan Moskvaya silahlı adamlar gətirir və bəzən qanlı toqquşmalar baş verir; lakin belə davam edə bilməyəcəyini anlayıb (səh. 166-167) Düşənbəyə, atasının yanına gedir. Amma atası Aydəmir dünyasını dəyişir.

Hənifə dolanmaq və həyata tutunmaq məcburiyyətindədir, amma bilir ki, Rusiyada əsl kimliyi və müsəlman adı ilə yüksələ bilməz. Bu səbəbdən adını, saç düzümünü dəyişir, saqqalını kəsdirir və Moskvanın başqa bir yerinə köçür. O, indi öz çevrəsində Gennadi Lvoviç Buşuyev kimi tanınır. Hənifə fiziki cəhətdən dəyişsə də, içindəki nifrət və hərəslilik artmağa davam edir. Çünki o, həyatında həmişə kənarlaşdırıldığı qənaətindədir. Bu qəzəb və yüksəlmək həvəsi ilə o, gələcəkdə yenə cinayətlər törədəcək.

Gənc Sankt-Peterburqda filialı olan bir Alman şirkətində işə düzəlir. O, taleyinin dəyişəcəyinə ümid edir. Amma bu dəfə bacısı Məleykənin problemləri ilə məşğul olmaq məcburiyyətində qalır. Məleykə ailəlidir, lakin yaşadığı problemlərə görə boşanır və bir uşaqla ana evinə qayıdır, sonra ikinci dəfə ailə qurur. Lakin bu evliliyi də alınmır, iki uşağını itirir və xəstəxanada müalicə alır. Həkimlər gənc qadının uşağı düşürməsinə ərinin narkotikdən istifadə etməsi ilə əlaqələndirirlər. Nəhayət, Hənifə bacısının vəziyyətinə görə məsuliyyət daşdığı əri İlqarın qətlini qəza kimi göstərərək öldürür (s. 183-184). Bu, onun yeddinci qətlidir.

Bacısının ərini aradan götürəndən sonra Hənifə işinə qayıdır və gecə-gündüz işləyir. İndi məzlumluqdan, kasıb həyatdan, sıxıntılardan xilas olmaq istəyir. Qısa müddətdə işlədiyi şirkətin ən hörmətli və sevilən adamlarından birinə çevrilir. Bu arada o, Moskva Dövlət Universitetinin biologiya fakültəsini bitirmiş Katya Maltsevlə tanış olur. Gənc qadın Rusiya baş nazirinin müavini Nikolay Antonoviç Maltsevin qızıdır. İki gənc ailə qurur. Bu, sevgi evliliyi deyil, əksinə, Hənifənin yüksəlmək arzusunun nəticəsidir. Ömrü boyu yoxsulluq içində yaşayan gənc bu yolda uğur pillələrində tez yüksəlmək arzusundadır. Əslində o, bu arzularını həyata keçirir. Qaynatası Maltsevin dəstəyi ilə o, Rabitə müdürlüyünün idarə rəisi vəzifəsinə təyin edilir. Bu prosesdə o, yavaş-yavaş köhnə kasıb həyatını unudur və zənginliyin verdiyi bütün imkanlardan böyük bir məmnuniyyətlə istifadə edir.

Əvvəlki həyatında qadınlara maraqla göstərməyən Hənifə yeni həyatında nikahdankənar əlaqələr yaşamağa başlayır. Onlardan biri də Maltsevin işlədiyi qurumun katibəsi Veronika Rıdvanovadır. Üstəlik, o, Rabitə İdarəsinin rəisi vəzifəsi ilə də qane olmur, bu dəfə baş nazirin müavini vəzifəsini qaynatasından istəyir. Maltsev kürəkənin başqa qadınla qızına xəyanət etdiyini biləndə reaksiya verir.

Həyatda yüksəlmək həvəsi ilə tutuşan Hənifə, qarşısına çıxan bütün maneələri nəyin bahasına olursa olsun aradan qaldırmaq niyyətindədir. Bu səbəbdən o, hətta qaynatasını da öldürməyi planlaşdırır və gizlicə qəhvəsinə zəhər qataraq onu öldürür. Bu, Hənifənin törətdiyi səkkizinci qətlidir. Daha sonra ona qətlə köməklik edən sevgilisi Veronika Rıdvanovanı da iz buraxmamaq üçün tutduqu bir qatil tərəfindən öldürtür (səh. 111).

Romanın sonunda deyilən bu sözlər gəncin əhval-ruhiyyəsini ifadə edir:

*“Zəhləm gedir insanlardan (...) -niyə sevməliyəm insanları?
İnsanlar məni alçaldıblar, yandırdıblar, nifrət ediblər. Niyə
insanları sevməliyəm? İnsan sevgisi! Kim fikirləşib bunu? Hər kəs
özünə cavabdehdir. Düşünən adamın şüarı belə olmalıdır.”*
(Abdullayev, 2018: 250)

Bu sözlərdən də başa düşüldüyü kimi o, sevgisiz insandır; çünki ömür boyu insanların onu alçaltdığını, kənarlaşdırdığını, zülm etdiyini düşünür və buna görə də onlara nifrət edir. Göründüyü kimi, uşaqlıqda üzləşdiyi zorakılıqlar, təhqirlər, yoxsulluqlar, gənc yaşlarında cəbhəyə getməsi, daşdığı müsəlman kimliyi, iş həyatında güclülərin zəiflərə zülmü, qeyri-qanuni dəstələrin qarşısına çıxardığı çətinliklər Hənifəni sevgisiz, qəddar və kinli bir insana çevirir. İçindəki bu təcrid olunmuş və alçaldılmış hisslərlə əsl mənasında qəzəb partlayışı yaşayır, qalib gəlmək, yüksəlmək üçün hər yolu uyğun görür, hətta qayınatasını da öldürür...

Romanın sonunda Abdullayevin məşhur detektivi Dronqo, Nikolay Antonoviç Maltsevin qətlini, bununla da oxuyucunu cəlb edən “müəmma”-nı açır və qatilin Hənifə olduğunu sübut edir.

Nəticə

Əslində, Abdullayevin “Rəzalətin Son Həddi” əsəri ilk baxışdan klassik “whodoit” (kim edib) romanı kimi görünür. Çünki Rusiyada tanınmış dövlət xadimi Nikolay Antonoviç Maltsev qətlə yetirilir və məşhur detektiv Dronqo qatilin arxasınca gedir. Sırr aydındır: Maltsevin qatili kimdir? Müəllif bu kontekstdə romanın kriminal personajı, ata tərəfdən müsəlman tatar olan Hənifə Kravets üzərində dayanır və onun 1969-cu ildə anadan olmasından, son qətlinə qədərki həyat hekayəsini danışır.

Bu kontekstdə o, Arskdakı uşaqlığından, Əfqanıstan müharibəsi zamanı yaşadıklarından, Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı həyatından, şəxsiyyətini dəyişdirərək uğur pillələrini necə tez qalxmasından bəhs edir. Bununla da o, qəhrəmanını cinayətə sövq edən psixoloji və sosioloji səbəbləri ortaya qoyur. Şübhəsiz ki, uşaqlıq illərində aldığı travmalarla yanaşı, Sovetlər İttifaqında, sonra isə Rusiyada yaşanan siyasi-ictimai problemlər Hənifəni cinayətə sövq edən başlıca amillərdir. Bu kontekstdə Abdullayev Sovet İttifaqının dağılması zamanı və ondan sonrakı siyasi və ictimai həyatdan da bölmələr təqdim edir.

MƏNBƏ

Abdullayev, Ç. (2018). “Rəzalətin Son Həddi”, TEAS Press Nəşriyyat Evi: Bakı.
Gökulu, G. (2019). “Suç Kuramları: Biyoloji Ve Psixoloji Yaklaşımlar: Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies Social Sciences*. 14 (4), 1471-1488, DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.23004>

GULZAR MAMMADOVA

**CHINGIZ ABDULLAYEV'S NOVEL THE "THE LAST LIMIT OF
DISGRACE" AND ANATOMY OF A KILLER
SUMMARY**

Ç. Abdullayev is one of the well-known detective writers of contemporary Azerbaijani literature. In many of his novels, he deals with the struggle between intelligence organizations of different nations, the illegal activities of mafia organizations in Russia, and some crimes and murders in the upper layers of society. In many of his works, Dronqo solves the enigma as a detective. In this article, Hanifə Kravets, the criminal character in Abdullayev's novel *Rəzalətin Son Həddi* was analyzed as a murderer. In this context, the social and psychological reasons that pushed him to crime since childhood were emphasized. As a result, it was determined that the exclusion, harassment and humiliation he experienced in his childhood, then being sent to war at a very young age, the violence he encountered at the front, and the pressure of mafia gangs in his business life led him to violence. In addition, the fact that Hənifə Kravets was a Muslim Tatar on his father's side and a Ukrainian on his mother's side created an identity dilemma and caused him to experience problems in social life from time to time. All of this turns into ambition and hatred in the criminal character of the novel, Hənifə Kravets. He sees everything as permissible for the sake of position. This article discusses how he turned from an innocent child into a murderer.

Key words: Ç. Abdullayev, *Rəzalətin Son Həddi*, detective novel, crime, criminal, Hənifə Kravets.

ГУЛЗАР МАММАДОВА

**РОМАН ЧИНГИЗА АБДУЛЛАЕВА «ПОСЛЕДНИЙ ЭТАП
ПОЗОРА» И АНАТОМИЯ УБИЙЦЫ
РЕЗЮМЕ**

Ч. Абдуллаев – один из известных полицейских писателей современной Азербайджанской литературы. Многие его романы посвящены борьбе между разведывательными организациями разных народов, незаконной деятельности мафиозных организаций в России, некоторым преступлениям и убийствам в высших слоях общества. Во многих произведениях автора Дронго разгадывает тайны как сыщик. В этой статье Ч. Ханифа Кравец, преступный персонаж романа Абдуллаева «Конец славы», рассматривался как убийца. При этом подчеркиваются социальные и психологические причины, которые с детства

толкали его на совершение преступлений. В результате было установлено, что остракизм, преследования и презрение, которые он пережил в детстве, а затем был отправлен на войну в очень молодом возрасте, насилие, с которым он столкнулся на фронте, и давление мафиозных банд в его трудовой жизни привели к тому, что его к насилию. Кроме того, тот факт, что Ханифа Кравец является татаркой-мусульманкой по отцовской линии и украинкой по материнской линии, создал дилемму идентичности, из-за которой время от времени у нее возникают проблемы в общественной жизни. Все это оборачивается честолюбием и ненавистью у Ханифы Кравец, криминального героя романа. Он считает все дозволенным ради своего статуса и положения. В этой статье рассказывается о том, как он из невинного ребенка превратился в убийцу.

Ключевые слова: Ч. Абдуллаев, Последний этап позора, полицейский роман, криминал, преступница, Ханифа Кравец.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor DR. Alaattin Karaca
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.383>

BAHAR ƏLİYEVƏ
ADPU-nun nəzdində Azərbaycan
Dövlət Pedaqoji Kolleci
(İnşaatçılar prospekti 45)
baharalieva2017@gmail.com

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ABBASQULU AĞA BAKIXANOV YARADICILIĞININ ROLU XÜLASƏ

A. Bakıxanovun uşaq əsərləri gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi, onların düşüncəli, yaradıcı, həssas insan kimi formalaşması baxımından geniş imkanlar açır. Ədibin uşaq əsərləri mövzu, ideya baxımından rəngarəngdir. Həmin əsərlərdə mühüm mənəvi problemlərə toxunulmuş, həyatın müxtəlif sahələri, cəmiyyətdə baş verən hadisələr, insan münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Ədibin uşaq əsərlərində kiçik yaşlı oxucuların yaş və bilik səviyyələri nəzərə alınmış, pedaqoji tələblər gözlənilmişdir. A. Bakıxanov həmin əsərlərdə mənəvi tərbiyə ilə bağlı qabaqcıl ideyalarını, mütərəqqi fikirlərini uşağın anlaya biləcəyi bir tərzdə ifadə etmişdir.

A. Bakıxanov əsərlərində uşaqların əmək tərbiyəsi, elmə, biliyə yiyələnməsi, davranış mədəniyyəti, ailədə, cəmiyyətdə başqaları ilə rəftar qaydaları, düzlük, sadəlik, təvazökarlıq, insanpərvərlik, xeyirxahlıq, kindən, riyakarlıqdan uzaq olmaq haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir.

A. Bakıxanovun mənzum hekayələri, nəsihətləri, təmsilləri, şeirləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qiymətli inciləridir. Bu əsərlər uşaq fikrini cilalayır, onlarda humanist hisslər, mənəvi saflıq, müstəqillik, dözümlülük, iradə, mübarizlik keyfiyyətləri formalaşdırır.

A. Bakıxanovun uşaq əsərləri sənətkarlıq baxımından da kamil sənət nümunələridir. Ədibin uşaq əsərləri mövzu, məzmun, üslub baxımından sadə, aydın, anlaşılıqdır. Bu əsərlərdə uşaq qavraması, psixologiyası nəzərə alınmışdır. Sənətkar öz uşaq əsərlərində uzun təsvirlərdən, sözcülükdən qaçmış, bədiiliyə, mənəvi tutumuna xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, hekayə, mövzu, əsər, ideya, yaradıcılıq, klassik, tərbiyə əxlaq

Məlumdur ki, uşaq ədəbiyyatının hər tarixi mərhələdə inkişaf meyillərini hərtərəfli tədqiq etməklə söz sənətinin müstəqil sahəsi kimi bu ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini, görkəmli sənətkarların ədəbiyyatın inkişafında rolunu müəyyənləşdirmək, müasir mərhələdə uşaq ədəbiyyatının tədqiqi üçün möhkəm

zəmin yaratmaq olar. Klassik uşaq ədəbiyyatının tədqiqi və öyrənilməsinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti məhz bununla şərtlənir.

Klassik uşaq ədəbiyyatının tədqiqi keçmişdə yaradılmış əsərlərin seçilməsi və qiymətləndirilməsi meyarlarını müəyyənləşdirməyə, ideya-estetik və mənəvi tərbiyə baxımından ən dəyərli nümunələri üzə çıxarmağa kömək edəcəkdir. Yüksək bədii sənətkarlıq nümunəsi olan, böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən, yaşadığımız dövrlə səsleşən əsərlər gənc nəslin mütaliə dairəsinə daxil olmalı, klassik bədii irsdən müasir vəzifələrin yerinə yetirilməsində məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu baxımdan XIX əsr uşaq ədəbiyyatımızın yaranmasında və təşəkkülündə mühüm rol oynamış sənətkarların yaradıcılığının tədqiqi çox əhəmiyyətlidir.

XIX əsrdə xalqımızın Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov kimi görkəmli ziyalıları, ədəbiyyat xadimləri yaşayıb yaratmışlar. Bu qüdrətli sənətkarlar öz əsərlərində xalqın mənafeyini müdafiə etmiş, həyatı, onun ziddiyyətlərini, müasirlik meyllərini, azadlıq ideallarını əks etdirmişdir. Onların əsərləri dərin ictimai mənə kəsb etmiş, onların sayəsində ədəbiyyatımızda bədii yaradıcılığın ictimai mahiyyəti güclənmişdir.

XIX əsrin əvvəlləri realist ədəbi cərəyanın ilk rüşeymləri qoyulur. A. Bakıxanov, İ. Qutqaşınlı, M. Ş. Vazehin yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızda realist – maarifçi ədəbiyyatın nümunələri yaranır. A. Bakıxanovun bədii irsində uşaqların mütaliəsinə daxil olan söz sənəti nümunələri mühüm yer tutur. O, uşaqlara ünvanlanmış əsərlərin özəlliyini gənc nəslə müraciətində, hər şeyin gənc oxucuya aydın olmasında, onları əhatə edən həyatın mahiyyətini tədricən açmaq bacarığında görürdü. Bu mənada A. Bakıxanov uşaq ədəbiyyatına yeniliklər gətirən qüdrətli sənətkardır.

A. Bakıxanov xalqımızın böyük mütəfəkkir alimi və yazıçısıdır. Onun elmi-ədəbi irsi zəngin, rəngarəng, çoxcəhətlidir. Xalqımızın ictimai, mədəni fikir tarixində böyük yer tutan A. Bakıxanov ədəbiyyatımızda maarifçiliyin əsas nümayəndəsi sayılır. XIX əsrin birinci yarısında yeni maarifçi-realist ədəbi cərəyanını yaranması ilk növbədə bu böyük sənətkarın adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizmin ilk nümayəndələrindən olan A. Bakıxanovun uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolunu yüksək qiymətləndirən Feyzulla Qasımzadə yazırdı ki, A. Bakıxanovun bundan qabaq yazdığı «Təbriz əhlinə xitab» satirasında, «Kitabi-Əsgəriyyə» hekayəsində ibtidai rüşeym halında olan realizm bu əsərdə nisbətən inkişaf etmiş şəkildə meydana çıxır.

Həmin əsərdəki məsələlər burada müəyyən həyat hadisələrində və bədii surətlərdə canlandırılır. Məsələn, “Tülkü və qurd” təmsilində tülkü surətində hiyləgərliyin, “Çinar və küdü tağı” təmsilində böyüyə hörmətsizliyin və yersiz lovğalanmanın, “Hind nağılı”nda başqasına quyu qazmağın və xudpəsəndliyin tənqidi verilir.

Əxlaqi nəsihətlərin ifadəsini verən bu parçalarda müəllif insanı maddi – dünyəvi ehtiraşlardan uzaqlaşmağa, zəhməti sevməyə, xeyirxahlığa, yaxşılığa, bayağı sözdən

çəkinməyə, hər bir işdə ağılı rəhbər tutmağa çağırır. Mənalı, hikmətamiz sözlər, əxlaqi nəsihətlər bu əsərin ideya-məzmununu təşkil edir.

A. Bakıxanov öz təmsil və hekayələrində nəticə çıxardığı zaman həmişə belə atalar sözlərindən, xalq zərb-məsəllərindən, böyük klassiklərin əsərlərindən və bəzən də öz aforizmlərindən istifadə edərək, şerin mənasını dərinləşdirir.¹

A. Bakıxanovun uşaq əsərləri gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi, onların düşüncəli, yaradıcı, həssas insan kimi formalaşması baxımından geniş imkanlar açır. Ədibin uşaq əsərləri mövzu, ideya baxımından rəngarəngdir. Həmin əsərlərdə mühüm mənəvi problemlərə toxunulmuş, həyatın müxtəlif sahələri, cəmiyyətdə baş verən hadisələr, insan münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Ədibin uşaq əsərlərində məktəb yaşlı oxucuların yaş və bilik səviyyələri nəzərə alınmış, pedaqoji tələblər gözlənilmişdir. A. Bakıxanov həmin əsərlərdə mənəvi tərbiyə ilə bağlı qabaqcıl ideyalarını, mütərəqqi fikirlərini uşağın anlaya biləcəyi bir tərzdə ifadə etmişdir.

Ədib uşaqların əmək tərbiyəsi, elmə, biliyə yiyələnmək, fərasətli, gözüaçıq olmaq, davranış mədəniyyəti, ailədə, cəmiyyətdə başqaları ilə rəftar qaydaları, böyüyə, kiçiyə münasibət, düzlük, sadəlik, təvazökarlıq, halallığa tapınmaq, kindən, riyakarlıqdan uzaq olmaq, insanpərvərlik, xeyirxahlıq haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir.

Sənətkarın uşaq əsərlərini mövzu, janr baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Nəsihətlər
2. Mənzum hekayələr
3. Təmsillər

Ədəbiyyat tariximizdə nəzmlə nəsihətlər yazmış səlflərindən fərqli olaraq, A. Bakıxanov "Nəsihətnamə" kitabında toplanmış nəsihətlərini nəsr formasında qələmə almış, bir növ gənc nəsillər üçün zəruri saydığı mənəvi dəyərlərin toplusunu hazırlamışdır. İnsanın mənəvi dəyərlərini, davranış mədəniyyətini əks etdirən bu nəsihətlər mövzu, problem baxımından müxtəlifdir. Həmin əsərlər neçə – neçə nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsində, milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnməsində əvəzsiz rol oynamışdır və oynamaqdadır.

A. Bakıxanovun nəsihətlərində öz əksini tapan həyat həqiqətləri, ibrətamiz fikirlər gənc oxucunun hisslərinə təsir edir, onu düşünməyə sövq edir. Bu nəsihətlərin məzmun dolğunluğu, bədii ifadə sənətkarlığı gənc oxucunun oradakı fikirlərdən məqsədyönlü şəkildə bəhrələnməsinə imkan verir.

Gənc nəsillər elm və kamal əldə etməyi hər şeydən əziz tutmağı tövsiyə edən ədib yazırdı: « Mən nə qədər axtardımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim

---

¹ Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, s.160..

ki, o, asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaqının gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq – dolaşlıq ibarətlə yazılmışdır ki, müəllimlərin özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Belə kitablarda « Uşaqlıqda öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir » zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır. Pis xüsusiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilir. Uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olar. »²

Yazıcının əsərləri uşaqlar üçün ibrətamizdir, çünki uşaqlar bu əsərlərdə zaman və məkan haqqında, insanın təbiətlə, dünya ilə əlaqəsi haqqında təsəvvürlər formalaşdırılır. Ədibin əsərləri uşağa cəsarət və əzmkarlıqla yaşamağa, həyatda xeyir və şəri görməyə imkan verir. Eyni zamanda uşaqlarda düzgün şifahi nitqin inkişafında yazıcının əsərləri mühüm mənbədir. Bədii mətnlər lüğəti genişləndirir, dialoqun düzgün qurulmasına kömək edir, ardıcıl, məntiqli nitqin inkişafına təsir göstərir. Sənətkar öz əsərlərində uşağın mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, dünyanı həssaslıqla qavraması imkanlarını diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Ədib ” Nəsihətlər” əsərində öz məramını açıq ifadə edərək yazırdı: “Uşaqlara üz tutub deyirəm: Ey mənim əzizim! Sən insansan. İnsan dünyada hər şeydən üstün yaranmışdır. Görmürsənmi ki, heyvanlar o boyda bədən və güc ilə insanın əlində əsirdirlər. Bu isə işi yaxşı bacarmaq səbəbindən insanlar arasında hər kəs çox bilikli və iş bilən olsa, həmişə hörmətli olar. Deməli gərək iş bilmək və yaxşılıq etmək qaydalarını o adamlardan öyrənmək lazımdır ki, onlar həyatda təcrübəli və qabiliyyətli olmuşlar. Belə adamların sözləri bizə nəsihətdir.”³

Ədib mənzum hekayə və təmsillərində yaşadığı cəmiyyətin ziddiyyətlərini, insan taleyinə laqeyd münasibəti, insan haqlarının mütləqiyyət quruluşu şəraitində daim tapdalanmasını, zülmü, geriliyi kəskin tənqid etmiş, həyat həqiqətlərini cəsarətlə açıb göstərmiş, ədaləti, humanizmi təbliğ etmişdir.

“Hikmətin fəziləti” mənzum hekayəsində müəllif hikməti, müdriqliyi, ağılı insan üçün fəzilət hesab edir. Yazıcının fikrincə, insan üçün hünər, yaxşılıq, həqiqət həyatı zərurətdir. Eyni zamanda cəmiyyətdə müdrik insanlar, ağıllı şəxsiyyətlər qiymətləndirilməli, özünə layiq yer tutmalıdır.

“Ümidin boşa çıxması” mənzum hekayəsində hadisələr iş bilən, ağıllı, qoca bir dehqanın dili ilə nağıl edilir. Ədibin fikrincə, insanın acgözlük, tamahkarlıq etməsi, öz nəfsinə qul olması onun dərdini, sitəmini artırır. Hökmdarın verəcəyi bəxşişə ümid bəsləyən kəndlinin əzab-əziyyətə düşər olmasının təsvirində dərin rəmzi məna vardır. Müəllif bu yolla insanın öz ruzisinə qane olub halal əməklə yaşamasının daha doğru yol olması fikrini aşılayır.

² Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press. 2005.s.67.

³ Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press. 2005.s.67.

"Qarı və Harun" mənzum hekayəsində adi bir qarı hökmdardan ağıllı, müdrik insan kimi təsvir edilir. Bu yoxsul, kimsəsiz qarı öz uçuq daxmasını var-dövlətə dəyişmiş, öz yurdunun, ocağının dağıdılmasına razı olmur. Əsər ibrətamiz əxlaqi nəticə ilə bitir:

Ey Qüdsi, dövlət bir pərdədir, inan,
Onunla örtülür cinayət, nöqsan.
Bir məsəl dedilər dövlətə bağlı,
Harunun nöqsanı, qarının ağı.⁴

A. Bakıxanovun məşhur hekayələrindən olan "Hind əfsanəsi" əsərinin süjeti hind mənbələrindən götürülmüşdür. Əsərdə iki şah qarşılaşdırılır. Ədalətli Hindistan padşahının yerinə onun nadan oğlunun taxta çıxması insanlara böyük fəlakətlər gətirir. Müəllif ölkənin müqəddəratını düşünməyib günlərini kef məclislərində, ikiüzlü, yaltaq saray əyanlarının əhatəsində keçirən hökmdarı tənqid atəşinə tutur. Əsərin xain saray əyanları cəzalandırılması, zülmün aradan qalxması, ədalətin bərpa olunması ilə bitməsi də müəllifin mütərəqqi görüşlərini ifadə edir.

A. Bakıxanov klassik ədəbiyyatımızda təmsilin kamil nümunələrini yaratmış bir sənətkardır. Ədibin təmsil janrına müraciəti səbəbsiz deyildir. Məlumdur ki, təmsil epik növün janrıdır. Bu janrdə yazılan əsərlərdə insana xas olan xüsusiyyətlər heyvanlar, cansız əşyalar, bitkilər üzərinə köçürülür, onlar şəxsləndirilir.

A. Bakıxanov «Qurd və ilbiz», «Yersiz iftixar», «Tülkü və qoyun», «Eşşək və bülbül» təmsillərinin müəllifidir. Məlumdur ki, məşhur rus təmsilçisi İ. A. Krılovun yaradıcılığı da A. Bakıxanovun diqqətini cəlb etmişdir. O, İ. A. Krılovun əsərlərini dilimizə tərcümə etməyə başlamışdır. Həmin əsərlərdən yalnız «Eşşək və bülbül» təmsilinin sərbəst tərcüməsi bizə gəlib çatmışdır.

Əlbəttə, cəmiyyətdəki nöqsanlara qarşı bəzi bəzi mövqə tutan ədibin İ. A. Krılov yaradıcılığına bu diqqəti təsadüfi deyildi. Böyük rus təmsilçisinin əsərlərindəki ictimai məzmun, kəskin satiranı A. Bakıxanov yüksək qiymətləndirmişdir.

«Eşşək və bülbül» təmsilində eşşəyin xahişini qəbul edən bülbül cəh-cəh vurub oxuyur. Lakin bülbülün nəğməsini bəyənməyən eşşək ona xoruzdan dərslər almağı məsləhət görür. Deyir ki, xoruzun səsi qəlbi şad edir. Eşşəyin sözlərini eşidən bülbül bu nadanlığa dözə bilməyib uçub gedir.

Əsərdə müəllif nadanlığı, cahilliyi ictimai bəla kimi tənqid edir. Cahil adamların hakimlik etməsi, nadanların ağıllı adamları qiymətləndirməsi haqsızlıq, müsibət kimi kimi qiymətləndirilir.

«Qurd və ilbiz» təmsilində lovğalıq, yersiz öyünmə, şöhrətpərəstliyin aqibəti təsvir olunur. Alma küləkdə ağacdan qopub yerə düşür, içində yuva salmış qurd bundan əvvəlcə qorxuya düşür. Sonra sağ qaldığını görüb sakitləşir, başını çölə çıxarıb ətrafa nəzər salır. Qurd öyünərək özünü qəhrəman sayır.

⁴ Bakıxanov A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press. 2005.s.230..

Öz yuvasına sıxılmış bir ilbizi görən qurd fəxr ilə bağırır, almanın üstünə dikəlib deyir ki, o, minarədir, yaxın gəlib kölgəsində küləkdən qorunsun. Lakin ilbiz onun kölgəsinə sığınmaq istəməyib özünün etibarlı qınına sığır.

Birdən külək ağacdən bir alma qoparıb düz qurdun üstünə salır. Qurd xurd-xəşil olur. Hava saıtləşəndə ilbiz yuvasından çıxıb qurdun başına gələnı görür.

“Yersiz ıftıxar” təmsilində də müəllif yersiz öyünməyi insan xasıyyətindəki mənfi cəhət kimi qiymətləndirir, ağıllı adamların bu əhvalatdan ıbrət almasını lazım bilir. Onun fikrincə, yersiz ıftıxar əvvəl-axır insanı pis vəziyyətdə qoyur, nüfuzdan salır.

“Tülkü və qoyun” təmsilində müəllif hiylə ilə görülmə işin insana xeyir gətirmədiyini, gücsüzə mərhəmət göstərməyin zəruriliyini ön plana çəkir.

Qüdsi, sən işlədib də hiyləvi zür
Olma heç nəvan ilə məğrur.
Gücsüzə rəhmsizcə zülm etsən,
İntiqamı alar bir it səndən.

A.Bakıxanov uşaq əsərlərində insan xasıyyətindəki mənfi xüsusiyyətləri tənqid edir. Bu tənqid ədibin əsərlərində konkret məzmun və mənə kəsb edir, oxucunu fəal həyat mövqeyi tutmağa sövq edir. Ədib uşaq əsərlərində sənətkarlıq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun əsərlərində kəskin və həyatı konflikt, zəngin xalq hikməti, müdrik ifadələr öz əksini tapmışdır. A.Bakıxanov uşaq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına güclü təsir etmişdir. Ədibin uşaq əsərləri bu gün də öz ideya- bədii dəyərini saxlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.A.Bakıxanov Qüdsi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005.
- 2.Q.Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1976.
- 3.A.Наси́ев, F.Фərhədov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU,1976.
- 4.C.Əhmədov “Uşaq və zaman”. Bakı: Yazıçı, 1986.
- 5.Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim, 2015.
- 6.V.Əhməd. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2006.
- 7.R.Yusifoglu. Uşaq ədəbiyyat., Bakı:Təhsil 2002.

БАХАР АЛИЕВА РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА АББАСГУЛУ АГА БАКИХАНОВА В РАЗВИТИИ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА РЕЗЮМЕ

Детские произведения А. Бакыханова открывают широкие возможности в плане духовно-эстетического воспитания подрастающего поколения, формирования их как мыслящих, творческих, чутких людей. Детские

произведения писателя колоритны по тематике и идеям. В этих произведениях затрагивались важные духовные проблемы, отражались различные сферы жизни, события, происходящие в обществе, человеческие отношения.

В детских произведениях писателя учитывались возраст и уровень знаний юных читателей, предусматривались педагогические требования. В этих произведениях А. Бакиханов в доступной для ребенка форме выразил свои передовые идеи и прогрессивные идеи о духовном воспитании.

В своих произведениях А. Бакиханов выразил весьма ценные идеи о трудовом воспитании детей, овладении наукой и знаниями, культуре поведения, правилах обращения с окружающими в семье и обществе, честности, простоте, смирении, человечности, доброте, избегании злобы и лицемерия.

Стихотворения, советы, сказки, стихи А.Бакиханова являются драгоценными жемчужинами азербайджанской детской литературы. Эти произведения совершенствуют мышление детей, формируют в них гуманистические чувства, нравственную чистоту, самостоятельность, толерантность, волю, бойцовские качества.

Детские работы А. Бакиханова также являются прекрасными образцами искусства с точки зрения мастерства. Детские произведения Адиба просты, ясны и понятны по сюжету, содержанию и стилю. В этих работах учитывается детское восприятие и психология. В своих детских работах художник избегал длинных описаний и многословия, особое внимание уделял художественности и смыслу.

Ключевые слова: литература, рассказ, тема, произведение, идея, творчество, классический, развитие

BAHAR ALIYEVA

THE ROLE OF ABBASGULU AGA BAKIKHANOV'S CREATIVITY IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S LITERATURE IN AZERBAIJAN SUMMARY

Children's works by A. Bakikhanov open up wide opportunities in terms of spiritual and aesthetic education of the younger generation, shaping them as thinking, creative, sensitive people. The writer's children's works are colorful in themes and ideas. These works touched upon important spiritual issues, reflected various areas of life, events taking place in society, and human relationships.

The writer's children's works took into account the age and level of knowledge of young readers and provided for pedagogical requirements. In these works, A. Bakikhanov expressed his advanced ideas and progressive ideas about spiritual education in a form accessible to children.

In his works, A. Bakikhanov expressed very valuable ideas about the labor education of children, mastery of science and knowledge, culture of behavior, rules

for treating others in the family and society, justice, simplicity, humility, humanity, kindness, avoidance of anger and hypocrisy.

Poems, advice, fairy tales, poems by A. Bakikhanov are the precious pearls of Azerbaijani children's literature. These works improve children's thinking, form in them humanistic feelings, moral purity, independence, tolerance, will, and fighting qualities.

Children's works by A. Bakikhanov are also excellent examples of art in terms of craftsmanship. Adib's children's works are simple, clear and understandable in plot, content and style. These works take into account children's perception and psychology. In his children's works, the artist avoided long descriptions and verbosity and paid special attention to artistry and meaning.

Keywords: literature, story, theme, work, idea, creativity, classic, development

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Bilal Həsənli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.391>

TOFIQ ƏBDÜLƏZİZ OĞLU ƏBDÜLHƏSƏNLİ
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

MƏHƏMMƏD FÜZULİ İRSİNİN TƏBLİĞİ VƏ TANIDILMASI HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ

Giriş. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti daim xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin əsas və vacib istiqamətlərindən biri olmuşdur. O, həyatının və ölkəmizin ən çətin və mürəkkəb dövrlərində belə, milli, o cümlədə ədəbi irsimizə xüsusi diqqət göstərmiş, çıxışlarında onun gələcək nəsillər üçün əhəmiyyətini ön plana çıxarmışdır. Bu cəhətdən klassik ədəbi irsimizə və onun görkəmli nümayəndələrinə böyük sevgi və qayğı ilə yanaşan, onun ictimai-ədəbi fikrin inkişafındakı və gənc nəslin yetişməsindəki rolunu yüksək qiymətləndirən və klassiklərimizin əbədiyaşarlığının təminatçısına çevrilən dahi liderin özü də bu müqəddəs missiyası ilə klassiklərin sırasına daxil olmuş və xalqımızın qəlbində əbədi taxt qurmuşdur.

Bu baxımdan ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin hamisi Heydər Əliyevin həyat və yaradıcılığına xüsusi önəm verdiyi görkəmli simalardan biri də böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli idi. Müstəqilliyə yenicə qədəm qoymuş türk xalqlarında milli özünüdərk prosesinin gücləndiyi və türk dövlətləri arasında siyasi-mədəni birliyin möhkəmləndirilməsi yönündə mühüm addımların atıldığı bir dövərdə, həm də ölkəmizin ağır günlərində dahi şairin 500 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi Füzuli irsi fonunda türk dünyasının birliyinə çağırış və gələcək hədəflərin müəyyənəşdirilməsi demək idi.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasətində M. Füzulinin yeri. Heydər Əliyevin türk dünyasının birliyi haqqında zəngin, uzaqgörən fikir və mülahizələri böyük dövlət adamının fəaliyyət dairəsi üçün təbii sayılacaq sərhədləri aşaraq, türk ədəbi-mədəni irsinin dünya miqyasında tarixi-fəlsəfi və bəşəri əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi dərəcəsinə qalxmaqla keyfiyyətə yeni istiqamət və hədəfləri müəyyənəşdirmişdir. Sovetlər Birliyi dönəmində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə... kimi onlarla görkəmli söz ustasının həm respublika və SSRİ-də, həm də dünya miqyasında tanındılması məqsədilə mühüm addımlara imza atan Heydər Əliyev müstəqilliyin bərpasından sonra bu addımları daha da genişləndirməyin yollarını öz zəngin təcrübəsi ilə peşəkar şəkildə təqdim etməyə nail oldu. Təsadüfi deyil ki, *“ümummilli lider milli-mədəni irsinin təbliğinə ölkənin düşdüyü acınacaqlı vəziyyətdən çıxarılması uğrunda aparılan gərgin mübarizənin çox mühüm tərkib hissələrindən biri kimi baxırdı”* (3, s. 5).

Ümumiyyətlə, klassiklərimizə xüsusi dəyər verən Ümummilli Liderimiz bu sahədə atılacaq addımları həm milli-ideoloji, həm də dövlət məsələsi kimi vacib sayır ki, onun bu cür tarixi addımlarını eyni zamanda tədqiqatçılar üçün elmi səfərbərlik də hesab etmək olar: *“Heydər Əliyevin klassik ədəbiyyata və onun ölməz nümayəndələrinin irsinə verdiyi müstəsna əhəmiyyət bir də onunla bağlı idi ki, ədəbi inkişafın sonrakı dövrlərində ən istedadlı şair və yazıçılarımız klassik ədəbiyyatda qoyulmuş ümumbəşəri humanist mövzu və obrazlara dönə-dönə qayıdır və xalqın, millətin qarşısında duran problemləri həll etmək üçün onlardan uğurla bəhrələndilər”* (6, s. 113).

Mütəfəkkir-şairin anadan olmasının 500 illik yubileyi ilə əlaqədar imzalanmış 16 mart 1994-cü il tarixli Fərmanda *“Dünya klassikləri sırasında ensiklopedik biliyi, dəyərli bədii-fəlsəfi irsi ilə seçilən ölməz söz ustası Füzulinin Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yaratdığı əsərlər ümumbəşəri mənəvi dəyər və sərvətlər xəzinəsinə əbədi daxil olmuşdur”* (10) fikri ilə M.Füzuli şəxsiyyətinə böyük önəm verən, yubiley üzrə Dövlət Komissiyasının sədri Heydər Əliyev komissiyanın 1 avqust 1994-cü il tarixli iclasında bütün çətinliklərə rəğmən, yubileyin keçirilməsinin əhəmiyyətini belə səciyyələndirirdi: *“İndi iqtisadi vəziyyət, yaşayışımız, bir sözlə, həyat nə qədər çətin olsa da, biz Məhəmməd Füzulinin yubileyini yüksək səviyyədə keçirməliyik. ...Həyatımızın bu keçid dövründə, ağır dövründə, mənəviyyatımızın, mədəniyyətimizin müəyyən dərəcədə sıxıntı keçirdiyi dövrdə belə bir yubileyin təşkili həyatımızı, bəlkə də, zənginləşdirəcəkdir”* (1).

Həmin dövrdə ölkəmizin mürəkkəb və çətin şəraitinə baxmayaraq, M.Füzulinin yubileyinin təntənəli şəkildə qeyd olunmasına Heydər Əliyev bir sıra cəhətlərdən xüsusi maraq göstərirdi ki, bunlardan biri də xalqımızın qədim tarixi köklərə bağlı olduğunu inkar edən fərziyyələrin müəlliflərinə - düşmən qüvvələrə cavab vermək və onları yerində oturtmaqdan ibarət idi: *“Biz daim çalışmalıyıq ki, Azərbaycan xalqını dünyaya daha yaxından tanıdaq. Bilsinlər ki, xalqımızın çoxəsrlik, zəngin tarixi, mədəniyyəti var. Bilsinlər ki, Azərbaycanın bugünkü mədəniyyəti dahi şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığı və əsrlərdən-əslərə keçən mədəniyyətimizə, elmimizə, mənəviyyatımıza əsaslanır”* (2, s. 89). Dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpaşısından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dünya miqyasında təbliğ olunmasını azərbaycançılıq məfkurəsinin aparıcı istiqamətlərindən biri hesab edən Ulu Öndər bu baxımdan Füzulinin yubileyinin qeyd olunmasını müstəsna hadisələrdən biri hesab edirdi: *“YUNESKO Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar qərar qəbul etmişdir. Bildiyimiz kimi YUNESKO hər il bu qəbildən olan qərarlar qəbul edir. Lakin bu imkandan necə istifadə etmək, şübhəsiz ki, hər bir ölkənin, xalqın özündən asılıdır... Türkdilli ölkələrdə Füzulinin yubileyinin keçirilməsi də bu tədbirlər sırasına daxildir”* (1).

Füzulini nəinki türk dünyasının, ümumən Şərqi böyük siması kimi bəşəri səviyyədə filosof-şair adlandıran Heydər Əliyev məhz onun Azərbaycan şairi kimi təbliğinin siyasi-mədəni əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirir və bunu milli-mədəni

irsin beynəlxalq alımdəm tanındılmasının vacib faktoru hesab edirdi: “...Ərəblər və farslar Füzulini öz şairləri sayırlar. Türkdilli xalqlar isə hesab edirlər ki, o, türkdür. Biz də deyirik ki, Füzuli türk, azərbaycanlıdır. Eyni zamanda bunu türkmən, özbək, qazax, Türkiyədə yaşayan türklər, İraq türkmənləri də deyə bilərlər. Qoy Füzuli hamıya məxsus olsun, tarixə bəşəri bir şəxsiyyət kimi düşsün. Eyni zamanda biz bu yubiley tədbirlərindən istifadə edərək dünyaya bir daha bildirməliyik ki, Füzuli azərbaycanlıdır...” (9, s. 78).

Məlumdur ki, sovet dövründə türk xalqları arasında ictimai-siyasi və elmi-mədəni əlaqələrin inkişafı rejimin ideoloji əsaslarına zidd faktor hesab edildiyi üçün həmin illərdə ortaq mənəvi dəyərlər barəsində açıq şəkildə söz açmaq qeyri-mümkün idi. Şübhəsiz ki, bu da türk xalqlarının tarixi haqqında düzgün olmayan, obyektivlikdən kənar təsəvvürlərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdı ki, bunların içərisində böyük təəssüf doğuran əsas məqamlardan biri ortaq milli dəyərlərin şüurlu şəkildə ayrı-ayrı türk xalqları arasında bölüşdürülməsi, ümumtürk abidələrinin və şəxsiyyətlərinin ayrı-ayrı xalqlara məxsus şəkildə tədqiqi və təbliği, onlara müstəqil “sahib”lər təyin edilməsi idi. Ancaq türk dövlətlərinin öz müstəqilliklərini yenidən qazanmasından sonra ən böyük mənəvi qazanc ortaq dəyərlərə müştərək irs kimi yanaşılması imkanının yaradılması oldu. Bu cəhətdən M.Füzulinin yubileyinin ilk olaraq hansı ölkələrdə qeyd olunmasının vacibliyinə toxunan Heydər Əliyev xüsusilə vurğulayır ki, “Türkiyədə tədbirlərin keçirilməsi məsələsi məni xüsusi maraqlandırır... Çünki Türkiyədə Füzulini elə Azərbaycandakı qədər tanıyırlar... Füzulinin yubileyinin İranda – Tehrandə və Təbrizdə keçirilməsi də çox mühümdür. Orta Asiya dövlətlərində, Qazaxıstanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda da belə tədbirlərin keçirilməsi gərəklidir” (1). Gördüyünü kimi, dahi öndərimiz Türkiyəni bu sahədə mühüm mərkəz hesab edir: çünki müstəqilliyə yenidən qədəm qoymuş türk dövlətlərinin türk dünyasının birliyinə gedən yolları elə Türkiyədən keçirdi və Türkiyə də bu ağır missiyanı öz üzərinə götürməklə milli-mənəvi bağların möhkəmlənməsinə xüsusi maraq göstərirdi. 1994-cü ilin noyabrında Türkiyənin İhsan Doğramacı adına Bilkənd Universitetində, ardınca isə Türkiyə Böyük Millət Məclisində M.Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar təşkil olunan silsilə tədbirlər türk dünyasında böyük rezonans doğurdu. Bu mötəbər tədbirlərdə söz alan H.Əliyev görkəmli mütəfəkkir-şairin yaradıcılığı haqqındakı peşəkar təhlilləri ilə türk xalqlarının mənəvi birliyinin möhkəmlənməsi və təqdimində bu irsin önəmli qaynaq olduğunu dəfələrlə diqqətə çatdırmışdır. O, Bilkənd Universitetindəki çıxışında qeyd olunan mühüm məqamlara toxunmuşdur: “Xalqlarımız çoxəsrlik tarixi ərzində böyük sınaqlardan keçmiş, böyük çətinliklərlə rastlaşmış, özlərinin milliliyini, mənəviyyatını, dilini, dinini yaşatmış, saxlamış və bugünkü xoşbəxt günlərə gətirib çıxarmışlar. Bizim xalqlarımız dünya mədəniyyətinə böyük şəxsiyyətlər bəxş etmiş, dünya sivilizasiyasını elm, mədəniyyət sahəsində dəyərli əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Bu sırada, xalqlarımızın böyük şəxsiyyətləri sırasında Məhəmməd Füzulinin xüsusi yeri var” (8, s. 132).

Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında isə Heydər Əliyev türk xalqlarının birliyini Füzuli şəxsiyyəti fonunda mükəmməl şəkildə analiz etmişdir: *“Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olub. Amma indi, türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda, türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyəti (bir Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, adət-ənənələrinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşayan vaxtda Füzuli bizi yaşadıb, bu günlərə gətiribdir. Bu gün biz həm Azərbaycanda, həm Füzulinin doğulduğu yerdə - Kərbəladada, Bağdadda, həm Ankarada, Türkiyədə Füzulinin 500 illiyini qeyd edərkən artıq keçmişdəki kimi parçalanmış vəziyyətdə deyilik. İndi böyük Türkiyə Cümhuriyyətinin yanında digər türk cümhuriyyətləri də vardır”* (1).

23 iyul 1996-cı il tarixində keçirilən M.Füzulinin 500 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının növbəti toplantısında Xalq yazıçısı, komissiyanın sədr müavini Elçin Əfəndiyevin iki il ərzində görülən işlər barəsindəki hesabat xarakterli çıxışından sonra Ulu Öndər yekun nitqində dahi şairin irsinin bundan sonra da tədqiqi və təbliğinin vacib olduğunu diqqətə çatdırır. Təbii ki, ilk olaraq Füzuli yaradıcılığının ölkəmizdə əsasən də gənc nəslə aşılmasının, onun hikmətinin cəmiyyətimizə çatdırılmasının zəruriliyi ölkə başçısını xüsusi maraqlandırır: *“Füzulini ən əvvəl öz ölkəmizdə daim təbliğ etmək lazımdır. Bizim xalqımız, xüsusən gənc nəsil, yeni həyata qədəm qoyanlar Füzulini nə qədər çox oxusalar, dərk etsələr, onun yaradıcılığı ilə yaxından tanış olsalar, Füzuli şəxsiyyətinin böyüklüyünü hiss etsələr, adamlarımız bir o qədər saf mənəviyyət istiqamətində yaşayacaq və həyatlarını da bu ruhda quracaqlar. Çünki Füzulinin həyatı da, bütün yaradıcılığı da həm yüksək mənəviyyət, həm yüksək fəlsəfədir, həm də insanlara mənəvi, estetik qida verən böyük bir mənbədir”* (9, s. 81).

Görkəmli siyasi xadim bütün bunların fonunda, o cümlədən M.Füzulinin simasında böyük tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərini təşkil edərkən ciddi şəkildə düşünməyi tövsiyə edir. Çünki belə tədbirlər təkcə həmin şəxsiyyətlərin sadəcə xatırlanmasına xidmət etmir; bu cür addımlar toplumun onlarla bağlı təsəvvürlərini genişləndirməli, cəmiyyətdəki düzgün olmayan görüşləri aradan qaldırmalı və milli-ictimai şüurun inkişafına, milli-mənəvi yaddaşın möhkəmlənməsinə mühüm təkan verməlidir. Və bu kontekstdə Füzulinin irsinə ona görə xüsusi diqqət göstərməlidir ki, *“biz millətimizdən danışarkən deyirik ki, 500 il bundan öncə yaşamış azərbaycanlı Füzuli dünya mədəniyyət xəzinəsinə öz böyük töhfələrini veribdir. Ona görə də biz yubileyi elə keçirməliyik ki, bu tədbir təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də, İranda da, İraqda da, Moskvada da, Dərbənddə də, bir sözlə, hər yerdə böyük iftixar hissi doğursun”* (5).

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə və birbaşa rəhbərliyi altında hələ sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif yubileylər təşkil olunmuş, milli mədəniyyətimizin keçmiş SSRİ-də, o cümlədən beynəlxalq aləmdə tanınması işində böyük təcrübə əldə olunmuşdu. Bununla belə mütəfəkkir-şairin 500 illik yubileyi ölkəmizin müstəqilliyi tarixində ilk genişmiqyaslı tədbir olduğundan dövlət

səviyyəsində müəyyən məsləhətləşmələrə ehtiyac duyulur və təbii ki, digər türk dövlətlərinin hələ tam formalaşmamış tərcübələrinə müraciət edilir, işin milli və dövləti əhəmiyyəti ətraflı müzakirə olunurdu. Məsələn, həmin illərdə digər türk dövlətlərində də paralel olaraq belə təntənəli yubileylər qeyd olunur və bu tədbirlər də dövlət başçıları səviyyəsində keçirilirdi. Heydər Əliyev çıxışlarında bu məqama diqqət çəkərək deyirdi: *“Bilirəm ki, məsələn, keçən il avqust ayının sonunda biz Qırğızıstanın paytaxtı Bişkekə yalnız “Manas” dastanının min illik yubileyinə deyil, həm də türk cümhuriyyətləri dövlət başçılarının Zirvə görüşünə toplaşmışdıq. Xatirimdədir, o vaxt belə bir qərar qəbul olundu ki, türk ölkələri dövlət başçılarının növbəti Zirvə görüşü bu ilin oktyabrında Daşkənddə keçirilsin. Düzdür, görüşün günü müəyyənləşdirilmədi. Özbəkistan prezidenti cənab İslam Kərimov burada olarkən dedi ki, onlar Əmir Teymurun 670 illiyinə hazırlaşırlar. ...Mən belə başa düşürəm ki, ola bilər, onlar həmin Zirvə görüşünü Əmir Teymurun yubileyi ilə bir vaxta salsınlar. Bişkekdə “Manas”ın yubileyində olduğu kimi”* (5).

Göründüyü kimi, bu tədbirlərin keçirilməsi sadəcə yubiley səciyyəsi daşımır. Ümummilli Liderin fikirlərindən də aydın olur ki, türk dünyasının mədəni-mənəvi birliyinin gücləndirilməsi artıq o dövrdən başlayaraq möhkəm tarixi bağlar və siyasi-mədəni mənzərənin gerçəklikləri fonunda təzahür edir və bu kontekstdə mədəni irsimizin beynəlxalq aləmdə təbliği də elə ümumtürk prosedurlarına əsaslanaraq həyata keçirilir: *“...Füzulinin yubileyinə türkdilli ölkələrdən, şübhəsiz, daha çox nümayəndə gələcəkdir. Bu məsələni də nəzərdən qaçırmaq olmaz. Burada Anar təklif verdi ki, bizdə türkdilli ölkələrin yazıçılarının qurultayı keçirilsin. Mən bu təklifi qəbul edirəm... Belə bir qurultayı Azərbaycanda keçirmək lazımdır. Özü də mütləq... Onu Füzulinin yubileyi ilə eyni vaxta salmaq məqsədəuyğundur. Çünki əgər biz yazıçıların qurultayını keçiririksə, ən böyük yazığımız, hamı üçün ən böyük yazıçı Füzulidir... Polad Bülbüloğlu burada o vaxt TÜRKSÖY məclisinin də keçirilməsini təklif edir. Bəlkə, bu da yaxşı olardı. Amma bir az düşüün, bunların hamısı eyni vaxta düşsə, tədbirlər çox və yorucu olar. Bu barədə düşünmək lazımdır. ...Əgər biz o yazıçılar qurultayını keçiririksə, deməli, biz onu bütün türkdilli ölkələrlə razılaşdırdıqdan sonra keçirməliyik”* (5).

Uzun müzakirələrdən sonra bütün çətinliklərə rəğmən, 1996-cı il noyabrın 8-də Bakıda Respublika Sarayında dahi şairin 500 illiyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirildi. Heydər Əliyev yubiley tədbirindəki nitqində M.Füzuli irsinin bəşəri dəyəri, milli əhəmiyyəti və şairin 500 illiyi ilə əlaqədar dünya miqyasında keçirilən tədbirlər haqqında geniş məlumat verdi və onu da vurğuladı ki, Türk Dünyası Yazarlarının III qurultayında, həmçinin TÜRKSÖY-un VIII yığıncağında M.Füzuli yaradıcılığı və onun yubileyinin keçirilməsi xüsusi diqqətdə saxlanılmış, hətta Bakıda beynəlxalq simpozium təşkil olunmuşdur. Dahi öndərimiz çıxışı zamanı M.Füzulini həm Azərbaycan xalqının, həm də türk-müsəlman dünyasının bəşəriyyətə bəxş etdiyi son dərəcə əvəzsiz simalardan biri kimi belə xarakterizə etmişdir: *“Məhəmməd Füzuli Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu olaraq eyni*

zamanda bütün türkdilli, türksoylu xalqlara, bütün türk, İslam dünyasına mənsubdur... Məhəmməd Füzuli öz yaşadığı dövrdən əvvəlki dövrü geniş təhlil etmiş və həm Şərqi ona qədər yaratdıqlarını, həm də qədim yunan, rum antik ədəbiyyatının, qədim hind ədəbiyyatının nümunələrini öz əsərlərində cəmləyərək yaradıcılığında Şərqi və Qərbi sintezinin nəticəsi olaraq, elmin, fəlsəfənin ən yüksək zirvələrinə çatmışdır” (1).

Xalqın milli-mənəvi kimliyinin əsas göstəricilərindən biri, hətta birincisi hesab olunan dil məsələsinə xüsusi önəm verən və onu dövlətçilik fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən sayan Ümummilli Liderimiz nitqində Füzulinin dili ilə bağlı görüşlərini də ifadə edir. Şairin Azərbaycan dilinin tarixindəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirən dahi öndər müəyyən mətləblərə də aydınlıq gətirir: *“Məhəmməd Füzuli o dövrdə hakim olan ərəb və fars dillərində yazmışdır. Ancaq bizim üçün ən əhəmiyyətli cəhət bundan ibarətdir ki, Məhəmməd Füzuli əsərlərinin çox hissəsini türk dilində, bugünkü Azərbaycan dilində yazmışdır. Bu, Məhəmməd Füzulini ondan əvvəl və sonra yaşamış, yaratmış və xalqımıza məxsus olan bir sıra şairlərdən, alimlərdən fərqləndirən amildir. Biz Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını, onun türk dilində yazdığı divanını bu gün də dilimizdə rahat oxuyuruq, anlayırıq. Beləliklə, Məhəmməd Füzulinin ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrünün və ondan sonrakı dövrün mürəkkəb proseslərinə baxmayaraq, türk dilini, ana dilini yaşatmasından, onu yüksəklərə qaldırmasından ibarətdir” (1).*

Bu gün Ulu Öndərimizin layiqli davamçısı, Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyev və onun xanımı, Birinci vitse-prezident Mehriban Əliyeva tərəfindən milli-mədəni irsimizin, ana dili və ədəbiyyatımızın inkişafına və təbliğinə xüsusi diqqət göstərilir, bu sahədə müstəsna xidmətləri olan görkəmli ziyalıların fəaliyyətləri qiymətləndirilir, tarixi şəxsiyyətlərin yubileyləri yüksək səviyyədə qeyd olunur. Son illər ölkəmizdə “Nəsimi İli”, “Nizami Gəncəvi İli”nin elan olunması, işğaldan azad olunan ərazilərimizdə, o cümlədən qədim Şuşamızda keçirilən Vaqif Poeziya Günləri, müxtəlif ədəbi şəxsiyyətlərin yubileyləri haqqında imzalanan fərman və sərəncamlar bunun bariz nümunəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” imzaladığı 25 yanvar 2024-cü il tarixli Sərəncam dövlət başçısı səviyyəsində filosof-şairin xatirəsinə göstərilən qayğının misilsiz göstəricisidir. Bu tarixi sənəddə otuz il öncə böyük şairin 500 illik yubileyinin keçirilməsi azad, suveren ölkəmizin ilk beynəlxalq səviyyəli mədəniyyət və sənət bayramı kimi səciyyələndirilir və Heydər Əliyevin bu sahədəki müstəsna xidmətlərinə diqqət çəkilir: *“...Füzulinin yubileyinin UNESCO tərəfindən qəbul olunmuş qərarla beynəlxalq səviyyədə layiqli şəkildə qeyd edilməsi milli mədəni dəyərlərin qorunmasına həmişə xüsusi diqqət və qayğı göstərmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ölməz şairin 500 illiyi müstəqil Azərbaycan Respublikasında keçirilən ilk dünya miqyaslı möhtəşəm mədəniyyət və sənət bayramı olmuşdur” (4).* Sərəncamda M.Füzulinin Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin

inkışafındakı rolu ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri ədəbiyyatına xüsusi təsir göstərməsi və Şərqdə böyük ədəbi məktəb formalaşdırması qeyd olunmaqla yanaşı, onun dilimiz tarixindəki mühüm xidmətləri də aydın işıqlandırılır: “*Məhəmməd Füzuli anadilli poeziyanın mükəmməl nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii dilini daha da zənginləşdirərək yeni zirvəyə yüksəltmişdir. Onun parlaq dühasının təcəssümü olan və bu gün də sevilə-sevilə oxunan əsərləri yarandığı ilk vaxtlardan geniş coğrafiyada yayılmış və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır*” (4).

Nəticə. Vaxtilə ortaq ünsiyyət vasitəsi olan türkinin orta əsrlərin sonlarından etibarən tənəzzülü - diferensiasiya prosesinin başlanmasının Füzuli dövrünə təsadüf etməsi türkoloji dilçilikdə şairin dili ilə bağlı müxtəlif mülahizələr ortaya qoymasına baxmayaraq, Füzuli özündən əvvəlki dövrlə həmin mərhələnin bütün dil özəlliklərini öz yaradıcılığında mükəmməl şəkildə əks etdirməklə şərq türkcəsində Nəvainin gördüyü işi qərb türkcəsi üçün həyata keçirmiş və akademik T.Hacıyevin də fikri ilə desək, milli ədəbi dilin əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan Heydər Əliyevin Füzuli irsinə münasibətini və atılan tarixi addımların əhəmiyyətini belə xarakterizə edə bilərik:

- a) M.Füzuli və digər böyük şəxsiyyətlərin irsi fonunda türk xalqları həm ortaq, həm də öz milli-mədəni mirasına sahib çıxmalı, bu dəyərləri inkişaf etdirməklə və zənginləşdirməklə öz gələcək hədəflərini müəyyənləşdirməlidir.
- b) Ortaq mənəvi dəyərlər və milli maraqlar fonunda türk xalqları qloballaşmanın təsirlərini də nəzərə alaraq, digər türk xalqları ilə qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsini xüsusi diqqət mərkəzində saxlamalıdır.
- c) M.Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi dünya miqyasında ədəbi-mədəni irsimizin önəmli bir hissəsi olaraq təbliğ olunmalı, onun müdrik-fəsləfi fikirləri, kəlamları cəmiyyətimizə çatdırılmalı və gənc nəsə aşılanmalıdır.
- d) Milli-ideoloji düşüncənin inkişaf etdirilməsində və möhkəmləndirilməsində tarixi köklərimizi və ortaq mənəvi dəyərləri əks etdirən abidələrin və şəxsiyyətlərin yubileyləri davamlı olaraq keçirilməli, xüsusilə bu imkanlar tədris prosesi zamanı şagirdlərin və tələbələrin milli ruhda yetişdirilməsində daim nəzərə alınmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Prezident sarayında dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi ilə əlaqədar yubiley üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında çıxışı - 1 avqust 1994-cü il / <https://lib.aliyev-heritage.org/AZ/5197265.html>
2. Bayramov R. Heydər Əliyev müstəqil türk dövlətləri arasında mədəni əlaqələrin qurucusu kimi // “Tədqiqlər” jurnalı, 2023, № 3-4, s. 88-91
3. Cəfərov N. Sözüümüzün Ali Baş Komandanı. Bakı: Elm və təhsil, 2020

4. Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı / <https://president.az/az/articles/view/63328> (05.09.2024)
5. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. / <https://www.yumpu.com/xx/document/view/35120029/y-e-d-d-i-n-c-i-k-i-t-a-b>
6. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb, 2009
7. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı: Nitqlər, məruzələr, çıxışlar. – Bakı: Ozan, 1999
8. Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol. Bakı: BDU, 2006
9. Kərimli T. Heydər Əliyev və klassik irs. Bakı: Elm və təhsil, 2023
10. Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı / <https://e-qanun.az/framework/9790> (05.09.2024)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin klassik ədəbi irsimizin qorunması və təbliği yönündə atdığı tarixi addımlardan, xüsusilə görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli irsinin beynəlxalq aləmdə tanınması və gələcək nəsillərə aşılması sahəsində gördüyü işlərdən geniş söz açılır. Burada, əsasən Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə M.Füzulinin 500 illik yubileyinin keçirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər və bunların türk xalqlarının maddi-mənəvi birliyinin möhkəmləndirilməsindəki əhəmiyyəti üzərində dayanılır. Qeyd olunur ki, müstəqilliyə yenidən qədəm qoymuş türk xalqlarında milli özünüdərk prosesinin gücləndiyi və türk dövlətləri arasında siyasi-mədəni birliyin möhkəmləndirilməsi yönündə mühüm addımların atıldığı bir dövərdə, həm də ölkəmizin ağır günlərində dahi şairin 500 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi Füzuli irsi fonunda türk dünyasının birliyinə çağırış və gələcək hədəflərin müəyyənləşdirilməsi demək idi. Bu baxımdan dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpasından sonra Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin dünya miqyasında təbliğ olunmasını azərbaycançılıq məfkurəsinin aparıcı istiqamətlərindən biri hesab edən Ulu Öndər Füzulinin yubileyinin qeyd olunmasını müstəsna hadisələrdən biri hesab etmişdir.

Araşdırmada Heydər Əliyevin M.Füzuli haqqında fikirləri şərh olunmuş, həmin dövrdə görülmüş işlərin məntiqi davamı olaraq bu gün Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin ədəbi-mədəni irsin qorunması yönündəki misilsiz xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Azərbaycan ədəbiyyatı, klassik irs, M.Füzuli, yubiley tədbirləri.*

Abdulhasanli Tofiq Abdulaziz

PROMOTION AND RECOGNITION OF MUHAMMAD FAZULI'S HERITAGE IN THE CONTEXT OF HAYDAR ALIYEV'S STATEMANSHIP ACTIVITY

Summary

The article deals with the historical steps taken by the national leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, in the direction of protecting and promoting our classical literary heritage, especially the work he did in the field of introducing the legacy of the outstanding Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli to the international world and introducing it into the future generations. Here, it is focused mainly on the activities carried out under the leadership of the Great Leader to celebrate the 500th

anniversary of M. Fuzuli and their importance in strengthening the material and moral unity of the Turkish people. It is noted that at a time when the process of national self-awareness in the newly independent Turkic peoples is strengthening and important steps are being taken to strengthen the political and cultural unity between the Turkic states, as well as during the difficult days of our country, the solemn celebration of the 500th anniversary of the great poet is a call to the unity of the Turkic world against the background of Fuzuli's heritage and meant defining future goals. In this regard, after the restoration of state independence, he considered the promotion of Azerbaijani literature and culture on a world scale as one of the leading directions of the ideology of Azerbaijaniism and considered the celebration of the anniversary of Great Leader Fuzuli as one of the exceptional events.

Heydar Aliyev's views on M. Fuzuli were interpreted in the study, and as a logical continuation of the work done in that period, the unparalleled services of Commander-in-Chief Mr. İlham Aliyev in the direction of protecting the literary and cultural heritage were highly appreciated.

Keywords: Heydar Aliyev, Azerbaijani literature, classical heritage, M. Fuzuli, jubilee events.

Тофик Абдулазиз оглы Абдулгасанов

**Мухаммеда Физули в контексте государственной деятельности
Гейдара Алиева
АННОТАЦИЯ**

В статье широко рассказывается об исторических шагах, предпринятых общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым в направлении сохранения и пропаганды нашего классического литературного наследия, в частности, о работе, проделанной выдающимся азербайджанским поэтом Мухаммедом Физули в области популяризации его наследия на международном уровне и его привитии будущим поколениям. Здесь основное внимание уделяется мероприятиям, проводимым в основном под руководством великого лидера по случаю 500-летнего юбилея Физули и их важности для укрепления материально-духовного единства тюркских народов. Отмечается, что торжественное проведение 500-летнего юбилея великого поэта в период усиления процесса национального самосознания у тюркских народов, только что вступивших в независимость, и важные шаги по укреплению политико-культурного единства между тюркскими государствами, а также в тяжелые дни нашей страны на фоне Физулинского наследия означало призыв к единству тюркского мира и определение дальнейших целей. В этой связи, великий лидер, считавший после восстановления государственной независимости пропаганду азербайджанской литературы и культуры в мировом масштабе одним из ведущих направлений идеологии азербайджанизма, считал празднование юбилея Физули одним из исключительных событий.

В исследовании комментировались взгляды Гейдара Алиева о М.Физули, как логическое продолжение работы, проделанной в тот период, сегодня высоко оценены уникальные заслуги Верховного Главнокомандующего господина Ильхама Алиева в области сохранения литературного и культурного наследия.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская литература, классическое наследие, М.Физули, юбилейные мероприятия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor Marifə Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.400>

LEYLA ASTAN QIZI ƏLİYEVƏ
e-mail: rleyla83@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti
(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

**CONATAN KOUNUN “SEVGI TOXUNUŞU” ROMANINDA ŞƏXSİYYƏT
BÖHRANI**
(özgüləşmə problemi müstəvisində)

Açar sözlər: Conatan Kou, “Sevgi toxunuşu”, şəxsiyyət böhranı, özgüləşmə problemi

Ключевые слова: Джонатан Коу, «Прикосновение любви», кризис идентичности, проблема отчуждения

Keywords: Jonathan Coe, “A Touch of Love”, identity crisis, the problem of alienation

Çağdaş ingilis yazıçısı Conatan Kou (Jonathan Coe, 1961) öz yaradıcılığında XX əsrə öz çətiri altına alan özgüləşmə problemindən yazır, onun həlli yollarını arayırdı. O, özgüləşmənin bəşər nəslinə vurduğu zərbəsinin nə qədər dərin olduğunu hər fürsətdə göstərir, onun fəsadlarından söz açırdı. Problemin ağırlığını dərk edən yazıçı ilk romanı – “Təsadüfi qadın”dan başlayaraq sonrakı əsərlərdə mövzuya bu və ya digər dərəcədə qayıdırdı. Başqa sözlə, əldən verilmiş fürsətlər, tənhalıq və özgüləşmə, tale qarşısında çıxılmazlıq, şəxsiyyət böhranı və intiharlar bəşəri xaos kimi yazıçının bütün yaradıcılığında təkrarlanır, fərdi süjet xətləri digər leytmotivlərlə iç-içə davam edirdi. C.Konun yaradıcılığını öyrənən Pol Leyti bu barədə yazırdı ki, “Təsadüfi qadın” (The Accidental Woman, 1987), “Sevgi toxunuşu” (A Touch of Love, 1989) ilə o, bəzən doktoranturadakı çıxılmaz günlərini qələmə almışdı[4]. Xatırladaq ki, yazıçı da qəhrəmanı kimi doktorantura illərində maddi və mənəvi sıxıntılar içində yaşamış, sosial problemlərin təsirindən qurtulmağa çalışmışdır.

Onun 1989-cu ildə yazdığı “Sevgi toxunuşu” (A Touch of Love) romanının qəhrəmanı Robin Qrant da “Təsadüfi qadın”ın personajı kimi tənhadır. Tənhalıq onun bütün ruhuna hakim kəsilir. Düşdüyü mənəvi böhrandan çıxmaq üçün dəfələrlə cəhd edir, lakin hər dəfə də uğursuzluqla qarşılaşır. Robin Qrant ilk baxışdan yaşadlarından fərqlənir. O, ingilis ədəbiyyatı ixtisasından dissertasiya yazır, doktorantdır və eyni zamanda gənc yazıçıdır. Romanın süjet xətti irəlilədikcə biz onun dörd hekayəsi ilə də tanış oluruq. Bu hekayələri yalnız doktorant yoldaşı Hyu, köhnə dostu Ted və onu ictimai ədəbsizlik ittihamlarından müdafiə edən vəkili

Emma oxuyur. Qeyd etməliyik ki, bu dörd hekayə Robin Qrantın şəxsiyyət böhranını açmaq üçün yazıçı tərəfindən seçilmiş uğurlu gedişdir. Məhz onlar daha vacib problemlərin açılmasına xidmət edir və mövzu baxımdan daha aktual məsələləri önə çəkir.

Ted, Hyu və Emma Robinin iç dünyasından xəbərsizdirlər. Robin Qrant özgüvən hissini itirmiş, sabaha pessimistcəsinə baxan bir insandır. Həyatında bir dəfə sevir, lakin qız onun dostu ilə evlənir. O, doktoranturada oxuyur, amma tüfeyli həyatı yaşayır, dissertasiya işini başa vura bilmir və beləcə, ömürlük doktoranta çevrilir. Elmi karyerasının qura bilmir, gerçək dünya isə onun üçün çıxılmazlığa çevrilir. Robin hüzur axtarır, amma onu necə əldə edəcəyini bilmir. Robinin yalnız bir çıxış yolu var. O, hekayə yazır və bu hekayələrdə özünü ifadə edir. Lakin hekayələri də özü kimi anlaşılmaz və maraqsızdır. Robin yeni sevgi axtarır, lakin hər dəfə müəyyən səbəblərdən onu əlindən buraxır. O, sevginin varlığına şübhə ilə yanaşır, ona ehtiyacı olduğunu sona qədər müəyyən edə bilmir. Robinə elə gəlir ki, sevgi yoxdur, yalnız onun toxunuşu var. Robinlə bağlı hadisələr həyatda şansını itirmiş gəncin həyat hekayəsi kimi təqdim edilir. Amma bütün hallarda oxucu şəxsiyyət böhranı yaşayan və ondan çıxış yollarını tapa bilməyən bir gəncin faciəsini görür.

Maraqlıdır ki, yazıçı Robinin kimliyini əsərin sərlövhələrinə çıxarılan hekayələrin içində açır. “Ağılların görüşü” hissəsini Ted, “Şanslı adam” hissəsini Hyu, “Sevimlilər söyürlər”i vəkil Emma, “Bəxtsiz adam”ı isə müəllif danışır. Hər sərlövhə Robinin bir hekayəsi, amma eyni zamanda da özü haqqında məlumatın saxlandığı yerdir. Ona nə Ted, nə Hyu, nə də ilk sevdiyi qadın inanır, hər kəs ayrı-ayrılıqda onun axmaq və şansız olduğunu düşünür. Yalnız Emma ona acıyır, nə qədər tənha olduğunu başa düşür.

Robin özündən, öz kimliyindən uzaq düşdüyünü hiss edir, amma heç bir şəkildə bu böhrandan çıxma bilmir. Yazıçı özünü həyatın dibində hiss edən bir insanın portretini çəkir. “Təsadüfi qadın”dakı qəhərmanın həyatı təsadüflərdən və şıxılmazlıqlardan formalaşır, Robin də müxtəlif dərəcədə seçim azadlığından məhrumdur, situasiyalardan çıxmaq bacarığına malik deyil. Beləliklə, yazıçı insanın öz həyatını idarə edə bilməməsini, taleyinə qarşı laqeydliyini sakit və çaşqın peşmançılıq hissiylə göstərir. Başqa sözlə, C.Kou ekzistensial böhran yaşayan insandan bəhs edir. İrvin Yalom ekzistensial böhranın mənəvi mahiyyətini vurğulayaraq yazırdı ki, adekvat mənəvi inkişafa malik olmadıqda, uğurlu insanlar ondan daha ciddi əziyyət çəkir”[8, s.34].

Robin ekzistensial böhran yaşayır, özü-özü ilə, daxili mənə ilə münacişəddir. Həyatı mənasız keçir və bu səbəbdən “stress, narahatlıq, ümitsizlik və depressiya kimi müxtəlif mənfi təcrübələrlə müşayiət olunur”[8, s.38]. Mənasızlıq Robinin həyatında əsas rola çevrilir. Bu, ilk növbədə insanın həyatında məqsəd və dəyərlərin

yox olması ilə əvəzlənir. Robində məqsədsizlik mənasızlığa çevrilir, sonra isə şəxsiyyət böhranına gətirir. Belə həyat tərzini bir qayda olaraq fərdin normal fəaliyyətinə mane olur. Bu münaqişənin mahiyyəti sosial və ya maliyyə böhranından qaynaqlanan digər problemlərdən fərqlənir. Düzdür, Robinin həyatında sosial və maliyyə problemləri də yox deyil, lakin onun əsas münaqişəsi daxilində, şəxsiyyətində baş verir.

Set Şvarts yazır ki, “özləşmiş fərdlər tez-tez nə edəcəklərini bilmir, alışdıqları normalara, qaydalara arxalana bilmir və bu səbəbdən böhrana düşürlər” [5, s.9]. Robin də şəxsiyyət böhranı yaşayır, nə edəcəyini bilmir. Bəzən xəyal qurur. Özünü məşhur yazıçı olduğunu təsəvvür edir, gələcəkdə necə məşhurlaşacağını və müsahibə verəcəyini gözü önündə canlandırır. Fransız yazıçısı Jan Pol Sartr haqqında düşünür, onun da kafedə oturub kofe içdiyini, bəzən depressiyaya düşdüyünü, bəzən isə tərküdünya olduğunu xatırlayır: “Solğun bəniz, depressiya, həddindən artıq sosial yöndəmsizlik, maliyyə çatışmazlığı və s.” [1, s.237].

Robin Qrantın hekayələrinin bir neçəsini dostları oxusa da, bəziləri oxunmamış qalır. Məhz oxunmayan hissədə onun haqqında daha geniş və aydın məlumatlar əldə etmək olur. Bu hissədə tanınmayan Robin və onun bilinməyən həyatı, mənasız günləri təsvir edilir. Lakin bu hissəni oxuduqca o, adi bir doktorant kimi deyil, həssas və kimsəyə açıla bilməyən şəxsiyyət kimi görünür. O, dostunun həyat yoldaşını sevir və heç kimə bu sevgidən bəhs etmir. Onun sevgisi ümitsiz hisslər kimi gizlin qalır. Onun siyasi görüşləri də kimsəni maralandırmır, onun həyata baxışı sadələvh insanın istəklərini xatırladır. Robinin intiharı da heç kimə toxunmur, bu intihar nəyinki onun şəxsiyyət böhranı, həmçinin də cəmiyyətin insana qarşı laqeydliyinin əksidir. Görünür elə bu səbəbdən Robin özü haqqında “yorulmuşam” deyir. Robin Qrant getdikcə cəmiyyətdən uzaq düşür, hətta doktorluq dissertasiyasını da atır, universitet həyatından təcrid olur. Onu ziyarət edən Tedə isə özü haqqında belə deyir: “Düşünürəm ki, bir az dincəlməliyəm. Mənə elə gəlir ki, kimisə görməliyəm. Mən getməliyəm. Mən tək qalmalıyam. Mən qorxuram. Son bir neçə gündə nə etdiyimi bilmirəm. Harada olduğumu bilmirəm. Mən özümü yorğun hiss edirəm” [1, s.37]. Məlumdur ki, insanın varoluşunun əsası mənalı yaşamağa can atmaqdır, lakin özünü mənasız və laqeyd bir dünyada tapması onu tənhalığa sövq edir [3].-Bu zaman insan ekzistensial böhran yaşayır. Uilyam Yanq insanla bağlı bu hissləri kimlik böhranı adlandırır və yazır ki, “insanda “Mən kiməm?” sualı ilə bağlı çaşqınlıq yaranır və fərdin məqsədi özü və dünyadakı mövqeyi ilə bağlı müəyyən aydınlığa nail olmaqdır” [9,312]. Şəxsiyyət böhranı yaşayan fərd ölüm, azadlıq və məsuliyyət kimi insan hissləri ilə qarşılaşır və bu mənada öz həyatını şübhə altına alır [9, s.312]. Robinin xəyal etdiyi müsahibəsi Uilyam Yanqın fikirlərini əsaslandırır: “Məndə heç bir özümlülük hissi yoxdur. Mən özümü tamamilə boş hiss edirəm... İçimə baxıram

və özümdə bu boşluğu görürəm. Bu məni ölüm qədər qorxudur” [1, s.134]. Bu kimi fikirlər, başqa sözlə, kimliyini itirən və şəxsiyyət böhranı yaşayan Robin Qranti əsərin sonunda intihar sövq edir.

O da qeyd edilməlidir ki, kimlik böhranı özümlülük hissini yox olması ilə nəticələnir. C.Kounun təhlilə çəkilən roman qəhrəmanı yalnız onunla bağlı hadisələrdən deyil, həm də öz davranışından və ona qarşı münasibətdən əsəbiləşir. Karl Qustav Yunq yazırdı ki, “özümlülük həm şüurlu, həm də şüursuz olanı əhatə edən bütöv çevrədir; bu birliyin mərkəzidir...”[2]. Əsərin digər yerində isə “özümlülük – bütövlük arxetipi və psixikanın tənzimləyici mərkəzi, Eqonu aşan transpersonal qüvvədir” yazır[2]. Robin bu qüvvəni itirir və elə bu səbəbdən intihar edir.

Məlum olur ki, Robin dörd ilə yaxındır ki, dissertasiya ilə məşğul olmur. Onunla bir yerdə doktoranturada oxuyan yoldaşları da sonralar universitet həyatından uzaq düşürlər. Robin öz elmi işinə saatlarla vaxt sərf edir, lakin nədənsə onu heç vaxt çap etdirmir. Yarımçıq qalmış dissertasiya digər kitablar arasında “yadır”. Özü isə yaşadığı dünyadan gündən-günə uzaq düşür, ondan, onun yazılmamış qanunlarından qorxur və özünə qapanır. Dostları onu uğursuz adlandırır, təsadüfi münasibətdə olmuş qadınlar isə arxasınca gülürlər. Robinin yeganə çıxış yolu vərəqlərə yazılan qısa qeydləri, məyusluğunu ifadə edən hekayələridir. Bir gün parkda baş verən utanerverici hadisə onu ciddi problemlərlə üz-üzə qoyur və Robinin həyatı nəzarətdən çıxır. Bu xoşagəlməz hadisədən sonra o, insanlarla münasibətini kəsir və tamamilə özünə qapanır.

S.Treysi “Gerçək Mən və saxta Mən dixotomiyasını qırmaq” kitabında yazır ki, peşə ilə bağlı insanlar müəyyən seçimlər edir. İxtisaslaşdırılmış peşələrdə isə karyeranı əsaslandırmaq üçün müəyyən qanunlara tabe olurlar. Bu qərarların qəbul edilməsində işdən alınan məmnunluqla, ümumi həyat keyfiyyətləri mühüm rol oynayır. Məhz bu zaman fərd öz dəyərlərinə və etiqadına uyğun kimliyini formalaşdırır. Sosial standartlar insanın işlərini arzuolunmaz edirsə, fərdin özgüvəni və özümlülüüyü şübhə altına alınır[6, s.169]. Anita Unru isə tam haqlı olaraq yazır ki, “kimliyi peşəsindən asılı olan insanlar seçdikləri işi yerinə yetirə bilmədikdə kimlik böhranı ilə qarşılaşır. Bu səbəbdən, fərdin kimliyi dəyişən şərtlər qarşısında həm uyğunlaşmanı, həm də davamlı və aktiv adaptasiya prosesini keçməlidir” [7, s.291]. Göründüyü kimi Robin nə düşdüyü durumla barışa bilir, nə də özündə güc tapıb vəziyyətdən çıxıb bilər. O, etinasız şəkildə Tedə öz durumunu izah edir: “İzlənilə bilməyəcək qədər böyük və mürəkkəb səbəb-nəticə zəncirindən ibarət olan izahatlardan başqa heç bir izahat yoxdur”[1, s.99].

C.Kou Robinin şəxsiyyət böhranını qismən Kembriçdəki uğursuzluğundan qaynaqlandığını və ictimai ədəbsizlik ittihamından doğduğunu göstərir. Bu onun

Tedlə görüşməsi, həddindən artıq çox çay içməsi, kolluqda dayanıb sidiyə getməsi və uşağın futbol topunun təsadüfən onun yanına düşməsi anından başlayır. Yersiz ittihamlarla rastlaşan və bu ittihamlardan qurtula bilməyən Robinin “bəxtsiz adama” çevrilməsi mərhələsi məhz bu ədəbsiz damğasından başlayır. Robin özü də bir neçə dəfə bu hadisəni talesizliklə bağlayır: “Deyəsən bütün qüvvələr mənə qarşı sözləşib”[1, s.69].

Robinin yazdığı sonuncu hekayəyə diqqət etsək, özü haqqında yazıldığını görürük. Hekayədəki tam çarəsiz və ümitsiz qəhrəman Robinin özü, onun daxili dünyasının əksidir: “Pəncərənin yanındakı masada tənha bir kişi oturmuşdu. O, növbə ilə musiqiyə qulaq asır, sonra küçyə baxır, daha sonra narahat şəkildə digər qonaqları izləyir. Çox vaxt düz qabağa baxır, nə isə fikirləşirdi. Ruh düşkünü kimi görünürdü. Həmin gün işdə olmalı idi, amma adamın həyat işığı tükənmişdi. Onun varlığının təməli dağılmışdı. Bu kafe gələ biləcək son yeri, heç olmasa işlərin gedişatına nəzarət əldə etmək, ən azı bir qədər ədalətə nail olmaq üçün son ümitsiz cəhd idi. Amma vaxt keçir, kişi dayanmadan saatına baxır, qapıya baxır, küçyə baxır və getdikcə daha çox əmin olur ki, burada da səhvə yol verib”[1, s.70].

Cəsarətsizlik, ələ düşən fürsəti əldən vermək cəhdi Robinin həyat tərzinə çevrilir. Görünür elə bu səbəbdən o, düşünür: “Həyatınız boyu pis qərarlar verdiyinizi hiss etməsiz? Və ya daha da pisi, əslində heç vaxt qərar verməmisiz? Görürsünüz, elə vaxtlar olur ki, məsələn, kiməsə kömək edə bilərdiniz, amma heç vaxt buna cəsarət etməmisiz?”[1, s.19]. Bu və ya buna bənzər fikirlər Robinin özü ilə daxili münaqişəsini əks edir. Bu münaqişələr onun həyatını mənasız edir, kimliyi ilə bağlı çəşqinliq yaradır. Nəticədə narahatlıq və stress ilə müşayiət olunan depressiyaya aparır. Bu mənfi hisslər Robinə zərər verir və onu intihara sürükləyir. Yazıçı ekzistensial böhran yaşayan və düşdüyü vəziyyətdən çıxma bilməyən insanın son ümidlərinin də puç olduğunu göstərir. İrvin Yaloma görə mənasızlıq ekzistensial böhranın ətrafında dövr edən problemdir və bu baxımdan onu mənə böhranı kimi başa düşmək olar”[8, s.37]

Ədəbiyyat:

1. Coe J. A Touch of Love. London: Penguin. 2000. 240p.
2. Carl Gustav Jung. The Undiscovered Self <https://fleurmach.com/wp-content/uploads/2016/07/jung-the-undiscovered-self-1957.pdf>
3. Existentialism. Britannica. <https://www.britannica.com/topic/existence>
4. Laity P. A life in writing: Jonathan Coe // The Guardian. Sat 29 May 2010 <https://www.theguardian.com/books/2010/may/29/life-writing-jonathan-coe>
5. Schwartz, S.J. “The Evolution of Eriksonian and Neo-Eriksonian Identity Theory and Research: A review and Integration” // *Identity: An*

International Journal of Theory and Research. 1 (1). Lawrence Erlbaum Associates. 2001, 7–58.

[https://www.academia.edu/5153921/The Evolution of Eriksonian and Neo Eriksonian Identity Theory and Research A Review and Integration](https://www.academia.edu/5153921/The_Evolution_of_Eriksonian_and_Neo_Eriksonian_Identity_Theory_and_Research_A_Review_and_Integration)

6. Tracy, S. J.; Tretheway, A. “Fracturing the Real-Self-Fake-Self Dichotomy: Moving Toward” Crystallized Organizational Discourses and Identities. *Communication Theory*. 2005, 15 (2). p.168–195.

7. Unruh, Anita M. Reflections on: “So... what do you do?” Occupation and the construction of identity” // *Canadian Journal of Occupational Therapy*. 2005, 71 (5). p.290-295.

8. Yalom, I.D. *Existential Psychotherapy*. Basic Books. 1980. 544p.
<https://www.are.na/block/7331171>

9. Yang, W.; Staps T. Going Through a Dark Night // *Studies in Spirituality* 22, p.311-339.
[https://www.researchgate.net/publication/44659283 Existential-Crisis and the Awareness of Dying The Role of Meaning and Spirituality](https://www.researchgate.net/publication/44659283_Existential-Crisis_and_the_Awareness_of_Dying_The_Role_of_Meaning_and_Spirituality)

Leyla Əliyeva

CONATAN KOUNUN “SEVGİ TOXUNUŞU” ROMANINDA ŞƏXSİYYƏT BÖHRANI (özləşmə problemi müstəvisində)

Xülasə

Özləşmə problemi XX əsr ədəbiyyatının ən çox müraciət etdiyi sahələrdəndir. Problemin çağdaş dövrdə daha geniş yayılması yazıçıları düşündürür, əsərlərində ondan yazır və həlli yollarını axtarırlar. İngilis ədəbiyyatında özləşmə probleminin ən gözəl nümunələri A.Mördok, U.Qoldinq və C.Faulzun əsərləri hesab edilsə də, çağdaş ingilis ədəbiyyatı C.Kounun yaradıcılığında onun ən yüksək zirvəsini əldə edib. C.Kou kimlik və şəxsiyyət böhranından yazır, fərdin cəmiyyət və ailə qarşısında yaranan problemlərini önə çəkir. Onun “Sevgi toxunuşu” romanında kimlik və şəxsiyyət böhranı məsələləri qaldırılır, fərdin özümsüzlüyü sosial və ekzistensial kimliyin itməsi ilə əlaqələndirilir. Roman dəyərsizlik sindromu yaşayan və depressiv situasiyalara düşən fərdin faciəsindən bəhs edir.

Məqalədə C.Kounun “Sevgi toxunuşu” romanında şəxsiyyət böhranı məsələləri özləşmə problemi müstəvisində araşdırılır, Karl Qustav Yunq və İvlin Yalomun fikirləri ilə polemikalar aparılır. Məqalə müəllif qeyd edir ki, əsərinin qəhrəmanı şəxsiyyət böhranı yaşayır, mənasız həyat tərzi sonda özümlülük hissini yox olması ilə nəticələnir. Ekzistensial böhran yaşayan qəhrəman özü-özü ilə, daxili məni ilə münaqişədədir.

Л.А.АЛИЕВА

КРИЗИС ЛИЧНОСТИ В РОМАНЕ ДЖОНАТАНА КОУ

«ПРИКОСНОВЕНИЕ ЛЮБВИ»

(на уровне проблемы отчуждения)

РЕЗЮМЕ

Проблема отчуждения - одна из самых часто затрагиваемых тем в литературе XX века. Широкая распространенность этой проблемы в наше время заставляет писателей задумываться, писать о ней в своих произведениях и искать пути ее решения. Хотя произведения А. Мердок, У. Голдинга и Дж. Фаулза считаются лучшими образцами проблемы отчуждения в английской литературе, своего наивысшего расцвета современная английская литература достигла в творчестве Дж. Коу. Дж. Коу пишет о кризисе идентичности и личности, освещает проблемы человека перед обществом и семьей. Его роман «Прикосновение любви» поднимает вопросы идентичности и кризиса личности, проблемы личности связаны с потерей социальной и экзистенциальной идентичности. Роман рассказывает о трагедии человека, переживающего синдром никчемности и впадающего в депрессивные состояния.

В статье вопросы кризиса личности в романе Дж. Коу «Прикосновение любви» исследуются на уровне проблемы отчуждения, ведется полемика с идеями Карла Густава Юнга и Ирвин Дэвид Ялом. Автор статьи отмечает, что герой произведения переживает кризис идентичности и бессмысленный образ жизни в конечном итоге приводит к исчезновению самого себя. Герой, переживая экзистенциальный кризис, находится в конфликте с самим собой, со своим внутренним «я».

L.A.Aliyeva

The crisis of personality in Jonathan Coe's novel "A Touch of Love"

(at the level of the problem of alienation)

Summary

The problem of alienation is one of the most frequently touched upon themes in twentieth century literature. The widespread occurrence of the problem in our time makes writers think, write about it in their works and look for ways to solve it. Although the works of Í. Murdoch, W. Golding and J. Fowles are considered to be the best examples of the problem of alienation in English literature, modern English literature reached its highest peak in the work of J. Coe. J. Coe writes about the crisis of identity and personality, highlights the problems of the individual before society and family. His novel 'A Touch of Love' raises questions of identity and identity

crisis, the problems of personality are connected with the loss of social and existential identity. The novel is about the tragedy of a person experiencing worthlessness syndrome and falling into depressive situations.

In the article the issues of identity crisis in the novel ‘A Touch of Love’ by J. Coe are investigated at the level of the problem of alienation, polemics with the ideas of Carl Gustav Jung and İrvin David Yalom are conducted. The author of the article notes that the hero of the work experiences a crisis of identity and meaningless way of life ultimately leads to the disappearance of self. The hero, experiencing an existential crisis, is in conflict with himself, with his inner self.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor Aynur Sabitova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.408>

BƏKİROV NOVRUZ KAMAL OĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu

Polad Həşimov 9

e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MÜASİR SİYASİ PROSESLƏR, YENİ SİYASİ KONFIGURASIYA

Xülasə:

Qeyd edək ki, 1799-1828-ci illər Çar Rusiyasının Qafqaza hücumu nəticəsində Çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycan işğal edilmiş, müstəqil dövlət kimi fəaiyyətinə son qoyulmuşdur. 30 illik müharibə dövründə Çar Rusiyası Azərbaycanla üç dəfə sülh müqaviləsi imzalamışdır. Onlardan: 1805-ci il “Kürəkçay müqaviləsi”, 1813-cü il “Gülüstan”, 1828-ci il “Türkmənçay” sülh müqavilələrini göstərmək olar. Sonuncu müqavilədən sonra Azərbaycanın əraziləri iki yerə bölünmüş və dövlətçiyi tamamilə itirilmişdir.

Buna baxmayaraq Azərbaycan xalqı zaman-zaman dövlət müstəqilliyini əldə etmək üçün mübarizə aparmış, istilacı rejimin fəaliyyətləri ilə barışmamışdır. Nəhayət, XX əsrin sonları 1988-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqı yenidən dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxır və 1828-ci ildə Çar Rusiyası tərəfindən iki yerə bölünmüş Azərbaycanın şimal hissəsində müstəqil dövlətini qurur. Nəticədə 1991-ci ildə BMT çərçivəsində Azərbaycan dövlət müstəqilliyini elan edir. Onun dövlət müstəqilliyini ilk tanıyan ölkələrdən Türkiyə və Pakistan olmuşdur. Sonradan digər ölkələr də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyır. Beləliklə, Azərbaycan yenidən dünya xəritəsində müstəqil dövlət kimi öz yerini tutur.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və Qafqazda söz sahibi olması bir çox imperiyaların maraqları ilə toqquşduğundan torpaqlarımızın 20%-ni – Qarabağ iqtisadi zonasını və ətraf yeddi rayonu tarixi düşmənimiz olan erməni faktorundan istifadə edərək işğal edirlər.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda gedən müasir siyasi prosesləri xarakterizə edərkən görünür ki, Azərbaycan cənubi Qafqazın lider ölkəsi olmaqla bərabər, dünya dövlətləri və siyasi elitası arasında kifayət qədər nüfuza malikdir. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində (27.09.-08.11.2020-ci il) Erməni işğalından torpaqlarımızı azad etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu daha da artmışdır.

Dünyada və Azərbaycanda gedən müasir siyasi proseslər əsaslı olaraq onu deməyə imkan verir ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizədə itirmiş olduğu 20% torpaqlarını düşmən tapdağından azad etmiş, öz hakimiyyətini bütöv Azərbaycana şamil etmişdir. Azərbaycan bu gün Qafqazda real söz sahibinə

çevrilmişdir və region ölkələri onunla hesablaşmaq məcburiyyətindədir. Beləliklə, Azərbaycan regionda və dünyada yeni siyasi konfiquryasiya kimi çıxış etməkdədir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz, yeni siyasi konfiquryasiya, BMT, müstəqillik

Giriş:

Son zamanlar Azərbaycanda gedən müasir siyasi proseslər onun regiondakı üstün mövqeyi dünya siyasi arenasında yeni siyasi konfiquryasiya kimi çıxış etməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bəyan etdikdən sonra qısa müddətdə dövlətçiliyin bərpası və inkişafına səbəb onun tarixi dövlətçilik ənənəsinin olmasıdır.

Belə ki, 1799-1828-ci illər tarixə Rus-İran müharibəsi adı ilə düşən 30 illik müharibə nəticəsində Azərbaycan əraziləri bir neçə dövlət arasında bölüşdürülmüşdür. Azərbaycanın ərazilərinin parçalanmasına baxmayaraq xalq heç vaxt baş vermiş işğalla barışmamış, zaman-zaman azadlıq uğrunda mücadiləsini davam etdirmişdir. Nəhayət 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini həzm edə bilməyən xarici aqressorlar tarixi düşmənimiz olan ermənilərin vasitəsilə 20% torpaqlarımızı işğal edərək dövlət müstəqilliyimizə kölgə salmaq niyyəti güdürdülər. Ancaq buna baxmayaraq, dünya şöhrətli siyasətçi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan 1994-cü ildə atəşkəsə nail olur.

Azərbaycan 11 ölkədən təşkil edilmiş ATƏT-in Minsk qrupu BMT-nin 1992-ci ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin tələblərinin, erməni silahlı qüvvələri qeyd-şərtsiz Azərbaycanın işğala məruz qalmış Qarabağ ərazisindən çıxarılması, qaçqın və köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmaları istiqamətində işləri aktivləşdirir. 2020-ci il sentyabr ayının 27-dək Azərbaycan sülhsevər siyasətini davam etdirir. Bu müddət ərzində isə həm iqtisadiyyatını, həm də hərbi gücünü möhkəmləndirir. Azərbaycan cənubi qafqazda lider ölkəyə çevrilir. Dünyanın bir çox ölkələri Azərbaycanı artıq müstəqil və müasir inkişaf etməkdə olan dövlət kimi tanıyır. Ancaq Ermənistan bu reallığı qəbul edə bilmir, əksinə Azərbaycanın yeni torpaqlarına iddia ilə çıxış edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin dövlətimizə rəhbərliyi dövründə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artmışdır. Onun bilavasitə komandanlığı altında 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində 20% işğalda olan torpaqlarımızın azad edilməsi bunun bariz nümunəsidir.

Bundan başqa son illər Azərbaycanda keçirilən “FORMUIA-1” idman yarışları və 2024-cü il noyabr ayında keçirilməsi planlaşdırılan “COP-29” - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının və digər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi Azərbaycanın dünyada artan beynəlxalq nüfuzunun göstəricisidir.

Əsas hissə:

Azərbaycanda müasir siyasi proseslərə nəzər salmazdan öncə son 200 ərzində Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə qısa nəzər salsaq görürük ki, 1799-cu ildən Çar Rusiyasının Qafqaza yürüşü başlanmış, Azərbaycan dövləti hissə-hissə işğal edilərək parçalanmışdır. 30 illik işğal dövründə Azərbaycanın əraziləri Boçalı-Gürcüstan və Ermənistan, İrəvan, Göyçə, Qərbi Zəngəzur Ermənistanı, Dağıstan Rusiyaya, Cənubi Azərbaycanın ərazisində isə İran dövləti yaradılmışdır. Şimali Azərbaycan adlanan bu günkü Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası isə yenə sovetlərə tabe etdirilməklə keçmiş SSRİ adlanan imperiyanın tərkibinə qatılmışdır.

Beləliklə, “Azərbaycanın işğalından sonra onun ərazisində indiki İran və Ermənistan dövlətləri yaradılmışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə indiki Azərbaycan əvvəl Çar Rusiyasına tabe edilərək onun ərazisinə qatılmışdır, 1920-ci ildə isə keçmiş SSRİ imperiyasının ərazisinə qatılmışdır”[1, s.6-7].

Nəhayət, 1991-ci ildə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılmışdır.

Azərbaycanda müasir siyasi prosesləri xarakterizə edərkən görünür ki, Azərbaycan cənubi Qafqazın lider ölkəsi olmaqla bərabər, dünya dövlətləri və siyasi elitası arasında kifayət qədər nüfuzla malikdir. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində (27.09.-08.11.2020-ci il) Erməni faşizmindən torpaqlarımızı azad etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu daha da artmışdır. Ancaq, buna baxmayaraq Azərbaycanın qələbəsini həzm edə bilməyən ölkələr də tapıldı. Belə ölkələrdən biri də Fransa idi. 30 ilə yaxın bir müddətdə nə qədər ki, Azərbaycanın 20%-ə qədər işğal olunmuş ərazilərinə Ermənistan nəzarət edirdi. Fransa və onun kimi digər ölkələr ermənilərin etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasətini görməzdən gəlirdilər. Elə ki, Azərbaycan öz haqq-halal işğalda olan torpaqlarını azad etdi. Fransa və onun kimi ölkələr Azərbaycana qarşı etirazlara başlayaraq İran və Hindistanla bərabər Ermənistanı silahlandırmağa başladılar.

Belə olan halda sual olunur ki, “11 ölkədən təşkil edilmiş ATƏT-in Minsk qrupu BMT-nin 1992-ci ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin tələblərini niyə yerinə yetirmirdilər. Qətnamələrin tələblərinə görə Ermənistan silahlı qüvvələri qeyd-şərtsiz Azərbaycanın işğala məruz qalmış Qarabağ ərazisindən çıxarılmalı, qaçqın və köçkünlər daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmalı idilər”[2, s.305].

Yenə sual yaranır ki, bəs Fransa və digərləri, siz bu 30 il ərzində bütün bunları niyə görməzdən gəldiniz? İndi Azərbaycan öz gücünə BMT-nin 51-ci maddəsinin tələblərini rəhbər tutaraq öz suveren ərazilərini işğaldan azad etdikdən sonra təşvişə düşmüşsünüz? Əksinə, Siz Azərbaycana BMT-nin missiyasını təkbaşına yerinə yetirdiyinə görə təşəkkürünüzü bildirməlisiniz. Ancaq bu gün Azərbaycan tərəfi bunların əksini görür. Fransa başda olmaqla bir sıra qərb dairələri, Hindistan və İran dövlətləri erməni faşizmini dəstəkləyir. Burada yenə də dünyada ikili standartların mövcudluğunu görürük.

Tarixi faktlara əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Azərbaycan xalqı 200 il fərqli imperiyaların, əsasən də Çar Rusiyasının və fars rejimi ilə idarə edilən İran dövlətinin təsirində olmuş, həmin dövlətlər tərəfindən asimilyasiyaya məruz qalmışlar. Buna baxmayaraq həmin ölkələr xalqın güclü iradəsini tamamilə sındıra bilməmişdir. Azərbaycan xalqı ona qarşı edilmiş ədalətsizliklərlə zaman-zaman açıq və ya gizli mübarizə apararaq müstəqillik və dövlətçilik ideyalarını ruhlarında yaşada, nəsil-dən-nəsilə ötürə bilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan bu gün beynəlxalq siyasi arenada ona qarşı edilən təzyiqlərə baxmayaraq müstəqil dövlət kimi layiqli yerini tuta bilmişdir.

Bugünkü Azərbaycan müstəqil, dünyəvi və hüquqi bir dövlətdir, dünya dövlətləri onu tanıyır, müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələr bağlayır, iqtisadi, ticari və hərbi sahədə əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycan müasir dünyada gedən demokratik dəyərlərə yeni-yeni tövhələr verir. “Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daimi yüksəliş dövrü keçib, ölkədə yeni ictimai-siyasi mühit formalaşmış. Digər sahələrlə bağlı qanunvericilik aktlarında mövcud dövrə uyğunlaşdırılma aparıldığı kimi, “Siyasi partiyalar haqqında” qanun qəbul edilmişdir... nəzərə almaq lazımdır ki, partiyalaşma institutunun təkmilləşdirilməsi demokratikləşməyə və alternativ fikrin mövcudluğuna xidmət edən amildir”[3-İR].

Dünya şöhrətli siyasətçi, dövlət quruculuğu sahəsində böyük təcrübəyə malik Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev 1988 - 1991-ci illərdə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizəni yaxından izləyir, dolayısıyla nəzarət edirdi. Heydər Əliyev hələ Moskvada keçmiş SSRİ-nin Ali hakimiyyət orqanlarında ən yüksək ali vəzifələrdən birini tutmağına baxmayaraq, SSRİ Mərkəzi Komitəsinin Baş Katibi Mixail Serqeyeviç Qorbaçovun qərarı ilə öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan xalqına qarşı, onun paytaxtı Bakı şəhərinə silahlı motoatıcı qoşun dəstələri göndərməklə 1990-cı ilin 20 yanvarında dinc, əliyalın əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər. Heydər Əliyev bütün baş verən hadisələrə qarşı biganə qala bilməmiş, Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gələrək baş vermiş hadisəyə siyasi qiymət vermiş, rəsmi olaraq o dövrdə SSRİ-ni idarə edən kommunist partiyası adlanan partiya sıralarından könüllü olaraq çıxdığını bəyan edərək həmişə xalqının yanında olacağını bəyan etmişdir.

Baş vermiş hadisədən sonra Heydər Əliyev doğma vətəni Naxçıvana yollanır və oradan Azərbaycanın ziyalıları və xalqın xahişilə Azərbaycanda Ali Hakimiyyəti təmsil etmək üçün Bakıya dəvət olunur. Heydər Əliyev 1993-cü il iyun ayının 9-da xalqın çağırışına səs verərək Bakıya qayıtmış, iyun ayının 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, oktyabr ayının 3-də xalqın böyük əksəriyyəti tərəfindən Prezident seçilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycana qarşı edilən bütün xarici təzyiqlərə baxmayaraq uzun müddətdən sonra müstəqilliyinə qovuşmuş

dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün Heydər Əliyev qətiyyətli qərarlar qəbul edərək onların həyata keçirilməsi üçün lazımi addımlar atdı. Xalq Heydər Əliyevi dəstəkləyirdi.

Təcrübəli siyasətçi ilk növbədə havadarlarının dəstəyi ilə silahlanaraq Azərbaycanın ərazilərinin işğalını davam edən Ermənistanı dayandırmaq üçün 1994-cü ilin may ayında həyati əhəmiyyət kəsb edən atəşkəsə nail oldu. Məlum olduğu qədər həmin dövrdə Azərbaycanın dövlət büdcəsi cəmi 10 milyon manat təşkil edirdi. Bu da ki, məlum olduğu qədər nə ordunun saxlanması, nə də ki, dövlətin idarə olunması üçün kifayət edirdi. Böyük dövlət idaçiliyi təcrübəsinə malik Ümummilli Lider Heydər Əliyev qısa müddətdə Azərbaycanı müasir səviyyəli dünya dövlətləri sıralarına çıxarmağı qarşında hədəf kimi qəbul edərək bu istiqamətdə radikal tədbirlər və ciddi islahatlar keçirmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycanın ilk növbədə dövlət olaraq dayanıqlığı, sonra isə perspektiv inkişaf planları barədə konkret tədbirlər qəbul edir. Belə tədbirlərdən bəziləni xatırlamaq yerinə düşərdi. Həmin dövrdəki gərgin siyasi vəziyyətə uyğun olaraq Heydər Əliyev “Avropya inteqrasiya siyasi kursu”nu rəhbər tutaraq dövlət siyasətində və iqtisadiyyatında ciddi islahatlar həyata keçirməyə başlayır.

1994-cü ilin may ayında atəşkəsə nail olduqdan sonra ilk növbədə dövlətin dayanıqlı iqtisadiyyatını yaratmaq lazım idi. Bu məqsədlə Heydər Əliyev “Ölkə daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən, həmçinin beynəlxalq aləmdə Azərbaycana münasibətdə artan inam və maraqlardan istifadə edərək 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və onun “gerçəkləşdirilməsi” planını həyata keçirir. Beləliklə neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etmiş oldu ki, bu da təbii ki, Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qədim İpək Yolu bərpa edildi, Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum neft və qaz kəmərlərinin çəkilişi baş tutdu”[4-İR].

Dövlətin müstəqilliyi və dayanıqlığının davamlı və daimi olması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərdən biri və başlıcası milli təhlükəsizlik siyasətidir. Bu məqsədlə Heydər Əliyev ilk növbədə “Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasəti”nin prioritetlərini müəyyən edir. Onlardan: milli inkişaf siyasətinin əsasları; milli maraq və təhlükəsizlik ölçüləri; təhlükəsizlik sahəsində xarici siyasət strategiyası; beynəlxalq təhlükəsizlik siyasəti; geosiyasi statusu, fəaliyyət kodeksi və inkişaf perspektivləri; regional təhlükəsizlik siyasəti; Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun regional təhlükəsizliyə təsiri”[5] və sair kimi sahələr müəyyən edildi.

Azərbaycanda dövlətçiliyin qorunması və inkişafında Ümummilli Heydər Əliyev Ordu quruculuğunun vacib və əsas sahələrdən biri olduğunu qeyd etmiş və bu sahəyə xüsusi diqqət ayırmışdır. Bu məqsədlə Hərbi doktrina qəbul edilmiş və orduda ciddi islahatlar aparılaraq kadr siyasətinə xüsusi diqqət edilmişdir. Azərbaycan ordusunun qısa bir müddətdə dünyanın inkişaf etmiş orduları sıralarına çatdırılması hədəf götürülmüş və buna nail olunmuşdur.

Heydər Əliyev elm, mədəniyyət, təhsil və incəsənət sahələrinin, aqrar sektorun və sənayenin inkişaf etdirilməsini də nəzarətində saxlayırdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarıdır.

O müasir, yeni qurulmuş müstəqil Azərbaycan dövlətində gedən siyasi prosesləri şəxsən formalaşdırır, nəzarətdə saxlayır və praktiki olaraq həyata keçirirdi. Heydər Əliyev bir azərbaycanlı olaraq xalqına hörmətlə yanaşmış, “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” sözlərilə həm millətə sevisini göstərmiş, həm də doğma xalqını beynəlxalq aləmdə digər millətlər içərisində fərqləndirmiş olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qaşısında olan əvəzsiz xidmətlərinə baxmayaraq onun vaxtsız vəfatı dövlət quruculuğu istiqamətində hədəflədiyi bir çox arzularına çatmasına mane oldu. Ancaq buna baxmayaraq, Heydər Əliyev Ali hakimiyyətdə olduğu dövrdə Azərbaycanı regionun lider və dünyada yeni konfiqurasiya kimi böyük nüfuza malik bir ölkəyə çevirməsinə nail olmuşdur. Dünya ölkələri liderləri Heydər Əliyev şəxsiyyətinə hörmət və rəğbət bəsləmiş, onun şəxsiyyətinə sayğı göstərmişlər.

Azərbaycan Respublikasının eks-prezidenti Heydər Əlirza oğlu Əliyev 2003-cü il dekabr ayının 12-də Bakı vaxtı ilə saat 19.00-da Amerika birləşmiş ştatlarının klivlend şəhərinin tibb klinikasında uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Heydər Əlirza oğlu Əliyevin cənəzəsi dekabr ayının 14-də Azərbaycana gətirilmişdir. Respublikada yeddi günlük matəm elan edilmişdir[3, s.9]. Ümummilli Lider Heydər Əliyev birinci fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Heydər Əliyevin vəfatından sonra onun həyata keçirə bilmədiyi arzularını Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev böyük uğur və nailiyyətlərlə həyata keçirməkdə davam edir. Azərbaycanda xalq və hakimiyyət birliyi bu sahədə işlərin daha effektiv həyata keçməsinə nail olur.

Heydər Əliyev Azərbaycanı ilk növbədə bütöv, işıqlı və firavan görmək istəyirdi. Onun vəfatından sonra 2003-cü ildə Azərbaycanda ümumxalq səsvermə yolu ilə Ali Hakimiyyətə gələn İlham Əliyev onun bu arzusunu həyata keçirir.

Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrdən etbarən Heydər Əliyev siyasi kursuna sadıq qalaraq bu siyasəti layiqincə davam etdirir. O milli təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir.

Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı aparılan məqsədyönlü siyasət və görülcək uğurlu işlər haqqında **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev** demişdir: “Təhlükəsizliklə bağlı tədbirlər indi bütün ölkələri düşündürür. Biz bu işlərlə ciddi məşğuluq və məhz buna görə də Azərbaycanda krimonogen durum çox müsbətdir. Biz adambaşına düşən cinayətlərin sayının azlığına görə ən yaxşı yerlərdən birini tuturuq. Azərbaycanda siyasi, iqtisadi islahatlar insanların rifahı halının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda, təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində bu gün deyə bilərəm ki, ölkədə daxili təhlükə

mənbəyi yoxdur. Əlbəttə ki, xaricdən təhdidlər ola bilər, xüsusilə terrorizmlə bağlı təhdidlər. Ancaq bizim hüquq-mühafizə orqanları bu məsələlərlə bağlı ciddi fəaliyyət göstərirlər. Əminəm ki, Azərbaycan xalqı bundan sonra da təhlükəsizlik şəraitində yaşayacaqdır” [6.s.10-İR].

Milli təhlükəsizlik probleminin nəzəri planda araşdırılması sadəcə olaraq milli və beynəlxalq təhlükəsizlik sferasının müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eləcə də milli-sosial-siyasi fenomenlərin əhatəli, düzgün başa düşülməsini təmin etməyə istiqamətlənir. İnsanların ictimai həyatda iştirakı kortəbii deyil, məhz şüurlu prosesdir.

Dünya siyasətinin, eləcə də hər bir ölkənin həyata keçirdiyi siyasətin başlıca məzmunu sayılan milli mənafe və milli təhlükəsizlik barədə biliklərə və milli – siyasi dəyərlərə yiyələnmək bu gün həmişəkindən daha artıq dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Bu əhəmiyyət demokratik hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində uğurları ilə seçilən Azərbaycanın indiki reallığında daha aydın nəzərə çarpır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlıqlarının təmin olunması... bizim əvvəlcədən qəbul etdiyimiz prinsiplərdir” [6.s.11-İR].

Prezident İlham Əliyev Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası ilə bərabər dövlətin hərbi doktrinasının yenidən formalaşması və qəbulu ilə bağlı ciddi tədbirlər planı həyata keçir, ordu quruculuğundakı yeniliklər və inkişaf prosesinə şəxsən nəzarət edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin dövlətimizə rəhbərliyi dövründə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artmışdır. Ordumuz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ən müasir silahlarla təmin edilmiş, Türkiyə Silahlı Qüvvələri ilə birgə təlimlərdə iştirak edərək döyüş hazırlığını müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırmağa nail olmuşdur. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri bunun faktiki sübutu kimi qiymətləndirilməlidir. 2-ci Qarabağ müharibəsindəki Qələbəmiz son 200 ildə Azərbaycan tarixində işğal edilmiş torpaqların geri qaytarılmasında bir ilki. Bu hadisəyə qədər tarixi Azərbaycan torpaqları ancaq işğallara məruz qalmışdır. Xalq Prezidentin, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının bu sahədə fəaliyyətlərini yüksək qiymətləndirir və həmişə prezidentini dəstəkləyir. Prezidentini dəstəkləyərək yüksək vətənpərvərlik ruhunda döyüşən Azərbaycan əsgərinin qarşısından erməni əsgərləri hətta döyüş bölgəsində silahlarını tərgiyib qaçırdılar. Nəhayət 44 günlük müharibənin nəticəsi olaraq Qarabağ ermənilərdən azad edildikdən sonra Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın Rusiyanın iştirakı ilə kapitulyasiya aktına imza atması ilə Vətən müharibəsinin başa çatması barədə elan edilmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsinin Azərbaycanın tam qələbəsi ilə 20% işğalda olan torpaqlarımızın azad edilməsi ilə başa çatması beynəlxalq aləmdə Azərbaycan əsgərinin və xalqının nüfuzunu artırdı, xalq və hakimiyyət birliyini daha da artırdı.

Düşmənin müharibədən sonrakı revanşist hərəkətləri Azərbaycan rəhbərliyini hər an baş verə biləcək xarici təsirlərə qarşı hazır olmağa, bu məqsədlə ordu quruculuğu və onun texniki təminatı barədə məsələləri daima gündəlikdə saxlaşağa, ordunun döyüş hazırlığı istiqamətindəki fəaliyyətlərini daima nəzarətdə saxlamaqla əməli işlər görməyə məcbur edir.

Azərbaycan dövləti NATO-ya (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatına) tərəfdaş ölkə kimi BMT tərəfindən bir sıra dövlətlərdə sülhməramlılar kimi beynəlxalq missiyanın (İraq, Kosovo, Əfqanıstan və s.) yerinə yetirilməsində fəal iştirak etmiş və qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini davam etdirirlər.

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı qələbədən sonra artan nüfuzunu görən dünya dövlətlərinin Azərbaycana qarşı münasibətləri müsbət istiqamətə yeni fazaya qədəm qoymuşdur. Şimal-cənub dəhlizi, Şərq-Qərb tarixi ipək yolunun bərpası əlaqdar dövlətlər arasında Azərbaycanın artan nüfuzunu daha da aktualaşdırır.

Beləliklə Azərbaycanda gedən müasir siyasi proseslər onun bölgədə lider ölkəyə, beynəlxalq aləmdə isə siyasi konfiqurasiya kimi aktiv oyunçuya çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər Azərbaycan dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni sahələrdə əlaqələri möhkəmləndirir, beynəlxalq təşkilatların işlərində fəal iştirak edir, beynəlxalq münaqişələrin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həlli istiqamətində tövhələr verir.

Bu gün Azərbaycanda ölkə Prezidentinin təşəbbüsü və iradəsilə Azərbaycanda artıq siyasi islahatların yeni mərhələsi başlayıb, siyasi sistemin yeni konfiqurasiyası formalaşmaqdadır[7].

Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki: “Bu gün siyasi dialoq aparılır. Mən bunu çox təqdir edirəm. Hesab edirəm ki, ölkəmizin gələcək siyasi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bunun böyük əhəmiyyəti var”[8].

Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) idarə heyətinin üzvü, deputat Hikmət Babaoğlu Azərbaycanda yeni siyasi proseslərin baş verməsi və yeni siyasi konfiqurasiya kimi nələri vəd etməsi barədə fikirlərində bildirir: “Siyasi partiyaların yenidən qeydiyyatı baş tutdu. Siyasi sistemimizdə həyata keçirilən islahatların faktiki olaraq yeni mərhələsinə qədəm qoyduq. Düşünürəm ki, Azərbaycanda siyasi münasibətlərin həm də keyfiyyətə yeni mərhələsi olacaq. Bu gün həm milli dövlətçiliyimiz, həm də siyasi sistemimiz qarşısında yeni çağırışlar yaranıb. Bu da siyasi sistemimizin yenilənməsini zəruri edirdi. 90-cı illərin əvvəllərində formalaşan siyasi sistem müəyyən mərhələni arxada qoymuşdu. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində tarixi zəfər qazanıb ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdikdən sonra, şübhəsiz ki, siyasi sistemimizin hüquqi kontekstdə yenilənməsi vacib idi. Çünki indi vəzifələr dəyişib. Ölkəmiz və məqsədlərimiz böyüyüb. Ölkəmizdə demokratik və hüquqi münasibətlər inkişaf edib. Zamanın çağırışları ilə ayaqlaşmaq baxımından bu islahatlar olduqca zəruri idi. Düşünürəm ki, ən müxtəlif siyasi dünyagörüşünün daşıyıcıları olan və Azərbaycanın siyasi münasibətlərinə təsir etmək iqtidarında olan

partiyaların qeydiyyatına alınması ölkəmizdə hüquqi və demmokratik quruluşun göstəricisidir.

Ədliyyə Nazirliyinin son açıqlamalarında qeydiyyatına alınması ilə bağlı ictimai rəydə şübhələrin olduğu bəzi partiyaların da reyestrdən keçməsi bu narahatlığın əbəs yerə olduğunu göstərdi. Bu, bir daha aydın göstərdi ki, yenidən qeydiyyat prosesi hansısa siyasi qüvvənin önünü kəsmək yox, onun fəaliyyəti üçün daha geniş imkanlar yaratmaqdan və sözügedən münasibətlərin hüquqi və siyasi kontekstdə tənzimlənməsindən ibarət olub”[9].

Azərbaycanda 2024-cü il noyabr ayında keçirilməsi planlaşdırılan “COP-29” – hər il dünyanın beş regionundan birində keçirilir. Azərbaycan Tərəflər Konfransının bu ilin noyabrında Bakıda keçiriləcək 29-cu sessiyasına (COP29) sədrlik edəcək.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP29) Azərbaycanla keçirilməsinin planlaşdırılması da dövlətimizin regionda və dünyada artan nüfuzunun bariz nümunəsi və yeni siyasi konfiqurasiya rolunda çıxış etməsinin göstəricisidir.

Nəticə:

Azərbaycan 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra 20% torpaqlarının itirilməsinə baxmayaraq 1993-cü ildə hakimiyyətə gələn Ümummilli Lider Heydər Əliyev 1994-cü ildə atəşkəsə nail olur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə “Əsrin kontraktı” neft müqaviləsi imzalanır. Qısamüddətdə Azərbaycanda dövlət institutları yaradılır. İlk növbədə Azərbaycanın milli təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri ön plana çıxarılır. Qısa müddət ərzində iqtisadiyyat bərpa olunur.

Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə Avropaya inteqrasiya siyasi kursu Azərbaycana bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əlaqəli işbirliyi qurmaq imkanına yol açır. Uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev Azərbaycanın bölgədə lider ölkə olmasına, beynəlxalq arenda yeni siyasi konfiqurasiyaya çevrilməsinə nail olur.

Azərbaycan BMT, ATƏT, AŞPA, MDB, TDB, İKT və digər beynəlxalq təşkilatlarda üzv, digər təşkilatlarda tərəfdaş, müşahidəçi qismində çıxış edir. Bölgədə və dünyada Azərbaycanın yeni siyasi konfiqurasiyaya çevrildiyini görə Ermənistan Azərbaycana qarşı aqressiv siyasətini gücləndirərək cəbhə xəttində atəşkəsi pozmaqla yeni torpaqlara iddia ilə çıxış edir. Ancaq xalq və hakimiyyət bu kimi hadisələrə qarşı biganə qalmır.

Nəhayət 2020-ci il sentyabrın 27-də erməni təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan BMT nizamnaməsinin 51-ci maddəsinin tələblərini rəhbər tutaraq öz suveren hüquqlarından istifadə edir. Azərbaycan öz gücünə 1992-ci ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrin tələblərini, “Ermənistan silahlı qüvvələri qeyd-şərtsiz Azərbaycanın işğala məruz qalmış Qarabağ ərazisindən çıxarılmalı, qaçqın və köçkünlər daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmalı idilər”, yerinə yetirir. Yəni 44 günlük

vətən müharibəsi baş verir. Azərbaycan itirilmiş 20% torpaqlarını geri qaytarmağa nail olur.

Bundan sonra Azərbaycanın regionda və dünyada nüfuzu daha da artır. Son illər Azərbaycanda keçirilən “FORMULA-1” beynəlxalq idman yarışları, 2024-cü il noyabr ayında keçirilməsi planlaşdırılan “COP-29”- Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının Azərbaycanda keçirilməsinin planlaşdırılması da dövlətimizin regionda və dünyada artan nüfuzunun bariz nümunəsi və yeni siyasi konfiqurasiya rolunda çıxış etməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. .

Bundan başqa, artıq dünya tərəfindən yeni siyasi konfiqurasiyaya çevrilmiş Azərbaycan bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların tədbirlərinə ev sahibliyi edir, bir çox dövlətlərin, eləcə də beynəlxalq güc mərkəzlərinin dövlət və hökumət başçıları Azərbaycana səfər edirlər, bir çox beynəlxalq və siyasi məsələlər məhz Azərbaycanda öz həllini tapır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. II hissə. S. Səfərov. Bakı-2021. “Müəllim nəşriyyatı”, s.6-7;
2. Bəkirov. N. Politologiya və beynəlxalq münasibətlər. – Bakı, Hərbi Nəşriyyat, - 2014. S.305.
3. Qardaşxanova, N. Azərbaycan qəzeti.[https:// www azerbaijan-news.az](https://www.azerbayjan-news.az) ;
4. Wikipedia- [https://Wikipedia.org, wiki, azərbaycan _ xalqının](https://Wikipedia.org/wiki,azərbaycan_xalqının);
5. Həsənov.Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011, s.2;
6. Bax: Əliyev.H.Ə. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət.http://files.preslib.az./projects/toplu/v2/13_10.pdf.s.10; 11. (İR);
7. Verdiyev, Ə. Siyasi sistemin yeni konfiqurasiyası formalaşmaqdadır. Amerikanın səsi. [https:// www amerikanın səsi.org](https://www.amerikanın.səsi.org);
8. Qələndərli, N. Dialoq prosesi ölkəmizdə siyasi sistemin inkişafını və milli birliyin güclənməsini təmin edir. Azərbaycan qəzeti.[https:// www azerbaijan-news.az](https://www.azerbayjan-news.az) ;
9. Babaoğlu, H. Yeni siyasi konfiqurasiya nələr vəd edir...– Partiya. Medern.az. <https://medern.az.>news>.

Новруз Бекиров

СОВРЕМЕННЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ, НОВАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНФИГУРАЦИЯ РЕЗЮМЕ

Следует отметить, что в 1799-1828 годах в результате нападения царской России на Кавказ Азербайджан был оккупирован царской Россией и его деятельность как независимого государства была прекращена. За время 30-летней войны царская Россия трижды подписывала мирный договор с

Азербайджаном. Среди них можно упомянуть «Кюракчайский договор» 1805 г., «Гюлюстанский договор» 1813 г., «Туркменчайский» мирные соглашения 1828 г. После последнего соглашения территории Азербайджана были разделены на две части и государственность была полностью утрачена. Азербайджанский. Несмотря на это, азербайджанский народ время от времени боролся за обретение государственной независимости и не смирился с деятельностью оккупационного режима. Наконец, в конце XX века, в 1988-1990 годах, азербайджанский народ вновь поднялся на борьбу за государственную независимость и создал независимое государство в северной части Азербайджана, разделенной на две части царской Россией в 1828 году. В результате в 1991 году Азербайджан провозгласил свою независимость в рамках ООН. Турция и Пакистан были одними из первых стран, признавших ее государственную независимость. Позже и другие страны признали государственную независимость Азербайджана. Таким образом, Азербайджан вновь занимает свое место на карте мира как независимое государство.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və Qafqazda söz sahibi olması bir çox imperiyaların maraqları ilə toqquşduğundan onlar tarixi düşmənimiz olan erməni faktorundan istifadə edərək torpaqlarımızın 20%-ni – Qarabağ İqtisadi zonasını və ətraf yeddi rayonu işğal edirlər. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda gedən müasir siyasi prosesləri xarakterizə edərkən görünür ki, Azərbaycan cənubi Qafqazın lider ölkəsi olmaqla bərabər, dünya dövlətləri və siyasi elitası arasında kifayət qədər nüfuza malikdir. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində (27.09.-08.11.2020-ci il) Erməni işğalından torpaqlarımızı azad etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu daha da artmışdır. Современные политические процессы в мире и в Азербайджане в основном позволяют говорить о том, что Азербайджан освободил 20% своих земель, которые он потерял в борьбе за государственную независимость от врага, и распространил свою власть на весь Азербайджан. Сегодня Азербайджан стал настоящим голосом на Кавказе, и странам региона приходится с этим считаться. Таким образом, Азербайджан выступает новой политической конфигурацией в регионе и мире.

Ключевые слова: Азербайджан, Кавказ, новая политическая конфигурация, ООН, независимость.

Novruz Bekirov

MODERN POLITICAL PROCESSES IN AZERBAIJAN, A NEW POLITICAL CONFIGURATION SUMMARY

It should be noted that in 1799-1828, as a result of Tsarist Russia's attack on the Caucasus, Azerbaijan was occupied by Tsarist Russia and its activity as an independent state was terminated. During the 30-year war, Tsarist Russia signed a peace treaty with Azerbaijan three times. Among them: 1805 "Kürakchay Treaty",

1813 "Gülüstan", 1828 "Turkmançay" peace agreements can be mentioned. After the last agreement, the territories of Azerbaijan were divided into two parts and the statehood was completely lost.

Despite this, the people of Azerbaijan have from time to time struggled to gain state independence and have not come to terms with the activities of the occupying regime. Finally, at the end of the 20th century, in 1988-1990, the people of Azerbaijan rose again to fight for state independence and established an independent state in the northern part of Azerbaijan, which was divided into two parts by Tsarist Russia in 1828. As a result, in 1991, Azerbaijan declared its independence within the framework of the UN. Turkey and Pakistan were among the first countries to recognize its state independence. Later, other countries also recognize the state independence of Azerbaijan. Thus, Azerbaijan again takes its place on the world map as an independent state.

Since Azerbaijan's state independence and having a say in the Caucasus collide with the interests of many empires, they use the Armenian factor, which is our historical enemy, to occupy 20% of our lands - the Karabakh Economic Zone and seven surrounding regions.

Despite all this, when characterizing the modern political processes in Azerbaijan, it can be seen that Azerbaijan is the leading country of the South Caucasus and has sufficient influence among the world states and political elite. After liberating our lands from Armenian occupation in the 44-day Patriotic War of 2020 (27.09.-08.11.2020), the prestige of Azerbaijan in the international arena has increased even more.

The modern political processes in the world and in Azerbaijan basically allow us to say that Azerbaijan has freed the 20% of its lands that it lost in the struggle for state independence from the enemy, and extended its power to the whole of Azerbaijan. Today, Azerbaijan has become a real voice in the Caucasus, and the countries of the region have to reckon with it. Thus, Azerbaijan acts as a new political configuration in the region and the world.

Keywords: Azerbaijan, Caucasus, new political configuration, UN, independence

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Eynurə Babayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.420>

MƏMMƏDOV SABİR RÜSTƏM OĞLU,
p.ü.f.d., dosent
ADPU-nun Ağcabədi filialı,
vilayetmemmedov1980@gmail.ru
<https://orcid.org/0009-0006-0671-1067>
CƏFƏROV FAZİL TATARXAN OĞLU,
k.t.ü.f.d., dos.v.i.e.
ADPU-nun Ağcabədi filialı,
faziljafarov@yahoo.com
<https://orcid.org/0009-0006-6478-3966>

ABBAS SƏHHƏTİN POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Xülasə:

Abbas Səhhət XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşamış istedadlı şairlərdən biridir. O, öz zəngin yaradıcılığı ilə, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirmişdir. Onun şeirləri mövzu baxımından müxtəlifdir. Təbiət təsviri onun şeirlərinin əsas mövzusunı təşkil edir. Bununla bərabər onun Azərbaycan təbiətinə həsr etdiyi şeirlər çox maraqlıdır. Şair sanki Azərbaycanın təbii gözəlliklərini bir rəssam kimi çəkmişdir. Bu amillər Abbas Səhhətin Azərbaycan təbiətinə vurğunluğunun bariz nümunəsi kimi özünü göstərir. Şair Azərbaycanı, onun torpağını dərin məhəbbətlə sevir. Bunun üçün də onun füsunkar təbiətini hər an yad edir, canlandırır. Abbas Səhhətin şeirləri sağlığında qəzet və jurnallarda çap olunmuşdur.

Məqalədə Abbas Səhhət poeziyasında Azərbaycan təbiəti real, canlı nümunələrlə verilmişdir. Bundan əlavə Azərbaycanın təbii mənzərəsinə, gözəlliklərinə, çöl və çəmənliklərinə və eləcə də sair cəhətlərə işıq salmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: Vətən, təbiət, mənzərə, çəmənlərin ətri, şəhin tərəvəti və səhərin mehi, yaz, yay, payız və qış.

Giriş:

Abbas Səhhət XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan mütəfəkkir söz ustadlarımızdandır. Onun rəngarəng yaradıcılığı ədəbiyyatımızda öz dəyər və qiymətinə görə yeni üfiqlər açmışdır. Şair Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında və eləcə də ədəbiyyatımızda müxtəlif mövzularda yaratdığı əsərləri ilə diqqəti özünə çəkə bilmişdir. Abbas Səhhətin şeirləri öz sağlığında “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Zənbur”, “Füzat”, “Məktəb”, “Qurtuluş”, “Qardaş köməyi” və “Kəlniyyət”, jurnallarında, “Həyat”, “İrşad”, “Həqiqət”, “Günəş”, “Məlumat”, “Həqiqəti-əfvar”, “Şərqi-Rus”, “Sovqat”, “Açıq söz”, “İqbal”, “Yeni işıq”, “İqdam” və “Yeni İqdam” qəzetlərində çap olunmuşdur. Bundan əlavə şair sağlığında “Sınıq saz” (1912) şeirlər kitabını, “Məğrüb günəşləri” (I-II hissə- 1912) (rus və Avropa

şairlərindən etdiyi tərcümələr) kitabını və Mahmud bəy Mahmudbəyovla birgə yazdıqları, “Yeni məktəb” (“Üçüncü il”)(1909) dərslik kitablarını nəşr etdirmişdir. Sovetlər dövründə (1920-1990) Abbas Səhhətin kitabları dəfələrlə çap edilmiş və onun yaradıcılığı haqqında alimlərimiz xeyli tədqiqat əsərləri yazmışlar. Şairin sonuncu dəfə 2005-ci ildə “Seçilmiş əsərləri” (Tərtib edəni, ön söz və qeydlərin müəllifi Kamal Talıbzadə) işıq üzü görmüşdür. Kitaba şairin 58 şeiri, 22 satırası, 7 təziyanası, 6 mənzum məktubu, 30 uşaq şeiri, 3 hekayəsi, 4 pyesi, 12 məqaləsi və 67 rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümə şeirləri daxil edilmişdir.

Müzakirə və təhlil:

Abbas Səhhətin yaradıcılığı mövzu baxımından çox laylıdır. Onun Azərbaycan təbiətinə həsr etdiyi şeirləri isə xüsusi cəhətlərinə görə seçilir. Şair Azərbaycan təbiətinin rəngarəng gözəlliklərini sanki bir rəssam kimi poeziya dili ilə lövhəyə çəkmişdir. Bu amillər şairin Azərbaycan təbiətinə vurğunluğunun nəticəsi kimi özünü göstərir [1:2]. Abbas Səhhətin Azərbaycan torpağına, təbiətinə necə dərinədən bağlı olduğunu onun bu mövzulara həsr olunmuş şeirləri real faktlarla təsdiqləyir. Məsələn, “Dərya kənarı”, “Şamaxı zəlzələsi”, “Payız çağında”, “Yaz”, “Yay”, “Qış”, “Tərəqqi və təbiətin qanunu”, “Tərcümeyi -halım yaxud hululu”, “Yay gecəsi”, “Yay səhəri”, “Əkinçi nəğməsi”, “Əhmədin qeyrəti”, “Yuxu”, “Vətən”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli”, “Çəpər çəkməsin”, “Quşlar”, “Cücələr”, “Ot biçimi”, “Güllərin bəhsi”, “Gün və külək”, “İlk bahar”, “Köç”, və s. Şeirlərində Azərbaycan təbiətinin füsunkarlığı və eləcə də təbiətdə baş verən bütün mənzərələri və o cümlədən yay, yaz, payız və qış fəsillərində olan hadisələri təbii şəkildə incələnməmişdir. Bu baxımdan A.Səhhətin yaz fəslinə həsr etdiyi iki “Yay” şeirləri maraqlıdır [2:3]. Onların hər ikisində şair təbiətin oyanışını, soyuq havanın istisi ilə əvəz olunmasını, çöllərin yaşıl otlara, çiçəklərə boyanmasını, torpağın oyanaraq cana gəlməsi, köçəri quşların vətənimizə qayıtmasının, Qaranquşların baharın gəlməsini bizlərə ilk xəbər verməsinin şahidi oluruq:

Qızısqdırar bahar ayı yerin, göyün havasını,
Dəyişdirər, tünüklərdə xələiqin libasını.
Bəzəklənir, düzəklənir, bağın fəzası rəngləninir,
Yaşıllanır, həm allanır, şüküfələr çiçəklənir
Bitər çəməndə lalələr, əlində al piyalələr,
Səhər zamanı dür kimi düşər ot üstə jalələr.
(“Yaz” şeirindən)

və :

O gün ki, fəsli-yaz olar,
Gecə, günüz taraz olar,
Havanın artar istisi,
Daha soyuqluq az olar
Ərir dağın, çölün qarı.
Axar dərələrə sarı.

Gurultu ilə sel gələr,
Salar sədəyə çayları.
Qaranquş ol zaman gələr,
Yenə tikər yuvasını,
Qonar yaşıl ağaclara,
Oxur gözəl havasını.
(“Yaz” şeiri)

“Yay” , “Yay səhəri” (iki şeiri var) və “Yay gecəsi” şeirlərində A. Səhhət təbiətin gözəl fəslə olan yayın özünəməxsus xüsusiyyətlərini bədii boyalarla göstərmişdir;

Yavaş -yavaş dəyər, yetər ləzzətli, dadlı meyvələr:
Gilas, albalı, kahı, xoş iyli sarı heyvalar.
Biçər biçinçi arpanı, döyər əkinçi xırmanı,
Çuval- çuval döyüb yığar əkinçi arpa buğdanı.
Əgər ki, yayda zəhməti əkinçinin ziyad olur,
Ziyad olursa, qış günü o da o qədər şad olar.
(“Yay” şeirindən)

“Yay səhəri” adlı hər iki şeirlərində Abbas Səhhət yayın spesifik keyfiyyətlərini sərgiləmişdir[3:4].. Onun isti olmasını və səhər çağı insanların necə həvəslə işə getməsinə şair maraqlı detallarla söyləmişdir. Əkinçilərin gün altında işləmələri, arvad uşaqların xırmanlarda çalışmaları və bundan əlavə hamının bir nəfər kimi zəhmətə qatlaşmasını və eləcə də dağda çaydan uzaqda çobanın ocaq qalmasını, sürüsünü yamaclara yayaq otarmalarını, çəmənliyə şəhin düşməsinə, meh əsməsinə, dağlarda göy üzünü buludaların almasını, yaylağın havasının sərin olmasını, gün çıxması və havanın qırmızı rəngə boyanmasını, səhərdə çalışıb yorulmuş kəndlilərin səhər yuxudan oyanmasını, pəyələrdən mal- qarasını kəndlilərin çölə çıxarmasını, adamların səhrada və bağda işləməyə getməsinə təsvir edir:

Günəş çıxır, dağda uçur dumanlar,
Həvəslə istinin, tozun içində
Çalışırlar bu bir yığın insanlar
Xırmanlarda, tarlalarda, biçində.
Bu zəhmətlər şərh olunmaz, uzundur
İnsaniyyət həp bunlara mədyundur.
“Yay səhəri” şeirindən

Və:
Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsünü otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.

Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan
Çox sərindir havası keçmə bu yaylaqlardan
Gün çıxır,göydə bulud qırmızı rəngə boyanır
Kəndlilər çox yorulub uykudan indi oyanır
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa
Bəzi səhraya gedir işləməyə,bəzi bağa.
("Yaz səhəri" şeiri)

Abbas Səhhət Vətənin füsunkar təbiətini cənnətə bənzədir və onun ürəkləri fəth etməsini tərənnüm edərək deyir:

Bulutlara dəyir uca dağları
Cənnət guşəsidir gözəl bağları
Çöllərində bitər əlvan çiçəklər
Fərəhlənir bütün tutqun ürəklər
("Vətən" şeirindən)

Qış fəslinin başqa fəsillərdən fərqli cəhətlərini Abbas Səhhət "Qış" şeirində maraqlı deyimlərlə açıqlamışdır. Bu zaman "boranlı" "qarlı" "soyuq" havanın olması, ağaclardan yarpaqların tökülüb xəzələ dönməsi, suların donması, su donduğu üçün dəyirmanların işləməməsi, insanların gediş-gəlişlərinin çətinləşməsi, qarlı fırtınanın qopub aləmi batırması, qar üstünə qarğaların yığılması, köçəri quşların isti ölkələrə getməsi, bizim yerlərdə qışlayan dolaşa, sərçə, sağsağanın qalması, meşədən odunçuların ağac qıraraq odun yığması söylənilir:

Payız çatanda axıra boranlı-qarlı qış yetər
Soyuq, yağış, küləkli qar xəlaiqi məlul edər
Havanın onda artırır soyuqluğunu günbəgün
Ağacların vərəqləri düşər, xəzəl olar bütün
Donar şirin sular bütün, düşəndə saxta onlara
Məşəqqət ilə sındırır qarı yığarlar anbara
Dəyirman işləməz donar, gəliş-gediş çətinlənər
Bazarda nırxı şeylərin o dəm ziyadı yüksələr
Qopanda qarlı fırtına cahanı tarmar edər,
Qırar, yıxar ağacları qiyamət aşikar edər
Sükuta dalıyor meşə, cahanı başqa hüzn alar
Qar üstə ol zaman fəqət qırılacaq daşar da qarğalar
Qaçarlar isti yerlərə tamam quşlar ol zaman,
Bizimlə qışlayar fəqət dolaşa, sərçə, sağsağan
Geyər çırıq bürünməsin soyuqda titrəyər, əsər,
Gedər odunçu meşəyə, ağac qırar, odun kəsər
("Qış" şeiri)

Abbas Səhhət Azərbaycan təbiətinin özünəməxsus xarakterik cizgilərini göstərərək onun yaz, yay, payız və qış fəsillərinin ayrı-ayrı təbii cəhətlərini vermiş və vətənimizin rəngarəng gözəlliyinə sonsuz məhəbbətini bildirmişdir[5:6].

Şairin maraqlı şeirlərindən biri də “Köç”dür. Abbas Səhhət “Köç” şeirində tərəkəmə camaatının yaylaqlara köçərkən necə yol getdiklərini və necə çətinliklər yaşadıklarının şahidi oluruq. Şeir sanki tərəkəmə həyatını gözümüz önündə dayanan canlı tablolu xatırladır:

Səhər-səhər yaz çağı
Köçür oba yaylağa
Gəlinlərin balağı
Batır lilə, batdağa
***

Arvad, kişi, oğlan, qız
Gön çıraqlı başmaqlı
Gedir qoruq-qaytaqsız
Gəlin, qızlar yaşmaqlı
***

Qoyun, quzu, at, eşşək
Salmış çölə qalmaqal
Dəvə, maya, nər, köşək
Lökləyirlər dalbadal
***

Kişi əlində çomaq
Sürür yüklü öküzü
Dəvə üstə bir uşaq
Çox oxuyur bu sözü
***

Ağ dəvə alçaq gedər
Qolunda qolçaq gedər
Ağ dəvənin gözləri
Yerə dəyər dizləri
Endi çaya yuh-yuh
Ağca maya yuh-yuh
(“Köç” şeiri)

“Ot biçini” və “Güllərin bəhsi” şeirləri də Abbas Səhhətin təbiət silsiləsi şeirlərindəndir [7:8]..

“Ot biçinin” də otun göy çəmənlikdən necə biçilib daşınmasından “Güllərin bəhsi” şeirində isə Qızıl gül, Ağ zanbaq və Şəbbu güllərinin özlərini tərifləməsindən, rənglərindən, ətrindən, yarpağından və sairədən söz açır. Şair Azərbaycan təbiətində bitən ot və güllərin xüsusi keyfiyyətlərini diqqətə çatdırır:

Göy çəməninin ətri tutub hər yeri,
Çulğalayıb dağ, dərəni, çölləri.
Əldə biçinci darağı, səfbəsəf,

Ot darayırlar qarılar hər tərəf.
Ot qurusun burda yığarlar şələ,
Yaş otu bir yanda sərərlər hələ.
Kəndlilər əllərində tamamən yaba,
Arabaya otu yığarlar qaba.
Arabaya ot qalanar, dağ olar,
Kəndlilərin onda kefi çağ olar.
Arabaya at qoşulub gözləyir,
Sanki qaxılmış yerə, tərənəməyir.
Əymə kimi saxlamış ayaqların,
Sallayıban hər iki qulaqların.
(“ Ot biçini “ şeiri)

Və:

Qızıl gül
Mən şahıyam, qönçələrin, güllərin,
Ən gözəl istəklisi, bülbüllərin...
Ağ zanbaq
Əldə mənim ağ qədəhim vardır,
Ağzinadək ətri ilə səpşərdir...
Şəbbu
... Ətrin uzaqdan bürüyür aləmi
Valehü heyran eləyir adəmi...
(“ Güllərin bəhsi” şeirindən)

Abbas Səhhət təbiətin oyanmasını, baharın gəlişin, Novruz bayramını, çaylarda suyun çoxalmasını, Novruz gülünün çıxması və sair məsələləri “ İlk bahar “ şeirində müfəssəl şəkildə işıqlandırmışdır.

Bahar təbiətin ən füsunkar gözəlidir. Onun gəlişi təbiətə yeni can , yeni ruh və yeni oyanış bəxş edir. Şairdə təbiətin bu gözəlini xüsusi boyalarla sərgiləmişdir:

Gəldi martın doqquzu,
Bayram etdik Novruzunu.
Qar əridi, yox oldu,
Çaylarda su çox oldu.
Dağlar, çöllər dişərdi,
Novruz gülü göyərdi.

(“ İlk bahar” şeirindən)

Abbas Səhhətin poeziyasında Azərbaycan təbiətinin təsviri geniş aspektdə verilir və bütün incə cizgiləri şairin lirikasının əsas mayasını təşkil edir. Bununla bərabər Azərbaycan təbiətinin füsunkarlığı, mənzərəsi, yaşıl çəmənləri , geniş düz və çölləri, meşələri, bağları, dağları, quşları, ceyranları və sairələri real həyatı nümunələrlə göstərilir[10:9]. Ümumiyyətlə, Abbas Səhhətin poeziyasından Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri qırmızı xətt kimi keçir. Onun Azərbaycan

təbiətinə vurğunluğu şeirlərinin hər bir misrasında hiss edilir. Abbas Səhhət poetik ifadələrlə Azərbaycan təbiətinin bütün gözəlliklərini gözümüz önündə canlandırmışdır. Bu da şairin vətəninə- torpağını sonsuz məhəbbətlə bağlı olmasından xəbər verir.

Nəticə

Son olaraq belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar ki , Abbas Səhhət Azərbaycan təbiətinin gözəlliklərini vəsf edən ən önəmli yazarlardandır. Onun lirikasının mayası və qanı Azərbaycan təbiətinin tərənnüm etməklə yögrulmuşdür.

Ədəbiyyat

1. Abbas səhhət . Seçilmiş əsərləri , “Lider nəşriyyatı” , Bakı — 2005
2. Salman Mümtaz , Azərbaycan Ədəbiyyatının qaynaqları, Avrasiya press, Bakı — 2006
3. K. Talıbzadə . Abbas Səhhət, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı ,1975
4. İ. Bəktaş. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat, Bakı, ADU— nun nəşriyyatı , 1965
5. A. Zamanov . Sabir və müasirləri, Bakı, Azərənşr, 1973
6. Qara Namazov , Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı —1984
7. Mir Cəlal , Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, “Maarif” —1986
8. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 1977
9. Məmmədov M. Sabir və məktəb, Bakı, “Maarif”—1968
10. A. Abdullayev , Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı —1966.

ABBAS IN SAHAT'S POETRY CELEBRATION OF NATURE OF AZERBAIJAN.

*Mammadov Sabir Rustam oğlu,
Jafarov Fazil Tatarkhan oghlu,*

SUMMARY

Abbas Sahhat is one of the talented poets who lived in the late 19th and early 20th centuries. With his rich creativity, he brought a new breath to Azerbaijani literature. His poems are diverse in terms of subject. Description of nature is the main theme of his poems. At the same time, his poems dedicated to the nature of Azerbaijan are very interesting. The poet painted the natural beauties of Azerbaijan like an artist. These factors show themselves as a clear example of Abbas Sahhat's emphasis on the nature of Azerbaijan. The poet loves Azerbaijan and its land with deep love. For this reason, he remembers and revives his charming nature every moment. Abbas Sehat's poems were published in newspapers and magazines during his lifetime.

In the article, the nature of Azerbaijan in the poetry of Abbas Sahhat is presented with real, living examples. In addition, he tried to shed light on Azerbaijan's natural landscape, beauties, steppes and meadows, and other aspects.

Key words: Homeland, nature, landscape, fragrance of meadows, freshness of dew and morning breeze, spring, summer, autumn and winter.

АББАС В ПОЭЗИИ САХАТА ПРАЗДНИК ПРИРОДЫ АЗЕРБАЙДЖАНА.

*Мамедов Сабир Рустам оглы,
Джафаров Фазиль Татархан оглы,*

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Аббас Саххат – один из талантливых поэтов, живших в конце 19 – начале 20 веков. Своим богатым творчеством он привнес новое дыхание в азербайджанскую литературу. Его стихи разнообразны по тематике. Основная тема его стихов — описание природы. В то же время очень интересны его стихи, посвященные природе Азербайджана. Поэт, как художник, рисовал природные красоты Азербайджана. Эти факторы являются ярким примером акцента Аббаса Саххата на природе Азербайджана. Поэт глубокой любовью любит Азербайджан и его землю. По этой причине он каждое мгновение вспоминает и оживляет свою очаровательную натуру. Стихи Аббаса Сехата публиковались в газетах и журналах еще при его жизни.

В статье природа Азербайджана в поэзии Аббаса Саххата представлена на реальных, живых примерах. Кроме того, он постарался пролить свет на природный ландшафт Азербайджана, красоты, степи и луга и другие аспекты.

Ключевые слова: Родина, природа, пейзаж, аромат лугов, свежесть росы и утреннего ветерка, весна, лето, осень и зима.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu*
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.428>

OSMANOVA MƏLAHƏT NAZIM QIZI
*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı ş., Lermontov küç., 74
e-mail: malehat@inbox.ru*

HELMUT KRAUSSERIN “MELODİYALAR” ROMANINDA İNTERMEDİALLIQ

Açar sözlər: Helmut Krausser, “Melodiyalar”, intermediallıq, roman

Ключевые слова: Хельмут Крауссер, «Мелодии», интермедийальность, роман

Keywords: Helmut Krausser, “Melodies”, intermediality, novel

Ədəbiyyatda sözü musiqi kimi gerçəkləşdirən musiqili anlayışı mövcuddur. Amma o da məlumdur ki, bədii əsərdə intonasiya və vurğunun müəyyən bir strukturu var və bu da sözlə musiqinin vəhdəti kimi müəyyən olunur. Demək, belə çıxır ki, sözün musiqili olması musiqi duyumunu önə çəkməklə yanaşı, struktur komponentlərini birləşdirən universallıq mövqeyindən də çıxış edə bilər. Görünür elə bu səbəbdən Rixard Vaqnerin incəsənətin sintezi ideyası bədii ədəbiyyata da sirayət etdi, bədii axtarışların aparıcı prinsipi kimi dəyərləndirildi.

Ədəbiyyatda musiqili dedikdə, ritm, intonasiya, kompozisiya nəzərdə tutulur və musiqinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən istifadə edilməsi kimi başa düşülür. Eyni zamanda da musiqili anlayışı əsərin hissələrinin, mövzusunun, motiv və leytmotivlərin düzülüşünə də aid edilir. Elə bu səbəbdən mövzu birliyi, metr, ritm, kontrapunkt, dinamika kimi musiqi səsləri və mətnin melodiyası mənayaradan struktura dönür. Digər tərəfdən əsərin mövzusu sənətkar obrazının şəxsiyyətinə, məşhur musiqi əsərinin mövcudluğuna, gerçək hadisələrin musiqi ilə əlaqəsinə qədər uzanır. Bədii əsərdə musiqi insanın daxili aləminin mənəvi-ruhi ifadəsinə, müəyyən atmosferin yaradılmasına kömək edir və bu şəkildə, süjetin daha dərinə dərk edilməsində böyük rol oynayır. Musiqi eyni zamanda mətnə xüsusi harmoniya və ritm yaradır, əsərin emosional əhval ruhiyyəsini artırır.

Məlumdur ki, qədim dövr sinkretik düşüncə ilə əlamətdardır və musiqi bir qayda olaraq magik xüsusiyyətləri olan miflərdə özünü büruzə verirdi. Şeyrlər isə musiqi ilə müşayiət olunurdu. Orta əsrlər söz və musiqinin vəhdəti kilsə nəğmələrində, trubadurların və minnezingerlərin poeziyasında izlənilirdi. İntibah dövrünün operalarında, onlara yazılan librettolarda söz və musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi danılmaz faktlardandır. Romantiklərin poeziyasında musiqi insanın mənəvi-ruhani dünyasının əsası və mifoloji obrazı, musiqi metaforaları isə sənətkarın düşüncələrini daha mənalı şəkildə çatdıran ifadə vasitələri idi. Novalis, Hofman, Tik, Qrim qardaşları dünyanı simfoniya ilə müqayisə edir və musiqinin füsunkar təsirindən söz

açırdılar. XX əsr modernistləri isə musiqini itirilmiş sevginin, kədərin və xatirələrin rəmzi mənası kimi təqdim edirdilər. O da qeyd edilməlidir ki, yeni dövr ədəbiyyatında incəsənət növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi daha çox musiqi obrazlarının ədəbiyyata təsirində özünü göstərirdi. Yohanes Bobrovski (Johannes Bobrowski, 1917-1965), Hans Ulrix-Trayxel (Hans Ulrich-Treichels, 1952), Helmut Krausser (Helmut Krausser, 1964), Bencamin fon Ştukrad-Barre (Benjamin von Stuckrad-Barre, 1975), Tobias O. Meysner (Tobias Oliver Meißner, 1967) yaradıcılığı bu baxımdan əlamətdardır[4].

Helmut Krausserin 1993-cü ildə yazdığı “Melodiyalar” (Melodien) romanı müxtəlif incəsənət növlərinin bədii kodlarının qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan məndaxili əlaqələrin - intermedial münasibətlərin öyrənilməsi baxımından maraqlıdır. Personajların hissləri, düşüncələri musiqinin səsləriylə çatdırılır. Məlumdur ki, hər bir musiqi parçası müəyyən xüsusiyyətə malikdir və musiqiçilər bu xüsusiyyəti musiqinin elementi adlandırırlar. Opera, vodevil, librettonun məzmunu müəyyən obraz yaradan musiqinin elementləri ilə çatdırılır. Musiqinin əsas ifadə vasitəsi isə melodiyadır və o melodiya ilə başlayır: insan ümidlərini, kədərini və narahatlığını, düşüncələrini ifadə edir. Helmut Krausserin “Melodiyalar” romanı da keçmiş əsrlərin incəsənətinə, sənət əsərinə istinad edən musiqi mövzusu ilə bir arada təqdim edilir. Tine Byuken Helmut Krausser haqqında yazırdı ki, “on iki gündəlikdən əlavə, onun nəşrlərinin siyahısına on roman və hekayə, iki cildlik şeir və nəsr toplusu, on bir dram, çoxsaylı hekayə və jurnal məqalələri, uşaqlar üçün kitabı, bir neçə radio pyesi, opera librettoları - demək olar ki, Krausserin etməyəcəyi bir şey yoxdur” [3]. Onu da əlavə edək ki, yazıçı həmçinin musiqi bilicisidir və demək olar ki, onun istənilən əsərində musiqi motivlərinə rast gəlinir. Bəzən musiqinin digər obrazlarla birgə əsərin strukturunda əsas rol oynadığının da şahidi oluruq. “Melodien” romanında musiqi əsərin ideya-bədii xüsusiyyətini səciyyələndirirsə, “Könige über dem Ozean” romanında musiqi leytmotivə çevrilir, onun emosional tonunu müəyyən edir. Y.Abdullayevanın da tam doğru olaraq qeyd etdiyi kimi “musiqi sədaları əsərdə elə təşkil edilir ki, istənilən sənət növünün bütün spesifik kodlarını və qanunlarını birləşdirə bilsin”[2, s.122].

Alternativ tarix və detektiv janrını birləşdirən “Melodiyalar” romanı müxtəlif zaman xətlərini birləşdirir və bu şəkildə müasir dövrün və keçmişin musiqiçilərini bir araya gətirir. Beləcə, H.Krausserin yaratdığı musiqiçi obrazları standartlara sığmır, əvəzində, yaratdığı metaforalar musiqi dünyasına istinad edir. Romanın süjet xətti itirilmiş musiqinin axtarışları üzərində qurulur. İntibah dövrünün uydurulmuş musiqiçi Kastilyo elə bir musiqi əsəri yaradır ki, onun sayəsində insanlar magik qüvvəyə malik səmavi sevgini, sonsuz və inanılmaz heyranlıq hissini əldə edirlər.

Qeyd edilməlidir ki, musiqi romanının adında, onun ayrı-ayrı hissələrində, kompozisiya xüsusiyyətində açıq şəkildə özünü göstərir. Məlumdur ki, alman romantizmi, xüsusilə Hofman yaradıcılığı söz və musiqinin yeni formada sintezi,

sözlə həyata keçən musiqi mövzusunun möhkəm və davamlı bağları ilə əlamətdardır. H.Krausser də “Melodiyalar” romanında Hofman yaradıcılığından gələn musiqi ilə sözün sintezini yardır. Görünür elə bu səbəbdən onun yaradıcılığını öyrənən Aron Sayed yazırdı ki, “Krausserin gündəliklərində həm populyar, həm də klassik musiqilərə dair çoxsaylı şərhələr var. Onun bir çox romanları musiqi personajları və ya musiqiçilər haqqındadır. Psixoloq “Der Große Bagarozzy” əsərində Kora Dultz özünü iblis hesab edən və müğənni Mariya Kallasa aşiq olduğunu iddia edən xəstəni müalicə edir. Krausserin “Ultrachronos” romanının baş qəhrəmanı da dirijordur”[8, s.103]. A.Sayedin araşdırması onu deməyə əsas verir ki, H.Krausserin yaradıcılığı musiqi ilə əlaqədardır və onun “Melodien”, “Tanatos”, “Der Große Bagarozzy”, “Ultrachronos”, Die kleinen Gärten des Maestro Puccini”, “Zwei ungleiche Rivalen – Puccini und Franchetti” romanları bu sahədə yazılan ən gözəl sənət əsərləri hesab edilməlidir.

“Melodiyalar” romanına gəldikdə, onun hadisələri XVI-XVII əsrləri və müasir dövrü əhatə edir. Əsərin qəhrəmanı Kastilyo insan ruhunda gizlənən əbədi melodiyaları yaradır, bu melodiyaları musiqinin əsası kimi təqdim edir. H.Krausser qəhrəmanın mənəvi ikiləşməsini göstərir, ilahi melodiyaları sevgili obrazı ilə eyniləşdirir, onunla tanrı dərəcəsinə, səslər səltənətində yenidən birləşəcəyi ideyasını irəli sürür. Başqa sözlə, H.Krausser əsil sənətin əbədiliyindən, təkrarsızlığından bəhs edir. “Melodiyalar” romanı əsrlərlə davam edən musiqi adlı səmavi mifi reallaşdırır.

İntibah dövrünün kimyagəri Kastilyo və onun şagirdi Andrea arzularını həyata keçirmək üçün var-güclərini işə salırlar. Kastilyo belə hesab edir ki, müəyyən melodiyalar insanlara yaxşı və ya pis təsir edə bilər. Bu baxımdan onun fikirləri nəcibdir, lakin o, iblisə sazişə girir və görünür elə bu səbəbdən pislik bu günə qədər davam edir. Müasir dövrün musiqiçiləri də elə bu səbəbdən onunla rastlaşırlar.

H.Krausserin yaradıcılığında təmsil olunan musiqi terminləri yazıçının bədii fantaziyasını həyata keçirən mənə birləşmələri kimi önə çıxır. Beləki, əsərdəki mənə dərkətmənin invariantıdır və assosiativ şərhələrdə insanla tanrı arasında mücərrəd əlaqəni göstərir. Elə bu səbəbdən romanda musiqi sözün irəli sürdüyü mənalarla üst-üstə düşür. Səs söz və musiqi ilə bir arada sintez ideyasını aktuallaşdırır, musiqinin təbiətini dəyərləndirməyə imkan verir. “Melodiyalar” romanının strukturunda mühüm məqam müəllif-yaradıcı şəxsin varlığıdır. Kastilyo ilahi bir melodiya yaradır, onun yolunda bütün keçə bilinən və bilinməyən yolları keçir. Gah ilahi sevgisi olan musiqini axtarır, gah da onun yolunda iblisə baş əyir. Beləliklə, əbədi melodiyalarının axtarışını dayandırmır. O da qeyd edilməlidir ki, yazıçı musiqinin xüsusiyyətlərini və bu sənətin digər imkanlarını bədii sözün dərin və mətnaltı qatlarında açar.

“Melodiyalar” romanında müxtəlif dövrlər birləşir, müxtəlif növ sənədlər üçün sirli kodlardan istifadə edilir. Bura diaqramlar, cədvəllər və divar qeydləri də aiddir. Real sənədlər uydurma sənədlərlə bir arada İntibah dövrünün mənzərəsini yaradır. Uydurma elm xadimləri ilə tarixi şəxsiyyətlər musiqi sənətinin özəlliyini

önə çəkir, beləcə, yazıçının müəllif konsepsiyasına xidmət edir. H.Krausser müsahibələrinin birində qeyd edir ki, o, “Melodiyalar”a başlayarkən qədim əlyazmalar üzərində işləmiş, Ovidinin “Metamorfozalar” əsərinin bir neçə hissəsini tərcümə etmiş, ədəbiyyat tarixinə dair çoxsaylı mənbələri öyrənmişdir. Görünür məhz bu səbəbdən roman inandırıcı və maraqlı süjet xəttinə malikdir.

O da qeyd edilməlidir ki, H.Krausser müasir musiqi növlərini də romana cəlb edir, rok, caz və elektron musiqi elementlərindən də istifadə edir. Aron Sayedə görə “gerçək hadisələri izah edən əsərin mətni klassik və populyar musiqi ilə yanaşı çox vaxt elektron musiqinin də nümunələri daxilində hərəkət edir”[8, s.184].

“Melodiyalar”ın əsas ideyası itirilmiş musiqinin axtarışdır. Məlum olur ki, sehrli qüvvəyə malik melodiyaların müəllifi XVI əsrdə yaşamış sehrbaz Kastilyodur. Lakin onun yaratdığı melodiyalar sirli kodlarda gizlənir. Kastilyo onu səslərin xaotik və mənasız birliyindən, təsadüfi birləşmələrdən eşidir və onu kodlaşdırır. Kastilyo uzun illər onun axtarışında olur və nəhayət insanın ruhunda müəyyən hisslər oyatmağa və onları müəyyən davranışlara sövq etməyə qadir olan melodiyaları tapır: “İnsanda sevgi oyadır, qəddar hökmdarların hisslərinə toxunur, onlarda şəfqət vardır”[6, s.324]. Başqa sözlə, musiqi melodiyaları magik qüvvəyə malikdir və insanın həyatını dəyişdirir fikri romanın əsas ideyası kimi çıxış edir.

Romanı təhlil edən Luts Haqested melodiyaların magik sirrini izah edərkən yazır ki, onu əldə etmək “şərəbsiz sərxoş olmaq”, “insanda sevgi oyatmaq”, “yaraları daha tez sağaltmaq” və ya “xəsisli əliaçıq etmək”dir. Bu qabiliyyətə sahib olmaq hakimi-mütləq olmaqdır, lakin siz onlara asanlıqla sahib ola bilməzsiniz: onlar dünyanı “melodiyalar” kimi formalaşdırır, onlar tanınmaz, hiss edilməz, müəyyən olunmazdır”[5].

Monastırın səssiz divarları arxasında ilahi melodiyaları kodlaşdıran Kastilyo şagirdinə: “onlar yer kürəsini fəth edəcək, onda harmoniya yaradacaq, ədaləti bərqərar edəcək.”[6, s.320] deyir. Amma təsadüf nəticəsində Kastilyo küçə avaraları tərəfindən qətlə yetirilir. Onun şagirdi isə magik gücə malik melodiyaların varlığında bəhs etdiyinə görə inkvizisiya tərəfindən dili kəsilir və tonqalda yandırılır. Kodlara çevrilmiş və izahı olmayan qeydlər isə sirr olaraq qalır.

Roman oxucularda cavabı qeyri-müəyyən suallar doğurur. Sehrbaz Kastilyo doğurdanmı magik gücə malik melodiyaları tapmışdır? Doğurdanmı musiqinin gücü bəşər övladını pislikdən çəkindirəcək? Yazıçı bu suallara cavab vermir, lakin özünün mifini yaradır. Romanı daha inandırıcı etmək üçün XVI əsrin alimi, yazıçı və din xadim Albert Kransın əsərlərinə istinad edir, alim ilə sehrbazın dialoqunu inandırıcı şəkildə təqdim edir. Beləcə, əsərə gerçək ton verir, müəllif təxəyyülü ilə tarixi hadisələri bir araya gətirir.

Sehrbaz Kastilyonun və alim Kransın fikirlərini qəbul edən, lakin onu yalnız öz məqsədi üçün istifadə edən psixoloq Nikol Düfre də magik melodiyaların axtarışındadır. Romanın maraqlı personajlarından biri də melodiyaların sirrini özündə daşıyan müğənni Paskvalinidir. O, sehrbaz Kastilyonu fırıldaqçı adlandırır və

magik qüvvələrə malik melodiyları mifik Orfeyin insan övladına bəxş etdiyi hədiyyə adlandırır. Bu azmış kimi özünü də Orfeyin inkarnasiyası, onun gerçək dünyada təcəllisi hesab edir. Elə bu səbəbdən Orfey ilə bağlı gizli icmada nəğmələr oxuyur, icma üzvləri ilə qurbanlıq ayinlərini yerinə yetirir. Psixoloq Nikol Düfeyə daha çox Paskvalininin fəlsəfəsi yaxındır və o, var gücü ilə onun fikirlərini yayır.

Romanın digər personajı Alben Toybnerdir. Toybner həyat yoldaşını itirir və elə bu səbəbdən özünü Orfeyə bənzədir. Təsadüf nəticəsində sehrbaz Kastilyonun qeydlərini əldə edir, beləcə magik melodiyların köməyi ilə yoldaşını həyata qaytarmaq istəyir. Tədricən keçmiş ilə bu gün arasında səyahət etməyi öyrənir, melodiyların gücü ilə həyatın mənasını, mənəvi-ruhani dəyərləri dərk edir. Toybner Kastilyonu Krantsa, Nikolu Paskvaliniyə, özünü isə Kastilyonun şagirdi Andreaya bənzədir, gerçək və xəyal, fakt və fərziyyə, keçmiş və bu gün onun üçün eyni müstəviyə keçir. Yalnız bundan sonra melodiyların köməyi ilə həyat yoldaşına cismani olmasa da, mənəvi-ruhani qovuşur. Tobias Lambrext yazır ki, “romanda italyan operası, Orfey mifinin müxtəlif resepsiya formaları və müasir günlərdə mövcud olan melodiyalı mifin araşdırılması, daha dəqiq desək magik melodiylarda dövr edən tarixin müxtəlifliyi təsvir edilir. Bu melodiylarla bağlı mifin tarixi və onun bir neçə əsrlər boyu inkişafından bəhs edir”[7, s.90].

Beləliklə, görmək olur ki, H.Krausser də öz sələfləri kimi insan ruhunda gizlənən əbədi melodiylardan bəhs edir. Sehrbaz Kastilyo da, Alben Toybner də Novalis və Hofmanın qəhrəmanları kimi mənəvi ikiləşməyə məruz qalır, dünyaya musiqi melodiylarının sədalarından baxır, magik melodiyları ilahi sevgi ilə eyniləşdirir, əbədi səslər səltənətinə can atır.

Bir qayda olaraq ədəbiyyatda bütövlüyə və kamilliyə can atan böyük sənət və sənətkar tənqidlə qarşılaşır, profan həyatla səmavi həyat qarşı-qarşıya dayanır, yaradıcı obrazı dərin məşəqqətlərə məruz qalır. Bu baxımdan alman yazıçılarının yaradıcılığında tənqidi fikirlər üstünlük təşkil edir. Başqa sözlə, romantik qəhrəmanlar, yaradıcı insanlar tarixdə yalnız iz buraxır və dünyadan köçürlər. H.Krausser isə “Melodiylar” romanında bu çərçivədən çıxır, onun əsəri sənətin ölməzliyi ideyasını başqa müstəviyə keçirir. Onun ilahi melodiyları sənəti və sənətkarı əbədiyaşar edir, musiqinin inanılmaz gücünü bu günün problemlərinin həllində göstərir.

Melodiya ilə bağlı miflə təmasda olan hər bir personaj ondan mənəvi, psixoloji və ya fiziki zərər çəkir, amma bütün hallarda melodiylar ilahi güc, insanı dəyişdirə bilən qüvvə kimi təqdim edilir. Bu prinsipi əsas götürən H.Krausser Kastilyonun həyatında baş verən hadisələri, onunla bağlı digər qəhrəmanları musiqinin ətrafında birləşdirir. Melodiyların təsirindən ya pisə, ya da yaxşıya çevrilən insan əməllərini önə çəkir, insan övladının seçimindən bəhs edir və ona uyğun davranışlarını göstərir. Başqa sözlə, musiqi ilə sözü bir araya gətirir, “əsərdə müxtəlif incəsənət növlərinin obrazlılığına əsaslanan mətdaxili əlaqəni müəyyən edir”[1, s.110].

Ədəbiyyat

1. Osmanova, M. Tofiq Mahmudun “Uzaqda ucalan dağlar” romanında intermediallıq: danışan rənglər // İpək yolu, №.1, 2023, s.110-116
2. Abdullayeva Y.A. Intermediality of 20th century in Azerbaijani literature as an impact of Western literary sophistication (within parallels of literary activity of Afaq Masud and William Somerset Maugham). <https://cyberleninka.ru/article/n/intermediality-of-20th-century-in-azerbaijani-literature-as-an-impact-of-western-literary-sophistication-within-parallels-of-literary>
3. Bücken, T. Die hohe Kunst der Selbstdarstellung. Helmut Krausser im Portraithttps://web.archive.org/web/20140419020937/http://kritischeausgabe.de/hefte/werkstatt/buecken-krausser.pdf
4. Gier A. Gruber, G.W. Musik und Literatur. Komparatistische Studien zur Strukturverwandtschaft. Frankfurt a. M., 1995.335s.
5. Hagedstedt, L. Der Schriftsteller Helmut Krausser. <http://www.hagedstedt.de/portrait/-d2Krausser.html>
6. Krausser, H. Melodien. Roman. München: List, 1994. 864 s.
7. Lambrecht T. Nicht-Naives Erzählen. Deutsche Literatur. Studien und Quellen. Folgen der Erzählkrise am Beispiel biografischer Schreibweisen bei Helmut Krausser. 88-91s <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.-12657/59446/9783110584172.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Sayed, A. Erzählte‘ Musik in der Gegenwartsliteratur. Untersuchungen zu Treichel, Krausser, Meißner und Goetz // Inaugural-Dissertation. Erlangung der Doktorwürde der Philologischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg. i. Br. Hamburg. 2013. 257s.

Xülasə

Helmut Krausserin “Melodiyalar” romanında intermediallıq

Alman ədəbiyyatında sənət, sənətkar və yaradıcı haqqında romantik təsəvvürlərə yaxın olan musiqi və bəstəkar obrazının təsviri ilə bağlı xüsusi bir konsepsiya mövcuddur. Alman romantikləri özünüifadəni sənətin ali məqsədi hesab edir, incəsənət və elmi bir-biri ilə əlaqədə təsəvvür edirdilər. Sənətkar onlar üçün dahi şəxsiyyət, onun istedadı isə seçilmişlərin işarəsi idi. Alman romantiklərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də məhz incəsənətin sintezi – müxtəlif incəsənət növlərinin bir araya gətirilməsi, ideal sənət əsəri yaratmaq istəyi idi. Novalis, Hofman, Tik incəsənətə, onun obrazlarına həssas yanaşır, onu ədəbiyyatla birgə öyrənirdilər. Bu mövzuların bədii yaradıcılıqda paralelliyi, bədii obrazlarda estetik idealların təşəkkülü problemi alman ədəbiyyatında sələf-xələf münasibətlərində davam etməkdədir.

Müasir alman yazıçısı Helmut Krausserin yaradıcılığında musiqi və onun ecazkar təbiətinə dair çoxlu sayda əsərlərə rast gəlinir. Bəzən musiqinin digər obrazlarla

birgə əsərin strukturunda əsas rol oynadığının da görmək olur. Yazıçının “Melodiyalar” romanı müxtəlif incəsənət növlərinin bədii kodlarının qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan məndaxili əlaqələrin - intermedial münasibətlərin öyrənilməsi baxımından maraqlı doğurur. Romanın süjet xətti itirilmiş musiqinin axtarışları üzərində qurulur. Musiqi romanın adında, onun ayrı-ayrı hissələrində, kompozisiya xüsusiyyətində açıq şəkildə özünü göstərir. Məqalə müəllifi Helmut Krausserin “Melodiyalar” romanında intermediallıq problemini yuxarıda qeyd edilən məsələlər ətrafında öyrənir və bir sıra mülahizələr irəli sürür.

РЕЗЮМЕ ИНТЕРМЕДИАЛЬНОСТЬ В РОМАНЕ ХЕЛЬМУТА КРАУССЕРА «МЕЛОДИИ»

В немецкой литературе существует особая концепция образа музыки и композитора, близкая романтическим представлениям об искусстве, художнике-творце. Немецкие романтики считали самовыражение высшей целью искусства и представляли искусство и науку во взаимосвязи друг с другом. Для них художник был гением, а его талант – знаком избранных. Одной из особенностей, характеризовавших немецких романтиков, был синтез искусства – объединение различных видов искусства, стремление создать идеальное художественное произведение. Новалис, Гофман, Тик трепетно относились к искусству и его образам, изучали его вместе с литературой. Проблема параллелизма этих тем с творчеством и формированием эстетических идеалов в художественных образах до сих пор актуальна в немецкой литературе.

Современный немецкий писатель Хельмут Крауссер имеет множество произведений о музыке и ее чудесной природе. Иногда можно заметить, что музыка играет ключевую роль в структуре произведения вместе с другими изображениями. Роман писателя «Мелодии» интересен с точки зрения исследования интермедийных отношений, основанных на взаимодействии художественных кодов разных видов искусства. Сюжет романа основан на поисках утраченной музыки. Музыка ярко проявляется и в названии романа, и в отдельных его частях, и в композиционной особенности. Автор статьи изучает проблему интермедийности в романе Хельмута Крауссера «Мелодии» с учетом вышеперечисленных вопросов и выдвигает ряд идей.

OSMANOVA MALAHAT

SUMMARY
INTERMEDIALITY IN HELMUT KRAUSSER'S
NOVEL MELODIES

In German literature there is a special conception of the image of music and the composer, close to the Romantic ideas about art and the artist-creator. German Romantics considered self-expression as the highest goal of art and presented art and science in interrelation with each other. For them, the artist was a genius, and his talent - a sign of the chosen. One of the features that characterized the German Romantics was the synthesis of art - the unification of different types of art, the desire to create an ideal work of art. Novalis, Hoffmann, Tieck reverently treated art and its images, studied it together with literature. The problem of the parallelism of these themes with the creation and formation of aesthetic ideals in artistic images is still relevant in German literature.

The contemporary German writer Helmut Krausser has many works about music and its marvelous nature. Sometimes it can be seen that music plays a key role in the structure of the work together with other images. The writer's novel "Melodies" is interesting from the point of view of exploring intermedial relations based on the interaction of artistic codes of different art forms. The plot of the novel is based on the search for lost music. Music is vividly manifested in the title of the novel, in its individual parts, and in its compositional peculiarities. The author of the article studies the problem of intermediality in Helmut Krausser's novel "Melodies" taking into account the above issues and puts forward a number of considerations.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filol.e.d., professor Həmidə Ə.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.436>

ƏKRƏM HƏSƏNOV

*AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.
e-mail: garibekrem@hotmail.com*

ZAKİRDƏN MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRƏ QƏDƏR SATİRİK ŞEİRİN KEÇDİYİ YOL

Xülasə

XIX əsr anadilli şeirimizdə satirik üslub özünəməxsus yer tutur və ümumiyyətlə, şeirimizi satirasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan ədəbiyyatında satiranın qədim dövrlərə gedib çıxdığını, gerçəklilyə tənqidi münasibətin, zamanın ictimai ziddiyyətlərinin məhz satira yolu ilə tənqid edildiyini nəzərə çarpdırmışlar. Lakin onu da qeyd etmişlər ki, yalnız XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında satira bir janr kimi geniş yayılmış, müstəqil bir cərəyan kimi təşəkkül tapmış və ədəbi prosesdə mühüm rol oynamışdır. Bu haqda filologiya elmləri doktorları Əziz Mirəhmədovun, Kamran Məmmədovun və Nadir Məmmədovun məqalələrində ətraflı söz açılmışdır.

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin Qasım bəy Zakirdən Mirzə Ələkbərə qədər keçdiyi yol izlənilmişdir.

Tədqiqat zamanı mətnlər üzərində iş aparılmış, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-analitik metodlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: satira, şeir, yeni üslub, tənqid, realizm, ictimai motivlər

Giriş. Satirik şeirin XIX əsr anadilli poeziyada geniş intişar tapmasının başlıca səbəbini ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri ilə izah etmək olar. Məlumdur ki, XIX əsrin birinci rübündən başlayaraq Azərbaycan tədrisən Rusiya tərəfindən işğal edildi, ölkənin iqtisadi, sosial və mədəni həyatında çar üsulidarəsinin zorakılığı, müstəmləkəçilik siyasəti və bütün bunların nəticəsi olaraq qanunsuzluq, özbaşınalıq, rüşvətxorluq, hərcmərclik hökm sürməyə başladı. Onsuz da yerli feodallar tərəfindən istismar olunan geniş xalq kütlələri indi ikiqat zülmə məruz qalır və bu da təbii ki, ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Cəfər Cabbarlı 1928-ci ildə Mirzə Fətəli haqqında yazdığı məqaləsində qeyd edirdi ki, “*Mirzə Fətəlinin zamanında həyatın bir tərəfi sökülür, dağılır, o biri tərəfi başqa və yeni bir biçimdə tikilirdi. Burada Mirzə Fətəli bir mühəndis kimi bu sökülən və tikilən binanın yanında durmuş, amansız qələmi ilə “bura sökülməlidir, bura isə tikilməlidir” – deyir... Həm də bunları kefi bir əmrlə demir, köhnə yaşayışın bütün nöqsanlarını, yaramazlığını, yeni gedişin isə bütün faydalarını irəli sürür, anladır, qandırır*” (2, s.240).

Əsas mətn. Heç şübhəsiz, satirik şeirin anadilli poeziyamızda öncül mövqə qazanması ədəbiyyatda realizm xəttinin güclənməsi ilə bağlı olmuşdur. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məhz realizmin formalist, epiqonçu şeirlə, təqlidçilik və nəzirəçiliklə, cansıxıcı didaktizmlə mübarizəsində yeni bir cərəyan kimi diqqəti cəlb etdi. Bu mənada Mirzə Fətəli Axundzadənin, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Baba bəy Şakirin, Mirzə Baxış Nadimin, Həsən bəy Zərdabinin, Nəcəf bəy Vəzirovun öz əsərlərində cəmiyyətə, ictimai gerçəklikdə baş verən hadisələrə tənqidi münasibəti ədəbiyyatda irəliyə doğru bir hərəkət idi. Bu hərəkətin başında heç şübhəsiz, Mirzə Fətəli Axundzadə dayanırdı. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov Axundzadəyə həsr etdiyi “Mütəfəkkirin şəxsiyyəti” məqaləsində yazır: *“Azərbaycanda Axundovdan əvvəl də, Nizami, Xaqanidən başlamış, Nəsimi, Füzuliyə və Mirzə Şafi Vazehə qədər despotizm quruluşunu pisləyən, istibdad üsul-idarələrinin amansızlığından şikayətlənən, məhkum və məzlum xalq kütlələrinin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən feodal özbaşınalığını, zülmünü və təxribatçılığını tənqid edən mütəfəkkirlər az olmamışdır. Axundovun təlimində bu məsələdə yenilik ondan ibarətdir ki, o, bu quruluşun məhv edilməsi yollarını da araşdırmış, axtarışlar aparmışdır”* (4, s.167). Axundzadənin bu sənət təlimi ilk növbədə, onun bədii əsərlərində ifadəsini tapmışdır. XIX əsrin realistləri, satirik şairləri də Axundzadənin realist sənət təliminə sadıq qaldılar.

Anadilli şeirimizdə satirik üslub – satirik şeir istiqaməti XIX əsrin əvvəllərindən tam şəkildə formalaşmağa başlayır və XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsətlə inkişaf edir, “Molla Nəsrəddin” ədəbi camiasında öz parlaq ifadəsini tapır, Sabir, Qəmküsar, Əli Nəzmi və digər şairlərin yaradıcılığında artıq bir sistem kimi formalaşır.

Heç şübhəsiz, anadilli şeirimizdə satirik üslubdan və ümumiyyətlə, satirik şeir istiqamətindən söz açıyıqsa, ilk növbədə Qasım bəy Zakirin şeirləri üzərində dayanmalıyıq. Əziz Mirəhmədov “Zakir və XIX əsr Azərbaycan satirası” məqaləsində yazır: *“Bu orijinal şairin fəaliyyəti Azərbaycan satirası tarixində tam bir mərhələ təşkil etməkdədir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli çox doğru olaraq XIX əsri bizim ədəbiyyat tariximizdə “Mirzə Fətəli və Zakirlə başlanan həqiqətənəvislik dövrü adlandırır”* (7, s.121).

Qasım bəy Zakir ədəbiyyat tariximizdə bir lirik şair kimi də tanınır və o da klassik poeziya ənənələrinə, xüsusilə, Füzuli şeirinə, eyni zamanda, aşıq şeirinə, Vaqif gözəlləmələrinə bir lirik şair kimi biganə qalmamış, bu yolda öz istedadını nümayiş etdirmişdir. Lakin ədalət naminə demək lazımdır ki, Qasım bəy Zakir ədəbiyyat tariximizdə məhz satirik şeirləri ilə şöhrət qazanmışdır. Onu ictimai satiramızın banisi hesab edə bilərik. Əlbəttə, Zakiri satira yoluna gətirib çıxaran səbəblər ilk növbədə, şairin yerli hakim dairələrdən, onunla düşmənçilik edən ayrı-ayrı vəzifəli adamlardan şəxsi incikliyi, narazılığı olmuşdur, lakin Zakirin bu şəxsi narazılıqlarında da dövrün, zamanənin, gerçəkliyin, yaşadığı mühitin ictimai haqsızlıqları nəzərə çarpır. Zakir get-gedə hiss edirdi ki, təkə çar hakimləri deyil,

yerli bəylər də, xanlar da, ruhanilər də şər qüvvələrdir. Onlar təkcə Zakirə qarşı deyil, ümumən xalqa qarşı belə ictimai bəla, fitnə-fəsad törədiciləridir. Onun “Vilayətin məğşuluğu haqqında” Mirzə Fətəli Axundzadəyə ünvanladığı məktubda XIX əsr gerçəkliyinin amansız həqiqətləri öz əksini tapmışdır:

*Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,-
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ
Həqdi bundan əqdəm görübsən, sən də,
Hanı o qaidə, o qanun səyaq?*

*Qütaüttəriqin vüfuru vardır,
Yaylaqda, aranda qatar-qatardır,
Yenə soxdu-soxdu, apar-apardır;
Bizim başımızda çattadı çanaq... (3, s.21)*

Qasım bəy Zakirə qədər heç bir şairin əsərlərində tənqid olunan mənfi tiplərin adları çəkilməmişdir, amma Zakir satiralarında konkret adlar çəkir, onların rəzil əməllərini xalqa tanıdırdı. Əmiraslan bəy, Cəfərqulu xan, Hüseyn bəy, Xasay xan, Qarabağ qaziləri, Şuşa mollaları törətdikləri haqsızlıqlara, pis əməllərə görə Zakir satirasının tənqid hədəfinə çevrilirdilər. Zakirin Mirzə Fətəliyə ünvanladığı ikinci və (“Piranəsərlikdə çərxi-kəcrəftar”) üçüncü məktubu (“Nə xabi-qəflətdi divanə könül”), “Çıxmadı qurtulaq dərdü bələdan”, “Zəmanənin tənqidi”, “Qarabağ qazisi”, “Təbibləri həcv”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Üsuli və şeyxi təriqət mollalarının həcv”, “Var özgə vilayətdə də tək-tək köpək oğlu”, “Var mülki-Qarabağda çox dun köpək oğlu”, “Knyaz Xasay Usmiyev haqqında həcv” satiraları ümumilikdə XIX əsr satirik ədəbiyyatın şedevrləridir. Şairin qüdrəti də onda idi ki, ayrı-ayrı şəxslərin tənqidi həm də ictimai mahiyyət daşıyırdı.

Satiranın ən kəskin forması həcvdir. Həcvdə hətta söyüş də, tənqid olunan şəxsin ünvanına kəskin sözlər də işlənə bilər. Zakirin həcvlərində də belə ifadələr az deyil, amma həmin ifadələr heç də vulqar mənə daşımır, hədəfə düz vurur: Hüseyn bəyi həcv edən satirada bunun əyani ifadəsini görürük:

*Var özgə vilayətdə də tək-tək köpək oğlu,
Hədsizdi bu viranədə bişək, köpək oğlu.*

*Olmadı deyən bir muna aşrı it hürməz,
Bəsdir bu şərərət dəxi əl çək, köpək oğlu! (3, s.58)*

Professor Kamran Məmmədov çox haqlı olaraq yazırdı ki: “Adətən həcvlərdə geniş lövhələr olmur. Şəxsi münasibətlərdən doğan narazılıq qərəzli bir dillə söylənir. Lakin Zakirin həcvlərini sırf həcv kimi başa düşmək səhv olardı. Onun həcvləri satiraya daha yaxın olmaqla bərabər, konkret bir şəxsi bəzəməklə

kifayətlənmiş, həm də ictimai həyatın yaralarını açır” (Məmmədov, 1985: 110). Daha sonra Kamran Məmmədov belə bir misal gətirir: *“Çox maraqlıdır ki, xalq arasında, xüsusən Qarabağda yaşlı kişilərin əksəriyyəti Zakirin Hüseyn bəy haqqında olan həcvinə əzbər bilir. Bunun səbəbini öyrənmək təşəbbüsündə olduq. Qocalardan biri belə cavab verdi ki, yerini əkdüyümüz ağaları açıq söyə bilmirik. Belə olduqda Zakirin həmin şeirini oxuyurdunq”* (Məmmədov, 1985: 110)

Əlbəttə, satirik üslubda qələm çalan, zəmanənin eyiblərini cəsarətlə tənqid atəşinə tutan şair təkcə Qasım bəy Zakir olmamışdır. Onun müasiri və dostu Baba bəy Şakirin, “Fövcül-füsəha”nın yaradıcısı Mirzə İsmayıl Qasirin, Mirzə Baxış Nədimin, Mirzə Mehdi Şükəhinin yaradıcılığında da satira əhəmiyyətli yer tutur. Xüsusilə, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Baba bəy Şakir dostu və qohumu Zakir kimi heç nədən çəkinməmiş, həm çar hakimlərini, həm də ona zülm edən yerli bəyləri, xanları kəskin satira atəşinə tutmuşdur.

*Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xana dönüb.
Çox yetişib ərzə divan eyləyən,
Dağılıb vilayət virana dönüb.*

*Murovlar buyurur: “Oğurluyun at,
Naçalnikdən eləməyin ehtiyat!”
Olmaz urusluqda eləmək isbat,
Onunçün tülkülər aslana dönüb (1, s.13)*

Baba bəy Şakirin Zakirə ünvanladığı “Deputat seçkiləri haqqında” şeirində tənqid hədəflərinin sayı çoxalır, müəllif adbaad kimlərin hansı əməllər törətdiyini sadalayır: çar çinovniklərindən tutmuş vilayəti pis günə qoyan ayrı-ayrı məmurları, yerli bəyləri, xanları, ruhaniləri tənqid atəşinə tutur, xalqın bu insanlardan çəkdiyi bəlalardan da söz açır. O da Qasım bəy Zakir kimi həcv janrına müraciət etmiş, “Nəmirli Əmiraslanın həcvi”, “Qarabağlı Mehdi bəyin həcvi”, “Təriqət şeyxlərinin və onlara uyanların həcvi” kimi ifşaedici şetrlərini yazmışdır.

XIX əsr satirik şeirimizin inkişafında Mirzə İsmayıl Qasirin də özünəməxsus yeri vardır. Qasir də lirik-aşıqanə şeirlər yazmış, lakin bununla kifayətlənməyib dövrünün qüsurlarını, ictimai fənalıqlarını əks etdirən şeirləri ilə tanımışdır. O, Seyid Əzim Şirvani ilə dost olmuş, aralarında məktublaşmalar baş vermişdir. Şair qəzəllərində Füzuli ədəbi məktəbi ənənələrini davam etdirmiş, satiralarında isə Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvaninin yolu ilə getmişdir. Qasirin “Pul”, “Qara pul”, “Əskinas”, “Bahalıq”, “Bahalıqdan”, “Sən öləsən” və s. satiraları dövrünün ictimai ziddiyyətlərini, varlı-yoxsul təbəqələşməsini, pulun insan cəmiyyətində oynadığı mənfi rolunu, yoxsulluğun acı səfalətlərini əks etdirmək baxımından çox dəyərli nümunələr idi. PUL obrazı

məhz ilk dəfə Qasirin şeirlərində cəmiyyətin və bu cəmiyyətdə yaşayan insanların xarakterini aydınlaşdıran rəmzə, simvola çevrildi:

*Yarəb, nə şurdur ki, tutubdur cahanı pul,
Vurmuş bir-birinə zəminü zamanı pul.
Çox tacir oblu taciri həmmal eyləyib,
Vermiş qapan dibində dalına palanı pul.
Gah bir zaman pəşşəni manəndi fil edər,
Gah bir qarışqatək eyliyur əjdəhanı pul.* (8, s.126)

Birincisi “Pul”, ikincisi isə “Qarə pul” şeirlərindən misal gətirdiyimiz bu parçalarda Qasir Pulun “tərifini” verməklə dövrünün çox bələlərindən söz açır. Qasirin tədqiqatçılarından Aybəniz Rəhimova yazır ki: “*Qasir Azərbaycan şeirində kapitalist münasibətlərinə toxunan və buna qarşı etiraz edən ilk şairdir... Şair özü türkcə yazdığı pula aid dörd şeirin mətləsini xatırlayaraq pul-kapitalist münasibətlərinə qarşı mövqeyini farsca qeydində belə açıqlayır: “Pulun keyfiyyət və xasiyyəti haqqında mürəbbə, müxəmməs və sairədən ibarət bir neçə parça şeiri onlara nəzər salanların ibrət alması üçün məsxərə (satira) şəklinə saldım və camaat arasına atdım. ...Zəmanə adamlarının çoxu pulun xəstəsidir. Əlbəttə, onların zövqünə uyğun olacaqdır”* (Rəhimova, 2015: 68). Mirzə İsmayıl Qasir Lənkəranda “Fövcül-füsaha” ədəbi məclisinin başçısı idi, eyni zamanda, məktəbdarlıqla da məşğul olurdu. Təbii ki, onun yaradıcılığında maarifçilik xətti üstün yer tuturdu. “Uyma ey dil, qəflətə bir dəm ayıl sən xabidən” misrası ilə başlayan şeirində Qasir zəmanəsində insanların elmə, maarifə biganəliyindən şikayətlənirdi. “Kişilər” şeirində isə üzünü dostlara tutub deyirdi ki, siz hərəniz özünüzü bir küncə çəkibsiniz, nə işlə məşğul olduğunuz bilinmir. Qasirin yaradıcılığında mənzum məktublar da diqqətdən yayın bilməz. Müxtəlif insanlara ünvanlanan bu məktublarda Qasir öz əhvalından, günündən-güzəranından söz açır, o dövrdəki Azərbaycan mühitinin, ayrı-ayrı şəxslərin səciyyəsinə canlandırır. Bu məktublardan bir qismi tənqidi xarakter daşıyır. Qasirin Seyid Əzim Şirvaniyə məktubunda onun Bakı səfəri xatırlanır. Ədib bir müddət Bakıda olmuş, şairlər məclisində iştirak etmiş, Bakının gündən-günə çiçəkləndiyini görüb sevinmişdir. Seyid Əzim isə Bakı şairlərini həcv etmişdi. Buna görə də Qasirlə Seyid Əzim arasında həcv xarakterli məktublaşmalar başlanmışdı.

*Bakıya dövlətü nemət cəhətilə vardır,
Nəzəri-mərhəməti-xaliqi-davər, Seyyid.
Mənə nə, gər ola Baku hamı gəncü-gövhər,
Dola anbarlara buğda yerinə zər, Seyyid.
Yoxsa guşışlə belə dövlətü nemət olmaz.
Belə dövlət tapılar dəhrdə kəmtər, Seyyid.* (8, s.76)

Professor Kamran Məmmədovun “XIX əsr Azərbaycan şeirində satira” monoqrafiyasında ilk dəfə satirik şeirimizin XIX əsrdəki tam mənzərəsi elmi təhlilini tapmışdır: Monoqrafiyanın “Zəhmətkeş xalqa, əkinçiyə məhəbbət”, “Vətən

və xalq sevgisi. Hakim siniflərə nifrət. Çar, şah, bəy, xan, mülkədar bəlası”, “ruhanilərin əxlaq və davranışlarının ifşası”, “Cürbəcür tüfeylilərə atəş”, “Məscid və meyxana”, “Dini “elmlərə” və köhnə tədris üsullarına qarşı”, “Qadın həmişə gözəldir”, “Ötmüş zamanlar XIX əsr satiriklərinə də şirin gəlirdi. Və niyə?” fəsillərində Kamran Məmmədov bir əsrin Azərbaycan şeirində satiranın necə önəmli yer tutduğunu konkret misallarla nəzərə çarpdırır. O, Mirzə Baxış Nadimin kəndli Mahmuda həsr etdiyi şeirində rəncbər kəndlinin başına gətirilən oyunları dilə gətirdiyini, satirik şairlərin yaradıcılığında molla, vaiz və qazıların tənqid və satira obyektlərinə çevrildiklərini bədii nümunələr üzərində təhlil edir, Nəbatinin, Mirzə Şəfi Vazehin satiralarından parçalar təqdim edir, xüsusilə, Seyid Əzim Şirvaninin ruhanilər əleyhinə yazdığı şeirləri təqdir edir. *“İstər Seyid Əzim, istərsə də başqa satiriklər elm-mədəniyyət uğrunda, xalqın savadlanması yolunda mübarizə edərək ilk atəşi din xadimlərinə, mövhumat və cəhaləti yayan elm düşmənlərinə açdırdılar. Geniş xalq kütlələrini mənəvi və cismani cəhətdən şikəst edən molla, vaiz və s.-lər, şairin fikrincə, məhv olmayınca, elmə yiyələnmək də mümkün olmayacaqdır. Elə buna görə də maarifpərvər şair yaradıcılığının, demək olar ki, əsas qismini din maddəhlərinin fəaliyyətini tənqid və ifşaya həsr etmişdir”* (6, s.233).

Nəticə. Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan şeirində satirik üslub müəyyən edici, hətta bəzən aparıcı rol oynamış, XX əsrin satirik şeir istiqaməti üçün mühüm bir mənbəyə çevrilmişdir. Satirik şeirin yeni mərhələsi isə XX əsrin əvvəllərindən başlayır: ədəbiyyat tarixi səhnəsinə “Molla Nəsrəddin” ədəbi jurnalı və Mirzə Ələkbər Sabir çıxır.

Ədəbiyyat:

1. Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. F.Yəhyayev – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 72 s.
2. Cəfər, Cabbarlı. Əsərləri: [4 cildə] / tərt. ed. A.Rüstəmli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – c.4. – 288 s.
3. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. K.Məmmədov – Bakı: Yazıçı, – 1984. – 384 s.
4. Məmməd Cəfər Cəfərov. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / tərt. ed. T.Fərzəliyev. – Bakı: Çinar-Çap, – 2003. – c1. – 360 s.
5. Məmmədov, K. Qasım Bəy Zakir / K.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1984. – 240 s.
6. Məmmədov, K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira / K.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1975. – 276 s.
7. Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1983. – 364 s.
8. Mirzə İsmayıl Qasir. Şeirlər / tərt. ed. T.Nurəliyeva, P.Kərimov – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 200 s.
9. Mirzə İsmayıl Qasir Axundzadə 210 / toplayan İ. S. Axundov; tədqiq ed. A.M.Rəhimova; ərəb əlifba. çev. nəşrə haz. T.N.Nurəliyeva, P.Ə.Kərimov; farsdilli şeir. tərc. ed. M. S. M. Sultanov; tərt. ed. çapa haz. T.İ.Axundov – Bakı, – 2015. – 503 s.

Akram Hasanov

THE PATH ROAD OF THE SATIRICAL POEM FROM ZAKIR TO MIRZA ALAKBAR SABIR

Summary

The satirical style occupies a special place in our native language poetry of the 11th century, and in general, it is impossible to imagine our poetry without satire. Literary experts have taken into account that satire in Azerbaijani literature goes back to ancient times, that the critical attitude to reality, the social contradictions of the time are criticized precisely through satire. However, they also noted that only since the 19th century, satire as a genre was widely spread in Azerbaijani literature, was formed as an independent current and played an important role in the literary process. About this, in doctors of philological sciences, Aziz Mirahmedov, Kamran Mammadov and Nadir Mammadov's articles, was written in detail. In the article traces the path of satirical poetry in Azerbaijani literature from Gasim Bey Zakir to Mirza Alakbar. During the research, work was carried out on the texts, were used historical-comparative and comparative-analytical methods.

Keywords: satire, poetry, new style, criticism, realism, social motives

Акрам Гасанов

ОТ ЗАКИРА ДО МИРЗЫ АЛАКБАРА САБИРА ДОРОГА, ПРОХОДИМАЯ САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭМОЙ

Сатирический стиль занимает особое место в нашей родноязычной поэзии XI века, и вообще невозможно представить нашу поэзию без сатиры. Литературоведы учли, что сатира в азербайджанской литературе уходит корнями в глубокую древность, что критическое отношение к действительности, социальные противоречия времени подвергаются критике именно через сатиру. Однако они также отметили, что только с XIX века сатира как жанр получила широкое распространение в азербайджанской литературе, сформировалась как самостоятельное течение и сыграла важную роль в литературном процессе. Об этом подробно написали доктора филологических наук Азиз Мирахмедов, Кямран Мамедов и Надир Мамедов.

В статье прослеживается путь сатирической поэзии в азербайджанской литературе от Гасым-бея Закира до Мирзы Алекпера. В ходе исследования проводилась работа над текстами, использовались историко-сравнительный и сравнительно-аналитический методы.

Ключевые слова: сатира, поэзия, новый стиль, критика, реализм, социальные мотивы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Teymur Kərimli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.443>

**ƏLİYEVƏ İRADƏ BƏBİR QIZI,
ƏLİYEVƏ NÜŞABƏ ƏJDƏR QIZI**
Azərbaycan Tibb Universiteti
Bakı, S.Vurğun,167
nusabe.aliyeva@bk.ru
iradaazeri@mail.ru

NƏBİ XƏZRİNİN LİRİKASINDA ROMANTİK MOTİVLƏR ("Günəşin bacısı" poeması əsasında)

Açar sözlər: romantizm, şeir, Nəbi Xəzri, ay, günəş, çöl

Ключевые слова: романтизм, поэма, Наби Хазри, луна, солнце, степь.

Keywords: romanticism, poem, Nabi Khazri, Moon, Sun

Nəbi Xəzri çoxcəhətli və hərtərəfli yaradıcılığı ilə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını kifayət qədər zənginləşdirilmişdir. Şair lirikasında müxtəlif mövzulara müraciət etmişdir.

Eyni zamanda Nəbi Xəzrinin lirikasında əməyin, əmək adamlarının tərənnümü əhəmiyyətli yer tutur. Bu baxımdan "Günəşin bacısı" poemasını xatırlamamaq, araşdırmamaq, tədqiq etməmək qeyri-mümkündür. Poema Mil düzünün əfsanəvi əmək qəhrəmanı, həyatdan vaxtsız getmiş Sevil Qızıyevaya həsr olunmuşdur. "Günəşin bacısı" poeması qeyri-adi proloqla başlayır. Günəşin də bacısı ola bilərmi? Bu Nəbi Xəzrinin təsvir etdiyi qəhrəmana hədsiz sevgisindən, məhəbbətindən irəli gəlir. Şair yer övladını – Sevil Qızıyevanı arzuların qanadında göylərə uçaldaraq Günəşə bağlayır. Onu Günəşin əkiz bacısı qismində təsvir edir. Günəş hər insanı bacılığa, doğmalığa qəbul etmir. Nəbi Xəzrinin "Günəşin bacısı" poemasında Sevilin qısa, lakin mənalı ömür yolunun geniş, hərtərəfli təsvirindən sonra Günəşin nə qədər haqlı olduğuna bir daha əmin olursan. Proloq acı xəbərlərlə, şairin dərinədən təəssüf hissi ilə başlayır.

Payız... Ağır-ağır açıldı səhər,
Gəldi payız qədər
Qəmli bir xəbər,
Dedilər: Mil düzü qaldı Seviliniz...
Yellər nəğməsini çaldı Seviliniz,
Bu səhər
Dedilər
Mən inanmadım (5,s.26).

Sevilin ölümünə inanmayan təkcə çair qəlbi deyildir. Canlı və cansız təbiət insanlarla birlikdə "səhra gözəlinin", "səhra qartalının" gözlərini əbədi yummasına

yas saxladılar. Araz yerdən, günəş isə göylərdən Mil düzünün Sevilsiz yaşaya biləcəyinə inanmadıqlarını vurğuladılar. Səhra ağılaya-ağılaya öz qızına əl elədi. Güllər, çiçəklər də Sevilsiz soldular. Dünyanın xəbər tutmasından, kədərlənməsindən, münasibət bildirməsindən sonra da şair qəlbi ürəkdən sevdiyi, fəxr etdiyi, qürurlandığı və ən başlıcası isə Günəşin yerdəkilərə əmanət etdiyi “səhra qızının”, “gözəlinin” əmək fədaisinin, nəcib insanın ölümünə inana bilmir. Fikrimizcə, Nəbi Xəzrinin poemanı “Günəşin bacısı” adlandırması nadir poetik tapıntılardan biridir, şair təxəyyülünün zirvəsidir. Bədii ədəbiyyatda ədəbi və real qəhrəmanı Günəşlə “qardaşlaşdırmaq” az-az sənətkarlara müyəssər olur. Nəbi Xəzri qəhrəmanını ən yüksək zirvələrə ucaltmağı bacarmışdır. Bu mənada Sevil Qızıyevanın vaxtsız ölümünə şairin inanmamasıdır və “mən inanmadım” ifadəsinin dəfələrlə təkrarlanması təsadüfi deyildir. İstədim quş olub o yerə çatım, Dedilər: Mil düzü qaldı Sevilsiz.

Dedilər,

Dedilər, Mən inanmadım (5,s.28).

Nəbi Xəzri Sevilin həlak olması xəbərinin yalan olduğuna inanmaq istəyir və küləklərdən xahiş edirdi ki, bəd xəbəri lap uzaqlara aparsınlar. Şair özündə həyatı bu qədər sevən insanın həyatdan bu qədər tez getməsinə cavab tapa bilmir. Çünki bu min, milyon illərin fəlsəfəsidir... Ancaq Nəbi Xəzri başqa bir suala cavab axtarır. Sevilin qəhrəmanlığının səbəblərinə və mənbələrinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Sevil əslən Zaqatala dağlarındanır. O dağlardan məğrurluq, bahadarlıq, əzmkarlıq, əməksevərlik öyrənmişdir. Qəhrəmanın ölüm xəbəri dağlara çatanda onlar laqeyd qala bilmirlər. Axı, dağlar nadir hallarda münasibət bildirirlər. Bu dəfə dağlar öz vərdişlərinə xilaf çıxdılar. Sədaları ilə aləmə səs saldılar. Bəd xəbər dağlara çatanda dağlar dözə bilmədilər, dərdin ağırlığını şairin köməyi ilə kağıza “köçürdülər”.

Dağların da ürəyində

Deyilməmiş sözü vardır.

Dağlar deyir: həyat nədir?

O, hünərdir...O, zəhmətdir,

Həqiqət var əfsanədir,

Əfsanə var, həqiqətdir (5,s.30).

Təsadüfi deyildir ki, dağlar Sevilin keçmişini nağıla, əfsanəyə dönmüş həyat həqiqətlərini sədaları vasitəsilə insanlara bildirirlər. Dağlar da Günəş kimi hər insan haqqında söz deyən deyillər. Ancaq bu dəfə möcüzə baş verdi. Dağlar yeddi sədadan ibarət qəmli-kədərli nəغمə, həyat hekayəsi yaratdılar. Maraqlıdır ki, dağlar Sevilin anadan olan gündən özünü küləşdirmiş, “özəlləşdirmiş”, lap ucalara qaldırmışdılar. Həm də Sevil Günəşlə “qardaşlaşdırmağı” qətiyyənlə yaddan çıxarmamışdılar. Dağların birinci sədası xoş xəbərlə başlayır və Sevilin möhtəşəm uşaqlıq arzularını əks etdirir.

Səhər...

Keçib getdi çən də, duman da...

Səhər...

Zirvələrdən bulud dağıldı
Dağların başında Günəş doğanda
Dağların qoynunda bir qız doğuldu
Şəfəqlər üzünü yudu su kimi
Görəsən, Günəşin özü bildimi
Dünyaya ən yaxşı dostu gəlibdir?... (5, s.38).

Sevil əfsanəvi nağıl qəhrəmanları kimi tez böyüyürdü. Sanki Sevil Günəşin onun taleyində oynaya biləcəyi rolu bilirdi. Digər uşaqlar oyuncaqla oynayırdılar.

Yazıçı Anar Nəbi Xəzrinin “Günəşin bacısı” poemasını düzgün qiymətləndirərək yazırdı “Poemada realist lövhələr mövcuddur. Ancaq romantikanın güclü təsiri də hiss olunur. Bu xüsusi ilə özünü Sevil obrazının təsvirində göstərir.” (3, s. 4) 2000-ci illərdə digər tənqidçi “Günəşin bacısı” poemasını əmək adamlarına həsr edilmiş əsərlər arasında zirvə hesab edirdi. (7, s.151)

Təkcə Sevil “Günəşin qarıdan düşən telləri” ilə oynayırdı. Fikrimizcə, “Günəşin bacısı” poeması realit olduğu qədər, bəlkə ondan da artıq mənada romantik boylarla təsvir edilmişdir. Bu poema Nəbi Xəzrinin ən romantik əsəridir. Çünki, “Günəşin insana yaxın gəlməsi” ifadəsi realist yox, romantik duyğuların zənginliyindən xəbər verir. Digər tərəfdən kiçik insan o boyda Günəşi necə tuta bilər? Sevilin anasının Günəşi qızlara bənzətməsi də təsadüfi deyildir.

Anası deyərdi:

-mehriban
qızım, Günəş
də bir qızıdır...
Cahanda nadir.

Bax, bu gur şəfəqlər, a ceyran qızım,
Deyirlər, Günəşin hörükləridir (5,s.39).

Günəş hörükləri vasitəsilə al qırmızı şəfəqlər yaradır, gecədən gündüzə keçid edir, insanları Yer üzündə xeyirxah işlər görməyə, xoşbəxt olmağa səsləyir. Uşaq (Sevil)

Anasına etiraz etmirdi. Əksinə, anasının arzusuna qoşulur, gələcək həyat yolunu müəyyənləşdirdi. Sanki həyatda Günəşlə qoşa addımlayacağını əvvəlcədən hiss edirdi. Bəlkə də Sevil vaxtsız dünyadan köçəcəyini duymuşdur. Hörükləri ilə Günəşə sığınmaq, bələlərdən, təhlükələrdən qurtulmaq istəyirdi. Bəlkə də Günəş kimi “uzunömürlü”, əbədi olmaq arzusundaydı. Oldu da...

Uşaq söylədi ki,

-Ana, ay ana,
Mənə də hörük qoy, uzun, lap
uzun, Hər dəfə çıxanda çöllər
qoynuna.

Mənim də Günəş tək hörüyüm olsun.(5, s.41)

İnsanlar bəzən həyatlarının sonunun nə ilə qurtara biləcəyini duyurlar. Günəş qədər hörük arzulayan Sevil uzun hörüklərin onun taleyində oynayacağı mənfi rolu bilsəydi! Görünür, insan taleyindən qaça bilməzmiş. Nəbi Xəzri poemanın “İkinci səda” adlanan hissəsində Sevilin arzularını daha da genişləndirir, yaxın, uzaq tarixi keçmişlə, gələcəklə bağlayır. Ümidlər, diləklər Sonsuz asiman....

Ürəkdən ürəyə qonan quşdu o,
Hələ bu dünyaya göz açmamışdan
Neçə min arzuda doğulmuşdu
o, Ana yurdumuzun azadlıq
toyu Parladı gün kimi, doğdu
gün kimi...

Doğma Cəfərimiz gecələr boyu
Bugünkü Sevili görməmişdimi? (5, s.49).

Nəbi Xəzri “Günəşin bacısı” poemasında vurğulayır ki, Sevil kimi mətin, qəhrəman, əməksevər qız övladını yetişdirmək, böyütmək heç də asan olmamışdır. Azərbaycan torpağı, xalqı sanki əsrlər boyu arzuladığı Sevili tapmışdır. Ölməz sənətkar Cəfər Cabbarlı “Sevil” pyesində Sevil obrazını müasirləri üçün deyil, gələcək üçün yaratmışdır. Çadrasını atan Sevilə pambıqyığan maşının sükanı arxasına əyləşən Sevilin arasında azacıq zaman məsafəsi vardır. Nəbi Xəzrinin qəhrəman Sevili çadranı atan Sevilin layiqli varisidir. Hər iki Sevili yaradan Cəfər Cabbarlı necə də müdrik və uzaqgörən imiş. Keçmişdəki Sevil azadlığa çıxmasaydı, bugünkü Sevil olmayacaqdı. Budur, ədəbi nəsillər arasında qırılmaz mənəvi tellər. Cəfər Cabbarlının Sevili şəhərdə, fabrikdə, Nəbi Xəzrinin Sevili isə kənddə, əmək cəbhəsində xarüqələr yaradırlar. Nəbi Xəzri Sevilin və Sevillərin keçmişini təsvir edərkən necə də haqlıymış

Nə qədər xoş gəldi
İl dalınca il,
Əmək ömrümüzün mənası
oldu. Zülmətli çadradan
səyrilən Sevil Min belə
Sevilin anası oldu.
Vurğun nəğməsilə aşıb-
daşdı ki, Zəhmət
bulağından qızlar su içsin.
Bəsti tarlalarda şırım açdı
ki, Sevil o yerlərdən
rahatca keçsin. Onda bu
torpağın qüdrəti vardı, Elə
bağlandı ki, elə, obaya....
Dünən doğulsaydı Həcər olardı
Bu gün Sevil kimi gəldi dünyaya (5, s.50).

“İnsan əməklə ucalır” sözləri nahaqdan deyilməmişdir. Müasir dövrümüzdə əməyə, əmək adamlarına münasibət münasibət bir qədər dəyişilmişdir. Müasir dövrümüzdə əməyə, əmək adamlarına münasibət bir qədər dəyişilmişdir. Nə yaxşı ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və onun Səməd Vurğun kimi qüdrətli sənətkarı varmış. Səməd Vurğun “Bəsti” poemasını yazmaqla əmək adamlarına möhtəşəm abidə ucaltmış, onların zəhmətinə həqiqi, layiq olduqları qiyməti vermişdir. Doğurdan da, sekillərin rahatca yüksəlmələri üçün bəstələrin çətin, keçilməz yerlərdən, tarlalardan “şırım açmalıydılar”. Açdılar da...Sevil, Bəsti, yenə Sevil! Qısa zaman kəsiyində bu qədər qəhrəmanlar yaradan, yetişdirən xalq həqiqətən xoşbəxtidir.

Sevil eyni zamanda qəhrəman Həcərin varisidir. Nəbi Xəzri əmək cəbhəsində “vuruşan” Sevilə təsadüfən “döyüş meydanlarında” vuruşan Həcəre bənzətməmişdir. Burada da mənəvi tellər, körpülər mövcuddur. Azərbaycan xalqına sekillər və həcərlər eyni dərəcədə lazımdır. Doğurdan da, böyük rus yazıçısı Maksim Qorkinin dediyi kimi, “həyatda hər zaman qəhrəmanlığa yer vardır”. Sevil gələcək nəsillərə örnək ola biləcək qəhrəmanlığın yeni səhifəsini yazdı. Yeni, növbəti qəhrəmanlıq əmək cəbhəsində, pambıq tarlalarında baş verdi. Poemanın “Üçüncü səda” adlanan hissəsində ayrılmaz üçlüyün – Sevil, Günəş və Tarlanın birliyindən, dialoqundan, möhtəşəmliyindən, ayrılmaz baciqardaşlığından bəhs edilir.

Tarla bəyaz qar kimi...

Arzu təzə, söz təzə,

Yüzillik dostlar

kimi Onlar çıxdı

üz-üzə: Günəş

ürəkli Sevil,

Sevil ürəkli Günəş,

Günəş hörüklü Sevil,

Sevil hörüklü günəş (5, s.60).

Nəbi Xəzri bir neçə misrada bədii təsvir vasitələrindən düzgün istifadə etmişdir. Tarlanın bəyaz qara bənzədilməsi, arzunun təzə olması qədim bədii təsvir vasitələrindəndir. Sevilin ürəyinin, hörüklərinin Günəşə bənzədilməsi, Günəşlə müqayisə olunması şairin qəhrəmanına münasibətindən irəli gəlir və qəbul ediləndir, başa düşüləndir. Ancaq dünyanı isidən, hərərət gətirən Günəş boyda planetin yerə, torpağa endirilməsi, gənc qıza baş əyməsi nadir poetik tapıntıdır, şairin bədii təxəyyülünün məhsuludur. Həm də Nəbi Xəzrinin qənaətinə görə bütün planetlər, ulduzlar ruzi-bərəkət rəmzi olan torpağa baş əyməlidirlər. Dünyadan bir neçə dəfə böyük olan Günəş Yerdə - Mil düzündə “kiçik” Sevilə axtarır, onunla dərdləşir. Poemada “Dördüncü səda” adlanan hissəni “Sevillə günəşin ilk görüşü” adlandırmaq daha düzgün olardı.

Günəş üfüqlərdən

Boylanın kimi

Sevilə axtarır Mil düzlərində.

Ən əziz dost sayır Günəşi Sevil,
Şəfəqlər ən əvvəl
Bu yerə düşür,
Belə qarşılıyır Günəşi Sevil.
Günəş də Seville
Belə görüşür (5,s.61).

Bacılar “dərdləşməyə” başlayırlar. Sevil Vətənə olan borcundan həvəslə danışırdı. Dincəlmək qətiyyəni yadına düşürdü. Qəribədir ki, kürlə Araz Sevilin sözlərini razılıqla alqışladılar. Sevilə görə Kürlə-Araz Muğanda deyil, Mil düzündə “birləşdilər”. daha əvvəlki tək Milin yanında tələsə-tələsə, laqeydliklə ötüb keçmədilər. Günəş isə Sevilə şad xəbər vermək üçün aşağı endi. Özbək xalqının qəhrəman qızı Tursunoy Axunovadan ona salam söylədi. Sevil Günəşin vasitəsilə Tursunoyu yarışa çağırdı və bütün Azərbaycandan salam göndərdi. Digər tərəfdən Günəş lap ucalıqda məskən saldığına görə olub-keçmişləri, olanları və olacaqları yaxşı bilirdi. Böyük bacı (Günəş) hərdən bir kiçik bacısına (Sevilə) xəbərdarlıq etməyi unutmurdu.

İnsan bir dənizdir
Sirlil bir dəniz,
Tufan asta-asta gələr, inanmaz!
Səhər açılacaq desən ki, sənsiz
İnsan qəh-qəh çəkib, gülər, inanmaz (5, s.62).

Sevil isə Günəşə layiq bacı olduğunu nümayiş etdirdi. Zəhmət haqqında şeir oxudu. Günəş artıq göydən yerə enmişdi, canlı insanlar kimi şeir istəyirdi. Sevil özü haqqında yox, Vətəni, xalqı, görəyi işlər, arzuları barəsində sözlər deyirdi. Hər şeirdə “maşınlar tarlaya, kətmən muzeyə” fikrini səsləndirirdi. Sevil Günəşə layiq olduğu qiyməti verməyi bir an belə unutmurdu. Mehriban çöllərin sinəsi Günəş, Səninlə qovuşur bahara, yaz.

Pambıq isitməz ki, heç kəsi Günəş,
Sənin hərarətin onda olmasa
(5,s.65).

Düzənlərdən əsən narın külək, bacıların söhbətinə mane ola, Günəşi evinə tələsməyə məcbur edə bilmədi. Nədənsə Günəş ayrılmağa can atmır, yenidən bacısını xəbərdar etdi:

Zəhmətin nə yaxşı çağıdır, Sevil,
Mən tuta biləydim sənin yerini,
Yellər tellərini dağıdır, Sevil,
Yığ, bağla, ay bacım, hörüklərini. (5,s.70).

Günəş Sevilə Mil düzünə tapşırıb qeybə çəkilir. Poemadakı “Beşinci səda” da Mil düzü ilə Sevilin qəribə, maraqlı dialoqundan bəhs edilir. Burada bacını qardaş əvəz edir. Bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, Nəbi Xəzri üçün Vətənin və təbiətin təsvirində ögey-doğmalığ yoxdur. Şair düzləri, dağları, çayları ümmanlar, okenalar

kimi tərənnüm edir. Mil düzünün təsviri, tərifı Nəbi Xəzri qələminin ecazkarlığına, romantikliyinə, füsünkarlığına dəlalət edir. Nə qədər gözəldir,

Mil düzü, dostlar!
Gözəldir axşamı,
Mil boyu həvəslə addımladıqca,
Sudan saf olursan,
Çinardan uca.
Baxarsan, ürəyin
Nura boyanar,
Edlə bil Günəş də
Ovcunda yanar (5,s.72).

Mil özü haqqında bəzi məlumatlar verir. Vətən torpağının hər qarışı kimi Milin də taleyi mürəkkəb, keçmişi isə keşməkeşli olmuşdur. Mil olub-keçənləri unutmamışdır. Düzənlik olmasına baxmayaraq, dağlar qədər hündür, vüqarlıdır. Mil dünya durduqca duracaqdır, yaşayacaqdır. Mil də övladlarına fərqlə qoymur. Qışı da bahar kimi yaşadır. Bəzən də təvazökarlıqdan uzaqdır, özü haqqında “yüksək fikirdədir”. Buna onun mənəvi haqqı vrdır. Çünki o “məxmər otlarla yerə yatır, çinarlarla göylərə yüksəlir”. Səxavətlidir, sərvətlidir. Qədirbilən insanları çox sevdir. Milin bütün xoş sözləri Sevilə ünvanlamışdı. Sevil də üzərində xarüqələr yaratdığı torpağı – Mili intizarda saxlamır”.

Sağlığında fəxr etdiyi Mil düzünü vaxtsiz həlak olması, ölümü yox məhz həlak olması ilə əbədiyyətə qovuşdurur. Nəbi Xəzrinin “Günəşin bacısı” poemasında gəldiyi əsas nəticələrdən biri məhz budur.....

Романтические мотивы в лирике НабиХазри (на основе поэмы «Сестра солнца»)

Резюме

Народный поэт Азербайджана НабиХазри (Бабаев) пришёл в литературу в 50-е годы XX века. Тогда в азербайджанской литературе были такие поэты, как СамедВургун, Сулейман Рустам, Расул Рза и другие. Среди таких мастеров слова найти свою литературную тропу было трудно. Но НабиХазри нашёл её. Первые стихотворения поэта посвящены на разные темы. И поэма «Сестра солнца» занимает особое место в творчестве поэта. Поэма посвящена легендарному герою хлопковых полей, безвременно ушедшей из жизни СевильКазыевой. Следует отметить, что романтические мотивы в поэме в первую очередь связана с названием произведения. НабиХазри сравнивает, связывает свою героиню с Луной, Солнцем. Тем более она не воин, не красавица, а просто труженица хлопковых полей. Севиль погибает как боевой солдат на посту, на своём рабочем месте. Безвременную смерть героиню оплакивают не только земные, но и небесные силы. И это ещё одно доказательство того, что поэма НабиХазри «Сестра солнца» является

романтическим произведением. В статье анализируются вышеназванные проблемы.

ALIYEVA İRADA,

ALIYEVA NUSHABA

**Romantic motifs in Nabi Khazri's lyrics
(Based on the poem "Sister of the Sun")**

Summary

Azerbaijani folk poet Nabi Khazri came to literature in the 50s of the 20th century. In that period, poets like Samad Vurgun, Suleyman Rustam, and Rasul Rza were engaged in creativity in Azerbaijani literature. Finding the way among those master craftsmen was challenging and responsible. However, unlike many, Nabi Khazri was able to find his way in art. In this sense, it is appropriate to emphasize the fact that the poet's first poems were dedicated to various topics. "Sister of the Sun", one of the first poems of Nabi Khazri, occupies an important place in his work. The poem was written on the occasion of the death of Sevil Gaziyeva, the legendary hero of the cotton fields, who passed away early. It should be emphasized that romantic motives are primarily related to the title of the work. He compares his hero with the Moon and the Sun. Sevil Gaziyeva described in the poem is neither a soldier nor a princess. The labouring woman who works in the cotton fields is the depiction of this simple, hardworking girl as a romantic hero that is a sign of Nabi Khazri's mastery. According to the poet, Sevil does not die, she dies as a hero. Her death is mourned not only by those on earth but also by those in heaven. This fact itself proves that there are many romantic facts in Nabi Khazri's poem "Sister of the Sun". The article examines the above-mentioned facts.

Ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Şairlər və yollar. Bakı: "Elm" 1984, 250 s.
2. Ağayev Ə. Sənətkarlıq məsələləri. Bakı: "Azərənəşr", 1982, 168 s.
3. Anar. Nəbi Xəzri. – Azərbaycan, 2016, №5, s.4.
4. Bəşirli Ə. Zirvə bir qaladır, zirvədəyəm mən. – 525-ci qəzet, 2018, 16 s.
5. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri, 10 cildə, I cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2010, 450 s.
6. Namazova S. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri: Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 227 s.
7. Şəfiyeva S. Nəbi Xəzrinin lirikasının səciyyəvi xüsusiyyətləri, Bakı: "Elm" 2005, 250 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: dos.S.Ə.Kadiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.451>

KƏMALƏ İSLAMZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti, dosent
Azərbaycan
kemale_67@mail.ru

MÜDRİK QOCA: ARXETİP VƏ OBRAZ HƏLLİ XÜLASƏ

Məqalədə Karl Qustav Yunqun təklif etdiyi anlayışlardan biri olan Müdrük Qoca arxetipinin kollektiv qeyri-şüurunin struktur elementi olduğu nəzərə alınmaqla yanaşı, onun həm də folklorda, yazılı ədəbiyyatda, incəsənətin müxtəlif sahələrində izlənən təzahürlərindən danışılır. Müəllif bu arxetip üçün xarakterik sayılan xüsusiyyətlər içərisində sakral informasiyaya çıxış, təcrübəyə əsaslanan bilik, yüksək intellektual səviyyə, ədalətlilik, qərəzsizlik, aqlın hisslər üzərində hakimiyyəti və s. məsələləri diqqət önünə gətirir. Onun su ünsürü ilə əlaqəsini müxtəlif xalqların panteonunda müdrikliyi təmsil edən tanrıların həm də bu və ya digər şəkildə suları himayə etməsi ilə əsaslandırır.

Folklorda arxetiplər fərqli obrazlarda təzahür edir. Sözügedən Müdrük Qoca arxetipinin də müxtəlif paradımları xalq yaradıcılığı nümunələrində öz əksini tapmışdır. Məqalədə nurani şəxs, dərviş, lələ (müəllim), baba, din xadimi və s. obrazlar təhlil edilmişdir. Onların fəaliyyətində müsbət istiqamətlə yanaşı, triksterik əlamətlərin də özünü göstərdiyi müşahidə olunur. Bu obrazların xislətində hadisələrə nizam gətirmək xüsusiyyəti ilə xaosa xas dağıdıcılıq bir arada ola bilər. Məqalədə bəzən hər iki qütbün bir obrazda birləşdiyi vurğulanmışdır. Müdrük qocaların “yol göstərmək”, “sehrli əşya vermək”, “övlad bəxş etmək”, “ad qoymaq”, “xilas etmək”, “buta (sevgili) vermək” və s. funksiyaları araşdırılmışdır. Əsasən, Azərbaycan nağılları tədqiqata cəlb olunsa da, başqa xalqların folklorundakı oxşar obrazlara da müraciət olunmuşdur.

Açar sözlər: Müdrük Qoca arxetipi, psixoanaliz, Yunq K.Q, paradıqma, funksiya, obraz, nağıl.

Giriş

Öz başlanğıcını Karl Qustav Yunqun Müdrük Qoca barədə konsepsiyasından götürən bu arxetip dərin billik, fikirləri oxuyan nüfuzədgici baxış, qarşısındakına münasibətdə anlayış kimi xüsusiyyətləri ehtiva edir. Böyük həyat təcrübəsinə əsaslanan müdrikliyin rəmzi olmaqla bu arxetipi təmsil edən folklor obrazları dünyanın sirlərini açmaq və müəyyən suallara cavab axtaranları istiqamətləndirmək kimi missiyanı daşıyırlar. İctimai şüurda ümumiləşdirilərək formalaşan arxetip ağız ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında rast gəlinən oxşar personajların proobrazı – ilkin mənbəyidir və yazılı ədəbiyyata, həmçinin incəsənətin digər növlərinə transfer etmişdir. Çoxşaxəli insan şəxsiyyətini cəmi 12 xarakterə sığışdırmaqla arxetiplər müəyyənləşdirilmişdir. Eləcə də hər hansı bir əhvalat, hadisə sadələşdirilərək

(təfərrüatlarsız) bir neçə mərhələdən (addımdan) ibarət sxemlər şəklində təqdim edilə bilər. Təfəkkür və qavrayışın başlanğıc modelləri sayılan qüdrətli psixi ilkin obrazlar şüuraltının dərinliklərinə çökmüş vəziyyətdə olub, bizi birləşdirir. Daxilində güclü yaradıcı potensial və inkişaf imkanları gizlənən bu universal anlayış yaşımız və təhsilimizdən, aid olduğumuz sosial təbəqədən, istəklərimizdən asılı deyil. Buna baxmayaraq, üzərində işləyib onu dəyişdirməyimiz mümkündür. Ədəbiyyat və incəsənət sahələri insan həyatının ən həssas sferaları olduğundan arxetipləri təmsil edən obrazların kodlarının təsviri proyeksiyası üçün vasitə rolunu oynayır. Məhz arxetip obrazları nəinki ədəbiyyat və incəsənətin, hətta müasir dövrümüzdə moda aləminin də hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Belə hesab edilir ki, Müdrik Qoca nadir və mürəkkəb arxetiplərdən biri olub, simvolik obrazların vizual sisteminin təkamülünü təmin edən mühüm hərəkətverici qüvvədir [8, 5].

Müdrik Qoca arxetipinin müxtəlif təzahürləri olan, bəzən hətta bir-birinə zidd qütblərdə dayanan obrazların təhlili bu arxetipin davranış qanunauyğunluqlarını, zahiri əlamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Psixozanaliz Müdrik Qocanın xüsusiyyətləri və atributları barədə

Karl Qustav Yunqa görə, Müdrik Qoca arxetipinin əsas xüsusiyyətləri ali məqsəd uğrunda hisslərin basdırılması, həqiqi biliyi əldə etmək üçün emosiyaların yatırılması, ilahi başlanğıc və su ünsürü ilə bağlılığıdır [11, 97]. Amerika yazıçısı və pedaqoqu Kerol Pirson isə Müdrik Qoca obrazını xarakterizə edərkən aşağıdakıları sadalayır: yüksək intellektuallıq, reflektor analitik proses, təhlil yolu ilə dərk etmə, daim şübhə etmək, zamandan kənar informasiya laylarının yenidən qiymətləndirilməsi, qərəzsizlik (ədalətlik) [6, 15].

Ali məqsədə nail olmaq üçün emosiyaların boğulması xüsusiyyəti hərbiçilərə də xasdır. Onlar dövlətin və ya dinin bütövlüyü uğrunda bir çox hallarda məhrumiyyət və itkilərə məruz qalırlar. Təsadüfi deyildir ki, bir çox xalqların panteonunda müdrikliyi təmsil edən tanrılar əksər hallarda müharibə və ya hərbi işlə birbaşa bağlı olurlar. Məsələn, hind tanrılar sistemində müdriklik tanrısı Qaneşa – Şiva ordusunun başçısıdır. Eləcə də yunanların Afinası həm müdriklik, həm də ədalətli müharibə ilahəsidir.

Müdrik Qoca arxetipinin su ünsürü ilə əlaqəsinə gəldikdə isə müxtəlif xalqların mifologiyasında müdriklik tanrılarının himayəsində olan sahələri xatırlamaq yerinə düşər. Məsələn, Şumer-Akkad mifologiyasında müdriklik tanrısı olan Eanın Dəclə çayını yaratdığı hesab edilir. O həm də yeraltı suların hakimi və bir çox mədəni ixtiraların himayədarıdır. Yunanların müdriklik ilahəsi Metida - Titan Okeanın qızıdır. İran mifologiyasında panteona daxil olan Aredvi Sura Anahida tibb, müdriklik, məhsuldarlıq və su ilahəsidir. Hələ dünya yaranmazdan öncə var olan, bəlkə də xaosun özü hesab edilən su bir tərəfdən həyat mənbəyi, digər tərəfdən həyatın sonudur (Dünya daşqını). O, Müdrik Qoca arxetipi üçün birləşdirici bir qüvvədir. Bir çox xalqların mifologiyasında müdrikliyin öz başlanğıcını sudan

alması və insanın ondan sonra yaranması bir motiv kimi keçir. V.Radlovun Altaydan yazıya aldığı “Yaradılış” dastanında hər tərəfin göz işlədikcə su olduğu bir zamanda Ağ Ananın görünərək Tanrı Qara xana “yarat” deyib yenidən suya dalması belə nümunələrdən yalnız biridir [3, 16].

Dünya dinlərində müdrikliyin ali səviyyəsi Xaliqə - Yaradana məxsusdur. Müdrik Qoca arxetipinin ilahi başlanğıcla əlaqəsi də məhz bununla izah olunur. Xristianlıq, İslam və Buddizmə görə, Yaradanın xüsusiyyətləri içərisində müdriklik ön sıradadır.

Sözü gedən arxetip üçün xarakterik olan atributlardan ən önəmlisi kitabdır. Kitab Müdrik Qoca arxetipinin yüksək intellektuallığını vurğulayan əşyadır. Təsadüfi deyildir ki, qədim Misir mifologiyasında müdrikliyi təmsil edən tanrılar – Tot və Sia əllərində papirusla təsvir olunmuşlar. Qədim Misirdə müxtəlif elmi və ədəbi məlumatlar məhz papiruslara köçürülərək nəsildən-nəslə ötürülürdü. Papirusun əldə edilməsinin Şərqnin bütün bəşəriyyət üçün böyük əhəmiyyət daşıyan elmi kəşfi olduğu şübhəsizdir. Yaradıcılığa elm vasitəsilə gəlmək isə dünyanı öyrənmək üsullarına, eləcə də idrak prosesinə təhlil yolu ilə nail olmağa əsaslanır. Müdrik Qoca arxetipinin bütün zamanlarda (keçmiş, indiki, gələcək) və ya zamandan kənar, ondan asılı olmayaraq mövcudluğu onun hər bir dövrə uyğun adaptasiya keçdiyini sübut edir. Janrların təkamülündə bu xüsusiyyət bariz şəkildə özünü göstərməkdədir. Müdrik Qoca arxetipinin zaman xaricində mövcudluğu hadisəsi müxtəlif xronoloji kəsmlər fonunda daim görüşlərini, bu və ya digər məsələyə münasibətini yenidən dəyərləndirməsi ilə əlaqəlidir.

Müdrik Qoca arxetipi ümumbəşəri bilik, intuisiya, ağıl və dərrakəni özündə birləşdirən nüfuzlu insandır. Bu baxımdan o, nağıllarda müəllim, həkim, baba, din xadimi, lələ rollarında çıxış edə bilər. Rus folkloru nümunələrindən “Balıqçı və qızıl balıq”, “Morozko” (“Şaxta”), “Qar qız”, “Qoğal”, “Barmaq boyda oğlan”, “Uçan gəmi” və s. nağıllarda iştirak edən qoca obrazları sözügedən arxetipin xüsusiyyətlərinə malikdirlər [10, 42].

Arxetip anlayışı psixologiya elminə aid termin olub, ilk növbədə konkret insanların hansı psixoloji tipə (və ya bir neçə tipə) mənsubluğunu müəyyən etmək üçün yaradılsa da, presedentləri əyaniləşdirmək məqsədi ilə folklor personajlarına müraciət edilir. Belə bir mülahizə vardır ki, bu arxetipin aktuallaşması özündə şəxsiyyət üçün təhlükə də daşıya bilər. Bu zaman insan magik biliyə, öncədəngörmə və ya şəfavermə qabiliyyətinə, bunların vasitəsilə isə hakimiyyətə sahib olduğuna inanır [9]. Elə buna görə də K.Q.Yunq yazırdı ki, bu arxetipdə ilahi başlanğıcla yanaşı, demonizm də var [12].

Müdrik Qoca arxetipinin folklorda təzahürləri

Bir çox nağıllardan bizə tanış olan Bədxah dərvişlər, məkrli sehrbazlar Müdrik Qoca arxetipinin məhz demonik qütbünü təmsil edən personajlardır. “Ələddinin sehrli çırağı”ndakı qoca cadugər, “Qızıl xoruz”dakı çar Dadon, “Şüşədəki ruh”

nağılından ruh, “Qara qulyabanının hədiyyəsi” nağılındakı Qara qulyabanı və s. sözügedən arxetipin mənfi işarəli proyeksiyalarıdır.

Müdrüklük əsrlər boyu qazanılmış təcrübənin tətbiq olunması, müəyyən prosesləri müşahidə və analiz etməklə nəticə çıxarılması, çətin dilemmalardan, müşkül vəziyyətlərdən çıxış yolunun tapılması üçün vacib olan xüsusiyyətdir. Folklorda Müdrük Qoca arxetipinin obraz təzahürlərindən danışarkən qeyd etməliyik ki, burada müdrüklük anlayışı ağsaqqallıqla, sinniliklə assosiasiya doğursa da, heç də hər zaman yaşla əlaqəli olmur. Yəni bu arxetipi təmsil edən obraz qoca olmaya da bilər. Obrazın sakral biliyə malik olması, qəhrəmanın çətin anında ona çözümlə yolunu göstərməsi, bəzən bir şəxsin deyil, bütöv bir toplumun yeganə ümid yerinə çevrilməsi əsas əlamətlərdən sayılır. Müdrük şəxsin fəaliyyət istiqamətləri, funksiyaları nümunədən nümunəyə fərqlənir. Bəzən eyni obraz bir deyil, bir neçə funksiyaları icra edə bilər. Hətta onun fəaliyyətlərinin bir qismi triksterik element, mənfi çalar daşıya bilər. Bu isə həyatın, reallığın diktəsi, inikası kimi qəbul edilməlidir. Çünki bizi əhatə edən gerçəklikdə sırf qara və ya sırf ağ, absolyut yaxşı, yaxud mütləq pis olmadığı kimi, həyatın bədii inikası olan folklorda da bu belədir. Şərqi fəlsəfəsindəki İn-Yan dualizmində bu iki zidd tərəfin bir-birini tamamlaması, hər birinin öz içində digərinin mahiyyətini daşması, kölgə ilə işığın, xeyirlə şərin əbədi qoşalığı məhz bu həqiqətin təsdiqinə xidmət edir. Məsələn, Oğuz elinin ağsaqqalı olan, xalqın hər müşkülünü həll edən, gənclərinə ad qoyan, bəyləri üçün elçi düşən, təhlükəli danışıqlara getməkdən çəkinməyən Dədə Qorqud həm də ona qarşı hörmətsizlik edən Dəli Qarcarı cəzalandırır. Dədə Qorqud öncə ona əl qardırmaq istəyən Dəli Qarcara “vursan, əlin qurusun” deyərək qarğış edir. Dəli Qarcarın əli havada qalır. Daha sonra isə bacısının razılığını vermək üçün şərtlər qoşan Dəli Qarcarı az qala bitlərin yeminə çevirir.

Yaxud nağıllarımızda sonsuz padşaha alma bəxş edərək onun övlad sahibi olmasına yardım göstərən dərviş bəzən illər sonra bunun müqabilində müəyyən təmənnada olur. Məsələn, əgər padşahın iki övladı varsa, onlardan birini, bir oğlu varsa, həddi-bülüğa çatdıqdan sonra onu aparıb öz məqsədləri üçün istifadə edir. Yəni bir tərəfdən dərviş yaşlı ər-arvadın ən böyük arzusunun yerinə yetirməklə xeyirxahlıq göstərir, digər tərəfdən bu övladı yenidən onların əlindən alır. Bu obraz pay verib pay uman dərvişlər kateqoriyasındandır [1, 5-20; 1, 111-119].

“Qaraqaşın nağılı”nda odunçunun arvadı dərvişin ağız suyundan hamilə qalır və bir cüt qara çatma qaş doğur. Dərvişin tilsimlədiyi həmin oğlan uşağı sonradan az qala onun əlində alətə çevrilir. Lakin Qaraqaş padşahın qızı Pərinin sayəsində həqiqəti öyrənir və dərvişin ölümü də onun əlindən olur [1, 5-20]. Dərvişin bütün tilsimləri bilməsi, insanları daşa və başqa varlıqlara çevirməyi bacarması, möcüzə və sehlərlə əlaqədar olması onu Müdrük Qoca arxetipinin triksterik xarakterli paradigması kimi nəzərdən keçirməyimizə imkan verir.

Həmin nağılda Müdrük Qoca arxetipinin müsbət qütübünü təmsil edən, Qaraqaş dərvişin öhdəsindən necə gələcəyini başa salan, ona sehlri qılınc bağışlayan nurani

kişi obrazı da yer almışdır. Müdrik Qoca arxetipinin əsas atributu olan kitab elementinin sözügedən epizodda mövcud olması da diqqət çəkən məqamlardandır. Kişi kitab açaraq qəhrəmana gələcəkdən xəbər verir, onun taleyini oxuyur: “Ey Qaraqaş, sən iki zalım padşah, bir də dərviş öldürəcəksən”, - deyir [1, 17].

“Üç bacının nağılı”ndakı adamyeyən dərviş isə kişiyə övlad deyil, qızına vəd etdiyi soğan qabığından köynək verərək əvəzində həmin qızı istəyir. Ortancıl qız da böyük bacısı kimi dərvişin toruna düşür. Lakin kiçik qızın ağı, diribaşlığı sayəsində bacılar da qurtulurlar, dərviş də aslanla qaplana yem olur [1, 111-119]. Məlumdur ki, dərvişlərin xarici görkəmi ilə bağlı müəyyən bir stereotip təsəvvür var. Sadə və nimdaş geyimli, başında şiş papaq, əlində kəşkül və təbərzin, uzun saçlı, saqqallı, qəsidə oxuyaraq şəhərbəşəhər gəzən şəxslər göz önünə gəlir. Lakin xalq sənətkarları hər bir nağılda dərviş surətinə, onun hərəkət, davranış və nitqinə fərqlilik, yeni çalar, özəllik qataraq onlarla bənzərsiz obraz yaratmağa müyəssər olmuşlar. Məsələn, “Üç bacı nağılı”ndakı adamyeyən dərviş öz arvadına və baldızlarına müraciət edərkən eyni sözləri deyir: “Canım qurban, gözüm qurban, bir dur ayağa, fırlana-fırlana küpədən bir az qovurma çıxar, gətir yeyək!” [1, 112].

“Qaraqaşın nağılı”ndakı dərviş isə belə şirin sözlər danışmır. Odunçunun arvadını ağız suyunu içməyə məcbur edir, sonra isə ona bir sillə çəkib otağa qapadır [1, 5-6].

“Gül Sənavərə neylədi, Sənavər Gülə neylədi” nağılındakı dərviş züryəti olmayan padşaha üç alma verib hərəsini bir arvadı ilə yarı bölüb yeməyi məsləhət görür. Lakin doğulacaq üç oğlundan birini ona verəcəyinə dair padşahdan söz alır. Vaxt yetişdikdə əhdinə əməl etməkdə çətinlik çəkən padşahın oğlanlarından birini məktəbdən qayıdarkən aldadıb aparən dərviş onun bədənindən qızıl qayıрмаq məqsədi ilə təndirdə yandırır öldürəcəkdə. Həmin məqamda dərvişin qəddarlığını göstərmək istəyən nağılçı onu belə təsvir edir. “Əvvəlki mehribançılıqdan onun üzündə heç bir şey qalmamışdı. Gözləri kəbab şişi kimi qızarmışdı” [1, 85]. Bu dərviş hətta heyvanlara qarşı da amansız idi. Belə ki o, atın qarşısına ət, zümrüd quşunun qabağına ot, aslanın önünə isə arpa qoymaqla onları acından ölməyə məhkum etmişdi [1, 85].

Ümumiyyətlə, dərviş obrazının nağıl və dastanlarımızda bu qədər geniş yayılmasının, bir çox fərqli missiyalar daşımalarının əsaslı obyektiv-tarixi səbəbləri vardır. Əsl sufi dərvişlərin dünya malından, müxtəlif zövq və həzz mənbələrindən imtina edərək nəfsinə hakim olmaları, cuzi miqdarda azuqəyə qane olub hücrəyə çəkilərək uzun müddət ibadət etmələri, günahlarından arınaraq kamilliyə çatmaqla Yaradana qovuşmaq istəmələri, mediatorluq qabiliyyətinə malik olmaları xalq içərisində onlara hörmət qazandırmışdı. Hətta belə bir atalar sözü var: “On dərviş bir kilimdə yatarkən, iki padşah bir dünyaya sığmaz” [7]. Bu atalar sözündə dərvişlərin minimalizmi padşahların maksimalizminə qarşı qoyulmuş, qüvvətli təzad yaradılmışdır. Lakin sonrakı əsrlərdə dərvişlərin daha çox dilənçiliklə, fırıldaqçılıqla məşğul olmaları onlara mənfi münasibətin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı.

Folklorumuzda həmin obraza birmənalı olmayan yanaşma da bununla bağlıdır. Bir tərəfdən dərviş xalqın nəzərində heç kəsdən asılı olmayan azad şəxsdir. Onun üçün sərhədlər yoxdur – nə ölkələr arasında, nə də bu dünya ilə sakral aləm arasında. İstədiyi yerə getməkdə sərbəstdir. Sakral aləmə çıxışının olmasındandır ki, nəqqallar Allaha xas bəzi əlamətləri onun üzərinə köçürmüşlər. Məsələn, **övlad bəxş etmək** Yaradana məxsusdur. **Ad qoymağın** özündə də var etmək mənası ehtiva olunur. Çünki adı olmayan nəsnə obyektiv olaraq mövcud olsa da, ətrafdakılar üçün yoxa hesabdır. Deməli, **dərviş bu funksiyaları icra etməklə Allahın yaratmaq xüsusiyyətini mənimsəmiş olur.**

Eləcə də züryəti olmayan yaşlı cütlüklərin dərvişin tüpürcəyi, verdiyi alma, yaxud ona məxsus hər hansı bir nəsnə vasitəsilə övlad sahibi olmaları dolaylı yolla onun kişi reproduktivliyini, cinsi gücünü təmsil etdiyinə işarə vurur. Həm də qadının bu şəkildə hamilə qalması mayalanmaq prosesinə sakral müdaxiləni ehtiva edir. Çünki dərvişin adı insanlar üçün qapalı olan sirli ruhlar dünyası ilə, sakral aləmlə kontaktı mövcuddur.

Dərvişin həm ölkələr, həm də paralel dünyalar arasındakı sərhədləri rahat şəkildə aşması folklorumuzda çətinliyə düşən, təqiblərə məruz qalan, ölümdən qaçan qəhrəmanların dərviş libası geyməsinə, özünü dərviş kimi qələmə verməsinə və bu yolla bir müddət şəxsiyyətini gizləməsinə nəzərdə tutan motivi doğurmuşdur. Məsələn, “Beçə dərviş nağılı”nda böyük qardaşı tərəfindən dərin quyuda xaincəsinə ölümə tərk edilən Hindistan padşahı Cahangir uzun müddət məhz dərviş qiyafəsində qəsidələr oxumaqla özünü qoruyur [2, 110-131].

Burada Müdrik Qoca arxetipinin **çətin vəziyyətdən çıxarmaq funksiyası** həmin arxetipə aid olmayan qəhrəman obrazının üzərinə proyeksiya edilmişdir.

Eyni nağılda 14 nəhəng devin hücumuna məruz qalmış ölkənin başçısı elmi bir qərib həkimdən kömək istəyir. Həkim deyir: “Mən elə bir elm öyrədərəm ki, həmin devlərin caduları qüvvədən düşər, nə qədər ox, filan atsalar, hamısı qayıdıb özlərinə dəyər” [2, 124]. Bu obraz elmi və təcrübəsi ilə bütöv bir ölkəni bələdan qurtararkən həmin arxetipin müsbət qütbünə aid olan **xilasedicilik funksiyasını** yerinə yetirir.

Dərviş obrazına yalnız Azərbaycan folklorunda deyil, bu cərəyanın vaxtilə yayılmış olduğu ərazilərdə yaşayan xalqların ağız ədəbiyyatı nümunələrində də rast gəlirik. İran, Yaxın Şərq ölkələri bu qəbildəndir. Məsələn, “Sabunçunun oğlu” fars nağılında ölüm ayağında olan Əli adlı dərviş ona su içirərək yardım edən gənc Əhmədə sehrli büllur su qabı hədiyyə verir. Həmin qaba bir damla su damızdırıb diqqətlə baxaraq Əhməd gələcək təhlükələrdən xəbərdar olur və bunun sayəsində padşahı ölümdən qurtarıb onun qızı ilə evlənərək məqsədinə çatır [7, 16-17]. Bu nağılda dərvişin qəhrəmanı **sehrli əşya ilə təmin etmək funksiyası** öz əksini tapmışdır.

Müdrik Qocanın yaşadığı və ya qəhrəmanla qarşılaşdığı məkanlar da maraqlıdır. Folklorşünas Hikmət Quliyev bu xüsusda yazır: “Müdrik Qoca və dağ, Müdrik Qoca və bulaq, Müdrik Qoca və dörd yol ayrıcı, Müdrik Qoca və ağac altı bir

mərkəzdə cəmlənmiş və mədəniyyətdə qəlibləşmiş mifologemlərdir. Onlar aktivləşdikləri zaman kosmik nizamın təşkil olunması üçün şərait yaradır” [5, 44].

Həmin sıranı tamamlamaq üçün gənclərə yuxuda nurani qocalar tərəfindən buta verildiyi məkanları da xatırlaya bilərik: qəbiristanlıq, mağara, pır, hovuz başı və s. Bütün bunlar paralel dünyalar arasında keçid, qapı, portal rolunu oynayan yerlərdir. Qeyri-adilik, möcüzəvilik, sakrallıq kimi xüsusiyyətlər onları fərqləndirir. Müdrik Qocanın həmin məkanlarda anidən peyda olub bir göz qırpımında da qeybə çəkilməsi məhz dünyalararası qapıdan digər tərəfə keçməsi ilə izah oluna bilər. Yuxuda buta alan gəncin bədəni içdikdən sonra daxilində sanki tonqal qalanması, içinin alışıb yanması isə onun nurani şəxs tərəfindən sanki yenidən yönləndirilməsi, mahiyyətinin dəyişdirilməsi mənasına uyğun gəlir. Bu da Müdrik Qocanın imkanlarının genişliyini və qeyb aləmi ilə bağlılığını sübut edir. Təsadüfi deyil ki, bütün bu prosesi keçən və yuxudan aşıq kimi oyanan şəxs “əvvəlki mən”inin əksinə çevrilir, müsbət mənada metamorfozaya uğrayır.

“Qocaların öldürülməsi” nağlında bir taqətsiz, yaşlı adam bütün xalqı öz təcrübəsi və müdrikliyi sayəsində bələdan qurtarır. Qeyd edək ki, bu nümunə nağılların süjet göstəricilərində 981 nömrəsi altında qeyd olunmuş ənənəvi süjetə malikdir. Nağılın məzmununa görə, bir ölkədə yaşlı şəxsləri səbətə qoyub dağın başında ölümə tərk etmək adəti varmış. Bir nəfər atasını gizlədir. Qonşu dövlətin padşahı bunların ölkəsinə müharibə elan edir. Onlara 3 sual verir və cavabını istəyir. Cavab doğru olmadığı halda, 7 ilin bac-xəracını tələb edir. Hamı öz valideynlərini qurda-quşa yem etdiyindən suallara cavab verəcək adam tapa bilmirlər. Bu zaman atasını gizlətməmiş şəxs cavabları ondan öyrənib deyir və xalqı təhlükədən qurtarır. Padşah ondan cavabları kimdən öyrəndiyini soruşanda oğul hər şeyi etiraf etməli olur. Bu hadisədən sonra qocaların öldürülməsi adəti padşah tərəfindən ləğv olunur [4, 252-253].

NƏTİCƏ

Beləliklə bu qənaətə gəlirik ki, müdriklik və biliyin dəyərli, xeyirli, zəruri olduğunu cəmiyyətin dərk etməsi üçün onun mənfi xarakterli bir təcrübədən keçməsi lazım olmuşdur. Ümumiyyətlə, folklor nümunələrinin əksəriyyətində bu və ya digər problemin çözümləri üçün qəhrəmanların müəyyən məsləhətləşmələr apardığını, kimdənsə ağıl istədiyini görürük. Deməli, həyat təcrübəsi, bilik və müdriklik cəmiyyət üçün vazkeçilməz bir sərvət, onlara sahib olan insanlar isə nüfuzlu sayılan şəxslərdir. Xalqın folklor yaradıcılığı məhz bunu təbliğ edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh.
2. Azərbaycan nağılları. 5 cildə. III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 səh.
3. Cəfərov, N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 səh.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 səh.

5. Quliyev, H. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 səh.
6. Carol, S.Pearson. The Hero Within: Six archetypes we live by. London Harper Elixir, 2015. 368 p.
7. İran masalları (tərcümə edən Sevrin Sarıyer). İstanbul: Karakarga yayımları, 2018, 142 səh.
8. Андросова, А.А.; Сысоева, О.Ю. Архетип «мудрец» как движущая сила в системе искусства и новейшей моды.// Наука и технологии – ключевой фактор развития стран и регионов (Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции). Казань – 15 июня 2021. Стр. 5-21
9. Пендикова, И.Г.; Ракитина, Л.С. Архетип и символ в рекламе. М.: Юнити, 2008, 302 с.
10. Перевозкина, Ю.М.; Перевозкин, С.Б.; Дмитриева, Н.В. Архетипические основания сказочных персонажей: разработка новой методики// Репозиторий. Новосибирский государственный педагогический университет. 2013, с. 35-46.
11. Юнг.К.Н. Архетипы и коллективное бессознательное// М.: изд. АСТ, 2023, 224 стр.
12. Юнг.К.Н. Душа и миф. Шесть архетипов. М.: Харвест, 2004, 400 стр.

Kamala Islamzadeh

WISE MAN: ARCHETYPE AND PARADIGMS

SUMMARY

The article deals with the archetype of the Wise Man, one of the concepts proposed by Carl Gustav Jung, which is considered as a structural element of the collective unconscious and its manifestations is traced in folklore, written literature, in the various fields of art. The author focuses on such characteristic features of this archetype as access to sacred information, knowledge based on experience, high intellectual level, fairness, impartiality, the predominance of mind over feelings, etc. His connection with the water element is justified by the fact that in the pantheon of various peoples, the deities who embody wisdom patronize waters in one form or another.

In folklore, archetypes appear in various images. Various paradigms of the archetype of Wise Man are reflected in patterns of folk art. The article analyzes such images as radiant personality, dervish, teacher, mentor, religious servant, etc. In their activities, along with a positive orientation manifestation of tricksteric signs is also observed. The desire for the ordering of events characteristic of these images and the destruction inherent in chaos are combined in them. The article examines such

functions of Wise Men as "to show the way", "to hand over a magic object", "to give a child", "to give a name", "to save", "to give beloved", etc. Although the research involves mainly Azerbaijani fairy tales, however, the author also refers to similar images in the folklore of other peoples.

Keywords: the archetype of the Wise Man, psychoanalysis, Carl Gustav Jung, paradigm, function, image, fairy tale

Кямалә Исламзаде

МУДРЕЦ: АРХЕТИП И ПАРАДИГМЫ РЕЗЮМЕ

В настоящей статье архетип Мудреца - одного из понятий, предлагаемых Карлом Густавом Юнгом, рассматривается как структурный элемент коллективного бессознательного и прослеживаются его проявления в фольклоре, письменной литературе, в различных сферах искусства. Автор уделяет основное внимание таким характерным особенностям данного архетипа, как доступ к сакральной информации, знания, основанные на опыте, высокий интеллектуальный уровень, справедливость, беспристрастность, преобладание разума над чувствами и т.д. Его связь с Водной стихией обосновывается тем, что в пантеоне различных народов божества, воплощающие мудрость, в той или иной форме покровительствуют водам.

В фольклоре архетипы проявляются в различных образах. Различные парадигмы архетипа Мудреца находят свое отражение в образцах народного творчества. В статье анализируются такие образы, как лучезарная личность, дервиш, учитель, наставник, религиозный служитель и др. В их деятельности наряду с положительной направленностью наблюдается также проявление трикстерических признаков. В этих образах совмещаются свойственное им стремление к урегулированию событий и к разрушению, присущее хаосу. В статье исследуются такие функции мудрецов, как "указать путь", "вручить волшебный предмет", "даровать ребенка", "дать имя", "спасти", "дать возлюбленную/возлюбленного" и т.д. Хотя к исследованию привлекаются в основном азербайджанские сказки, тем не менее автор обращается и к схожим образам в фольклоре других народов.

Ключевые слова: архетип Мудреца, психоанализ, Карл Густав Юнг, парадигма, функция, образ, сказка

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: akademik Muxtar Kazımov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.460>

TƏRANƏ CAVADOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
Teranecavadova062@gmail.com
Istiqlaliyyət 26

AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZDLIQ HƏRƏKATI VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövrlərində Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşması, təşəkkül prosesləri, inkişafından və əsas yaradıcılarından bəhs olunur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 34 illik tarixi, çox böyük və şərəfli bir tarixdir. Bildiyimiz kimi, “Azərbaycan və azərbaycançılıq anlayışları qədim tarixə malik olsalar da, uzun əsrlər boyu yalnız coğrafi yer adı kimi işlədilmiş, son yüzillikdən bir qədər artıq dövrdə həm də milli ideya olaraq formalaşmışdır. Azərbaycançılığın dövlət siyasətində milli ideologiyaya çevrilməsi, müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və xalqımız qarşısındakı böyük tarixi xidmətlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyi mərasimində bu məqamı da alimlərimizin diqqətinə çatdırmışdır: “Humanitar elmlər haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Bu sahə daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda son illər ərzində keçirilən müxtəlif tədbirlər – Bakı Humanitar Forumu, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu artıq Azərbaycanı dünyada multikulturalizmin mərkəzi kimi təqdim edibdir. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir və eyni zamanda, ictimai sifarişdir. Çünki bu, bizim üçün normal həyat tərzidir. Halbuki, biz indi bəzi ölkələrdə fərqli 4 mənzərə görürük. Hətta bəzi siyasi liderlər çox təhlükəli ifadələr işlədirlər ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb, bunun gələcəyi yoxdur. Bu, həm yanlış, həm də təhlükəli fikirlərdir. Çünki multikulturalizmin alternativini yoxdur. Nədir alternativ – ksenofobiya, diskriminasiya, ayrı-seçkilik, irqçilik. Əfsuslar olsun ki, biz bütün bunları hər gün televizorlarda görürük. Azərbaycan bu sahədə də öz modelini ortaya qoyur. Hesab edirəm ki, Azərbaycan alimləri bu mövzu ilə bağlı daha da fəal ola bilərlər”. Müstəqillik dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqil dövlət quran xalqın ədəbiyyatıdır və bütün dəyərləri, keşməkeşli həyat yolu, mübarizə və uğurları ilə bu həqiqətləri əks etdirir. Müstəqillik illəri ədəbiyyatının formalaşmasında bir sıra ictimai siyasi və tarixi-mədəni faktorların mühüm rolu qeyd olunmalıdır. Bu baxımdan ilk növbədə ictimai-siyasi müstəqilliyin qazanılması ilə ədəbiyyatımızın sovet dövründən əvvəl mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dəyərlərinə qayıdışı əlamətdar olmuşdur. Üçrəngli Azərbaycan bayrağının əvvəlcə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən 17 noyabr 1990-cı ildə Naxçıvanda, daha sonra 18 oktyabr 1991-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Dövlət

müstəqilliyinin bərpası haqqında Müstəqillik aktının qəbul olunması ilə Bakıda qaldırılması və milli dövlətçilik atributlarına dönüş milli ədəbiyyatın da əsas ideoloji zəmini və istiqamətini müəyyən etmişdir. Üçrəngli bayraqda təmsil olunan simvolik dəyərlər: göy rəngdə ifadə olunan türklük, qırmızı rəngdə əksini tapmış müasirlik və yaşıl rənglə səciyyələnən islami dəyərlər yetmiş illik qadağadan sonra müasir Azərbaycançılıq ideologiyasının atributları kimi yenidən vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu, həm də ədəbiyyatın yeni ideya üfurlərini diqqət mərkəzinə çəkmişdir. 1993-cü ilin iyun ayında Azərbaycanda dövlət rəhbərliyinə qayıdışı ilə respublika- 1 “Azərbaycan” qəzeti, 11 noyabr, 2015-ci il 5 nı düşdüyü olduqca ağır və mürəkkəb ictimai-siyasi böhrandan çıxaran ümummilli lider Heydər Əliyev azərbaycançılığı Dövlət ideologiyası elan etmiş, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dəyərlərini hərtərəfli inkişaf etdirməyi, müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmağı bir vəzifə olaraq irəli sürmüşdür. Azərbaycançılığın dövlət siyasətində milli ideologiyaya çevrilməsi, müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və xalqımız qarşısındakı böyük tarixi xidmətlərindən biridir.

Açar sözlər: müstəqillik dövrü , ədəbiyyat, Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, müstəqillik ədəbiyyatı.

1993-cü ilin iyununda böyük dövlət xadimi, ulu öndər Heydər Əliyev öz xilaskarlıq missiyası ilə milli qurtuluşu təmin etmiş, milli dövlətimizin zəngin keçmişini, tarixi-mədəni ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini, müasir həyat tərzini və multikultural münasibətləri inkişaf etdirərək Azərbaycan dövlətini dünyanın hər tərəfində tanınan millətə çevirmişdir.

Müstəqillik, xalqın olduğu kimi, elmin, incəsənətin və ədəbiyyat sahələrində də özünəməxsus müstəqil inkişaf yolları keçmişdir. Bu tarix şərəfli olduğu qədər, çox məsuliyyətli və çətin yollar keçmişdir.

Müstəqillik ədəbiyyatının formalaşmasında türkcülük və azərbaycançılıq ideyalarının rolu danılmazdır. Həmin ideyaları təcəssüm etdirən, geniş xalq kütlələrinə çatdıran realizm və romantizm ədəbiyyatının, Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlil, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza, Məmməd Araz və onlarla digər ədiblərimizin, yazıçı və şairlərimizin müstəqillik savaşına milli istiqlalə əvəzsiz xidmətləri və töhfələri olmuşdur. İstiqlal ideyaları və azadlıq arzularının ədəbiyyatda əks-səda tapmasında Cümhuriyyət dövrü dəyərləri ilə yanaşı, ondan əvvəlki “Molla Nəsrəddin”çilik və “Füyuzat”- çılıq hərəkatının da, sonrakı sovet dövründəki vətənpərvərlik tərbiyəsinin və milli-mənəvi varlığın qorunub saxlanması uğrunda çalışmaların da mühüm rolu vardır. Ədəbiyyatın inkişafı üçün müstəqillik şəraiti, müstəqilliyin atributları olan sərbəst söz imkanı,

yaradıcılıq azadlığı vacib şərtlərdir. Bununla belə, ədəbiyyat yeni epoxanın gəlişini təkcə passiv şəkildə əks etdirməklə qalmamış eyni zamanda, müstəqilliyin qazanılmasında fəal şəkildə iştirak etmişdir.

1918-1920-ci illərdə Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Ümgülsüm Sadıqzadə, Əli Yusif poeziya sahəsində uğurlar qazandılar. Məhəmməd Hadi “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə”, “Məxfureyi-aliyəmiz”, “Şühədayi- hürriyyətimizin əhvalinə-ithaf” kimi şeirlərin yazılması əldə edilən milli azadlığın qorunub saxlanması uğrunda millətini mübarizəyə səsləyir.

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir,

Bu sözlərim ürəyimdən gələn həqiqətdir.

Sizi unutmayacaq şanlı millətim əsla,

Əmin olun buna, ey ziynəti-cahani fəna.

Sizinlə buldu bu millət həyatı –püriqbal.

Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal.

Müstəqillik ədəbiyyatının yetişməsində əsrin əvvəllərinin milli ideya və ədəbi-bədii dəyərləri ilə yanaşı, 1960-1980-ci illər ədəbiyyatının bilavasitə rolu və iştirakının olduğunu görürük. Məhz bu zəngin arsenalın sayəsində ədəbiyyatımız 1990-cı illərin bütün çətin, mürəkkəb, keşməkeşli ictimai-mənəvi vəziyyətinə baxmayaraq, müstəqillik ideyaları və dəyərlərini qoruyub-saxlamış, inkişaf etdirərək milli istiqlal ədəbiyyatı səviyyəsinə çatdırmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının öz şərəfli missiyasını həyata keçirməsinə baxmayaraq, 1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə cərəyan edən hadisələr, iqtisadi sistemin çöküşü, Qarabağ müharibəsinin fəsadları, yurdlarından qovulan qaçqınlar və köçkünlər ordusunun qarşısızalmaz axını, ictimai-siyasi həyatda hərəmərcliyin baş qaldırması ölkədə ədəbi-mədəni prosesləri də əhatə etdi.

Ədəbi həyatda müəyyən bir durğunluq yarandı, ədəbi mətbuat və nəşrlər vəsait tapmadığından fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuşdur. Beləliklə, yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdışından sonra ədəbiyyata Dövlət himayəsinin göstərilməsi sayəsində ədəbi həyat normallaşmağa başlamışdır. Xalq tərəfindən müstəqil Azərbaycanın baş qurucusu kimi qiymətləndirilən Heydər Əliyev, bütün sahələrə olduğu kimi, ədəbiyyatın mövcud çətin vəziyyətinə də vaxtında diqqət yetirmişdir. Uzaqgörən dövlət xadimi siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ilk görüşünü 21 sentyabr 1993-cü il tarixdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında ölkə ziyalıları ilə keçirmişdir. Çox məsuliyyətli bir dövrdə keçirilmiş həmin tarixi görüşdə elmin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, gələcək taleyi ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Çünki həmin illərdə ölkəmizin müstəqilliyi uğrunda mübarizə zamanı sovet dövründə təsis edilmiş elmi qurumlara, yaradıcılıq təşkilatlarına inamsızlıq ifadə olunur, yazıçılar və alimlər gözdən salınır, Elmlər Akademiyasının, Yazıçılar İttifaqının bağlanması haqqında bəyanatlar səslənirdi. Həmin tarixi məqamda görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev alimlər və yazıçılarla görüş keçirir və

cəsərtli bəyanatları ilə elmin və ədəbiyyatın inkişaf etdiriləcəyinə, Elmlər Akademiyasının və yardımçılıq təşkilatlarının fəaliyyətlərini davam etdirəcəklərinə böyük ümid vermiş, bu tarixi görüş zamanı Heydər Əliyevin cəmiyyətdə Elmlər Akademiyasına bəslənən dağıdıcı münasibətə qarşı ifadə etdiyi kəskin etiraz və Azərbaycan yaradıcı ziyalılarını xilas etmək missiyasını qəti ifadəsi ilə: “Mənə sədalar gəlir ki, Elmlər Akademiyasını, institutları dağıtmaq istəyirlər, elm ocaqlarına biganə münasibət və s... 1 Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın böyük borcu və amalı. Bakı, “Ozan”, 1999, səh. 186-191. 11 var. Biz bunların hamısına son qoyacağıq. Nəyin bahasına olursa-olsun son qoyacağıq. Hansı iqtisadiyyat olursa-olsun, elm inkişaf etməlidir. Elmlər Akademiyası xalqımızın tarixi nailiyyətidir. ...Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət göstərəcəkdir və biz buna şərait yaradacağıq.”¹ Və həqiqətən də Elmlər Akademiyası da, Yazıçılar Birliyi də çətin şəraitdə uzaqgörən bir siyasətin nəticəsində dövlətin dəstəyi ilə yaşadı, yoluna davam etdi.

Klassiklərin yubileylərinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasına böyük əhəmiyyət verən ulu öndər Heydər Əliyev, Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinin keçirilməsinə qərar vermişdir, 1996-cı ildə böyük təntənə ilə, beynəlxalq səviyyədə keçirilmiş yubiley milli ədəbiyyatın böyük təntənəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 2015-ci ildə keçirilmiş 70 illik yubileyində bu mötəbər elmi qurumun rəhbəri, akademik Akif Əlizadə həmin faktları minnətdarlıqla yada salmışdır: “Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərliyi özümüzə və gələcəyimizə inam hissini qaytarmaqla, xalqımızın tarixi yaddaşında milli ideallara fədakarcasına xidmətin nümunəsi kimi qalacaqdır. İki faktı qeyd etmək kifayətdir. Biz iqtisadiyyatımızın ən çətin dövründə UNESCO çərçivəsində dahi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyini və möhtəşəm Azərbaycan eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini böyük təntənə ilə qeyd etdik. Bütün bunlar əslində Heydər Əliyevin azərbaycançılıq məfkurəsinə xidmət edərək, xalqımıza onun millimənəvi irsinin qaytarılması yolunda çox mühüm addımlar idi.”

XX əsr ədəbiyyatı korifeylərinin (Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, İlyas Əfəndiyev) və başqalarının da yubiley mərasimlərinin təntənəli surətdə qeyd olunması, ədəbiyyata ümumxalq sevgisinin qaytarılması kimi baxmaq olardı. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin klassiklərlə yanaşı, müasir yazıçılara qayğısı, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk kimi canlı klassiklərə xəstə ikən baş çəkməsi, Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi, Anar, Yusif Səmədoğlu, Maqşud İbrahimbəyov və başqa yazıçıları təbriki, yubileylərində iştirakı, Xalq yazıçısı fəxri adı, “İstiqlal” və “Şöhrət” ordenləri ilə təltif etməsi də ədəbiyyatın inkişafına diqqətin əyani nümunələri idi.

Heydər Əliyevin ilk dəfə Azərbaycan yazıçılarının qurultayında 27 il bundan əvvəl nitq söyləyərək, o qurultayın iştirakçısı olması və ondan sonrakı qurultaylarda da daim iştirak etməsi, yazıçılarımızla, şairlərimizlə, mədəniyyət 13 xadimləri ilə bir yerdə olması müstəqil ədəbiyyatımızın inkişafında mühüm tarix yazmışdır. 1

Doğrudan da, qurultaydan sonra Azərbaycan yazıçıları Yazıçılar Birliyi ətrafında daha da sıx birləşdilər, ədəbi prosesdə yenidən canlanma hiss edildi. Ədəbiyyata dövlət qayğısı bərpa olundu. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Yazıçılar Birliyinin fəaliyyəti genişləndi, ədəbi nəşrləri – “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Qobustan”, rus dilində “Literaturnıy Azerbaydjan” jurnalları dövlət hesabına ardıcıl olaraq çıxmağa başladı. Yaşlı və gənc yazıçılara Prezident təqaüdü təyin olundu. Ulu öndər Heydər Əliyevin qurultaydakı dərin və məzmunlu nitqi müstəqillik dövrü ədəbiyyatının xarakterini, istiqamətlərini təyin etməyə əsas oldu. Sovet zamanından tam fərqli olaraq, müstəqillik illərində Dövlət ədəbiyyatın işinə qarışmır, yazıçılarınə cür mövzularda, hansı yaradıcılıq üsulu ilə yazılması onların öz azad seçimlərinə həvalə olunur.

Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət və səyləri sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı da “keçid dövrü”nü sürətlə arxada qoyaraq müasir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ümummillilərin iki əsrin qovşağında “üçüncü minilliyi qarşılamaq” haqqında “millenium”u və mədəniyyətlə bağlı bir sıra zəruri sənədləri imzalaması milli həyatda yeni epoxanın – mədəniyyət quruculuğu dövrünün başladığını xəbər verdi. Hazırkı şəraitdə Heydər Əliyevin Azərbaycan cəmiyyətinin müasirləşməsi, dünyaya inteqrasiyası, qabaqcıl dünya standartlarına yiyələnməsi barəsindəki ideyaları və arzuları, habelə düşünülmüş ədəbiyyat və mədəniyyət quruculuğu proqramı ulu öndərin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməkdədir. Ümummillilərin lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən daim dəstəklənir, yaradıcılıqla davam və inkişaf etdirilir. Prezident sərəncamı ilə klassik irsin 100 cildə böyük tirajla nəşri və kitabxanalara paylanması, “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından 150 cildə dünya yazıçılarının əsərlərinin tərcüməsi və çapı müasir 15 oxucular nəslinin yetişməsində əsaslı rol oynamışdır. 16 may 2014-cü il tarixli Prezident Sərəncamı ilə Nazirlər Kabinetinin yanında Tərcümə Mərkəzinin yaradılması ədəbiyyatın tərcüməsi, təbliği və nəşri işinə böyük töhfə olmuşdur. Müasir Azərbaycan həm ictimai-siyasi sabitlik baxımından, həm iqtisadi-demosafik göstəricilərinə görə, həm də mədəni-intellektual həyat səviyyəsi etibarilə çox dəyişmiş və gözəlləşmiş, sülhsevər və yaradıcı insanların nümunəvi ölkəsinə çevrilmişdir. Müasir Azərbaycanı iki on il əvvəlın parçalanmaq, dağılmaq, vətəndaş müharibəsinə yuvarlanmaq təhlükəsi qarşısında qalmış ölkə ilə müqayisə etmək çətinidir. Ölkəmiz 34 il ərzində nəinki inkişaf etmiş və bütün dünyanın diqqətini çəkmişdir, eyni zamanda ən ali beynəlxalq məclislərin, irimiqyaslı 16 ictimai-iqtisadi və mədəni tədbirlərin ardıcıl keçirildiyi daimi məkana, əsl mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin azad, firavan həyatından və yüksək inkişafından xəbər verən bu nailiyyətlər xalqımızın ədəbiyyat və incəsənətində, intellektual sferada da əks-sədasını tapmaqdadır. Azərbaycan həyatı müasir dünyaya inteqrasiya etdikcə ədəbiyyatımız da dünya ədəbi prosesinə cəlb olunur, onun tərkib hissəsinə çevrilir. Yazıçıların əsərlərinin rus, türk, ingilis, fransız,

yunan, italyan, ispan, yapon və digər Avropa və dünya dillərinə tərcümə olunması və xarici ölkələrdə nəşri ölkəmizi və Azərbaycan ədəbiyyatını dünyada tanıdır. Bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatı yüksələn tempə inkişaf edir, dünya hadisələrinin içərisində olmaqla milli özünəməxsusluğunu da qoruyub saxlaya bilər. Bu baxımdan 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən “Multikulturalizm ili” elan olunması və xalqımıza xas multikultural dəyərlərin daha da qabardılması heç də təsadüf sayılmamalıdır. Multikultural ideyalar Azərbaycan ədəbiyyatında həmişə zəngin olmuş, aparıcı xətlərdən birini təşkil etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 70 illik yubileyində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev alimlərin diqqətini həmin məqama yönəldərək demişdir: “Hesab edirəm ki, Azərbaycan alimləri bu mövzu ilə bağlı daha da fəal ola bilərlər. Azərbaycanda multikulturalizmin tarixi, ənənələri, bugünkü reallıqları haqqında elmi əsaslandırma və dövlət siyasəti əsasında həm Azərbaycan 17 dilində, həm xarici dillərdə daha da böyük elmi əsərlər yaradıla bilər. Hesab edirəm ki, bu sahədə elmi araşdırmalar həm çox maraqlı, həm də bizim üçün çox faydalı olacaqdır”.¹

XXI əsrdən başlayaraq tədricən Azərbaycan ədəbiyyatı tam müstəqillik şəraitinin yaratdığı relslər üzərində inkişaf etmiş, ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə müstəqil ölkənin müstəqil ədəbiyyatı kimi özünü təsdiq etmişdir. İdeya əsası Azərbaycançılıq və multikultural dəyərlərə söykənən, bədii keyfiyyətlərini klassik Azərbaycan və modern dünya ədəbiyyatı zəminində sintez edən 23 bu ədəbiyyat, hər şeydən əvvəl, müasir Azərbaycanın obrazını yarada bilmiş, dünyaya tanıtmışdır. Eyni zamanda, hazırda müasir dünya ədəbi prosesinin kontekstində inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı milli-mənəvi dəyərlərə ağırlıq verməklə yanaşı, beynəlxalq miqyasda ədəbiyyatda gedən proseslərə inteqrasiya edərək dünya ədəbiyyatının bir hissəsinə çevrilməkdədir. Müstəqillik dövrünün yaratdığı bu ədəbiyyat kitabın “Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə” adlanan ikinci cildində hərtərəfli, müfəssəl, həm bədii istiqamət və cərəyanlar üzrə, həm də ayrı-ayrı janrların mənzərəsi və uğurları əsasında şərh və təhlil olunmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında demişdir: “Bilirsiniz, bu gün ümumiyyətlə müstəqillikdən danışarkən, ədəbiyyatımızın xalqımız üçün nə qədər zəngin sərvət olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətidir.” (4.47). Yeni əsrdə də bu intellektual sərvəti ilk növbədə xalqımızın XX əsrin ikinci yarısında yetirdiyi böyük simalar: B.Vahabzadə, M.Araz, İ.Muğanna, İ.Şıxlı, Anar, Elçin, N.Həsənzadə, F.Qoca, V.Səmədoğlu, S.Rüstəmxanlı, Z.Yaqub, K.Abdulla və başqaları tanıtmışlar. Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafında dünya ədəbiyyatının bədii arsenalına daxil olan modern və postmodern təcrübədən yaradıcı şəkildə, uğurla bəhrələnmiş, bütün ədəbi növlər və janrlar üzrə – poeziya, nəsr, dramaturgiya, roman, povest və hekayə örnəkləri ortaya qoymuşdur. “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında 1990-cı illər ədəbiyyatı bütövlükdə ayrı bölmədə öyrənilmiş, bu mərhələnin istiqamətləri, mövzuları, “keçid” səciyyəli əlamətləri, yenilikləri təhlil və şərh

olunmuş, ədəbi mühit və proses diqqətlə izlənilmişdir (5.97). Həm də bu ədəbiyyatın səciyyəsi ayrı-ayrı ədəbi növlər üzrə nəzərdən keçirilmiş və dəyərləndirilmişdir. Bu, həmçinin yeni dövrdə ədəbi növlərin və janrların xüsusiyyətlərinə, bədii həqiqətin təqdim olunmasının ümumi və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirməyə imkan verir. Bütövlükdə 1990-cı illərdə həm poeziya, həm nəsr, həm də dramaturgiyada daha çox zamanın ziddiyyətlərinə, ictimai və sosial həyatdakı çətinliklərə, insan ağırlarına diqqət ayrılmışdır

Ədəbiyyatımızın müasir mərhələsi həmçinin dramaturgiya və teatrın da uğurlu axtarışları ilə əlamətdardır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafını klassik dramaturgiya və modern teatr estetikasının vəhdəti şərtləndirir. Son illərdə milli dramaturgiyanın uğurları Elçinin, Kamal Abdullanın, Əli Əmirlinin, Firuz Mustafanın, Afaq Məsudun, Həmid Arzulunun, Həsənlı Eyvazovun fərqli dramaturji yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur. Kitabda habelə gənclərin dramaturgiya sahəsində ilk təcrübələrinə diqqət yetirilmiş, tənqidi şəkildə dəyərləndirilmişdir. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatı da ənənəvi realizm və romantizm cərəyanları ilə birlikdə dünya ədəbi-ictimai fikrində gedən proseslərlə əlaqədar olaraq bu tarixi mərhələni özünün meydana çıxardığı yeni ədəbi cərəyanları da diqqət etdi: sürrealizm, postmodernizm, dekadentizm və magik realizm. Ədəbi cərəyanların və bədii metodların qovşağında da maraqlı bədii əsərlər meydana çıxmaqdadır. Hələlik isə aşağıdakı Azərbaycanda yeni ədəbi cərəyana çevrilməkdə olduğu müşahidə edilir. 1. **Magik realizm.** Dünya ədəbiyyatında Qarsia Qabriel Markesin məşhur əsərləri, xüsusən “Yüz ilin tənhalığı” romanı magik realizmin mükəmməl nümunəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatına magik realizmi “İdeal” romanı ilə İsa Muğanna gətirmiş, sonrakı əsərləri ilə daha da möhkəmləndirmişdir. 2. **Postmodernizm.** Azərbaycan ədəbiyyatında iyirmi ildən çoxdur ki, postmodernist baxış inkişaf etməkdədir. Gerçəkliyə şərti baxış, reallıqların çılpaqlığı, həyatın adilliklərinin ədəbiyyatını yaratmaq, şərtlilik postmodernizmin ədəbiyyatdakı əsas təzahürləridir. Azərbaycanda postmodernist yanaşma bədii nəsrə daha çox inkişaf edir. Artıq poeziyada da bu tip baxışın ədəbiyyatı qabarıq nəzərə çarpmaqdadır. Postmodernist əhval-ruhiyyəni müasir dramaturgiyada da görmək mümkündür. Kamal Abdulla Azərbaycan postmodernizm ədəbiyyatının əsas yaradıcısıdır. Onun postmodernizm nümunəsi olan “Yarımcıq qalmış əlyazma” romanı dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və rəğbətlə qarşılanmışdır. 3. göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında dekadans proseslər də yaşanmaqdadır. Xüsusən, XX əsrin doxsanıncı illərində “keçid dövrü” ədəbiyyatında meydana çıxmış tənhalıq, təəssüf, mənəvi böhran, bəzən ümitsizlik kimi meyllər XXI əsrdə cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir qədər azalsa da bu tip yaşamanın müəyyən əlamətləri bir müddət davam etmişdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ənənə və novatorluq işığında təhlil olunmuş, təhlil və ümumiləşdirmələrdə yeni cəmiyyətin doğurduğu bədii metod və ədəbi cərəyanların yeni ədəbiyyatından söz açılmışdır. Müasir dünyada gedən ictimai və ədəbi proseslər və qloballaşma hadisələrə demokratiya və plüralizm nəzər nöqtəsindən yanaşmağı

təlqin edir. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir mərhələsi də həmin yanaşma tərzindən uzaq deyildir. Kitabda da elmi prinsiplər gözlənilməklə həmin mövqelərə baxışın meydana qoyulmasına diqqətlə yanaşılmışdır. Eyni zamanda, belə bir cəhətə də diqqət yetirilməlidir ki, plüralizm və çoxsəslilik yalnız bədii nümunələrin müxtəlifliyində üzə çıxmır, həm də ayrı-ayrı müəlliflərin elmi təhlillərində də özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anar, Unudulmaz görüşlər, Bakı, "Təhsil", 2011, s. 48-49.
2. Heydər Əliyevin Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılıq gecəsindən sonra ziyalılarla görüşdə 16 aprel 1995-ci il tarixli çıxışından // Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir.
3. İsa Həbibbəyli. Çox metodlu Azərbaycan ədəbiyyatı, müstəqillik dövrü. Dövrleşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri.
4. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında ədəbiyyat. Literature.az.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Elmi redaktoru: İsa Həbibbəyli. İki cildə. Elm və təhsil – 2016-cı il. 1090 səh.
6. Tehran Əlişanoğlu. Müstəqillik dövrü hekayəçilik inkişaf dinamikası. Elm və təhsil – 2016. səh.271-311.

T.Cavadova

NATIONAL MINORITY MOVEMENT AND OUR LITERATURE IN AZERBAIJAN

The article talks about the formation, formation processes, development and main creators of Azerbaijani literature during the period of independence. The 34-year history of Azerbaijan's state independence is a very big and honorable history. As we know, "Azerbaijan and the concepts of Azerbaijaniness, although they have an ancient history, were used only as a geographical place name for many centuries, and were formed as a national idea in the past century. The transformation of Azerbaijanism into a national ideology in state policy and the connection with independent state building is one of the great historical services of our national leader Heydar Aliyev to the state of Azerbaijan and our people. The President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev brought this point to the attention of our scientists at the ceremony of the 70th anniversary of the National Academy of Sciences: "I want to say a few words about humanitarian sciences. This area is always in the center of attention. Various events held in Azerbaijan in recent years - Baku Humanitarian Forum, Intercultural Dialogue Forum - have already presented Azerbaijan as the center of multiculturalism in the world. Multiculturalism is a state policy in Azerbaijan and, at the same time, a public order. Because this is a normal way of life for us. However, we now see a different picture in some countries. Even some political leaders make very dangerous statements that multiculturalism has

failed and has no future. These are both wrong and dangerous ideas. Because there is no alternative to multiculturalism. What is the alternative - xenophobia, discrimination, discrimination, racism. Unfortunately, we see all this on TV every day. Azerbaijan reveals its own model in this field as well. I believe that Azerbaijani scientists can be more active on this topic." Azerbaijani literature of the period of independence is the literature of the nation that established an independent state and reflects these truths with all its values, turbulent life path, struggles and successes. The important role of a number of social, political and historical-cultural factors in the formation of the literature of the years of independence should be noted. From this point of view, the return of our literature to the values of the Azerbaijan Democratic Republic, which existed before the Soviet era, with the achievement of socio-political independence, was significant. The raising of the tricolor flag of Azerbaijan first by the outstanding statesman Heydar Aliyev in Nakhchivan on November 17, 1990, and then with the adoption of the Act of Independence on the restoration of state independence of the Republic of Azerbaijan on October 18, 1991 in Baku and the return to the attributes of national statehood are also the main ideological elements of national literature. determined the ground and direction. The symbolic values represented in the tricolor flag: Turkishness expressed in blue, modernity reflected in red, and Islamic values characterized by green have regained the right to citizenship as attributes of the modern Azerbaijani ideology after a seventy-year ban. It also brought new horizons of ideas to the attention of literature. In June 1993, upon his return to the leadership of the state in Azerbaijan, national leader Heydar Aliyev, who brought the republic out of a very severe and complex socio-political crisis, announced Azerbaijanism as the State ideology of the Republic of Azerbaijan. has put forward as a task to comprehensively develop its values and raise them to the level of modern requirements. The transformation of Azerbaijanism into a national ideology in state policy and the connection with independent state building is one of the great historical services of our national leader Heydar Aliyev to the state of Azerbaijan and our people.

Key words: period of independence, literature, Heydar Aliyev, Azerbaijaniism, independence literature.

Т. Джавадова

ДВИЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ И НАША ЛИТЕРАТУРА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В статье говорится о становлении, процессах формирования, развитии и основных творцах азербайджанской литературы в период независимости. 34-летняя история государственной независимости Азербайджана – очень большая и почетная история. Как известно, «Азербайджан и понятия азербайджанскости, хотя и имеют древнюю историю, на протяжении многих

столетий использовались лишь как географический топоним, а как национальная идея сформировались еще в прошлом веке. Превращение азербайджанизма в национальную идеологию в государственной политике и связь с независимым государственным строительством является одной из великих исторических заслуг нашего общенационального лидера Гейдара Алиева перед Азербайджанским государством и нашим народом. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев довел этот момент до сведения наших ученых на церемонии 70-летия Национальной академии наук: «Хочу сказать несколько слов о гуманитарных науках. Эта область всегда находится в центре внимания. Различные мероприятия, проведенные в Азербайджане в последние годы - Бакинский гуманитарный форум, Форум межкультурного диалога - уже представили Азербайджан как центр мультикультурализма в мире. Мультикультурализм – это государственная политика в Азербайджане и в то же время общественный порядок. Потому что для нас это нормальный образ жизни. Однако сейчас в некоторых странах мы видим иную картину. Даже некоторые политические лидеры делают очень опасные заявления о том, что мультикультурализм потерпел неудачу и не имеет будущего. Это одновременно неправильные и опасные идеи. Потому что альтернативы мультикультурализму нет. Какая альтернатива - ксенофобия, дискриминация, дискриминация, расизм. К сожалению, все это мы видим по телевизору каждый день. В этой сфере Азербайджан также демонстрирует свою модель. Я считаю, что азербайджанские ученые могут быть более активными в этой теме». Азербайджанская литература периода независимости является литературой народа, создавшего независимое государство и отражающего эти истины со всеми своими ценностями, бурным жизненным путем, борьбой и успехами. Следует отметить важную роль ряда социальных, политических и историко-культурных факторов в формировании литературы лет независимости. С этой точки зрения знаменательным было возвращение нашей литературы к ценностям Азербайджанской Демократической Республики, существовавшей до советской эпохи, с достижением общественно-политической независимости. Поднятие трехцветного флага Азербайджана сначала выдающимся государственным деятелем Гейдаром Алиевым в Нахчыване 17 ноября 1990 года, а затем с принятием Акта о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики 18 октября 1991 года в Баку и возвращение к атрибутам национальной государственности также являются основными идеологическими элементами национальной литературы, определяющими основу и направление. Символические ценности, представленные в трехцветном флаге: турецкость, выраженная синим цветом, современность, отраженная красным цветом, и исламские ценности, характеризующиеся зеленым цветом, восстановили право на гражданство как атрибуты современной азербайджанской идеологии после семидесятилетнего

запрета. Это также привлекло внимание литературы к новым горизонтам идей. В июне 1993 года, вернувшись к руководству государством в Азербайджане, общенациональный лидер Гейдар Алиев, выведший республику из тяжелейшего и сложного общественно-политического кризиса, провозгласил азербайджанизм государственной идеологией Азербайджанской Республики. выдвинута задача всесторонне развивать свои ценности и поднимать их до уровня современных требований. Превращение азербайджанизма в национальную идеологию в государственной политике и связь с независимым государственным строительством является одной из великих исторических заслуг нашего общенационального лидера Гейдара Алиева перед Азербайджанским государством и нашим народом.

Ключевые слова: период независимости, литература, Гейдар Алиев, азербайджанизм, литература независимости.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Samirə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.471>

**MUXTAROV HƏSİB,
BƏDƏLOVA İNTİZAR**
Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

İSTEHSALMƏDƏNİYYƏTİ TEXNOTEXNOLOGİYASINDA NAXIŞLARIN MORFOLOJİ TƏSNİFAT PROBLEMLƏRİ

Yeni eradan LX min il əvvəl ilk dəfə olaraq insan ibtidai din, axirət dünyası və incəsənət anlayışlarının həyata tətbiqi problemlərini ortaya atdı. Bu zaman mədəni-məişət əşyalarının üst hissəsinə yaxılan bəzəklər ilk düşüncənin məhsulu-naxışların tətbiqinin əsası qoyulur. Hazırkı mərhələdə sənət sahələri ənənəvi struktur və metodlardan uzaqlaşdırılıb təbiətşünaslığa, texnikaya və dəqiq elmlərə-təcrübəyə doğru addımlayaraq onlara qovuşmaq arzusundadır. Əşyanın təcrübədə sınağı reallığı əks etdirən bol məlumat-informasiya xəzinəsinə daxil olmağa yol açaraq yuxarıda adları çəkilən elm sahələrinin metodlarının ən kütləvisini hümanitar tarixi-arxeoloji sahələrə və mədəniyyət adlananı dil vasitəsilə bağlamağa-qaynaq edilməsinə çalışılır. Belə problem tipli məsələlərin həlli üçün ilk növbədə mədəniyyətin mahiyyətinin aydınlaşdırılması tələb olunur. Mədəniyyətə inqilabların gedişində belə gizli mühafizəkar hesab olunur, çünki özü fiziki, bioloji, sosial, texniki-iqtisadi faktorların təyini ilə xarakterizə olunsaydı, struktur xüsusiyyətlərinə görə insan orqanizmi ilə həmişə gemostat* vəziyyətdə qalsa belə sonda hər iki tərəfeyni zamanda həm daxili və həm də xarici mühitlə bir növ hesablaşmağa məcbur olur [201]. Belə ki, insan özünün mərkəzi sinir sisteminin yardımçısı dili ilə müəyyən mərhələlərdə daxili mədəni əlaqələri müdafiə etməyə qadirdir. Çünki insanın yaşayıb yaratmasından asılı olmayaraq, hər yerdə eyni psixobioloji amillərə meyillidir. Eyni zamanda da bu texnotexnoloji əməkdaşlığı dilin dəstələrarası ünsiyyət kommunikasiyası kimi qarşılıqlı yanaşmanı sabitləşdirmək qabiliyyətindədir. İnsanlar tərəfindən həyata vəsiqə qazanan mədəniyyət təbiətlə həmmünasibətdə olsa belə, mədəni formasıyanın özü qarşılıqlı tarazlığının və təyinediciliyinin bütövlüyüdür. Mədəniyyətin bu xarici hərəkətləri təbiətin «gedişlərinə» qarşı bərabərtəsiredici oyunlar yaradır. Təbiət insanla yarışda ancaq passiv tərəf rolunu oynamaq qabiliyyətindədir. S.Lem yazır ki, hər bir ictimai-iqtisadi mərhələ müəyyən sıra sayda mövcud olan dəyərləri: şüşə, şüşəörtüklü saxsı-fayans əşyalarını istehsal edərək onu mütləq və vahid hesab etmişdir [334]. Tədqiqatçı mütəxəssislər bir çox hallarda sivilizasiyanı mədəniyyətlə qarışdıraraq yanlışlığa yönəlirlər. A.Toynbinin fikrinə görə insan cəmiyyəti zaman-məkan daxilində tarix boyu rəqəmsallıqdan dinamikaya və ya əksinə hərəkət etməyə məcbur olmuşdur. Lakin A.Toynbi unudurki, coğrafi mühitlə yanaşı əhali artımı və istehsal münasibətlərinə müsbət yanaşma olmadan cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafı labüd deyildir. İnsan həyatının inkişafında aparıcı rola malik olmuş bu üç istiqamətin birgə labüdlüüyü dünyanın mərkəzində V-IV

minilliklərdə maldarlıqla, əkinçiliklə yanaşı, Cənubi Qafqazdan, Şimalı-Cənublu Azərbaycandan, Mərkəzi və Ön Asiyadan yüksək səviyyəli texnotexnoloji hazırlığa malik olmuş Şümer tayfalarının daşı, filizi-metali özləri ilə birlikdə Cənubi Mesopotamiyaya daşmaları sayəsində dünyada ilk sivilizasiya ocaqlarını yarada bilməmişlər.

İstehsalla sıx bağlı olan mədəniyyət zaman-zaman daha aqressiv olan texnotexnologiya tərəfindən sıxışdırılaraq yavaş-yavaş onu özünün iqtisadi qanunauyğunluqlarına tabe olmağa məcbur edir. Texnotexnologiyalar, sosial-iqtisadi formasiyalar bir-birini əvəz etdikcə, texnika onu təkmilləşdirənləri mühafizə edib qorumuşdursa, bir o qədərdə qarşı tərəfdən qayğı tələb edərək üç tip irimiqyaslı funksiyaların yerinə yetirməsi çərçivəsində hərəkət etməyə məhkum olur: a) birincidə texnoloji funksiyada (ümumi, xüsusi, vahid) əməyinəsasını materialının xarakteri, onun layihələri və istehsal olunan əşyaların parametrlərinin dəqiqləşmələri təşkil edir. b) ikincidə ümumi sosial funksiya tipi, yəni insan cəmiyyətinin təlabatının strukturu və şəxsiyyətin parametrləri araşdırılır. Buradakı texnologiyanın strukturu və mürəkkəb tərkib xüsusiyyətləri aşağıdakı faktorlardan irəli gəlir: a) istehsalın obyektinə və predmetinə: ağac, metal, daş, gil, su, isti-soyuq mayelər; b) texnoloji proseslərinin xarakteri: mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji texnologiya; c) istehsal alətləri və vasitələri: metalın, gil, mineralın, yeraltı və yerüstü hasil olunma imkanları [330]. Əgər qədim dövrlərdə dulus məmulatının ilk araşdırılmasından bir əsrdən artıq vaxt keçmişsə, şüşəörtük və fayans əşyalarının elmi-nəzəri tarixi-arxeoloji səviyyə təhlilindən (A Abdurazakov) heç 25-30 il ötmür. A. Abdurazakova qədər saxsı, şüşəörtüyü və şüşə əşyalarının tam surətdə morfoloji xarakterik xüsusiyyətlərinin təhlil olunması zəif və birtərəflilik istiqamətinin ortaya atılması kimi problem məsələlərin araşdırılmaması elmi-nəzəri inkişafın məhdudlaşdırılmasına tələb edirdi [139]. Əşyalardakı xarakter xüsusiyyətlərinin təyininə əsaslanmaqla və yaxud iri xronoloji mərhələləri, məhəlli və mədəniyyət əyalətlərini tutuşdurmaqla dulus nümunələrində birbaşa nisbətliyin meydana çıxmasına heç bir şərait yarada bilmir. İndiyədək Dünya tarixi-arxeoloji araşdırmalar mərkəzləri saxsı-fayans əşyalarının universal formada təhlili məsələlərinin həlli üçün vacib bir sistem yarada bilməmişlər. Beləliklə sistemləşmə mövcud olmadıqda nümunəyə subyektiv yanaşma prinsipi uzun illər toxunulmamış halda qalmaqda davam etmişdir. Lakin yuxarıda şərh olunan subyektiv çiliyi sıxışdırmaq üçün bir sıra yollar-imkanlar daxilində: saxsı, şüşəörtüyü, şüşə əşyalarının təsnifatını, tipologiyasını, xronologiyasını, qədim cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi etnomədəniyyət çərçivəsində bərpa etməkdən ötrü təbii və texniki elmlərə inteqrasiya metodlarının [220] tətbiqi tarixi-arxeoloji sahələrinin bilavasitə elmi-nəzəri təhlillərinə yollar açmış oldu. Əşyaların texnoloji təhlili saxsı, şüşəörtüyü və şüşə ayrıca bir sahə kimi çox qısa bir yolu keçsə belə bütünlüklə bunlar tarix-arxeologiya sahəsində yeni-yeni kəşflərə yol açmış oldu. Kompleks mənbə kimi qədim cəmiyyətlərinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən texnotexnologiyanın inkişaf

səviyyəsi[329], təsərrüfatın spesifikliyi, demoqrafik və sosial quruluş kimi xarakterə malik olan xüsusiyyətlərini (texnoloji, morfoloji, funksiyalılıq, dekorativlik) ortaya atmağa şərait yaradır. Şimali Azərbaycanda saxsı, şüşəötüyü, şüşə, fayans əşyalarının istehsalı zamanı sənətçilər üç adət-ənənəvi texnotexnoloji dəstdən [314] istifadə etmişlər: ilkin dəstdə əşya özünün dib hissəsi, hamarlılığı ilə fərqlənir və diqqəti bu məsələyə yönəldir. İkinci texnotexnoloji dəst yenidən bərpa edilmiş nümunələrlə bağlıdır və naxışlarda bilavasitə kompozisonlu tərtibat önplana keçir. Üçüncü texnotexnoloji dəstdə saxsı-fayans xəmirinin tərkibində əlavələrin çoxluğu və hissələrin yapışdırma yolu ilə tərtib olunmasıdır.

Əşyalara çəkilən astanda və naxışlarda istifadə olunan rənglərin mahiyyəti şüşəörtük təbəqələrinin rəng dərəcələrinin rəngləyici mineral komponentli bağlayıcılardan çox asılıdır. Rəng və şəffaflıq saxsı, fayans artefaktlarına çəkilmiş şüşəörtük təbəqəsinin texnoloji xüsusiyyətləri hesab etmək daha düzgün olardı. Son Neolit-Orta əsrlərdə tələbatın fiziki, kimyəvi tərkib mahiyyəti, yəni şüşəörtük təbəqəsinin rəngi, şəffaflığı və yaxud da şəffafsızlığı araşdırıcıları çox az maraqlandırır. Azərbaycan tarixi-arxeoloji ədəbiyyatında [381] dulus əşyalarının xammal-gil tərkibi, şüşəörtüklü təbəqənin komponentlərinin təhlili onun fiziki-texnotexnoloji təbiətinin mahiyyətinin açılması problemlə məsələləri toxunulmaz olaraq hələ də qalmaqda davam etməkdədir [426]. Qədim saxsı, şüşə, fayans əşyalarının şüşəörtük təbəqələri və nümunələrinin digər komponentləri bəsit formada təhlil olursa belə araşdırıcılar özünəməxsus anlayışlarla-məvhumlarla əvəz edirlər. Bunun üçün heç bir əsas olmadan şokolad, qara kofe, gül, yasəmən, süd, terrokot, kərpic, butulka və s. əşyaların istehsaldan sonrakı rənglərinə bənzədirlər. Bu kimi səddləri keçmək üçün ən əlverişli yol komponentlərdəki başlıca rəng çalarlarını fərqləndirmək və onların tip xüsusiyyətlərini təsnifatlandırmaq tələb olunur. Burada ilk növbədə rəngin çaların müəyyən etməklə bərabər fiziki tərəfinin uzun işıq dalğası və spektrlə bağlılığını dəqiqləşdirməkdən ibarət olmalıdır. Saxsı, fayans, şüşə və şüşəörtükdən asılı olaraq rəng çaları qüvvətli, orta və zəif ola bilər. Əgər orta və ya zəif çalara ağ kaolin bağlayıcı məhlulu əlavə olursa, ağ, orta, ağ rəngə qara məhlul qatılmaqla bağlayıcı dərhalqara rəngə, bu zaman zəif bəyaz rəng zəif-qara rəngə daha çox yaxınlıq təşkil edə bilər.

M.N.Muxtarov, N.M, Bədəlova

Azərbaycanın Şəki-Qax bölgəsinin mifoloji nümunələri: əsabaşlıqlar

Açar sözlər: Cumakənd, Minbərə, Tanrı, sarı mərmər, maddi, mədəniyyət

Xülasə

Azərbaycan MEA-nın Şəki bölgəsinin araşdırıcıları tarixi-arxeoloji qazıntıların nəticələrindən hasil olunan məlumat bilavasitə ədəbiyyatşünaslığın-tarixşünaslığın daha səmərəli dərk olunmasına yardım göstərməyə sahibdir. Aşkar edilən əsabaşlıqlar Xankəndi, Sarıca-Minbərə (Qax) Gürcüstanın Trialeti, II

Kültürədə sarı mərmərdənistehsal olunan nümunələrlə eynyyət təşkil edir. Ağırığı 450 qramlığa malk olan əsabaşlıqlarının meteort və ya filiz mənşəli olması düşündürücü sayılması məqsəduyğun sayılmalıdır.

Qədm Türk mifalgiyasında, əsətlərində və rəvayətlərində Tanrı tərəfdən göndələn əşyalar böyük madd-mənəvi məddənyyyətə sahib olmasının əlamətləri hesab olunur. Tanrı ona sahib olan nəslitayfanı bütün sahələrdə həmişə qoruyur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Muxtarov, N.M. Bədəlova İ.N. Hesabat...1996
2. Абибуллаев, О.А Энеолит и Бронза на территории Нахичеванской АССР Элм,Баку: 1982, таб.5.
3. Куфтин,Б.А, Археологические раскопки в Триалети-Тблиси 1941, с.101, таб. СХВ.
4. Рустамовв, Разведочные раскопки вв Тойретепе с.18, таб.19
5. Нариманов, И.Г. Культура древнейшего земледельческого-скотоводческого Населения Азербйджана. Баку: изд. АН Азербайджана, 1987, с.114, рис. 5
6. Кесаменли, Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку: 1999, с.133,таб. 9.
7. МКАзербайджана, т.П. Баку: изд. АН Азербайджанской Республики 1951, с.15.
8. Санджаров, Погребения Донецкой катакомбной культуры с игральными костиками ЖСА, №1, 1988, с. 143, рис.2,3.
9. Хəlilov, С.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc dövrü və Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri (Şəmkir və Zəyəm mayları hövzələri), Bakı: АЕ 1959, tab. III, 4-5.

Мухтаров Н.М, Бадалова И.Н.

Шекинское-Гахское мифологические образцы: жезлы

Резюме

Информации полученные в результате проведенных историко-археологических раскопок, проведенных Шекинском группе Института Археологии и Антропологии НАН Азербайджана, оказывает непрерывные содействие региональному усвоению литературоведения-истории. Надземная часть приусадебной территории жтеля село Минбара Шеекинского региона Магоммедали киши в определенной мере оказалась вв разрушенном состоянии. Обнаруженные здесь на месте жезлы являются одинаковыми с образцами произведенными в Ханкенди, Сараджа Минбаре, Гахе, Триалети-Грузии. Метеоритие и рудное весы каждого 450 граммов минералов. Свидетельствует целсообразности задумыввается о них. Считается, что в древнетюркской мифологии вещи, посланные Аллахом, имеет большое материальное,

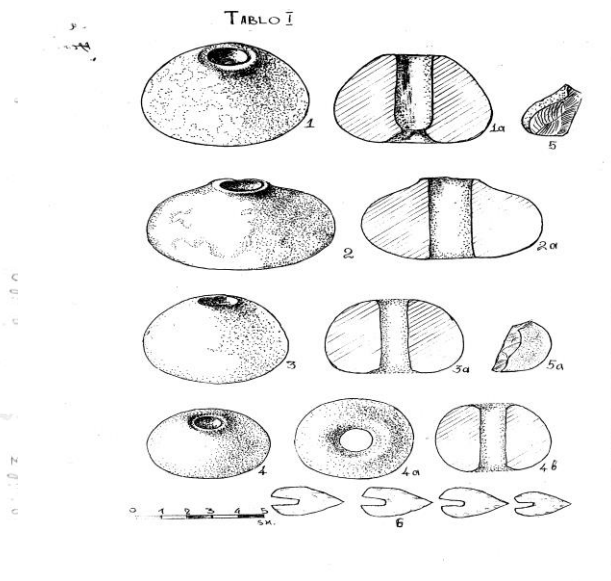
моральное и культурной значение Покаление, которые владеет этой лультурой, Аллах вво всех сферах жизни.

MUXTAROV HASİB, BADALOVA İNTİZAR

Summary

Sheki-Gakh mythological examples: rods

The information obtained as a result of the conducted historical and archaeological excavations, conducted by the Sheki group of the Institute of Archaeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, provides continuous assistance to the regional assimilation of literary studies-history. The above-ground part of the household territory of the resident of the village of Minbara of the Sheki region Magomedali Kishi was in a certain state of ruin. The rods found here on the site are the same as the samples produced in Khankendi, Saraja Minbar, Gakh, Trialeti-Georgia. Meteorite and ore weights of each 450 grams of minerals. Testifies to the appropriateness of thinking about them. It is believed that in ancient Turkic mythology, things given by Allah have great material, moral and cultural significance. The generation that owns this lulture, Allah in all spheres of life.

Rəyçi: professor Məhərrəm Qasımlı

<https://doi.org/10.62837/2024.8.476>

ƏSƏDOV FİKRƏT MÜZƏFFƏR OĞLU

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı şəhəri

E-mail asadovfikret@mail.ru

QƏLƏBƏYƏ APARAN YOL!

Xülasə:

Məqalədə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağ vilayətinə təcavüzünün xronoloji ardıcılığı qeyd olunmaqla yanaşı, Azərbaycan rəhbərliyinin torpaqlarımızın azad edilməsi üçün bütün sahələr üzrə atdığı əməli addımlar açıqlanır. Məqalədə 1994-cü il arəşkəs müqaviləsindən sonra istər diplomatik sahədə, istər orduda keçirilən islahatlar barədə, ordunun gücləndirilməsi və yeni təcavüzün qarşısını almaqla yanaşı işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunmasına hazırlıq barədə fikirlər açıqlanır. Bununla yanaşı müharibədə qələbə qazanmaq üçün hərbi nəzəriyyəçilərin, dahi sərkərdələrin fikirləri açıqlayıb və bu fikirlər Azərbaycan dövlətinin rəhbərliyi tərəfindən necə tətbiq olunmasını göstərməyə çalışmışam. Eyni zamanda qabaqcıl orduların və lokal müharibələrin, döyüşlərin təcrübəsi Ordu rəhbərliyi tərəfindən istifadə edilməsi qeyd olunur. Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının qazandığı mühtəşəm qələbə Silahlı Qüvvələrimizin tərəqisinə və inkişafına təsiri haqqda müləhizələr açıqlanır.

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Azərbaycan Respublikası, müharibə, Silahlı Qüvvələr, Ermənistan Respublikası

Асадов Фикрет Музаффар оглы

ДОРОГА ВЕДУЩАЯ К ПОБЕДЕ!

Резюме:

Помимо хронологической последовательности агрессии Армении на Нагорно-Карабахскую область, являющуюся неотъемлемой частью Азербайджанской Республики, в статье описаны практические шаги, предпринятые руководством Азербайджана во всех областях для освобождения наших земель. В статье описываются реформы в дипломатической сфере и армии после соглашения о перемирии 1994 года, укрепление армии и подготовка к освобождению наших оккупированных земель, а также предотвращение новой агрессии. В то же время я разъяснял идеи военных теоретиков и гениальных полководцев для победы в войне и пытался показать, как эти идеи должны применяться руководством Азербайджанского государства. При этом армейским руководством используется опыт передовых армий, локальных войн и сражений. Раскрыты мнения о влиянии великой победы, одержанной Азербайджанской Республикой, на прогресс и развитие наших Вооружённых Сил.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, Азербайджанская Республика, война, Вооружённые Силы, Республика Армения

Asadov Fikret Muzaffar oghlu THE ROAD TO VICTORY!

Summary:

In addition to the chronological sequence of Armenia's aggression on Nagorno-Karabakh province, which is an integral part of the Republic of Azerbaijan, the article describes the practical steps taken by the Azerbaijani leadership in all areas to liberate our lands. The article describes the reforms in the diplomatic field and the army after the 1994 armistice agreement, strengthening the army and preparing for the liberation of our occupied lands, along with preventing new aggression. At the same time, I explained the ideas of military theorists and genius commanders in order to win the war and tried to show how these ideas should be applied by the leadership of the Azerbaijan state. At the same time, the experience of advanced armies and local wars and battles is used by the Army leadership. Opinions about the influence of the great victory won by the Republic of Azerbaijan on the progress and development of our Armed Forces are disclosed.

Key words: Nagorno-Karabakh, Republic of Azerbaijan, war, Armed Forces,

GİRİŞ:

SOVET ERMƏNİSTANIN DÜŞMƏN SİYASƏTİNİN SƏBƏBİ?

1980-ci illərin sonlarında Ermənistanın Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları, terror əməlləri ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnib. Sovet İttifaqı rəhbərliyində təmsil olunan ermənilər, Ermənistan SSR-in rəhbərliyi və xaricdəki erməni diasporu 1980-ci illərin sonlarında SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edərək Azərbaycan SSR-in tərkibində 1923-cü ildə yaradılmış Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) ayrılaraq Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi üçün məqsədyönlü hərəkətə keçiblər. 1987-ci ilin sonlarında Ermənistan SSR-in Qafan rayonunda azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından qəddarlıqla deportasiya prosesi başlayıb. 1988-1989-cu illərdə Ermənistanın müxtəlif şəhər və rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar da eyni aqibətlə üzləşiblər

QONDARMA “DAĞLIQ QARABAĞIN” YARADILMASI.

1991-ci il sentyabrın 2-də DQMV və Azərbaycan SSR-in qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” elan edildi, dekabrın 10-da isə “referendum” keçirildi. Aydın görünürdü ki, Ermənistan SSRİ-nin dağılması perspektivini nəzərə alaraq, guya özünü münaqişə tərəfi olmadığını göstərmək və bununla da beynəlxalq rəyi çaşdırmaq üçün fəaliyyətini xüsusi plan üzrə reallaşdırmağa çalışır. Buna cavab tədbiri kimi 1991-ci il noyabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi. Kütləvi qırğın, soyqırımı aktları Ermənistan silahlı qüvvələri hərbi və mülki şəxslər arasında heç bir fərq qoymadan işğal etdikləri rayon və şəhərlərdə dinc azərbaycanlı əhalini amansızlıqla qətlə

yetirib. Azərbaycanlılar etnik təmizləməyə və soyqırımına məruz qalıblar. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi Əsgəranın Meşəli kəndində, Şuşanın Malibəyli və Quşçular kəndlərində, Xocavəndin Qaradağlı kəndində, Xocalı şəhərində, Kəlbəcərin Ağdaban kəndində və digər yerlərdə dinc əhalinin amansız şəkildə sistematik və kütləvi qırğını, soyqırımını törətməklə, Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı mülki əhalinin bir hissəsini fiziki cəhətdən məhv etmək, qalan hissəsinin isə müqavimət əzmini qırıb regionu onlardan təmizləmək məqsədi güdüdü.

XALQIN HEYDƏR ƏLİYEVƏ MÜRACİƏTİ.

1993-cü ildə Ermənistanın şiddətlənən hərbi təcavüzü, eyni zamanda, Azərbaycanda yaranmış vətəndaş müharibəsi təhlükəsi, hərc-mərclik, iqtisadi böhran, dövlət institutlarının iflic olması ölkəni məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qoymuşdu. Məhz bu kritik anda Azərbaycan xalqı öz qurtuluşunu dahi oğlu, müdrik dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyevdə gördü və ölkənin gələcək taleyini ona etibar etdi. 1993-cü il iyunun 15-də ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdanda ölkədə mürəkkəb şərait hökm sürürdü. Ulu Öndər belə bir nəticəyə gəldi ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həllində kompleks yanaşma, mühüm daxili və xarici siyasət amillərinin nəzərə alınması tələb olunur. Bunlar ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi, döyüş qabiliyyətli nizami ordunun yaradılması, dövlət institutlarının yenidən formalaşdırılması və onların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, iqtisadiyyatın bərpası və köklü idarəçilik islahatlarının həyata keçirilməsi, ölkənin yaxın onilliklər üçün inkişafını təmin edəcək strateji neft müqavilələrinin bağlanması və nəticə olaraq millətin bir amal – azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında birləşdirilməsini özündə ehtiva edirdi. Tarixin belə bir zamanında respublika rəhbərliyi qarşısında dövlətçiliyimizin itirilməməsi, işğal altında olan torpaqlarımızın geri qaytarılması, Silahlı Qüvvələrin vahid komandanlıq ətrafında birləşməsi, peşəkar kadrlarla yanaşı müasir ordunun formalaşdırılması kimi vəzifələr dururdu. Belə bir çətin siyasi durumda Azərbaycan xalqı və dövlət rəhbərliyi “Müharibədə qalib gəlməyin ən təsirli yolu nədir? ” Müharibədə hansı keyfiyyətlərə ehtiyac var? "[Müasir müharibəni necə qazanmaq olar.?](#)" suallarını araşdırmalı və həll etmə yollarını tapmalı idi. Məhz belə bir ağır vəziyyətdə xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdrik, uzaqgörən siyasəti nəticəsində respublikamız üçün yol xəritəsi, həll olunmalı məsələlərin planları müəyyən edildi. 2016-cı ildə baş vermiş dördgünlük müharibədə qəhrəman əsgər, gizir və zabitlərimiz təcavüzkar Ermənistan ordusuna ağır zərbələr endirərək 2 min hektardan artıq ərazini işğaldan azad edilməsi xalqımızın dəstəyini hiss edən ordumuzun düzgün istiqamətdə inkişafının göstəricisi idi. Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan 2019-cu il avqustun 5-də Xankəndidə “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə” açıqlaması ilə çıxış etdi. Buna qədər Ermənistan hərbi işğal və anneksiya siyasətinin beynəlxalq siyasi-hüquqi və mənəvi məsuliyyətini dərk edərək işğalçılıq siyasətini pərdələməyə və onu Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinin öz

müqəddəratını təyin etmək hüququ kimi göstərməyə çalışırdı. N.Paşinyanın bu bəyanatı Ermənistanın əsl məqsədinin işğalçılıq olduğunu aydın şəkildə göstərdi. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin ilhaqına çağırış ilə Ermənistan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini, BMT Nizamnaməsini, Helsinki Yekun Aktını ayaq altına atdı, beynəlxalq ictimaiyyətə, xüsusilə münafişənin danışıqlar yolu ilə həllinə məsul olan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinə hörmətsizlik nümayiş etdirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu il oktyabrın 3-də “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasında çıxışı zamanı N.Paşinyanın bu bəyanatına cavab verdi: “...bəyanat sözbəsöz belədir: “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə”. Birincisi, yumşaq desək, bu, yalandır. Dünya tərəfindən həm Aran, həm də Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınıb. Ermənistan özü də bu qanunsuz qurumu tanımır. Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” [6]. Həmçinin 2019-cu il fevralın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan arasında Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində panel müzakirələr baş tutdu. Azərbaycan Prezidenti müzakirələr zamanı Azərbaycanın münafişə ilə bağlı haqlı mövqeyini bir daha beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırdı və Ermənistanın işğalçılıq siyasətini və saxta iddialarını tarixi faktlara və beynəlxalq hüquqa əsaslanaraq arqumentlərlə darmadağın etdi. 2020-ci ilin mart ayında Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında təşkil edilmiş qondarma “seçkilər” növbəti təxribat oldu. Həmin “seçkilər” əvvəlkilər kimi beynəlxalq ictimaiyyət, heç bir beynəlxalq təşkilat, dövlət tərəfindən tanınmadı, əksinə, kəskin şəkildə qınanıldı və rədd edildi. Ermənistan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə həyata keçirilən sülh prosesini pozmaq, işğalla bağlı mövcud status-kvonu qorumaq və işğal edilmiş ərazilərin ilhaqına nail olmaq üçün məqsədyönlü şəkildə danışıqlar prosesinin format və mahiyyətini sarsıtdı. 2020-ci ilin iyulunda Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın münafişənin həlli ilə bağlı qəbul edilməz “yeddi şərti” irəli sürməsi işğalçı dövlətin əsl məqsədini açıq-aydın nümayiş etdirdi. Bununla əlaqədar Prezident İlham Əliyev bildirib: “Bizim sülhə nail olmaq üçün yeganə şərtimiz var. Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən çıxarılmalıdır. Bütün dünya Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissəsi olaraq tanıyır”. [7].

NƏTİCƏ:

QARABAĞDA AZƏRBAYCAN BAYRAĞI DALĞALANIR.

Lakin Ermənistanın və qondarma rejimin qalıqlarının təxribatları səngimədi.

Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan 2023-cü il sentyabrın 2-də qondarma “Dağlıq Qarabağın müstəqillik bəyannaməsinin” ildönümü ilə əlaqədar təbrik müraciəti ünvanladı. Sentyabrın 9-da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qondarma “prezident seçkiləri” keçirildi. 2023-cü il sentyabrın 19-da Azərbaycan üçtərəfli bəyanatın müddələrinin təmin olunması, Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin

birlişmələrinin tərkisilahl edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan dinc əhali, habelə bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilər və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması və Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə antiterror əməliyyatına başladı. Bir gündən az davam edən antiterror əməliyyatı nəticəsində bölgədə qalan Ermənistan silahlı qüvvələri tam tərkisilahl edilərək Azərbaycan ərazisindən çıxarıldı, qondarma rejimin qalıqları isə onun ləğv olunduğunu elan etdi. Azərbaycan öz ərazisində separatçılığa, “boz zonaya” son qoydu. Bununla da Azərbaycan Respublikasının dövlət suverenliyi tam bərpa edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2023-cü il oktyabrın 15-də Xankəndi şəhərində, Xocalı şəhərində, Xocalı rayonunun Əsgəran qəsəbəsində, Xocavənd şəhərində və Ağdərə şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaltdı. 2023-cü il noyabrın 8-də Xankəndi şəhərində Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfərin üçüncü ildönümünə həsr olunan hərbi parad keçirildi. Karl fon Klauzevits “Müharibə prinsipləri “ kitabında müharibənin mahiyyətini hərtərəfli araşdırır, döyüşün yekununda hərbi liderin həlledici rolunu vurğulayır. Müharibə planının əhəmiyyətini, müharibə və siyasət arasındakı əlaqəni, döyüşün strategiyası və taktikasını, o cümlədən döyüşün təşkilini, hücum və müdafiənin növləri və üsullarını aydın şəkildə ortaya qoyan Klauzevitz peşəkar hərbciliyin şərtlərini müəyyənləşdirir və izah edir. Kitabın mühüm hissəsini döyüşün mənəvi amillərinin qiymətləndirilməsinə həsr edərək, ordunun şərəf, mənəviyyət və ictimai rəy kodeksinin əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edərək, cəsarət, mərdlik və fədakarlıq kimi keyfiyyətlərin zəruriliyini vurğulayır. [10].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev paradda çıxış edərək demişdir: “Bu günü bizə bəxş edən müzəffər Silahlı Qüvvələrimiz döyüş meydanında cəsarət, qəhrəmanlıq, fədakarlıq göstərərək düşməni bizim əzəli torpaqlarımızdan qovmuşdur. Bu, böyük tarixi hadisədir [11]. 1997-2000-ci illərdə NATO-nun Avropadakı Müttəfiq Qüvvələrinin komandanı, istifadə olan general Uesli Klark "Müasir müharibəni necə qazanmaq olar" kitabında strategiya, taktika və hərbi texnologiyaları təhlil etməklə yanaşı, müasir döyüşlərdə qələbənin təkcə döyüş meydanında əldə olunmadığını vurğulayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, televiziya studiyaları, beynəlxalq təşkilatların qərargahları, mülki əhəlinin qəlbi və ağı qələbə üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. [12]. Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövləti olmaqla yanaşı, dünyada nüfuzuna görə də seçilir. Bu gün Azərbaycan dünyada öz milli maraqlarına uyğun müstəqil xarici və daxili siyasət aparan dövlətdir. **Silahlı Qüvvələrimiz bu gün dünya miqyasında güclü ordular sırasında qərarlaşıb. İkinci Qarabağ müharibəsində bütün dünya ordumuzun bölmələrinin rəşadətinə, qüdrətinə şahid oldu. Azərbaycan xalqı unutmamalıdır ki, e.ə. IV əsrdə fəaliyyət göstərən Roma hərbi tarixçisi və**

nəzəriyyəçisi Vegetius Flavius Renatusa məxsus “ Sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazırlaş!” [13] kəlamı bu gün də aktuallığını itirmir.

Ədəbiyyat:

1. Karl fon Klauzevits. "Müharibədə necə qalib gəlmək olar. Komandirlər və dövlət xadimləri üçün kitab" [1] <https://www.labirint.ru/books/990343/>
2. Sun Tzu “Müharibə incəsənəti” [2] [3]
3. A.V.Suvorovun 1794-cü ildə Polşada qoşunların döyüş hazırlığı haqqında əmr [4]
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev aprel döyüşlərinin iştirakçısı olan hərbiçilərlə görüşdə deyib: [5]
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu il oktyabrın 3-də “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasında çıxışı [6]
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci ilin iyul ayında çıxışı [7]
7. 2020-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan Prezidenti, Qoşulmama Hərəkatının sədri İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci Sessiyası çərçivəsində BMT-nin 75 illiyinə həsr edilmiş Yüksək Səviyyəli İclasda çıxışı [8]
8. 2020-ci il sentyabrın 25-də Azərbaycan Prezidenti Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə xüsusi nümayəndəsini qəbul edərkən qeyd etmişdi [9]
9. Karl fon Klauzevits “Müharibə prinsipləri “ [10] <https://www.labirint.ru/books/770300/>
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev paradda çıxış edərək demişdir: [11]
11. 1997-2000-ci illərdə NATO-nun Avropadakı Müttəfiq Qüvvələrinin komandanı, istifadə olan general Uesli Klark "Müasir müharibəni necə qazanmaq olar" [12] <https://www.labirint.ru/books/47464/>
12. e.ə. IV əsrdə fəaliyyət göstərən Roma hərbi tarixçisi və nəzəriyyəçisi Vegetius Flavius Renatusa məxsus kəlamı: “Sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazırlaş!” [13] .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: fil.ü.f.d. Hüsniyyə Çobanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.482>

AYSEL ACALOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli
adına Əlyazmalar İnstitutunun
böyük elmi işçisi
İstiqlaliyyət, 8
ayselacalova@yahoo.com

KAMAL ÜMMİ ŞEİRLƏRİNDƏ YER ADLARI

Xülasə

XV əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus tərzilə iz buraxmış şairlərdən biri də Kamal Ümmidir. Kamal Ümmi istər öz dövründə istərsə də sonrakı dövrlərdə sadə üslubu və səmimi duyğularla qələmə aldığı “Divan”ı ilə xalq arasında şöhrət qazanmışdır. Onun haqqında yazılan mənaqibnamələr və qəbrinin bir neçə şəhərdə olması bu faktı bir daha təsdiqləyir. Xəlvətiyyə təriqətinə mənsub şairin h. 880/m. 1475- ci ildə vəfat etdiyi məlumdur.

Kamal Ümmi “Divan”ının əlyazmaları dünyanın Türkiyə, İtaliya, Almaniya və s. ölkələrin kitabxana, muzey və əlyazma xəzinələrində mövcuddur. Biz onun Azərbaycanda aşkarlanan, yeganə nüsxə olan “Divan”ı üzərində araşdırmalarımıza davam edirik. Araşdırmalarımız nəticəsində müraciət etdiyimiz Türk qaynaqlarının heç birində Azərbaycandakı əlyazmanın varlığı ilə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmədik. Azərbaycan- Bakı əlyazması 1291/1874 cü ildə Əbdüssəlam Sufi Qıbsağının sifarişi ilə Hüsəddin bin Bəhaəddin tərəfindən köçürülmüşdür. Haqqında söhbət açdığımız əlyazma nüsxəsi dövrümüzdə qədər araşdırılmamışdır.

Əski türk ədəbiyyatının önəmli simalarından olan Kamal Ümmi, şeirlərində sadə, xalq dilinə yaxın dildən, üslubdan istifadə etməklə, həm yaşadığı həm də özündən sonrakı nəsillərə örnək olmuş müstəsna şairlərdən biridir. Bu məqaləmizdə Ümmi'nin şeirlərində qarşımıza çıxan yer adları və bunları şeirlərində özünə xas üslubu ilə əks etdirməsi üzərində durmuşuq.

Açar sözlər: Kamal, Bolu, əlyazma, Ərdəbil, divan

XV əsr klassik Türk şeirinin önəmli simalarından olan Kamal Ümmi Anadoluda öz dövrünün ilk “Divan” ı olan mütəsəvvüf şairlərdən biri olaraq qəbul edilir. (Şen 2020: 132). Əsl adı İsmayıl olan, xalq arasında əfsanələşən, Anadoluda xəlvətiyyə mürid, dərviş və xəlifələrindən biri kimi tanınan, təhsil görmədiyi üçün “Ümmi” ləqəbini alan şairin Qaraman, Manisa, Mudurnu, Niğdə mövləvixanələrində türbələri mövcuddur. Ömrünün çoxunu Niğdədə keçirən şairin Boluda da ömür sürdüyü deyilir. Lətfi və Gelibolulu Əli Mustafə onun Qaramanın Larendə

qəsəbəsindən olduğunu, müridlərindən Aşıq Əhməd isə Xorasandan gəldiyini söyləyir. (Latifi tezkiresi 1314:156)

Əlimizdə olan yeganə “Divan”ı üzərində apardığımız tədqiqat işi nəticəsində, zəngin dilə sahib, eyni zamanda Əski Anadolu türkcəsi ilə qələmə aldığı şeirlərində bir sıra ölkə, şəhər, dağ, çay adları qarşımıza çıxdı. Divan şairlərinin şeirlərində rastladığımız coğrafi adlar həqiqi, xəyali, əfsanələrdən alınma da olur. Eyni coğrafi adları əsərlərində müxtəlif ifadə vasitələri ilə işlədən şairlər nəticə etibarını yer haqqında eyni ünsürlər üzərində dayanırlar. Kamal Ümmi “Divan”ında da yer adları ilə bağlı maraqlı məqamlar diqqətimizi çəkdi.

Şeirlərində Əcəm və Hindistan öz zənginlikləri ilə qarşımıza çıxır. Nəfsə bütün Əcəm mülkünü və Hindistan malını versən yenə də doymaz:

Nə qədər çox virür isən nəfsə hiç toydum diməz

Hirsə nə mülk-i Əcəm nə mal-ı Hindustan yitər (68b)

Mütəsəvvüf şairlərin əsərlərində bəhs etdikləri coğrafi məkanlardan biri də Uzaq Şərq və Cənub Şərkdir. Bu coğrafiya içərisində yer tutan Hutən (Hıta) Şərqi Türkistanda yerləşir. Daha çox ahu və müşk kəlimələri ilə yanaşı Çin, Rum kimi ölkələrlə birlikdə, müqayisə yolu ilə zikr olunur:

Çün qafılə-i Çin ü Hıta irdi tonanup

Bu Rum ilinə qondu vü girü göçər oldı (10a)

Göründüyü kimi bu misralarla şair Hitanın Çinə yaxın bir bölgədə yerləşdiyini özünə xas üslubu ilə vurğulayır. Baharın gəlişi ilə Çin və Hıta qafiləsi bu Rum elinə qonmuşdur.

Məgər Hutən tərəfindən əsər nəsim-i sabah

Ki toldı müşk qohusu Rum u Şam u Şiraza (6a)

***

Məgər ki Hutəndin yanadın əsdi səhər-bad

Kim müşk qohusu yinə hoş hoş dütər oldı (9a)

Sevgilinin saçı Hutən miskindən də gözəl qoxuyar.

Sözə gəldükcə ol dilbər kəsəd olurdu ol şəkkər

Hutən miskindən əvla tər tütərdi buy-i muyında (14a)

Yazın gəlişi ilə eyni zamanda İraq, Rum, Çin, Şam, Hicaz canlanır, bəzənir, gözəlləşir.

Səbzə puş oldı bu gün ətraf-ı aləm sərtəsər,

Rövnəqə gəldi İraq u Rum u Çin ü Şam Hicaz (7b)

Digər bir yerdə Hicaz Hac səfəri ilə əlaqəli işlənir.

Kimə hazarda ruzi qılır Kəbəmiz düni,

Kimi səfərdə əzmini Hacc u Hicaz idər (81b)

Divanda elmi, maddi və mənəvi zənginlikləri ilə xatırlanan yerlərdən biri də Şiraz, Şam və Ərdəbildir. Ərdəbilin adı bəzi misralarda “Ərdəvil” olaraq qarşımıza çıxır. Kamal Ümmi mürşidlərindən olan Xoca Əli Ərdəbiliyə “Şah-ı Ərdəvil” deyə xitab edir:

Karubandan qalma yüri ləng ləng,
Çün dəlil oldu o Şah-ı Ərdəvil (22a)

Könül şəhərdir. Bağdad şəhəri isə xilafətin mərkəzi olduğu üçün möhkəm qorunur, əyyar orada özünə yer tapa bilməz.

Xəlifəm güclü möhkəm burc u yarum
Bənim Bağdadıma əyyar sığmaz (27a)

***

Saqla din Bağdadı içində əməl zənbilini
Düşməsin çənginə sərmayən riya əyyarınun (68b)

Digər bir beytdə də Xəlifə özü rəiyyətini incitməkdədir, əyyarlar artıq nə qədər rəhm edə bilirlər ki deyə vurğulayır.

Rəiyyətini xəlifə çü kəndü bağdada,
Dəhi nə rəhm idə əyyar şəhr-i Bağdada. (2b)

Ümmi “Divan”ında adı keçən Mədayin şəhəri bir beytdə Nuşirəvan ilə birlikdə xatırlanır.

Niçə Kısrayi kəsir itdi yidi yir
Dahi Nuşirəvanı bu Mədayin (55a)

Müqəddəs şəhərlərdən olan Məkkə-Batha, Mədinə-Yəsrib, Qüds qədim və yeni adları ilə birlikdə, bəzi beytlərdəki dualarda vəsilə olaraq, bəzi misralarda da Hz. Peyğəmbərlə əlaqəli zikir olunur:

Mövcud ikən ol Həzire-i Qüds ol vücud için
Yoğidi Qüds ü Yesrib ü Batha vilayəti (49b)

Qüds isə Kəbə, Şam şəhərləri ilə birlikdə anılır:

Məzarı hörmətiçün Qüds ü Şamun
Mədarı hörmətiçün sübh ü şamun (34a)

Nil, Fırat bolluq bərəkət timsalıdır.

Kimün ki bahtı susuz quruda Haqq,
Kimsə suvarımaz abı Nil ü Fırat ilə. (78b)

Məlumdur ki, dağlar öz yüksəkliyi və izdihamı ilə inanlı insanların zehinlərində, qəlblərində olan ilahi coşqunu artıran, dini-təsəvvüfi hissləri aşılayan mühüm vəsilələrdən biridir. Bu baxımdan da demək olar ki, bütün dinlərdə dağlara çox dərin mənə yüklənmiş və bəzi dağlar müqəddəsləşdirilmişdir. Hz. Musanın Allahdan ona görünməsini diləməsi və bu ilahi mərtəbəyə yüksəldiyi yer olması baxımından Tur-i Sina bu dağlar içərisində mühüm əhəmiyyətə malikdir:

Musa ki münacatını Tur üzrə qılırdı
Mirac dün i ərş oldu sana Tur Muhamməd (52a)

***

Tur üzrə hitab oldu ana fahla naleyk
Ərş üzrə virildi sana dəstur Muhamməd (52a)

***

Tur-i Sina könülə bənzədilir. İnsanın Allahı özündə tapması ilə məkan olaraq orada da bu hissələrin yaşanmasına işarə edilir.

Arifə hər nəfəsdə bir mirac

Könülə hər mahalda bir Turdur (23a)

Bəzən də dualarda vəsilə olaraq digər məkanlarla birlikdə ələ alınır:

Ərş ü kürs i çərx ü mina haqqıçün

Qüds ü Kəbə Tur-i Sina haqqıçün (30a)

Yazuqlar balçuğu yitişdi ka`ba

Inayət qıl bi- həqqi Turu Kəbə (32b)

Cudi dağının adı Nuh tufanı ilə birlikdə keçir. Tufandan sonra Nuhun gəmisi Cudi Dağında quruya təmas etmişdir.

Ol nur iləydi Nuha zi-tufan gam u necat

Kim qondı Cudi üzrə gəmisi səlamət. (50a)

Sufilərə görə “Qaf”, Qurana işarə edir ki, bu da öz növbəsində Allah u Təalanın bütün adlarına məzhər olan insan və bu məzhəriyyətini bilən və bildiren “insan-ı kamil”, yəni zamanın imamı və qütbüdür. (Gölpınarlı, s.180). Kuh-i Qaf əfsanəvi bir dağ olub, böyüklüyü, ucalığı tərənnüm edən, ənənəvi olaraq Simurq quşunun yaşadığı yer olaraq qarşımıza çıxır:

Kimsə hiç Simurqa irməz uymayınca hüd hüdə

Pəs nə bilsün dəgmə kuş kim kancarudur Kuh-i Qaf (71a)

***

Cürmümüzdən kiçi ola Kuh-i Qaf

Özümüzdən ulu ola qədr-i kah (17a)

Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhəri yaxınlığında yerləşən Savalan dağı, Türk xalqlarının, eləcə də Azərbaycanlıların mifik görüşlərində, folklorunda ulu, müqəddəs dağlar ən ülvə ibadət yeri hesab olunub. Tanrı mərhəmətindən şəfa tapmaq məqsədilə dağlara, eyni zamanda, Savalan dağına pır kimi baxıblar, ona sitayiş ediblər. Dağın şəfa qüdrətinə “Tanrı ocağı”- deyər inanıblar. (Babayev, 2011: 6) Savalan dağı, Ümminin Xocası Şeyx Əli Ərdəbilinə yazdığı mərsiyədə aşağıdakı kimi təsvir olunur.

Cəmiyyətinə hazır olur qayb-ı ərənlər,

Hər gah şu tağdakı Savalan cəbəlیدür. (75a)

Şairin ölümündən sonra özünün gəzdiyi, yaşadığı hər yer müqəddəs ocaqlardan sayılmış və günümüzdə də insanlar oraya nicat tapmağa gedir, vəsilə olması üçün Allaha dua edirlər. Bolunun Təkkə kəndində Kamal Ümmi türbəsi indi də güman yeri olmaqda qalır. Türkiyəli tədqiqatçı alim Yasin Şən 2018- ci ildə Boluya etdiyi səfərlə, şairin oradakı fəaliyyətini araşdırmış və “Boluda bir Ərən Ümmi Kamal” kitabını ərsəyə gətirmişdir. Kitabda yer alan aşağıdakı ifadələr diqqətimizi çəkdi: “Ümmi Kamal həzrətləri, XV əsrdə Anadoluda yaşayan ərənlərdən biridir. Özünə aid Anadolunun müxtəlif yerlərində məqamlar vardır. Ancaq onun Boluda mədfun olduğu dövrümüzdə də öz əksini tapır. Haqqında qələmə

alınan mənaqibə görə şair, Xorasandan Anadoluya gəlmişdir. İranda bir müddət yaşamış könül ərənlərindəndir. Ümmi Kamal həzrətləri haralı olmasından asılı olmayaraq Anadolu ilə mayalanan, burada bir eşq və irfan ocağı tütdürən böyük ariflərdən, divan sahibi və bir çox gözəl insan yetişdirmiş vəlilərdən biridir. Bir şox Ümmi Kamal yaşamış ola bilər. Anadolu irfanında tək bir “Ümmi Kamal” olaraq qəbul edilmişdir. Eynilə Yunis Əmrədə olduğu kimi. ”

Айсель Аджалова

ТОПОНИМЫ В СТИХОТВОРЕНИЯХ КЕМАЛА УММИ

Резюме

Кемаль Умми – один из поэтов, оставивших след в турецкой суфийской литературе XV века своим уникальным стилем. Кемаль Умми получил известность в народе благодаря своему «Дивану», который написал простым стилем и искренними чувствами и был знаменит как в свое время, так и в более поздние времена. Написанные о нем менакибнаме и наличие его могилы в нескольких городах еще раз подтверждают этот факт. Известно, что поэт, принадлежащий к направлению Халватийа. 880/м умер в 880 г. по хиджру/1475 г. по хр.л..

Рукописи «Дивана» Кемал Умми хранятся в библиотеках, музеях и рукописных сокровищницах Турции, Италии, Германии и др. стран. Мы продолжаем исследование его «Дивана», единственной копии, обнаруженного в Азербайджане. В результате нашего исследования ни в одном из турецких источников, к которым мы обращались, никакой информации о наличии азербайджанской копии не было обнаружено. Азербайджано-Бакинская рукопись была переписана Хуснаадином бин Бахаеадином в 1291/1874 году по желанию суфия Абдуссалама Кибсаги. Рукописная копия, о которой идет речь, не была исследована до сих пор.

Кемаль Умми, одна из важных фигур древнетурецкой литературы, является одним из выдающихся поэтов, которые использовали простречье, народный язык и стиль в своих стихах и стал примером для современников и последующих поколений. В этой статье мы сосредоточили внимание на топонимах, которые имеют место в стихах Умми, и на том, как он отражает их в своих стихах в своем уникальном стиле.

Ключевые слова: Кемаль, Болу, рукопись, Ардебиль, диван.

Aysel Ajalova

TOPONYMS IN THE POEMS OF KEMAL UMMI

Summary

Kamal Umami is one of the poets who left his mark on the 15 th-century Turkish Sufi literature with his unique style. Kamal Umami gained fame among the people with his “Divan”, which he wrote both in his time and in later times with his

simple style and sincere feelings. The fact that he was buried in several cities confirms this fact. Poet belonging to the Khalvatiyya sect h.880/m. 1475. He is known to have died in 1475.

Manuscripts of kamal Ummi's "Divan" have been published in Turkey, Italy, Germany, Turkey and other countries. It is available in libraries, museums and manuscripts of the countries. We continue our research on the only copy of "Divan" found in Azerbaijan. As a result of our research, we did not find any information about the existence of the manuscript in Azerbaijan in any of the Turkish sources we contacted. The Azerbaijani-Baku manuscript was copied by Husnaddin bin Bahaddin in 1291/1874 by the order of Abdussalam Sufi Qibsagi. The manuscript we are talking about has not been studied to this day.

Kemal Ummi, one of the important figures of ancient Turkish literature of the, is one of the outstanding poets who used vernacular, folk language and style in his poems and became an example for his contemporaries and subsequent generations. In this article, we have focused on the place names that appear in Ummi's poems and how he reflects them in his poems in his unique style.

Key words: Kemal, Bolu, manuscript, Ardabil, divan.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babayev T., Tarixi-etnoqrafik baxış. Ucalıq, əyilməzlik rəmzi - Savalan dağı...Xalq qəzeti, 2011, 21 avqust, s.6
2. Gölpınarlı A., TDGDA, s.180
3. Kamal Ümmi "Divan" B-391 AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu.
4. Kastamonlu Latifi tezkiresi, İstanbul 1314, s 286
5. Şen Yasin, Ümmi Kemal biyografisine ve menkıbelerine katkılar, sayı-39, 2020, s.132
6. Yeniterzi Emine, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Şiirinde ülke ve şehirlerin meşhur özellikleri, Volime 3, issue 15

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Lamiyə Rəhimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.8.488>

DƏMİROVA CƏMİLƏ VAQİF QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Doktorantura və elmi inkişaf şöbəsinin müdiri

jamiladamirova@yahoo.com

055 734 77 40

SICILIYA ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİ VƏ TARİXİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ

Açar sözlər: Siciliya ədəbiyyatı, Palermo, Siciliya ərəb ağalığında, İbn Hamdis, Simintar

Ключевые слова: Литература Сицилии, Палермо, Сицилия под властью арабов, Ибн Хамдис, Симинтар

Key words: Sicilian literature, Palermo, Sicily under Arab rule, Ibn Hamdis, Simintar

İslam dininin gəlişi ərəb cəmiyyətində həlli vacib məsələlərlə müşayiət olunur. Bütün ərəb qəbilələrinin vahid bir din ətrafında cəmləşməsi onların vahid xalq olaraq formalaşmasına təkan olur və Ərəbistan yarımadasında dini prinsiplər ilə idarə edilən İslam dövləti - xilafət yaranır. Daha bir vacib hadisə isə ərəblərin vahid bir ümət kimi fütuhata - ətraf ərəzələrin istilasına başlaması idi. Bu ərəzələrin bəzilərində xristianlıq, bəzilərində isə zərdüştlük dini hakim ideologiya idi. Ərəb fütuhatının pik mərhələsi Əməvi xilafəti dövrünə təsadüf edir. Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə fütuhət səngimiş olur. Abbasi hakimiyyətinin ikinci yüzilliyində yerli hakimlər güclənib müstəqil siyasət yeridirdilər. Bu dövrdə ərəb fütuhatlarını tayfa hökmdarları davam etdirirdilər. Onlar arasında Əğləbilər sülaləsinin İtaliyanın cənubundakı Siciliya adasını fəth etməsi diqqəti cəlb edir. Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşid Şimali Afrikanın idarəsini Əğləbilərə həvalə edir. Onlar Afrikanı itaətdə saxlamaqla yanaşı nəzərlərini cənubi İtaliyaya da yönəldir, bu yerləri fəth etmək üçün hərbi yürüşlər edirlər və nəticədə 868-ci ildə Maltanı, 878-ci ildə isə Siciliyanı işğal edirlər [3, 306]. Polermonun əmiri Əğləbi sülaləsindən olan Məhəmməd ibn Abdulla ibn Əğləb olur. O, burada 19 il hökmranlıq edir. Ondan sonra valilik edən Abbas ibn Fadl Yaqubun dövründə ərəblər gəzavət davam etdirib h. 244-cü ildə Qasranı (قصرانية) fəth edirlər [7, 155].

Bu məlumatlar fütuhatın tayfa hökmdarları dövründə nə qədər güclü olmasından xəbər verir. Hərbi yürüşlər yerli əhali üçün ağırlı bir proses idi. Bəzən əhali yerli hakimlərdən gördüyü zülm səbəbi ilə ərəblərə xilaskar kimi baxırdı. Lakin çox keçmirdi ki, yeni ağalar köhnələrdən də zülmkar olduqlarını nümayiş etdirirdi.

Ərəb tarixçiləri bəzən mühüm tarixi hadisələri konkret əhvalatlarla, şəxsi xarakterli məsələlərlə əlaqələndirirlər. Məsələn, Əndəlusun fəthi Yulian adlı bir yəhudinin vestqot hökmdarı Roderiqo ilə düşmənçiliyinin nəticəsi kimi bildirilir. Roderiqo Yullianın qızına təcavüz edir, Yulian qisas almaq üçün Məğribə gedib ərəb qoşunlarının diqqətini İspaniyaya cəlb edir [4, 14]. Siciliyanın fəthində də adanın fəthinin təşəbbüsünün buranın yerli hakimi Euphemius (ərəbcə Fimi) tərəfindən gəlməsi barədə xəbərlər var. Bizans imperatoru Siciliyaya qoşun çıxarmaq istərkən, Fiminin ərəblərdən kömək istəməsi bildirilir. Rəvayətə görə, Fimi gözəl Omonizanı sevmiş, rədd cavabı aldıqda onu qaçırmışdı. Bu zaman yerli əhali Bizans imperatoruna şikayət edir və imperator Fimini cəzalandırmaq məqsədi ilə qoşun göndərərkən Fimi Şimali Afrikaya qaçıb buranın əğləbi kömdarlarından kömək istəyir [6, 32]. Siciliyanın xristian hakiminin təhlükə görərkən müsəlmanlardan kömək istəməsi, bu məqsədlə Qayravana Əğləbi hökmdarının yanına getməsi təəccüblü deyil. Hadisəyə sevgi motivinin və gözəl qız hekayətinin daxil edilməsi isə tarixçilərin əsərlərini cəlbedici, maraqlı etmək istəyindən irəli gələ bilər.

İlk vaxtlar ərəblər Siciliyaya bir qənimət və sərvət mənbəyi kimi baxırdılar. Lakin zaman keçdikcə fəth edilən ərazilərin çərçivəsi genişlənir. Həmçinin, Afrikanın isti havasından və münəfişlərdən baş götürüb qaçanlar üçün Siciliya gözəl bir məkan idi. Xüsusilə, Polermonun fəthi adanın müsəlmanlaşması yolunda böyük addım oldu. Ərəblər Siciliyanın bu mərkəz şəhərini fəth etməzdən öncə onun ətrafında məskunlaşıb özləri üçün güzəran yaradır, bundan sonra ərəblərin saysız qarətlərindən zəif düşmüş şəhəri fəth edirlər [6, 35].

Siciliya haqqında maraqlı məlumatlar İbn Hauqalın "المسالک والممالک" (əl-Məsəlik va-l- məməlik) əsərində cəmlənib. Burada əsas diqqət isə Palermoya (بلرم) yönəlib. Bu şəhər İbn Hauqalı çox maraqlandırdığından o, əsərdə Siciliyaya həsr etdiyi bəhsin sonunda bildirir ki, Siciliya haqqında ayrıca bir kitab yazıb. Lakin bu kitab zamanəmizədək gəlib çatmayıb. Müəllifin Siciliya və Palermo ilə bağlı fikirləri orta əsrlərdə müxtəlif xalqların birlikdə yaşadığı ərazinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada Siciliyanın yerli əhalisi ilə yanaşı yaşayan ərəblər, şimali Afrika xalqları və slavyanlar barədə məlumat verilir.

Coğrafi baxımdan Siciliyanın böyük hissəsi dağlıq ərazi idi. Burada qala və istehkamlar var idi. Ən böyük, ərazicə sıx məskunlaşmış şəhər isə Palermudur (بلرم). Palermo bir-birinə sıx şəkildə birləşmiş beş yaşayış sahəsindən ibarətdir. Bu məhəllələr elə yerləşib ki, (yaxın olmalarına baxmayaraq) aralarında bir sərhəd görsənir. Şəhərin quruluşuna baxdıqda buranın müsəlman şəhərlərindən fərqli xarakterdə olduğunu görürük. Müsəlman şəhərlərində adətən hökmdarın iqamətgahı şəhər mərkəzində yerləşir. Şəhər özü isə bu iqamətgahın hasara alınmış ətrafındakı dairələr şəklində olurdu. Hökmdar sarayının ətrafında dairəvi üzük halqası kimi ticarət məhəlləsi yerləşirdi. Daha sonra yaşayış məhəllələri düzülürdü. Şəhər özü qala divarları ilə əhatə olunurdu. Divarların yanında dərin xəndəklər qazılırdı. Bütün bunlardan məqsəd şəhərin düşmən hücumundan müdafiəsini təmin etmək idi [2,

175]. Palermo (بلرم) şəhəri isə hasarla ayrılan beş hissədən ibarətdir. Bu hissələrin ən böyüyü şəhərin öz adı ilə Palermo adlanır. Palermo məhəlləsi hündür daş divarla əhatə olunub. Burada əsasən tacirlər yaşayır [1, 95]. Beləliklə, Siciliyanın ən böyük şəhərinin daş hasarla əhatə olunmuş məhəlləsinin ticarət məqsədi ilə istifadə olunduğunu görürük. Siciliya hakiminin iqamətgahının ticarət məhəllələri kimi güclü qorunmayan bir ərazidə yerləşdiyini görürük. Yəni, ticarət sahəsi oğruların hücumuna məruz qala bildiyindən daha çox qorunurdu, iqamətgah isə yox. İqamətgah şəhərin "Xalisə" adlanan məhəlləsindədir. Bu məhəllə Palermo məhəlləsindən fərqli olaraq daş deyil, taxta divarlarla əhatə olunub.

İbn Hauqalın məlumatlarından o da aydın olur ki, Siciliyanın fars əyalətləri ilə ticarət əlaqələri olub. Buradakı bazarlarda fars şirniyyatı satılırdı. Adı çəkilən əsərdə adada papirus bitməsi barədə də xəbər yer alır. Bu papiruslardan kağız hazırlanması üçün istifadə edilirdi. Eləcə də, papiruslardan kəndir hörüb gəmiçilikdə istifadə edirdilər [1, 98].

Siciliya bir çoxları kimi sufiləri də cəlb edirdi. İbn Hauqal onların Palermoda dəniz sahilində çoxlu ribatları olmasını bildirir. O, ribat əhlinin getməyə başqa yerləri olmadığı üçün buraya sığındığını bildirir. Görünür, onlar islam dünyasının başqa əyalətlərində təqib olunurdular. Bağdadda Həllac Mənsurun edam edilməsi sufilərə münasibətin loyol olmadığından xəbər verirdi.

İbn Hauqalın Palermoda diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də burada müəllimlərin çoxluq təşkil etməsidir. O, burada 300 müəllim olmasını, onların kuttəblərdə dərs deməsini bildirir. Bu müəllimlər öz ağılsızlıqları ilə fərqlənirlər. Sayları çox olsa da, mənfəətləri azdır [5, 120]. Ümumiyyətlə, İbn Hauqalın məlumatlarından Siciliyada ərəb dilinin vəziyyətinin çox da yaxşı olmadığı anlaşılır. Burada insanlar xütbə zamanı iraba riayət etmir, xətalər yapırırlar. Görünür, İbn Hauqal bu fikrində də subyektivliyə meyillidir. Çünki Siciliyadan bir çox görkəmli ədib və şairlərin çıxması məlumdur.

Siciliya barədə maraqlı məlumatlar hifz edən mənbələrdən biri də Yaqut əl-Həməvi əl-Ruminin معجم البلدان (Mucamu-l-buldan) əsəridir [9, 416-419]. Yaqut əl-Həməvi diqqəti Siciliyanın etnik rəngarəngliyinə yönəldir. Burada müxtəlif xalqların yaşadığını, əhalinin müxtəlif dillərdə danışdığını bildirir. Firənglərin çoxluq təşkil etdiyi, Yaqut əl-Həməvinin yaşadığı dövrdə hökmranlıq etdiyi ərazidə İslam elmlərinin inkişafı burada tanınmış müsəlman alimlərinin yaşaması da diqqətdən yayınmır. Belə ki, Şəkib Arslanın qeyd etdiyi kimi müsəlmanlar Siciliyanı itirdikdən sonra da orada islam mədəniyyəti çiçəklənməkdə davam edib. Mənbələrdə Siciliyadan çıxmış bir çox alimin adı çəkilir ki, onlar bu ölkədə müsəlman aqalığı ləğv edildikdən sonra yaşayıblar [7, 157].

Yaqut əl-Həməvi adı çəkilən əsərində demək olar ki, Siciliyanın ona məlum olan bütün şəhərləri barədə məlumat verir. Bu şəhərlər Mazara, Marsla, Milas, Minava, Sakina, Messina, Riyu, Alaqama, Dimnaş, Raba, Şaqa və s., qəsəbələr Qilluriya, Qusra kimi adlanır. Daha sonra Simintar (سمنطار) barədə yazır. Simintar Siciliya

adasında bir kənddir. Əbu Bəkr Atıq əs-Simintari bu yerdəndir. O, əməli saleh, ibadətkar bir insandır. Onun qadın közlər barədə (Kitəb əl-Raqaiq) كتاب الرقائق əsəri var. Digər kitabı دليل القاصدين (Dəlil əl-Qasidin) - qasidlərin yol göstərəni – on cilddən artıqdır. İbn əl-Qıta onun barəsində yazır: “Simintar kimi tanınan Abid Əbu Bəkr Atıq ibn Əli ibn Davud Siciliya adasının müctəhid abidlərindən və alim zahidlərindən biridir. Bu kitabı o, yüksək fəsahtlə yazıb əlifba hərfləri əsasında tərtib etmişdir. Onun "kölə qadınlar" كتاب الرقائق və "Saleh adamların xəbərləri" أخبار الصالحين adlı böyük bir kitabı da vardır. Bu olduqca böyük bir kitab olub tayı-bərabəri olmayan maraqlı bir əsərdir. Onun fiqh və hədis elminə dair olduqca gözəl tərtibli əsərləri var. Həmçinin zuhdiyyə şeirləri və zəmanəni məzəmmət edən şeirləri var. Onlardan birində deyir:

فتن أقبلت وقوم غول،	وزمان على الأنام يصول
ركدت فيه لا تريد زوالاً،	عمّ فيها الفساد والتضليل
أيها الخائن الذي شأنه الإث	م وكسب الحرام ماذا تقول؟
بعث دار الخلود بالثمن البخ	[10] س بدنيا عمّا قريب تزول

Fitnə baş versə də, adamlar bundan xəbərsizdir. Zəmanə insanlara hücum edir.

Fitnənin burada sonu görsənmir.

Fəsad və azgınlıq yer üzünü bürüyüb

Ey işi-gücü günah işlətmək və harama sahib olmaq olan xain!

Bu barədə sözün nədir?

Sən əbədi cənnəti ucuz bir qiymətə -

Zavala uğrayacaq dünya malına satdın

Yaqut əl-Həməvinin sözləri ilə desək, "kafirlər" in Siciliyanı ələ keçirməsi XI əsrin ortalarında baş verir. Biz bu prosesi İspaniyadakı rekongista hərəkatı ilə müqayisə edə bilərik. Ərəblərin İspaniyanı fəth etdiyi vaxtdan xristianlar onların ağalığına son qoymaq üçün böyük bir hərəkata başlayırlar. İspaniyanın fəthi və burada müsəlman ağalığı 714-cü ildən 1492-ci ilədək rekongista ilə mübarizə şəraitində keçir. Nəhayət, 7 əsrdən çox bir müddət keçdikdən sonra İspaniyada Qranada əmirliyinin ləğvi ilə müsəlman ağalığına son qoyulur.

İspaniya ilə müqayisədə Siciliyada müsəlman ağalığı nisbətən az, 200 il davam edir. Bu müddətdə vəbadan tutmuş Bizans imperatorluğu ilə toqquşmalaradək bir çox hadisələr yaşanır. Tarixi nöqteyi-nəzərdən 200 il köklü dəyişikliklər yarada biləcək böyük bir dövrdür. Bu dövrdə Siciliyada xilafətin digər güclü ədəbi irs yaranır. Burada yaşamış İbn Zəfər, İbn Qıta, İbn Hamdis kimi ədib və şairlərin adı indi də müsəlman dünyasının tanınmış ədəbi şəxsiyyətləri cərgəsində çəkilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Granara, William "Ibn Hawqal in Sicily / ابن حوقل في صقلية." Alif: Journal of Comparative Poetics, no. 3, 1983, pp. 94–99
2. Большаков, О. Г. История халифата. – Москва: Наука, – 1989. – 312 с.

3. Ирмилева, Т. Ю. История мусульманского мира. От Халифата до Блистательной Порты. – Пермь: Звезда, - 2000. – 350 с.
4. Шидфар Б. Я. Андалусская литература: краткий очерк . Москва : Наука, – 1970. – 184 с.
5. ابن حوقل، كتاب صورة الارض، منشورات بيروت، دار مكتبة الحياة، 1992، ص 439
6. احسان عباس، العرب في صقلية، دراسة في التاريخ والأدب، بيروت، دار الثقافة، 1975، ص 324
7. شكيب أرسلان، تاريخ غزوات العرب في فرنسا وسويسرا وإيطاليا وجزائر البحر المتوسط، دار الكتب العلمية، 2012، بيروت، ص 310
8. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدباء أو ارشاد الأديب الى معرفة الأديب، دار الكتب العلمية، 1991، الجلد الأول، ص 642
9. ياقوت الحموي الرومي، معجم الأدباء أو ارشاد الأديب الى معرفة الأديب، دار الكتب العلمية، 1991، الجلد الرابع، ص 635
10. <https://islamic-content.com/location/5989>

Xülasə

Dəmirova Cəmilə Vaqif qızı

Siciliya şərq və qərb mədəniyyəti və tarixinin kəşiməsində

9-cu əsrdə Şimali Afrikadan gələn ərəb orduları Siciliyanı fəth etdilər. Burada bu gün də tapıla bilən ən böyük təsirlərdən biri Siciliyanın ərəblər tərəfindən idarə edildiyi 9-cu və 10-cu əsrlərdə meydana gəldi. Bu dövrdə Siciliya tez-tez müsəlmanların, xristianların və yəhudilərin yan-yana yaşadığı dinlərarası bir utopiya kimi təsvir edilir və mədəniyyətlərarası sintezinə səbəb olur. Müsəlman hakimiyyəti altında Siciliya kosmopolit və firavan bir yerə çevrildi. Siciliyada ərəb mədəniyyətinin ən çox təsir etdiyi bir yer varsa, o, şübhəsiz ki, Palermodur. Bir çox Siciliyalılar və xüsusilə Palermodan olanlar Avropadan daha çox Aralıq dənizi mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Palermo dərin köklərə malik multikulturalizm simvoludur. Bu dövrdə Palermo Avropanın ən böyük və zəngin şəhərlərindən birinə çevrildi. Ərəb hökmranlığı dövrü çoxmədəniyyətli bir dövr idi. O dövrdə Siciliya həyatı ərəb, bizans və yəhudi mədəniyyətlərinin birləşməsindən ibarət idi. Müsəlman hakimiyyəti cəmi bir neçə yüz il davam etsə də, onların irsi hələ də yaşayır.

РЕЗЮМЕ

ДАМИРОВА ДЖАМИЛЯ ВАГИФ КЫЗЫ

СИЦИЛИЯ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ВОСТОЧНОЙ И ЗАПАДНОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСТОРИИ

В 9 веке арабские армии из Северной Африки завоевали Сицилию. Одно из самых больших влияний, которое можно обнаружить и сегодня, пришло в IX и X веках, когда Сицилией правили арабы. Сицилию в тот период часто изображали как межконфессиональную утопию, где мусульмане, христиане и евреи жили бок о бок, что привело к культурному синтезу. Под властью

мусульман Сицилия стала космополитичным и процветающим местом. Если и есть место на Сицилии, где арабская культура оказала наибольшее влияние, то это, без сомнения, Палермо. Многие сицилийцы, особенно жители Палермо, больше ассоциируются со средиземноморской культурой, чем с европейской. Палермо — символ мультикультурализма, имеющий глубокие корни в своей истории. Палермо стал одним из крупнейших и богатейших городов Европы. Период арабского правления был временем мультикультурализма. Сицилийская жизнь в то время представляла собой сочетание арабской, византийской и еврейской культур. Хотя мусульманское правление продлилось всего пару сотен лет, их наследие продолжает жить.

SUMMARY

DAMIROVA JAMILAVAGIF SICILY AT THE CROSSROADS OF EASTERN AND WESTERN CULTURE AND HISTORY

During the 9th century, Arab armies from North Africa conquered Sicily. One of the biggest influences which can still be found today came during the 9th and 10th centuries during the time Sicily was ruled by Arabs. Sicily during that period has often been portrayed as an interfaith utopia where Muslims, Christians, and Jews lived side by side, giving rise to a cultural synthesis. Under Muslim rule, Sicily became a cosmopolitan and prosperous place. If there is one place in Sicily where Arabic culture had the most impact, it is without question Palermo. Many Sicilians, and those from Palermo in particular, associate more with Mediterranean culture than European. Palermo is a symbol of multiculturalism with deep roots in its history. Palermo became one of the largest and wealthiest cities in Europe. The period of Arab rule was a multicultural time. Sicilian life at that time was a combination of Arab, Byzantine, and Jewish cultures. Although the Muslim rule lasted only a couple hundred years, their legacy lives on.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: prof.Aida Şahlar qızı Qasımova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İÇİNDƏKİLƏR :

DİLÇİLİK

AFTAB YAŞAR QIZI HACIZADƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ	3
LARISA VLADIMIROVNA KOLESNIKOVA МЕТОДИЧЕСКАЯ МОТИВИРОВАННОСТЬ СИСТЕМЫ РАБОТЫ ПО ОБУЧЕНИЮ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ РУССКОГО ЯЗЫКА	8
QADAŞOVA AYBƏNİZ AZİK QIZI XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTİN ROLU	14
ƏSGƏROVA ŞƏHANƏ RİZVAN QIZI FRANSIZ DİLİNDƏ METAFORİKLƏŞMƏ PROSESİ.....	20
NƏRMIN ALLAHVERDİ QIZI ABDULHÜSEYNLI (Məmmədli) TÜRKOLOGİYA VƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ KEYFİYYƏT ANLAYIŞININ TƏDQIQI	25
ELÇİN SÜLEYMANOV SINIF ‘ORTAK TÜRK TARİHİ’ KİTAP KONULARININ İNCELENMESİ-I ÖZET.....	34
MƏMMƏDOVA JALƏ RAFIQ QIZI MƏTNİN FUNKSİONAL ASPEKTİ	49
SURA TARIYEL QIZI PƏNAHLI DİL FUNKSİYALARININ SEMİOTİKASI	55
ƏFSANƏ ƏLİYEVƏ VƏFA CƏFƏROVA RENA ZÜLFÜQAROVA FƏRDİ İŞİN TƏLƏBƏLƏRİN TƏNQİDİ DÜŞÜNCƏSİNƏ TƏSİRİ.....	62
TƏHMINƏ RƏHİMOVA SONA SƏFƏROVA GÜNAY ZEYNALOVA-ZAHİDOVA İNGİLİS DİLİNDƏ NEOLOGİZMLƏRİN YARANMA YOLLARI.....	70
XATIRƏ MUSAYEVƏ ZÜMRÜD MƏMMƏDOVA RENA ZÜLFÜQAROVA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ YENİ METODLARIN TƏTBİQİ YOLLARI.....	78

GÜLŞƏN ŞAMXALOVA AYNUR İBRAHİMOVA ZƏYNƏB ƏSGƏROVA RESEPTIV BACARIQLARDA INPUT AND OUTPUT ANLAYIŞININ DİLİN İNKİŞAFINA TƏSİR.....	84
ZÜMRÜD MƏMMƏDOVA XATİRƏ MUSAYEVA VƏFA CƏFƏROVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏHSİLDƏKİ ROLU	90
TƏRANƏ NƏCƏFOVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İKT ƏSASLI DİL TƏLİMİ MOTİVASİYAEDİCİ AMİL KİMİ.....	96
AYSEL İBRAHİMOVA ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ METODİKASI.....	102
AYGÜN QOCAYEVA SUR LA FORMATION DE COMPÉTENCES COMMUNICATIVES DANS L'ENSEIGNEMENT	108
ALMAZ ƏLİYEVA ALMAN DİLİNDƏ SÖZ MƏNASININ DƏYİŞMƏSİ YOLLARI	114
MİNAXANIM ƏFQAN QIZI HACIYEVA MANİPULYATİV STARTEGİYAYA XİDMƏT EDƏN “DİL OYUN”LARI.....	120
ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA FÜZULİNİN DİLİ: FONETİK OBAZLILIQ	131
НАСИРАГА ШАХМУРАД ОГЛУ МАМЕДОВ К ПРОБЛЕМЕ СООТНОШЕНИЯ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО И АБЗАЦА	137
MƏTANƏT BƏKİR QIZI ƏMRAHOVA AZƏRBAYCAN DİLİ TARİXİNDƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ MƏRHƏLƏSİ.....	145
H.M.ZƏRBƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN BƏZİ FONOTAKTİK VƏ MORFONOTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	152
FATMA NAZİM QIZI QURBANZADƏ QEYRİ-SƏLİS MƏNTİQİN ƏHƏMİYYƏTİ	159
NARİFƏ MƏMMƏDOVA KAMANDAR QIZI ÖZGƏLƏŞDİRİLƏN QADINLARIN UCALAN SƏSİ “POSTKOLONİAL FEMİNİZM”	166

ИРАДА МАРДАН КЫЗЫ НУРИЕВА РОЛЬ И ФУНКЦИИ МЕСТОИМЕНИЯ <i>IT</i> В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	173
ЛЯТАФАТ КАМИЛЬ КЫЗЫ ХАЛИЛОВ, ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	179
MƏNYƏDDİNOVA KÖNÜL MƏHƏRRƏM QIZI DİLİN TƏKAMÜLÜNDƏ ABREVIATURLAR: KOQNİTİV PERSPEKTİVLƏR	186
AYTƏN PIRMƏMMƏDOVA İQTİSADİ TERMİNLƏRDƏ OMONİMLİK	195
MƏRYAM FAZİLZADƏ THE STEPS IN WRITING THE RESEARCH PAPER	202
MAHMUDOVA ŞƏFAQƏT ABDULLA QIZI ARTİKL DEYKTİK ELEMENT KİMİ	208
SEYİDOVA NİGAR SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN DİL İNKİŞAFINDAKI ROLU	216
İSMAYILOVA SƏBİNƏ LİNQVİSTİK KONTEKST	223
MÜBARİZ İMRAN OĞLU YUSİFOV TƏFƏKKÜR TİPOLOGİYASI NƏDİR?	231
BƏNÖVŞƏ MƏMMƏDOVA YARADICI ŞƏXSİN GENDER STEREOTİPLƏRİNİN ONUN DİL KİMLİYİNDƏKİ İNİKASI	240
AYTƏN MÜSAHİB QIZI BABAYEVA İCTİMAİ – SİYASİ TERMİNLƏRİN YAYILMASINDA İNFORMASIYA DOMİNANTLIĞININ ROLU	245
LƏTİFƏ MƏMMƏDOVA, CÜMLƏ PROBLEM KİMİ: AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLİNDƏ MÜQAYİSƏLİ	254
NƏRMİNƏ SALAMOVA RUS ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAF TARİXİNDƏN	260
CABBAROVA İZZƏT QULAM QIZI İNGİLİSCƏ LÜĞƏTLƏRİN STRUKTURU	268

SEVDA AĞAYEVA ALI TƏHSILDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR METODLAR	276
AFSANA .R.BASHIRZADE CLASSIFICATION OF SUFFIXES IN AZERBAIJANI AND ENGLISH	283
İRADƏ ƏLİYEVA BƏBİR QIZI KÜTLƏ QARŞISINDA NITQIN ÜMUMİ QAYDALARI, VASITƏLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	289
LƏTAFƏT ƏLİYEVA TERMİNLƏRİN ELMİ ƏSASLARI VƏ DİLDƏ ƏHƏMİYYƏTİ.....	296
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ	
GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA ASİF RÜSTƏMLİNİN TƏDQIQATÇI DƏQİQLİYİ.....	305
SEVİNC ALLAHVERDİYEVA AZƏRBAYCAN VƏ ALMAN DİLLƏRİNDƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ, ONLARIN SİNONİM STRUKTURLARI	313
ƏNTİQƏ RZAYEVA XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ XOR ÜÇÜN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN TƏTBİQİ	320
MEHMAN HƏSƏNLİ FƏRMAN KƏRİMƏDƏNİN “TƏBRİZ NAMUSU” ROMANINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK.....	328
XƏLİLƏDƏ ŞƏBNƏM ŞAHİN SATİRANIN TƏKAMÜLÜ VƏ XX ƏSR ƏDƏBİYYATINDA İNİKASI	333
RADƏ MƏRDAN QIZI ABBASOVA DƏRƏLƏYƏZ MAHALI EL SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİNİN İNİKASI	343
GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİ FOLKLOR QAYNAQLARI HAQQINDA.....	352
ŞÖHRƏT NÜSRƏT QIZI MƏMMƏDOVA “BALALARA HƏDİYYƏ”: ƏXLAQ VƏ MƏNƏVİYYAT TOPLUSU	362
QƏRİBƏ MƏMMƏD QIZI MƏMMƏDOVA İRƏVANDA XAL QALMADI.....	369
GULZAR MAMMADOVA ÇİNGİZ ABDULLAYEV’İN “RƏZALƏTİN SON HƏDDİ”	

ROMANI VƏ BİR QATILIN ANATOMİYASI	375
BAHAR ƏLİYEVA AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ABBASQULU AĞA BAKIXANOV YARADICILIĞININ ROLU	383
TOFIQ ƏBDÜLƏZİZ OĞLU ƏBDÜLHƏSƏNLİ MƏHƏMMƏD FÜZULİ İRSİNİN TƏBLİĞİ VƏ TANIDILMASI HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK FƏALİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ	391
LEYLA ASTAN QIZI ƏLİYEVA CONATAN KOUNUN “SEVGI TOXUNUŞU” ROMANINDA ŞƏXSİYYƏT BÖHRANI	401
BƏKİROV NOVRUZ KAMAL OĞLU AZƏRBAYCANDA MÜASİR SİYASİ PROSESLƏR, YENİ SİYASİ KONFİQURYASIYA	408
MƏMMƏDOV SABİR RÜSTƏM OĞLU CƏFƏROV FAZİL TATARXAN OĞLU ABBAS SƏHHƏTİN POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN TƏBİƏTİNİN TƏRƏNNÜMÜ	420
OSMANOVA MƏLAHƏT NAZİM QIZI HELMUT KRAUSSERIN “MELODİYALAR” ROMANINDA İNTERMEDİALLIQ	428
ƏKRƏM HƏSƏNOV ZAKİRDƏN MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRƏ QƏDƏR SATİRİK ŞEİRİN KEÇDİYİ YOL	436
ƏLİYEVA İRADƏ BƏBİR QIZI, ƏLİYEVA NÜŞABƏ ƏJDƏR QIZI NƏBİ XƏZRİNİN LİRİKASINDA ROMANTİK MOTİVLƏR	443
KƏMALƏ İSLAMZADƏ MÜDRİK QOCA: ARXETİP VƏ OBRAZ HƏLLİ	451
TƏRANƏ CAVADOVA AZƏRBAYCANDA MİLLİ AZDLIQ HƏRƏKATI VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ	460
MUXTAROV HƏSİB, BƏDƏLOVA İNTİZAR İSTEHSALMƏDƏNİYYƏTİ TEXNOTEXNOLOGİYASINDA NAXIŞLARIN MORFOLOJİTƏSNİFATPROBLEMLƏRİ	471
ƏSƏDOV FİKRƏT MÜZƏFFƏR OĞLU QƏLƏBƏYƏ APARAN YOL!	476
AYSEL ACALOVA KAMAL ÜMMİ ŞEİRLƏRİNDƏ YER ADLARI	482
DƏMİROVA CƏMİLƏ VAQİF QIZI SICILIYA ŞƏRQ VƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİ VƏ TARİXİNİN KƏSİŞMƏSİNDƏ	488

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 29.08.2024
Şərti çap vərəqi 30,5. Sifariş № 458
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4